

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXII. kötet 1. szám

Budapest. 1970

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felölts szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185-612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Csekkszámlaszám: egyéni 61.257.,
közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.
Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap
Külkereskedelmi Vállalat bizományosai
veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlá-
tozott számban beszerezhetők az
Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán
(Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST
1970

Urálistika 1945 – 1970

E jubileumi évben mindenképpen illendő, sőt indokolt, hogy számot adjunk önmagunk, de a külső nyilvánosság előtt is a magyarországi uráli nyelvtudomány negyedszázados fejlődéséről, eredményeiről, irányzatairól, az előtte álló feladatokról. Illő dolog ez a számvetés, mert a közfelfogás elvárja, hogy végzett munkánkra időközönként visszatekintsünk és józanul mérlegeljünk az abból adódó tanulságokat. Az illendőségen túl azonban kötelességnek is érezzük az efféle számadást. A huszonöt évvel ezelőtti világesemények hatására a hazai urálistika történetében új fejezet kezdődött és ennek az emberöltőnyi korszaknak a tapasztalataira nemcsak ösztönszerűen kell alapoznunk a jövő munkáját, hanem mindenekelőtt a higgadt, objektív kritikai elemzés segítségével.

A magyar finnugrisztika virágkorát az 1860 és 1910 közötti esztendőkre tehetjük, amikor a magyar nyelvészek sikeresen munkálkodtak a finnugor nyelvtudomány alapjainak a megteremtésén, módszereinek kidolgozásán. A két világháború közötti időszak tudománypolitikája ehhez képest nagyon korlátozott lehetőségek közé kényszerítette tudományágunkat: e három évtized alatt mindössze 2–3 terjedelmesebb finnugor nyelvészeti könyv és néhány kisebb doktori értekezés látott napvilágot Magyarországon. A hazai finnugor nyelvészeti eredményei mindinkább a súlyos anyagi gondokkal küzdő és rendszertelenül megjelenő folyóiratok lapjaira szorultak (a Nyelvtudományi Közleményeknek 1915 és 1945 között csak 8 kötete jelent meg az esedékes 30 helyett!). Pedig alkotó tehetségekben nem volt hiány ekkor sem: ezt azok a kéziratkötegek tanúsítják, amelyeknek a kiadása már a második világháború után valósulhatott csak meg.

A felszabadulás éve voltaképpen lezárja a hanyatlás periódusát: pezsgésbe hozza a tudományos életet, szép, új, eddig kivilágtatlennek tűnő terveket teremt. Mindez persze nem megy máról holnapra, hiszen a háború kábulatából csak nehezen tér magához a tudomány. Az ország újjáépítése, a politikai és gazdasági stabilizáció, meg ezenkívül nem utolsósorban a Magyar Tudományos Akadémia 20 évvel ezelőtti újjászervezése is feltétele volt annak, hogy az ötvenes évek elejére regenerálódjék és mind teljesebb intenzitással bontakozzék ki a finnugor nyelvészek munkássága.

Szervezeti téren lényeges előrehaladásként könyvelhetjük el azt, hogy míg korábban csak a budapesti egyetem finnugor nyelvészeti tanszéke képezte szakmánk szervezeti keretét, addig a felszabadulás után több, a lehetőségekhez mérten anyagilag is megfelelően ellátott kutatóhely jött létre. Az MTA kutatóintézeti hálózatában elsők között alakult meg a Nyelvtudományi Intézet, amelyen belül külön osztály foglalkozik finnugor nyelvészeti problémákkal.

A reménybeli finnugor nyelvészutánpótlást pedig ma már nem kizárólag a budapesti egyetem képezi, hanem a két vidéki tudományegyetem is, ahol ugyancsak szervezetileg önálló finnugor tanszékek működnek. A finnugor tárgyú cikkeknek pedig nem csak a Nyelvtudományi Közlemények ad teret, hanem megjelenhetnek ilyenek az Akadémia idegen nyelvű folyóirataiban, az *Acta Linguistica*-ban és alkalmilag egyéb — részben újonnan indult — folyóiratokban és évkönyvekben is (pl. a budapesti egyetem *Annales*-eiben, a debreceni Magyar Nyelvjárások-ban, a szegedi *Néprajz és Nyelvtudomány*-ban). Folyóirataink megjelenése is újból rendszeressé vált, évről-évre kb. 30–40 nyomdai ív terjedelemben.

A végzett munkára és fő eredményeire rátérve elsőlül arról kell megemlékeznünk, hogy az ötvenes évek finnugor nyelvészeti könyvkiadása először a múlt adósságát törlesztette. Ennek következtében ennek az évtizednek a könyvkiadását szinte teljes egészében az anyagpublikáció jellemzi: a finnugor nyelvészet a századforduló körüli évtizedekben a rokon nyelvek körében végzett szótári és szöveggyűjtést és ezek publikálását tekintette egyik legfontosabb feladatának. Igen nagy jelentőségű volt ez a gyűjtő tevékenység, hiszen az élő nyelv elsajátításának sok-sok akadálya miatt tulajdonképpen az egész finnugor nyelvészet néhány nagynevű terepkutatónk „nyelvi konzerveinek” anyagára épült. Ebben a terepmunkában több jeles magyar tudós is részt vett. Az általuk gyűjtött anyag azonban nagyobb részt kiadatlan maradt, s így a felszabadulás utáni finnugrisztika programjában első helyre került e fontos forrásértékű gyűjtések megjelentetése. Sor került ekképpen *B e k e Ö d ö n* négy cseremiszt szövegkötetének kiadására, megjelenhetett *F o k o s F u c h s D á v i d* zürjén nyelvjárási nagyszótára és zürjén szövegkötete, folytatódott és befejeződött *R e g u l y A n t a l, P á p a y J ó z s e f* osztják, ill. *M u n k á c s i B e r n á t* vogul hagyatékának kiadása, hogy csak a fontosabbakat említsem. Nagyobb szabású értékelő monográfiák, kézikönyv-jellegű munkák és összegező művek az első könyvkiadási hullámban még nem jelentkeztek: ilyenek kiérlelése és közzététele a hatvanas évekre marad. A Nyelvtudományi Intézet megalakulásával lehetővé vált olyan kollektív munka megindítása is, amelyhez annakelőtte sem szellemi kapacitással, sem elegendő anyagi erővel nem rendelkezünk. „A magyar szókészlet finnugor elemei” címet kapta az a nagyméretű etimológiai szótár, melynek célja a finnugor etimológia szövevényes irodalmában való eligazodás megkönnyítése a magyar és rokon nyelvekkel foglalkozók számára. A lendületesen induló munka kezdeti nehézségeit leküzdve a befejezéshez közel áll. Első kötete 1967-ben megjelent, s rövidesen a második kötet is kezünkbe kerül. Az Intézet finnugor nyelvészei természetesen számottevő egyéni munkát is végeznek, sőt mindezek mellett máris hozzákezdtek újabb kollektív vállalkozásuknak, az Uráli Etimológiai Szótárnak a készítéséhez.

A budapesti egyetem finnugor tanszékén folytak a *R e g u l y* szövegeiből készülő osztják szótár anyaggyűjtési munkálatai, emellett pedig e tanszék oktatói rendkívül hasznos tevékenységet végeztek a Finnugor Jegyzetek c. sorozat gondozásával, részben írásával. Sajátos arculatát a budapesti finnugor tanszéknek talán mégis leginkább magas színvonalú finnugor hangtörténeti, ill. cseremiszt stúdiumai adják, bár a tanszék létszámánál és munkatársai képzettségénél fogva szinte valamennyi rokon nyelv kutatására képes. — A debreceni finnugor tanszék *Munkácsi Bernát* vogul nyelvjárási nagyszótárának sajtó alá rendezésén fáradozik. A VNGy hiányzó jegyzet-kötetei is itten

készültek el. Leginkább tehát obi-ugor (és permi) érdekű kutatások folynak Debrecenben. Ehhez a tevékenységhez szorosan kapcsolódik a debreceni magyar nyelvészeti tanszék, melynek vezetője egy régóta nélkülözött finn kézikönyv-tetralógiát alkotott (nyelvtan, nyelvkönyv, olvasókönyv, finn—magyar középszótár), egy másik munkatársa pedig magyar—finn szótárat szerkesztett. — A szegedi finnugor tanszék egyrészt újfajta összefoglaló munkák készítését iktatta programjába, másrészt pedig a szamojéd nyelvek kutatására specializálódott.

A kutatóhelyeink körüli rövid szemlének egyik fő tanulsága, hogy a közösségi munkavégzés legszervezettebb formái tulajdonképpen csak egy intézménynél, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Finnugor Osztályán formálódtak ki. A finnugor nyelvészet egyéb kutatóhelyein, az egyetemi tanszékeken kisebb szerepe van a társas együttműködéssel végzett munkának: tanszékeinken jobbra egyéni vagy csak egészen laza együttesben készült munkálatok folytak, ám ezek tudományos és társadalmi jelentősége a kollektív tervmunkáéval egybevetve sem lebecsülendő. Ezek nélkül a hazai urálistika sok eredeti, jellemző jegytől lenne megfosztva, nem is szólva arról, hogy pusztán mennyiségi szempontból is dominál a kötetlenebb munkaformában született művek sorozata. Második általános megállapításunk pedig az lehet, hogy a hazai finnugor nyelvészeti kutatások lényegében decentralizáltan, az egyes kutatóhelyek közötti profil-különbségekből adódó spontán koordináció szerint folynak.

Ha most az intézmények fölé emelkedve tekintjük át a szakterület egészét, akkor első észrevételünk az lehet, hogy a kutatók száma megtöbbszöröződött. A létszámbeli erősödés egyik előnye abban mutatkozik meg, hogy míg a két háború között a hazai finnugor nyelvészet szinte teljes egészében obi-ugor profilúvá kezdett válni, addig napjainkban az obi-ugor nyelvek predominanciája kellő mértékben csökkent és ma már minden rokon nyelvre speciális képzettségű kutatóink vannak. Ilyen szempontból különösen örömdetes a permi és cseremiszi kutatások fellendülése, valamint a szamojéd filológia kibontakozása.

Szükségszerűen együtt járt a horizont bővülésével a kutatott témakörök nagyobb változatossága. A tematikai gazdagodás persze akkor állapítható meg, ha nem csupán a könyvtermést, hanem a folyóiratokban megjelent tanulmányokat, cikkeket is figyelembe vesszük. Elemzésünket ilyen irányba továbbvive szembeötlik, hogy finnugor nyelvészeink a komparativisztika és a nyelvtörténet minden területén tevékenykedtek. Legnagyobb számban hosszú időn át az etimológia volt képviselve a közleményekben, de jelentőségüknek többé-kevésbé megfelelő arányban helyet kaptak hangtörténeti, történeti alaktani meg egyéb kérdések is. Feltűnik azonban, s ez már az elvek és módszerek kérdését is érinti, hogy a hagyományos nyelvhasznító iskola kimagasló eredményei mellett a modern nyelvtudományban alkalmazott szinkrón, meg a leíró és történeti szempontot dinamikus együttesben érvényesítő kutatási módszerek a hazai finnugrisztikában csak az utóbbi években kezdenek terjedni, s nem is éppen gyors ütemben. Talán ennek kapcsán érinthetjük azt a sajátos helyzetet is, hogy az utóbbi években a magyar finnugor nyelvészek között bíráló hangok hallatszanak a saját addigi munkásságukról is (l. HAJDÚ: NéprNytud. 9 [1965]: 15—21). E kritikai szemlélet főleg azt teszi szóvá, hogy a magyar urálisták műveiben nem érvényesülnek, ill. alig jutnak szóhoz az újabb nyelvészeti irányzatok módszerei és alapelvei. Ezzel összefüggésben hangzott el

az a vélemény is, hogy nyelvészeink elvi és módszertani tekintetben kényelmesek, sokszor sablonokat, olykor ma már kevésbé aktuális hagyományokat követnek. Ez a kritika, amely bizonyos mértékig az egész kontinentális finnugrisztikára is érvényes (vö. SUHONEN; Virittäjä 1966: 400, KÜNNAP; Keel ja Kirjandus 1967: 63–64), összefüggésben áll azokkal az újító törekvésekkel, amelyek a mai nyelvtudományt meghatározzák. A jelek arra mutatnak, ha szabad néhány megnyilvánulásból általános érvényű következtetést tenni, hogy a finnugor nyelvészet módszertani, elméleti valamint tematikai felfrissülése századunk hatodik évtizedének utolsó éveiben elkezdődött, bár ez a folyamat egyelőre lassú és látványos eredményekkel nem dicsekedhet. Némileg megváltozott tehát az urálistika állapota hazánkban (s persze nemzetközi vonatkozásban is): egészséges fejlődés kezdetének vagyunk tanúi, amikor a hagyományos módszerek és témák mellett kezd polgárjogot nyerni az uráli nyelvészetben a formális nyelvi elemzés, a struktúrális nyelvvizsgálat, a transzformációs és generatív grammatikai módszer, tipológiai szemlélet. Mindez tudományunk színskálájának gazdagodásához, s egyben igényesebb munkálásához vezethet.

A jövő perspektívájából egyelőre visszatérve megszakított gondolatmenetünkhöz, azt kellene még említenem, hogy korunk uráli nyelvészetét egyfajta vitázó kedv is jellemzi. Az előbbieken már érintettem egy, a tudományunk fejlődési irányát mérlegelő vitát. Az elmúlt huszonöt éves periódus egyéb vitatémái közül figyelemre méltó a szófajok kialakulása, az esetragok eredete, vagy az uráli vokalizmus körül kialakult disputa, meg az eléggé fordulatosan alakult finnugor őstörténeti polémia. Ez utóbbi egyébként az etnolingvisztikai kutatások erősödését mutatja. Ilyen irányú publikációink sokféle ismertek, és jellemzőjük a komplex módszer, amely a nyelvészeti eljárásokon kívül a régészet, etnológia, embertan, bio-geográfia és egyéb tudományok eredményeit is hasznosítani kívánja a problémamegoldásban. Ennek megfelelően az őstörténeti vitában sokféle tudományág képviselői járultak hozzá közvetve vagy közvetlenül az urálistika fejlődéséhez. — Az uráli vokalizmusra, ill. a cseremisiz, permi, obi-ugor és szamojéd magánhangzótörténetre vonatkozó újabb hazai kutatások az eddig főleg külföldön folytatott vizsgálatok eredményeinek felülvizsgálatát készítik elő, s az uráli vokalizmus kutatásának újabb útjait jelzik. Az eddigi munkálatokból máris úgy látszik, hogy a vokalizmus kutatásában nagy hírnevet szerzett külföldi tudósok eddigi értékes eredményei bizonyos módszertani újításokkal, mondhatni új elvi alapokon, eredményesen fejleszthetők tovább.

E kétségtelenül pozitív jelenségek mellett bizakodásra készítenek azok a tudományterületünkön mind ez ideig szokatlan próbálkozások is, melyeknek konkrét eredményei még nem közkeletűek, nem is mind véglegesek. Ezek közül a részben kísérleti állapotban levő kezdeményezések közül kettőt említek. A Nyelvtudományi Intézet szervezésében hónapok óta működik egy Finnugor Fonológiai Szeminárium, amely egyes rokon nyelvek hangrendszereinek elemzését és egységes alapon — kétértékű megkülönböztető jegyekben — történő leírását tűzte ki feladatául. Nem kétséges, hogy e vállalkozás még részleges siker esetén is felettébb tanulságos lehet. — Úgyancsak elhanyagolt terület volt eddig az uráli nyelvek szintakszisa. A közelmúlt évek hazai és külföldi rendezvényein azonban egyre nagyobb mértékben, néha uralkodó érvénnyel jelentkezik a szintaktikai szempont és örvendetes volt tapasztalni, hogy a magyar nyelvészek e szimpozionokon érdeklődéssel vállalkoztak az új felada-

tokra, nem hátráltak meg a finnugor mondattani kérdések nem hagyományos módszerű feldolgozása előtt. — Mindkét (fonológiai és mondattani) vonatkozásban nagyon gyümölcsözőnek ígérkezik az általános nyelvészek és uráli nyelv-kutatók együttműködése, noha a közös munkára való készség mindkét fél részéről pillanatnyilag inkább csak egy szűkebb körre szorítkozik.

Az urálistika nemzetközi tudomány. Ma már nemcsak azokban az országokban művelik, amelyek területén finnugor nyelvű lakosság él, hanem — főleg az utóbbi 20—25 esztendőben — gyökeret vert a két Németországban, Lengyelországban, Franciaországban, Hollandiában, Olaszországban, Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, sőt Japánban is. A magyar finnugor nyelvészek ezért kiépítették és fenntartják kapcsolataikat finn, skandináv, szovjet, jugoszláv, román és csehszlovák kollégáikon kívül a fenti országok finnugristáival is. A nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének egyik módja, hogy a magyar szakemberek rendszeresen publikálnak külföldi kiadványokban, és a kölcsönösség alapján hazai folyóirataink is szívesen közlik más országok finnugor kutatóinak cikkeit. Az együttműködés másik formáját alkotják az időnkénti esetleges vagy szervezett találkozók, azaz a tanulmányutak és a — rendszerint kötött tematikájú — szimpozionok, ill. az öt évenként ismétlődő nemzetközi finnugor kongresszusok.

A tanulmányutak közül kétségkívül legnagyobb haszonnal azok a hosszabb időtartamú kiküldetések jártak, amelyek lehetővé tették néhány kutatónknak, hogy a Szovjetunió területén beszélt rokon nyelvek egyikét-másikát a gyakorlatban is elsajátíthassák. Ilyen jellegű helyszíni tanulmányokra több évtizede nem volt lehetőségünk, többé-kevésbé rendszeres megvalósításukra a felszabadulás után nyílt mód. — Néhány éve meghonosodtak tudományterületünkön a munkaértekezletek (speciálisan finnugor jellegű ugyan alig volt hazánkban), ahol egy előre meghatározott téma gondolkörébe kapcsolódnak be a résztvevők. E szűkkörű megbeszélések rendkívül alkalmasak arra, hogy egyes vitás vagy kimunkálatlan területeken eredményeket érjünk el, s ezért az urálistika előrehaladása végett örvendetes lenne, ha nyelvészeink minél több szimpozion munkájába bele tudnának kapcsolódni, s ha ilyeneket mi is gyakrabban rendeznénk. — Az uráli tudományok művelőinek nagy seregsemléje azonban mindenekelőtt a Nemzetközi Finnugor Kongresszus.

Az első Nemzetközi Finnugor Kongresszust — *Ortutay Gyula* kezdeményezésére — Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia rendezte meg 1960-ban, és ezzel nagymértékben hozzájárult a kongresszus intézményesítéséhez. A magyar finnugrisztika érettségét, nemzetközi tekintélyét ennek a kongresszusnak a megszervezése bizonyította és talán fokozta is. Azóta nagy sikerrel lebonyolódott a helsinki 1965. évi II. Kongresszus, ebben az évben készülünk a III. tallinni Nemzetközi Finnugor Kongresszusra. A részvétel ezeken a rendezvényeken mindig egy-egy új és nagy erőpróba számunkra, amelyeken sikeresen túl jutottunk a rokon tudományok (finnugor régészet, néprajz, embertan, irodalomtudomány) hozzánk csatlakozott művelőivel egyetemben. Egyszerűen tehát a finnugrisztika régi izolációja, vagy túlságosan egyirányú kapcsolódása a külföldhöz megszűnt, s két és fél évtized alatt sokfelé elágazó nemzetközi tudományos együttműködés részeseivé lettünk. Tudományos életünkben ez most kezdi éreztetni kedvező hatását.

Szemlénk végére érve összegezeként azt mondhatjuk, hogy a hagyományos nyelvhasonlítási eljárások részben változatlan, részben tovább fejlesztett formái mellett ma már több újfajta törekvésről is számot tudunk adni, amelyek

az urálistika kutatási területét több irányban is bővítik, módszertani szempontból pedig — úgy lehet — előbb-utóbb teljesen átalakítják. Tudományágazatunk ennek következtében máris több színű, változatosabb és kevésbé áporodott. Kár lenne természetesen túlbecsülni az új kezdeményezések jelentőségét és azt állítani, hogy az urálistika maradandó értékei csakis ezekhez fűződnek. Az igazság ezzel szemben az, hogy a hosszú hagyományra visszatekintő finnugor nyelvhasználat szilárd eredményeinek ignorálása káros lenne: végülis erre a finnugrisztikára épül a jövő urálistikája és ez az, ami meghatározza, hogy tudományágunk olyan, amilyen.

Nem zárhatjuk le sorainkat anélkül, hogy még egy pillantást ne vessünk az elkövetkező évekre. Aktuális ez az előre-gondolkodás az uráli nyelvtudomány rövidesen esedékes távlati tervének előkészítéséhez. Véleményem szerint ennél abból lehetne kiindulni, hogy a finnugor nyelvészeti kutatóhelyek eddigi, jobbára spontán együttműködését tudatosabbá, tervszerűbbé kellene összefűzni, s egyidejűleg az egyetemi tanszékek teljesítőképeségének intenzívebb kihasználására kellene törekednünk. E munkaszervezési változtatásokkal és jó tervezéssel a finnugrisztika meglevő kutatási bázisa nagyobb szabású feladatok elvégzésére is képes lenne. Erőink koncentrációja lehetővé tenné egy korszerű finnugor nyelvészeti szintézis valóra váltását. Egy ilyen országos érdekű munkálat megkezdését a tudományunk belső fejlődéséből adódó társadalmi szükséglet indokolja. Ezenkívül a magyarországi urálistika fejlettségének, önállóságának méltó jelképe volna, ha ennek a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó munkálatnak a tervei a mostani jubileumi esztendőben formálódniának ki.

HAJDÚ PÉTER

Uralistik 1945—1970

Der Verfasser setzte sich zum Ziel, über die charakteristischen Merkmale der Entwicklung der ungarländischen uralischen Sprachwissenschaft in den vergangenen 25 Jahren zu berichten.

Nach der Befreiung unseres Landes — besonders seit der Mitte der fünfziger Jahren — erlebt die ungarische Uralistik einen neuen Aufschwung. Dies ist besonders auf dem Gebiet der Veröffentlichungen zu beobachten. Theoretische oder methodische Neuerungen zeigen sich aber erst am Ende der sechziger Jahren.

Auf dem Gebiet der Organisation bedeutet es einen wesentlichen Schritt, daß das Institut für Sprachwissenschaft der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und im Rahmen des Vorerwähnten die Finnisch-ugrische Abteilung begründet wurde, welche auch kollektive Planarbeiten annehmen kann. Weiterhin sind finnisch-ugrische Lehrstühle — neben dem von Budapest — auch an den beiden ländlichen Universitäten, in Debrecen und in Szeged errichtet worden. Alle diese Anstalten sind auf Grund der spontanen Arbeitsverteilung tätig, die sich aus dem Unterschied der Profile ergibt.

Für die Veröffentlichung von Büchern ist im ersten Abschnitt der untersuchten Periode die Materialpublikation (Ausgabe von Texten und Wörterbüchern) charakteristisch, und erst in den sechziger Jahren gewinnen die Monographien, Hand- und Hilfsbücher die Oberhand. Die Zahl unserer Zeitschriften hat zugenommen, und die Publikationsmöglichkeiten waren noch nie so günstig wie jetzt.

Auch eine gewisse thematische Bereicherung ist in der einheimischen Uralistik zu beobachten. Das ergibt sich teils aus der Zunahme der Zahl der Forscher, aus dem sich mannigfaltig gestaltenden Profil der Forschungsstellen, und teils daraus, daß sich in der uralischen Sprachwissenschaft neben den alten, traditionellen Sprachvergleichungsmethoden in den letzteren Jahren auch neue Bestrebungen melden. Diese neuen Züge können

mit den auf der ganzen Welt fühlbaren Strömungen der modernen Sprachwissenschaft in unmittelbarer oder mittelbarer Verbindung gebracht werden, und vielleicht werden sie imstande sein, der einheimischen uralischen Sprachwissenschaft ein gewissermaßen neues Gepräge zu verleihen. Die alten Methoden und die neuen Bestrebungen leben friedlich nebeneinander, und dadurch ist unsere Wissenschaft auch schon jetzt mehr abwechslungsreich, mannigfaltig, weniger schematisch. Die anspruchsvolle Behandlung der theoretischen Fragen ist in der Zukunft noch mehr zu steigern.

Unsere internationalen Verbindungen haben sich günstig gestaltet. Die Isolation der ungarischen Uralistik wurde beseitigt.

In den kommenden Jahrzehnten wäre es zweckmäßig, die Zusammenarbeit der uralischen Forschungsstellen des Landes zu erweitern: so könnten wir Unternehmungen von größerem Zug als wie früher beginnen.

PÉTER HAJDÚ

Irányzatok, tanulságok*

„Jól és szépen az ír, aki tüzes orthológus
és tüzes neológus egyszersmind, s egyességben
és ellenkezésben van önmagával.”

KAZINCZY

1. A téma indoklása. Többéves — idestova két évtizedes — hagyományunk, hogy valamilyen kiemelkedő esemény kerekszámú évfordulóján társadalmi életünk egy-egy területe az adott időszakasz munkájának kritikai elemzésével jubilál. Az esemény jelentőségét aszerint ítéli meg, hogy az objektíve milyen lehetőségek feltételeit teremtette meg a szóban forgó munkaterület fejlődéséhez, az eltelt időszakasz eredményességét viszont ahhoz méri, hogy az adott terület felelős gazdája és munkatársi gárdája szubjektíve hogyan sáfárkodott az esemény nyújtotta lehetőségekkel. A démosztheneszi hangvételt a tettek kritikája, az önvizsgálat felelőssége váltja fel az eredmények tudatos vállalásának, úgyszintén az előrehaladást akadályozó tényezők őszinte feltárásának a tükrében. Jogos, egyben kötelességszerű is tehát a számvetés, az elméleti örökség lényegének a megragadása és a felszabadulás adta, minőségileg új lehetőségek valóra váltásának a vizsgálata szempontjából egyaránt.

A számadás mércéje adott: a magyar társadalom negyedszázados általános (gazdasági, politikai-ideológiai, kulturális) fejlődése. Ezzel kell szembesítenünk a hazai nyelvtudomány — ezen belül főleg a sokat vitatott általános nyelvészet — fejlődési ütemét, előrehaladását, megtorpanásait, de jelenlegi színvonalát is. Nem arról van szó, mintha egy adott társadalmi formáció gazdasági-politikai fejlődése egyazonképpen, automatikusan maga után vonná egy-egy tudományág arányos fejlődését is, de arról már igen, hogy az adott társadalmi formáció gazdasági-politikai fejlődése megkívánta művelődési színvonal melyik síkján helyezkedik el az érintett tudományág. Más szavakkal: a hazai általános nyelvészet — mint a magyar művelődéspolitikai szerves része — annak előre lendítő tényezője, csendes útítársa vagy fékezője-e?

Régóta ismert igazság, hogy a tudományok fejlődési ütemét, előrelendülését, stagnálását vagy visszafejlődését elsősorban a társadalmi igények szabják meg. A társadalmi igényeket többé-kevésbé kísérni szokta az alimentációs készség is a mindenkori társadalom általános és akut igényeinek megfelelően. Napjaink tudományos munkásságának a jelentőségét, ezen belül a mai magyar társadalomnak a tudománnyal szemben támasztott igényét a közelmúltban napvilágot látott tudománypolitikai irányelvek egyértelműen meghatározták: „Korunkat, a társadalmi forradalmak és a termelőerők nagyarányú növekedése mellett a tudományok rendkívül gyors

* A hazai általános nyelvészet (nyelvelmélet) fejlődésének vázlatos áttekintése — különös tekintettel a fejlődés felszabadulás utáni szakaszára. Felszabadulásunk 25. évfordulójára.

fejlődése és társadalmi szerepük megnövekedése jellemzi. . . A tudomány sokféle módon hat a társadalom tudatára, az oktatásra, a művelődésre, az egészségügyre, az élet- és munkakörülmények alakulására; eredményei fontos tényezőként jönnek számításba a politika, a nemzetközi kapcsolatok formálásában. . . A tudomány szerepének növekedése világjelenség, de nem független az adott társadalmi viszonyoktól. . . A tudományos-technikai haladás a szocializmusban objektív társadalmi korlátoktól mentesen bontakozhat ki. A szocializmus és a kommunizmus lényegéből fakadóan igényli a tudomány segítségét, az a társadalom építésének egyik legnagyobb hajtóerejévé válik.” (Az MSZMP Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. Budapest, 1969. 37.) A tudomány társadalmi szerepéből adódóan a tudományos kutatómunka kettős céljáról ugyanabban a dokumentumban az alábbiak olvashatók: „A tudomány helyesen értelmezett társadalmi szerepe folytán a kutatómunkának egyidejűleg kettős célja van: egyrészt konkrét társadalmi, gazdasági feladatok megoldását mozdítja elő, másrészt — azzal egységben — a tudományok belső fejlődéséből adódó feladatok megoldásával a távlati célokra irányítja a figyelmünket” (i. m. 38). A társadalmi alimentációról: „A következő időszakban a társadalom és a gazdaság gyors ütemű fejlesztését a hazai kutatásnak jelentős tudományos feladatok megoldásával kell segítenie, ezért a kutatási ráfordításokat ebben az időszakban is a nemzeti jövedelem növekedését meghaladó ütemben kell növelni (i. m. 60; az én kiemelésem: K. F.).

Jól tudom, hogy a hazai általános nyelvészet nem túl nagy befolyást gyakorolhat „az élet- és munkakörülmények alakulására”, de annál nagyobb szerepet vállalhat — és vállalnia is kell! — a társadalom tudatának fejlesztésében.

Az elmondottak és idézetek alapján kialakult felelősséggel igyekszem a hazai általános nyelvészet fejlődését felvázolni, de a felvillantott távlati lehetőségek szem előtt tartásával kísérlem meg az abból adódó következtetések levonását is.

2. Az elméleti örökség. Az általános emberi megismerés dinamikus jellegéből következően minden tudomány fejlődése szerves folyamat. A régebbi nézetek, elméletek újakkal való felváltása nemcsak történeti egymásutánosság, hanem a réginek olyanszerű tagadása, hogy az új, miközben felváltja, megszünteti a régit, annak előremutató elemeit szervesen magába ötvözi, felhasználja. Az egymást váltó elméletek — akár el- (fel-) ismerik egyes képviselői, akár nem — szervesen következnek egymásból, vagy úgy, hogy a korábbiakat továbbfejlesztik, vagy akár úgy, hogy a megelőzőket hevesen tagadják. Az emberi megismerés lényegéből szükségképpen adódik az a követelmény, hogy az ismeretek bővülése folytán a régebbi fogalmak ártértékelődnek, struktúrájukban súlyponteltolódások állnak be, vagy egész egyszerűen új fogalmakkal cserélődnek fel. Az ismeretek bővülése lényegében a mozgó valóság egyre újabb meg újabb, korábban rejtett törvényszerűségeinek a kutató emberi elme előtt való feltárulását jelenti, amelyeknek a „leírására” — még inkább — a megmagyarázására újabb és újabb fogalmak, elméletek szükségesek.

Így halad a tudomány a jelenségek és folyamatok egyre mélyülő megismerése irányában, így kényszerül fogalmainak ártértékelésére, új fogalmak bevezetésére, mivel nagyon gyakran előáll az a helyzet, hogy a vég-

telen valóság újabb törvényszerűségeinek a leírására, a bonyolult jelenségek körének a megmagyarázására a régi fogalmak elégteleneknek bizonyulnak, a régi „klasszikus” kategóriák ki nem elégítő volta egyre nyilvánvalóbbá válik. Ne gondoljunk másra, mint a klasszikus természettörvény-fogalomnak napjainkban végbemenő átalakulására. Az anyag mechanikus mozgásformáinak rögzítésére tökéletesen alkalmas klasszikus természettörvény egyik sarkalatos tétele a folyamatok százszázalékos determináltságának a felismerése volt: ha az objektív feltételek adva vannak, a várt jelenségnek „vakon, kivételeket nem ismerő módon”, szükségszerűen be kell következnie. A modern természettudomány embere azonban — például a mikrovilág folyamatainak a tanulmányozása közben — egyre-másra találkozik olyan jelenségekkel, amelyek „azt mutatják, hogy a klasszikus determinizmus nemcsak hogy nem felel meg a természeti törvényeknek, de még elég pontos megfogalmazásukat sem teszi lehetővé.” (V. A. Fok, A kvantummechanika interpretációjáról. Megjelent A modern természettudományok filozófiai problémái című gyűjteménykötetben. Budapest, 1962. 265—93, i. h. 285.) A klasszikus determinizmus merev fogalmait tehát egyre inkább olyan megfogalmazások váltják fel, ahol a kivételtelenséget a leírás valószínűségi jellege helyettesíti, ami szerint megkülönböztetik a potenciálisan lehetségest a megvalósulttól. „Általában minél mélyebben hatolunk az anyag szerkezetébe — írja Sz. T. MELJUHN —, annál inkább a folyamatok végtelen sokaságára bukkanunk, s ezek meghatározatlan, valószínűségi jellege annál inkább fokozódik... minden egyes kölcsönhatási aktusban a lehetőségek halmazának mindig csak egy csekély hányada válik valósággá.” (A szervesetlen természet fejlődési dialektikája. Budapest, 1963. 222.) Ami tehát alkalmas volt — és ma is az! — például a halmazállapot-változás leírására, okainak magyarázására, az már elégtelennek bizonyul a kvantummechanikai törvényszerűségek leírására és megmagyarázására. Amit tehát meghatározónak tartottak a természet (annak idején felismert, egyszerűbb) mozgásformáinak (-fajtáinak) a leírására, annak érvényességi köre igen nagymértékben összeszűkült, anélkül azonban, hogy a körülhatárolt érvényességi körön belül valamit is veszített volna jelentőségéből!

A tudományos kategóriák igazi értékét az emberi megismerés szakadatlan előrehaladásának a folyamatába ágyazva lehet — és kell is! — megállapítani. Ami korábban a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének az igényével lépett fel (abszolút érték!), az az újabb és mélyebb törvényszerűségek feltárása következtében a jelenségek és folyamatok csak egy vagy másik aspektusának a megragadására válik alkalmassá (relatív érték!). Mi sem veszélyesebb gnoszeológiai szempontból, mint a kategóriák megmerevedése (pontosabban: megmerevítése). A kategóriák elaszticitásának a hiánya szükségképpen elméleti megmerevedést von maga után (dogmák létrejötte), ami pedig a tudomány halálát jelentené.

Mindez természetesen nem a kategóriák általános relativizálását jelenti, de azt sem, mintha tagadná a korábbi, a teljes magyarázat igényével fellépő kategóriák, elméletek tudománytörténeti jelentőségét. A marxista gnoszeológia dialektikus jellege éppen abban segíti a szaktudományokat, hogy óva int mind a kategóriák túl-, mind a leértékelésétől, amikor a (maguk korában a magyarázat teljességét igénylő) kategóriákat, elméleteket, irányzatokat történetileg szemléli és a megismerési folyamat dinamizmusának a szemszögéből értékeli.

2.1. A z i z m u s o k. Mindezek azonban már a tudománytörténet különböző irányzatainak a kérdéskörét feszegetik, az irányzatok elméletitörténeti helyét, értékét érintik. Mindenféle tudományos (elméleti) irányzat, mindenfajta izmus történeti kategória, egy elég pontosan körülhatárolható korszak jellemző elmélete, amely az adott korszak elméleti stb. igényeinek a talaján alakul ki, fejlődik és hat, és többé-kevésbé érzékelhető ideológiai indítékokból táplálkozik, bizonyos, uralkodó eszmerendszert szolgál. Új uralkodó eszmeáramlatok új izmusokat szülnek, amelyek a régieket felváltják, ugyancsak azzal az igényvel, mint a korábbiak, hogy tudniillik a jelenségek és folyamatok lényegét a maguk teljességében magyarázzák. A teljesség igénye szükségképpen rendszeralkotáshoz vagy legalábbis ilyen szándékhoz vezet. A szándék és a megvalósulási lehetőség, illetőleg a rendszer megvalósult teljességének a korrelációja alapján beszélhetünk a különféle izmusok hatóköréről, értékéről. Ilyen — és csakis ilyen — értelemben izmus a marxizmus—leninizmus is, „Marx, Engels és Lenin forradalmi elmélete, mely filozófiai, közgazdasági és társadalmi-politikai nézetek logikusan felépített teljes rendszere.” (M. ROZENTAL—P. JUGYIN, Filozófiai kislexikon. Budapest, 1964. *Marxizmus—leninizmus* címszó alatt.¹)

A különböző elméleti irányzatok, nyelvészeti izmusok jellemző vonásainak a megrajzolása, lényegük megragadása nemcsak tudománytörténeti szempontból rendkívül fontos — e nélkül sem történeti egymásutániségük, sem pedig egymáshoz fűződő kapcsolatuk nem válik világossá —, hanem napjaink nyelvészeti irányzatainak megítélésénél is nélkülözhetetlen fogódzónak minősül. Ezen túlmenően észre kell vennünk, határozottan le kell szögeznünk azt is, hogy időtállóan bizonyuló részeredményeikkel mennyiben járultak hozzá a nyelv minél tökéletesebb megismerésére irányuló nyelvtudományi erőfeszítésekhez, részgazságaira mennyiben lehet — és kell is — a ma nyelvészenek is támaszkodnia. Mert ezek figyelembevétele nélkül tudománytörténeti szemléletünk egyoldalú, nagyon könnyen igazságtalanná válhat, mi több, tudománytörténeti nihilizmusba torkolthat. (Nem keli messzire nyúlni bizonyító példákért!) Az izmusokkal kapcsolatos polemikus álláspontunk nem kerülhet szembe a történeti hűséghez való ragaszkodás követelményével.

Minden irányzatot a maga történeti körülményeibe ágyazva kell vizsgálnunk; az irányzatot létrehozó korra meghatározóan jellemző eszmei-ideológiai áramlatok determináló jellegét sem szabad figyelmen kívül hagyni, ha egy-egy irányzatot a maga teljességében akarunk értékelni. Nem szabad azt sem szem elől téveszteni, hogy az adott irányzat milyen korábbinak a felváltója, akár úgy, hogy azt továbbfejleszti, akár úgy, hogy jelentőségét könyörtelenül (metafizikusan) tagadja. Ha mai ismereteink és ideológiai igényességünk alapján bírálunk egy-egy irányzatot — mint ahogyan ezt így is kell tennünk —, ez nem jogosít fel bennünket arra, hogy mai ismereteinket, ideológ-

¹ Az irodalomban olvashatunk külön a *leninizmus*ról is, „mint a marxizmus folytatásáról és továbbfejlesztéséről” (i. m. *Lenin* c. a.), vagy másként, mint a proletárforradalmak, a proletárdiktatúra és a szocializmus felépítésének marxizmusáról. Nem szándékom e helyen a marxizmus—leninizmus és az egyéb izmusok megegyező és eltérő vonásainak részletes taglalása. A fentiekén túl csupán egy megjegyzés kívánkozik ide a szándékolt és a megvalósult teljességben mutatkozó, nem elhanyagolható különbség érzékeltetésére: a marxizmus—leninizmus nemcsak a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének a rendszere, hanem a világ humanisztikus célok érdekében történő megváltoztatásának is a tudománya.

giai igényességünket egy ötven vagy száz évvel ezelőtti irányzattól megkövetelhetnénk. Ha ezt tennénk, a különböző irányzatoknak csak a negatívumait vennénk észre, a különböző izmusokat elsősorban elmarasztalóan értékelnénk.

Valami ilyesféle értékítélet érződik ki DEME L. szavaiból, aki az utóbbi évtizedben két alkalommal is foglalkozott a különböző nyelvészeti irányzatok problematikájával.² DEME a különböző nyelvészeti izmusokat egyértelmű elmarasztalással interpretálja, mivel azok — szerinte — „nem azzal jellemezhetők, hogy a nyelvről ezt vagy azt a részigazságot fölismerték, hanem főleg azzal, hogy ezt vagy azt a korábban már fölismert részigazságot ad abszurdum vitték, tévesen általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni.” (NyK. 61: 6; ezt a megállapítást szó szerint idézi a Nyelvszemlélet 19. lapján.)

Hogy a különböző irányzatok (izmusok) egyes képviselői elméletüket általános magyarázó elvvé igyekeztek tenni, tételeiket szerves rendszerré igyekeztek összeötvözni, azon nincs semmi csodálkoznivaló! A felismert részigazságok ugyanis a nyelv egy-egy fontos aspektusát tükrözik, és nagyon könnyen meg lehet érteni — ha nem értünk is egyet vele! —, hogy a heurisztikus élmény elragadta a felfedezőt(-ket), és a részigazság elsőpró ereje általános magyarázó elvvé terebélyesedett, rendszer- és módszertani egésszé állt össze, vagy legalábbis úgy vélték, hogy ez lett a felfedezés végeredménye. Tudománytörténeti tény, hogy minden elméleti igényű irányzat a nyelvmagyarázat teljességére törekedett, és még is volt győződve, hogy el is érte azt. De más dolog egy-egy irányzat képviselőinek a véleménye nyelvmagyarázási elveik teljességéről, és megint más dolog, hogy a mai ismeretek alapján a mai kor nyelvésze hogyan jellemzi őket! Elfogadja, a megérdemelt helyére teszi a felfedezett részigazságot, azt beépíti saját nyelvelméletébe, egyúttal elhatárolja magát túlzásaitól. Az is régóta ismert igazság, hogy minden valamirevaló elméleti irányzat — éppen elméleti igényessége folytán — magyarázó elveit rendszerbe igyekezett foglalni, ami a nyelv egyik aspektusának a tökéletes magyarázására elégségesnek is bizonyulhatott. De legalább annyira ismert dolog az is, hogy tökéletes, az adott tudományág által vizsgált jelenségek valamennyi mozgásfajtájának a teljes tükrözésére hivatott magyarázó elvek zárt rendszere naív vágyálom, mert ha a tudomány idáig eljutna — további feladat híjával — saját maga fölött húzná meg a lélekharangot. Ez a nyelv rendkívül bonyolult mozgásfajtáinak a tudomásul vételével nem is lehet másképpen, éppen ezért a zárt rendszereknek minősített magyarázási elvek rendezett halmaza nyitott rendszernek, részrendszernek minősül, ami csak arra jó — de arra valóban jó —, hogy egy-egy lépéssel közelebb vigyen a nyelvi törvényszerűségek minél tökéletesebb, de sohasem teljes, végleges feltáráshoz.

A főbb nyelvészeti izmusok (logicizmus, historizmus, pszichologizmus, strukturalizmus) már nevüknél fogva is arról árulkodnak, hogy a nyelv egyik — nem elhanyagolható — aspektusára hívták fel a figyelmet, és ezen a területen érték el ma is megszívlelendő

² Először SAUSSURE hazai adaptációját tárgyaló előadásában, ami nyomtatásban is megjelent: A saussure-i tanítások magyar visszhangjához címen (NyK 61: 3—27), másodszer a Nyelvtudományi Intézet húszéves fennállásának szentelt ünnepi előadás-sorozat keretében tartott felolvasásában (Nyelvszemléletünk és vizsgálódási módszereink fejlődésének két évtizede. — Kézirat. Az alábbiakban: Nyelvszemlélet.)

eredményeket, ha az eredmények nyelvmagyarázási jelentőségét eltúlozták is.

Ha például a „genfi mester” felfedezési köréből elismerjük, hogy „a jelszerűség hangsúlyozásában benne van egyrészt a pszichikai és fizikai oldal,³ másrészt a valóság és tükröződése közötti ellentét felismerése; a rendszerűség felfedezésében benne van annak a meglátása, hogy a nyelvi elem egyrészt individuum, másrészt rendszertag; a többi tételnél még világosabb a bipolaritás” (NyK 61: 6), azonnal képet kapunk a saussure-i zmus tudománytörténeti jelentőségéről, a nyelv egyik igen fontos aspektusa (jelszerűség, e jelek rendszerszerűsége) feltárásának a fontosságáról, a saussure-i elmélet dialektikus vonásainak a lényegéről. SAUSSURE posztumusz munkájának tüzetes tanulmányozásával csak erre a következtetésre lehet jutnunk, ha elismerjük is egyes téziseinek nem kielégítő voltát, sőt itt-ott előforduló következetlenségeit, „sántító dialektikáját”, amit számtalan Saussure-bíráló egyenesen metafizikának minősít, így — többek között — DEME is, amikor az előbbi idézetet így folytatja: „A hiba csak az, hogy e kétsarkúságnak Saussure n é h a csak az egyik vonatkozását látta meg; ez mutatkozik például a különbségek hangsúlyozásában, de az összefüggések elhanyagolásában, vagy például a pszichikai oldal kiemelésében, de a fizikainak a parole-ba való utalásában;⁴ — ha meg az ellentét mindkét tagját meglátta, kibékíthetetlennek találta ellentétüket, s szembeállította őket egymással, mint például a szinkroniát a diakroniával, a linguistique externe-t az interne-nel; — vagy ha felfedezte is összefüggésüket, mint például a parole-ét a langue-gal, vizsgálatukat akkor is csak külön-külön tudta elképzelni. Így tehát a felismert ellentétekkel nem tudott mit kezdeni, ellentétüknek éppen dialektikus voltát nem fogta fel; tételei mozaikok maradtak, amelyeket nem tudott összerakni” (uo.; az én kiemelésem: K. F.).

A saussure-i elmélet meglehetősen egyoldalú, és — hadd tegyem hozzá, igazságtalan — értékelése ez! Többévtizedes megállapítások átvétele, megismétlése, ahelyett, hogy a SAUSSURE-ről 1969-ben [!] elhangzott tézisek a saussure-i mű tüzetes tanulmányozására épülnének! Ez pedig elengedhetetlen két szempontból is. Enélkül ugyanis hamis képet rajzolunk SAUSSURE elméletének lényegéről. Fontos másrészt azért is, mert e nélkül nem tudjuk e tanítások utóéletét helyesen követni, a strukturalizmus különféle irányzatainak elmélettörténeti szerepét, jelentőségét megragadni. Ha ugyanis a saussure-i életmű valódi értékéről és tagadhatatlanul meglevő fogyatékosságairól beszélünk — akármennyire tagadják ezt

³ Ne részletezzük most, hogy mind a két oldal benne van-e. Szerintem nincs benne, mivel a saussure-i jel nem a fogalom (concept) és a hangalak (son) egysége, hanem a fogalom és a hangképzet (l'empreinte psychique de ce son!) egysége (Cours de linguistique générale. Paris, 1955³. 98, 157, 158). A hangképzet, a materiális (fizikai) hangsor „pszichikus lenyomata” nehezen képzelhető el a nyelvi jel „fizikai oldalának!” De nem is ez a lényeges a saussure-i jelkonceptióban! A lényeges e helyen az, hogy a saussure-i jel valóban szétválaszthatatlan egység, alkotó elemei kölcsönösen feltételezett, dialektikus egységben vannak egymással, olyannyira, hogy SAUSSURE a hangsort (annak pszichikus lenyomatát) csak abban az esetben tartotta nyelvi természetűnek, ha az „a fogalom hordozója” (le support d'une idée); a hangalaknak a fogalomtól elvonatkoztatott vizsgálatát ki is iktatta a nyelvtudományi vizsgálódások köréből (i. m. 144).

⁴ Mint fentebb bebizonyosodott, ez a saussure-i jelkonceptió meg nem értése (félreértése) következtében nem helytálló megállapítás: ott mind a két oldal pszichikai, nincs tehát mit utalni a parole-ba.

többben mások — (bizonyos áttételekkel) napjaink nyelvtudományának égető kérdéseiről van szó.

A saussure-i nyelvelmélet a fent említett módon felfogva szerves rendszer, nem pedig — mint DEME is véli — mozaikok rendezetlen halma. Kiindulási pontja, elméletének lelke a nyelv jelszerűsége és e jelek rendszerszerűsége. Ebből a szempontból a saussure-i koncepcióban minden a maga helyén áll. A saussure-i nyelvi jel — mint láttuk — szétválaszthatatlan egység, alkotó elemeinek egymást kölcsönösen feltételező egysége (son — concept). A jelek valódi értéket e rendszerben elfoglalt helyük, korrelációjuk szabja meg. Erre az alapvető gondolatra SAUSSURE többször visszatér (i. m. 162, 164 stb.). Mai terminológiánk nyelvére lefordítva: a saussure-i rendszerszerűség az egyedi és az általános korrelációjának a felfedezése. Ebből a szempontból másodlagos — más szempontból nem elhanyagolható —, hogy a rendszertagok értékének meghatározásánál azok differenciális szembeállítását hangsúlyozta ki. Azt is el kell azonban ismernünk, hogy összehasonlítani csak olyan dolgokat lehet, ahol — a meglevő különbségek mellett — hasonlóságok, egyező vonások is vannak. (Nem sokra mennénk a *morféma* és az *asztal* összevetésével!) De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy SAUSSURE a nyelvi mechanizmus jellemző vonásainak a megfogalmazásánál az azonosság és a különbség kapcsolatáról szól (i. m. 151), vagy a nyelvi érték másoldalú megközelítésénél az eltérő és hasonló dolgok paradox egységét említi (i. m. 159).

De ha már a „saussure-i metafizika” egyéb bizonyosságairól is szó esett, azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a sokat emlegetett beszédtevékenység (a lingvisztikai jelenségek egyéni vonatkozású része) vizsgálatának (linguistique de la parole) és a nyelvi rendszer (a lingvisztikai jelenségek társadalmilag meghatározott része) vizsgálatának (linguistique de la langue) szétválasztása lényegében módszertani megkülönböztetés, a két vizsgálódás szerves egysége nyújtja a nyelvészeti vizsgálódás egészét, a linguistique de la langue-t. (L. LAZICZIUS, Általános nyelvészet 12, sőt 13, ahol egyebek mellett az alábbiak olvashatók: „A nyelv és a beszéd szétválasztásával a nyelvészeti tények terén elkülönítettük a társadalmi az egyénitől. Ez az elkülönítés elméletileg roppant egyszerűnek látszik, a gyakorlatban azonban nem könnyű feladat, mert a nyelv és a beszéd tényei legtöbbször szorosan összefonódva jelentkeznek. A valóságban a kettő szorosan összefügg egymással, hiszen nyelv nélkül nincs beszéd, és beszéd nélkül voltakép [!] nincs nyelv... a nyelvészeti tények társadalmi és egyéni része kölcsönösen feltételezi egymást: az egyéni rész a társadalmi rész nélkül nem állhat meg, és a társadalmi rész sem tud meglenni az egyéni nélkül.” Az én kiemelésem — K. F.) Sőt, ha SAUSSURE-t figyelmesen olvassuk, az is szembeötlő, hogy a sokat emlegetett langue — parole szembeállítás nem is annyira merev, mint ahogyan annyian és annyiszor megfogalmazzák és unos-untalan ismételtetik. Ahol például SAUSSURE a *szintagma* lényegéről beszél, polemizál azokkal a nézetekkel, amelyek kétségbe vonják a szintagma nyelvi (langue) statusát: „Ezen a ponton ellenvetést lehetne tenni — írja, majd így folytatja — A mondat a szintagma par excellence típusa. Ez azonban a beszédhez tartozik, és nem a nyelvhez; nem következik-e ebből, hogy a szintagma a beszédhez tartozik? Nem hinnénk... a nyelvnek és nem a beszédnek kell tulajdonítani mindazokat a szintagmatípusokat, amelyek szabály-

szerű alakokra épülnek... El kell... ismerni, hogy a szintagma területén nincs éles határ a nyelvi tény... és a beszéd-tény között.” (Az idézet a magyar kiadás fordítása: 157–8; az én kiemelésem: K. F.) Ha a szintaxist a nyelvtudomány egyik legfontosabb részének tartjuk — mint ahogyan általában annak is tartják —, nem lehet nem tudomásul venni a saussure-i langue — parole disztinkció idevágó elaszticitását.

A sort még lehetne folytatni. Úgy gondolom azonban, hogy az elmondottakból is kiderül, hogy SAUSSURE nyelvelméletének nem a sokat hangoztatott merev metafizika a legfőbb hibája — ahogyan ezt DEME is gondolja, és ahogyan e tanítások utóélete is valóban ebben az irányban torzította el az eredeti gondolatot —, hanem elméleti konstrukciójának idealista jellege, amely — mint fentebb már láttuk — helytelen jelkoncepciójából fakad. A tartalom (concept) és a saussure-i értelemben felfogott hangalaki elemek (l’empreinte psychique de ce son) kombinációja nem szubsztanciális egység, hanem forma („cette combinaison produit une forme non une substance” — i. m. 157; eredeti kiemelés). A tartalmi és a formai elemek igen határozottan megfogalmazott saussure-i egysége (nyelvi jel) tehát formális viszonyok hálózata, kombinációja. Az ilyen értelemben felfogott jelek rendszere is formális rendszer, illetőleg idealista konstrukció.

Mindezek határozott leszögezése természetesen nem azt jelenti, mintha a saussure-i elmélet improduktív elméletnek minősülne — az elmúlt fél évszázad nyelvtudománya az ellenkezőjéről árulkodik —, és „racionális magvát” (ami nem jelentéktelen!) ne lehetne a materialista nyelvelmélet kialakítása szempontjából felhasználni. A marxizmus klasszikusai egyértelműen értékelték például a hégeli dialektikát: elvetették idealista kiindulási pontját, de lényegét beépítették a maguk materialista elméletébe. Így született meg a materialista dialektika!

SAUSSURE elméletének kritikai adaptációja nem eredményezheti azt, hogy — a meglevő hibákkal együtt — a rendszerszerűség zseniális felfedezésének, határozott megfogalmazásának a jelentőségét el lehetne vitatni, de azt sem, hogy ez a gondolat már csak tudománytörténeti szempontból fontos! Napjaink nyelvtudománya nehezen volna elképzelhető a jelszerűség és a rendszerszerűség gondolatának figyelembevétele nélkül!

2.2. A Laziczius-ügy Nem véletlenül írtam „ügy”-et „kérdés” helyett! Kiáltó ellentmondásokat foglal magában ez a sajátosan magyar ügy! Ha valakire érvényes az a keserű rezignáció szülte mondás, hogy senki sem lehet próféta a saját hazájában,⁵ akkor ez tökéletesen illik LAZICZIUS hazai megbecsülésére. Több nemzetközi nyelvészkongresszus elismert, egyedüli magyar előadója és „egyik vezéralakja” (NyK 60: 212), több külföldi nyelvészeti folyóirat, így a koppenhágai Acta Linguistica, az Archiv für Gesamte Phonetik és a Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft szerkesztőbizottsági tagja (uo.), Magyarországon azonban csak 1935-ben választják — 11 ellen-

⁵ Nem minden ironia nélkül említi ezt az aforizmat LAZICZIUS válogatott írásainak külföldi kiadását (ittthon nem jelenhetett meg!) gondozó TH. A. SEBEOK a kiadvány bevezetőjében, ahol LAZICZIUS-ról mint az új nyelvészeti irányzat „nemzetközileg nagyrabecsült képviselőjéről” (an internationally appreciated contributor) ír: „but a prophet with hardly a follower in his own land” (TH. A. SEBEOK [ed.], Selected Writings of Gyula Laziczius. The Hague, 1966. 11).

szavazattal — az Akadémia levelező tagjává (AkÉrt. 45: 153), ugyanakkor azonban dékáni hivatali tisztviselő („a budapesti tudományegyetem bölcsészettudományi karának dékáni hivatalába szolgálattételre beosztott középiskolai tanár” — i. h. Tagajánlások, 6), és csak 1938-ban nevezik ki egyetemi rendkívüli és 1940-ben nyilvános rendes tanárrá. Külföldi folyóiratokban megjelent írásai, vitáik a nemzetközi nyelvészeti irodalom állandóan hivatkozott, megbecsült termékének minősültek k ü l f ö l d ö n. Különösen fonológiai kutatásainak korai eredményeit értékelték nagyra. N. S. TRUBETZKOY — akivel egyébként éles vitája volt a fonetika nyelvtudományi státusát illetően — külön kiemeli LAZICZIUS érdemeit, mivel a fonológiai kutatásokban a n y e l v i s z e r e p hangsúlyozását a magyar tudós részéről tapasztalhatták először.⁶ Ugyanakkor LAZICZIUS nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadásainak, külföldi folyóiratokban megjelent alapvető tanulmányainak i t t h o n jóformán semmi visszhangja nem volt. Mindössze GOMBOCZ emlékezik meg — egy jelzős szerkezet erejéig — a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elmondott elnöki megnyitóbeszédében „LAZICZIUS nagyszabású fonológiai tanulmánya”-nak rá gyakorolt ösztönző hatásáról (MNY 30: 3).

LAZICZIUS válogatott írásait, annak ellenére, hogy azok „csak felszínes bepillantást engednek Laziczius gondolatgazdagságába” — a külföldi kiadást gondozó tudós „a magyar nép kulturális öröksége”-nek minősíti 1966-ban.⁷ Ezzel szemben i t t h o n 1959-ben, de még 1969-ben is — hivatalos fórumokon elmondott beszédben, cikkekben — az alábbi módon értékelték LAZICZIUS tudományos munkásságának egészét: „már a felszabadulás előtti időben volt általános nyelvészeti tanszékünk, de ennek egyébként nagytehetségű birtokosa nem szerencsés kézzel nyúlt feladatköréhez: szinte kizárólag divatos és még meg nem érett problémákkal [!] foglalkozott” (NÉMETH Gy., I. OK. 16: 216–7). „LAZICZIUS kétségtelenül a legeurópaibb, a legmodernebb alakja e korban nyelvtudományunknak... akik pedig [e korban] bírálják, azok hátulról, elmaradottabb, kisebb stílusú nézőpontról bírálják” — írja DEME, de egy lappal hátrább így folytatja: „az ő európaisága a valóságtól való nyugati elszakadás beteg európaisága [!]; bírálóinak maradisága viszont a valósághoz, a nyelvhez való ragaszkodás viszonylag egészséges földhözragadtsága” (NyK 61: 12, 13).⁸ Sőt! DEME még 1969-ben is így nyilatkozik a lazicziusi életműről:

⁶ „Man war meistens geneigt, die Rolle der phonetischen Betrachtung auf diesem Gebiete [Phonologie] zu überschätzen. Julius v. Laziczius war wohl der erste, der ausdrücklich auf die Unzulänglichkeit dieser Ansicht hinwies.” (Grundzüge der Phonologie — TCLP 8: 18.) TRUBETZKOY idézett értékelését LAZICZIUS Probleme der Phonologie című, az Ungarische Jahrbücher 15. évfolyamában (1935) megjelent írására és a Második Nemzetközi Fonetikai Kongresszus anyagában olvasható megállapításaira építi. (Proceedings of the Second International Congress of Phonetic Sciences. London, 1935. 57.)

⁷ „These papers afford but superficial glimpses of Laziczius' richness of thought... In a deeper sense, these materials constitute a part of the cultural legacy of the Hungarian people and are an urgent moral responsibility of its academic hierarchy.” (SEBEOK, i. m. 5.)

⁸ A papír türelme végtelen! A történeti hűséghez viszont hozzátartozik az is, hogy a valóságtól elrugaszkodott morbid európaiságról szóló megállapítás igazát és a korabeli magyar nyelvtudomány „glebae adstrictus” jellegének „viszonylag egészséges” voltát többen vitatták (NyK 62: 134–49). Hogy ez a viszonylag egészséges földhözragadtság milyen mértékben védte meg magyar nyelvtudományt a valóságtól való elszakadás nyugati idealizmusától, arról egyértelműen nyilatkozik már BÓKA L. is: „Hogy nyelvészeink... megmaradtak az újgrammatikusok elvi alapján, az nem realizmus, hanem konzervativizmus, szűklátókörűség. Az újgrammatikusok éppen olyan idealisták, mint a sarkukba hágó újabb elméletgyártók.” (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Budapest, 1956. 62. Alább: ÁNyStNyj.)

„Laziczius nem módszert kívánt adni... hanem ráadásul rendszert: egyetlen magyarázó elvre épített kerek egész, akár beleillettek a részletek, akár nem. Két legönállóbb tétele egyben két legnagyobb tudományos tévedése... ha ellenfelei a nyelvi tények felől támadták tételeit, ő maga mindig [a] módszer és a rendszer felől válaszolt, olykor nyíltan is »annál rosszabb a tényeknek« felkiáltással” (Nyelvszemlélet, 12, az én kiemelésem: K. F.)

Hogyan fest ez „a kerek egész”-igény, továbbá az „annál rosszabb a tényeknek” LAZICZIUS — egyik legátfogóbb munkájában olvasható — önvallomásának tükrében? „Ez az elvi váz a nyelvi anyagból szűrődött le nagyobbbrészt gyakorlati úton, sok-sok tévedés és kárbavesztett munka árán. Most megvan, és bizonyára még gyarapodni is fog új elvekkel, amelyeket a jövő kutatás szűr le majd idővel.” (Általános nyelvészet. 112. Az én kiemelésem: K. F.) Továbbá: [Bek.] „Ez az elvi váz nem önmagáért van, hanem, hogy tájékozódni segítsen a nyers nyelvi anyagban” (i. m. 113). Végül: [Bek.] „A módszertani elvek ugyanezt a célt szolgálják, csak negatív: megmennek a botlástól.” (Uo.)

Egyébként is a DEME által hivatkozott (NyK 61: 9–10) LAZICZIUS-hely és DEME által történő interpretációja pontosításra szorul. DEME ezt írja: „... amikor észreveszi, hogy térképén mennyire távol eső s egymással összefüggésbe sem hozható nyelvjárások kerülnek elmélete alapján egy típusba, nem az elméletet tartja hibásnak, hanem a nyelvjárásokat” (i. h. 9). LAZICZIUS megfelelő helyén a DEME által is idézettekben túl ez olvasható: „Az egyes osztályokba földrajzilag különböző elhelyezkedésű nyelvjárások tartoznak... de ezen nem ütközhetünk meg, már csak azért sem, mert osztályozásunknál nem földrajzi, hanem kizárólag nyelvi tényekre ügyeltünk. Ha a fonológiai vizsgálat azt mutatja, hogy a magyar föld egyik sarkában ugyanolyan magánhangzó-rendszert használ a nép, mint attól esetleg 100 kilométerrel távolabb fekvő vidéken, akkor ezt a tényt, mint nyelvi tényt, egyszerűen el kell fogadnunk, nem törődve a földrajzi távolságokkal. Hogy azután mi közük van egymáshoz a földrajzilag olyan távoleső nyelvjárásoknak... az más kérdés, amelyre a történeti viszonyok tárgyalásánál fogunk visszatérni” (Bevezetés a fonológiába. Bpest, 1932. 56. Az én kiemelésem: K. F.).

Akár elfogadható Laziczius magánhangzó-rendszer-koncepciója, akár nem, elég bajos erre a teljes LAZICZIUS-idézetre ezt mondani, hogy az „annál rosszabb a tényeknek” felkiáltás hangulatában fogant! Egyébként is köztudomású, hogy elméleteket, nézeteket tényfedezetük alapján fogadott vagy utasított el. Egy idézet a sok közül: „Pedig van ilyen magyarázat, és [ügylünk a finom ironiára!] az ugor tények erőltetés nélkül engedelmessékednek is az egy hangból való eredeztetésnek” (i. m. 89. Az én kiemelésem: K. F.). HARMATTA J. is egészen másképpen ítélte meg a sokat emlegetett lazicziusi viták lényegét: „e szenvedélyes vitákban is izzó valóságsszeretete és igazságkeresése nyilvánult meg” (NyK 60: 212).

A vélemények konfrontálását még lehetne folytatni. Mindezekből is megállapítható azonban, hogy a lazicziusi életmű részletes kritikai feldolgozása nyelvtudományunk letagadhatatlan adóssága, amit természetesen e tanulmány keretében nincs szándékomban elvégezni. (Esetleg majd máskor.)

A vélemények szembesítése talán azt az általános következtetést is megengedi, hogy LAZICZIUS tudománytörténeti jelentőségének, a modern nyelvtudomány kialakításában játszott szerepének a megítélésében nem feltétlenül a nemzetközi fórumok, a külföldi orgánumok és kiadók „készülékében” kell a hibát keresnünk!

2.3. Elméleti közöm bőség. A saussure-i tanítások hazai recepciójának jóformán egyetlen tudós elméleti erőfeszítéseire való korlátozódása, LAZICZIUS munkásságának az itthoni hatása, főleg értékelése többé-kevésbé jellemző képet ad felszabadulás előtti nyelvtudományunk, de főleg általános nyelvészetünk állapotáról. Ha valaki egy oldalán, a saussure-i nyelv-elmélet magyarországi fogadtatásának tükrében ítélné meg a két világháború közötti magyar nyelvtudomány állapotát, annyit mindenesetre megállapíthatna, hogy tudományunk történetének ez a szakasza elméleti orientációját és módszereit illetően legalább olyan egy oldalú volt, mint ez a fajta megközelítés, ítéletalkotás.

Az új — az elmúlt fél évszázad nyelvtudományi eredményeinek az alapján termékenynek minősülő — nyelvelmélettől való merev elzárkózás súlyos következményekkel járt: eltérítette a magyar nyelvtudomány fejlődésének az irányát, a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésének a fő irányától, több évtizedre visszavetette a hazai nyelvelmélet fejlődését. Maga DEME is megállapítja 1959-ben írt, fentebb már más szempontból tárgyalt tanulmányában: „Érdekes és nehezen oldódó sajátsága magyar nyelvészetünknek ez a tartózkodás az elmélettől” (NyK 61: 25). Ez a „merev tartózkodás . . . mindenféle elmélettől s ezzel összefüggésben atomisztikus, az összefüggéseket kevésbé látó s gyakran nem is kereső módszer” (i. h. 17), az úgynevezett nyelvészeti pozitívizmus⁹ jellemezte a felszabadulás előtti magyar nyelvtudományt és — egy-két kivételtől eltekintve — a részletkutatások egészét.

Mindez természetesen nem azt jelenti, mintha e kor magyar nyelvtudományának ne lett volna nyelvmagyarázási elve, meghatározott nyelvszemlélete. Nagyon is volt! És, ahogyan ez már megszokott jelenség, azt a nyelvtudomány teljességének tartották. A XIX. század folyamán kialakult nyelvészeti hisztorizmusról van szó, amely a nyelv lényegét történetiségében igyekezett megragadni, „egy nyelv történetileg adott alakját állapotnak fogta fel, mint ilyet szembeállította a fejlődéssel, a fejlődést az állapot elé, azon kívül helyezte, az állapot tudományos megismerését előzményei feltárásában látta. Ezzel a nyelvtudomány problematikájának lényeges részét kizárta vizsgálódásai köréből, gyakorlatilag lemondott arról, hogy a nyelvet mint funkcionáló rendszert elemezze és megértse.” (Általános

⁹ DEME — filozófiai megfontolásokból — inkább az empirizmus terminust javasolja, mivel — szerinte — jobban érzékelteti felszabadulás előtti nyelvtudományunk metodológiáját (Nyelvszemlélet 14—15). Ha az empirizmust mint ismeretelméleti irányzatot úgy fogjuk fel, hogy az „az érzéki tapasztalatot a tudás egyetlen forrásának tartja, . . . alábecsüli a tudományos absztrakciók és elméletek jelentőségét a megismerés szempontjából, tagadja a gondolkodás aktív szerepét” (M. ROZENTAL—P. JUGYIN, Filozófiai kislexikon. *Empirizmus* c. a.), ez a megnevezés azért mégis túlságosan elmarasztalná felszabadulás előtti nyelvtudományunk egészét, s így ellentmondana a történeti hűségnek. Maradhat tehát a pozitívizmus megjelölés, így mindenki tudja, hogy miről van szó. Az empirizmust egyébként is a racionalizmus fő ellentétéként szokták emlegetni, tehát eléggé egyértelmű gnoszteológiai terminus. A megismerés empirikus foka egyébként a tudományos megismerés első, elengedhetetlen síkja; századunk első felében nem itt tartott a magyar nyelvtudomány, de nem is abszolutizálta ezt a megismerési szintet.

nyelvészetünk helyzete. Budapest, 1969. — Kézirat, 17. Alább: ÁNyH.) „Ma is azt valljuk — írja például GOMBOCZ 1920-ban — tehát több mint száz évvel GRIMM Deutsche Grammatik-ja első kötetének megjelenése (1819) után —, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok közé tartozik; nyelvi jelenségekkel szemben sem a normatív [!], sem az egyoldalú logikai vagy esztetikai álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezet. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplínái, minden olyan értelmezés, a mely [!] a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen, vagy éppen helytelen eredményekre vezethet” (MNy. 16: 154).¹⁰ GOMBOCZ nagy tekintélye egyértelműen meghatározta a két háború közötti magyarországi nyelvtudomány fő (csaknem kizárólagos) irányát, amiről maga is elismeri: „Kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődését szinte kizárólag a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasonlítás problémái kötötték le” (MNy. 22: 1).

Megállapítható tehát, hogy a történeti nyelvészlelet egyeduralkodója, az általános nyelvelméleti és módszertani kérdésektől való elzárkózás határozottan késleltette az újabb irányzatok magyarországi elterjedését. A hazai nyelvészeti közvélemény viszonylag későn vett tudomást a genfi tanítások egészéről, nem is szólva itt most továbbfejlesztett változatairól. Mi sem bizonyítja jobban ezt a fáziseltolódást, mint az a pusztán tény, hogy SAUSSURE magyar fordítása akkor látott napvilágot (1967), amikor a rendszerszerűség gondolatából kisarjadt új módszerek, a strukturalizmus különböző válfajai elég messzire jutottak az eredeti gondolattól.

Az elmondottakból egyértelműen kiviláglik, hogy századunk első felének magyar nyelvtudománya — a maga meglehetősen egysíkú nyelvészleletével — eléggé elkanyarodott attól a felfelé ívelő úttól, amit a nagy elődök sokrétű munkásságukkal kijelöltek. A zseniális előfutárok (SAJNOVICS, GYARMARHY, RÉVAY) utáni „új hullám” hazai fogadtatásának a sokszínűsége, általános elméleti pezsgése olyan nevekkel dicsekedhet, mint HUNFALVY, RIEDL, SIMONYI, akik az új tanítások kritikai átvételében, továbbfejlesztésében elévülhetetlen érdemeket szereztek. Sőt, ha meggondoljuk, hogy ennek a korszaknak egyik képviselője, PONORI THEWREWK — a nyelv és a gondolkodás kapcsolatát vizsgálva — a schleicheri vitairatok¹¹ hazai ismertetése folytán a magyar filozófiai gondolkodás fejlődésében is jelentős szerepet játszott materialista monizmusával,¹² akkor tűnik ki az a lényeges különbség, ami a múlt század második felének és a századforduló utáni korszaknak magyar nyelvtudományában megmutatkozott.

HUNFALVY, RIEDL, PONORI THEWREWK és — munkásságával századunkba

¹⁰ Igaz, hogy GOMBOCZ nyelvészlelete is fejlődött. SAUSSURE elméletével való megismerkedése, LAZICZIUS fonológiai kutatásainak, az 1928. évi hágai nyelvész-kongresszus fonológiai előadásainak következtében elvitathatatlanul tartja, hogy SAUSSURE munkájának „döntő hatása” volt az első világháború utáni magyar nyelvtudomány fejlődésére (MNy 30: 1), és a Nyelvtudományi Társaság 1934. évi közgyűlésén elhangzott elnöki megnyitó beszédében a funkcionális nyelvészleletet ismertette (i. h. 1—7). A „döntő hatás” — a fentebb elmondottak alapján — költői túlzás, de ha SAUSSURE rá ilyen hatással lett volna is, ez a hatás nem terebélyesedett tovább, mivel GOMBOCZ egy évvel az említett megnyitó beszéd után meghalt.

¹¹ Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar 1863; Über die Bedeutung der Sprache für die Naturgeschichte des Menschen. Weimar, 1865.

¹² „Az újkor gondolkodása, mint azt Schleicher a Darwin-féle elméletéről szóló nyílt levelében fejtegeti, félreismerhetetlenül monizmust, az egység elvét arányozza. A dualizmus... merőben túlhaladott álláspont.” (A nyelv optikája. Budapest, 1870. 1.)

átnyúlóan — SIMONYI nyelvelméleti tételeinek „európaiságát” a haladó ideológiai áramlatok fő sodrába való tudatos bekapcsolódásuk eredményezte. Az új nyelvmagyarázási elvek mellett — azok egyedi aktív népszerűsítőin kívül — az Akadémia is letette a maga tekintélyes voksát. Szorgalmazta az új tanok sokszínű propagandistája népszerű összefoglalásának¹³ magyar fordítását, ami aztán akadémiai jóváhagyással két kötetben meg is jelent.¹⁴ Ezen túlmenően az új irányzat olyan képviselőjét (SCHLEICHER), akinek egyértelmű materialista nyelvszemléletéről tanúskodó vitairatai körül óriási vihar kerekedett, „külső tag”-jává választotta (AkNyÉrt. III/7. sz. 3). A nyelvészetet tudománnyá tevő század minden nagy, átfogó elvi kérdése tehát azonnal élénk visszhangot váltott ki a korabeli magyar nyelvészek legjobbjai között, de a „hivatalos fórumok” (Akadémia) állásfoglalásának tükrében is.

Önkéntelenül felmerül a kérdés, hogy miért nem folytatódott ez a kezdeti fellendülés, miért következett be a századforduló tájékán az „irányváltás”, ami a hazai nyelvtudományi szemlélet egysíkúságát eredményezte, az általános nyelvészeti érdeklődést, de általában az elvi kérdések iránti érdeklődést több évtizedre háttérbe szorította. Mi volt az alapvető oka „az általános nyelvtudomány iránti közönynek” (ÁNyStNj. 15), amely többek között az egyetlen általános nyelvészeti „profilú” folyóirat, a század elején nagy kínálbajjal megindított Nyelvtudomány gyors kimúlását is eredményezte (összesen hét évfolyama jelent meg)? Megítélésem szerint az elméleti kérdések iránti érdeklődés hirtelen felszökkenését, a korabeli európai szint élvonalába való emelkedését ugyanúgy, mint hirtelen irányváltását a magyar társadalom fejlődésének sajátosságával lehet megérteni, illetőleg magyarázni, ahogyan ezt egy másik írásomban megkísérleltem. Ott ezt írtam:

„A múlt század második felében megnyilvánuló aktív szellemi élet — amelynek szerves része volt a magyar nyelvtudományi gondolkodás fellendülése is — nem véletlen epizódja a hazai közgondolkodás fejlődésének, hanem a magyar társadalom sajátos fejlődésmenetének szükségszerű velejárója. Az európai társadalmak fejlődési üteméhez viszonyítva, akármilyen nagy fáziseltolódással is, de nálunk is megindult a polgárosodás folyamata. Az előretörő burzsoázia — fejlődésének kezdeti, haladó korszakában — szükségképpen került összeütközésbe a retrográd intézményekkel és eszmékkel, a haladó gondolat képviselőit ideológiai segédcapatának tekintette mindaddig, míg a haladó eszmék saját pozícióinak a megszerzésében segítségére voltak. A nagy természettudományos felfedezések pedig egyenesen lételeme volt az industrializálódás megteremtésének és fokozásának, és ennek mintegy »melléktermékeként« létrejövő materialisztikus gondolatok a kezdet kezdetén szintén támogatták a »copfos ideológiák« elleni fellépésében. Az érdekszférák rövid ideig tartó keresztűzésnek

¹³ MAX MÜLLER, Lectures on the Science of Language, amely a múlt század második felében hét kiadást ért meg, az 1861-es londoni kiadása a francia Akadémia jutalomdíját is elnyerte (NyK 2: 69). Lefordították németre, franciára, olaszra, oroszra, sőt Amerikában is kiadták. (SIMONYI Zs., Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1876. 3.)

¹⁴ STEINER [SIMONYI] Zs., Müller Miksa fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1874; SIMONYI Zs., Müller Miksa újabb fölolvasásai a nyelvtudományról. Budapest, 1876.

ideológiai lecsapódása volt tehát a hazai elméleti pezsgés, a progresszív eszmék preferálása. Amely pillanatban azonban az előretörő polgárság érdekei beleilleszkedtek a hatalom sáncaiba, megszűnt az elméleti fegyverbarátság, sőt igen gyorsan szembefeszültek az ideológiai fegyverek; a materialisztikus, de általában a progresszív eszmék szalonképessége is megszűnt.

Az európai haladó eszmék fő sodrához való rövid idejű csatlakozásnak ez az igazi kiváltója, ezzel magyarázhatjuk a múlt század második fele magyar nyelvtudományának is az ugrásszerű előrehaladását, de a századforduló táján bekövetkezett irányváltását is. Nem véletlen tehát az a jelenség, hogy a biztató kezdetek sokszínű érdeklődése fokozatosan elhalványult, és egysíkú, szalonképes nyelvtörténeti pszichologizmussá zsugorodott... A századforduló utáni években kialakított retrográd művelődéspolitikai nem kedvezett a haladó elméletek elterjedésének, sőt a két háború közé eső szakasza a leghatározottabb agresszivitással (adminisztratív intézkedésektől sem visszariadva) küzdött ellenük. Nem véletlen tehát, hogy századunk első felének nyelvtudománya sem tudta kivonni magát e negatív hatások alól" (Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Budapest, 1970. 243–4, 248).

Most is ez a véleményem!

3. Az elméleti örökség utóélete. A két háború közötti művelődéspolitikai nacionalista-sovinisza elzárkózása, a haladó elméletekkel szembeni agresszív fellépése, a tudományos munka anyagi támogatásának csaknem teljes hiánya (a sokat emlegetett „kultúrfölény” beszédes „bizonyíték”-csokra) súlyos örökségként hagyományozódott át a felszabadulás utáni magyar tudományos életre, így a hazai nyelvtudományra is. A minden tiszteletet megérdemlő egyéni erőfeszítések és eredmények ellenére mégiscsak az volt a jellemző erre a hagyatéokra, hogy nem volt összefoglaló nyelvtörténet, tudományos dialektológia, nyelvatlász, tudományos stilisztika, tüzetes nyelvtan, értelmező szótár. A nagyszótár óriási cédlatulmege a tudományos munka számára szinte hozzáférhetetlen állapotban volt, de a legnagyobb méretű szintézis, az Etimológiai Szótár munkálatai is abbamaradtak (MNy. 51: 267–9). A nyelvművelés a sovinisza tudománypolitika szekértulójává süllyedt, ezért (mivel!) a nyelvészek többsége húzódozott az ilyen jellegű feladatok vállalásától. Ha ehhez még hozzávesszük a hazai nyelvtudomány meglehetősen egysíkú szemléletét és az „uralkodó módszertani pozitívizmus”-t (i. h. 269), kikerekedik előttünk fő vonásában a magyar nyelvtudomány általános képe, ezen belül is az általános nyelvészet súlyos elmaradottsága, ami jónéhány évre rányomta a bélyegét a felszabadulás utáni állapotokra is. Bár LAZICZIUS munkássága átnyúlik a felszabadulást követő néhány évre is — korábbi nagy nemzetközi sikerei és hazai erőfeszítései ellenére — nem alakult ki nálunk általános nyelvészeti iskola. Nem alakult ki, mert az uralkodó nyelvészélet, az általános elméleti kérdésekkel szembeni közöny következtében nem is alakulhatott ki. LAZICZIUS korai nyugdíjazása, majd akadémiai tanácskozó taggá történő minősítése csak súlyosbította a helyzetet: kiállították a csatsorból azt a vezető nyelvészt, aki az új elméletek és irányzatok kritikai adaptálására és továbbfejlesztésére oly-

annyira fogékony volt, aki ébren tudta volna tartani az általános elvi kérdések iránti érdeklődést. Nyszéke betöltetlen maradt, így az általános nyelvészet oktatása is tíz évig szünetelt az egyetemen.¹⁵

A felszabadulás következtében beálló, minőségileg alapvetően megváltozott politikai helyzet ígéretes, új lehetőségeket teremtett a hazai nyelvtudomány megújulására, ezen belül is az addig elhanyagolt általános, elméleti kérdések tanulmányozásának a fellendítésére. Az új helyzetben már nem volt tilos a haladó eszmék és elméletek befogadása és továbbfejlesztése, ellenkezőleg, a „hivatalos közegek” — még a koalíciós csatározások időszakában is — az általános közgondolkodás demokratikus átalakulásának a megindulását és továbbfejlődését, az intézmények és szervezetek ilyen szellemű átalakítását sürgették. Mindezek egyben szükségszerűen megkövetelték az elméleti örökség kritikai-önkritikai számbavételét, a fehér foltok könyörtelen feltárását, az elavult szervezeti formák felszámolását, illetőleg az új helyzet és igények szabta követelményeknek megfelelő újjal való felváltását. A meglevő intézmények, szervezeti formák átalakítása, újak létrehozása, de főleg az elméleti örökség kritikai feldolgozása jóideig váratott magára.¹⁶ Jellemző tünete ennek a lemaradásnak az a pusztta tény, hogy az

¹⁵ Ez a hely nem alkalmas arra, hogy LAZICZIUS belső emigrációba kényszerítésének a körülményeit, motívumait részletesen taglalhassam. Mindenesetre nagyon megiszíveleendő KNEZSA I. szavai, amelyek a III. nyelvészkongresszus elnöki megnyitójában hangzottak el, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság felúszásának fennállásának jelentőségéről beszélt: „Vannak aztán a Társaság arcán bizonyos politikai jellegű foltok is... kétségtelen mindenesetre, ahogy azt én az idők távlatából és a kortársak különböző álláspontú elbeszéléseiből látom, hogy ezek mögött a politikailag elitelendő állásfoglalások mögött nagyfokú személyi ellentétek is rejlenek” (ÁNyStNj. 5). KNEZSA nem konkretizálta a politikai inszinuációk idejét és a személyeket; nyilván itt elsősorban a Magyar Tanácsköztársaság utáni helyzetről lehet szó, azaz SZILY K. és a köréje csoportosuló nyelvészek SIMONYI, ASBÓTH és SCHMIDT elleni fellépéséről, aminek tragikus következményei voltak. (Részletesen kifejtve „A nyelvtudomány a haladásért” című tanulmánykötetben. Budapest, 1969. 88—110.) De amennyire személyesen ismerem az ügyet és magának KNEZSÁNAK a véleményét LAZICZIUS nyugdíjazásáról és tudományos visszaminősítéséről, nyugodtan állíthatom, hogy az elmarasztaló szavak — mutatis mutandis — a „Laziczius-ügy”-re is vonatkoznak.

¹⁶ Joggal állapította meg BÁRCZI G. — még 1953-ban is! — a Társaság április 22-i közgyűlésén tartott elnöki megnyitó beszédében: „Nyelvészeink nem becsülik a kritikát mint műfajt” (MNy 49: 5). Nyilván, e helyen a kurrens munkák kritikai visszhang nélküliségét illeti az elmarasztalás, de vonatkozik ez az elméleti örökség kritikai feldolgozásának a hiányára is! A magyar tudomány tíz éve című kiadványban például a két háború közötti magyar nyelvtudomány értékeléséről — többek között — ez olvasható: „Tudatosan és rendszeresen foglalkozott [a felszabadulás előtti korszak] elvi, módszertani kérdésekkel... Az elvi kérdések tárgyalása nagyot fejlődött.” (Nyelvtudományunk múltja, jelene és jövője — A magyar — tudomány tíz éve. 1945—1955. Budapest, 1955. 32.) MELICH J. sokkal őszintébben nyilatkozott annak idején a korszak magyar nyelvtudományának „fejlődéséről”: „Határozottan állítom, visszafelé fejlődünk” (AkÉrt. 46 [1936.]: 259). Nem véletlen tehát, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége még 1955-ben is szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet az alábbiakra: „A nyelvtudomány Gomboez Zoltán halálának 20. évfordulója alkalmából a nagy tudós életművének értékelése során vitassa meg a felszabadulás előtti nyelvtudományi irányzatok ma is aktuális problémáit (pozitivizmus, De Saussure-elmélet, a szemantikus nyelvszemlélet stb.)” (I. OK. 9: 162. — Az én kiemelésem — K. F.). Mindez természetesen egyenes következménye volt a hazai tudomány történet elhanyagolásának, amit FOGARASI B. az Akadémia 1952-es közgyűlésén szóvá tett (AkÉrt. 59: 204); a főtítokár válaszában ezzel a kritikai megjegyzéssel „teljes mértékben egyetértett”, és javasolta az osztályoknak, hogy ilyen jellegű kutatásokat illesszenek be munkaterveikbe és az eredményekről rendszeresen számoljanak be (i. h. 212).

általános elméleti kérdések intézményes gondozására hivatott szervezeti formák is milyen nagy késéssel alakultak ki. A Nyelvtudományi Intézet Általános Nyelvészeti Munkacsoportját csak tíz évvel a felszabadulás után, 1955 őszén hozták létre (NyIK 6/3—4: 450), az 1903. december 19-én megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti és Fonetikai Szakosztályát viszont még később, 1959-ben állították fel (ÁNyH., 20), de az újjáéledt Általános Nyelvészeti és Fonetikai tanszék is csak ebben az évben kezdte meg az általános nyelvészeti oktató-kutatómunkát (uo.).

A felszabadulást közvetlenül követő időszak magyar nyelvtudományára tehát a korábbi elvek és módszerek továbbélése a jellemző. A korabeli irodalmi termékekben csak halvány nyomai mutatkoznak a nyelv általános problémái és az országhatárokon túli általános nyelvelméleti kérdések iránti érdeklődésnek. GOMBOS L. írásai említhetők e helyen, aki a Nyelvőr 1946-os évfolyamának hasábjain a nyelv társadalmi aspektusát és a nyelvtudomány társadalomtudományi státusát taglalta, és a szovjet nyelvtudományról jelentetett meg ismeretéseket. Az első témakörbe vágó cikke A nyelvtudomány társadalmi tudomány címet viseli. Ebben — egyebek mellett — az alábbiak olvashatók: „A nyelv mint organizmus nem élhet, nem fejlődhetik a fejlődő társadalom nélkül és meg nem ismerhető az azt beszélő embercsoportok fejlődésének figyelmen kívül hagyásával. A társadalom fejlődik osztatlansága felé, viszont a nyelv fejlődése sohasem lehet öncélú” (Nyr. 70: 39). Az idézet nemcsak tudománytörténeti szempontból érdekes! Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy ugyancsak ő a folyóiratnak ugyanabban az évfolyamában elsőként ismertette a szovjet nyelvtudomány akkori uralkodó áramlatát, a *marrizmust*,¹⁷ az idézet második fele az osztálynyelv-, illetőleg a stadiális fejlődélmélet (halvány) bírálataként is felfogható (és mindez majdnem 5 évvel a sztálini cikkek megjelenése előtt)! Ugy szintén nem csupán tudománytörténeti értéke van HAJDÚ P. 1947-es ismertetésének, amelyben főleg a szovjet finnugrisztika eredményeit méltatja, de egy határozott hangú mondat erejéig a *marrizmus*ról is nyilatkozik: „Mindenesetre — annak ellenére, hogy a modern nyelvelmélet egyes tételei ellent is mondanak a materialista nyelvszemléletnek, s így külföldön általában nem is fogadják el — az új tanítás... a Szovjetunióban széltében elterjedt” (Nyr. 71: 141).

Mindezek azonban már a *marrizmus* hazai adaptációjának a körébe vágó kérdések.

3.1. A magyarországi *marrizmus*. Az „új tanítás” magyarországi megjelenéséről, szerepéről igen sokan nyilatkoztak, és általában egyértelmű elmarasztalással illették azt a néhány nyelvészt, aki annak megismertetésére vállalkozott. Mindez természetesen az ismeretes sztálini vitacikkek megjelenése után következett be. Legjobb tudomásom szerint a sztálini cikkek előtt HAJDÚ idézett, határozott hangú kritikai megjegyzésén kívül egyetlen írás sem jelent meg a hazai nyelvészeti irodalomban, amely a *marrizmust* a materialista nyelvszemlélet talajáról bírálta volna! A sztálini cikkek után annál több! Ez utóbbiak általában a tudománytörténeti nihilizmust, antimarxizmust, „fennhéjázó arakcsejeviz-

¹⁷ A Moszkvában megjelenő *Internationale Literatur* című folyóirat 1945. évfolyamának 11—12. számában megjelent néhány *Marr*-részlet alapján írta meg Az új nyelvelmületről (Nyr. 70: 73—74), majd a Nyelvtudomány a Szovjetunióban című ismertetéseit (i. h. 140—42).

must" (ZSIRAI I. OK. 2: 8), türelmetlen erőszakosságot szoktak emlegetni. (A súlyosan megbélyegző jelzőket SZTÁLIN írásából kölcsönözték.)

Megítélésem szerint a marrizmus hazai jelentkezését és kérészéletét, „hatását” csak akkor lehet jelentőségének megfelelően értékelni, ha e jelenséget a felszabadulás utáni magyar társadalom politikai-eszmei fejlődésének a folyamatába ágyazva vizsgáljuk. Minden más megközelítés, értékítélet szükségképpen egyoldalúsághoz vezet, és nem is felel meg a történeti hűségnek.

A magyar társadalom felszabadulás utáni fejlődésének az a legjellemzőbb vonása, hogy a haladó erők tömörülése és határozott politikai fellépése folytán gen gyors lépésekkel haladt a szocialista átalakulás irányában. Ennek a folyamatnak szükségszerű következménye (egyben kiváltója is) volt a szocialisztikus eszmék, a marxista—leninista ideológia gyors ütemű terjedése. Társadalmunk legkülönbözőbb rétegei a szikkadt föld esőváró mohóságával ismerkedtek meg vele, kezdték elsajátítani a tőlük korábban hermetikusan elzárt ideológiát, mivel az a jelenségek és folyamatok minden fenntartás nélküli megismerését, sőt e folyamatok tudatos megváltoztatásának a lehetőségét is ígérte.

A magyar tudomány megújulásának elengedhetetlen feltétele volt, hogy ebbe a „viharos ütemű” fejlődési folyamatba szervesen bekapcsolódjon, eszme- és intézményrendszerét ennek megfelelően felülvizsgálja, illetőleg átalakítsa. Az új társadalmi követelmények felvetette magyarázási elvek, kutatási módszerek meghonosítása és elterjesztése szükségképpen irányította a magyar tudományos élet figyelmét a szovjet tudomány eredményeinek megismerése felé. Ennek a megismerési folyamatnak szerves következménye volt az új elmélet és módszer (a dialektikus és történelmi materializmus) elsajátítása, majd a tudományos kutatómunkában történő alkalmazása.

Ha a magyar tudomány egészének sikeres átalakítása a vázolt feltételek teljesülése következtében volt biztosítható, nem lehetett ez másképpen a hazai nyelvtudomány megújulása esetében sem. A marrizmus hazai megjelenése nem véletlen epizód tehát, különösen nem egy-két „fennhéjázó magyar Arakcsejev erőszakosságának” az eredménye, hanem a vázolt fejlődési folyamat szükségszerű lecsapódása, a magyar nyelvtudomány marxista szemléletű átalakítására vonatkozó erőfeszítések első — sikertelen — próbálkozása.

A marrizmus megismertetésére és elterjesztésére vonatkozó sikertelen erőfeszítések mai megítélésénél azt sem szabad szem elől tévesztetni, hogy a marrizmus — mint minden izmus — a nyelvmagyarázat teljességének az igényével lépett fel (l. fentebb), még pedig nem is akármilyen, hanem marxista—leninista nyelvmagyarázat teljességéről volt szó. Hogy ez az igény mennyire volt megalapozott és mennyire nem, arra századunk utolsó harmadában nem kell sok szót vesztegetni! Arra sem, hogy az „új tanítás” milyen mértékben mozdította elő a magyarországi általános nyelvészeti fejlődését. De a történeti hűségnek még ma is tartozunk azzal, hogy a megjelenés körülményeinek, motívációjának egy-két, ezidáig elhanyagolt mozzanatára felhívjuk a figyelmet.

A marrizmus hazai bírálói — SZTÁLIN megállapításainak az átvételével — az új irányzatot tudománytörténeti nihilizmussal, a nyelvelméleti előzmények troglodita tagadásával szokták vádolni. Ez így általában igaz is! A teljes igazsághoz viszont az is hozzátartozik — és erről meg szoktak feledkezni a hazai adaptáció körülményeit taglaló tanulmányok szerzői —, hogy az „ismeretesirodalom”-ban a hazai folyóiratokban viszonylag korán (1948) megjelent

magának I. MESCSANYINOVnak egy meglehetősen részletes cikke is, amelyben a nyelvtudomány kontinuitásáról, a tudománytörténeti előzmények értékéről ez olvasható: „Tudományunk útja ott kezdődik, ahol a nyelvtudomány egy jelentős irányzata, az újgrammatikus iskola végződik. Ebből az iskolából kinőve két úton halad tovább a nyelvtudomány. Nyugat-Európában keletkezett a De Saussure- és A. Mayet [nyilván Meillet]-féle szociológiai irány. Oroszországban először Baudouin de Courtenay és Fortunatov munkálkodott ebben az irányban. Az ő munkásságuk következtében a szovjet nyelvészet szilárd alapot kapott. A szovjet nyelvészet minden vizsgálati módszert felhasznál, melyek a tudományban használhatók... Ha a nyelvtudományban bármelyiküket is kizárnák, ez gyakorlatban a tárgyilagossági vizsgálat lehetőségének kikapcsolását jelentené.” (Az új nyelvelmélet mai állása. Nyr 72: 97–103, i. h. 97–98; az én kiemelésem: K. F.)¹⁸ A sokat bírált tudománytörténeti nihilizmus az „új nyelvelmélet” vezéralakja első magyarországi publikációjának tükrében egészen más megvilágításba kerül. Igaz, hogy az első MESCSANYINOV-írást követte a 18. sz. jegyzetben idézett második is, de mégis csak az első fordította a hazai nyelvészek egy szűk körének a figyelmét a marrizmus tanulmányozására. Nem a sokat emlegetett — később nem kevesebbet bíralt — négyelemes (*sal, ber, yon, ros*) analízis (GÁLDI L. ismertetése, Nyr 72: 231) egyedül üdvöztető nyelvmagyarázási elve vonta tehát magára a figyelmet első sorban, hanem ez a határozott tudománytörténeti állásfoglalás és módszertani elaszticitás. HERMAN J. Nyelvészet és valóság (NyK 52: 83–100) című, a „magyarországi marrizmusnak a mintegy programját” megadni szánt tanulmányában (HERMAN kifejezése MNy 47: 41–2) is elismeri a tudománytörténeti múlt előremutató részeredményeinek a felhasználhatóságát. „... mindez nem egyenlő a polgári nyelvészet felhasználható eredményeinek a sutbadobásával” (NyK 52: 103).

A másik megjegyzés a hazai marristák „fennhéjázó arakcejevizmusának” az erőszakos türelmetlenségére vonatkozik. Legjobb tudomásom szerint¹⁹ egyetlen magyar nyelvésznek sem történt bántódása a marrizmussal szembeni állásfoglalása miatt, egyszerűen azon oknál fogva, mivel HAJDÚ P. említett bíráló megjegyzésén és LAZICZIUS GY. határozott ellenvetésein túl nem volt egyetlen magyar nyelvész sem, aki a marrizmussal szemben a sztálini cikkek megjelenése előtt nyíltan állást foglalt volna.²⁰ Egyet lehet tehát érteni Né

¹⁸ A teljes történeti hűséghez az is hozzátartozik, hogy ugyancsak MESCSANYINOV tollából egy évvel később az idézett tudománytörténeti hitvallással szöges ellentétben álló cikk is megjelent (Marr, a szovjet nyelvészet megalapítója. Nyr 73: 273–82), amelyben SAUSSURE-ről, de általában a polgári nyelvtudomány eredményeiről és a nyelvtudomány kontinuitásáról — egyebek között — az alábbiak olvashatók: „de Saussure és a strukturalisták elméletei csak regressziót tartalmaznak” (i. h. 274). A szovjet nyelvtudomány feladata tehát „a polgári tudomány minden állításának éles és határozott visszautasítása... a nyelvtudományt teljesen új alapokra kell helyezni” (uo.); végül: „A szovjet nyelvtudomány élesen szakított a külföldi nyelvészettel” (i. h. 278).

¹⁹ A magyarországi „marrizmus korszakában” a Magyar Tudományos Tanács Személyzeti Osztályán dolgoztam, tehát volt alkalmam a titkos „káderdossziékba” való betekintésre, és „belülről” kísérhettem figyelemmel a „kádercserék” alakulását és motivációit.

²⁰ LAZICZIUS hirtelen nyugdíjazását nem elvi-elméleti állásfoglalása, hanem más, tragikus körülmények következtében beállott elkeseredettsége, az ebből fakadó politikai kijelentései és még egyéb más tényezők váltották ki (LAZICZIUS személyes közlése és a LAZICZIUS-dosszié ismerete alapján).

METH Gy. megállapításával, amely szerint: „Nálunk ez a mozgalom [marrizmus] . . . semmiféle lényeges kárt nem okozott” (TársSzemle 6, 75), ha a „semmiféle”-n a személyi károkat értjük, mert egyébként okozott, még pedig igen súlyosakat — mint ez az alábbiakból kiderül. Ha tehát néhány hazai nyelvész sürgette az új nyelvelmélet megismerését és alkalmazását, azt abban a hiszemben tette, hogy ezáltal a hazai általános nyelvészet fellendítését és általában a hazai marxista nyelvtudomány kialakulását és fejlődését szolgálja. Jól tudom, hogy „a pokolba vezető út is jószándékkal van kikövezve”, és azt is, hogy ezek az erőfeszítések — eredményeikben — a saját fonákjukra fordultak, de ennnyivel mindenképpen tartozunk a történeti hűségnek!

Határozottan le kell tehát szögeznünk, hogy olyan értelmű arakcejevizmusról, amilyenek a szovjetunióbeli meglétéről a magyar nyelvészek elsősorban a sztálini cikkekből értesültek, a magyarországi marrizmus kislétszámú képviselőinek a részéről nem beszélhetünk — legalábbis a „következmények” ismeretében nem! Ha a marrista—antimarrista perben mindenképpen arakcejevizmust — vagy ehhez hasonlót — keresünk, másutt kell kereskednünk.

Íme, egy idézet az MTA I. és II. osztályának 1950. november 26—27-én tartott közös, ünnepi vitaülésének anyagából: „Sztálin nyilatkozataiból aligha következik az, hogy a szocialista nyelvtudomány épületének megtervezése [a felépítésben való részvétel tehát szóba sem jöhet] a volt marristáknak volna az előjoguk” (I. OK. 1: 36). És hogy ez, a „volt marristák” számára nem éppen biztató kijelentés nem pusztába kiáltó szó volt csupán, arról az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya alig egy héttel később, 1950. december 2-án tartott ülésének határozatából vett idézet eléggé egyértelműen bizonyodik. Az idevágó passzus így szól: „Az osztály megállapítja, hogy a magyar tudományban a marrizmus komolyabb és nehezen helyrehozható zavarokat nem okozhatott, de azoknak, akik ezt a tudományos kutatást bénító álmarxista elméletet kevéssel Sztálin cikkeinek megjelenése előtt a szovjet marristák példájára s hasonló erőszakossággal, meghonosítani igyekeztek, kötelességükké teszi, hogy a most következő évben [?!] komoly tudományos teljesítménnyel biztosítsák be [sic!], hogy tévedésüket felszámolták és igazi marxista—leninista tudósokká igyekeznek fejlődni, akik nem érdemtelenek arra a bizalomra [!], amely oly fontos helyre állította őket” (I. OK. 1: 131; az én kiemelésem: K. F.). Hogy milyen légkörben írták meg a marrizmust meghonosítani igyekvők önkritikájukat (TELEGDI Zs., Egy hibás cikkről. Nyr 75: 101—106; HERMAN J., „Nyelvészet és valóság” című cikkéről és a marrizmussal kapcsolatos egyéb hibákról. MNy 47: 41—46), arról ezeknek az írásoknak a — viviszekció határát súroló — jellege elvitathatatlanul tanúskodik. Mindenesetre a tény tény marad: úgy tűnik, TELEGDY „a következő évben komoly tudományos teljesítménnyel nem tudta bebiztosítani”, hogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatója maradjon. Az MTA 1951. évi közgyűlése alkalmával már NÉMETH Gy. volt az Intézet igazgatója (I. OK. 2: 11).

Fentebb — a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály idézett határozatában — arról esett szó, hogy a marrizmus komolyabb és nehezen helyrehozható zavarokat nem okozhatott. Az elmúlt két évtized tapasztalatai alapján ez a megállapítás korrekcióra szorul. Ha más zavart nem okozott volna, minthogy a marxista nyelvmagyarázat igényével lépett fel, és itthon is ezzel az igénnyel igyekeztek népszerűsíteni, ez a tény önmagában is „ko-

moly"-nak minősül. És ha ehhez még hozzávesszük, hogy ez az irányzat volt az első, amelytől azt várták, hogy a hazai általános nyelvészetet kimozdítja a holtpontról, és a végén a l m a r x i s t á n a k minősült, ez semmiesetre sem szilárdította az általános nyelvészet státusát, fejlődését jó pár évvel visszavetette; sőt egyesekben a szovjet, de általában a marxista—leninista nyelvtudomány hitelét is feszegette. Ha szakmailag nem haladta is meg az ismertetésirodalom kereteit, politikai hatása mindenképpen kedvezőtlen, káros volt, de súlyos következményekkel járt a magyar nyelvtudomány további fejlődése szempontjából is.

Igaz az, hogy „Sztálin ismeretes nyelvészeti írásai elhárították ugyan az útból, kivégezték a marrizmust” (ÁNyH. 19), a hazai nyelvészek is elvetették „a marrizmus csódtömegét”, „felszabadultak a lidércnyomás alól” (Nyr. 74: 315), egy dolgot azonban nem vetettek el ebből a „csódtömegből”, egyfajta „lidércnyomás” változatlanul megmaradt. Ez pedig a modern nyelvészeti irányzatoktól való merev elzárkózás, amit egyes marristák is fennen hirdettek,²¹ a materialista nyelvszemlélet és a dialektikus kutatási módszer hiányát vetve a modern irányzatok szemére. Nem arról van szó, mintha ez a kritika megalapozatlan lett volna! Csakhogy egy dolog egy bizonyos elméleti konstrukció idealisztikus volta (ezt a materializmus talaján álló nyelvész bírálhatja, sőt, bírálnia is kell!) és megint más annak felhasználható kutatási eljárás módja! Ha ezt a különbségtevést mellőznénk, a marxista—leninista nyelvelméletet metafizikusnak ki akarnánk emelni az emberi megismerés szerves folyamatából, tagadnánk annak dinamikus jellegét, és az egész elméleti múltat a tudománytörténet lomtárába valónak tartanánk. Ez viszont súlyos gnoszeológiai tévedés volna, mint ahogyan az is volt! Ha a marxista—leninista metodológia szervesen magába ötvöz minden eredményt hozó eljárásmodot — akár a múltbeli, akár a kortársi vagy a jövőbeni metódusról van szó —, akkor a marxista nyelvész nem tehet mást, minthogy elválasztja az idealisztikus magyarázó elvet a felhasználható módszertől, az előbbit elvszerűen bírálja, az utóbbit bátran felhasználja. Más különben nem tudja a fürdővizet a gyerektől elválasztani, ami pedig súlyos veszélyekkel jár — mint ahogyan járt is!

Mielőtt a saussure-i elmélet lelke, a jelszerűség és főleg a rendszerszerűség gondolata elterjedt volna nálunk, és mielőtt ezen elmélet meglehetősen sokszínű utóéletének akármelyik irányzata is elért volna hozzánk — m e t a f i z i k u s a n metafizikát és idealizmust kiáltva (ahogyan ezt a marristák is tették) —, eleve elzárkóztunk azok megismerésétől, eredményes vagy eredménytelen voltuk kipróbálásától. Pedig abban az időben már többé-kevésbé ismert volt az a formula, hogy minden elmélet és módszer olyan értékű, amilyenek a gyakorlat kritikáján minősül.

(Folytatjuk.)

KOVÁCS FERENC

Die deutsche Zusammenfassung wird nach dem zweiten Teil des Aufsatzes in der folgenden Nummer publiziert.

²¹ MESCSANYINOVNAK a 18. sz. jegyzetben közölt súlyos megállapításain túl vö. még: „Nyugaton Baudouin foném-elmélete [!] kereszteződött a Saussure-féle nyelv-rendszer-fogalom absztrakt sematizmusával és a szinkrónia és diakrónia, mint »két nyelvészet« [ez így, mint fentebb láttuk, nem igaz, legfeljebb két nyelvvizsgálati módszer-ről lehet beszélni], mechanisztikus és metafizikai fogalmaival.” (R. AVANYESZOV, A szovjet nyelvészek elsajátították a marxista—leninista elméletet. Nyr. 73: 1—5; i. h. 4.)

Az uráli alapnyelv többesjeleiről

A magyar nyelv finnugor alapjainak előadása közben állandóan beleütközünk olyan kérdésekbe, amelyek egyértelmű tisztázásától még távol vagyunk. Nagyon helyesen mutatott rá LAZICZIUS: „Amíg a nyelvész a történeti adatok láncát tartja a kezében, addig biztosan halad lefelé az időben, mielőtt azonban elér az utolsó adathoz, már körül kell néznie, nyújtanak-e a rokon nyelvek még egy szilárdnak látszó láncszemet, melyre átugorhat. Már ez az ugrás is igazi »Sprung ins Dunkle«, mely ha sikerül, egyike az emberi elme legszebb produkcióinak. De folytatni ezt a mutatványt, ott, ahol üres spekulációnál egyéb már nem áll rendelkezésünkre, egyenlő a biztos nyaktöréssel” (MNY. XXIX, 23).

Ha bennünket most 1970-ben — a finnugor részletkutatások előrehaladása következtében — kevésbé fenyeget is a „nyaktörés” veszélye, mint LAZICZIUS korában (1933-ban) —, a bizonytalanságoktól, tévedésektől mégsem vagyunk mentesek. Az uráli alapnyelv biztos rekonstrukciójától egyelőre még távol vagyunk, és távol is leszünk mindaddig, ameddig — mint ahogy erre DÉCSY is utalt — a finnugor alapnyelvet egy még kikövetkeztetendő szamojéd alapnyelvvel¹ egybe nem vetjük. A szamojéd alapnyelv kikövetkeztetése meg bonyolult feladat, mert: 1. a jurák és szelkup kivételével a többi szamojéd nyelvből igen kevés szöveganyag áll rendelkezésünkre; 2. az északi csoport egyes nyelvei (jenyiszeji és tavgi) kihaltfélben vannak, a déli nyelvágba tartozó szajáni szamojéd nyelvjárások (kamassz, kojbal, motori, tajgi stb.) pedig beleolvadtak az Altaj és a Szaján hegység különböző etnikumú (török, mongol, orosz) népeibe;² 3. a nagy területen nomadizáló szamojéd csoportok sok rokon vagy idegen néppel kerültek kapcsolatba (a jurákok az obi-ugorokkal, zürjénekkal, jukagirokkal stb.; a szelkupok az osztjákokkal, ketekkel stb.). Ezek az érintkezések bizonyára hagytak nyomot nyelvükben — és így egyes urálinak tekinthető jelenségekről a későbbi kutatások nyomán esetleg ki fog derülni, hogy kölcsönzés vagy párhuzamos fejlődés eredményei.³

Ezeket azért kívántam előrebocsátani, mert úgy látom, HAJDÚ P. kézikönyvében (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966 = BUNy.) számos kérdést a mai szamojéd nyelvek oldaláról közelít meg, és így az uráli

¹ DÉCSY Gy., Einführung in die finnisch-ungarische Sprachwissenschaft 1965, 224.

² L. HAJDÚ P., Chrestomathia Samoiedica 1968, 10.

³ Ezen utóbbinak a lehetőségére — az alapnyelv rekonstrukciójával kapcsolatban — RAVILA is utal: „In den verschiedenen verwandten Sprachen vorkommende ähnliche Bildungen sind nicht ohne weiteres auf die Ursprache zurückzuführen. Unser Prinzip schützt uns davor, dass die Ursprache zu einem Lager, zu etwas »zurechnendem« wird, in das man alles ohne weiteres hineinstößt” (SUSA. LX/6, 13).

alapnyelv rekonstruálásakor egy a mai finnugor és szamojéd nyelvekhez hasonló, teljesen kialakult nyelvet rajzol elénk — stabil hangrendszerrel, grammatikai kategóriákkal, a morfológiai és szintaktikai eszközök gazdagságával. Ha azonban az uráli nyelv kialakulásának kezdeteit i. e. 8–10 000 évre tesszük (l. LÁSZLÓ Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 189), végét pedig a VI.—IV. évezredre (BUNy. 10, 14), akkor ebben a hosszú időszakban történtek olyan változások, melyeknek egy részét nem írhatjuk az alapnyelv kezdeti szakaszainak — mondjuk kialakulásának — számlájára, legfeljebb a felbomlást megelőző korokéra. Feltétlenül el kell különíteni ezektől azokat a nyelvi változásokat is, amelyek a nyelvi egység felbomlása után, az egyes nyelvcsoporthoz (finn-permi, obi-ugor, ósszamojéd) külön életében zajlottak le. Az uráli alapnyelvre visszavezethető grammatikai kategóriák, morfológiai eszközök vizsgálatakor — véleményem szerint — az említett korszakokra bontási lehetőségekről nem szabad megfeledkeznünk.

Ennek jegyében szeretném most az uráli plurálisról és annak jelöléséről vallott véleményeket kissé revízió alá venni.⁴

1. Voltak-e az alapnyelvben numerusok és numerusjelek? HAJDÚ P. szerint „A jelöletlen egyes számtól már az alapnyelv korában megkülönböztették a többes számot, valamint a duálist” (i. m. 67). Ebben a megállapításában tökéletesen igaza van HAJDÚnak, csak az a kérdés, hogy ez a megkülönböztetés hogyan, milyen formális elemekkel történt, és mikor vált szükségessé, hogy az ún. „numerus absolutus v. indefinitus” helyett⁵ (amely plurálist és duálist is kifejezhetett), külön grammatikai exponenst — duális- és plurálisjelet kezdjenek használni az uráli, ill. finnugor nyelvek. Hiszen az alapnyelv azon kezdeti szakaszaiban, amelyre a „numerus absolutus” nyomai mutatnak, egyszerűen a 'néhány, sok, több, kevés' szavakat vagy a számneveket használhatta a dualitás, illetve pluralitás jelölésére (l. erről RAVILA: FUF. XXVII, 66). Nem szólva arról, hogy bizonyos jelentéstani kategóriák eredetileg is többeséget jelöltek, így nem volt szükség külön nyelvi jelet alkalmazni erre a célra (l. FOKOS-FUCHS: NyK. LXIII, 266 kk.).

2. Nemcsak a numerusok megléte v. meg nem léte tekintetében van eltérés a kutatók között, hanem 1) a feltett uráli numerusjelek számát, jellegét és 2) funkcióját illetően is.

1) HAJDÚ P. az alapnyelvre vonatkozóan három többesjelet tesz fel: *-t, *-i (< *-j) és *-n-elemt (i. m. 67–8), de lehetségesnek tartja a *-k morféma többesi használatát is (uo. 128). ITKONEN igen óvatosan két plurális

„E téren is vannak még vitás kérdések, éppen úgy mint az alapnyelv szófaji kategóriái, az ún. „markáns” esetrendszer (BUNy. 62.), igeragozás, birtokos személyragozás, szintaktikai szerkezetek stb. területén.

⁵ „In allen finnisch-ugrischen Sprachen findet sich noch manches, was bezüglich des Numerus auf viel primitivere Verhältnisse als heute hinweist, auf eine Zeit, wo nicht von Singular und Plural zu sprechen ist, sondern von einem absoluten Numerus” (RAVILA: FUF. XXIII, 49) Az ún. „numerus absolutus” maradványainak jelentkezéséről a különböző uráli és altaji nyelvekben l. FOKOS-FUCHS igen meggyőző magyarázatát és példanyagát (NyK. LXIII, 263–91). Kétkedéssel szól az alapnyelvi esetrendszer duális és plurális paradigmájáról a mindig nagy körültekintéssel nyilatkozó ITKONEN is: „Es ist also begründet anzunehmen, dass der Dual und der Plural schon sehr früh im Gebrauch waren, aber es ist zu bezweifeln, ob man voraussetzen kann, dass die Nomina ein vollständiges Paradigma auch in den anderen Numeri, als im Singular gehabt haben” (UAFb. XXXIV, 207).

jelről beszél, amelyeknek a balti-finn nyelveken kívül megfelelői vannak a szamojéd nyelvekben is, de uráli eredetükről nem nyilatkozik —: „Ausser dem Pluralzeichen *t* hat das ostseefinnische Pluralzeichen *i* (< **j*) Entsprechungen bis zum Samojedischen hin.” Utána azzal folytatja, nem tekinthető végleg tisztázottnak, hogy az utóbbi [ti. az *-i* < **j*] már az uráli korban esetrag vagy többestő képző szerepet töltött volna be, bár ez igen valószínűnek látszik [„sehr wahrscheinlich”] (UAJb. XXXIV, 206–7). Nem beszél uráli eredetű *-*t* többesjelről W. SCHLACHTER sem (Zum Problem des Nominativs in den finnisch-ugrischen Sprachen; SUST. 125 : 493), csupán arról, hogy a finnugor nominativusnak, mint grammatikai kategóriának a „casus generalis”-ból való kialakulását — az egyes rokon nyelvekben — a morfológiai elemekkel (ragokkal stb.) is jelölt, „nem-nominativusi” kategóriák jelentkezése segítette elő. A *-t*-vel végződő plurálishi formák kialakulása volt ebben az egyik döntő tényező.

2) Amíg HAJDÚ P. a névszóragozásra teljesen kialakult duális és plurálishi paradigmát tesz fel, addig az alapnyelv legősibb lexémáira vonatkozóan ő maga is arra a konklúzióra jutott, „hogy a kettes és többes számú személyes névmások rekonstruálása mindeddig sikertelen volt” (i. m. 69). DÉCSY éppen ellenkező álláspontot képvisel: „Ein grundsprachliches Formenelement für die Bezeichnung des Plurals lässt sich für die Deklination nicht feststellen (wohl aber für die Possessiv- und Verbalflexion)” (Einführung 158).

A legújabb szakirodalomban jelentkező nem éppen egyértelmű állásfoglalás után nézzük meg a finnugor (uráli) nyelvek tanúvallomását két többesjel kérdésében!

A *-t* többesjel

1. A *-t* többesjellel találkozunk a finn-volgai, obi-ugor és szamojéd nyelvekben. Többnyire a névszók többes számát jelöli (balti-finn, lp., md., vog., osztj., szam.), de megtaláljuk az igeragozásban is a többes szám 3. személyének jeleként (fi., md., lp., cser., obi-ugor, szam.) és a cseremiszből a többes szám 3. szem. birtokos jelölőjeként (l. DÉCSY, Einführung 194).

De nyoma sincsen a magyarban és a permi nyelvekben — éppen a finnugorság centrális csoportjának nyelveiben —, ami a *-t* elem többesi funkciójának uráli eredetét — bizonyos mértékben — kérdésessé teszi.⁶ A magam részéről ugyanis uráli funkciót csak azon morfológiai elemeknek tulajdonítanék, amelyek az összes rokon nyelvekben azonos (vagy legalábbis erre a feltett ősi funkcióra visszavezethető) szerepben fordulnak elő [pl. a loc. *-*na*, a lat.-dat. *-*k*]. Ha hangalakai módosulást vagy funkcióváltást szenvedtek is el, esetleg egy-egy rokon nyelvben eltűnőben is vannak, valahol, valamilyen formában (határozókban, névutókban, igekötőkben, összetételekben stb.) — meg kell találnunk nyomaikat.⁷

Ha az említett *-t* már az uráli alapnyelvben betöltött volna valamiféle többesjel funkciót, akkor a magyarban és permiben is valamilyen formában — nyelvi reliktumként — jelentkeznie kellett volna.

⁶ Hasonlóan DÉCSY: „Für die Grundsprache kann m. E. dieses Zeichen nicht vorausgesetzt werden, da im Ungarischen wie in den permischen Sprachen jede Spur davon fehlt” (i. h. 179 és 53 jegyz.; hasonlóan 158, 189, 194 lapokon).

⁷ Ezen nézeteimet az uráli eredetűnek tekinthető képzők beható vizsgálata is igazolta.

2. Így én inkább azon nézet felé hajlok, amelyet HAKULINEN így fogalmaz meg: „*t* nominien mon. nominatiivin merkkinä palautuu ainakin ims. -lappalais-volgalaiseen yhteisaikaan.” Majd minden magyarázat nélkül így folytatja az előző mondatot: „mutta sillä ön vastineet myös obin-ugrilaisissa ja samojedikielissä asti” (SKRK.³ 82). Hasonló felfogást vall DÉCSY is, aki a finn-volgai és obi-ugor nyelvekben jelentkező *-t* többesjelet egymástól független párhuzamos nyelvi fejleményeknek tartja (l. i. m. 179 l.; 53 jegyz.).

Amellett, hogy szemléleti azonosságon alapuló párhuzamos fejlődésre⁸ a rokon nyelvek viszonylatában mindig gondolhatunk, s mint alább látni fogjuk gondolnunk is kell, meg kellene vizsgálnunk az obi-ugor — szamojéd kapcsolatok kérdését is (szam. > obi-ugor), mert nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy a szókincsbeli átvételeken kívül,⁹ morfológiai elemekben és szerkezeti egyezésekben is jelentkezik a hosszú, tartós kapcsolat emléke. (Ennek lehetőségére N. SEBESTYÉN I. és KÁLMÁN B. is utaltak szóbeli közlésükben.)¹⁰ A harmadik lehetőségre, hogy az uráli nyelvcsalád legnyugatibb és legkeletibb ágában megőrződött az ősi uráli **-t* többesjel, a magyarban és permiben más elem szorította volna ki (m. *-k*) (l. HAJDÚ: i. m. 128—9), csak abban az esetben gondolunk, ha a nyelvtörténeti vizsgálódások az obi-ugor és szamojéd többesjellel kapcsolatos fenti feltevéseket nem igazolnák, vagy ha a magyarban, illetve permiben megtalálnók a **-t* többesjel-funkciójának nyomait.

3. Ha nem volt még többesjel funkciója az alapnyelvben, akkor mi volt a **-t*? Egy ősi kollektív képző, amely alkalmas volt arra, hogy összetartozó, vagy egy helyen lakó személyek vagy tárgyak csoportját jelölje (pl. fi. *veljekset*, 'Brüder untereinander'). Majd amikor a mindhárom numerust jelölő „*numerus absolutus*” mellett külön nyelvi jellel akarták a pluralitást kifejezni, többesjel funkcióra adaptálódott. Igen meggondolkoztató megállapítást vet fel BUBRICH: „... die Pluralbildungen beruhen historisch auf den Sammelnamen (z. T. auf den Orts- od. Kollektivnamen). Die Entwicklung der Sammelnamen zu den Pluralbildungen ist im allgemeinen sehr gut bekannt”.¹¹

Egy **-tt*-re visszavezethető *-t* elemmel, vagy ennek szabályos megfelelőivel ugyanis csaknem valamennyi rokon nyelvben találkozunk. Rendszerint hely- és gyűjtőnévképző funkcióban fordul elő, de megtaláljuk nagyságot, mennyiséget, mértéket jelentő főnevekben és valamivel gazdagon, bőségesen ellátottat jelentő melléknévekben is. Nem produktív képző egyetlen rokon nyelvben sem — és talán éppen ez bizonyítja azt, hogy új szerepében (többesjel) való megszilárdulása maga után vont az eredetibbnek tartható funkció

⁸ „... nem a kifejezés mód tendenciája öröklődött, hanem pontosabban: a szemlélet módja, a szemlélet közössége az, mely ezekben a kifejezésekben, ebben a kifejezés-módban öröklődött” (l. FOKOS: NyK. LXIV, 43, hasonlóan RAVILA: SUSA. LX/6, 9).

⁹ L. ezekről STEINITZ: UAJb. XXXI, 426—53; SUST. 125: 567—75; ALH. XIII, 213—23.

¹⁰ L. erre vonatkozóan KÖVESI: MNy. LXIV, 175 és l. jegyz.

¹¹ Zur Frage nach der Herkunft der Pluralbildungen in den finnisch-ugrischen Sprachen (ÖEST. XXX, 106 kk.). Hasonló álláspontot képvisel a cser. *-βälä* névszói többesjel, a zürj. *-jan* névmási többesjel, a zürj. *-jas* és votj. *-jos* névszói többesjel eredetével kapcsolatban KÖVESI (MNy. III, 147 kk.; NyK. LX; 85 kk. Permi Képz. 141 kk.; 146 kk.; az utóbbiról másképpen l. RÉDEI: NyK. LXV, 374—5 irodalommal); az osztják-szamojéd, osztják és cser. *-la* többesjelre vonatkozóan pedig RAVILA (FUF. XXVII, 95 irodalommal és SUST. LX/6, 12—3).

(kollektív képző) lassú háttérbe szorulását, sőt egyes rokon nyelvekben a *-t képző-voltának* elhomályosodását is. (Pl. magyar, mordvin.).

A finnben hely- és kollektívumképzőként *-tta/-ttä* és *-tto/-ttö* alakban jelentkezik, de igen kevés köznyelvi példában: pl. *navetta* 'tehén-, marhaistálló' (< *naruta* 'marha'); *ometta* id. (< *oma* 'a magáé') (nyelvjárásokban előfordul *navetto*, *karjetto* és *ometto* alakban is). Ide vehető a *lähittä* 'láhiympäristö' (< *lähi* 'közeli'); *pihätta* '(tehén) istálló, akol' (< *piha* 'udvar, porta'); *pyhättö* 'pyhäkkö' (< *pyhä* 'szent').¹² Ugyanezt a képzőt kell keresnünk a helyneveket képző *-usta* (*-ystä*) képzőbokrban is: *alusta* 'alap, fenék' (~ *alus*, *ala*); *edusta* 'valami előtt levő hely' (< *etu* 'elő-, első') és a *-sto/-stö* gyűjtőnévképzőben; pl. *puisto* 'park, díszkert', *kirjasto* 'könyvtár', *veljestö* 'társulat, társaság' stb. (l. HAKULINEN: SKRK³ 118, 148, 151, 154 l.). Világosan kirajzolódik a **-tt* hely- és gyűjtőnévképző szerepe a *permi* és *obi-ugor* nyelvekben is, pl. zürj. *ult* 'Unterraum' (> *ul* 'al'); *velt* 'Dach, Decke' (< *vel* 'Oberseite'); (WIED.) *vyite*, *vyita*, *vyitas* 'Grenze, Mass' stb. vog. *milit* 'mélység' (< *mil* 'mély'); osztj. *χουάτ* 'hosszúság' (< *χου* 'hosszú'); *kulát* 'vastagság' (< *ku* 'vastag') (l. KÖVESI, PermiKépz. 371–2; hasonlóan: LEHTISALO, Abl. 317–20; GYÖRKE: MNy. XXXII, 244–6).

A volgai finn nyelvekben és a szamojédban a képző ősi szerepe nehezen következtethető ki. Talán ide vehető: a *cser.* T. B. *lakata* 'Grube' (T); 'Niederung, Tal' (B), vö. T. *lákā* 'Grube' (LEHTISALO: i. m. 317); *szam.jen.* *baggota* 'Fuchslotch in der Erde' < *bággo* 'Grube' (GYÖRKE: i. m. 13; MNy. XXXIII, 246). Mint melléknévképző valamivel ellátottságot fejez ki; pl. vog. *khalt wül* 'közepes víz' (< *khal* 'közép'); osztj. *jenket-sanži* 'vizes hátú' (*ienk* 'víz'). A szamojédban valamivel gazdagon, fősegesen való ellátottságot jelöl; pl. tagi *banjua* 'grubenreich' (< *bánka* 'Grube'), *jen.* *kađero*, *karedo* 'fischreich.' De a szamojéd melléknévekben is megtaláljuk nyomát a helynévképző szerepnek; pl. *jen.* *téhoti* 'entfernt' (< *teho* 'hintenhin'); *bađoti* 'äusserst' (< *bádo* 'Rand') (LEHTISALO, Abl. 319–20). Feltehetően a képző zöngésült változata található a *-dalawa* képzőbokr *-da* elemében is, amelynek szerepét HAJDÚ így jelöli: „a cselekvés szokványos helyének képzője”; pl. *nošin-s* 'rókára vadászni', *nošin da la wa*, *nošilawa* 'a rókavadászat helye' (ChrestSam. 50.).

A magyárrban a képző eléggé ritka és funkciója is nehezen körvonalazható, de ősi hely- és gyűjtőnévképző szerepének megvannak a nyomai talán a *Σάβατοι*, a *bašyrt*, *Dentümoger*, a *ziget*, *cuesti*, *fegisti* stb. szavakban (l. erről JUHÁSZ J.: MNy. XXXII, 225 kk. GYÖRKE: MNy. XXXIII, 245, BÁRCZI: TA. 162 kk. irodalommal).

4. A kollektív funkció eredetibb voltáról vallott felfogással látszólag szemben áll RAVILA azon nézete, hogy a *-t* azért nem lehet ugyanolyan gyűjtőnévképző, mint pl. a m. *-k* (< **-kk*), mert függő esetekben nem fordul elő (l. erről FUF. XXVII, 93). Ezzel szemben a következő érveket sorakoztatom fel:

1) A finnben megtaláljuk a *-t-t* a többes szám nominativusban és accusativusban, e mellett a többes szám II. gen. *-ten* és I. gen. *-tten*, *-den* végződéseiben is. Lehetséges ugyan, hogy a singulárisi formák analógiáját kell a *-ten-*

¹² Sőt helynevekben is találkozunk a képzővel *-tti* alakváltozatban: *Sammatti Vuokatti*, *Ihatti* (AHLQVIST: SKR. 49 és GYÖRKE, Wortb. 13).

ben keresnünk *luu* : *luun* = *luut* : *x* ; *x* = *luuden* (Agr. *ludden* l. HAKULINEN: SKRK³, 82. és 106. jegyz.). De feltehető az is, hogy éppen a *-te(-n)* genitivus rag egy olyan ősi állapot maradványa, amelyben a *-t* elem az egész pluralisi paradigmának alapjául szolgált.¹¹ Erre mutatnának az északi ész tben jelentkező *-te (-de)* ún. genitivus többől képzett határozó esetek; pl. gen. *poegade*, transl. *poegadeks*, adess. *poegadel* < *poeg* 'fiú'; ill. *hammastesse*, abl. *hammastelt*, transl. *hammasteks* < *hammas* 'fog' (l. RAVILA: FUF. XXVII, 71, HAKULINEN: SKRK³, 80). Ennek a *-te*-nek a déli ész tben állítólag nincsen nyoma, de egyes vélemények szerint az igen sok déli nyelvjárási vonást felmutató *kodaveri* nyelvjárásban egy *-de-re* visszavezethető *-e* magánhangzós többes töben őrződött volna meg emléke.¹²

S ha a balti finn nyelvek kialakulásával kapcsolatban ARISTE feltevése bizonyul helyesnek, hogy a finnek az északi előész t törzsekből származó hámei és suomi, valamint a karjalai törzsek keveredéséből álltak elő (l. erről HAJDÚ, Finnugor népek és nyelvek 272–3), akkor az északi ész t alakok vallomásával feltétlenül számolnunk kell.

2) A kollektív képzői eredettel megmagyarázhatjuk a *-t*-nek összetartozó egységet kifejező szerepét: a) az ún., plurale tantum"-ok egy részében (pl. fi. *sakset* 'olló', *hääut* 'esküvő', *housut* 'nadrág', *kasvot* 'arc', *silmälasit* 'szemüveg' stb.), amelyek mellett feltehetően a kollektivitás hangsúlyozására egyes számú állítmány áll.

b) Hasonlóan értelmezhetjük a HAJDÚ-tól említett példákat is, amelyekben a *-t*-vel jelölt plurális nominativusi alany két vagy meghatározott mennyiségű tárgyat jelöl, „die zusammen ein Paar oder eine gewisse Einheit bilden” (l. G. KARLSSON: SUST. 125 : 199 kk.). Pl. *Laatikossa on sakset*; *Tytölle oli kehittymyt notkeat sormet* stb.

c) Ebben a vonatkozásban meg kellene vizsgálni azokat a karasjoki lapp nyelvjárásból vett példákat, amelyekben többes szám nom. mellett sing. genitivusban áll a névszói állítmány: *mānak læ jalo* 'die Kinder sind dreist', *mānak læ nu rak'kas* 'die Kinder sind so lieb' (ezekről l. RAVILA: FUF. XXVII, 100).

d) Végül úgy vélem, a kollektív képzői eredet mellett vallanak azok a cseremiszi, finn, (?) mordvin példák, amelyeket RAVILA kitűnő tanulmányában másképpen magyaráz. Pl.: a) a cseremiszi *-mat*, *-mät* toldalék, amely általában 'családi, rokoni, családtagi' stb. kapcsolat kifejezőjeként jelentkezik azon személy nevén, aki a kérdéses közösséghez tartozik. U. *aľša-mät tō-lät mō-ŋgō* 'der Vater samt seiner Familie (oder seinen Hausgenossen) kommt nach Hause'. (További példákat l. még RAVILA: i. h. 104–5). A *-mat* elemben talán inkább a sg. 1. szem. birtokos személyragot + *-t* többesjelet kell keresnünk, pl. *kokamat* 'meine Tante samt Familie' (*koka* 'Tante'; l. DÉCSY, Einführung 194), mint RAVILA nyomán *-mā* névmástövet + determinatív szerepű *-t* 2. személyű birtokos személyragot.¹³

b) A finn *siellä oli Pekat ja Paavot* és a *hän on nähnyt Helsingit ja Pietarit* világosan mutatják a *-t* ősi kollektív képzői

¹¹ Ennek lehetőségére már egyszer TUNKALO is rámutatott (Pääpainottoman lyhyen ja pitkän i: n vaihtelusta Itämeren-suomalaisissa kielissä; Suomi V, 67–9).

¹² L. erről POSTI: FUFA. XXVI, 10 kk. Az ész t ún. *-de* plurális tőképző kérdését még alaposabban meg kellene vizsgálni, mert a kutatók véleménye még korántsem mondható egységesnek (l. TUNKALO: i. h. 66 kk.; POSTI: i. h.; RAVILA: FUF XXVII; HAKULINEN: SKRK³ 80).

¹³ L. RAVILA: FUF. XXVII, 105.

eredetét. Érdekes, hogy RAVILA ennek lehetőségére nem utal, ugyanakkor azonban a finn és karjalai példamondatok tőle adott magyarázatok világosan kirajzolódik előttünk a *-t* említett jelentésárnyalata.¹⁴ Hasonló jelentésárnyalat figyelhető meg a zürj. *-jas*, votj. *-jos* többesjel használatában, amely szintén a kollektív funkció ősibb voltára utal (l. KÖVESI, PermiKépz. 149 kk.).

c) Hogy a mordvin *alat babat* 'der Alte und die Alte', *paŋat sazort* 'die ältere Schwester und die jüngere Schwester'-féle konstrukciókban a *-t* a kollektív jelentésárnyalat kifejezésére szolgál-e, vagy pedig a mai mellérendelő kötőszó szerepét tölti-e be (l. RAVILA: FUF. XXVII, 107), olyan kérdés, amelyre még nem mernék határozott választ adni. BEKE példái között vannak olyanok, amelyek az előbbi lehetőséget is megengedik. Pl. *molšt paŋa · t ja la · k st viŋe · j jaguda · s* 'Eine Schwester und ihr [jüngerer] Bruder gingen in den Wald in die Beeren' (SUST. LXXXIV, 228). Ilyen feltevéssel korábban RAVILÁNÁL is találkozunk (FUFA. XXVI, 6), de később már az összekapcsoló szerep mellett foglal állást (FUF. XXVII, 107).

5. A *-t*-vel kapcsolatos megállapításaimat összegezve: ha a mai finnugor nyelvekben jelentkező ún. másodlagos többesjelek (cser. *-βälä*, zürj. *-jas*, votj. *-jos* stb.) eredetileg kollektivitás kifejezésére szolgáltak (akár önálló szóból, akár képzőkapcsolatokból származtak is), akkor — a SZEREBRENNYIKOV-tól „kiválasztódás törvényé”-nek nevezett principium értelmében (l. NyK. LVIII, 13)¹⁵ —, az ősi többesjelek is olyan elemekre mehetnek vissza, amelyek legalkalmasabbak a sokaság, többség jelölésére, és ezek a gyűjtőnév-képzők (l. még hasonlóképpen BUBRICH: i. h. és RAVILA: FUFA. XXVI, 2).

A finn-lp.-volgai csoport, az obi-ugor és szamojéd nyelvek a *-t*-t adaptálták erre a funkcióra,¹⁶ az obi-ugoroktól elszakadó magyarság pedig egy másik ősi elemet, amely nyomokban a finn-permi csoport nyelvéből is kimutatható (l. alább).

A *-k* többesjel

1. A magyar névszói, igei és birtokos személyragozásban jelentkező *-k* többesjelet az általános felfogás értelmében külön nyelvi fejleménynek tartják és egy ősi kollektív képzőre vezetik vissza, amelynek megfelelője megtalálható a fi. *-kko/-kkö*-ben: *koivikko* 'nyíres', *kivikko* 'kórakás', *kuusikko* 'fenyves' (l. RAVILA: FUFA. XXVI, 2; XXVII. 68). A lapp *-k* többesjellel való kapcsolata RAVILA meggyőző magyarázata alapján (l. i. h.) ma már nemcsak „bizonytalan”-nak (l. HAJDÚ: i. h. 128) tekinthető, hanem el is vethető.

Ugyanakkor azonban feltétlenül figyelmet érdemel a HAJDÚ PÉTERTŐL felvetett finn-mordvin *-k* többesjelekkel való összefüggésének kérdése

¹⁴ „Pekat ja Paavot bedeutet in unserem Beispiel am ehesten, dass dort sowohl Pekka als Paavo und ausserdem viele andere Ähnliche waren, oder aber, dass sich dort allerlei, weniger Angesehene, mit Pekka und Paavo vergleichbare befanden. *Helsingit ja Pietarit* bedeutet ebenso, dass der Betreffende sowohl *Helsinki* als *Petersburg* und ausserdem beliebige andere Städte gesehen hat” (RAVILA: FUF. XXVII, 106). Hasonlóan BEKE, Zur Geschichte des uralischen und indoeuropäischen Duals. Acta Antiqua V, 3 kk.

¹⁵ „Ez a törvény érvényesült a legrégibb nyelvekben, ez érvényesül a mai nyelvekben és érvényesülni fog a jövőben is” (l. SZEREBRENNYIKOV: i. h.).

¹⁶ Itt ismét utalnom kell a párhuzamos fejlődés, vagy átvétel lehetőségére is. „Die Buntheit der Pluralzeichen, ja der Umstand, dass sie bisweilen sogar aus Nachbarsprachen entlehnt sind [én ritk.: KM] spricht ganz deutlich für einen nicht gefestigten Pluralgebrauch.” (RAVILA: FUFA. XXVI, 2.)

(l. BUNy. 128). Az említett egyezésekhez én még hozzávinném a *permi* nyelvek birtokos és igei személyragjaiban feltett (?) *-k* elemet és a *tremjugáni osztják* többes szám 1. és 2. személyű (*-awγ* és *-taγ*) igei személyragok *-γ* elemét.¹⁷

1) A közkeletű felfogás szerint egy ősi *-k* elemmel találkozunk a finn többes szám 1. 2. és 3. személyű személyes névmásokban: **-me(k)*, **-te(k)* **he(k)*, valamint az ezekre visszavezethető többes számú birtokos személyragokban és az igeragozás tb. 1. és 2. személyében. Ennek ma már a köznyelvben csak egy véghehezetben (*-k >*'), ill. a szuffixális fokváltakozásban maradt meg a nyoma, de megvan egyes finn nyelvjárásokban (l. HAKULINEN: SKRK³, 82—3), és a lappban: *-mek*, *-dek*, *-sek* (*ak'kumek*, *ak'kudek*, *ak'kosek* 'nagyanyánk, nagyanyátok, nagyanyjuk'; ITKONEN: LpChr. 46.).

2) A *voglai-finn* nyelvek közül megtaláljuk az *erzámordvin* birtokos személyragozás többes számában (pl. *ťšoramok*, *ťšoraŋk* < *ťšoraŋtk*, *ťšorast* [*sk*] 'fiúnk, fiatok, fiuk'; PAASONEN, MdChr. 05). Hogy a *cseremiszi* és *permi* nyelvek többes birtokos és igei személyragjaiban jelentkező végmagánhangzók mennyiben tekinthetők egy ősi *-k* nyomainak,¹⁸ olyan kérdés, amelyre csak a kérdéses nyelvek személyes névmásainak, valamint a járulékelemek véghangzóinak történeti vizsgálata után adhatunk csak minden vonatkozásban kielégítő választ. Mint már a fentiekben szó volt róla, az alapnyelv személyes névmásainak duális és plurális alakjait mind ez ideig nem sikerült rekonstruálni.¹⁹ Ezért ütköznek nehézségbe a személyes névmásokra visszavezethető személyragok rekonstruálási kísérletei az *obi-ugor* nyelvekben is. Itt is találunk a birtokos és igei személyragozás többes szám 1. és 2. személyében egy *-w*, *-u* elemet a *vogulban* és *északi osztjákban* és egy *-oγ*, ill. *-ōγ* végződést a *keleti osztjákban* (*vachi* és *tremjugáni*).

Régebben MUNKÁCSI nyomán (Budenz Album 280) SZINNYEI is többes képzőt keresett a kérdéses elemekben, egy **-k ~ *-γ* gyenge fokának folytatóit (NyH.³ 108, NyH.⁴ 99, NyH.⁵ 101). LIMOLA a személyragok eredetét tisztázatlannak („unklar”) ítéli (SUST. 127: 226—7), HAJDÚ PÉTER a régebbi — MUNKÁCSI—SZINNYEI-féle magyarázatot tartja lehetségesnek (BUNy. 129, jegyzet).

2. A *balti finn*, *lapp*, *mordvin*, *obi-ugor* és (?) *permi* személyragokban található *-k* elemek láttán csakugyan fel tennünk egy ősi **-k* morféma meglétét a *finnugor* alapnyelvre.

Ez az elem — éppen úgy, mint a *-t* — kollektív képző lehetett, amelynek eredetileg az volt a funkciója, hogy a személyes névmásokhoz járulva kifejezze az *én*, *te*, *ő* és a 'hozzám, hozzád, hozzá tartozók' kollektíváját. Itt utalnék a

¹⁷ Ennek lehetőségéről l. HAJDÚ (BUNy. 129, jegyzet).

¹⁸ L. erről MUNKÁCSI, Budenz Album 279 kk., a *permi* nyelvekre vonatkozóan — WICHMANN egyetemi előadásaira hivatkozva — UOTILA (Kons. 132), valamint LYTKIN (Isztoriceszkaja Grammatika 86—87). A *-k* elemnek a *cseremiszi*ben és *permiben* való előfordulására vonatkozóan régebben határozottan tagadó álláspontot foglalt el SZINNYEI (NyK. XLV, 287—8).

¹⁹ A rokon nyelvek személyes névmásainak singulárisi ragozására vonatkozóan is nagyon kevés biztos megállapítást tehetünk (a problémáról l. RAVILA: SUST. XCVIII, 311). — A *zürj.* — *votj.* plurális 1. és 2. szem. személyes névmásokban (*mi*, *ti*) régebben egy **i* többesjelet kerestek (l. erről UOTILA: NyK, L, 466 irodalommal). De ő is csak annyit tud leszögezni, hogy az **i* nem volt meg a *permi* nyelvekben, de egy ősi **t* (**δ*) elemet sem tehetünk fel semmiképpen az említett alakokban. Vö. még SZINNYEI i. h.

komi-permják nyelvjárás *méjez* 'wir', *téjez* 'ihr' (l. GENETZ: SUSA. XV/1, 52), valamint a fi. *mei-*, *tei-* alakjára, amelyekkel kapcsolatban UOTILA (NyK. L. 466–7) így nyilatkozik „Allerdings sind 'wir' nicht mehrere 'ich' und 'ihr' nicht mehrere 'du', aber, wie MUNKÁCSI: KSz. XVIII, 126–7 Note anführt, ist der Pluralbegriff hier kollektivisch 'wir' = ich mit anderen (wie) ich' (vgl. LEWY: KSz. XVII, 210).²⁰

Azt, hogy a *-k* képzőnek, amely a magyarban főleg elhomályosult ún. „deminutív” származékokban fordul elő (*torok, fark, fészek*) valamikor gyűjtőnévképző funkciója is volt, a rokon nyelveken kívül a magyarból vett adatok is igazolják. A rokon nyelvekben a képzőnek deminutív funkciója mellett más jelentései (jelentésárnyalatai) is kimutathatók, s ezért BÁRCZI azon megállapításának kell helyt adnunk, amely a képző szerepét így körvonalazza: „Alapjelentésében, úgy látszik, korán általános volt a kicsinyítő árnyalat, s ebből vagy inkább az ezt megelőző bizonytalan jelentéstartalomról fejlődhetek a valamihez tartozó (pl. *fék*) és más jelentésárnyalatok (pl. *balog*)”²¹ (TA. 151–2). Az ún. „deminutív” elnevezés nem egészen kielégítő voltáról és e gyűjtőnévbe belesűríthető számos más jelentéstani csoportról igen sokszor írtak (pl. RAVILA: Vir. 1945: 150; FOKOS: FUF. XXX, 176; TAULI: FUF. XXXII, 218–9; KÖVESI, PermiKépz. 160, 413), de mind ez ideig az ősi képzők eredeti funkciójául a „deminutív” szerepet tekintették. Holott hely- és gyűjtőnévképző szerepben, vagy valamivel bírót, valamivel gazdagon ellátottat (ellátottságot), valamihez tartozót stb. jelölő funkciókban csaknem valamennyi ősi képzővel találkozunk a rokon nyelvekben.²²

A különféle jelentések, jelentésárnyalatok kialakulásában és megszilárdulásában igen nagy szerep jutott az alapszó jelentésének (alapszó-besugárzás) és a képzett szó mondatbeli helyzetének (beszédhelyzet). Az a bizonytalan jelentéstartalom — amelyre BÁRCZI is utal — nem lehetett más, mint két fogalom összetartozásának a kifejezése.²³ A kicsinyítő képzői szerep is feltehetően azért tapadt a *-k*-hoz — valamint a többi ősinek tartható képzőhöz is —, mert minden képzett szó a kéttagú alapszóhoz viszonyítva expresszívebbnek érződött (l. erre vonatkozóan FOKOS: i. h. 175).

3. Az említett összefüggést, összetartozást jelölő ősibb jelentésárnyalat világosan kirajzolódik a *-k* rokon nyelvi használatában.

Pl. a) lpN. *suonák* 'Strick aus Sehnen' (< *suodná* 'Sehne'); lpL. *nuör'tak* 'einer der nordwärts wohnt' (< *nuõrehta* 'Norden') [l. vmhez, vhová tartozó!] A nyugati lappban helynevekben is előfordul (l. LEHTISALO, Abl. 359).

b) A finnségi nyelvekben is igen változatos alakokban és funkciókban jelentkezik. Deminutív, nom. possessoris, adj. dem. képzőként rendszerint *-kka/-kkä* alakban fordul elő; pl. *penikka* 'kis kutya'; nyj. *lahduka* 'kis öböl'

²⁰ Hasonlóan beszél a *-k*-nak névmásalakban jelentkező szerepéről BUBRICH (ÖEST. XXX, 108) „Man darf annehmen, dass die *k*- und *i*-haltigen Pluralsuffixe als gemeinsam entwickeltes finnisch-ugrisches Gut kaum die Grenzen der Pronomina überschritten. In diesem engen Rahmen konnten sie aber keine eigentliche Pluralsuffixe sein... der Unterschied zwischen »ich« und »wir« u. dgl. konnte lexikalischer Natur sein” [vö. még a zürj. *-jan*, *-jas* (votj. *-jos*) többes jelekkel kapcsolatban KÖVESI: PermiKépz. 141 kk. és 151].

²¹ A *balog* szóról másképpen KÖVESI: Nyelvt.Ért. 219–20.

²² L. pl. a permi *-j*, *-l*, *-n* stb. képzőkkel és rokon nyelvi megfelelőikkel kapcsolatban mondottakat KÖVESI (Permi. Képz. 157 kk. 208 kk. 271 kk. 413).

²³ Vö. FOKOS: FUF. XXX, 175–176.

(< *lahti* 'öböl'); *kalvacka* 'sápadt, halvány' (*kalpea* id.), de előfordul cs a l á d és helynevekben is (pl. *Köönikkä, Meinikkala, Reinikka, Kierikkala* stb.; példákat l. még LEHTISALO: i. m. 360; HAKULINEN: SKRK.³ 108—9; NISSILÄ: Vir. 1951: 364—5). Hasonló funkciókban jelentkezik a *-kko/-kkö* alakváltozat is, azzal a különbséggel, hogy ez még hely- és gyűjtőnévképző szerepben is igen elterjedt. Pl. helynévképzőként: *aavikko* 'rónaság, sivatag, nyílt víz' (< *aava* 'sík, nyílt, tágas' stb.); *ranniko* 'partvidék' (< *ranta* 'part'); nyj. *esikko* 'előszoba' (< *ete*-); gyűjtőnévképzői szerepben: *haavikko* 'nyárfaliget' (< *haapa*); *kivikko* 'kőrakás'; *männikkö* 'fenyves' (< *mänty*). L. HAKULINEN: SKRK.³ 108—9; 131—2.²⁴

c) A volgai és permi nyelvekben főleg deminutív vagy elhomályosodott deminutív származékokat képez, azonban a képzőmonográfiák adataiból a kollektív jelentésárnyalatra is következtethetünk. Pl. cser. KB. *lanžarik* 'Fetzen, Lumpen' (< *lanžara* 'zerfasert') [NB. nom. possessoris képző funkció!]; B. *kumdu-k* 'Breite' (< *kumda* 'breit'); KB. *laksak'a* 'Tal, Niederung' (~ KB. *laksä* 'Grube, Vertiefung in der Erde, im Holz'; WICHMANN: SUSA. XXX/6: 10 kk.). A permi nyelvekből esetleg ide vehetjük azokat a példákat, amelyekben a *-k*-nak CASTRÉN (EGrS. 35) augmentatív jelentésárnyalatot tulajdonít; pl. *aika* 'Schwiegervater, Gatte' (< *ai* 'Vater, Mann'); (WIED.) *murka*, votj. (MUNK.) *mere*, *muri* 'gelte Kuh' ~ fi. *marras* 'kuollut, kuolemaisillaan oleva'. (E kategóriáról és a hozzátapadó jelentésekről l. még KÖVESI, PermiKépz. 165 kk.)

d) Ugyancsak nehezen lehetne csak deminutív gyűjtőnéven összefoglalni az obi-ugor nyelvekben található *-k* elemű képzések jelentésfunkcióit. Találunk közöttük: kollektív jelentésű főneveket; pl. vog. FK. P. stb. *talk* 'Gipfel, Spitze, Ende, oberer Lauf des Flusses' (vö. osztj. K. *taž* 'Gipfel, Kopf, Spitze'); osztj. (KARJ.) DN. *pělak* 'Hälfte' (~ m. *fél*); helyneveket: (KANN.) VS. *ialkä* 'der Untere' (~ T. *iaa-t* 'unten'); nom. possessorisokat: (MUNK.) KL. *kělpěn koqtäk-pü* 'véres kezű fiú' (< *koqt* 'kéz'); nom. possessorisokat: P. *kwānēx kwāl* 'külső ház' (< *kwān* 'ki'). Még középfokejel szerepben is találkozunk a képzővel: pl. T. *mušux* 'kisebb' (< *muš* 'kicsi'), *viškē kašāt* 'a legkisebb öcs' (< *viš* 'kicsi')²⁵ (l. LEHTISALO, Abl. 366, 375).

4. Ezek után — úgy vélem — a magyarban jelentkező *-k* képzős származékokat sem lehet egyértelműen a „deminutív” képzések igen szűknek bizonyuló kategóriájába beleerőszakolni, mert ahogy erre D. BARTHA K. is rámutat „ősi szétágazó bizonytalan jelentéstartalmában” a kicsinyítésen kívül „volt

²⁴ HAKULINEN az eddigi felfogásnak megfelelően a deminutív szerepet tartja elsődlegesnek. Ebből fejlődött volna ki a helynévképző szerep, majd az utóbbiból a gyűjtőnévképző funkció: pl. „*kivikko* 'paikka, jossa on kiviä, kiviryhmä, kiviraunio' jne.” (i. m. 132). Hasonlóan képzeli a fejlődést HAJDÚ P. is (BUNy. 128). Tudvalevőleg azonban a nom. possessoris funkcióból is kialakulhatott a hely- és gyűjtőnévképző szerep: pl. *nádas* < *nádas rét*, vagy a permi *-d* hasonló funkcióváltásával kapcsolatban KÖVESI (Permi Képz. 78—9). A valamivel gazdagon, bőségesen ellátottságot kifejező szerephez hozzá tapadhatott az augmentatív árnyalat: m. *pušók*, *šemók*, *šajók*; észt *koivakkas* 'grosser, hässlicher Schenkel' (< *koiv* 'Schenkel') (LEHTISALO, Abl. 362).

²⁵ Meg kell jegyezni, hogy ugyanilyen funkciókban jelentkezik a *-k* megfelelője a szamojédben is — még a középfokjel funkcióit is beleszámítva (l. LEHTISALO, Abl. 377). Ez ismét a két nyelvcsoporthoz közötte szorosabb kapcsolatra és ezen alapuló párhuzamos fejlődésre vagy átvételre utalhat.

a valamihez tartozás kifejezése is" (*fék*), s egyéb nehezen meghatározható jelentésárnyalatok (Szóképz.² 106). S így az a bizonyos hely- és gyűjtőnévképző szerep, amely a fi. *-kko/-kkö-*-re jellemző, és amely HAJDÚ P. szerint „a többes-jellé alakulásnak . . . fontos állomása” (BUNy. 128), gyér nyomokban a magyarból is kimutatható. Ilyeneknek tekinthetők pl. a következő földrajzi nevek: (1055) *fuk* 'Siófok'; 'egy tó lefolyása, egy nagyobb vízből kiinduló kisebb, érszerű víz' (TA. 14).²⁶ Ugyancsak a Tihanyi Alapítólevélben találkozunk két másik *-k* képzős földrajzi névvel — de nem denominális, hanem — feltehetően — deverbális származékokként. Az egyik a *turku* 'Török v. Török pusztá' (< *tör*) eredetileg 'törmelék, törés, omlás' jelentésű szó (l. TA. 16—7), a másik a *munorau kerek u*, *monarau kerek u* név *kerek u* eleme, amely egy fgr. eredetű *ker-*igetőnek származéka. Az itt jelentkező 'erdő' jelentése feltehetően 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdő' szerkezetből tapadt a *kerek* szóhoz (vö. TA. 31—2, valamint a *Somkerék* 'som erdő' nevet; BÁRCZI: Szókinsz.² 150). Vö. továbbá *Tursoc* (Anon. 35, 37): 1366: ad unum truncum . . . *zyltursuk*. Anonymusnál a *törzsök* szó 'erdő' jelentésben szerepel. Az utóbbi adat megmagyarázza, milyen erdőről van szó Anonymusnál. A *törzsök* megfelelője a latin oklevélben *truncus* vagyis 'tuskó'. Tehát a *silva Tursoc* (valamint a *Thursekfew* helynév előtagja) 'tuskóból álló letarolt erdőt' jelentett (vö. GYÖRFFY: MNy. XLVII, 48). Ez is jó példa arra, hogy a *-k* képzős szó bizonyos jelzős kapcsolatban állva (*fatuskós*, *fatuskókból*, *rönkökből álló erdő*) hogyan vált tapadást útján 'erdő' jelentésű hely- ill. gyűjtőnévvé, és ezen jelentése hogyan sugárzódhatott bele a *-k* elembe (l. *kerek!*). Hogy a *Györök* és *Györk* szavakkal kapcsolatos földrajzi nevekben a *Georgius* > *György* személynév *-k* képzős deminutívumát kell-e keresnünk (l. MELICH: MNy X, 150), vagy egy *gyűr*, *györ*, *gyüre*, *györe* 'kisebb talaj-kiemelkedés' jelentésű térszínformanév *-k* képzős származékát, mint a *Gyürke*, *Györke* helynevekben (l. HEFTY: Nyr. XL, 207), olyan kérdés, amelyekre csak az összes *-k* képzős földrajzi nevek számbavétele és értelmezése után adhatunk választ.

Ebben a vonatkozásban még — véleményem szerint — mondanivalójuk lesz a térszínformák elnevezéseinek, valamint az ezekből alakult helyneveknek is. Ezek általában *-ák*, *-ék*, *-ek* végű alakban jelentkeznek. Pl. az ismeretlen alapszóból képzett *árnyék* (Oklsz. *Arnykmal*); *Hork* (Oklsz. *hwrk*) 'angustiae locorum'; *méllék* (Oklsz. *Sarkmellyk*); *meredek* 'hirtelen lejtő hegy- v. árok-oldal' (NySz. 'declivitas'; Hó az *meredekenn* alavetnek út); *szakadák* 'olyan hely, ahol a föld egy része beszakadt' (Oklsz. *Zakadak* 'völgy elnevezése') vagy 'hegyektől összeszorított meredek völgy' (Zala m.); *szurdok*, *szurdék* stb. 'két hegy között húzódó szűk völgy v. mély út' (Oklsz. ad *aquam zorduc*) ~ *szoros*, *szorít*, *szor-* tövének származéka (Szófsz.).²⁸

De nincs még tisztázva, az elhomályosult köznyelvi származékokban jelentkező *-k* képző funkciója sem. (Egyértelműen a deminutív képzésekhez sorolni őket nem lehet.) A *fészek* és a *torok* *-k* eleme jelentéstöbbletet nem a d o t t alapszava jelentéséhez, a *farok*, *fék* 'farhoz, főhöz' tartozót jelenthetett, a *-k*-nak n o m. p o s s e s s i képző funkciója van.²⁹ Az *ének* és *lélek* *-k*

²⁶ A szó eredete és ősi jelentése még nem tekinthető tisztázottnak (MSzFE. 211—2, MNyTESz. 941).

²⁸ Példákat l. HEFTY GY. ANDOR: A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben 155, 206, 259 300; D. BARTHA K., Szóképzés 71—2.

²⁹ Az utóbbinak a *jő* ~ *fej* szóval való egyeztetését az MSzFE. azért nem fogadja el, mert a *-k* kicsinyítő képző a valamivel 'ellátottság' kifejezésére nem használatos.

eleme sem fejez ki kicsinyítést, hanem — véleményem szerint — azt a bizonyos kollektivitást, amelyet a magyarból is ki lehet mutatni. Az *ének* (vö. fi. *ääni* 'hang') hangok sokaságából keletkezett 'hangzatot' jelent, nem 'hangocskát'. A *lélek* pedig — ismerve a primitív népek elképzeléseit a lélekről — eredetileg 'gőzből, párából álló — konkrét — dolgot' jelenthetett (vö. vog. *läl, lili* 'lélegzet' ~ fi. *lölyl* 'pára, gőz'). Ezért mondjuk ma is a halál beálltakor: *k i l e h e l t e a l e l k é t*; (állattal kapcsolatban) *k i a d t a p á r á j á t*.

5. Amint látjuk tehát, nincs akadálya, hogy a m. -k többesjelben egy ősi kollektív értelemben is használt képzőnek a többesi funkcióra való adaptálását lássuk. A m. -k és a fentebb említett névmási, ill. személyragokban jelentkező -k (azaz **-k > -' > ø*) elem egybetartozásának hangtani akadályait [a m. -k < **-kk*-ra utal, a finn-permi-ben található véghehez, illetve hanghiány **-k*-ra] az egyeztetés alapjául szolgáló funkcionális azonosság mellett nem tekintjük jelentőseknek. Ti.:

1) A finnugor szóbelseji geminált zárhangok kérdésében még nem egysegies a kutatók álláspontja,³⁰ így az ősi formánsok alapnyelvi alakját illetően is vannak véleménykülönbségek (l. pl. a loc -t **-t*-ből vagy **-tt*-ből való eredetére vonatkozó véleményeket KÖVESI: NyK. LXVIII, 228). Ha HAJDÚ P.-hez csatlakozva csupán bizonyos fonetikai helyzetben és főleg deskriptív-onomatopóetikus szavakban jelentkező allofónoknak tekintjük a geminált zárhangokat, és a kötött morfémákban való jelentkezését is a fonetikai helyzetnek tulajdonítjuk (morfémahatáron fordulnak elő; l. BUNY. 45), vagy más tényezőnek (asszimiláció, szuffixum halmozás), akkor a hangalaki különbség nem jelent különösebb problémát.³¹

2) Lehetségesnek kell tartanunk, hogy az alapnyelvi előzmény csupán **-k* lehetett. Erre mutatnának a fi. *me, te, he* névmások mellett a *meikäläiset, teikäläiset, heikäläiset* továbbképzések, amelyeket BUBRICH a -k kollektív jelentésárnyalatára hoz fel példának (meikäläiset 'die unsrigen, die unserem Orte od. unserem Kollektiv gehörenden'; i. m. 103) és a feltett permi és obigugor megfelelőik. Az említett alakok mellett a finnben a -k gyönge foka is jelentkezik a *täällä < *täyällä, siellä < *siyällä* határozókban. Ezek -ka (-kä ~ -a)-ä eleméről HAKULINEN annyit mond „Mahdollisesti alkuaan sama kuin lativinen -k suffiksi” (SKRK.³ 108). Kérdés, hogy ez az elem hogyan kapcsolható a **-kk*-ra mutató kollektív képzőhöz és a m. -k többesjelhez.

Az ősi ragok és képzők egy részének genetikai összetartozása és névmási elemekből keletkezett lokális jelentésű szuffixumokra való visszavezetése igen elterjedt nézet a finnugor nyelvtudományban — de az indoeuropeisztikában is. Magam is e felfogás híve vagyok, különösen a funkcionális *an le g t e r h e l t e b b* (rag, jel, képző funkcióban egyaránt használt) szuffixumok esetében.³² A -k képző vonatkozásában is el tudom képzelni a névmási eredetet (vö. *kuka, ken*; m. *ki, ho-l*). Egy *k* kezdetű névmásból egyfelől rag

³⁰ L. STEINITZ: CIFU II, 502 kk. és DÉCSY, Der gegenwärtige Stand der finnougri-schen Lautforschung (Mitteilungen des Societas Uralo-Altaica Heft 2, 54–56) csak rövid szóbelseji mássalhangzókat tesznek fel az alapnyelvre vonatkozóan. LAKÓ (A magyar hangállomány finnugor elemei 34–6, 39–40), ITKONEN (UJb. XXXIV, 192) és KÁLMÁN B. (MNY. LXI, 386) a gemináták létezésében nem kételkednek.

³¹ Vö. m. *rea ~ rokon*; *ré-viül ~ rejt ~ rekken* [*< k!*]; *öt ~ fi. viite* [*< *t!*] stb.

³² De igazat adok ITKONENnek (UJb. XXXIV, 210) és HAJDÚ PÉTERnek (BUNY. 94) abban, hogy az urali képzők nem *k i z á r ó l a g* névmási eredetűek. Kialakulásukban nagy szerep jutott az adaptációnak, szekréciónak is.

(lativus rag), másfelől bizonyos helyet vagy másodlagosan a helyhez tartozó, helyen lakó kollektívát jelölő képző lett. Erre mutat a képzőnek névmásokban, az ezekből lett személyragokban való előfordulása, valamint a fi. *meikäläiset*, *teikäläiset* stb. alakokban való jelentkezése. Ez az ősi *-k még az alapnyelv bizonyos periódusában kollektív szerepéből átértékelődött névmások többes számának jelölőjévé, ahogy erre BUBRICH is rámutat (i. m. 108). Tekintettel arra, hogy így ősi hely- és gyűjtőnévképző szerepében elhomályosodott, az említett funkciók felélesztésére és erősítésére a -k képzőbokrait kezdték használni (ezek képzők halmozásával, vagy nyomatékosító elemekkel való kapcsolódásból álltak elő az alapnyelv egy későbbi periódusában); vö. *-mp, *-nt, *-nk, *-kt, *-sk stb.

3) Ilyen képzőbokor (*-kk) jelentkezik valamennyi rokon nyelvben, egyrészt expresszív jelentésű származékokban (a hangalak függvényeként), másrészt a régi hely- és gyűjtőnévképző szerep erősítéséül. És ez vált többesjellé a magyarban az obi-ugoroktól való elkülönülés után.

*

A két urálinak tartott többesjellel (-t, -k) kapcsolatos megállapításaimat az alábbiakban összegezhetem.

1. Az alapnyelv korai szakaszában még nem alakult ki a numerusok kötött morfémákkal való jelölése. Feltehetően mennyiséget jelentő szavak és számnevek (*kevés, sok, néhány, kettő, három* stb.) szolgáltak a duális és plurális jelölésére az ún. „numerus absolutus” mellett.

2. A numerus jelek — jelen esetben a többesjelek — feltehetően az alapnyelv késői szakaszában, vagy egyes nyelvek (nyelvcsoportok) külön életében alakultak ki. Eredetileg kollektív képző szerepet betöltő elemek voltak, és később értékelődtek át többesjellé.

3. A finn—volgai—lapp csoport a -t-t adaptálta erre a szerepre (*-t v. *-tt). Ugyanezt a többesjelet találjuk meg az obi-ugor és szamojéd nyelvekben. De ezekkel kapcsolatban gondolhatunk a párhuzamos fejlődés vagy az átvétel lehetőségére is [szam. > obi-ugor]. A középső csoport — permi és magyar — nyelvéből a -t ugyanis nem mutatható ki.

4. A magyar -k többesjel egy ősi *-kk kollektív képzőbokra megy vissza, amely egyelemű, ősi alakjában (*-k) megtalálható a finnségi nyelvek névmásaiban, határozószavaiban és személyragjaiban. Esetleg a permi és obi-ugor személyragok tb. 1. és 2. személyében is.

A. KÖVESI MAGDA

Über die Pluralzeichen der uralischen Grundsprache

Eine Rekonstruktion des Sprachzustandes der uralischen Periode wird durch zahlreiche Faktoren erschwert. Erstens dadurch, daß es uns noch nicht gelungen ist, eine samojedische Grundsprache zu erschließen, mit welcher die finnisch-ugrische Grundsprache zu vergleichen wäre. Zweitens dadurch, daß selbst das uralische Zeitalter mehrere Perioden (eine Anfangs-, eine mittlere und eine Endperiode) hatte, und die Möglichkeiten dieser Periodisierung dürfen bei der Untersuchung der auf die Grundsprache zurückzuführenden grammatischen Kategorien und morphologischen Mittel nicht außer Acht gelassen werden. Es ist nämlich möglich, daß einige Glieder des für uralisch deklarierten Phonemsystems oder einige Morphemklassen nur in der Endperiode des uralischen Zeitalters oder sogar in der Periode nach der Auflösung sich in der Sprache einiger, in einem Block lebender finnisch-ugrischer Völker oder Völkergruppen ausgestaltet haben, oder aber wurden sie auf eine Rolle adaptiert, die von ihrer früheren, ursprünglichen Funktion abwich. Auch die heute bereits ziemlich verbreitete Anschauung ist bestreitbar, nach welcher alle grammatischen Kategorien schon in dem uralischen Zeitalter durch ihre speziellen formalen Exponenten vertreten worden wären.

Nach der Ansicht des Verfassers dürfte sich zum Beispiel die Bezeichnung der Numeri durch gebundene Morpheme in den früheren Perioden der Grundsprache noch nicht ausgestaltet haben. Es sei anzunehmen, daß nur Wörter, die irgendein Maß oder eine Menge bedeuteten, oder Zahlwörter (also Wörter mit der Bedeutung etwa: 'wenig', 'viel', 'einige', 'zwei', 'drei' usw.) neben dem sogenannten „*numerus absolutus*“ zur Bezeichnung des Duals und des Plurals dienten.

Die Ausgestaltung der Numeruszeichen — so die der in der Abhandlung erörterten Pluralzeichen (*-t, *-k) ist der späten Periode der Grundsprache, das heißt vielleicht noch mehr dem Einzelleben der verschiedenen Sprachen (Sprachgruppen) zuzuschreiben. Ursprünglich waren diese Zeichen als Kollektivbildungssuffixe (darunter auch das des Ortes) gebräuchlich oder sie trugen Funktionen, welche auf die vorigen zurückgeleitet werden können (Suffixe des nom. possessoris, nom. augmentativum, nom. affluentiae). Später wurden sie zu Pluralzeichen umgewertet.

Die finnisch—wolgaisch—lappische Gruppe adaptierte das Suffix -t (<*-tt) zu dieser Rolle (fi. *navetta* 'Kuhstall' < *nauta* 'Vieh'; Ortsnamen: *Sammatti*, *Ihatti* usw.; syrj. *ult* 'Unterraum' < *ul* 'unter-, der untere Teil'; wog. *mitit* 'Tiefe' < *mit* 'tief' usw.). Dasselbe Pluralzeichen ist auch in den ob-ugrischen und den samojedischen Sprachen zu finden. Doch können wir in einigen Fällen auch an die Möglichkeit einer parallelen Entwicklung oder einer Übernahme (Samojedisch > Ob-ugrisch) denken. In den Sprachen der mittleren finnisch-ugrischen Gruppe (Permisch, Ungarisch) kann nämlich das Auftreten des Pluralzeichens -t nicht einmal in seinen Spuren nachgewiesen werden.

Auch das ungarische Pluralzeichen geht auf eine ursprüngliche Kollektivsuffixverbindung *-kk zurück (~ fi. *rannikko* 'Ufergegend' < *ranta* 'Ufer'; *kivikko* 'Steinhaufen'; tscher. KB. *laksaka* 'Tal, Niederung' < KB. *laksâ* 'Grube, Vertiefung in der Erde'; wog. *talk* 'Gipfel, Spitze, Ende, oberer Lauf eines Flusses'; ung. *turku* '„Rüttstroh-Ansiedlung“', *monarau kerekw* usw.). Und das steht mit jener Endung *-k — beziehungsweise mit ihren Variationen (ø, γ, χ usw.) — in Beziehung, welche in den Pronomina, Adverbien, und außerdem in den Personalendungen der 1. und 2. Person anderer verwandten Sprachen (lp., mordw., fi., perm., ob-ugr.) erscheinen und auf eine ursprünglichere, aus einem Element bestehende Form des Suffixes deuten.

MAGDA A. KÖVES

A nemek megkülönböztetése a nyenyec névadásban

1. A nemek megkülönböztetése az egyedi személynevekben éppen úgy lehetséges, mint az egyedek csoportjainak, azaz a kisebb-nagyobb közösségeknek az összefoglaló megnevezéseiben (család- és nemzetség-, vagy pl. olykor törzsnevekben). A nemzetség- és családnevek persze öröklődnek, a címbe „névadás” kifejezést tehát igen tág értelemben használjuk.

Ehelyütt voltaképpen a nyenyec nemzetségneveknek a nőkre vonatkozó alakjairól szándékozom elmondani véleményemet, ezt megelőzően azonban érdemes néhány szót szólni a nemek megkülönböztetéséről a nyenyec személynevekben.

2. A nyenyec személynevekről N. M. TERESCSENKO írt összefoglaló tájékoztatást *Собственные имена людей у ненцев* címen (Вопросы финно-угорского языкознания, вып. 3., 1965 : 62—71). Ebből egyértelműen kiderül, hogy a nyenyeczek között régebben az egyelemű névadás volt általános (napjainkban ugyanis az orosz provenienciájú többelemes névrendszer a hivatalosan rögzített és terjesztett). A TERESCSENKO által tárgyalt eredeti nyenyec nevek többsége — benyomásunk szerint — ragadványnévszerű. Jellemzőjük, hogy köznévi jelentésük van, s zömükből női név is létrehozható akképp, hogy a ’nő, asszony’ jelentésű *ne* szóval jelzős kapcsolatba kerülnek: a *sata* ’erős’ köznéből alakult férfinév *Sata*, női párja *Sata-ne*; *jäle* ’nap, fény’: > férfinév *Jäle*, női név *Jäle-ne*; *serako* ’fehér, ősz’: > férfinév *Serako*, női név *Serako-ne* stb.¹

Terescsenko anyagából helytelen lenne arra következtetni, hogy az egyelemű személynevek női alakjai á l t a l á n o s a n a *ne* szóval komponálva alakulnak. Ilyen általánosítás legfeljebb a ragadványnévszerű (ún. „beszélő”) nevekkel kapcsolatban latolgatható, egyáltalán nem vonatkozik azonban az egyedi nevek legrégibb rétegére. Érdemes ezért a nyenyec névadásról más források alapján is tájékozódni.

Az egyelemű nevek régi rendszeréről hírt adott P. S. PALLAS „Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs” című művének 3. kötetében (StPetersburg 1776). Pallas közlése expedíciója egyik tagjának, V. F. ZUJEVnek helyszíni tapasztalatain és leírásain alapul, s ezért a továbbiakban nem Pallas i. m.-ra, hanem Zujev kéziratára hivatkozunk, melyet 1947-ben

¹ A *ne* utótag alkalmazására persze nincsen szükség akkor, ha a ragadványnév jelentésénél fogva csak nőre vonatkozhat. TERESCSENKO pl. (i. m. 63) női névként említi a *P’iribte*, *Xadako* alakokat. Ha ezek csakugyan nevek — névvoltuk ugyanis kétségbe vonható —, akkor itt valóban fölösleges lenne a *ne* szócska, hiszen a *p’iribte* jelentése ’hajadon, leány’, a *xadako* szóé pedig ’anyó’.

adtak ki «Материалы по этнографии Сибири XVIII века, 1771—1772» címen, G. D. VERBOV gondozásában. E régi tudósítás szerint a nyenyec gyermekek születésükkor nem kapnak azonnal nevet: 5 éves koruk után kezdik őket ún. „gyermeknevekkel” szólítani, s ezeket kb. 15 éves korukig viselik. Ekkor adják a szülők gyermekeiknek igazi, felnőtt nevüket, vagy valamely régebben elhalt ős után (I. T. LEHTISALO, Entwurf einer Mythologie der Juraksamojeden, MSFOU 53, 1924 : 143), vagy pedig egy-egy feltűnő testi, ill. lelki tulajdonság alapján. Ezt a névadási szokást más szerzők is megerősítik, hozzátéve, hogy a név nemcsak az ember tulajdonságain, hanem születésének körülményein is alapulhat. Ezzel összefüggésben nyomban érezhetővé válik a szamojéd névtani kutatásoknak az a hiányossága, hogy a voltaképpeni személynév és a ragadványnév közötti határt meg sem kísérelték megvonni. A két névtípus különbségeit definiálni mi sem akarjuk, legszembeötlőbb eltéréseiket ideiglenes jelleggel mégis az alábbi 3 pontban összegezhetjük:

(i) a ragadvány- és ragadványszerű nevek közszói származása, alakszerkezeti sajátosságai és jelentése egyaránt világosan érzékelhető, míg a voltaképpeni személynevek eredeti jelentése, kapcsolata ma is élő közszavakkal a homályba vész, sőt gyakran még morfológiai felépítésük sem világos;

(ii) az eredeti (valódi) névkészlet használatát különböző tilalmak (névtabu, névmágia) korlátozzák, a ragadványszerű nevek azonban szabadabban használhatók, következésképpen nagyobb a gyakoriságuk is;

(iii) gyaníthatólag különbség lehet a valódi és a ragadványszerű nevek információs (identifikáló) értékében is: előbbieké bizonyosan nagyobb, mint az utóbbiaké.

E sajátosságok közül a második pontban említett tilalmak némileg bővebb részletezést érdemelnek. A névhasználat szabályai szerint pl. nem szabad kimondani a jelenlevők nevét, a fiatalok sem szólíthatják nevükön az idősebbeket, de a névtilalom a házastársakra is kiterjedt: a férj és a feleség egymást a *xāsawa* 'ember', *wesako* 'öreg', ill. *ne* 'asszony', *puxuče* 'öregasszony' megszólítással illetik. Hasonlóképpen a rokonok is a megfelelő rokonsági terminussal szólta egymáshoz.²

Efféle tilalmakkal függhet össze ZUJEVnak az az észrevétele, hogy a nőknek egész életükben nincsen nevük (i. m. 66, l. még Pallas nyomán BERRÁR J., Női neveink 1400-ig, MNyTK. 80. sz., 1952 : 61—62). E híradással kapcsolatban Verbov cáfolattal él: a nőknek minden bizonnyal volt nevük a XVIII. században is, de ezek használatát a névtabu szűk körre korlátozta, s ennek folytán a női nevek rendszere a kívülről jött idegen előtt szükségképpen nem tárulhatott föl (i. m. 95. l., 58. jegyz.).

Az egyelemű nevekről kirajzolódó képet sok fontos és lényeges információval egészíti ki L. V. HOMICSnak a nyenyecokról írt kitűnő etnológiai monográfiája, amelynek a házasságról és a családról szóló fejezetében rövid, tömör beszámolót találunk a személynevekről, részben a szerző saját tapasztalatai alapján is.

HOMICS a Szibériában lakó nyenyecnek névviseléséről azt mondja, hogy e területen valamennyi felnőtt nyenyecnek megvan a maga egyelemű neve, az erdei nyenyeczek között a fiatakorúaknak is, s ezeknek az egyelemű nyenyec neveknek semmiféle jelentésük nincsen. A Pur folyó alsó folyásának vidékén ő maga is tekintélyes (kb. 390 tételt tartalmazó) névanyagot gyűjtött, s ebből

² E tilalmakra I. Verbov megjegyzéseit V. F. ZUJEV i. m. 94. l., 51. sz. jegyzetében. A „szent” nevek tilalmáról Lehtisalo ír, i. m. 144.

mutatványként közöl is néhányat. Külön listán mutatja be a férfi, külön listán a női neveket. Pl.:

férfi	női
<i>xadejka</i>	<i>nekli</i>
<i>lut</i>	<i>salta</i>
<i>jantoku</i>	<i>pukočaku</i>
<i>xabaj</i>	<i>pujme</i>
<i>jamboŋi</i>	<i>okku</i> stb.

A puri kerület névanyaga — HOMICS tapasztalata szerint — feltűnően változatos: a 390 személynév közül alig egy pár ismétlődött, s legfeljebb kétszer-háromszor (I. V. L. HOMICS, *Ненцы*, 1966 : 182). Ebből arra kell következtetnünk, hogy a nyenyec valódi személynevek identifikáló értéke rendkívül magas lehet. Ezt a megállapítást alátámasztják egyébként a LEHTISALO nyelvjárási szótárának forgatása közben szerzett benyomások, ti. ebben a munkában is bőven találkoztunk nehezen v. egyáltalán nem etimologizálható nyenyec személynevekkel, csaknem mindig pusztán egy-egy nyelvjárásból adatolva (zömük ezeknek is férfinév, akadnak azonban köztük női nevek is).

HOMICS és LEHTISALO anyagából is egyértelműen nyilvánvalóvá lesz tehát, hogy az érezhetően közszói eredetű, ill. kapcsolatú beszélő nevek (ragadvány- és ragadványszerű nevek) mellett a rejtettebb rétegekből felszínre hozható a régi, egyelemű, valódi egyedi nevek ugyancsak terjedelmes korpusza is, melynek fő jellemzőit az alábbiakban látom:

(i) nehezen, vagy egyáltalán nem etimologizálhatók, azaz közszói kapcsolatuk nincsen;

(ii) használatukat sokféle tilalom, óvó rendszabály a társadalmon belül is leszűkíti, a külső szemlélő elől pedig valósággal elrejtji;

(iii) állományuk nemzetségek szerint kötött;

(iv) identifikáló értékük rendkívül magas.

Ami pedig a nemek szerinti elkülönülést illeti, azt tapasztaljuk, hogy míg a ragadványszerű nevek női formái általában a *ne* szócskával mint szerkezeti utótaggal való komponálás révén alakulnak, addig a valódi egyedi személynevek csoportjában a férfi és a női névkészlet mindenféle formai megkülönböztető elem (képző, végződés, utótag) nélkül határozottan elkülöníthető egymástól. A helyzet tehát a régibb magyar vagy finn névadáshoz hasonlatos. Semmi nyoma nincsen annak, hogy a női és férfi nevek közötti különbségtétel fő eszköze a nevek képzőinek eltérése lenne (miképp a tunguzban, vö. G. M. VASZILJEVICS, *Эвенки*, 1969. : 171, vagy pl. — BEREZKI GÁBOR szóbeli tájékoztatása szerint — a cseremiszenben).

A nemek megkülönböztetése ekképp a nyenyec egyedi személynevekben morfológiai-grammatikai kötöttségektől mentes. A férfi/női névanyag kizárólag lexikális (a ragadványszerű neveknél lexikális, szemantikai és szintaktikai) konvenciók szerint határolódik el egymástól.

3. Az egyedek csoportjaira vonatkozó névanyagban, mindenekelőtt a nemzetségnevekben azonban a nőkre vonatkozó alakok végződése eltér a nevek (férfiakra utaló) főalakjától.

A nyenyec nemzetségneveknek ezt a sajátosságát már századunk első

harmadában T. LEHTISALO észrevette és megörökítette észrevételét 1956-ban kiadott Juraksamojedisches Wörterbuch-jának a nemzetségneveket tárgyaló szócikkeiben (láthatólag M. Jadnje nevű informátora szolgáltatott neki erre vonatkozólag 1928. évi pótlólagos gyűjtése során bőséges adalékokat), először azonban N. M. TERESCSENKO próbálta magyarázni ezt a jelenséget „A nyenyec nemzetségnevekről” szóló előadásában az 1958. évi budapesti Névtudományi Konferencián (I. Névtudományi vizsgálatok, Bp. 1960 : 106–115), bár e szokatlan női névhasználatot és ezzel kapcsolatos magyarázatát rövidebben már 1956-ban említette «Материалы и исследования по языку ненцев» című könyve 204–205. lapján.

TERESCSENKO megállapítása szerint főleg a keleti nyelvjárásterületek lakói, s talán közülük is legkövetkezetesebben a jamaliaiak különböztetik meg a nemzetségnevek férfit és nőt jelölő alakjait: pl. a *pando* nemzetségnevű nőkre utaló alakja *pandoj*. A női alakokról morfológiai szempontból két fontos észrevétele van. Az első szerint e formák nazalizálható hangszalagzárhangra végződnek, s ezért nyelvtani szerkezetükre nézve egyes szám genitívusi alakoknak minősíti őket (Névtudományi vizsgálatok 113). Másik állítása ugyancsak megfontolandó: e szerint a női alakok jelentős részében mutatózó -j elem azzal az elhomályosult melléknév-képzővel azonos, amely a *pi-j* 'éji' (< : *pi*), *sira-j* 'téli' (< : *sira*), *wesa-j* 'öreg' (< : *wesa-ko*) stb. szavakban is jelentkezik (i. h.). Más szóval tehát a nőnek a nemzetséghez tartozását két elem is kifejezné a néven: egy melléknévképző és a SgGen ragja. Utóbbit ezek szerint az indokolná, hogy az előbbi funkciója elhomályosult. A dolgoknak elébe vágva azonban már itt utalunk arra, hogy ezzel az értelmezéssel nem lehet egyetérteni. Amint azt ui. az alábbiakban kifejtjük, a -j funkciója világos (habár nem melléknévi), a szóvégi hangszalagzárhang pedig még elavult genitívus ragnak sem tekinthető.

3.1. TERESCSENKO két alapvető tétele közül először a másodikkal foglalkozunk: a nőkre vonatkozó nemzetségnevek -j eleme valóban lehetne melléknévképző. Mi nem annak tartjuk. Mielőtt azonban ezzel kapcsolatban bármit is mondanánk, kiindulásul le kell szögeznünk, hogy ez az elem nem a rendelkezésre álló adatok jelentős részében mutatható ki, ahogyan TERESCSENKO véli, hanem *v a l a m e n n y i b e n*. Mert ahol nem is konstatáljuk ezt a -jeleket a maga anyagi valóságában, virtuálisan ott is jelen van a nemzetségnevek női formáiban. Állításunk a nemzetségnevek analízisének alapul. Ezek ugyanis négy csoportra oszthatók a szerint, hogyan alakul „feminin” alakjuk.³

1. csoport³:

főalak

xūde?

lexe

weli ~ we?li

wenka

ṇāšeda

xordeta

női alak

xūdej? ~ Taz xūdej [!]

lexej?

weldej? ~ we?li?

wenkej? (2., 4.)

ṇāšedej? (2.)

xordetej? (2., 4.)

³ A nyelvjárási rövidítés nélkül közölt alakok nagyrészt LEHTISALO szótárából vett jamali, kisebb részben TERESCSENKO szótárából származó normalizált BZ adatok.

	<i>ηokadeta</i>	<i>ηokadetej</i> (4.)
	<i>sero teta</i>	<i>sero tetaj</i> (4.)
	<i>pujko</i>	<i>pujkoj</i> (3.)
	<i>jār</i>	<i>jāroj</i>
	<i>ñāc</i>	<i>ñācoj</i>
	<i>te mā</i>	<i>te mādoj</i> (2.)
	<i>ñāder</i>	<i>ñāderoj</i> (2.)
Taz	<i>pāk</i>	<i>pākoj</i> [!] (2.)
keleti erdei (P)	<i>diwši</i>	<i>diwšij</i>
nyugati erdei	<i>peak</i>	<i>peakoj</i>
	<i>jixūši</i>	<i>jixūsej</i>
	<i>ñāxanī</i>	<i>ñāxanej</i>
	<i>ñiču</i>	<i>ñičuj</i>
	<i>wenkae</i>	<i>wiñnej</i>
	<i>ñäejwaseätae</i>	<i>ñäejwašij</i>

Ebben a csoportban tehát a magánhangzóra végződő nevekhez *-j*(?) járul, ahol a *-j* minden nyelvjárásra kötelező elem, a *-?* azonban sem az erdei nyenyecben, sem a legkeletibb tundrai nyelvjárásokban nem mutatkozik.⁴ A szóvégi magánhangzó ennek során vagy változatlanul megmarad, vagy *i*, *a* ~ *e* váltakozás szemtanúi vagyunk. A mássalhangzóra végződő tövekben a *-C + -j* → *-C + o + j* formában valósul meg.⁵

2. csoport:

<i>wānoja</i>	<i>wānojtī</i> (4.)
<i>ñāšeda</i>	<i>ñāšedi</i> (1.)
<i>wi ilka</i>	<i>wi ilki</i>
<i>wenka</i>	<i>wenki</i> (1., 4.)
<i>loxorta</i>	<i>loxortī</i>
<i>xor teta</i>	<i>xor tetī</i> (1., 4.)
<i>xūninta</i>	<i>xūninti</i>
<i>pirirka</i>	<i>pirirki</i>
<i>täeseda</i>	<i>täesedi</i>
<i>teseda</i>	<i>tesedi</i>
<i>tüşeda</i>	<i>tüşedi</i>
<i>pedara xāsawa</i>	<i>pedara xāsawi</i>
<i>mařente</i>	<i>mařenti</i>
<i>xorale</i>	<i>xorali</i> (3.)
<i>xuñkle</i>	<i>xuñkli</i>
<i>tibiće</i>	<i>tibići</i> (4.)
<i>jāw tisije</i>	<i>jāw tisiji</i>
<i>jādne</i>	<i>jādni</i>
<i>sābi</i>	<i>sābi</i>
<i>xaruci</i>	<i>xaruci</i> (3.)
<i>jeseñki</i>	<i>jeseñki</i> (4.)

⁴ Illik persze megjegyeznünk, hogy тази nyelvjárasi nemzetségnévre alig akad példa, a tajmíri nyelvjárásból pedig egyáltalán nincsen.

⁵ A nemzetségnévnek nazalizálható *-?*-ra végződő fő alakja azonban úgy viselkedik, mintha magánhangzós végű lenne (l. *xūd'e*?).

<i>nādan̄ki</i>	<i>nādan̄ki?</i>
<i>teṁā?</i>	<i>teṁādi?</i> (1.)
<i>pāsā?</i>	<i>pāsādi?</i>
<i>nāder?</i>	<i>nāderi?</i> (1.)
<i>lār?</i>	<i>lāri?</i>
<i>tor</i>	<i>tori?</i>
<i>laptan̄ter</i>	<i>laptan̄teri?</i> (4.)
<i>salen̄ter</i>	<i>salen̄teri?</i> (4.)
<i>wenokan</i>	<i>wenokan̄i?</i>
<i>jawon̄kad</i>	<i>jawon̄kad̄i?</i> (4.)
<i>jab̄tik</i>	<i>jab̄tiki?</i> (4.)
<i>pāk</i>	<i>pāki?</i> (1.)
<i>neṁan̄k</i>	<i>neṁan̄ki?</i>
<i>lodkow</i>	<i>lodkow̄i?</i>
<i>tālejow</i>	<i>tālejow̄i?</i>
<i>ṁijwaj</i>	<i>ṁijwaj?</i> ~ <i>ṁijwi?</i>
<i>poron̄kuj</i>	<i>poron̄kuj?</i> (4.)
<i>šuxuṁej</i> ~ <i>šuxuṁi</i>	<i>šuxuṁej?</i>
<i>šādej</i>	<i>šādej?</i> ~ <i>šādeji?</i>
<i>nāruj</i>	<i>nāruj?</i> ~ <i>nāruji?</i>
<i>labcūj</i>	<i>labcūj?</i> ~ <i>labcūji?</i>
<i>xetan̄sej</i>	<i>xetan̄seji?</i>
<i>šoxoj</i>	<i>šoxoji?</i>
<i>wāj</i>	<i>wāji?</i>

Itt (és a következőkben) már csak tundrai nyenyec adataink vannak: a *pāk* és *wenka* erdei nyenyec megfelelőiből ítélve ott csak az 1. csoportban vázolt „feminin” képzési mód használatos.

A 2. csoportba tartozó nemzetségevek női alakjainak képzési sajátosságait az alábbi formulákba foglalhatjuk:

(i) $-C + -j? \rightarrow -C + i?$, s e folyamatban a $-C$ jobbra változatlan, de szórványosan előfordulhat a $-C \rightarrow -\check{C}$ -palatalizálódás. Megjegyzendő azonban, hogy ha $-C = -?$ vagy $-j$, akkor bizonyos kiegészítő szabályok alkalmazandókn

(a) Ha $-C = -?$, akkor ez jellegének (környezetének) megfelelőe: kétféle módon viselkedik.

(aa) $-r? + -j? \rightarrow -ri?$ (l. *lār?*),

(aaa) $-V? + -j? \rightarrow -Vdi?$ (l. *pāsā?*).

(b) Ha $-C = -j$, akkor a „feminin” alak $-j?$ kitevőjével való kapcsolódása során:

(bb) $-j + -j? \rightarrow -j?$, vagy (tetszőlegesen)

(bbb) $-j + -j? \rightarrow -ji?$ (l. *nāruj*), ill. (1 példában)

$-j + -j? \rightarrow -i?$ (l. *ṁijwaj*).

(ii) $-V + j? \rightarrow -i?$, s itt $-V = a, e, i$.

3. csoport:

<i>pujku</i>	<i>pujkoji?</i> (1.)
<i>tajbar̄i</i>	<i>tajbar̄iji?</i>
<i>tasū? xarūci</i>	<i>tasū? xarūciji?</i> (2.)
<i>ṁanun̄ karūci</i>	<i>ṁanun̄ karūciji?</i> (4.)

<i>ṇābce</i>	<i>ṇābceji?</i>
<i>ṇuṇuće</i>	<i>ṇuṇućiji?</i>
<i>xorale</i>	<i>xoraliji?</i> (2.)
<i>maṛice</i>	<i>maṛićiji?</i>
<i>ṇeṇaṇk wara</i>	<i>ṇeṇaṇk waraji?</i>
<i>toxox</i>	<i>toxotiji?</i>

Az ide tartozó néhány szó valaha -j végű lehetett (mint pl. *ṣuxuṇi* → *ṣuxuṇej*), s ez magyarázza a női formákban a -ji? morfémává önállósulását. Az utolsó példától eltekintve tehát így összegezhethetjük e csoport vizsgálatából adódó tapasztalatainkat:

¹ -V + -j? → -V + -ji?, amennyiben -V < *-Vj.

4. csoport:

<i>jabtonāe</i>	<i>jabtoj?</i>
<i>ṇanunṇkarūci</i>	<i>ṇanoj?</i> (3.)
<i>poronṇkuj</i>	<i>pori?</i> (2.)
<i>tibiće</i>	<i>tibej?</i> (2.)
<i>salenter</i>	<i>salej?</i> (2.)
<i>wenka</i>	<i>weni?</i> (1., 2.)
<i>serodeta</i>	<i>seroj?</i> (1.)
<i>ṇokadeta</i>	<i>ṇokaj?</i> , <i>ṇoki?</i> (1.)
<i>wānoṇja</i>	<i>wānoj?</i> (2.)
<i>labtander</i>	<i>labtej?</i> (2.)
<i>xordeta</i>	<i>xorej?</i> (1., 2.)
<i>jesenki</i>	<i>jesi?</i> (2.)
<i>jabliṇk</i>	<i>jabliji?</i> (2.)
<i>jawonṇkad</i>	<i>jawi?</i> ~ <i>jawoj?</i> (2.)
<i>ladukej</i>	<i>laduj?</i>

Itt a nőkre vonatkozó formák a fő alak becéző-játékos lerövidülése és a csonkult formáknak az 1. vagy 2. csoport végződése szerinti kialakítása révén jöttek létre.

A négy csoport képzési sajátosságait bemutató példáink azt is szemléltetik, hogy a legtöbb nemzetségnév női alakja 2–3-féle módon is választható (a női alakok utáni zárójelben levő számok arra a csoportra utalnak, amelyben a név másfajta női formáját is idézzük). Ez a négy típus végső soron azt a közös sajátosságot mutatja, hogy végződésükből a -j morféma morfonológiailag kielemezhető (ez a megállapítás a többitől leginkább eltérő szócsonkításos, 4. csoportra is vonatkozik).

3.11. Feltevésünk szerint tehát a nemzetségnevek női alakjainak konstans eleme a -j, mely bizonyos körülmények között a megelőző szóvégi magánhangzóval egyesülve -i-t eredményez, ill. közvetlenül a szóvégi mássalhangzó utáni helyzetben -i formájában is megvalósulhat. Mindezekben az -i hangokban a -j morféma virtuálisan bennfoglaltatik. Ezt az állításunkat alátámasztja számos nyenyec morfonematikai alternáció, melynek során különböző -j kitevős grammatikai kategóriákban -C + -j → -i, ill. -V + -j → -i realizációt tapasztalunk. Példaként említünk néhányat.

(i) Acc Pl: -V + -j → -i:

NomSg	AccPl
<i>jāke</i> 'füst'	<i>jāki</i>
<i>ṛuda</i> 'kéz'	<i>ṛudī</i>
<i>ṇārka</i> 'nagy'	<i>ṇārki</i>
<i>xāle</i> 'hal'	<i>xāli</i>
<i>ṇumbaje</i> 'mutatóujj'	<i>ṇumbaji</i>

(ii) A determinatív igeragozásban a többes számú tárgy *-j* jele tövégi *-a* után gyakran viselkedik ehhez hasonló módon: *padā* 'ő ír' — *padā-da* 'ő írja' — *padī-da* 'ő írja azokat' (← *padā* + *-j* + *-da*, vö. *madā-j-da* 'ő vágta azokat').

(iii) A reflexív igeragozásban is jelentkezik *-i* formában a reflexív *-j* morféma a többeli *-a*-val fuzionálva: *māsā-s* 'mosakszik' (inf.) — *māsi-w*? 'mosakszom', *māsi-n* 'mosakszol', *māsi-?* 'mosakszik' (vö. *torē-s* 'kiált' — *torē-j-uw*? stb.).

(iv) A *-j* melléknévképző szintúgy megvalósulhat *-i* értékben: *wesa-j* 'alt' — *mañ wesī-w* 'mein Alter' (Wb. 68a); *wār* 'Rand' + *-j* → *wārī* 'am Rand, ganz aussen befindlich' (Wb. 53a); *tor-i* 'a *tor* nemzetséghez tartozó' (Wb. 517b.).

(v) Potenciális deminutív **-j* képzőt sejthetünk egyes nyelvjárási alakokban: Jam *ṇin sārmi* 'Eule', vö. *ṇin sārma* id. (Wb. 381b); T₅ *lūsī* 'Russe', vö. Jam. *lūca* id. (Wb. 230b) stb.

A fenti analógiák ismeretében bizvást megállapodhatunk abban, hogy a nemzetségnevek női alakjainak állandó jellegű suffixuma a *-j* morféma. Egészítsük ki e megállapítást még azzal is, hogy ez a *-j* női alakképző a nemzetségnevekről egy-egy népnévre is áttért: *ṇisma* 'zürjén' — *ṇismi*? 'zürjén nő', *lūca* 'orosz' — *lūcej*? 'orosz nő'. Helytelen lenne azonban ebből arra következtetni, hogy ezekben az esetekben a nyelvtani nem kifejezésére utaló törekvést keressünk.

3.12. Mi hát a női nemzetségnevekben jelentkező *-j* morféma voltaképeni funkciója, eredeti szerepköre? TERESCSENKO magyarázatának formai akadálya — láttuk — nincsen, így melléknévképzőnek is felfoghatnánk ezt az elemet, mégis talán megnyugtatóbb álláspontnak látszik, ha e nemzetségneveket becéző-megszólító formátumokból eredtetjük. A nyenyecben ugyanis nem ritka a szóvég érzelmi telítettségű megnyújtása. Leginkább a legnagyobb szonoritású *j* és *w*, valamint az ugyancsak hosszan nyújtható *ṇ* (ill. *ṇ* + V) jelentkezik ilyen szerepben több-kevesebb szabályszerűséggel a rokonságnevekben. Pl. *ṇāceki-jej* 'heda, Kinder', *xādekāe-j* 'heda, Grossmutter', *ṇāw-ej* 'hé, barátom!', *wesoko-w* 'halló, öreg!', *ṇe-ṇāe* 'heda, Frau', *ṇe-ṇāe-j*? 'heda, Frauen' stb. (l. HAJDÚ, ChrSam. 36–37). Az efféle becéző árnyalatot sem nélkülöző megszólító formákat (vö. főleg a 4. csoport szócsonkításos becéző alakjait), persze nem lenne indokolt nyelvtanilag vocativusnak nevezni. Emocionális tartalmú megszólító alakok ezek és valószínűleg a távolabb levő személyt hívó, messzehangzó, soká kitartott, erős hangú kiáltásokban keletkeztek. Erre utalnak a megszólító formákban alkalmazott hangok képzési és akusztikai sajátosságai és a konkrét tapasztalat is, melyre elegendő lesz e szótári adatokat idéznünk: Jam. *ṇāce-i* 'Vater!' (wenn man von fern ruft) ~ T₆ *āce-j* id. (Wb. 20b); Jam *xādake-i* 'heda, Grossmutter' (Wb. 176a).

E *j* végű megszólító formának a női nemzetségnevekben való elterjedését segítette a patrilineáris nemzetségi szervezet, ill. a személynév kiejtését gátló tilalmak rendszere. A nők megszólítása a névtabu következtében valamely rokonságnévvel történhetett, vagy pedig — férjes asszonyoknál — a nemzetségnevükre való utalással. A házassági szokások következtében ui. (vö. HOMICS, i. m. 156–158), pl. a *wānoja* nemzetség férfi tagjainak feleségei a *ḡader*, *ḡokateta*, *nāruj* és más nemzetségek tagjai eredetileg, s a tilos személynév alkalmazását könnyen el lehet kerülni, ha a *wānoja* vagy egyéb nemzetségi kötelékben élő asszonyokat eredeti nemzetségnevükön szólítják meg. Ez lehet oka a megszólító alakok elterjedésének a nőkre utaló nemzetségnevekben.

3.2. Visszatérve most TERESCSENKO első számú tételére, amellyel genitívusi ragnak minősíti a női nemzetségnevek szóvégi hangszalagzárhangját, az róla a benyomásunk, hogy e vélekedés egyetlen észrevételen alapul, azon ti., hogy e glottis-zárhangok arra alkalmas környezetben nazálisokkal váltokozhatnak a gyors beszédben.

A GenSg \rightarrow ragja a tundrai nyenyecben valóban nazalizálható, de ezen kívül még egy sereg nazalizálható szóvégi glottis-zárhang fordul elő e nyelvben, amelyeket nem tartunk, nem is tarthatunk azonosnak a genitívus \rightarrow ragjával (pl. különböző Px-ek, Vx-ek, határozószók végső elemeként stb.).

Véleményem szerint nem szükséges a nemzetségnevek végső \rightarrow elemét sem a GenSg ragjának tartani pusztán azért, mert az nazális alternációjú. Sőt, tüzetesebb vizsgálat éppen a genitívusi magyarázattal ellentétben levő jelenségeket mutat ki. Vegyük számba ezeket sorjában.

3.21. A GenSg ragja (tundrai $\rightarrow < *-n$) a keleti erdei nyenyec nyelvjárásokban (Pur, Agan) \rightarrow alakban konzerválódott (l. HAJDÚ: ALH. 7 : 266, UAJb. 31 : 117). Ha a női nemzetségnevek végén jelentkező (tundrai) \rightarrow csakugyan a genitívus ragja lenne, akkor a keleti erdei nyelvjárásokban a megfelelő női nemzetségnevek várhatólag \rightarrow végűek lennének. Ezzel szemben a várt genitívusi ragnak semmi nyoma nincsen a P *ḡiwši* nemzetségnév (Wb. 124b) nőkre vonatkozó *ḡiwši-j* formájában. (A nyugati erdei nyenyec nyelvjárások vallomása ebből a szempontból érdektelen, mert ott a genitívus ragja teljesen lekopott.)

A \rightarrow végű női alakok az esetek nagy részében alanyi vagy jelöletlen tárgyi szerepkörben dokumentálhatók, ami összeegyeztethetetlen lenne a hangszalag-zárhang föltételezett genitívusi funkciójával. Pl. *ḡe ḡādanḡi* \rightarrow *ḡačenaneki* 'die Frau aus der Sippe *ḡādanḡi* dürfte warten' (Wb. 311b); *ḡerḡi weleḡ sokam* \rightarrow *sedā* 'eine Frau aus der Sippe *weleḡ* nähte einen Sowik' (Wb. 62a); *maḡ puxūčāmi* \rightarrow *ḡe loxorḡi* \rightarrow *ḡuli* \rightarrow *xajenḡūw* 'mein Weib, die loxorḡa-Frau verlasse ich ganz' (Wb. 228b) stb.⁶

Végül nagyon lényeges adaléokra kell hivatkozni: a női nemzetségnév esetragos és igésített alakban is előfordul. LEHTISALO szótárából került elő pl. a *wānoja* nemzetségnév női alakjának, a *wānojḡi*-nak AccPl-ban álló formája: *wānojḡiḡi* (Wb. 54b).⁷ A szövegekben nem egyszer AccSg-ragos

⁶ Vö. azonban: *suxūne ḡiḡeḡa ḡeḡeḡ wāj* \rightarrow *nā* \rightarrow *tū* \rightarrow *nīsaxam* 'Suxūne bátyám *wāj* nemzetségbeli feleségével együtt megjött' (ChrSam 88), ahol a *nā* \rightarrow névtő előtt a *wāj* nemzetségnév genitívusban áll. Az ilyen szerkezet ritkább, és nem is magyarázza a női nemzetségnevek glottis-zárhangját.

⁷ Az AccPl megformálása itt a *ḡenec* \rightarrow *ḡenecḡe* \sim *ḡenecḡi* mintát követi (ChrSam 40).

alakokkal találkozunk, pl. a *xūninta* és *pīrka* nemzetségnevek női alakjaival kapcsolatban: *ne xūnintim?* | *nedani?* *menkūw* 'Das *xūninta*-Weib | nehme ich zu meinem Weibe' (MSFOu. 90 : 583); *nem pīrirkim?* | *ηuli?* *xāṇankūw* 'Das *pīrka*-Weib führe ich gänzlich fort' (uo. 584) stb. A *jār?* nemzetségnév női *jāroj?* alakjából származik inverzióval ez az igésített képződmény: *jāroj-dams-īnu?* 'ich war ja eine *jār?*-Frau' (uo. 583), ahol a női nemzetségnévhez Vxl (-dm) + Prät (s) + nyomósító elem járul. A *jāroj?*, *xūnintli?* tehát csak alapalakok lehetnek, s így ezek az adatok arra figyelmeztetnek, hogy TERES-CSENKO nézetét legfeljebb azzal a módosítással latolgathatnánk, lehet-e a női nemzetségnevek szóvégi -? hangja a GenSg elhomályosult, feledésbe merült végződése? E glottis-zárhangnak elhomályosult genitívusként való értelmezése is feltételezné, hogy az valaha eleven birtokos ragként került a női nemzetségnevek végére. Ezzel a lehetőséggel persze érdemlegesen csak olyan névadási rendszerben lehet számolni, ahol kételemű nevek révén valósul meg az egyén identifikálása úgy, hogy az első elem (családnév, nemzetségnév) genitívus raggal ellátott szó. Ilyen névtípusok az észti *Koogeste Jaan* vagy pl. a *Kalda Jūri* (l. A. RAUN—A. SAARESTE, Introduction to the Estonian Linguistics, Wiesbaden 1965, 51). Ilyen névalakulatra azonban a nyenyecből nem tudok példát. Kételemű nevek ugyan itt is előfordulnak — feltehetőleg másodlagos fejlemények az egyelemű nevekhez képest —, de bennük a nemzetségnév utótagként szokott előfordulni: *sāmpa lap su j* 'ein junger Schamane', *āna ṇa ŋ o j* 'ein Weib mittleren Alters', *ṇekoṇe x o r a l i ?* 'ein junges Mädchen', *munu x ū d e j* 'ein junges Mädchen' stb. (l. Wb. CII—CIV)., s ez a sorrendezés eleve kizárja a nemzetségnév genitívusát. Szórványosan ugyan fordított nemzetségnév + személynév elrendezésű két-elemű nevekre is idézhetnénk példát (*w e l a x a k i*, *j ā d n e t u r c i*, *t i b i c e ṇ e m l i*: MSFOu. 90 : 542, 472), itt azonban a nemzetségnév egyszerűen nominális jelző és semmi egyéb (l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK 59 : 62).

Egyszóval nem találunk a nyenyecben olyan két- vagy többelemű nevet, amely a nemzetségnév genitívusával lenne megkonstruálva. Ha ilyen lenne, akkor is a többes genitívusi ragos nemzetségnevet várnánk és azt nemcsak a női, hanem a férfi nevek alkotó elemeként is lehetne alkalmazni. Azaz: a női nemzetségnevekben mutatkozó -? hangnak a genitívusi magyarázatával nem sokra megyünk.

3.22. Mi másképp próbáljuk indokolni ezt a -? elemet. Abból indulunk ki, hogy LEHTISALONÁL a „Vocativ”-nak minősített megszólító rokoaságnevekben is gyakori a szóvégi glottis-zárhang: T *xādakej?* 'heda, Grossmutter' (Wb. 222b), U *acékijej?* 'heda, Kinder' (uo. 12a), O *jāwmāl jirimej?*, *japlik xāsej?* 'He, mein Grossvater vom Oberlauf des Ob, he, *japlik xāse*' (MSFOu. 90 : 538), U-C *pūxū?* '(Voc) Alte!' (Wb. 357b), O, T, Szej *ṇāce?* '(Vocat) Vater!' (uo. 20b), U *ṇebe?*, O *ṇewke?* '(Vocat) Mutter!' (uo. 321b), O *jirike?* 'heda, Grossvater' (uo. 129b), OP *jepta?*, Szej *jepto?* ~ *jebtow?* 'armer Kleiner!' (MSFOu. 90: 482, Wb. 114a) stb.

E megszólító formák a képzésük kiindulópontjául szolgáló bázisoktól (vö. *xāda-ke* 'Grossmutter', *ṇāceki* 'Kind', *jiri* 'Grossvater', *puxu* 'Alte', *ṇāce* 'Vater', *ṇebe* ~ *ṇewke* 'Mutter', *jepta* 'lieber') abban térnek el, hogy szóvégi magánhangzójuk a -? előtt megnyúlik, sőt legtöbbször egy nagy szonoritású és a magánhangzókhoz hasonlóan nyújtható *j* vagy *w* (vagy *ṇ*) elemmel is kiegészül. A hosszan kitartott (rendszerint nagy hangerejű kiáltásból vagy

éneklésből a mindennapi beszédbe is áttért) megszólító formák jellegét a szóvégén a hangszalagok nagy nyomású, intenzív összepréselődése és ennek folytán a zöngé lökészerűen bekövetkező gyors elhalása még karakterisztikusabbá teszi. A hirtelen beálló pillanatnyi csönd élesen elhatárolja a megszólító hangszekvenciát a konkrét beszéd folyamatán belül, s ez a kontraszt a közlés alapvető funkciói közül a jel felhívó tulajdonságát állítja előtérbe. Más nyelvekben ez rendszerint pusztán a hanglejtésformák különbözőségeiben nyilvánul meg, itt azonban a jellevő figyelmének csaknem erőszakos felkeltése a tét, s ennek megvalósítása során az appellatív funkciót kidomborító fonetikai tényezők morfonematizálódtak, s ekképp konkrét alaki kifejező eszközök keltek életre. Lényegében tehát a női nemzetségnevek $-j(?)$, $-i?$ végződését megszólító formákból származtatjuk, ahol a $-?$ elem delimitatív szerepe a $-j$ appellatív értékét még jobban kiemeli.

3.3. Mind a $-j$, mind a $-?$ eredetét tekintve a figyelem felkeltését szolgáló inetimologikus elem, mindkettő a megszólító funkcióval való tartós kapcsolata révén morfematizálódott.

Ebben a folyamatban a $-j$ elem részben a $*j$ deminutív képzővel való alaki konvergencia miatt, részben a bázisokból (rokonság-, ill. nemzetségnevek!) besugárzó szemantikai jegyek hatására egyfajta becéző árnyalatra is szert tett. A $-?$ azonban pusztán egy fonetikai jelenség realizációjaképpen jött létre, s megszilárdulásában szerepe volt annak a ténynek, hogy ez a hang a nyenyecben fonéma értékű. Ennek ellenére a $-?$ mégsem állandó eleme a női nemzetségnevek végződéseinek: megvan a tundrai nyelvjáróterületnek azon a nagy részén, ahol a speciális női alakok használatosak (Bolsaja Zemlja, Urál- és Jamal-vidék), a legkeletibb tundrai nyelvjárásokban azonban (Taz—Jeniszej vidéke) — úgy látszik — elhagyható, és nincsen meg az erdei nyenyecben. Érdekes mármint — s ez magyarázatul is szolgál az elmondottakra —, hogy a nyenyec nyelvterületen egészen hasonló megosztás szerint van meg, ill. hiányzik a $-?$ három fontos grammatikai morféma végén:

	tundrai		tundrai	erdei
	BZ	Jam	Jen-Tajm	
VxlSgIndet	$-m?$	$-dm?$	$-dm$	$-tm$
AccSg	$-m?$		$-m$	$-m$
DatSg	$-n?/-t?$		$-n/-t$	$-n/-t$

Más grammatikai morfémák végén azonban a $-?$ nemcsak valamennyi tundrai nyelvjárásban, hanem az erdei nyelvjárásokban is megőrződik (l. HAJDÚ, ChrSam. összehasonlító táblázatait 154—159). E feltűnő jelenség okát abban láthatjuk, hogy míg az utóbbi csoportban a $-?$ -nek etimológiai előzménye van (valamilyen mássalhangzó hajdani létének emlékét őrzi), addig az Acc, Dat ragjában és a VxlSg-ban a $-?$ inetimologikus. Ha a $-?$ nem lenne önálló fonémája a nyenyecnek, akkor az Acc, Dat és VxlSg $-m?$, $-n?$ végződéseiben voltaképpen nem is kellene két fonéma kapcsolatát látnunk, hanem a szóvégi $-m$, $-n$ hangok ejtési sajáttságaként, glottalizációnak, a szupraglottális (ejektív) képzés megnyilvánulásainak tarthatnánk őket (l. N. S. TRUBETZKOJ, Grundzüge 139—140; N. CHOMSKY—M. HALLE, The sound pattern of English 315, 323). A rekurzív korreláció (l. TRUBETZKOJ, i. h.) meglétével a nyenyecben

ilyenformán nem szükséges számolnunk, de elképzelhetőnek látszik, hogy ez a korreláció a glottis-zárhangok önálló fonémává válását megelőzően esetleg jellemezte a nyenyec fonémarendszert, és fonológiai ellentétbe állította egymással az $-m/m\gamma$, $n/n\gamma$ stb. hangokat. A $-\gamma$ fonémává alakulásával egyidőben a rekurzív (ejektív) korreláció érvénye megszűnt, s ettől kezdve e korreláció hajdani jelleghordozó (glottalizált) tagjai ($m\gamma$, $n\gamma$ stb.) két fonéma ($m + \gamma$ stb.) kapcsolatává értékelődtek át, vagy pedig (egyes nyelvjárásokban) egyszerűen a korreláció jellegtelen tagjaival (m , n stb.) estek egybe. Ez utóbbi esetben a szóvégi mássalhangzók lekopásából eredő etimologikus glottis-zárhangoktól való distinkció jelét látjuk.

4. Összegezésre alig van szükség, csak egy eddig kimondatlan tételt kell megfogalmaznunk. A nyenyec nem ismeri a grammatikai genus kategóriáit,⁸ s ezért a névanyagban a természetes nemek (sex-ek) formai megkülönböztetési lehetőségei általában hiányzanak, ill. periférikusan és esetlegesen — a nőkre vonatkozó megnevezések bizonyos fokú (korlátozott) elkülönülésével — jelentkeznek. Ezek a szekundér „feminin” formák azonban semmiképpen sem értékelhetők a nyelvtani nem kifejezésére való törekvés nyomainak, vagy lehetséges kiinduló pontjainak.

HAJDÚ PÉTER

Die Unterscheidung der Geschlechter in der nenizischen Namengebung

1. Der Verfasser untersucht das im Titel angedeutete Problem in der Beziehung der individuellen Personennamen und der die Gruppen von Individuen benennenden Sippennamen.

2. Die ursprüngliche Form der nenizischen Personennamengebung beruhte auf dem System der aus bloß einem Element bestehenden individuellen Namen. Zu dieser alten Schicht, deren Bestand den einzelnen Sippen nach gebunden ist, gehören Namen, die heute bereits kaum mehr zu etymologisieren sind, auch ihr Gebrauch wird durch die Verbote des Namentabus stark beschränkt. Diese Eigenheiten verleihen den Namen einen äußerst hohen Informations- und Identifikationswert. In dieser Gruppe der individuellen Personennamen entbehrt der Männer- und Frauennamenbestand jede formale Unterscheidung, er ist keinen morphologischen Gebundenheiten unterworfen.

Mehr als diese alte Schicht ist das freier gebrauchte System der Beinamen, bzw. der sprechenden Namen bekannt: ihre appellativische Herkunft, ihre Bedeutung und die Eigenheiten der Konstruktion ihrer Form sind klar wahrzunehmen. Die sich auf Frauen beziehenden Formen der Namen, die den Charakter eines Beinamens, bzw. sprechenden Namens haben, grenzen sich von den Männerbeinamen auf Grund lexikal-semanticser und syntaktischer Konventionen ab. Das heißt: infolge ihrer Bedeutung können sie nur auf Frauen bezogen werden, oder aber sie sind durch die Verbindung der auch auf Männer bezogenen Beinamen und des Wortes *ne* 'Frau' komponiert worden.

3. Die sogenannten „femininen” Formen der nenizischen Sippennamen (die auf

⁸ Holott a tágabb nyelvi környezet az efféle kategóriák kialakulását éppenséggel érthetővé tenné. Elsősorban nem a grammatikai genusnak az oroszban való meglétére gondolok csupán, hanem arra, hogy a hím- és nőnem között különbséget tesz a két nyelv is, másrészt pedig a genus animatum és a genus inanimatum kategóriái Szibéria-szerte ismertek és nyelvtanilag jelöltek (pl. a szölkupban, orokban, orocban, udegében, csukcsban, korjákban, aljutorban, kerekben, kamesadálban).

Frauen bezogene Form des Sippennamens *pando* lautet: *pandoj*?) wurden in den bisherigen Forschungen — indem man TERESČENKO folgte — so erklärt, daß in diesen die Endung -? des GenSg sich dem verblaßten Adjektivbildungssuffix -j anschließe. Die Analyse der Sippennamen widerspricht dieser Erklärung.

3.1. Das konstante Element der „femininen“ Sippennamen ist das -j, welches auch in dem mit ihm in alternativer Beziehung stehenden -i virtuell enthalten ist (eine ähnliche Alternation $j \approx i$ ist auch in anderen grammatischen Morphemen ganz gemein). Dieses -j ist jedoch kein Adjektivbildungssuffix, sondern es ist eine Endung, die Kosen oder Anrede ausdrückt. Metaphorisch könnte sie „Vokativ“ genannt werden, z. B. *nāw-ej* 'heda, mein Freund'.

Diese Formen der Anrede sind in lang gedehnten, weitschallenden, an entfernt befindliche Personen gerichteten Rufen entstanden, und ihre Verbreitung als weibliche Formen der Sippennamen wird durch das Regelsystem, welches das Aussprechen von Frauennamen verbietet und durch die sich aus der patrilinearen Gentilorganisation ergebenden Heiratsitten verständlich gemacht: innerhalb einer kleineren Gemeinschaft stammen die Frauen aus verschiedenen, fremden Sippen, und ihre wegen des Namentabus sozusagen nur unausgesprochen, verborgen existierenden individuellen Namen können durch dieses mannigfaltige Sippennamenmaterial entsprechend ersetzt werden.

3.2. Der glottale Verschußlaut der weiblichen Sippennamen ist dagegen kein beständiges Element: er fehlt in mehreren Dialekten. Eine eingehendere Untersuchung beweist, daß dieses -? mit der Endung des GenSg nicht identisch ist, da diese Formen nicht nur keine Genitivfunktion haben, sondern auch noch mit verschiedenen Kasusendungen und anderen Suffixen (z. B. mit den prädikativen) versehen werden können. Auch für eine verblaßte Genitivendung könnten wir diesen glottalen Verschußlaut nur in dem Fall halten, wenn die aus zwei Elementen bestehenden Namenformationen vom Typ des estnischen *Koogeste Jaan* im Nenzischen bekannt wären. Solchen begegnen wir aber nicht.

Die Endung -? kommt auch in den als Anrede gebrauchten Verwandtschaftsnamen häufig vor (z. B. *pūyū* 'Alte!'), und der Verfasser identifiziert den glottalen Verschußlaut der „femininen“ Sippennamen mit dieser Endung. Es ist ein charakteristischer Zug der Anredeformen, daß beim lange ausgehaltenen Wortauslaut die Stimmbänder unter großem Druck sich stark zueinander pressen, wodurch die Sonorität stoßartig erstirbt. Dieser scharfe Kontrast scheidet die Anredeform im Vorgang des Redens genau ab und stellt den aufrufenden Charakter des Zeichens in den Vordergrund der Aufmerksamkeit. Der glottale Verschußlaut war ursprünglich eine phonetische Eigenheit nur zur Hervorhebung der appellativen Funktion, des weiteren hat er sich aber morphonematisiert.

3.3. Die in den „femininen“ Sippennamen vorfindlichen Laute -j und -? sind gleicherweise inetymologische Elemente, die durch ihre eigenartige akustische Wirkung die Erweckung der Aufmerksamkeit erzielen. Durch ihre dauerhafte Beziehung mit der Anredefunktion haben sich beide Laute morphematisiert, sie wurden zu konkreten formalen Ausdrucksmitteln.

4. Im nenzischen Namenmaterial mangelt es an eine formale Unterscheidung der natürlichen Geschlechter, oder aber erscheint sie nur peripherisch, eventuell. Diese sekundären „femininen“ Formen dürfen aber keineswegs als Zeichen für eine Bestrebung nach dem Ausdrücken des grammatischen Genus gewertet werden.

PÉTER HAJDÚ

Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez

I. Bevezetés

1968 őszén két hónapos tanulmányutat tettem a Szovjetunióban. Lenin-grádi tartózkodásom során október 8-tól november 20-ig alkalmam volt följegyzéseket készíteni a nganaszan nyelvből Alekszej Molkovics Turdagin főiskolai hallgató segítségével. Nyelvemsterem 1950-ben született Uszty-Avamban, nganaszan anyanyelvű. Oroszul jól beszél, de némi nganaszan akcentussal. A Herzen Pedagógiai Főiskola matematika szakos hallgatója.

Turdagin a Tajmír-félszigeten nevelkedett, Leningrádba csak 1968 augusztusában érkezett. Szívesen volt segítségemre följegyzéseim készítése során, amiért hálás vagyok neki. Mivel azonban tanulmányai nagy mértékben lekötötték, csak viszonylag kevés időt tudott szakítani számomra. Összesen 18 alkalommal dolgoztunk együtt, egy-egy foglalkozás kb. 2 óra hosszáig tartott. Az adatok följegyzése úgy történt, hogy az elhangzott nganaszan szót, kifejezést cirill betűkkel lejegyeztem s azután megmutattam neki. Ha véleményünk eltért, a szót többször megismételtettem. A foglalkozáson lejegyzett anyagot legközelebb újra visszakérdeztem ellenőrzés céljából, végül pedig elutazásom előtt az összegyűlt anyagot kevés kivétellel magnetofonba mondattam vele.

Munkámban akadályozott az a körülmény, hogy előzetesen nem készítettem fel nganaszan nyelvi tanulmányokra, mert nem számítottam arra, hogy ilyen kedvező alkalom adódik számomra. Szerencsére azért velem volt TERESCSENKO nyelvtani vázlata a Jazyki narodov SZSZSZR című sorozatból, s az átsegített a nagyobb nehézségeken. Mivel tudomásom szerint Terescsenkónak gazdag nyelvtani följegyzései és szövegei vannak, célszerűnek láttam a szókincs gyűjtésére összpontosítani figyelmemet. Kisebb mennyiségben azonban nyelvtani paradigmákat és szövegeket is följegyeztem.

II. Nyelvtani följegyzések

A. Hangtan

Hangtani megjegyzéseim nagyon rövidek és több tekintetben nyitva hagyják a problémákat.

A hangsúllyal kapcsolatban a következő észrevételeim vannak. 1. Folyamatos beszédben az utolsó előtti szótág kevés kivételtől eltekintve hangsúlyos, ami annyit jelent, hogy két szótagos szavakban az első, három szótagosakban a második szótagra esik a hangsúly. Négy szótagos vagy annál hosszabb szavakban az utolsó előtti szótag mellékhangsúlyt kap, míg a főhangsúly az első szótagon van. 2. Az önállóan kiejtett szavak viselkedése annyiban tér el a

főntebb leírt szabálytól, hogy a két szótagos szavakban a nyomaték a legtöbbször egyenlően oszlik meg a két szótag között. Ez utóbbi szabály alól azonban számos kivétel van. 3. Mind a folyamatos beszédre, mind az önállóan ejtett szavakra vonatkozik az, hogy a hosszú magánhangzók és diftongusok általában magukra vonják a hangsúlyt.

Az egyszerűség kedvéért a hangsúlyt csak akkor jelölöm, ha a főnti három szabálytól eltér. A 2. pont alóli kivételek egy része abból adódik a szójegyzékben, hogy a szót összefüggő szövegből emeltem ki. Ez a körülmény sokszor észrevehető abból, hogy a szó — a szövegösszefüggés miatt — ragozva van. A kivételek egy másik része — s ez az 1. pontra is vonatkozik — olyan szavakban jelentkezik, amelyekben *i*, *u*, *ü* áll szemben valamely hangzósabb vokálissal. Ilyenkor az önálló szavakban is sokszor az első szótagra esik a hangsúly, pl. *šmti* 'ez', *bātu* 'horog', *řärmü* 'keleti szél'. Három szótagos szavaknál, ha a szabályosan hangsúlyos második szótagban *i*, *u*, *ü* van, a hangsúly áttolódhat az első szótagra: *mérii* 'gyorsan', *nánsüdi* 'felállni', *sáñürsa* 'nézni' stb.

A hangsúlyozással összefüggő probléma az is, hogy a hangsúlyos magánhangzó megnyúlik. Ha a szabályosan hangsúlyos szótag magánhangzója hosszú, akkor nem mindig lehet eldönteni, hogy hosszú magánhangzó van-e a szóban, vagy pedig csak a hangsúly hatására történt nyúlás.

A magánhangzókról a következőket jegyzem meg:

1. Az *a*, úgy látszik, az *a* variánsa. Mint főntebb láttuk, *i*, *u*, *ü*-vel szemben gyakran magára vonja a hangsúlyt. Lehet hosszú is: *đüntä* 'süket'.
2. Az *u* gyakran váltakozik *ü*-vel: *đuka* ~ *đuka* 'darab' *đuka* 'elveszíteni' (negatív alak) ~ *đühüta* 'ha elvesztet' stb.
3. Az *o*-t sokszor igen nehéz megkülönböztetni az *a* labializált variánsától, amely labiális vagy palatoveláris hangok mellett szokott jelentkezni, pl. *ášmu* 'nyúl', *kášü'a* 'féreg' stb.
4. Meggyőződésem, hogy a nganaszanban sokkal kevesebb diftongus van, mint eddig hittük. Sokszor a lágy mássalhangzó és a rákövetkező hosszú vagy éppen rövid magánhangzó között fellépő nem fonematikus siklóhangot tüntetik föl diftonguselemnek, pl. *lőše* 'orosz', Terescsenkónál *ljoce*, *ášmu* 'nyúl', Ter. *нюмы*. Mászor egy-egy hosszú magánhangzó jelentkezik diftongus formájában, sokszor illeszkedve a szó egyéb magánhangzóihoz, pl. *ā*: *bongütüatu*, *horütüa*, *l'ēšitiā*.

Az *ou* diftongus több esetben a hangsúlyos (hosszú) *a* variánsa lehet. A -*ra* Px sing. 2. hangsúlyosan -*rou*-nak hangzik. A *řetäda* 'megtalálni' ige *řetouda* alakban is előfordul.

Az *uo* viszont az *ö* (vagy hangsúlyos *o* ?) variánsa: *bantö* ~ *bantuo* 'gyökér' stb. Megerősít eme felfogásomban az, hogy tölem teljesen függetlenül, velem egy időben KORTELOV tomszki nyelvész [Вопросы языка и литературы II, 6–10 (Tomszk 1969)] a nganaszan földrajzi neveket vizsgálva ilyen szavakat jegyzett föl: *kyod'a*, *ko: d'a* 'горный хребет' (8), *буо, бо:* 'течение' (8), *h'yopa*, *h'o: pa* 'кумжа'.

Terescsenko *ua* diftongusai (pl. *řualä* 'камень', *řuáimu* 'меховая обувь') inkább megelőző labioveláris mássalhangzó + *a* kapcsolatának értékelendő. Ha diftongust jelölnék, többször ellentétbe kerülnék azzal a szabállyal, amely

kimondja, hogy a kettős magánhangzók hangsúlyosak, pl. *h_oalida* 'bemártani', *h_oatúpsa* 'fejsze'.

A mássalhangzókról mindössze ennyit jegyeznek meg:

1. A szóbelseji gégezárhangot nem hallottam sok olyan szóban, ahol a korábbi — egymásnak egyébként többször ellentmondó — adatok szerint elő kellene fordulnia. 2. A *h'*, *h_o*, *g*, *k*, *m* stb. hangok bejelölése nyilván meglepetést kelt. Számomra megnyugtató, hogy a fentebb idézett Koptelov szintén ilyesféle jelölést alkalmaz, vö. *χ^oalá* 'дерево' (9), *χ^oalá* 'камень' (9), *θ'azo* 'вид кыропатки' (7).

A *ḃ* — *b*, *ḡ* — *g*, *k̄* — *k*, *m̄* — *m*, *r̄* — *r*, (*h_o* — *h*?) ellentét csak *a* (ə) előtt látszik disztinktívnek. Az *e* előtt minden mássalhangzó lágy, *i* és *ü* előtt a *t*, *d*, *ḡ*, *n* lehet kemény is, lágy is, a többi mássalhangzó általában lágy. A mássalhangzók lágyágát csak a *d*, *n̄*, *t̄*, *s̄*, *l̄* esetében jelölöm mindig. A többinél csak *a* (ə) előtt teszem ki a lágyág jelét.

A *h'*, *m̄* stb. elkerülésére Terescsenko nyomán írhatnék *hā*-, *mā*- stb.-t is, de én a *h'*, *m̄* után ugyanolyan *a*-t hallottam, mint *h*, *m* stb. után, s a korábbi följegyzések is *a*-t, vagy még gyakrabban *ea*-t, *ia*-t tartalmaznak. Ha ennek ellenére is *ā*-t írnék, akkor viszont azt kellene mondanom, hogy *d̄*, *n̄*, *t̄*, *l̄*, *s̄* után neutralizálódik az *a* — *ā* ellentét.

3. A *č* mindig lágy, a *č* variánsa.

Az egyes szavak után szögletes zárójelben adom meg a szónak azt az alakját, ahogyan az adatot Leningrádban adatközlőm jóváhagyásával lejegyeztem. A csak zárójelben meglevő adat nincs meg magnetofonszalagon.

B. A l a k t a n

Névszóragozás

1. abszolút ragozás

1. *tā* 'rénszarvas'.

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>tā</i>	<i>tāgəj</i>	<i>ta'</i>
acc.	<i>tā</i>		<i>ta'</i>
gen.	<i>tā</i>		<i>ta'</i>
dat.	<i>tāda</i>		<i>tātī'</i>
loc.	<i>tātənī</i>		<i>tātīni</i>
abl.	<i>tāgətə</i>		<i>tāgītə</i>
prol.	<i>tāmənī</i>		<i>tā'mənī</i>

2. *ma'* 'csum'

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>ma'</i>	<i>makəj</i>	<i>māḏə'</i>
acc.	<i>ma'</i>		<i>māḏə'</i>
gen.	<i>maḏə</i>		<i>māḏu'</i>
dat.	<i>matə</i>		<i>matī'</i>
loc.	?		<i>matīni</i>
abl.	<i>makətə</i>		<i>makītə</i>
prol.	<i>ma'mənī</i>		<i>maḏu'mənī</i>

3. báhi 'vadrén'

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>báhi</i>	<i>báhigəj</i>	<i>bábi'</i>
acc.	<i>bábi</i>		<i>bábi'</i>
gen.	<i>bábi</i>		<i>bábi'</i>
dat.	<i>bábiḏa</i>		<i>bábiti'</i>
loc.	<i>babitəni</i>		<i>babitini</i>
abl.	<i>bahigəṭə</i>		<i>bahigəṭə</i>
prol.	<i>babiməni</i>		<i>babi mənəi</i>

4. ηη 'száj'

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>ηη</i>	<i>ηηkəj</i>	<i>ηηə'</i>
acc.	<i>ηη</i>		<i>ηηə'</i>
gen.	<i>ηəṇə</i>		<i>ηηə'</i> [<i>ηηu'</i>]
dat.	<i>ηantə</i>		<i>ηanti'</i>
loc.	<i>ηantəni</i>		<i>ηantini</i>
abl.	<i>ηəṇkəṭə</i>		<i>ηəṇkəṭə</i>
prol.	<i>ηaməni</i>		<i>ηəṇu' mənəi</i>

5. kũmā 'kés'

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>kũmā</i>	<i>kũmāgəj</i>	<i>kũmā'</i>
acc.	<i>kũmā</i>		<i>kũmā'</i>
gen.	<i>kũmā</i>		<i>kũmā'</i>
dat.	<i>kũmāntə</i>		<i>kũmānti'</i>
loc.	<i>kũmāntəni</i>		<i>kũmāntini</i>
abl.	<i>kũmāgəṭə</i>		<i>kũmāgəṭə</i>
prol.	<i>kũmāməni</i>		<i>kũmāu' mənəi</i>

6. bikā 'folyó'

	Sing.	Du.	Plur.
nom.	<i>bikā</i>	<i>bikāgəj</i>	<i>bikā'</i>
acc.	<i>bīgəj</i>		<i>bikā'</i>
gen.	<i>bīgəj</i>		<i>bikā'</i>
dat.	<i>bīgəjḏa</i>		<i>bikāti'</i>
loc.	<i>bīgəjtəni</i>		<i>bikāntini</i>
abl.	<i>bīgəjgəṭə</i>		<i>bikāgəṭə</i>
prol.	<i>bīgəjməni</i>		<i>bikāu' mənəi</i>

2. possessiv ragozás, egy birtok

nom.

Sing.	Du.	Plur.
<i>tāma</i>	<i>tāmi</i>	<i>tāmu'</i>
<i>tāra</i>	<i>tāri</i>	<i>tāru'</i>
<i>tāḏu</i>	<i>tāḏi</i>	<i>tāḏuṇ</i>

<i>kümāmə</i>	<i>kümā 'kés'</i>	
<i>kümārə</i>	<i>kümāmi</i>	<i>kümāmu'</i>
<i>kümādu</i>	<i>kümāri</i>	<i>kümāru'</i>
	<i>kümādi</i>	<i>kümāduŋ</i>
	<i>ma' 'csum'</i>	
<i>mamə</i>		
<i>marə</i>		
<i>matu</i>		
	acc.	
<i>tāmə</i>	<i>tāmi</i>	<i>tāmu'</i>
<i>tāmtə</i>	<i>tāmti</i>	<i>tāmtu'</i>
<i>tāmtu</i>	<i>tāmti</i>	<i>tāmtuŋ</i>
	gen.	
<i>tānə</i>	<i>tāni</i>	<i>tānu'</i>
<i>tātə</i>	<i>tāti</i>	<i>tātu'</i>
<i>tātu</i>	<i>tāti</i>	<i>tātuŋ</i>
	dat.	
<i>tātənə</i>	<i>tātəni</i>	<i>tātənu'</i>
<i>tātəndə</i>	<i>tātəndi</i>	<i>tātəndu'</i>
<i>tātəndu</i>	<i>tātəndi</i>	<i>tātənduŋ</i>
	loc.	
<i>tātənuna</i>	<i>tātənini [-nuni]</i>	<i>tātənunu'</i>
<i>tātənuntə</i>	<i>tātənunti</i>	<i>tātənuntu'</i>
<i>tātənuntu</i>	<i>tātənunti</i>	<i>tātənuntuŋ</i>
	abl.	
<i>tāgətənə</i>	<i>tāgətəni</i>	<i>tāgətənu'</i>
<i>tāgətətə</i>	<i>tāgətəti</i>	<i>tāgətətu'</i>
<i>tāgətətu</i>	<i>tāgətəti</i>	<i>tāgətətuŋ</i>
	prol.	
<i>tāmənuna</i>	<i>tāmənuni</i>	<i>tāmənuni [-nunu']</i>
<i>tāmənuntə</i>	<i>tāmənunti</i>	<i>tāmənuntu'</i>
<i>tāmənuntu</i>	<i>tāmənunti</i>	<i>tāmənuntuŋ</i>
	két birtok	
	nom. acc.	
<i>tāgəjnə</i>	<i>tāgəjni</i>	<i>tāgəjnu'</i>
<i>tāgəjtə</i>	<i>tāgəjti</i>	<i>tāgəjtu'</i>
<i>tāgəjtu</i>	<i>tāgəjti</i>	<i>tāgəjtüŋ</i>
	gen.	
<i>tāgəjnə</i>	<i>tāgəjni</i>	<i>tāgəjnu'</i>
<i>tāgəjtə</i>	<i>tāgəjti</i>	<i>tāgəjtü'</i>
<i>tāgəjtü</i>	<i>tāgəjti</i>	<i>tāgəjtüŋ</i>

dat.

tāgəjnə na
stb.

tāgəjni na
stb.

tāgəjnu' na
stb.

több birtok

nom., acc., gen.

tānə
tālə
tāl'u

tāni
tāl'i
tāl'i

tānu'
tālu'
tālun

dat.

tātinə
tātita [tātində]
tātitu [tātütü, tātündü]

tātini
tātiti [tātindi]
tātiti [tātindi]

tātinu' [tātünü']
tātitu' [tātütü', tātündü']
tātindun [tātündün]

loc.

tātininə
tātininta
tātinintu [tātününtü]

tātinini
tātininti
tātininti

tātininu' [tātününü']
tātinintu' [tātününtü']
tātinintun [tātününtün]

abl.

tāgitinə
tāgitita
tāgititu [tāgitütü]

tāgitini
tāgititi
tāgititi

tāgitinu' [tāgütünü]
tāgititu' [tāgütütü']
tāgititun [tāgütütün]

prol.

- ta'məninə
[ta'məninta]
[ta'mənintu]

ta'mənini
ta'məninti
ta'məninti

ta'mənunu'
ta'mənuntu'
ta'mənuntun

3. praedestinatív ragozás

nom.

tā dəmə
tā dərə
tā dətü

tā dəmi
tā dəri
tā dəti

tā dəmu'
tā dəru'
tā dətun

acc.

bahidəmə
bahidəmtə
bahidəmtu

bahidəmi
bahidəmti
bahidəmti

bahidəmu'
bahidəmtu'
bahidəmtun

dat.

šuar 'barát'

šuartənə
šuartətə
šuartətü

šuartəni
šuartəti
šuartəti

šuartənu'
šuartətu'
šuartətun

Igeragozás

1. alanyi ragozás
az 'élni' ige ragozása
jelen idő

<i>ńilítim</i>	<i>ńilítimi</i>	<i>ńilítimi'</i>
<i>ńilítiŋ</i>	<i>ńilítiri</i>	<i>ńilítiri'</i>
<i>ńilíti</i>	<i>ńilítigəj</i>	<i>ńilíti'</i>

a 'beszélni' ige ragozása

<i>bōtum</i>	<i>bōtumi</i>	<i>bōtumu'</i>
<i>bōtuŋ</i>	<i>bōturi</i>	<i>bōturu'</i>
<i>bōtu</i>	<i>bōtugəj</i>	<i>bōtu'</i>

múlt idő

<i>ńilidem</i>	<i>ńilidemi</i>	<i>ńilidemi'</i>
<i>ńilideŋ</i>	<i>ńilideri</i>	<i>ńilideri'</i>
<i>ńilide</i>	<i>ńilidegəj</i>	<i>ńilide'</i>
<i>bōdom</i>	<i>bōdōmi</i>	<i>bōdōmu'</i>
<i>bōdoŋ</i>	<i>bōdōri</i>	<i>bōdōru'</i>
<i>bōdo</i>	<i>bōdōgəj</i>	<i>bōdo'</i>

jövő idő

<i>ńilisidəm</i>	<i>ńilisitami</i>	<i>ńilisitami'</i>
<i>ńilisidəŋ</i>	<i>ńilisitari</i>	<i>ńilisitari'</i>
<i>ńilisiti</i>	<i>ńilisitagəj</i>	<i>ńilisida'</i>

felszólító mód

<i>ńili'</i>	<i>ńiligumi</i>	<i>ńiligumi'</i>
<i>ńiliŋə</i>	<i>ńiliŋiri</i>	<i>ńiliŋuri'</i> [-ŋiri']
	<i>ńiliŋəgəj</i>	<i>ńiliŋə'</i>

2. tárgyas ragozás
az 'ismerni' ige ragozása
a. egy tárgy

jelen idő

<i>tenintima</i>	<i>tenintimi</i>	<i>tenintimi'</i>
<i>tenintira</i>	<i>tenintiri</i>	<i>tenintiri'</i>
<i>tenintiti</i>	<i>tenintiti</i> [-titi, tidi]	<i>tenintidiŋ</i>

múlt idő

<i>tenidema</i>	<i>tenidemi</i>	<i>tenidemi'</i>
<i>tenidera</i>	<i>tenideri</i>	<i>tenideri'</i>
<i>tenidedi</i>	<i>tenidedi</i>	<i>tenidediŋ</i>

jövő idő

<i>tenisitama</i>	<i>tenisitami</i>	<i>tenisitami'</i>
<i>tenisitara</i>	<i>tenisitari</i>	<i>tenisitari'</i>
<i>tenisitəda</i> [-di]	<i>tenisitədi</i>	<i>tenisitədiŋ</i>

felszólító mód

tenida
teninadi

teniniri
teninadi

teniniri'
teninadiŋ

b. két tárgy

jelen idő

tenintikajna
enintikajta
tenintikajti (?)

tenintikajni
tenintikajti
tenintikajti

tenintikajni'
tenintikajti'
tenintikajtun

múlt idő

[tenidegajna]
tenidegajta
tenidegajtu [-ti]

tenidegajni
tenidegajti
tenidegajti

tenidegajni'
tenidegajtu'
tenidegajtun [-diŋ]

jövő idő

tenisitagajna
tenisitagajta
tenisitagajti

tenisitagajni
tenisitagajti
tenisitagajti

tenisitagajni'
tenisitagajti'
tenisitagajtun

felszólító mód

tenigajna [*teninagajta*]
teninagajti

teninagajti
teninagajti

teninagajti' [-tu']
teninagajtun [-tun]

c. több tárgy

jelen idő

tenintina
tenintita
tenintiti

tenintini
tenintiti
tenintiti [-di]

tenintini'
tenintitu'
tenintitun

múlt idő

tenidijna
tenidijta
tenidijta [-ti]

tenidijni
tenidijti
tenidijti

tenidijni'
tenidijti'
tenidijtun

jövő idő

tenisitina
tenisitita
tenisititi

tenisitini
tenisititi
tenisititi

tenisitini'
tenisititi'
tenisititun

felszólító mód

tenina ~ *tenigajna*
teninajti

teniniti
teniniti

teninitu'
teninitun

3. visszaható ragozás
a 'felmászni' ige ragozása

jelen idő

<i>tamtüsütünə</i>	<i>tamtüsütini</i>	<i>tamtüsütünü'</i>
<i>tamtüsüdiŋ</i>	<i>tamtüsüdüti ~ tamtüsüdiŋ</i>	<i>tamtüsüdüti'</i>
<i>tamtüsüdi' ~ tamtüsütiðə</i>	<i>tamtüsüdüti ~ tamtüsüdiŋ</i>	<i>tamtüsüdütiŋ</i>

múlt idő

<i>tamtüdünə</i>	<i>tamtüdün</i>	<i>tamtüdünü'</i>
<i>tamtüdünŋ [-dünŋ]</i>	<i>tamtüdüti</i>	<i>tamtüdütü'</i>
<i>tamtüdü'ə</i>	<i>tamtüdüti</i>	<i>tamtüdü'ə'</i>

felszólító mód

<i>tamtüdeði [-dəði]</i>	<i>tamtünandi</i>	<i>tamtünandu'</i>
<i>tamtünəjdə</i>	<i>tamtünəjntu</i>	<i>tamtünəjntuŋ [-tünŋ]</i>

4. egyéb igemódok és alakok
buzdító mód

a 'bemenni' ige ragozása

<i>tigalkudəm</i>	<i>tigalkumi</i>	<i>tigalkumi'</i>
<i>tigala'</i>	<i>tigalqəri</i>	<i>tigalqəri'</i>
<i>tigalqa</i>	<i>tigalqəj</i>	<i>tigalqə'</i>

valószínűségi mód
a 'dolgozni' ige ragozása

<i>nejbatórəgum [-bou-]</i>	<i>nejbatórəkumi [-bou-]</i>	<i>nejbatórəkumu' [-bou-]</i>
<i>nejbatórəguŋ [-bou-]</i>	<i>nejbatórəkuri [-bou-]</i>	<i>nejbatórəkuru' [-bou-]</i>
<i>nejbatórəku [-bou-]</i>	<i>nejbatórəkudi [-bou-]</i>	<i>nejbatórəgu' [-bou-]</i>

feltételes mód

<i>nejbəh.aðəm [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðəmi [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðəmu' [-bou-]</i>
<i>nejbəh.aðəŋ [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðəri [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðəru' [-bou-]</i>
<i>nejbəh.aðə [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðəði [-bou-]</i>	<i>nejbəh.aðə' [-bou-]</i>

tagadó ige (alanyi ragozás)

<i>nintim</i>	<i>nintimi</i>	<i>nintimi'</i>
<i>nintin</i>	<i>nintiri</i>	<i>nintiri'</i>
<i>ninti</i>	<i>nintigəj</i>	<i>ninti'</i>

feltételes gerundium
a 'jönni' ige ragozása

<i>tujhünə</i>	<i>tujhüni [tü-]</i>	<i>tujhünü' [tü-]</i>
<i>tujhütə [tü-]</i>	<i>tujhüti. [tü-]</i>	<i>tujhütü' [tü-]</i>
<i>tujhütü [tü-]</i>	<i>tujhüti [tü-]</i>	<i>tujhütüŋ [tü-]</i>

a névszók igésítése

ná 'nganaszan'

nām
nān
nā

nāmi
nāri
nāgəj

nāmu'
nāru'
nā'

D. Példák a szóképzésre

túrku 'tó': túrka'á 'nagy tó' (озерице) — bikā 'folyó': bikāda 'folyócska' (речка), bikākū 'egészen keskeny' folyócska' — šē 'lyuk': šērbī'a 'nagy lyuk' (дырице), šēkū 'lyukacska' (дырочка), šēbalī'a [šēbalīa] 'lyukas' — ma' 'csum': makəru 'csumhoz hasonló' — bī' 'víz': bīkalī ičo 'víztelen'.

Igenevek és deverbális névszók: hīlī'a 'félénk', nīlīmī 'élet', tušoda 'aki jött, aki érkezett' (приехавший), kūndatō, 'alvó', nīlītā 'élő', tušudatada 'akinek jönni kell', būsūtā 'akinek el kell mennie', tujmədumə'a 'aki még nem jött', būmatəmə'a 'aki még nem ment el'.

III. Szövegek

1.

dajkū

1. ŋu'əda matədatəni dajkū nēmīnti nīnīnti nanu nīlīde. 2. nīlīmīnti bājmanī tənda məuntəntuŋ kolī kəmədügətu', həkīdīfi [-tīŋ] masīkandī'. 3. kūnēgə nīlīmīnti bājmanī hōnalī'a. 4. ŋu'əj čirimi đirakurađiŋ kou'ə đugalitīŋ nanu. 5. ŋu'əda dalitəni dajkū həkāmasa čedīriti na nənsu'ə. 6. tənda čedīriti nanu mešejedi ha, ŋanasatə tājso [-sua]. 7. tənda ŋanasanəmtu nənəsupti'əđi. 8. tənda ŋanasandətu hēđəmtu šeripti'ə. 9. hēđəmti šeripti'si, laŋəkəsi, kəmatətu hətənəntu həkā ŋanasanəmtu tīmičiki'ə. 10. imi'ēj kačājmkūmi! imi'ēj kačājmkūmi! kačājmkūmi! kačājmkūmi! 11. hošitəmənti bājmanī kūrəgə banaiđə. 12. laŋürmənti bājmanī damodu kūrəgə šīŋi'ə. 13. kūnēgə hošitəmənti bājmanī ha, ŋanasatu ŋolajti-ninti malitisi hojkiđə činda tagə kəptimiđi'ə. 14. təndətu ŋu'əməni čedīriti [-ti] hojka'. 15. čedīriti bəbədətəni dajkū sejmīratininti labitisi nəndisi kou'ə. 16. tənditi kəptimindiđə đedīkakə dajkū bütütü ŋoadaməni [ŋo'əməni] təhərtisi bi'əjđə. 17. imi'ēj tājkalə' [-lou']! imi'ēj mənə barə' [-rou']! 18. tənditi ləđisi təhəri', matətu đedīkanəkura hursiđə. 19. hursəđi matətu, dajkanəkura kōki' [kou-, kuo-]. 20. nēmīnti nīnīnti da mūnuntu: kōbina čirimi đirakumə sođikəmə [suəđükūmə] (??). 21. kōlühəgənə đəŋkumu'ə. 22. bódürbətətu čirimi đirakuti holaiđə. 23. nīnīđi đūdürsə bódürbə kadaməni, ləŋēnti' sejmī' kačəmagətu'. 24. matətu tūda nēmīnti da mūnuntu: nīnīgəgūməj sejmīfi labititəgə' [-tiə-]. 25. ŋadətu nīlīpsə ŋatanəntuđə bódürbə kadaməni berkūtisi hojkađə. 26. ŋarka tu'ə [-ou']! ŋarka tu'ə [-ou']! 27. bódürbə labimiđi'ə. 28. tənda kunsīđə dajkanəku ŋatumi'ə. 29. kunuŋ! kunuŋ! kunuŋ! 30. təniə bötundətu ŋantu kunsīđə čirimi đirə' səhatu' [so-]. 31. tənda məuntəntuŋ dajkanəku đəŋgəpturu'si išo [-ua].

A ravasz ember

1. Egy településen élt egy ravasz ember az anyjával és a fivérével.
2. Életük folyamán halat fogtak és jukolt készítettek ezen a földjükön.
3. Egy

idő múlva életük folyamán elszegényedtek. 4. (Csak) egy ikrából való zsírjuk maradt meg a jukol (a jukollal). 5. Egy napon a ravasz ember (egy) botot tartva a halszáritó rúdhöz állt. 6. Ennél a halszáritó rúdnál volt az általa csinált faember. 7. Ezt az embert (emberét) fölemelte. 8. Erre az emberre (emberére) ráadta a szukuját. 9. A szukujt ráadva, felkiáltva, az általa tartott bottal a faemberét ütni kezdte. 10. „Öreganyó versenyezzünk! Öreganyó versenyezzünk! Versenyezzünk, versenyezzünk!” 11. Amíg verte (verése folyamán) teljesen elfáradt. 12. Kiabálása alatt a hangja teljesen elveszett. 13. Egy idő múlva a verése folyamán a faembere a lábaival szaporán lépkedve futva a horizont mögött (mögé) eltűnt. 14. A nyomában futott a száritórúd. 15. A ravasz ember (ott) maradt a száritórúd helyén állva, a szemeivel pislogva. 16. Amikor ezek eltűntek, a szegény ravasz ember az elementek nyomán (útján) üldözni indult. 17. „Öreganyó várjál! Öreganyó engem elhagyta! (?). Öreganyó, várj meg engem!” 18. Nem tudva utolérni őket, szegényke haza indult (fordult). 19. Haza érve szegény ravasz halni készült. 20. Az anyjához és a fivéréhez (így) szól: „Ha meghalok, az ikraszírt nekem tegyétek be (a sírba) (?)”. 21. Egy idő múlva meghalt. 22. A sírjába az ikraszír betéttetett (?). 23. A fivére a sír körül jár (járva), (s íme) égő szemek látszanak. 24. Hazaérve az anyjának mondja. „A fivérecskémnek a szemei (úgy látszik) fénylenek. 25. Hogy a fivére él-e, ellenőrizni a sír körül kiabálva futni kezdett. 26. „Medve jött! Medve jött!” 27. A sír megnyílt. Annak a belsejéből megjelent a ravasz ember. 29. „Hol? Hol? Hol?” 30. Így beszélve, a szája belsejéből az ikraszírok peregni kezdtek. 31. Ezen a földjükön a szegény ravasz embernek az eszén túl kellett járni (a ravasz ember becsapni volt).

2.

tā [ɲəŋə] təmun̄ku

1. kánkəgə təmun̄ku ɲəŋə'a [-təu'ə] tāna. 2. təmun̄ku mununtu tāda. 3. tā! l'ŋk'iptajr̄sa sanəkəkumi! 4. t̄ə, sanəkəkumi! 5. mununtu tā. 6. s̄iɲ̄ ɲerəɲit̄iɲi l'ŋk'ürütəŋəda? 7. „təŋə ɲerəɲi” — mununtu təmun̄ku. 8. „t̄ə, mənə l'ŋk'ürük̄inə, bəltə təməŋi təŋə təmun̄ku ɲi' səŋürə'!” 9. mununtu tā. 10. tā l'ŋk'ürə'. 11. kōl̄ihəgəŋi təmun̄ku hūle tāmtu. 12. „təŋə takə ičun, ɲamtūtə ɲəɲuti'.” 13. „t̄ə”, tā mununtu. 14. „təŋə l'ŋk'ürüdi'!” 15. təmun̄ku l'ŋk'ürüdi. 16. kōl̄ihəgəŋi tā hūle təmun̄kumtu. 17. d̄ul̄sə d̄aliməŋi h̄ür̄si təmun̄kumtu tā k̄ürəgə banaiɲə. 18. bəɲi'si h̄ür' katuki'a. 19. h̄ür̄səjəɲi təmun̄kutu d̄e ɲil̄ə h̄ütotaɲə. 20. təŋdə təmun̄kumtu d̄ənə ɲəltəməɲi [ɲəltəməɲi]. 21. təmun̄ku tā kuŋdi t̄üda kuŋdi'ti t̄erə' b̄ar̄itəki'a. 22. t̄əŋiə š̄eɲim̄iɲi k̄untə tāmtu kodaatu. 23. tāmtu kotuda hoŋəkəɲiə hubaiɲə. 24. hubāda laŋgəki'a. 25. k̄urədi' d̄amə'a' t̄əj̄ɲu', b̄əŋd̄ə' ɲuŋuŋəndu' [ɲuŋu-], miŋšerəŋə alagaku i'sə tā kodaəm. 26. b̄əŋdi' d̄aməɲi' ɲuŋuŋəndu təmun̄ku mununtu. 27. „t̄ə, ɲəməkəŋuru', bəltə hoŋemtu ɲəŋə [ɲəŋə] d̄iamtu koŋgor̄i', timiŋə mənə k̄untugəltəkiŋə, b̄əŋəəm. 28. təmun̄ku b̄üt̄unde b̄əŋd̄ə' ɲəmaki'. 29. b̄əŋd̄ə tāmtuŋ ɲəmsə ɲu'əj d̄amaku laŋgəki'a. 30. „təmun̄ku i's̄e! ɲəmsurə'!” 31. təmun̄ku ɲəŋdi'a [ɲə-] b̄əŋḡütətu [-t̄üətu] k̄unsiɲə. 32. ɲəŋdi'tiɲd̄ati d̄ad̄ətu t̄əj̄b̄əj̄ərə d̄ub̄ər̄i'. 33. „əmti ɲəmsurə”, t̄əuɲi mununtu d̄amaku. 34. təmun̄ku s̄iŋər̄i'si mununtu. 35. „m̄əɲəŋə əmə' d̄aməɲəḡümü' h̄uj̄h̄əɲiə, miŋšerəŋə [-r̄əŋə] hoɲ̄əpt̄ə' k̄ontəŋə t̄əḡətəŋə. 36. t̄əŋiə təmun̄ku š̄əŋi k̄ontaḡətətu hoɲ̄əpt̄ur̄aiɲə. 37. bəltə.

A rénszarvas és az egér

1. Egyszer az egér találkozott a rénszarvassal. 2. Az egér mondja a rénszarvasnak. 3. „Rénszarvas! Játsszunk bújócskát!” (elbújva játsszunk). 4. „No, játsszunk!” 5. Mondja a rénszarvas. 6. „Ki fog elsőnek elbújni?” 7. „Te (fogsz) először” — mondja az egér. 8. „No, én elbújok, csak aztán te egér ne nézz!” 9. — mondja a rénszarvas. 10. A rénszarvas elbújt. 11. Egy idő múlva az egér keresni kezdte a rénszarvast. 12. „Te amott (orosz БОИ) vagy, a szarvaidd látszanak.” 13. „No” — mondja a rénszarvas. 14. „Te rejtőzz el!” 15. Az egér elrejtőzött. 16. Egy idő múlva a rénszarvas keresni kezdte az egeret. 17. Egész napon át keresve az egeret, a rénszarvas nagyon (?) elfáradt. 18. Nem tudva keresni, legelni kezdett. 19. Az általa keresett egér (egere) a moh alá rejtőzött. 20. Ezt az egeret a mohhal elnyelte. 21. Az egér a rénszarvas belsejébe bemenve a belső részét tépni kezdte. 22. Így téve (így tévése alatt) a rénszarvast megölte. 23. Megölve a rénszarvast, a hátsórészen át kiugrott. 24. Kiugorva felkiáltott. 25. „Amilyen állatok (csak) vannak, mind gyülekezzenek; én magam, habár kicsi vagyok (kicsi lévén), a rénszarvast megöltem.” 26. Amikor minden állat (plur.) összegyűlt, az egér (azt) mondja: 27. „No, egyetek, csak a hátsórészét és az agyát hagyjátok meg, most aludni megyek, elfáradtam.” 28. Amikor az egér elment, mind enni kezdtek. 29. Megéve az egész rénszarvast, egy madárka felkiáltott: 30. „Egér-bátya! (Íme) a húsod!” 31. Az egér kiment az ürege belsejéből. 32. Amikor kiment, odadobták neki a gyomrát. 33. „Íme a húsod!” — mondta elrepülve a madárka. 34. Az egér elgondolkozva mondja: 35. „Miért hívtam ezeket az állatokat, engem magamat fosztottak meg az általam megölt rénszarvastól.” 36. Így az egér az általa megölt rénszarvas nélkül maradt. 37. Csak (ennyi volt).

3.

1. *ηαδūηūn tənə nērənī māǵa?* 2. *nērənī šiti dīka ηαδuti.* 3. *dūtininti [du-] linta, šimbajkó baba tajču.* 4. *linda dūdīdērnī koubaku badatatu [bodatotu].* 5. *manakū' sūru nīlāda bāda'a šitī.* 6. *ηatatu [η'atatu] magelīčegata alūtaku [ol'utaku].* 7. *kahī' nēmu' [no-] saro' šitja' iču'.* 8. *bānda linda saro isa kūra'.* 9. *bantuda be hūaru, əmə kajda mokūtatađa [-kū'ta-] koubaku, nīlāda bə xūaru, koubaku hele kajda mokūtatađa.* 10. *nākala' mənə mađajsoma!* 11. *təndənte nīnta dūka!* 12. *dūhūta, mənə sēma kohāsuta.* 13. *sēma mənə kəptimišīda.*

1. Látsz-e te valamit elől? 2. Elöl két hegy látható. 3. Közöttük „lajda”, mocsaras, sík terület van. 4. A „lajda” kellős közepén egy virágocska nő. 5. Alighogy kinőtt a hó alól. 6. Még egészen gyengécske. 7. Körül fogoly- és nyúlnyomok vannak. 8. A nyomok (nyom levő) az egész „lajdá”-t befonták. 9. (Ha) felülről fúj a szél, a virágocska erre az oldalra hajlik, (ha) alulról fúj a szél, a virágocska a másik oldalra hajlik. 10. Vedd az én ajándékomat! 11. Ne veszítsd el őt! 12. Ha elveszíted, a szívem megszakad. 13. A szívem elpusztul.

IV. Szójegyzék

A szójegyzéket a következő betűrend szerint állítottam össze: *a, a, b, b, d, d, e, g, g, h, h, h, i, i, j, k, k, l, l, m, m, n, n, o, p, r, r, s, s, t, t, t, t, u, u.* Szó

elején azonban a magánhangzós kezdetű szavak megelőzik a mássalhangzós kezdetűeket. *b, g, h, h_o, k, m, r*, csak *a, ə* előtt fordul elő, ezért például a *ba*-val kezdődő szavak a *ba*- kezdetűek után, a *be*- kezdetűek előtt soroltattak be.

Igyekszem rámutatni a szójegyzékben arra, hogy az általam közölt adat előfordult-e már az eddigi kiadványokban. Minden eddigi adatot természetesen nem vehettem figyelembe. Megadom azonban a szó korábbi előfordulását a következő négy forrásból: 1. CASTRÉN, Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen (St. Petersburg 1855), 2. PROKOFJEV, Nganasanskij (tavgijskij) dialekt (JPNS. I, 53–74. — Moszkva—Leningrád 1937), 3. POPOV, Tavgijscy (Moszkva—Leningrád 1936), 4. Tereščenko, Nganasanskij jazyk (Jazyki narodov SSSR III, 438–457. — Moszkva 1966). Ha a szó megvan CASTRÉNNál, tőle közlöm, ha nincs, akkor TEREŠČENKÓTól, s csak ha mindkettőjüknél hiányzik, akkor folyamodom PROKOFJEVhez vagy POPOVhoz. A megfelelő rövidítések C., Ter. Pr. és Pop.. A föltehetőleg új adatokat (*)-gal emelem ki. Utalok a szó esetleges nyenyec megfelelésére is. A hivatkozás vagy LEHTISALO „Juraksamojedisches Wörterbuchjára (L.) ,vagy TEREŠČENKO Nenecko-russkij slovarjára (Ter.) vonatkozik.

<i>əblədi</i>	olyan (C. ~ <i>amlaje</i>)
* <i>əigaku</i>	kicsi; l. <i>alagaku!</i> (~ nye. L. <i>ńōlōku</i>)
<i>əllütaku</i> [<i>olü'taku</i>]	gyengécske, слабенький (? C. ~ <i>olga'a</i> 'sehr schlecht')
[<i>əmni</i>]	itt (Ter. 426. <i>əмны</i>)
<i>əmti</i>	ez (C. ~ <i>amanie</i> 'dieser da')
<i>ətitati</i>	adós, tartozik, он должен (C. <i>atitandem</i>)
<i>aba'a</i>	anya, mama (Ter. 419 <i>аба</i>)
<i>alagaku</i>	kicsi; l. <i>əligaku!</i>
<i>ani'a</i>	nagy (C. <i>ani'e</i>)
<i>ida'a</i>	apa, papa (C. <i>ija</i>)
* <i>idi</i>	az anya idősebb fivére
<i>imidi</i>	nagyanya, бабушка (Ter. 428 <i>имиди</i>)
<i>iniaku</i> : <i>niŋiŋə i.</i>	a fivér felesége: - <i>nə?</i> Px sing. 1. (C. ~ <i>ini'a</i> 'altes Weib')
<i>iranke</i>	könnyű nyári szán (Pop. <i>irenka</i>)
* <i>iri</i>	nagypapa (~ nye. L. <i>jiri</i>)
<i>isa</i>	lenni (? ~ nye. L. <i>ŋäes</i>)
<i>isi</i>	az apa idősebb fivére (C. <i>isi</i>)
* <i>übaku</i> [- <i>bo-</i>]	fasz
* <i>ünšüdə bini</i>	gyeplő
<i>bəbə</i>	hely (? C. <i>boba</i> 'Schlafstelle, Bett')
* <i>bəhadi</i>	keskeny, szűk (háló), узкая (сеть)
<i>bəjkə'a</i>	öregember (C. <i>bajká'a</i>)
* <i>bəjməni</i>	vminek a folyamán
* <i>bəli</i>	dal
<i>bəltə</i>	csak (C. <i>balta</i> , ? ~ nye. L. <i>walakada</i>)
* <i>bənə'am</i>	elfáradni: sing. 1. (C. <i>baná'am</i> , ? ~ nye. <i>jənā</i>)
* <i>bənəda</i>	feküdni (állat) (~ nye. Ter. <i>ва''ннась</i>)
* <i>bənəreptidi</i>	mosolyogni (~ nye. L. <i>waniptō</i>)
<i>bəndi</i>	ki, az utcára (C. <i>bándin</i> , ~ nye. L. <i>pi-</i>)
<i>bəntini</i>	kinn, az utcán
<i>bəntiəda</i>	kintről, az utcáról
<i>bəntimənu</i>	kinn, az utcán (el)

<i>bantó [-tuo]</i>	gyökér (C. <i>bántu</i> , ~ nye. L. <i>wānū</i>)
* <i>bantuḍa</i>	felülről, сверху
* <i>bānālǝptiḍi</i>	összelapítani, сплющить
<i>bānda'</i>	mind: plur. (C. <i>bānsa</i>)
<i>bəŋgütətu [-tūətu]</i>	lyuk: Px sing. 3.; 1. <i>bəŋgütə!</i> (C. <i>bānka</i> , ~ nye. L. <i>wāŋk</i>)
* <i>bəraŋgə'</i>	magas hegy: plur.
<i>bəraḥtə</i>	szélső; kisujj (C. <i>bāra'btā</i> , ~ nye. L. <i>wār</i>)
<i>bəriši [-ri'si]</i>	el-, leszakítani (~ nye. L. <i>warā</i>)
<i>bəritəki'a</i>	tépni, marni kezdeni: sing. 3. (? C. <i>bara'āma</i> 'schaben')
<i>bəritəsi [bəri'təsi]</i>	megnyúzni, lehántani
<i>bātu</i>	horog, kampó (C. <i>bātu</i> , <i>badu</i> , ~ nye. L. <i>wada</i>)
* <i>bətuḍoda'</i>	maradék: plur. (~ nye. Ter. <i>āma</i> 'лишний')
<i>bəturusādamə</i>	termelni?, nevelni?, вырастить: sing. 1. C. <i>bada'āma</i> , ~ nye. Ter. <i>vaděs</i>)
<i>bāḍatō</i>	főlösleges, излишний (C. <i>badatua</i> , ~ nye. L. <i>wać</i>)
<i>bəḍasa [bo-]</i>	(fel)nőni, вырасти
<i>bada timitā</i>	kapocs, csat, „vasfog”
* <i>bāgīr</i>	pina
* <i>bāguta</i>	tenger
<i>bāhi</i>	vad rénszarvas (C. <i>bafi</i>)
<i>bakā</i>	bőrkaparó, инструмент для скобления шкуры (C. <i>bakā</i>)
* <i>bakəḍa</i>	nyak (~ nye. L. <i>jīk</i>)
<i>[bakunu]</i>	tokhal, ocetp (C. <i>bakunu</i> , ~ nye. L. <i>jehēna</i>)
<i>balatusa</i>	megharagudni (Pr. 70. <i>balatusa</i>)
<i>[baloka]</i>	száritott hal? „балок” (? = балык)
* <i>banalasa</i>	kifeszíteni, kinyújtani (~ nye. L. <i>wēnać</i>)
<i>banaltasa</i>	kinyújtózni, потягиваться
<i>banaiḍa</i>	elfáradni: sing. 3.
* <i>bəŋkəḍə'a</i>	meddő (~ nye. L. <i>wāŋkaḍi</i>)
<i>bāra'</i>	várni: imp. sing. 2. (Pr. 57. <i>varatasa</i>)
<i>bərəda</i>	várni
<i>[barbə]</i>	gazda, хозяин (C. <i>bārba</i> 'Fürst', ~ nye. L. <i>jerw</i>)
<i>bāsa</i>	vas; pénz (C. <i>bāsa</i> , ~ nye. L. <i>jěše</i>)
<i>bāsa'á</i>	üst
<i>basuda</i>	vadászni (C. <i>basu'tum</i>)
<i>basuši</i>	vadász
* <i>bātu</i>	nem aludni?, не спит?: <i>tuj bātu nási'raj</i> 'a tűz alig ég', tkr.: „огонь не спит немножка” (? ~ nye. L. <i>wěs</i> 'hüten')
<i>baḥəda</i>	lélegezni дышать (? C. <i>baity</i> 'Seele')
<i>barada</i>	kinyitni (C. <i>beari'ēma</i>)
<i>bəriši</i>	nyílt, открытый
* <i>bātə</i>	sarok, пятка (?? ~ nye. L. <i>jě</i>)
<i>be</i>	szél, ветер; szag, запах (C. <i>bie</i> , <i>bia</i>)
<i>bégur</i>	háló, сеть (C. <i>bégur</i>)
* <i>bəŋkalimi'a</i>	elzsibbadni: sing. 3.
<i>bəḥḍi</i>	elkerülni, elmellőzni (C. <i>beari'em</i> , ~ nye. L. <i>wērā</i>)
<i>beridi</i>	kibelezni, распороть живот (? C. <i>béatun</i> , ~ nye. L. <i>jěḍū</i>)
* <i>bərkitiši</i>	kiabálni
* <i>bətaŋə</i>	lazacfajta, чир (? ~ nye. L. <i>witir'sa</i>)
<i>bētu'</i>	bél: plur. (C. <i>béatun</i> , ~ nye. L. <i>jěḍū</i>)

<i>bi'</i>	tíz (C. <i>bī'</i> , ~ nye. L. <i>jū'</i>)
<i>bī'āi dā</i>	elmenni, elindulni, пойти (sing. 3. (C. <i>bī'am</i>))
<i>bigaj' neru</i>	forrás, ткр.: folyó eleje
<i>bikā</i>	folyó (C. <i>bigoi</i>)
<i>bikākū</i>	folyócska
<i>bintisi</i>	rozsomák (C. <i>bintisi</i> , ~ nye. L. <i>jīngñēj</i>)
<i>bīnēdūto [-du-]</i>	hajlékony (? C. <i>bēne</i> 'Riemen')
<i>bidi'</i>	nyíl (C. <i>bidi'</i> , ?? ~ nye. L. <i>jōχōta</i> , E. <i>wēχukta</i>)
<i>bidimtitā</i>	tizedik
<i>bi'</i>	víz (C. <i>bē'</i> , ~ nye. L. <i>jī'</i>)
<i>bī'ə</i>	leves
<i>bīni</i>	kötél (Pr. 57. <i>vene</i> , ~ nye. L. <i>jīñē</i>)
<i>bīimtinda</i>	áradni, подняться (вода): sing. 3.
<i>bōda</i>	beszélni (C. <i>buatum</i> , ~ nye. L. <i>wāda</i>)
* <i>bohukā</i>	egy halfajta neve, nyelvmesterem a „сенёпка” szóval jelölte
<i>bonḡūtā [-tūe]</i>	lyuk, üreg; 1. <i>bonḡūtātu!</i>
<i>boptuda</i>	felborítani (C. <i>bo'btā'ama</i> 'ausgiessen', ~ nye. L. <i>wāptā</i>)
<i>bōdu</i>	beszéd
* <i>boḡuḡtusa</i>	guggolni
* <i>bōdūrčā</i>	sír, могила
<i>botjasa</i>	vinni, vezetni, вести (? C. <i>bada'ama</i> 'füttern, ernähren', ? ~ nye. L. <i>wātas'</i> 'führen')
<i>boutasa</i>	átkelni (folyón) (C. <i>boutandum</i>)
<i>būda</i>	menni (? C. <i>bua</i> 'Schritt')
<i>dāhūda [-do-]</i>	utolérni, догнать (C. <i>jōbi'éma</i>)
<i>dāḡḡaptusa</i>	megcsalni, becsapni (C. <i>jaḡḡama</i>)
<i>dāḡkujka</i>	hattyú (C. <i>janku</i>)
* <i>dājku</i>	ravasz
<i>dajḡasa</i>	integetni, махать (C. <i>jaiḡa'ama</i>)
<i>dajḡasa ḡotini</i>	kalimpálni, hintázni a lábával
<i>dāli</i>	nap, день (C. <i>jale</i> , ~ nye. L. <i>jālē</i>)
<i>dāli</i>	kovakő (C. <i>jālī</i>)
<i>dāmakū</i>	egy kis madárfajta (C. <i>jama'ku</i>)
<i>dāmaḡa</i>	vad, зверь (C. <i>jamāda</i> 'Bär')
<i>dāmodu</i>	hang, голос (? C. <i>jamūa</i> 'Kehle')
* <i>dānsəriḡi</i>	hevíteni, izzítani
* <i>dāñāntasa</i>	olvadni, таять (? ~ nye. L. <i>jūs</i>)
<i>dāñūrkuša</i>	olvasztani
<i>dāḡḡamsu</i>	liszt (C. <i>jā</i> , ~ nye. L. <i>jā</i>)
<i>dāḡḡujša</i>	távol van, nincs ott, отсутствовать (C. <i>janku</i> , ~ nye. L. <i>janku</i>)
* <i>dāḡgur</i>	tundra
* <i>dāḡhiḡi</i>	fényleni, csillogni
* <i>dāḡkəḡa</i>	áll, подбородок (~ nye. L. <i>nāñū</i>)
<i>dāḡkumū'a</i>	meghalni: sing. 3.
<i>dāradisi</i>	fájni, болеть (C. <i>jaritīm</i> , ? ~ nye. L. <i>jēs</i>)
<i>dārbajka'a</i>	vastag (C. <i>jaragā</i>)
<i>dāḡḡatu</i>	neki (C. <i>jadikuḡ</i>)
<i>dē [-dīe]</i>	moha (C. <i>dīe</i>)

<i>débakó</i>	piros (C. <i>jabakúa</i>)
<i>debuməsi</i> [-bim-]	rúgni, пнуть (C. <i>jobatatura</i> 'treten', ~ nye. L. <i>jéc</i>)
<i>dēdi</i>	születni (C. <i>jí'em</i>)
<i>dej</i>	csom borítólappja, покрывка чума (C. <i>jae, jai</i> , ~ nye. L. <i>jēje</i>)
* <i>dēmbitası</i> [-bi'tə-]	felöltözni (~ nye. L. <i>jēmbac</i>)
* <i>dēnsi</i>	ár, цена
<i>dēpsi</i>	szemöldök: plur. (C. <i>jēbsin</i>)
<i>deptədəsa</i>	elmesélni (Ter. 428. <i>əp̄m̄tazaɣam̄y</i>)
<i>deptu</i>	liba (C. <i>japtu</i> , ~ nye. L. <i>jabtū</i>)
<i>der</i>	vminek a közepére, в середину (C. <i>jer</i> , ~ nye. L. <i>jēr'</i>)
* <i>derimisi</i>	nekiütközni vminek
<i>derusa</i>	nem tudni (C. <i>jaru'ama</i> , ~ nye. L. <i>jēxēra</i>)
<i>desima</i>	apa: Px sing. 1. (C. <i>jase</i> , ~ nye. L. <i>nišē</i>)
<i>desirəkədi</i>	apját utánozni: sing. 3.
<i>deðikaku</i>	szegény, бедный (? ~ nye. L. <i>jī</i>)
<i>dia</i>	agy (C. <i>dia</i> , ~ nye. L. <i>ñāewāj</i>)
<i>dijkarša</i>	forogni (C. <i>jikátundum</i>)
[<i>dijkaša</i>]	forogni (vmi élettelen)
* <i>dika</i>	hegy, гора
<i>dilədi</i>	fölemelni (C. <i>jil'i'ema</i> , ~ nye. L. <i>jilā</i>)
<i>dilsitiši</i>	hallgatni, hallgatni vkire; engedelmeskedni (C. <i>jilsitindim</i> , ? ~ nye. L. <i>jincitē</i>)
<i>dimi</i>	enyv (C. <i>jimi</i> , ~ nye. L. <i>jibē</i>)
<i>dimiltəsi</i>	ragasztani
* <i>dinan</i>	ránc
<i>dini</i>	csomó, узел (C. <i>jini</i> , ~ nye. L. <i>jū</i>)
<i>dır</i>	száz (C. <i>jir</i> , ~ nye. L. <i>jür'</i>)
<i>dırə'</i>	zsír: ? plur. (C. <i>jir</i> , nye. L. <i>jür'</i>)
* <i>dırba</i>	dér, иней
<i>dırhaku</i>	rénborjú (C. <i>jirfea</i>)
* <i>dıtar</i>	sugár, лучи солнца
<i>diða'a</i>	eltalálni, meglőni, ранить: sing. 3. (C. <i>jeda'ama</i> , ~ nye. L. <i>jadā</i>)
<i>dō</i>	puskapor; homok, порох, песок (? C. <i>jā</i> 'Mehl', ~ nye. L. <i>jā</i>)
* <i>dōda</i>	penész
* <i>dohədəusa</i> [dū-]	szétoldani, развязать
<i>dókəgə</i>	csípés érzése? (C. <i>jokutm</i> , ~ nye. L. <i>jākā</i>)
<i>domtasa</i>	verekedni (C. <i>jomtátm</i>)
<i>dondālaku</i>	lassan (C. <i>jontagá</i> , ~ nye. L. <i>jānōc</i>)
<i>dónguɟ</i>	csapda, капкан (Pop. 40. <i>joŋɟuɟ</i> , ~ nye. L. <i>janḱū</i>)
<i>dongutasa</i> [-gu'tə-]	léket vágni
<i>dónkuɟ</i>	lék (C. <i>jonku</i> , ~ nye. L. <i>jāḱka</i>)
<i>doptəlükü</i>	vékony (C. <i>juobtal'iku</i> , ~ nye. L. <i>jābta</i>)
<i>dorəda</i>	sírni (C. <i>jorátum</i> , ~ nye. L. <i>jaré</i>)
<i>dōratəda</i>	festeni
* <i>dódə'</i>	izzó fadarab: plur. (? ~ nye. L. <i>jādēmbā</i> 'heiss sein')
<i>dubəda</i> [-bo-]	dobni (C. <i>jubai'ema</i>)
<i>dubarıə'</i>	kidobni: plur. 3.

<i>dudi</i>	álom, álmkép (C. <i>juitetem</i> , ~ nye. L. <i>jüdi</i>)
<i>dugalitij</i>	száritott hal, юкола: Px plur. 3. (Pop. 99. <i>jukkala</i>)
<i>dúka'</i>	elveszíteni: neg. alak; 1. <i>dühüta!</i> (C. <i>jukú'am</i> , ? ~ nye. L. <i>jöc</i>)
<i>dúkuda</i>	elveszni; eltévedni (~ nye. L. <i>juxō</i>)
<i>dukutasa</i>	vándorolni, kóborolni, блуждать
<i>dulsa</i>	egész (? C. <i>julse'ama</i>)
* <i>dumu</i>	hóesés (~ nye. L. <i>jōmse</i>)
<i>duragajka</i>	mély
<i>duradi</i>	mélység (C. <i>juragá</i> , ~ nye. L. <i>jör</i>)
* <i>durimi</i>	hír (~ nye. L. Kis. <i>jōaimés</i> 'sprechen')
<i>durimisj</i>	beszélni; megállapodni vmiben
<i>durkapsa</i> [-ko-]	húzóháló, невод (C. <i>jurka'bsaη</i> , ~ nye. L. <i>jöré</i>)
<i>dutā</i> [-tiə]	közé (C. <i>juteá</i> 'Mitte')
<i>dutini</i>	között
<i>dūtiti'pgujsi</i>	célozni
<i>dudipta</i>	középső
<i>dühüta</i>	elveszíteni: gerundium; 1. <i>dúka'</i> !
* <i>dújka</i> : biəə d.	örvény, водоворот
* <i>dújkitasi</i> [du-]	csévélni, мотать
<i>dúka</i> [duka]	darab, кусок (C. <i>júka</i> 'Holzscheit')
<i>düntā</i>	süket (C. <i>juntā</i>)
* <i>düntja</i>	ló (~ nye. L. <i>juna</i>)
<i>dühnditisi</i>	remegni, reszketni (C. <i>jundetendem</i>)
[<i>dūrakagata</i>]	nyenyec : sing. abl. (C. <i>Jurá'ka</i>)
<i>dütü</i>	kéz (C. <i>jutu</i> , ~ nye. L. <i>ηuda</i>)
<i>düdü basa</i>	gyűrű
<i>düdürsa</i>	járni (C. <i>joturum</i>)
* <i>hájro</i>	tánc
* <i>háča</i>	szakadék овпаг
* <i>hajhürsa</i>	recsegni
* <i>ha</i>	rozsdá
<i>hábalā</i> [há'b-]	rozsdás
<i>hádir</i>	hurok (vadfogáshoz), силок
[<i>haj</i>]	a vége vminek (C. <i>feai</i>)
* <i>hákuša</i> [há'k-]	befűzni
* <i>hamađi</i>	lihegni
<i>haη</i>	tenyér; arasz (C. <i>fean</i> , ~ nye. L. <i>pē'</i>)
<i>haηka</i>	fekete (C. <i>feanka</i>)
<i>hađa</i>	homlok (C. <i>feadá</i> , ? ~ nye. <i>päejē</i>)
* <i>h_oa</i>	bot, pálca; cső
* <i>h_oájhāda</i> [-ho-]	kipukkadni? eltörni?, лопнуть
* <i>h_oajka</i>	muksun (C. <i>fa'uka</i>)
<i>h_oájmu</i>	rénbőresizma, обувь, бакари (C. <i>faému</i> , ~ nye. L. <i>pīwa</i>)
<i>h_oakidi</i>	száritott hal, юкола (Pop. 99. <i>faka</i> , ~ nye. L. <i>päexē</i>)
<i>h_oala</i>	kő (C. <i>fāla</i> , ~ nye. L. <i>pāe</i>)
* <i>h_oándahu</i>	(sűrű) erdő
<i>h_oānkuda</i>	lerészegedni (C. <i>fanká'am</i>)
<i>h_oānkurutó</i> [-tuo]	őrült, сумасшедший
<i>h_oānkutó</i> [-tuo]	részeg

<i>h₂árali</i>	(víz)hólyag, волдырь:, 1. <i>hórbu!</i> (C. <i>fár, far</i>)
* <i>h₂arütürsa</i>	kopogni, стучать
* <i>h₂atida</i>	bemártani (? ~ nye. L. <i>padéré</i>)
* <i>h₂atüda [-ti-]</i>	hántani, tisztítani (fát)
<i>h₂atüpsa</i>	(éles) fejsze
<i>he'</i>	szukuj (C. <i>fia'</i>)
<i>hejbimtigusi</i>	melegíteni (C. <i>feabemte'ama</i>)
<i>hekutā</i>	forró (C. <i>fekutea</i>)
<i>helina</i>	család: Px sing. 1.
* <i>helini</i>	néha
<i>helisísi</i>	segíteni (Pr. 57. <i>feledese</i>)
<i>heliđisi</i>	hozzáadni, добавитъ (C. <i>fealedé'ama</i>)
*[<i>helata</i>]	egy halfajta, пелядь
<i>hēle</i>	másik; a fele vminek (C. <i>fealea halb, ~ nye. L. pēlē</i>)
<i>helida</i>	hasonló
<i>heñdir</i>	sámándob (C. <i>feándir, ~ nye. L. pēncēr'</i>)
<i>hepti</i>	ajak (C. <i>feábten, ~ nye. L. pípti'</i>)
* <i>hepti'a</i>	fekete madárfajta, a melle fehér
* <i>heributātā</i>	többszemeletes
* <i>hétadi [-to-]</i>	lóni (~ nye. L. <i>pās</i>)
* <i>hétada</i>	madár melle
* <i>hétiláptidi</i>	gurítani, катить
<i>hēda</i>	hermelin (C. <i>fieda, ~ nye. L. pīje</i>)
<i>heditiši</i>	menni (Ter. 427. хезытысы)
<i>hiđisi</i>	nevetni (C. <i>fisil'i'em, ~ nye. L. píšēnc'</i>)
* <i>hikaga</i>	rémület
<i>hikaptigusi</i>	megijeszteni
[<i>hilti</i>]	bögöly (C. <i>filti, ~ nye. L. pīlū</i>)
<i>hīlime</i>	morzsa, кроха; 1. <i>hūlaptigusi!</i> (C. <i>filimi'a</i>)
<i>hīnda</i>	éjjel, ночью
<i>hiŋ</i>	éjszaka (C. <i>fiŋ, ~ nye. L. pī</i>)
* <i>hīŋga'a</i>	párna, подушка
<i>hīŋhi'</i>	este, вечером
<i>hīragajk'a [-rog-]</i>	magas
<i>hīrami'a [-rom-]</i>	csúcs, tető, вершина
<i>hīradū</i>	magasság (C. <i>fira 'hoch', ~ nye. L. pīr-</i>)
<i>hīritasi</i>	főzni, olvasztani (zsírt), (~ nye. L. <i>pīs</i>)
* <i>hīritirši</i>	veszekedni, браниться
<i>hišiđisi</i>	kinevetni
* <i>hiž'</i>	kopolyú: plur.
<i>hīla</i>	veszélyes, félelmetes
<i>hīlādataja</i>	félteni (C. <i>filitima, ? ~ nye. L. pīlūc'</i>)
<i>hīlagali</i>	rettenthetetlen
<i>hīmsi</i>	megijedni (C. <i>fémé'am</i>)
<i>hō</i>	vmi mögötti hely, задъ (C. <i>fua, ~ nye. L. pū-</i>)
<i>hoda'a</i>	ferde (C. <i>fajá</i>)
<i>hójka</i>	hal belseje, gyomra (C. <i>fóika</i>)
<i>hojkađa</i>	comb, бедро (C. <i>foikadá 'Steiss', ? ~ nye. pūj</i>)
<i>hojkūda</i>	futni (C. <i>faikirim</i>)
<i>hójtasi</i>	vágni (fát) (~ nye. L. <i>pāeće</i>)

<i>holaiḍa</i> [-la'i-]	tenni, helyezni? (Pr. 59. <i>fansa</i> , ? ~ nye. L. <i>pānéc</i>)
<i>holel'ükü</i>	könnyű (C. <i>fályaŋ</i>)
* <i>homarsa</i>	recsegni? ropogni?, хрустеть
<i>homaru</i> <i>ŋüŋgüti</i>	szipogni, сопеть носом: plur. 3.
<i>homiti</i>	éles (C. <i>fomagá</i> , ~ nye. L. <i>pañē</i>)
* <i>honañi'a</i>	elszegényedni: plur. 3.
<i>hónsu</i>	ágy (C. <i>fánsu</i> 'Renntierhaut')
<i>hónu</i>	daganat, опухоль (C. <i>faiñu'am</i> 'aufschwellen', ~ nye. L. <i>pājēr'</i>)
* <i>hoŋ</i>	hajfonat, koca (? ~ nye. L. <i>paŋkāléc</i> 'flechten')
<i>hoŋemtu</i>	hátsó láb: sing. acc. + Px sing. 3.
<i>hoŋka</i>	lándzsa, копье: nyél, fogantyú, рукоятка (C. <i>fónka</i> , ~ nye. Ter. <i>pāng</i>)
* <i>hōptāda</i>	elkésni
* <i>hōr</i>	bika (~ nye. L. <i>χōra</i>)
<i>horəñiḍa</i>	baloldal (C. <i>fóra</i> 'Gesicht')
<i>hóraḍá</i>	levél, лист дерева (Ter. 419. <i>xopəzei</i> , ? C. <i>forátum</i> 'weiden')
<i>hórbu</i>	hólyag, пузырь; 1. <i>hōarəli</i> ! (C. <i>fār</i> , <i>far</i>)
* <i>hošitamənti</i>	ütni: igenév + Px sing. 3.
<i>hótadé'</i>	csillag: plur. (C. <i>fatajeá</i>)
<i>hoti</i>	epe (C. <i>fáte</i> , ~ nye. L. <i>padē</i>)
<i>hoto'</i>	arc: plur. (C. <i>fatúa</i> , ~ nye. L. <i>pājdí</i>)
* <i>hotōpta'a</i>	vmi nélkül hagyni: plur. 3. (? ~ nye. L. <i>χādā</i>)
<i>hotōpturāiḍa</i>	vmi nélkül maradni: sing. 3.
<i>hodaṭəsa</i>	írni; tanulni (C. <i>fadū'ama</i> , ~ nye. L. <i>pādā</i>)
<i>hódəpsa</i>	ceruza, toll
<i>hōdaj</i>	zsák (C. <i>foadai</i> , ~ nye. L. <i>pād</i>)
* <i>hōdīrsi</i>	fürödni (~ nye. L. <i>padērc</i>)
<i>hōdūtó</i>	utolsó
<i>hōdūr</i>	levél, письмо (C. <i>fadur</i> , ~ nye. L. <i>pādar'</i>)
<i>hubəgəjsa</i>	kidugni, высунуть ?; kidugódni, высунуться
* <i>hubada</i>	kiugrani, выскочить
<i>hubatusa</i>	kiállni, kimeredni, торчать
<i>hujhāḍiñə</i>	hívni, позвать: sing. 1., többes tárgy (? C. <i>fuitéma</i>)
<i>huləḍi</i>	(magához) hívni
<i>hūle</i>	keresni kezdeni: sing. 3., múlt idő
<i>hunsə</i>	más; idegen (C. <i>funsá</i>)
* <i>hurajku</i>	rakás, halom
<i>hursəḍi</i>	visszafordulni, visszatérni (C. <i>fursi'em</i> , ~ nye. L. <i>purdā</i>)
<i>hursaḍi'a</i>	visszafordítani: sing. 3. ?
<i>hūrsi</i>	keresni (C. <i>fūrem</i> , ? ~ nye. L. <i>pūs</i>)
<i>húsi</i>	kérni, követelni, akarni [Ter. 424. <i>xusemy</i> 'мы звали (в гости)']
* <i>hutādejmtārə</i>	elkényeztetni: ? sing. 2. (? ~ nye. Ter. <i>noxomaltacsa</i>)
<i>huturəsa</i>	befogni, запрычь (C. <i>fúdar</i> 'Joch, Zugriemen', ~ nye. L. <i>pōḍēr'</i>)
* <i>hudasusa</i>	rajkoskodni, шалить
<i>hūaga</i>	térd (C. <i>fuagai</i> , ~ nye. L. <i>pūli</i>)
<i>hū'atəñi</i>	év: sing. loc. (C. <i>fua</i> , ~ nye. L. <i>pō</i>)

* <i>hūəti'</i>	gyakran; mindig
<i>hūarsa</i>	fújni (C. <i>fual'i'ema</i> , ~ nye. L. <i>pūc</i>)
* <i>hūāđ [-dūə]</i>	csőr (? ~ nye. L. <i>puje</i>)
* <i>hūda</i>	szaglanı, пахнуть
<i>hūəptiguši</i>	felapritani, szétmorzsolni?, крошить; 1. <i>hiime!</i>
<i>hūəptisi</i>	széttörni, разбить
* <i>hūnsərə</i>	régi (tárgy) (~ nye. L. <i>pūnsari</i>)
<i>hūnsərənı</i>	régen
* <i>hūtəđə</i>	törzs, туловище (? ~ nye. L. <i>pīd</i>)
* <i>hūđara'</i>	hótorlasz: plur. (? ~ nye. L. <i>pōl'u</i>)
* <i>hūtaiđə</i>	bemászni: sing. 3.
* <i>hūlotəđə</i>	elrejtőzni: sing. 3.
<i>kəhi</i>	fogoly, куропатка (C. <i>kəfe</i> , ? ~ nye. L. <i>ħabi</i> 'Penis')
<i>kəj</i>	oldal, бок, сторона (C. <i>kai</i> , ~ nye. L. <i>ħəew</i>)
<i>kəjkasa [ko-]</i>	támaszkodni; 1. <i>kəjkuda!</i>
<i>kəjñida</i>	félre, külön (lat.)
<i>kəjñini</i>	félre, külön (loc.)
<i>kəjñələsa</i>	énekelni kezdeni, запеть (C. <i>kaiñitum</i> ? ~ nye. L. <i>ħinōc</i>)
<i>kəjđə</i>	borda
* <i>kələkəptuda</i>	csiklandozni (~ nye. Ter. <i>ħəлакəптамбəсь</i>)
<i>kəli</i>	könny (C. <i>kəle</i> , ~ nye. L. <i>ħəjel'</i>)
<i>kəlukū</i>	rövid (C. <i>ka'aliku</i>)
* <i>kəlsū'ə [ko-]</i>	féreg, kukac, червяк
<i>kəmarūptūđə'</i>	rénszerszám, упряжка (C. <i>kamarəbtu</i> 'Bauchgurt des Renntiers')
* <i>kəmi</i>	kilincs
* <i>kəmtir</i>	meredek, крутой (~ nye. Ter. <i>ħəmdə</i>)
<i>kəmtūđəgtu'</i>	fogni, ловить: plur. 3., 1. <i>kəmasa!</i> (C. <i>kəti'ema</i> , ? ~ nye. L. <i>ħəmedə</i> 'verstehen')
<i>kəntə</i>	szán, нарта (C. <i>kəntə</i> , ~ nye. L. <i>ħən</i>)
<i>kəntəđi</i>	megfagyni (C. <i>kəntə'am</i> , ~ nye. L. <i>ħəncū</i>)
<i>kəñhiđi</i>	kifordítani, перелицевать (~ nye. Ter. <i>ħəmbħəлєсь</i>)
<i>kəptimiši</i>	eltűnni, исчезнуть; elveszni, elpusztulni, пропасть; elrejtőzni, скрыться (? C. <i>kəbtuam</i> 'erlöschen', ~ nye. L. <i>ħəptā</i>)
* <i>kəptisi</i>	abroncs, дуга
<i>kəptisiši</i>	megfojtani, душить (C. <i>kəbta'ama</i>)
<i>kəptuda</i>	kioltani
<i>kəri'ə</i>	hajtó-, ösztökélő rúd, хорей (C. <i>kəri'e</i>)
<i>kəritəsi</i>	ösztökélni, hajtani
* <i>kərtitisi</i>	ügetni, бежать рысью
* <i>kəsiti</i>	gomolyogni, клубиться: sing. 3.
<i>kəsupti'</i>	füstnyílás, дымокур
<i>kətuki'ə</i>	legelni kezdeni: sing. 3.
* <i>kəturəmu</i>	legelő (~ nye. L. <i>ħadū</i>)
<i>kətusa</i>	legelni
* <i>kəđarkəptū' [-kop-]</i>	fény, свет; 1. <i>kətar!</i> (C. <i>kəđarkəbtū</i>)
<i>kəđu'</i>	köröm: plur. (C. <i>kətu</i> , ~ nye. L. <i>ħada</i>)
<i>kəda</i>	villám (C. <i>kəjəñ</i> 'Donner', ~ nye. L. <i>ħəe'</i>)

<i>kadaməni</i>	körül (C. <i>kajamanu</i>)
<i>kájbu</i>	lapát (C. <i>kaibu</i> , ~ nye. L. <i>siwa</i>)
* <i>kájbumə [-mo]</i>	forgács, щепка
<i>kajkuda</i>	nekitámaszkodni; 1. <i>kajkasa!</i>
<i>kalī</i>	hónalj, (C. <i>kalīŋ</i>)
<i>kālūkū [kolēlūkū]</i>	háló, сеть
<i>kām</i>	vér (C. <i>kām</i> , ~ nye. L. <i>χēm</i>)
<i>kaŋasa</i>	tartani, держать 1. <i>kəmūdūgatu!</i>
* <i>kambada</i>	összel
<i>kamtūlūptū'</i>	gallér
<i>kāŋə</i>	mikor? (C. <i>kaŋaŋ</i>)
<i>kāŋgūtī'</i>	valamikor
* <i>kaŋkə</i>	már
* <i>kāŋkəǵ</i>	egyszer, однажды
* <i>kaptūkū</i>	kistányér, блюдец
<i>kasu</i>	fakéreg (C. <i>kasu</i>)
<i>kátar</i>	fény
* <i>kati</i>	pikkely, чешуя
<i>katida</i>	pikkelyt leszedni
<i>katirsa</i>	tüsszenteni, чихнуть
<i>kaŋməsa [-tomo-]</i>	ránézni, взглянуть (Pr. 62. <i>kaŋami'em</i>)
<i>kačəməgatu'</i>	látható lenni: plur. 3.
<i>kačəjmkūmī</i>	versenyezni: buzditó mód, du. 2. (Ter. 436. <i>катяйрся</i>)
<i>kāulása</i>	befedni, betakarni (C. <i>kaul'i'ema</i>)
<i>kīŋ</i>	köldök (C. <i>kīŋ</i>)
<i>kintə</i>	köd, дым (C. <i>kinta</i> , ~ nye. L. <i>sun</i>)
<i>kirbitəsa [-bi'tə-]</i>	nyírni (C. <i>kirbi'ema</i>)
<i>kiriba</i>	kenyér (C. <i>kiriba</i>)
<i>kita</i>	csésze (C. <i>kita</i> , ~ nye. L. <i>χidē</i>)
<i>kir</i>	légy, муха (? C. <i>kir</i> 'Made')
<i>kītəǵ</i>	hold, луна (C. <i>kītadā</i> 'Monat')
<i>kīntaləptīkusi</i>	dohányozni, füstölni
<i>kōbaamantə</i>	halott: <i>sətərə k. bəni'ə</i> 'a róka halottnak tetette magát'; 1. <i>kōki!</i> (C. <i>kū'am</i> , ~ nye. L. <i>χās</i>)
* <i>kōdumu no</i>	fiú
<i>kohərəsa</i>	elszakítani (C. <i>kafari'ema</i> , ~ nye. L. <i>χābārcé</i>)
<i>kohāsutə</i>	elszakadni: sing. 3.
* <i>kojgori'</i>	otthagyni: imperat. plur. 2. (? ~ nye. L. <i>χājē</i>)
<i>kōki' [kuoki', kouki']</i>	halni készülni: sing. 3.
* <i>kolaša</i>	villa
* <i>kolbajku</i>	meztelen
<i>kōlī</i>	hal (C. <i>kōle</i> , ~ nye. L. <i>χālē</i>)
* <i>kona'a</i>	elmenni: sing. 3. (? ~ nye. L. <i>χūnā</i> 'entfliehen')
<i>kontəna</i>	általam megölt; 1. <i>kotuda</i>
<i>kontuda</i>	elvinni, отнести; elkísérni, проводить (Ter. 427. <i>контура</i>) 'увезли', ~ nye. L. <i>χānā</i>)
<i>koŋhu</i>	hullám (C. <i>koŋfu</i> , ~ nye. L. <i>χāmpa</i>)
* <i>kopkudəsa [-do-]</i>	hirtelen felállni, резко встать
<i>kōpta'a</i>	kialudni: sing. 3. (C. <i>kaptuam</i> , ~ nye. L. <i>χaptā</i>)
* <i>kōpta'a</i>	hím

<i>kóptəda</i>	leány: sing. dat. (C. <i>kuobtuan</i>)
<i>korj</i>	láda (C. <i>kúr</i> 'Fass', ~ nye. L. <i>χōr'</i>)
<i>kóru'</i>	ház (C. <i>koru'</i> , ~ nye. L. <i>χārd</i>)
<i>kosəda</i>	kiszáradni (C. <i>kósara'ama</i> , ~ nye. L. <i>χāsūj</i>)
<i>kotu</i> I.	az apa idősebb nővére; l. <i>kodu!</i> (C. <i>kodu</i> , ~ nye. L. <i>χāda</i>)
* <i>kotu</i> II.	hóvihar (~ nye. L. <i>χād</i>)
<i>kotuda</i>	megöltni (C. <i>kuada'ama</i> , ~ nye. L. <i>χādā</i>)
<i>kotuda nida</i>	nyugati
* <i>kōdaʒ</i> [-δa-]	pillangó, бабочка
* <i>kodu</i>	az anya idősebb nővére; l. <i>kótu!</i>
<i>kotə</i>	betegség (C. <i>kóita</i>)
* <i>kōtuhəʒənə</i> [<i>kōtuhogūənə</i>]	egy idő múlva
<i>kou</i> I.	fül (C. <i>kou</i> , ~ nye. L. <i>χā</i>)
<i>kou</i> II.	nap, солнце (C. <i>kou</i> , ~ nye. L. <i>χājēr'</i>)
<i>kou'a</i>	maradni, остаться: sing. 3. (C. <i>kōu'am</i> , ~ nye. L. <i>χājē</i>)
* <i>koubaku</i>	virágocska
<i>kōbina</i> [<i>kou-</i>]	meghalni: gerundium sing. 1., l. <i>kōki'</i> , <i>kōbaamantə</i>)
<i>kuho</i> [-huo]	bőr, кожа, шкура (C. <i>kūfu</i> , ~ nye. L. <i>χōba</i>)
[<i>kuhu</i>]	bőr
* <i>kularsa</i>	morogni, урчать (~ nye. Ter. хурнарцъ)
* <i>kūlarsa</i>	forrni, bugyborékolni, бурлить
* <i>kūlbajkō</i>	nyers, meleg
<i>kundasa</i>	aludni (C. <i>kunduátum</i> , ~ nye. L. <i>χōnō</i>)
<i>kundaša</i>	ágy
* <i>kunsə</i>	húgy
<i>kunsib'ə</i>	nagy szán (Pop. 62. <i>kunsəma</i>)
<i>kunsiməni</i>	belül el
<i>kunsini</i>	belül (C. <i>kunsene</i> , ~ nye. L. <i>sōnce</i> 'Höhle')
<i>kunsiḍə</i>	belülről
<i>kúnḍi</i>	be
<i>kuntuda</i>	elaludni, уснуть
<i>kuntugəltəkina</i>	aludni menni: sing. 1.
* <i>kunun</i>	hol?
<i>kunəgə</i> [-gūə]	egy idő múlva
* <i>kunhiarəʒ</i> [-ni'a-]	találomra, наугад
<i>kurədi'</i>	milyen?, amilyen: plur. (C. <i>kurajé</i> , ~ nye. L. <i>χurka</i>)
* <i>kúraḡə</i>	majdnem, почти
* <i>kúraḡə</i>	teljesen, совсем
* <i>kurā</i>	tehén
* <i>kurita'</i> : <i>ni' k.</i>	szemetelni: tiltás, sing. 2.
<i>kutəḍəsa</i>	köhögni (C. <i>kutādandum</i> , ~ nye. L. <i>χō'</i>)
<i>kū</i>	kanál (C. <i>kūi</i> , ~ nye. L. <i>χū</i>)
<i>kūə</i>	nyírfa (C. <i>kūə</i> , ~ nye. L. <i>χō</i>)
* <i>kūəḍə</i>	ólom (? ~ nye. L. <i>χūpt'</i>)
<i>kūmā</i>	kés (Ter. 417. <i>kūmā</i>)
* <i>kūngūḍə</i>	torok (? ~ nye. <i>χūḡkū</i>)
* <i>kūra'</i>	befonni, заплести: plur. 3.
<i>kūrūḍə</i>	összezavarni, összekúsálni, запутать (? ~ nye. L. <i>χūlcōc</i> 'rühren')
<i>kūrūtəsa</i>	fonni, плести

<i>küδ'ahü'</i>	holnap (C. <i>kidyatun</i> , ~ nye. L. <i>xü'</i>)
<i>küδ'atuda</i>	reggel
* <i>lækəδusa</i> [lo-]	kacagni
* <i>lənnaɟsi</i> [lomniə-]	puha, lágy
<i>lənɟinti'</i>	lángoló: plur., 1. <i>lanɟdi'</i> (C. <i>lanú'am</i> . ~ nye. L. <i>lējū</i> 'Flamme')
* <i>lənkarí</i>	küszöb
<i>lənuptiδə'</i>	gyufa: plur.
<i>latiɟi</i>	levágni (Ter. 429. <i>лeтыɟu</i>)
* <i>lədiši</i>	nem tudni
* <i>lā</i>	vaskarika
* <i>lāgu kumā</i>	kard, nagy kés
* <i>lakə</i>	izom
<i>lákaráɟ'</i>	hirtelen (C. <i>lakariei</i> , ~ nye. L. <i>lakaři'</i>)
* <i>laku</i>	tüdőbaj
<i>lanɟdi</i>	égni; 1. <i>lənɟinti'</i> !
<i>lanəkasa</i>	kiabálni kezdeni, закричать
<i>lanürsa</i>	kiabálni (C. <i>lanurum</i>)
* <i>lāpsə</i>	bölcső
<i>latə</i>	csont (C. <i>latá</i> , ~ nye. L. <i>li</i>)
<i>lɟntə</i>	sík, mocsaras hely (C. <i>lenta</i> 'ebene Stelle')
[<i>lobatəndum</i>]	evezni: sing. 1. (C. <i>labatəndum</i> , ~ nye. L. <i>laβe</i>)
* <i>loɟasi</i>	ugatni
<i>loču</i>	deszka (C. <i>loifu</i> , ~ nye. L. <i>lāta</i>)
<i>lū</i>	ruha, одежда, парка (C. <i>lū</i>)
* <i>labitiši</i> [-bi'ti-]	pislogni (? ~ nye. L. <i>lābrā</i>)
* <i>labimiɟi'</i>	megnyílni: sing. 3.
* <i>landirsisi</i>	hintáztatni, ringatni (gyereket)
<i>lānsə</i>	bokor (C. <i>lansa</i>)
* <i>lepkuɟi</i>	kortyintani, nyelni
* <i>lila</i>	iszap, ил (? nye. L. <i>íul</i>)
* <i>litəsa</i>	söpörni
* <i>loše</i>	nagy csónak
<i>lōsə</i> [lūo-]	orosz (C. <i>L'qasa</i>)
<i>luŋɟasa</i>	les, заcada
<i>luŋkürüsa</i>	elrejtőzni (C. <i>luŋkürá'am</i> , ~ nye. L. <i>luŋkā</i>)
<i>mə</i>	kalapács (C. <i>mea</i> , ~ nye. L. <i>mā</i>)
<i>məɟanɟə</i>	púpos; 1. <i>moku</i> !
<i>məkəɟrəsa</i>	dadogni (C. <i>maká</i> , ~ nye. L. <i>māxā</i>)
<i>məkəə</i>	dadogó ember
<i>mələ</i>	földnyelv (C. <i>mála</i> , ? ~ nye. L. <i>māl</i> 'Ende')
<i>məlkə</i> [molkūə]	szarvatlan rénszarvas (Pop. <i>mel'kumsa</i> 'hornless', ~ nye. L. <i>malk</i>)
* <i>məlutusa</i>	morogni, mormolni
[<i>məlčitəni</i>]	múlva: <i>nakürə dalɟ m.</i> 'három nap múlva' (? C. <i>malči'</i> soviel, nur')
* <i>məmələsa</i>	meztámadni,
<i>məna</i>	én (C. <i>mannan</i> , ~ nye. L. <i>mañ</i>)
<i>məɟəɟsə</i>	elesni (C. <i>mannagaita'ama</i> 'rollen', ? ~ nye. L. <i>mantē</i>)
* <i>məndəɟsi</i>	kerek, круглый (~ nye. L. <i>mandalūj</i>)

<i>mənó</i> [mon̄]	pata (C. <i>manúa</i>)
<i>mənu</i> [mo-]	tojás (C. <i>mánu</i>)
[<i>mənim̄'əm</i>]	ütnei: sing. 1.
<i>məñü</i> [mo-]	ököl (C. <i>máñyi</i> , <i>mónyi</i> , ? ~ nye. L. <i>man'</i> 'Knäuel')
* <i>mərkiši</i>	megtíltani; kiűzni?, ВЫГОНЯТЬ
<i>mársi</i>	elvenni, ОТНЯТЬ (? C. <i>mare'áma</i> , ? ~ nye. L. <i>maré</i>)
* <i>mársi'</i>	váll: plur. (~ nye. <i>maré</i>)
<i>máru</i> [mo-]	part (C. <i>moru</i> , ~ nye. L. <i>mara</i>)
* <i>mata</i>	fonál, НИТКА
<i>mátumə</i>	seb (? C. <i>mata'áma</i> 'schneiden, hauen', ? ~ nye. L. <i>madā</i>)
<i>mátupsana'</i> [mo-]	olló
<i>mätü'</i> [mo-]	hat (C. <i>mátü</i> , ~ nye. L. <i>mat'</i>)
<i>mätüdümtitē</i>	hatodik
* <i>māḑā</i>	bicegni, прихрамывать (C. ~ nye. L. <i>mēdā</i>)
* <i>māḑā</i>	elutasítani?, отказать; sajnálai?, жалеть
<i>məy</i>	föld (C. <i>mou</i>)
<i>mā</i>	csum (C. <i>mā'</i> , ~ nye. L. <i>mā'</i>)
<i>māḑā</i>	miért?
* <i>magəli'čegətə</i>	teljesen, совсем
<i>magəli'ku</i>	alacsony, (C. <i>magaliku</i>)
<i>māḡə</i> [- <i>gūə</i>]	valami, что-нибудь (C. <i>magua</i>)
* <i>makərəsa</i>	elgörbíteni, гнуть, отогнуть; 1. <i>mokütəsa'</i>
* <i>manakü'</i>	csak, alig
<i>mānūtāj</i>	régen, давно (? C. <i>manuñ</i> 'später')
<i>māñütəsa</i> [- <i>nü'tə-</i>]	gyűrni, nyomkodni; 1. <i>māñü!</i>
<i>matəḑətəni</i>	település, стоянка: sing. loc.
<i>māḑəjśó</i>	ajándék
<i>māḑəna</i>	miért?
<i>maḑajśa</i>	vendégségbe menni
<i>maḑajśu</i>	vendég
* <i>māli'tiśi</i>	gyorsan mozogni, мелкать (? ~ nye. L. <i>malkadā</i> 'flitzen')
<i>melis̄is̄i</i>	csinálni (C. <i>mē'áma</i> , ~ nye. L. <i>mīs</i>)
<i>melidē</i>	ügyes, умелый
* <i>mēndajə</i>	új
* <i>mepkēdi</i>	megcsípni
<i>méri'ti</i>	gyorsan (C. <i>mearaṇ</i> , ~ nye. L. <i>mēr'</i>)
<i>mēru</i>	pattanás, kelés, болячка (C. <i>méaruṇ</i> 'Wunde', ~ nye. L. <i>mēru</i>)
<i>mešejedī</i>	általa csinált
<i>mi</i>	mi ketten (C. <i>mī</i>)
<i>miḑi'ə</i>	eladni, odaadni, отдать: ? sing. 3. (C. <i>miji'éma</i> , ~ nye. L. <i>míc</i>)
* <i>mini'</i>	vese: plur.
<i>mini'</i>	új, tavaszi szarv: plur. (Pop. <i>menie</i>)
* <i>miñšerəna</i> , <i>miñšerana</i>	engemet magamat, меня самого
<i>mīrəḑis̄i</i> [- <i>ro'ḑi-</i>]	megfizetni; megbosszulni
<i>mīta</i>	máj (C. <i>mita</i> , ~ nye. L. <i>mūd</i>)
[<i>mīndis̄i</i>]	vinni (C. <i>mēndetéma</i> , ~ nye. L. <i>mīñē</i>)
<i>mīṇ</i>	mi (C. <i>mēṇ</i>)
<i>mōḑə</i>	ág (C. <i>mōja</i> , ~ nye. L. <i>mō</i>)

<i>moguñida</i> [moku]	jobboldal
* <i>mokutoru</i> <i>mokutasa</i> <i>mokütatada</i> [-kü'ta-]	hát; l. <i>məgaŋkə!</i> (C. <i>móku</i> , ~ nye. L. <i>māḡā</i>) pénzes pér, хариус hajlítani, гнуть; l. <i>makərasa!</i> meghajlani: sing. 3.
* <i>močitiši</i> <i>mūda</i>	nyögni, стонать őrizni (C. <i>mūntandum</i>)
* <i>mul'i</i> <i>munduka</i>	dísz, узоры одежды: plur. sánta, храмой (C. <i>mundú'ka</i>)
* <i>munsələsa</i> [-solo-] <i>munauntu</i> <i>mūŋku</i>	felforrni mondani: sing. 3. (Ter. 428. <i>munḏō</i> , ~ nye. <i>māñé</i>) élőfa (C. <i>mūnku</i> 'Föhrenwald')
* <i>mūŋkutó</i> <i>mūŋiŋə</i>	fészek sarkvidéki szeder, морошка (C. <i>murá'ka</i> , ~ nye. Ter. <i>māpāŋgā</i>)
* <i>musikandi'</i> * <i>mūši</i> [mū'si]	csinálni: plur. 3. pásztor
<i>mūndūsa</i> <i>mūndūtasa</i> <i>mūntūda</i>	szakáll (C. <i>mundūsaŋ</i> , ~ nye. L. <i>munōé</i>) rágni (C. <i>mundū'tuma</i>) teli (C. <i>mintūtīm</i>)
* <i>mūntūda</i> * <i>mūtəmasa</i> <i>mūtəsa</i> <i>nəməgə</i> <i>nəndiši</i> <i>nənsuđi</i> [no-] <i>nənsuptiədi</i> [-ti'ə-] <i>nədurša</i> [no-]	kitalálni, догадаться bedugni?, всунуть?; elküldeni?, отправить örölni egyesen (C. <i>namagá</i>) állni (C. <i>nandetm</i> , ~ nye. L. <i>nūs</i>) felállni felállítani, felemelni: sing. 3.
[na] [nanu] [natə]	bőrkaparó, инструмент для скобления шкуры (C. <i>na-du'ama</i> , ~ nye. L. <i>nadōré</i>) -hoz, -hez, -höz -nál, -nél -tól, -től
[naməni] <i>nagür</i> [nəjbəgə] <i>nəjbədi</i> <i>nəkürütəmtə</i>	el vmi mentén három (C. <i>nágur</i> , ~ nye. L. <i>nāḡar</i> ,) hosszú (Ter. 426. <i>naibəgə</i>) hosszúság harmadik
* <i>namtərü</i> [-to-] <i>nəmtəši</i> * <i>namtətasa</i> * <i>nađəjkəptuda</i> <i>nē</i> [nē'no] <i>nógusá</i> <i>noməda</i> <i>nóŋhə</i> <i>ŋəŋhə horütə</i> [-tūə]	szellemalak, rém, пугало tréfás ember tréfálni bosszantani nő (C. <i>nē</i> , ~ nye. L. <i>nē</i>) leány közeledni (C. <i>nogali</i>) meglökni (C. <i>nomu'ama</i> , ~ nye. Ter. <i>na'āmhalu</i>) rossz (C. <i>noŋfa</i>) csúnya, rossz arcú
* <i>nori</i> <i>noru</i> [-rə]	edény, посуда tavasz (C. <i>nóru</i> 'Schneekruste', ~ nye. L. <i>nāra</i> 'Frühling;

<i>noruda</i>	durch die Frühjahrskälte nach Tauwetter hart gefrorene Oberfläche des Schnees')
* <i>nosütə</i> [-tūə]	tavasszal
<i>nouða</i>	kemény
* <i>nubajtusa</i>	takony (Pr. 56. <i>nauda</i> , ~ nye. L. <i>nādam</i>)
* <i>nukāda</i>	szomorkodni
<i>nukāda'a</i>	lusta; makacs, csökönyös
<i>numəjkā</i>	lusta; makacs, csökönyös
<i>numanəŋku</i>	legény (C. <i>numā</i> 'jung')
* <i>numəda</i> [-mo-]	fiatal
* <i>nutuda</i>	fölébredni
<i>ŋəgɪr</i>	elcserezni, сменять
<i>ŋəkurubəla'a</i> [-ru'bə-]	piszok, sár (C. <i>ŋager</i> , ? ~ nye. L. <i>ŋaxōl'</i>)
<i>ŋəkhəbusa</i> [ŋo-]	piszkos
<i>ŋəltəmasi</i>	elengedni (C. <i>ŋəlfada'ama</i> , ~ nye. L. <i>ŋəlparā</i>)
<i>ŋəmsajku</i> [ŋo-]	elnyelni; l. <i>ŋəltəmiədi!</i> (C. <i>ŋəltəmi'ema</i> , nye. L. <i>ŋəlā</i>)
<i>ŋəmu</i> [ŋo-]	a hegye vminek, остріє (~ nye. L. <i>ŋənt</i>)
* <i>ŋəntəsa</i> [ŋo-]	nyúl (C. <i>ŋomu</i> , ~ nye. L. <i>ŋəwa</i>)
<i>ŋərumə</i> [ŋo-]	nyalni (~ nye. L. <i>ŋəncā</i>)
<i>ŋəgə</i>	réz (Pop. <i>ŋorumu</i> , ~ nye. L. <i>ŋərawa</i>)
* <i>ŋəgɪtəsi</i> [-gi'tə-]	jó (C. <i>ŋəgd</i>)
* <i>ŋəjbida</i>	rángatni
<i>ŋəjbūtə</i>	messze, вдаль
<i>ŋəkaləsi</i>	messze, вдали, далеко
* <i>ŋəkiða</i>	megfogni, megragadni (C. <i>ŋəkal'i'ema</i> , ? ~ nye. L. <i>ŋə'mā</i>)
<i>ŋəkiðiði</i>	letörlni
<i>ŋəliṃsi</i>	venni, (meg)fogni
<i>ŋəndūmū'</i>	örülni (C. <i>ŋəlemé'am</i>)
<i>ŋənsürsa</i>	szántalp: plur. (C. <i>ŋəndūmu</i>)
	menni (sível, szánnal, korcsolyával) (C. <i>ŋənsūrum</i>
	'herabfahren')
<i>ŋəsi'ráj</i>	majdnem, чуть; alig, еле, немножка (Ter. 433. <i>нясы</i> 'едва')
* <i>ŋədu</i>	íz, вкyc (? ~ nye. L. <i>ŋəpt</i> 'Geruch')
<i>ŋəda</i>	öv, szíj (C. <i>ŋiəja</i> , ~ nye. L. <i>ŋi</i>)
* <i>ŋəjmi</i>	tű (~ nye. L. <i>ŋiē</i>)
<i>ŋəltəmiədi</i>	elnyelni: sing. 3.; l. <i>ŋəltəmasi!</i>
<i>ŋəmi'a</i>	nóstény, camka (C. <i>ŋəmi'a</i> 'Renntierkuh')
<i>ŋəmiŋti</i>	anya: sing. gen. + Px sing. 3. (C. <i>ŋəme</i> , ~ nye. L. <i>ŋiē</i>)
* <i>ŋəmtitə</i>	(nagyon) édes (~ nye. L. <i>ŋəmnēlō</i>)
<i>ŋəniŋkə</i>	szúnyog (C. <i>ŋənenka</i> , ~ nye. L. <i>ŋiēŋāŋk</i>)
<i>ŋəra</i>	elé (C. <i>ŋəraŋ</i> , ~ nye. L. <i>ŋiēr</i>)
<i>ŋəra'a</i>	előre
[<i>ŋəraməni</i>]	vmi előtt el
<i>ŋərami</i>	elől
[<i>ŋəraða</i>]	elől
<i>ŋəraðiŋtə</i>	első
<i>ŋərbj</i>	szórzet, шерсть (C. <i>ŋəarbe</i>)
* <i>ŋərha</i>	fűrés
<i>ŋəriptisi</i>	megelőzni

* <i>netarusa</i> [-to-]	beleszúrni
<i>nedirsisi</i>	megnedvesíteni (C. <i>natere'ama</i>)
<i>ni</i>	-ra, -re (C. <i>niŋ, niŋ, ~ nye. L. ni'</i>)
<i>nimani</i>	vmin át, vmi fölött el
<i>nini</i>	-on, -en, -ön
<i>nita</i>	-ról, -ról
<i>nijkuda</i>	izzadni (C. <i>niká'am, ~ nye. L. nōxō 'sich erhitzen'</i>)
<i>nikaga ito</i>	gyenge, erőtlen (C. <i>nika 'Kraft', ~ nye. L. niŋi</i>)
<i>nilide</i>	élni: múlt idő, sing. 3. (C. <i>nilétem, ~ nye. L. jile</i>)
<i>nim</i>	név (C. <i>nim, ~ nye. L. num</i>)
<i>nimi</i>	tőgy (C. <i>nimiŋ 'Brust', ? ~ nye. L. nimnē 'saugen'</i>)
<i>nini</i>	az apa fiatalabb fivére (C. <i>nenne, ~ nye. L. nihēkā</i>)
<i>niniŋagumaj</i>	fivérecske, братишки: ? Px sing. 1.
<i>niniŋti</i>	fivér: sing. gen. + Px sing. 3.
<i>niniŋti'a nini</i>	bátya (? C. <i>~ inaba 'älterer Bruder der Frau'</i>)
* <i>niŋka</i>	nadrág
<i>niŋa</i>	vödör (C. <i>netá</i>)
<i>no : kōdumu n.</i>	fiú (C. <i>nua, ~ nye. L. nū</i>)
<i>nokuda</i>	kimosni (C. <i>noba'ama, ? ~ nye. L. nōšēš</i>)
<i>nohumi</i>	száraz fa (Pop. <i>nəfuoma</i>)
* <i>noltuda</i>	vedleni (~ nye. L. <i>natē</i>)
<i>nōni</i>	búvármadár, гагара (C. <i>noane, ~ nye. L. nūni</i>)
[<i>norā</i>]	lazacpisztráng, кумжа (Pop. <i>nuora</i>)
<i>nota</i>	fűszál, fű (C. <i>nota</i>)
<i>nódisi</i>	megcsókolni (C. <i>nuada'ama, ~ nye. L. nūcā</i>)
[<i>nūnale</i>]	menyhal, налим
[<i>nūnū</i>]	menyhal (C. <i>nūnū 'Quappe', ? ~ nye. L. nōje</i>)
<i>nūndatasa</i>	szívni, szopni (C. <i>nimirim, ~ nye. L. nimnē</i>)
<i>nūptugusa</i>	pihenni (C. <i>nibtá'am, ~ nye. L. niptā</i>)
* <i>nūtasa</i> [<i>nū'ta-</i>]	levetkőzni (? ~ nye. L. <i>nū,ac</i>)
* <i>ŋabutasa</i> [<i>ŋo-</i>]	belekapaszkodni
<i>ŋadapta nini</i> [<i>ŋo-</i>]	öccs (C. <i>~aja 'jüngerer Bruder'</i>)
<i>ŋajbó</i>	fej (C. <i>~aewia, ~ nye. L. ŋaewa</i>)
<i>ŋajboda</i>	koponya, череп
* <i>ŋajboda</i>	munka
* <i>ŋalidi</i>	legyőzni
<i>ŋaməptugusa</i>	táplálni
<i>ŋamajhá</i> [<i>-hūa</i>]	múlt (év) (C. <i>~ameaj 'ein anderer', ? ~ nye. L. nābi</i>)
<i>ŋamajčumə</i> [<i>ŋe-</i>]	kilenc (C. <i>~ameailuma</i>)
<i>ŋamajčumədiŋtə</i>	kilencedik
<i>ŋamnantusa</i>	éhezni
<i>ŋamsa</i>	megenni (C. <i>~amu'ama, ~ nye. L. ŋamé</i>)
<i>ŋamsu</i>	hús (C. <i>~amsu</i>)
<i>ŋamtada</i> [<i>ŋo-</i>]	leülni (C. <i>~omtu'am, ~ nye. L. ŋāmtā</i>)
<i>ŋamtu</i> [<i>ŋo-</i>]	tetű (C. <i>~amtun, ? ~ nye. L. ŋān</i>)
<i>ŋamtūda</i> [<i>ŋo-</i>]	ülni
<i>ŋamtūsa</i> [<i>ŋo-</i>]	szék
<i>ŋamuda</i>	enni
<i>ŋamursa</i>	asztal
<i>ŋanəptāda</i>	elfelejteni (C. <i>~ana'btai'ema</i>)

<i>ḡndaká ičo</i>	buta, esztelen
* <i>ḡndatu</i>	ész: Px sing. 3.
<i>ḡndüj</i>	csónak (C. <i>ḡndui</i> , ~ nye. L. <i>ḡanū</i>)
<i>ḡnsüdi</i>	kimenni (C. <i>ḡoandī'em</i>)
<i>ḡntāda [-tou-]</i>	csónakázni
* <i>ḡragalsa</i>	szétterpesztteni, <i>растопырить</i>
* <i>ḡēru</i>	nagy, szürke ragadozó madár
<i>ḡtāda [3 × -tə-, 1 × -tou]</i>	megtalálni; megkóstolni; megtapogatni; ellenőrizni (C. <i>ḡadi'ema</i> 'sehen, finden', ~ nye. L. <i>ḡadā</i>)
* <i>ḡtatu [ḡ'tə-]</i>	még
<i>ḡtumī'a</i>	megjelenni: sing. 3.
<i>ḡdusi</i>	látszani
<i>ḡdūsa</i>	láttni
<i>[ḡadagūmūmə]</i>	fivérecske, <i>братишка</i> : Px sing. 1., 1. <i>ḡadapta ḡinī!</i>
<i>ḡdatu</i>	fivér: Px sing. 3.
* <i>ḡaga</i>	az anya fiatalabb nővére
<i>ḡahu</i>	az apa fiatalabb nővére (C. <i>ḡafu</i> 'ältere Schwester', ~ nye. Ter. <i>нябако</i>)
<i>ḡahunə bəjka'a</i>	a nővér férje: ? - <i>nə</i> sing. gen. + Px sing. 1.
<i>[ḡambumə]</i>	álmoság: Px sing. 1. (C. <i>ḡambu</i>)
<i>ḡāmtə</i>	szarv (C. <i>ḡamta</i> , ~ nye. L. <i>ḡāmt</i>)
<i>ḡanasa</i>	ember (C. <i>ḡanasan</i> , ~ nye. L. <i>ḡēneč'</i>)
<i>ḡanudə</i>	igazi (Pr. 54. <i>ḡano</i>)
<i>ḡanudəta munku</i>	vörösfenyő, „igazi fa”
* <i>ḡanūdūmtāda</i>	megjelölni (? ~ nye. Ter. <i>ненадумдась</i>)
<i>ḡan</i>	száj (C. <i>ḡāḡ</i> , ~ nye. L. <i>ḡā'</i>)
* <i>ḡaḡoda</i>	kacsa (~ nye. L. <i>ḡāḡū</i>)
<i>ḡaḡkali</i>	néma, „szájtalan”
<i>ḡāpta'</i>	haj: plur. (C. <i>ḡabta</i> , ~ nye. L. <i>ḡāept</i>)
* <i>ḡaragəjsa</i>	megfordulni, <i>обернуться</i>
* <i>ḡārka</i>	medve
<i>ḡārmū</i>	keleti szél fúj? (C. <i>ḡarmuḡ</i> 'Norden', ~ nye. L. <i>ḡērm</i>)
<i>ḡarmūdə ḡīde</i>	keleti
<i>ḡatənantuda</i>	ellenőrizni; 1. <i>ḡtāda!</i>
<i>ḡatə'a [-touə]</i>	találkozni: sing. 3., 1. <i>ḡtāda!</i>
* <i>ḡadumtusa</i>	megsebesíteni
* <i>ḡatə</i>	a hegye, éle vminek, <i>острие</i>
<i>ḡatəga ičo</i>	tompa, életlen
* <i>ḡihəda [-ho-]</i>	kenni
<i>ḡitə</i>	alá
<i>[ḡitəməni]</i>	vmi alatt el
<i>ḡitəda</i>	alulról, alól
* <i>ḡiməsi</i>	vonszolni, <i>тащить</i>
* <i>ḡidišiši</i>	védelmezni
<i>ḡo [ḡu]</i>	ég, isten (C. <i>ḡua</i>)
<i>ḡoa</i>	ajtó (C. <i>ḡoa</i> , ~ nye. L. <i>ḡō</i>)
<i>ḡoada</i>	út (C. <i>ḡoaja</i> , ~ nye. L. <i>ḡu'</i>)
<i>ḡo'</i>	láb: plur. (C. <i>ḡoai</i> , ~ nye. L. <i>ḡāe</i>)
<i>ḡójmə</i>	láb: sing. acc. + Px sing. 1.
* <i>ḡohuləsa</i>	megragadni, <i>схватить</i> ; 1. <i>ḡəbutəsa!</i>

<i>ηohuli</i>	öl, nyaláb
<i>[ηonə]</i>	és
<i>ηu'əj</i>	egy
<i>ηu'ətmən̩i</i>	nyom: sing. prolat. (∼ nye. L. <i>ηu'</i>)
<i>ηu'ədə</i>	egyesek
<i>ηudikəsi</i>	munkához látni (C. <i>~ujetem</i>)
<i>ηuhu</i>	(kétujjas) kesztyű, рукавица (C. <i>~ufu</i> , nye. L. <i>ηōba</i>)
<i>ηúkagá</i>	sok (C. <i>~ōka</i> , ∼ nye. L. <i>ηōka</i>)
* <i>ηulatəsi</i>	turkálni
<i>ηunūda</i>	gyűjteni (Ter. 432. <i>нунүдә</i>)
<i>ηusəpsi</i>	megmozdulni, шевельнуться
<i>ηusəptəsi</i>	megmozdítani
<i>ηusiri</i>	mozogni (C. <i>~usirim</i>)
<i>ηū</i>	rúd, жердь (C. <i>~yi</i> , ∼ nye. L. <i>ηū</i>)
<i>ηūhou</i>	mutatóujj (C. <i>~ufou</i>)
<i>ηūladə</i>	farkas (C. <i>ulada</i>)
<i>ηūngūse</i>	orrlyuk
<i>ηūŋkə</i>	orr (C. <i>~ynka</i>)
<i>ηūdasa</i>	függeni (C. <i>~idi'ema</i> , ∼ nye. L. <i>ηīdā</i>)
<i>sə</i>	szív (C. <i>soa</i> , <i>sa</i> , ∼ nye. L. <i>šēj</i>)
* <i>šəbikuši</i> [so-]	dörzsölni
* <i>šəbulada</i>	elhibázni, промахнуться
<i>šəbutəsa</i>	kivenni (C. <i>safuju'ama</i> 'herausziehen', ∼ nye. L. Erd. <i>šapāš</i>)
* <i>səda</i>	elsüllyedni (∼ nye. L. <i>sējā</i>)
<i>šəhadā</i> [so-]	leesni, leereszkedni; összedőlni (C. <i>sofu'am</i>)
<i>šəharusa</i> [so-]	levenni
<i>šəhadəsi</i>	dörzsölni, протереть
<i>šəjbo</i> [- <i>buo</i>]	dörögni (az ég) (C. <i>soibutum</i> 'tönen, lauten', ∼ nye. <i>sō</i>)
<i>šəjbu'a</i>	éreződni, szaglani: sing. 3.
<i>šəjbuŋu</i>	zúgni, гудить: ? sing. 3.
* <i>šəlkənəsi</i>	csettinteni (ujjal)
<i>šəŋiđə</i>	könyök (C. <i>salhedā</i> , ∼ nye. L. <i>salik</i>)
<i>šəltada</i>	fatuskó, пень (? C. <i>sálta</i> 'Pfahl', ∼ nye. L. <i>sal</i>)
<i>səmbəmtitə</i> [so-]	ötödik
<i>səmu</i> [so-]	sapka (C. <i>sámu</i> , ∼ nye. L. <i>sawa</i>)
<i>səŋhə bi'</i> [so-]	ötven
<i>səŋhəlan̩kə</i> [so-]	öt (C. <i>sanfalánka</i> , ∼ nye. L. <i>sambalāŋk</i>)
<i>səŋkuta'a</i>	nehéz (C. <i>sankutua</i> , ∼ nye. L. <i>san̩kōwōc</i>)
<i>səŋürsa</i> [so-]	nézni, meglátni (C. <i>saŋurum</i> , ∼ nye. L. <i>saŋū</i>)
* <i>səra</i>	út
* <i>sərađisi</i> <i>ŋolini</i>	letaposni, утоптать
<i>sətura</i> [so-]	varrni (C. <i>soitali'ema</i> , ? ∼ nye. L. <i>sēdā</i>)
<i>sa</i>	csendesesen!, csitt!
* <i>saj'</i>	zaj, шум
<i>sakütəsa</i>	harapni, csípni, kycать (? C. <i>sae'ama</i> 'stechen, stossen', ∼ nye. L. <i>šākalā</i>)
<i>sáni</i>	játékszer
<i>sanirsa</i>	játszani (C. <i>sanirum</i> , ∼ nye. L. <i>sānē</i>)
<i>sarəda</i>	odakötni (C. <i>saru'ama</i> , ∼ nye. L. <i>šārā</i>)

<i>sára'</i>	ösvény, nyom, тропы: plur.; l. <i>səra'</i>
<i>satera</i>	sarki róka (C. <i>satéra</i>)
<i>satu</i>	agyag (C. <i>sātu</i> , ~ nye. L. <i>sadab</i>)
* <i>sihagajsa</i>	megcsúszni, поскользнуться
<i>sihararo</i>	csúszós
<i>sili</i>	ki? (C. <i>sele</i>)
* <i>simbajko</i>	sima
* <i>sinarirsi</i>	gondolkozni
<i>sir</i>	só (C. <i>ser</i> , <i>sér</i> , ~ nye. L. <i>sēr'</i>)
<i>sir</i>	jég (C. <i>siru</i> , ~ nye. L. <i>sēr'</i>)
<i>sirajko</i>	fehér (C. <i>será'a</i> , ~ nye. L. <i>sēr'</i>)
<i>siti</i>	ők ketten (C. <i>seti</i>)
<i>siti</i>	ő (C. <i>sete</i>)
<i>sitiŋ</i>	ők (C. <i>seteŋ</i>)
* <i>siðəŋka</i>	árnyék (~ nye. Ter. <i>сидяг</i>)
* <i>soəðikəmə</i>	betenni?, odatenni?, положить к мне!: milyen alak?
<i>sódusa</i>	szánkaraván (C. <i>suaŋuam</i>)
* <i>solatu</i>	üveg
<i>sónalə</i>	sirály (C. <i>sonaleá</i>)
* <i>sonko</i>	ér, жила
<i>sora</i>	eső (C. <i>sóruaŋ</i> , ~ nye. L. <i>sārū</i>)
<i>sorutu</i>	szemerkélni (eső): sing. 3.
*[<i>sukale</i>]	csuka
* <i>susujki'a</i>	domb
* <i>sūda</i>	lapocka (~ nye. L. <i>sūdi</i>)
<i>sürü</i>	hó (C. <i>siru</i> , ~ nye. L. <i>sira</i>)
<i>sürüda</i>	télen
<i>šahi</i>	test (C. <i>šafe</i>)
* <i>šaj</i>	sarok, szöglet
<i>šajba</i>	hét (C. <i>šaibúa</i> , ~ nye. L. <i>ši'iw</i>)
<i>šajbamiťə</i>	hetedik
<i>šajdima</i>	füstölt (hús) (C. <i>šaded'ama</i> 'braten')
* <i>šandimiši</i> [-di'mi-]	megbotlani
<i>šarimiťədi</i>	szégyenkezni (C. <i>šareme'am</i> , ? ~ nye. L. <i>šādölārā</i>)
* <i>šarsəðisi</i>	szeretni
<i>šatidi</i>	befejezni (C. <i>šadé'am</i>)
* <i>šatirisi</i>	megnyugtatni, csillapítani
<i>šadirsisi</i>	vigasztalni
<i>šē</i>	nyílás, lyuk (C. <i>sie</i> , ~ nye. L. <i>ši</i>)
<i>šēda</i>	nyelv (C. <i>sieja</i> , ~ nye. L. <i>šē</i>)
<i>šėjmi</i>	szem (C. <i>šáme</i> , ~ nye. L. <i>šäew</i>)
<i>šejmiga ičo</i>	vak
<i>šēlaku</i>	kicsi (C. <i>sieľaku</i>)
<i>šēlbi'</i>	a vér alvadása, згущение крови (? C. <i>šalime'am</i> 'fett werden', ~ nye. L. <i>šēlw</i>)
<i>šemtādi</i>	* elmerülni (? ~ nye. L. <i>šējā</i>)
<i>šéni</i>	?, <i>təniə təmuŋku šéni kontəgetətu hotəpturádiə</i> 'Így az egér... az általa megölt (kont.) nélkül maradt.'
* <i>šēŋkəlesi</i>	meghálni, éjszakázni vhol (~ nye. L. <i>šēŋkā</i>)
<i>šepši</i>	nyál (C. <i>šábsiŋ</i> , ~ nye. <i>sapcā</i>)

<i>šepšitirši</i>	köpni
<i>šēr</i>	dolog (C. <i>sier</i> , ~ nye. L. <i>šēr'</i>)
* <i>šeradi</i>	felöltöztetni, одеть (~ nye. L. <i>šērā</i>)
* <i>šerisi</i>	meginni
<i>šeriteszi</i>	felöltöztetni
<i>šérkali ičo</i>	bűntelen, nem hibás, „dologtalan”
* <i>šeruku</i>	reszelő (~ nye. L. <i>šērēs'</i>)
<i>šédipši</i>	fúró
* <i>šediminti</i>	csinálni: igenév, sing. gen + Px sing. 3.
<i>šēdir</i>	ablak (C. <i>siader</i> , ~ nye. L. <i>šider'</i>)
*[<i>šiga</i>]	maréna, чир
<i>šigi'a</i>	emberevő (? C. <i>sigu'am</i>)
* <i>šime</i>	hamu (~ nye. L. <i>šibē</i>)
* <i>šimimiđi'a</i>	elhallgatni, elülni (szél): sing. 3.
<i>šínša</i>	mell (C. <i>sinša</i>)
* <i>šini'</i>	elveszni? : sing. 3.
<i>širkatši [-ka'ta-]</i>	ásni (C. <i>siri'éma</i> , ~ nye. L. <i>širā</i>)
<i>šiti</i>	kettő (C. <i>siti</i> , ~ nye. L. <i>šidē</i>)
<i>šiti bi'</i>	hús
<i>šitidata</i>	nyolc (C. <i>šitidata</i> , ~ nye. L. <i>šidantēt</i>)
<i>šitidimtitō</i>	nyolcadik
* <i>šitja</i>	körül
<i>šitabi [si'tobi]</i>	mese (Ter. 428. <i>сѣмѣбѣ</i>)
* <i>šidatursa [-da'tu-]</i>	fröcskölni, брызгать (? ~ nye. L. <i>sadōc'</i>)
* <i>šid'ajši</i>	fényes
<i>šidimtitō</i>	második
* <i>šoamu</i>	a szülőknél fiatalabb férfi, aki másik családhoz tartozik (~ nye. L. <i>šūma</i>)
<i>šuar</i>	barát (Ter. 425. <i>c̄yap</i>)
* <i>šulūda</i>	magához térni, felocsúdni
<i>šūrša [sū-]</i>	mászni (C. <i>šūrum</i>)
* <i>šūsada [sū-]</i>	vékony
<i>šūtāsa [šū'ta-]</i>	meríteni (C. <i>šūtātūma</i> , ~ nye. L. <i>sōc'</i>)
<i>šūlarša</i>	fütyülni (C. <i>šūlātum</i> , ~ nye. L. <i>šūdaré</i>)
* <i>tō</i>	no! ny!
[<i>tābəkā</i>]	fejsze (C. <i>tobakā</i> , ~ nye. L. <i>tubka</i>)
<i>tābā'</i>	gombolni: imperat. sing. 2.; l. <i>tāhāda!</i> (? C. <i>tofijum</i> 'hängen bleiben', ? ~ nye. L. <i>tābāc'</i>)
* <i>tābā'a</i>	oda
<i>tāhāda</i>	(helyére) tenni, helyezni, поставить
<i>tājbu</i>	farok (Ter. 423. <i>māūbyzāū</i> : duális, ~ nye. L. <i>tāewa</i>)
* <i>tājkalā'</i>	várni: imperat. sing. 2.
<i>tājrsi</i>	repülni (C. <i>taérim</i> , ~ nye. L. <i>tīš'</i>)
<i>tājču</i>	lenni: sing. 3. (C. <i>taeiču</i>)
* <i>tākaga</i>	romlott étel szaga
* <i>tālāda [to-]</i>	bezárni, замкнуть (~ nye. L. <i>talā</i>)
* <i>tālipiši ~-lūp-</i>	megkérdezni, спросить (~ nye. L. <i>talebtā</i>)
<i>tāmaga</i>	sűrű szőrzet (C. <i>tamagā</i>)
* <i>tāmāntəsi</i>	rágni
<i>tāmunku</i>	egér (C. <i>tomunku</i>)

<i>təna</i>	te (C. <i>tannaŋ</i>)
<i>tənda</i>	ez?: <i>tənda məuntəntuŋ</i> 'e földjükön' (C. <i>tandaŋ</i> 'dorthin')
* <i>təntərtisi</i>	futni vki után, üldözni, догонять
* <i>təhé</i>	íme! БОГ!
<i>təhiə</i>	így (C. <i>tani'áŋ</i> , ~ nye. L. <i>ta-</i> , <i>tā</i>)
<i>təhiməni</i>	arra, ott (C. <i>tanimanu</i>)
[<i>təhini</i>]	ott
<i>təŋəda</i>	nyáron (C. <i>taŋa</i> , ~ nye. L. <i>tā'</i>)
<i>təŋəkə</i> [-ŋə'kə]	posztó (Ter. 434. <i>таңа''кə</i> , Pop. 105. <i>tangaka</i>)
<i>təŋəðə'</i>	harisnyafajta, чижі: plur. (C. <i>taŋadá</i>)
[<i>təŋkəgəjka</i>]	erős (C. <i>tankagá</i>)
<i>təŋkəðə</i>	derék, поясница
* <i>təptəda</i>	szoritani
<i>təraptomáj'</i> [toro-]	hiába (C. <i>torabtumai'</i> , ? ~ nye. L. <i>tāramkana</i>)
<i>təsiðə</i>	nagyon (Ter. 433. <i>тəсүзə</i>)
* <i>təðətəsa</i> [-ðo'ta-]	ragadni, tapadni (~ nye. L. <i>tadā</i>)
<i>təuði</i>	elrepülni (C. <i>tau'am</i> , ? ~ nye. L. <i>tís</i>)
<i>tā</i>	szelíd rénszarvas (C. <i>tā</i> , ~ nye. L. <i>tī</i>)
<i>tagə</i>	mögé
<i>tákə</i>	el, вон (Ter. 427. <i>такə</i> ~ nye. L. <i>tə-</i>)
[<i>takəməni</i>]	vmi mögött el
[<i>takəni</i>]	mögött
[<i>takəðə</i>]	mögül
* <i>tala</i>	boldogság
* <i>tālā</i>	azonos nevű, más családhoz tartozó ember
<i>talo</i>	tegnap (C. <i>taluŋ</i>)
<i>talō dālɛ</i>	tegnapi nap
<i>tamtuda</i>	megvásárolni (C. <i>tamtəju'ama</i> , ~ nye. L. <i>təmtā</i>)
<i>tamtusi</i>	kereskedő
<i>tamtüsa</i>	bemászni (Ter. 430. <i>мамтүсə</i>)
<i>tanəlikü</i>	kevés (C. <i>tanəliku</i> , ? ~ nye. L. <i>tāñu</i>)
<i>tandü</i>	csepp, капля
<i>tansə</i>	nemzetség (C. <i>tansa</i> , ~ nye. L. <i>tənc</i>)
<i>tənsə</i>	lasszó, pányva (C. <i>tənsəŋ</i> , ~ nye. L. <i>tīnc</i>)
<i>tantəda</i>	csöpögni (C. <i>tandātu</i> , ~ nye. L. <i>təs</i>)
<i>tantəgə</i>	széles (C. <i>tantagá</i> , ~ nye. L. <i>tāñū</i>)
<i>tantəðü</i>	szélesség
<i>tarəda</i>	elosztani (C. <i>taru'ama</i> , ~ nye. L. <i>tāré</i>)
<i>tarumsa</i>	elválni, расходиться
<i>tašütə</i>	keserű (C. <i>tasagá</i>)
<i>tata</i>	ár, шило (Pop. 69. <i>tata</i>)
<i>tatəda</i>	szétteríteni (C. <i>tadyama</i>)
* <i>tatutəsa</i> [-tu'tə-]	sajnálni, bánni, жалеть o
<i>tī</i>	ti ketten (C. <i>tī</i>)
* <i>təðəda</i>	kicsorbitani
<i>təmajtisi</i>	hallgatni, молчать (? C. <i>təndəitəndem</i>)
<i>təmiñə</i>	most, mindjárt (C. <i>temenaŋ</i>)
* <i>təmičiki'ə</i>	verni kezdeni, начать колотить: sing. 3.
<i>təmiñisi</i>	elhallgatni, замолчать
<i>təŋ</i>	ti (C. <i>təŋ</i>)

* <i>tingiminta</i>	ma
* <i>tiŋkāda'a</i>	mély
* <i>tīdā</i> [először <i>tīdī</i>]	az anya fiatalabb fivére (~ nye. L. <i>tīdē</i>)
* <i>togaj'am</i>	megszúrni szálkával, занозить: sing. 3. (? ~ nye. Ter. <i>maeyb</i>)
<i>tólarša</i>	lopni (C. <i>tolarum</i> , ~ nye. L. <i>tālē</i>)
<i>tolī'a</i>	tolvaj
* <i>tondaj'tisi</i> [- <i>ndiāj-</i>]	feküdni (ember)
<i>tondajmāptīda</i>	lefeküdni
* <i>tonditi</i>	hóvihar van (~ nye. L. <i>tāncē</i>)
<i>tónsi</i>	hóvihar
* <i>tōpsa</i>	evező
<i>toptugusa</i>	megszámolni (C. <i>tua'bta'dma</i> 'lesen', ? ~ nye. L. <i>tōχō</i> 'lernen')
* <i>toṛa</i> [- <i>re</i>]	lábfej?, talp?, ступня
<i>torāša</i>	harcolni, birkózni (C. <i>torātum</i> , ~ nye. L. <i>tārōc</i>)
* <i>tori</i>	serke (~ nye. L. <i>talēk</i>)
<i>tosō</i>	újszülött rén bőre
<i>tosogaku</i>	újszülött rén (C. <i>tōsu</i>)
<i>tū tīl'a</i>	korom: plur.
<i>tū'a</i>	megjönni: sing. 3. (C. <i>tū'ma</i> , ~ nye. L. <i>tōś</i>)
* <i>tūbaka</i>	bőr (nem emberi) (? ~ nye. L. <i>tōbjēwa</i> 'gegerbtes Fell')
<i>tūbidi'</i>	puska
<i>tugī'</i>	anyag, rongy, тряпка (C. <i>tuge'</i> , ~ nye. L. <i>tōχē'</i>)
<i>tugī' samu</i>	kendő
* <i>tuhī</i>	gomb
<i>tuj</i>	tűz (C. <i>tui</i> , ~ nye. L. <i>tū</i>)
<i>tulbagaṛsā</i>	bukfencezni
<i>tūrku</i>	tó (C. <i>turku</i> , ~ nye. L. <i>tō</i>)
<i>turkutana</i>	teherszán (Pop. 69. <i>turku</i>)
* <i>turusa</i>	gyalu (~ nye. L. <i>turōs</i>)
* <i>tūsajkō</i>	fekete
<i>tutimiam</i>	vágyódni: sing. 1. (Ter. 423. <i>тутымы'ам</i>)
<i>tuḏa h'a</i>	síbot
<i>tuḏa'</i>	sí: plur. (C. <i>tūta</i>)
* <i>tūbako</i>	feszés, szoros
<i>tūčanandutu</i>	hányingere van (C. <i>tui'tali'em</i>)
<i>tūčatu</i>	hányingere van
* <i>tāha</i> [to-]	ék, клин (~ nye. L. <i>tēb</i>)
<i>tajbajara</i>	gyomor (Pop. 96. <i>tajba</i> , ~ nye. L. <i>tīb</i>)
<i>tambitasi</i>	törni (Ter. 426. <i>таңхозымә</i>)
<i>taṇhadi</i> [- <i>ho-</i>]	letörni, ломаться
* <i>tarki</i>	csizma
<i>tējnda'</i>	tüdő: plur. (C. <i>tieinda</i> , ~ nye. L. <i>tīwāk</i>)
[<i>tenimtisī</i>]	hozzászokni
<i>tenintira</i>	ismerni: tárgyas ragozás, sing. 2. (C. <i>tannentema</i> , ~ nye. L. <i>tēhēwā</i>)
<i>téra</i>	belső rész (C. <i>tareaga eī'ua</i> 'leer', ~ nye. L. <i>tēr</i>)
[<i>tēraga ičo</i>]	üres
<i>tēsālūku</i>	hűvös (C. <i>tasaliku</i> , ~ nye. L. <i>tēcīde</i>)

<i>tesitō</i> [-tiə, -te]	hideg (C. <i>tasiti</i>)
<i>tēdu</i>	felhő (C. <i>tiru</i> , ~ nye. L. <i>tir</i>)
<i>tida</i>	ruhaujj (C. <i>tija</i> , ~ nye. L. <i>tū</i>)
<i>tidī</i>	bemenni (Ter. 420. <i>mušdu</i> 'залезть', ~ nye. L. <i>tūs</i>)
<i>timi</i>	fog (C. <i>timi</i> , ~ nye. L. Erd. <i>tim</i>)
<i>timidi</i>	sietni, спешить (C. <i>timintim</i>)
<i>timši</i>	megrothadni (C. <i>tim'em</i> , ~ nye. L. <i>timc</i>)
<i>timtasi</i>	megrothadni
<i>tihi'a</i>	savanyú (J. <i>tinea</i>)
<i>tipši</i>	fésű, гребень (C. <i>tibsin</i> , ~ nye. L. <i>tis</i> 'kammen')
* <i>tida</i>	fogj be! запрячь!
<i>tōru</i>	uszony (C. <i>tuaru</i> , ~ nye. L. <i>tōra</i>)
<i>tūa</i>	szárny (C. <i>tū, tūa</i> , ? ~ nye. <i>tō</i>)
* <i>tūda</i>	megjönni, hazajönni; ? vö. <i>tidī</i> !
* <i>tündesa</i>	folyni
<i>čaha</i>	szög; l. <i>taha</i> !
* <i>čama</i>	a ruha összekapcsolására szolgáló eszköz
<i>čajba</i>	has; l. <i>tajbajera</i> !
<i>čanhədiši</i>	eltörni, összetörni, сломать; l. <i>tambitaszi</i> !
* <i>čenda</i>	szíj a ruha hátán: plur.
<i>čeritəsi</i> [-ri'tə-]	lovagolni, ездить верхом (Ter. 419. <i>чepā</i> 'cu)
<i>četa</i>	négy (C. <i>táta</i> , ~ nye. L. <i>tēt</i>)
<i>četamtitō</i>	negyedik
* <i>čediriti</i>	akasztó, halszáritó
* <i>činda</i>	horizont: sing. gen.
<i>čirida</i>	hátgerinc (C. <i>tirijá</i> 'Kreuz', ~ nye. L. <i>tir</i> 'Kante, Hügel-rücken')
<i>čirimi</i>	halikra (C. <i>tirimi</i> , ~ nye. L. <i>tirēbe</i>)
* <i>čuba</i>	-ig
<i>čū</i> I.	rén zsírja (C. <i>tū</i> , ~ nye. L. <i>tū'</i>)
<i>čū</i> II.	takaró (C. <i>tui</i> , ? ~ nye. L. <i>tō'</i>)
<i>čū'a</i>	elég lenni: sing. 3. (C. <i>tū'am</i> ? ~ nye. L. <i>tāewā</i>)
<i>čūda</i>	elérni, достичь
<i>čuhada</i>	óta
<i>čündukaša</i>	ugrani (C. <i>tintárum</i> , ? ~ nye. L. <i>tibtā</i>)
<i>čüntūdūša</i>	kiönteni (? C. <i>tinali'em</i> 'umfallen')
<i>čünürša</i>	szaglászni, szimatolni, нюхать (C. <i>tinu'ama</i> 'riechen', ~ nye. L. <i>tūñē</i>)
<i>čütü'</i>	csalétek

Материалы к запасу познаний о нганасанском языке

Автор записал свой материал по нганасанскому языку в октябре и ноябре 1968 г. в Ленинграде. Опрошываемый лицо был Алексей Молкович Турдагин, восемнадцатилетний студент, родным языком которого является нганасанский.

Своей важнейшей задачей автор считал собирание слов. Подавляющее большинство слов, приблизительно 1020, включенных в словник, — самостоятельные основы, среди них очень мало образованных слов. Около 300 слов было до сих пор неизвестно, они отмечены звездочкой. Если то или иное слово находится в записках Кастрена, Прокофьева,

Попова или Терещенко, то автор указывает на это. Обозначены также ненецкие этимологические соответствия нганасанских слов.

Ураждение не обозначается, если (1) в слове имеется долгое гласное или дифтонг, потому что они почти всегда подударные, (2) в двухсложных словах акцент равномерно разделяется, (3) в трехсложных словах ударение приходится на второй слог, (4) в более длинных словах главное ураждение падает на первый, побочное ураждение на предпоследний слог.

Перед гласным *e* все согласные — смягченные, а мягкость обозначена только при звуках *d, l, n, s, t*. Перед *i* и *y* звуки *t, d, n* могут быть и твердыми и мягкими. Остальные согласные в таком положении вообще мягкие, а их мягкость обозначается тоже только при вышеупомянутых звуках.

Большая часть материала записана на магнитофонную ленту. Данные в скобках представляют оригинальные записки.

Тибор Микола

A földrajzi nevek struktúrája

I. Bevezetés

Földrajzi névkutatásunkban hosszú időn át bizonytalanság uralkodott az elméleti kérdések terén. Mint nyelvi jelenségeket, a földrajzi neveket is beiktattuk a köznévi grammatika szófaji kategóriájába, kiemelve bennük azt az egyetlen jellemző sajátyságot, hogy ellentétben a köznevekkel, a lokalizálás funkciója adja számukra a jelentőséget, s nyelvi tartalmuk, ha egyáltalán bírnak azzal, csak másodrangú. Kevés gondot fordítottunk viszont arra, hogy mint a különböző típusú tulajdonnevek sem alkotnak együttes rendszert (vö. KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. Bp. 1967. 10), eltérő sajátosságaikkal a földrajzi nevek is csak ellentmondásokkal állhatnak meg a köznevek rendszerében.

Sokáig hiányoztak azok a kutatási szempontok is, amelyeknek alapján a földrajzi névgyűjtő, -rendszerező és -feldolgozó munkát elvégezhetjük volna. A névkutatás, mint a különböző tudományágak kisinasa, mindig a pillanatnyilag szolgált tudomány módszertanához igazodott. Ezt tehette annál is inkább, mert a földrajzi nevek vizsgálatából leszűrhető eredmény nemcsak a nyelvtudománynak, hanem egy sor más tudományágnak is hasznos adalékként szolgálhatott.

Az egységes kutatási és rendszerezési módszer kialakítására csupán néhány évtizeddel ezelőtt történt, de már határozott kívánalmakkal és csoportosítási sémával jelentkező kezdeményezés. BENKŐ LORÁND értékes, gyakorlatilag rendszerező dolgozatával (*A Nyárádmente földrajzinevei*, MNyTK. 74.) szinte egyidőben, LŐRINCZE LAJOS *Földrajzineveink élete* (Bp. 1947.), majd *Földrajzinev-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai* (Bp. 1949.)¹ című munkáiban megfogalmazta azt a *n é v é l e t t a n i m ó d s z e r - t*, ami a táj és ember viszonyában, a földrajzi nevek keletkezésének lélektani mozzanatain keresztül, jelentéstani² rendszerezéssel igyekszik megfogni a földrajzi nevek lényegét.

Régebbi, heterogén, — a pillanatnyi tudományos érdekekhez fűződő, — elveken fölepült kutatómódszerünkhöz képest határozottan fejlődést jelent a névélettani módszer. Az azóta eltelt két évtized azonban azt mutatja, hogy valami még sincs rendben. Gyűjtő és adatközlő munkánk, ha föl is lendült az utóbbi években, olyan jellegű feldolgozó és rendszerező tanulmányt, mint BENKŐ idézett munkája, azóta sem sokat mutathatunk föl. Ennek okát pedig, ha előszeretettel is szoktunk hivatkozni rá, ma már nem a földrajzi nevek fel-

¹ A továbbiakban FÉ. illetve FM. rövidítéssel hivatkozunk ezekre a művekre.

² Az alaktani szempontok figyelembevételét LŐRINCZE sem emeli ki, INCZEFI pedig már másodrendűnek, kisebb területeken mellőzhetőnek minősíti (vö. SzPFÉ. 1965. 124).

gyűjtetlenségében kell keresnünk, hanem a földrajzi névtudomány elméletében és módszerében. Szépen bizonyítja ezt KÁZMÉR MIKLÓS újszerű, olykor már a földrajzi nevek szerkezetét sejtető rendszerezésű dolgozata (vö. MNyTK. 95.).

A LŐRINCZE által megfogalmazott irányvonal a földrajzi név kutatásának középpontjába, helyesen, a földrajzi névnek az étellel való kapcsolatát állítja (vö. FÉ. 4.). Ez, ha ki nem is zárja, de másodrangúnak degradálja az olyan jellegű kutatásokat, amelyek a földrajzi nevek belső és gyakran mechanikusan érvényre jutó sajátságainak, mint például a névstruktúrának vagy e névstruktúra változásainak kimutatásaira irányulnak. Pedig az ilyen jellegű kutatások háttérbe kerülése a földrajzi nevek rendszerezési lehetőségeinek leszűkítését eredményezi, amit BENKŐ idézett dolgozatával igazolni is tudunk. SEBESTYÉN ÁRPÁD mondja BENKŐ dolgozatáról, hogy „nem követője, hanem partnere Lőrinczének.” (vö. MNyj. XIII. 31.). De mint partner, LŐRINCZÉ-vel egyező módszertani elveket vall, s így tanulmányának problémái a névélettani módszer problémáit is jelenti. SEBESTYÉN pedig azt is megjegyzi BENKŐ munkájáról, hogy „két nagy nehézséggel küzd egyszerre: 1. Olyan rendszert akar teremteni, amelybe hatalmas névanyaga lehetőleg maradék nélkül besorolható; 2. A köznévi nyelvtanból kiindulva megpróbálja megalkotni a lényegesen eltérő nyelvi természetű nevek sajátos nyelvtani kategóriáit. Ezek az okok magyarázzák, hogy kategóriái sokszor heterogének.” (vö. im. 35.). — Ez ténylegesen azt jelenti, hogy a névélettani módszer által nyújtott rendszerezési lehetőség szűknek bizonyul földrajzi neveink számára, a köznévi nyelvtan analógiás lehetőségeinek földhasználásával pedig megsértjük a földrajzi névkutatás LŐRINCZE által szorgalmazott (vö. FÉ. 4) „önelvűség”-ét.

1966-ban néhány szamosháti községből (*Szamoszeg, Szamoskér, Kérszemén, Nábrád*) helyszíni gyűjtés útján följegyeztem a jelenkori földrajzi névanyagot. Ugyanakkor kezdtem el a jelzett gyűjtőterülethez tartozó szülőfalum — Szamoszeg — történeti névanyagát is összegyűjteni azzal a szándékkal, hogy rendszerezve, tanulmány formájában földolgozom azt. Helyszíni gyűjtésem, és a számomra hozzáférhető történeti forrásmunkák alapján több mint félezer földrajzi név^a került össze. Egyetlen községből ez már számottevő, földolgozásra méltó anyag. A tanulmány elkészítése azonban mostanáig húzódott, mert a köznévi grammatika kölcsönzésre alkalmas kategóriával nem akartam a rendszerezés egységét megzavarni, a névélettani módszer lehetőségei pedig, különösen a nevek strukturális sajátságainak befogadására elégtelennek bizonyultak. Ez a körülmény arra késztetett, hogy rendszerező munkámat egyelőre félretéve, a problémát okozó névstruktúra sajátságaival kezdjek foglalkozni azzal a céllal, hogy kutatási eredményeim esetleg hozzásegítenek olyan szempontokhoz, amelyeknek birtokában a névélettani módszer által ajánlott, de szűknek bizonyult rendszerezési lehetőséget rugalmasabbá tehetjük anélkül, hogy annak homogén voltát megzavarnánk. Így került sor e dolgozat megírására.

Saját gyűjtésű szamoszegi történeti és jelenkori névanyagom mellett elsősorban GYÖRFFY, KNIEZSA és SZABÓ T. ATTILA történeti adataira támaszkodom. Azért elsősorban ezekre, mert a történeti alakváltozatokat itt találtam meg elfogadhatóan azonosítva. A névstruktúra vizsgálata szempontjából pedig alapvető követelmény, hogy pontosan azonosított régi és új párhuzamos földrajzi névalakok álljanak a kutató rendelkezésére.

Földrajzi neveink szerkezetének diakronikus vizsgálata nem ismeretlen szakirodalmunkban. A névélettani módszer idézett kívánalmára azonban,

csupán mint a földrajzi nevek változásának egyik típusa jelentkezik (vö. LÓRINCZE: FÉ. 23—7.; FM. 14; KÁLMÁN B.: i. m. 187—199). A névstruktúra leíró szempontú vizsgálatával már előnyösebb helyzetben vagyunk. KÁZMÉR MIKLÓS Alsó-szigetköz földrajzinevei (MNYTK. 95.) című kitűnő dolgozata mellett, az utóbbi években INCZEFI GÉZA kezd behatóbban olyan kérdésekkel is foglalkozni, amelyek közvetve vagy közvetlenül, a földrajzi nevek szerkezeti sajátságait is érintik: Laza szerkezetű földrajzi nevek típusai és alaki kérdései (MNY. LXIII, 64—71), Az összetett földrajzi név fogalma (SzPFÉ. 1962. 29—32) stb. SEBESTYÉN ÁRPÁD szavaival élve, meg kell azonban jegyeznünk ez utóbbi dolgozatokról, hogy „inkább útkeresés” (vö. i. m. 38) jellegű van, mint eredményt hozó, s éppen ezért a félresiklásoktól sem mentesek.

A földrajzi nevek alaki csoportjait például INCZEFI alárendeli a köznyelvi grammatikából jól ismert *egyszerű*, *összetett* és *többszörösen összetett* terminusoknak, s így beszél egyszerű-, összetett- és többszörösen összetett földrajzi nevek-ről. Ezeknek a műszavaknak itteni alkalmazása azonban hibás, sőt félrevezető, mert nem fedik azt a nyelvi valóságot, amit velük kapcsolatban a közneveknél már megszoktunk. A közneveknek ezek a terminusai szigorúan alakiságra utalnak, s ezért úgy kell értelmeznünk őket, hogy egyszerű köznév az, amelyik egy szónak megfelelő hangsorral fejez ki egy fogalmat, az összetett kettő, a többszörösen összetett pedig több szónak megfelelő hangsorral fejezi ki az egyetlen fogalmat. Földrajzi neveink esetében ez nem így van, és ez a magyarázata annak, hogy INCZEFI-nek az a látszatra egyértelműnek ható definíciója, hogy „egyszerű földrajzi névnek azt tartjuk, amelynek kisebb, önálló egysége nem lokalizálható önálló földrajzi névként a tér valamely meghatározott helyére” (vö. SzPFÉ. 1962. 29.), azonnal abba a nehézkes kommentálásba torkollik, hogy „A földrajzi név állhat két vagy több felismerhető köznévi tagból (*Földvár*, *Nagyköhid*), vagy a tagok egyike személynévi eredetű is lehet (*Babárvár*, *Cirokméhes*, *Ficsorjárás*), mégis egyszerű földrajzi névnek kell értékelnünk, mert a név tagjai nem funkcionálnak egyenként névként, hanem két vagy több tag csak együttesen alkot egyetlen helyre lokalizálható földrajzi nevet. Ezek csak több köznévi (esetleg személynévi és köznévi) tagból álló egyszerű földrajzi neveknek tekinthetők” (vö. uo.). De jegyezzük meg, hogy még ez a kiegészítés sem menthet meg bennünket földrajzi neveink csoportosításában a melléfogásoktól, s így INCZEFI-t sem. Idézett munkájának több adatáról kiderül, hogy téves a besorolásuk.

Az ismételtetések elkerülése végett INCZEFI-nek csupán a *Horrohát* földrajzi név besorolásával kapcsolatban próbálok ellenvéleményt nyilvánítni. Ő ezt a nevet az egyszerű földrajzi nevek közé iktatja azzal az indoklással, hogy nincs a névnek ellentétpárja, nincs *Horró* földrajzi név. De jegyezzük meg azonnal, hogy ugyanott említ egy *Horroér* alakú adatot (i. m. 30). Szamosszeg jelenkori földrajzi névanyagából precedens erre a *Csèrgehát*,³ *Sebeshát* név. Ezek mellett INCZEFI adatahoz hasonlóan megvannak a *Csèrge-patak*, *Sebespatak* nevek, de nincsenek **Csèrge*, **Sebes* alakzatok. Így INCZEFI szerint ezek a nevek, egyszerű földrajzi neveknek minősülnének, mivel a jelenlegi szamosszegi földrajzi névhasználat nem ismeri az ellentétpárként számításba vehető **Csèrge*, **Sebes* alakokat önálló földrajzi nevekként a meg-

³ Szamosszegi saját gyűjtésű névanyagomból a továbbiakban forrásjelzés nélkül idézek.

levő *Csérgehát* és *Sebeshát* nevek mellett. A történeti adatok figyelembevételével azonban tiltakoznunk kell az ilyen besorolás ellen még leíró szempontból is.

PESTHY FRIGYES 1864-ből származó szamoszegi anyagában található egy *Kórogy Patak hát* adat, aminek jelenkori megfelelője *Kóuróútyhát*-ra rövidült. E rövidült alak mellett él ma a *Kóuróútypatak* név is, de nincs **Kóuróúgy* forma. Így a jelenleg élő *Kóuróútyhát* nevet INCZEFI szerint egyszerű földrajzi névnek kellene tekintetnünk. Idézett történeti adatunk azonban jelzi, hogy ellentétpárként a *Kóuróútypatak* ~ 1864: *Kórogy Patak hát* > 1966: *Kóuróútyhát* formákat kell állítanunk. Így pedig világossá válik előttünk, hogy a *Kóuróútyhát* nem egyszerű földrajzi név, mivel differenciálódás útján keletkezett, és a név első eleme, ha rövidült formában is, de utal egy másik földrajzi névre, a *Kóuróútypatak*-ra. E példa analógiájára az említett *Csérgehát*, *Sebeshát*, de INCZEFI *Horrohát* adata is ilyen típusú névnek minősül.

Nem egyik vagy másik kutatónk munkájáról kívánok itt bírálatot adni, csupán azt akarom észrevételeimmel hangsúlyozni, hogy földrajzi névkutatásunkban mutatkoznak még hiányosságok, sőt olykor tévedések is. Célom az, hogy egy szűkebb területen, a földrajzi nevek struktúrája területén, amennyire gyűjtött anyagom tanulságai megengedik, pótoljak és helyesbítsek.

A földrajzi nevek strukturális vizsgálata hasznos és jogos is. Hivatkozunk itt ismét SEBESTYÉN ÁRPÁD-ra, aki LŐRINCZE Földrajzi neveink élete című munkája új kiadásának időszerűségét kommentálva megjegyzi, hogy „lehet, részletekkel vitába fognak szállni, új szempontokat fognak ajánlani” (i. m. 29.). De néhány oldallal hátrébb azt is elmondja, hogy „Szinte természetesnek látszik, hogy az azonos nyelvi elemeket különböző irányokból megközelítő kutatás: a történeti, magyarázó és leíró, rendszerező vizsgálat végül összekapcsolódva új tudományos részterületté egyesül: felismeri sajátos kérdéseit, „önelvűvé” válik, saját terminológiát és módszert alakít ki magának” (i. m. 31.). — Úgy hisszük, hogy ennek az elgondolásnak az érvényrejutásához, a földrajzi-névtudomány kiterébélyesedéséhez elengedhetetlenül szükséges földrajzi neveink szerkezetének a pontos ismerete, s így kutatása is.

II. A földrajzi nevek szerkezeti egységei

Földrajzi neveink szerkezetéről úgy beszélni, hogy ne legyen egy biztos névcsoportosítási alapunk, szinte lehetetlen. Az eddigi fejtegetésből viszont tudjuk azt, hogy az INCZEFI által ajánlott csoportosítás nem egyértelmű, s így nem is megbízható. Névkutatásunk tehát igényli egy olyan tényezőnek a fölmutatását, ami biztos csoportosítási alapként szolgálhat földrajzi neveink számára.

Tapasztalatunk szerint a földrajzi nevek alakiságára, s ezen keresztül szerkezetére is, erőteljes befolyást gyakorol a név által jelölt földrajzi tárgy *osztott* vagy *osztatlan* volta. Ha a földrajzi tárgy egy határozott tájegységen belül osztatlan egységet mutat, a lokalizálására alkalmazott név viszonylag egyszerű: *Báróútag*, *Natyszeg* stb. Ha azonban a földrajzi tárgy differenciáltságot mutat, a lokalizálására használt név már komplikáltabb: *Báróútagosi tanya*, *Natyszegesi füzes* stb. Ezt a sajátságot, mivel a megosztatlanság o t - o t időrendben mindig később követi a meg o s z t o t t s á g, föl-

használhatjuk földrajzi neveink csoportosítására. Így azokat a földrajzi neveket, melyek egy határozott tájegységen belül megosztatlan földrajzi tárgyat jelölnek, elsődleges földrajzi nevek-nek mondhatjuk, szemben azzal a másodlagos földrajzi nevek-nek mondható típusal, melyek megosztott, differenciált földrajzi tárgyak lokalizálásaira szolgálnak. Természetesen, ha az egyszer már differenciálódott földrajzi tárgy újabb differenciálódást szenved, újabb, de méginkább komplikáltabb név keletkezik a lokalizálásra: *Bárótagosi tanyaudvár* stb. Az ilyen típusú földrajzi neveket a keletkezésük időrendje alapján harmadlagos földrajzi nevek-nek mondhatjuk.⁴ Úgy látszik, INCZERI elgondolása is ilyen lehetett, de a köznévi grammatikából kölcsönvett terminológiákkal zavarossá tette a kategóriák közötti különbségtevést (im. 29–32.).

A földrajzi nevek eredet szerinti csoportosítása mellett szükségesnek látszik az alak szempontjából történő kategorizálás is ahhoz, hogy strukturális vizsgálódásainkat döccenőmentesen végezhessek. Erre a csoportosításra önként kínálja magát a földrajzi neveknek az az alaki sajátága, hogy egy vagy több köznévi szónak megfelelő tagból állhatnak. Így elkülöníthetünk egyelemű földrajzi neveket, és többelemű földrajzi neveket.

A földrajzi nevek csoportosításában jelentkező problémát így oldva meg, szerkezeti vizsgálatainkat az elsődleges földrajzi nevekkal kezdjük. A neveknek ebben a csoportjában elkülöníthető alaki szempontból az egyelemű és a többelemű névcsoport. Noha látszólagosan úgy tűnik, hogy az egyelemű nevekben szerkezeti problémát nem lehet keresni, mégis hasznosnak mutatkozik a fölülvizsgálatuk, mert mint később, a földrajzi nevek szerkezeti egységeinek ismertetése után ez érthetővé válik, hol egyik, hol másik szerkezeti egység jellemző vonása mutatkozik meg bennük.

Az elsődleges egyelemű földrajzi neveket közszoji jelentésük alapján három típusba sorolhatjuk:

1. Vannak olyan egyelemű földrajzi nevek, melyekről azt kell tartanunk, hogy jelentés nélküliek, mert ha etimonjaik a nyelvtudomány által felderítettek is, a köznévi gyakorlatban ismeretlenek: *Bátság, Bigecs, Ószuszka, Tenyhe* stb. GYÖRFFY történeti adataiból: 1263: *Gutha*, 1230: *Libona*, 1261: *Guech*, (1275) *Zechke* stb. (vö. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, Bp. 1963. I, 85. 116. 309. 409).

Ennek a földrajzi névtípusnak jellemzője, hogy a közszoji jelentéstartalom hiánya miatt, a jelölt földrajzi tárgyról semmit sem képes mondani. A lokalizálást viszont a tájegységen belül félreérthetetlenül, az összes névtípusok közül legtökéletesebben teljesíti. Ha figyelembe vesszük azonban kutatóinknak azt az egybehangzó észrevételét, hogy valamennyi földrajzi nevünk végső fokon eredeti köznevekre vezethető vissza (vö. KÁLMÁN: im. 10.), akkor számolnunk kell e típusnál a változás lehetőségével, ami esetleg nem csak a jelentés-nélkülivé válásban nyilvánulhat meg.⁵

2. Nagy számmal használatosak olyan egyelemű földrajzi nevek is, amelyek már köznévi jelentéstartalommal bírnak: *Fácános* (Kbv.),⁶ *Hegyess*,

⁴ E magyaros terminusokat PAPP LÁSZLÓ lektori javaslata alapján használjuk, a korábban alkalmazott *primer*-, *szekunder*- és *tercier* földrajzi nevek terminusok helyett.

⁵ Az elsődleges földrajzi nevek c. fejezetben igazoljuk ezt.

⁶ Kbv. = Kataszteri birtokvázlat, Szamosszeg, 1891.

Közepsőü, Sürü stb. GYÖRFFY történeti adataiból: 1214. *Cheusci*, 1291—94. *Fenes*, 1230. *Halazy*, 1214. *Tuluoy* stb. (im. 609., 617. 221. 514).

A földrajzi nevek különböző típusai közül talán az idevonható nevek mutatják a legérdekesebb képet. Közzói jelentésével például a *Fácános* név elárulja, hogy mi a lokalizált területre legjellemzőbb állat, a *Hegyess* név utal a jelölt terület alakjára, a *Sürü* a növényzeti viszonyra, de egyiknek sem találunk közzói jelentésében olyan utalást, ami a nevekkal lokalizált földrajzi tárgyak alapvető sajátosságára vonatkozna. Nem tudhatjuk meg a nevekből azt, hogy *rét, erdő, kaszáló, szántó* stb.-e a lokalizált földrajzi tárgy. Az ilyen típusú földrajzi neveknek nincs valóságos földrajzi fogalmat kifejező képességük, és közzói jelentésük csupán a lokalizálást szolgálják.

3. Elkülöníthetjük végül az egyelemű földrajzi neveknek egy olyan csoportját, melynek tagjai közzói jelentéssel bírnak, de ez a jelentés olyan természetű, hogy vele mindig az a valóságos földrajzi fogalom jut kifejezésre, ami a diakronia terén mindig, de gyakran a szinkronia terén is, igaznak bizonyul a névvél jelölt földrajzi egységre: *Érdőü, Mezőü, Kertészet, Rét* stb. GYÖRFFY történeti adataiból: 1257. *Rev*, 1335. *Palatha*, 1200. *Almas*, 1324. *Zygeth* stb. (i. m. 657, 650, 593, 147).

Ezek a nevek, mint mondtuk, kifejezésre juttatják a jelölt földrajzi tárgy milyenségét, de baj van a lokalizáló képességükkel. Az egyelemű neveknek ez a típusa ugyanis csak bizonyos föltételekkel képes a pontos lokalizálásra. Egyik ilyen föltétel, hogy a határozott tájegységen belül csak egy olyan földrajzi fogalom létezhet, amit a név kifejezésre juttat (vö. LÓRINCZE: FÉ. 8.). Másik föltételnek pedig az látszik, hogy ha mégis több hasonló földrajzi fogalom volna a tájegységen belül, akkor azok nevében elkülönítő elemet kell alkalmazni: *Szeg ~ Kutyaszeg, Küsszeg, Natyszeg*. — Ez a tény arra enged következtetni, hogy a földrajzi nevekben a lokalizálás elvégzése és a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmának kifejezésre juttatása nehezen kapcsolódhat egyetlen szóhoz. Vagyis, ha pontosan lokalizál a név, a jelölt földrajzi tárgy valóságos földrajzi fogalmát nehezen képes kifejezni (vö. *Fácános, Hegyess* stb.), és fordítva, ha a jelölt földrajzi tárgy valóságos földrajzi fogalmát pontosan közli közzói jelentésével, bizonytalan a lokalizáló képessége (vö. *Érdőü, Rét* stb.).⁷

Ha ezek után megnézzük a többelemű elsődleges földrajzi neveket, ez utóbbi feltevést igazolva láthatjuk: *Főüthördőühøj, Báróütag*, 1864: *Szén Égető Kert*,⁸ *Pogányok álmássá* stb. GYÖRFFY történeti adataiból: 1256. *Teremteluk*, 1323: *Symokfelde*, 1291—94: *Posalaka*, 1321: *Joankabanhaza* stb. (vö. i. m. 873, 803, 655, 597).

Ez a névtípus már jelentősen különbözik a fentebb ismertetett háromféle egyelemű földrajzi névtől. Legelső, ami szemünkbe ötlük bennük, hogy mindegyikük végéről leválasztható egy olyan köznévi elem, amelyik egyezik az egyelemű elsődleges földrajzi nevek harmadik típusával annyiban, hogy mindig olyan valóságos földrajzi fogalmat jelölnek, amelyek érvényesek az egész névvél jelölt földrajzi tárgyra is: *-tag, -høj, -álmássá, -Kert; -teluk, -felde, -laka, -haza*. Önmagukban azonban ezek a névelemek lokalizálásra képtelenek, mint ahogy az egyelemű földrajzi nevek említett csoportja is csak meg-

⁷ Hogy a földrajzi nevekben belül fogalmi részről beszélünk, az később, a szerkezeti egységek ismerete alapján érthetővé válik.

⁸ Az 1864. illetve PESTHY jelzés a továbbiakban PESTHY FRIGYES 1864-es szamoszegi földrajzi névanyagát jelenti.

szorításokkal képes erre. Így ténylegesen a földrajzi nevek tartalom hordozója-nak tekinthetjük ezeket a névelemeket, mivel egyebet nem tapasztalunk velük kapcsolatban, csupán hogy köznévi jelentésükkel a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmát közlik. De azzal, hogy a földrajzi névben rögzített helyet foglalnak el, és határozott funkciójuk van, utalnak arra, hogy a földrajzi név egyik szerkezeti egységét kell bennük látnunk. Valóban annak is minősíthetjük őket. Hogy aztán ezt a sajátosságukat kiemeljük, a továbbiakban a bázisnév műszóval fogjuk jelölni.

Idézett többelémmű elsődleges neveinkben a bázisnév előtt még egyéb elemet is találunk: *Báró-, Főúthordó-, Pogányok-, Szén Égető-, Terem-, Symok-, Posa-, Joankaban-*. Ezeknek vizsgálata, függetlenül attól, hogy egy vagy több tagból állnak-e, egészen eltérő tanulságot szolgáltat, mint a fentebb bemutatott bázisneveké. Jelentésük alapján vizsgálva, azt tapasztaljuk róluk, hogy vagy jelentés nélküliek, és ez esetben hasonlítanak az egyelemű elsődleges földrajzi nevek első típusához (vö. *Bászna, Bigecs* stb.) abban, hogy a jelentéstartalom hiánya miatt az egész névvel jelölt földrajzi tárgy milyenségéről semmit sem árulnak el; vagy olyan jelentéstartalommal bírnak, ami a jelölt földrajzi tárgy fogalmáról nem ad semmiféle fölvilágosítást, s ez esetben pedig az egyelemű elsődleges földrajzi nevek második típusával (vö. *Fácásdos, Hegyess* stb.) mutatnak erős hasonlóságot. A földrajzi nevekben azonban nem szerep nélkül jelentkeznek ezek a névelemek, mert azt tapasztalhatjuk, hogy mindig egyediesíteni tudják azokat a földrajzi fogalmakat, amiket a bázisnevek a névben kifejezésre juttatnak. Így az ilyen névelem a földrajzi név szerephordozójának minősül. A földrajzi névben tehát ennek az elemnek is megvan a határozott helye és funkciója, s ezzel az elem szerkezeti egység mivolta nyilvánvalóvá válik. Mint a bázisnév esetében tettük, itt is speciális kifejezéssel jelöljük ezt a szerkezeti egységet. A szerkezeti egység funkcióját tekintve irányadónak, az elnevezésre legjobbnak találjuk a *lok alizátor* szót.

Az elsődleges földrajzi nevek egyik típusában tehát megtalálható két, szerkezeti egységnek mondható névelem: a bázisnév és a lokalizátor. Hogy aztán ezek a szerkezeti egységek mennyire találhatók meg más típusú földrajzi nevekben, arról a következő, az egyes névtípusokat külön tárgyaló fejezeteinkben számolunk be. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, nézzük meg még a szerkezeti egységek néhány problémáját.

1. Észrevételek a bázisnevekről

Elemzésünk alapján a bázisnév a földrajzi nevek egyik szerkezeti egységének tekinthető. Jellemzője, hogy mindig a földrajzi név utolsó tagjaként szerepel, köznévi jelentésével pedig kifejezésre juttatja az egész névvel jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmát, de annak lokalizálásában sohasem vesz részt.

Szakirodalmunk ilyen értelmezésben nem ismeri a bázisnevet. Az a köznévi, valóságos földrajzi fogalmat jelölő szókincs azonban, ami adott esetben mint bázisnév a földrajzi nevek szerkezeti egységeként szerepelhet, régtől fogva kutatóink érdeklődési körében áll. LŐRINCZE LAJOS földrajzi név-alapra téve műszóval a földrajzi névadás legkézenfekvőbb forrás-anyagának tekinti (vö. FM. 10.). KÁZMÉR MIKLÓS idézett dolgozatában is fölbukkan a *lapelemek* terminus alatt (vö. MNyTK. 95 : 6). KÁZMÉR új műszava alapján arra is lehetne gondolni, hogy ő már szerkezeti egységnek tartja ezt

a névelemet. Definíciója azonban kizárja e föltevés lehetőségét. Szerinte ugyanis alapelemek azok, „amelyeket az elnevező közösség elsődlegesen használ fel tájékozódási igényeinek kielégítésére, tehát amelyek önmagukban, más determináns nélkül is alkalmasak földrajzi névi funkció betöltésére” (vö. uo.). Ez a meghatározás világosan mutatja, hogy a szerző nem szerkezeti egységnek, hanem csak a földrajzi nevek egy típusának tekinti az alapelemeket. Az alapelemeknek ilyen irányú beállítását megerősíti KÁZMÉR azzal, hogy az ismeretlen eredetű földrajzi neveket is ez alá a terminus alá utasítja, sőt kifejezésre juttatja — a bázisnevek sajátágaival ellentétben —, hogy összetétel is lehet alapelem (vö. uo.).

A LŐRINCZE és KÁZMÉR terminusaival jelölt névelemek tehát nem egyeznek az általunk szerkezeti egységnek minősített bázisnevekkel, s így ezt teljesen új fogalomként kell kezelnünk szakirodalmunkban. Földrajzi névkutatásunk eddigi eredményei azonban lehetőséget nyújtanak arra, hogy bázisneveinket ennek ellenére hagyományos alapon csoportosítsuk. Erre módot adnak LŐRINCZE kifejező, jól bevált és a kutatási gyakorlatban régóta használt kategóriái.

LŐRINCZE a földrajzi névalapréteget eredetük szerint két nagy csoportba sorolta: 1. természeti földrajzi névalapréteg, 2. műveltségi földrajzi névalapréteg (vö. FM. 6, 7). Ezek a kategóriák a névstruktúra szempontjából is tökéletesen megfelelőek, csupán a terminológia egységesítése érdekében természeti bázisnév és műveltségi bázisnév műszavakkal jelöljük a továbbiakban.

a) Természeti bázisnevek. Ha bázisneveinket abból a szempontból vesszük vizsgálat alá, hogy az általuk jelölt valóságos földrajzi közfogalmak keletkezési körülményei milyen képet mutatnak, el tudunk különíteni egy olyan típust, melynek tagjai arra utalnak, hogy létrejöttükben emberi beavatkozástól független természeti alakulatok: *bérc, folyó, hegy, tó, völgy* stb. (vö. LŐRINCZE: FM. 10.). A bázisneveknek ezt a típusát mondjuk természeti bázisneveknek.

A bázisnevektől megköveteljük, hogy köznévi jelentésükkel kifejezésre juttassák a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmát. Ezért az ilyen alakzatok: *fiatalos, sűrű* stb. nem tekinthetők bázisnévnek az *Ásói fiatalos, Tenyheji sűrű*-féle nevekben sem, mivel a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmáról semmit sem árulnak el közsói jelentésükkel. Az *ásvány, töviskes* alakok viszont bázisneveknek minősíthetők a *Kistövikes, Nyugoti ásvány* nevekben, mivel a nyelvjáráson belül 'ásott terület; tövises hely' jelentésben, közsóként is használatosak.

Ez utóbbi adatok alapján a bázisnév jellemző vonását kiegészíthetjük még azzal is, hogy a bázisnév kötve van a főnévi szófajhoz is, mivel tárgyfogalmat csak a főnév fejezhet ki.

b) Műveltségi bázisnevek. Ha a bázisnév arra utal, hogy a vele jelölt földrajzi tárgy földrajzi közfogalma emberi tevékenység eredménye, műveltségi bázisnévnek nevezzük: *falu, ház, híd, út* stb. (vö. LŐRINCZE: FM. 12.).

Szakirodalmunk e típus vizsgálata terén kevés eredményt tud még fölmutatni, és mint LŐRINCZE mondja: „az idetartozó nevek pontos megállapítása, megnyugtató rendszerezése még a jövő kutatás feladata” (vö. FM. 12.).⁹

⁹ SULÁN BÉLA „Gazdaságtörténeti vonatkozású helynevek Rozsnyó határában” (Kassa, 1943. Új Magyar Múzeum II.) c. dolgozatában rendszerezett idevonatkozó anyag található.

Szerkezeti szempontból az idetartozó nevekről ugyanazt mondhatjuk, mint a természeti bázisnevekről: ha a vizsgált adat főnév és földrajzi közfogalmat jelöl közszoí jelentésével, műveltségi bázisnévnek tekintendő: *ítató, irtás, szántó* stb. (vö. LŐRINCZE: FM. 12.). Ha ennek a követelménynek nem felel meg, mint bázisnév nem vehető számításba.

Van azonban egy olyan kisebb szócsoporthoz, ami a köznévi jelentéssel nem földrajzi fogalmat jelöl: *forduló, járás, nyomás, nyilas* stb., gazdaságtörténeti vonatkozásai miatt (vö. TAGÁNYI, A földközösség története Magyarországon, Bp. 1894. 7–10) mégis a műveltségi bázisnevek közé kell sorolnunk.

2. Észrevételek a lokalizátorokról

Vizsgálódásaink szerint a lokalizátor a földrajzi nevek fontos szerkezeti egysége. Jellemzője, hogy mindig a bázisnév előtt áll, köznévi jelentésével a jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmáról semmit sem mond el, de mint a földrajzi név funkciójának a hordozója, pontosan tudja lokalizálni a bázisnévvel kifejezésre juttatott földrajzi fogalmat.

Szakirodalmunk a lokalizátor terminológiával jelölt és a föntiek szerint meghatározható fogalmat nem ismeri. De többemű földrajzi neveinknek ez a szerkezeti egysége, mint a névcsoportosítás egyik fontos alapja (pl. növényzetre, állatvilágra, birtoklásra stb.-re utaló földrajzi nevek) minden eddigi földrajzi nevet rendszerező munkában tényezőként jelentkezik (vö. LŐRINCZE: FM. 8.; INCZE: SzPFÉ. 1965. 124–33.; KÁLMÁN: i. m. 143. stb.).

A földrajzi neveknek ezt az elemét csupán KÁZMÉR MIKLÓS többször idézett munkájában találjuk meg homogén értelmezésben. Ő már megkülönböztető elemek műszóval jelölve szembeállítja a már említett alapelemekkel. De odáig mégsem jut el, hogy határozottan és egyértelműen szerkezeti egységnek tekintse. Ezt lehet érezni meghatározásából is. Szerinte ugyanis megkülönböztető elemek „azok a névalkotó eszközök, amelyeket az elnevező földrajzi tulajdonnevek és ezzel együtt a jelölt tájréz differenciálására (*Köper: Kisköper, Alsóköper; Lajna: Lajnahát*) vagy a meglevő földrajzi nevekkel társítva új névadásra használ (*Bírósziget, Papföld, Öregerdő*)” (i. m. 6.).

A fogalomnak ez a meghatározása már nagyon közel áll az általunk kimutatott szerkezeti egység fogalmához. Az eltérés csupán annyiban mutatkozik, hogy KÁZMÉR hangsúlyozottan csak a földrajzi névalkotás eszközét látja benne, nem pedig a meglevő földrajzi névnek egy olyan szerkezeti részét, ami sajátos funkciót tölt be a földrajzi néven belül.

*

A földrajzi névváltozások problémáit fejtegetve azt a gondolatot veti föl LŐRINCZE, hogy ebből a szempontból esetleg tanulságot szolgáltathat a földrajzi nevek és köznevek összehasonlítása (vö. FÉ. 26). A földrajzi nevek szerkezeti egységeinek ismeretében, ha nem is a névváltozások érdekében, tehetünk ilyen egybevetést. Strukturális szempontból mérlegelve a kérdést, azt kell megállapítanunk, hogy a földrajzi nevek nem a köznevek egyik vagy másik alakí típusához állnak közel, hanem a köznévi szószerkezetekhez. Azok a földrajzi nevek, melyek mutatják mind a két szerkezeti egységet, ténylegesen olyan jelzős szerkezeteknek tekinthetők, amelyekben a jelzők mindig főnévi vagy melléknévi szófajú lokalizátorok, a jelzett szók pedig mindig főnévi

szófajú bázisnevek.¹⁰ Ennek az összehasonlításnak az alapján magyarázni tudjuk INCZEFI botlását is a földrajzi névkategóriák kérdésében. Ez abból adódik, hogy a közszavak alakiságára jellemző kategóriákba akarta erőltetni a szószerkezeti sajátosságot mutató földrajzi neveket.

III. Az elsődleges földrajzi nevek

Földrajzi neveink szerkezeti egységeit vizsgálva, azt az érdekes sajátosságot tapasztalhattuk, hogy a lokalizátor és bázisnév műszavakkal jelölt szerkezeti egység csak a többbelemű földrajzi nevekből mutatható ki gyakorlatilag. Az ismertetett egyelemű nevek viszont csak hol a lokalizátor, hol a bázisnév sajátosságait sejtetik, de a kettő sohasem jelentkezik bennük együtt. Eddig ismertetett névtípusainkat azonban, ha történeti síkra vetítjük, lehetőségünk lesz arra, hogy ezekben az egyelemű nevekben is kimutassuk a nyomát mind a két szerkezeti egységnek.

Szamoszeg földrajzi neveinek történeti példatára százéves intervallumban — egy példával 700 évesben is — olyan igazoló adatokkal szolgál, melyek szerint kellett lenni az időszakon belül egy olyan, a nevek struktúrájában érvényesülő mechanikus folyamatnak, ami a jelenlegi egyelemű elsődleges földrajzi nevek második típusát egy eredetibb, többbeleműséget mutató névtípusból a mai egyelemű alakra rövidítette: 1864: *Kincses Mona* ~ 1966: *Kincses*, 1864: *Közbülső Dülő* ~ 1966: *Közepsőü*, 1864: *Sűrű erdő* ~ 1966: *Sűrű*, 1296: *Kuchurdfoka*¹¹ ~ 1966: *Kocsörd*.

A nevek strukturális változásának ez a formája nem csupán szamoszegi jelenség. KNEZSA ISTVÁN kutatásai alapján kimutathatjuk a falut közvetlenül környező települések névanyagából is: 1425: *Bakona zug* ~ *Bakonya*, 1512: *Berenche mezew* ~ *Berence*, 1406: *Bodonia kereke* ~ *Bodonya*, 1411: *Chaholchthelke* ~ *Csaholc*, 1342: *Chazlomonostora* ~ 1447: *Chaslo*, 1415: *Lyzkomezew* ~ *Liszkó* (MNny. IV, 10, 29, 27, 19). SZABÓ T. ATTILA adatai alapján tudjuk, hogy Erdélyben sem ismeretlen a földrajzi neveknél ez a strukturális változása: 1644. *Duruttya magyarossa* ~ 1779: *Dorottya*, 1611. *Szent Mihály földje* ~ 1754. *Szent Mihály*, 1662: *Szál Tamás verőfénye* ~ 1720., 1800: *Szár Tamás* (vö. MNny. II, 103, 91, 86), 1793: *Köveses Dombon* ~ 1864: *Köves*, 1773: *Pál kovács szélje* ~ 1864: *Pálkovács* (vö. Gyergyói helynevek a XVIII–XIX. századból, Bp. 1940.). GYÖRFFY GYÖRGY gazdag gyűjteménye alapján nyomát találjuk e strukturális változásnak az ország különböző vidékein. Arad megyében: 1333: *Paululese* ~ 1926: *Ópálos* (i. m. 182); Békés megyében: 1326: *Kakazeg* ~ 1808: *Káka* (i. m. 508), 1284: *Zorwosholm* ~ 1808: *Szarvas* (i. m. 513); Csongrád megyében: 1306: *Elleusmonostura* ~ 1326: *Elleusmnoostura*, *Elleus* ~ 1808: *Ellés* (i. m. 895); Csanád megyében: 1256: *Bolugkereke* ~ 1494. *Balogd* (i. m. 847), 1299: *Makofalua* ~ 1808: *Makó* (i. m. 863), 1232: *Potkerequ*, 1466: *Pathatheleke* ~ 1480: *Patha* (i. m. 866), 1247: *Pradamonostura* ~ 1337: *Paradan* ~ 1808: *Porgány* (i. m. 867), 1247: *Zyntharew* ~ 1321: *Zyntha* (i. m. 877); Bács megyében: 1323: *Moharew* ~ 1808: *Mohol*

¹⁰ A későbbiek folyamán láthatjuk, hogy e sajátosság föllelhető minden földrajzi névtípusban legalábbis történeti síkon, ami indokolhatja, hogy a köznévi szótan helyett a köznévi szerkezetben lenne inkább helye a földrajzi neveknél.

¹¹ Vö. ORTVAY Mo. vízr. Bp. 1882. I–II.

(i. m. 227); Beszterce vidékén: 1311–14: *Petresfolua* ~ 1926: *Petres* (i. m. 562); Bihar megyében: 1317: *Bankyghaz* ~ 1325: *Bank* (i. m. 597), 1316: *Kauastelek* ~ 1808: *Kávasd* (i. m. 630), 1291–94: *Patafaya* 1808: ~ *Pata* (i. m. 652), 1291–94: *Posalaka* ~ 1332–37: *Pasa, Porsa, Pansa, Povsa* ~ 1808: *Pósa* (i. m. 655); Abaúj megyében: 1280: *Janustelky* 1808: *Jánosd* (i. m. 96), 1270: *Raasfelde* ~ 1808: *Rás, Raás* (i. m. 134), 1326: *Rasonwelge* ~ 1332–35: *Rason, Razun* ~ 1808: *Rásony* (i. m. 134); Borsod megyében: *Abrahamfalva* ~ 1323: *Abram* ~ 1808: *Ábrány* (i. m. 751); Bars megyében: 1209: *Hizerberek, Hizer* ~ 1808: *Hezér, Hizér* (i. m. 448), ? 1075: *Mikolafalu* ~ 1808: *Mikola* (i. m. 462), ? 1075: *Saroufalu* ~ 1245: *Sarow* ~ 1808: *Sáró, Sáróc* (i. m. 473); Árva megyében: 1322: *Jesenovarethe* ~ 1808: *Jeszenova* (i. m. 196); Baranya megyében: 1298: *Boynukfolua* ~ 1928: *Bajmak* (i. m. 276), 1289: *Wylagus Beruk* ~ 1808: *Virágos* (i. m. 407) stb.

Ezek az adatok fényesen igazolják azt a föltevésünket, hogy a mai egyelemű elsődleges földrajzi nevek második csoportja a történetiség síkján azonosnak bizonyul azzal a többelemű elsődleges földrajzi névcsoporttal, amelyekben a lokalizátor és bázisnév szerkezeti egységek együttesen megtalálhatók. Példáink alapján a tapasztalható változás strukturális jellegű. Idézett adataink akármelyikét vesszük is külön vizsgálat alá, mindig azt mutatják, hogy a régibb, teljesebb formában lokalizátor és bázisnév jelentkezik, a fiatalabb, rövidebb formában viszont csak a lokalizátor található meg. Kopást tehát a bázisnév szenved. A földrajzi nevek strukturális változásának iránya ezek szerint a következő képlettel fejezhető ki: *lokalizátor + bázisnév* > *lokalizátor*.

A földrajzi nevek ilyen irányú strukturális változása magyarázatot ad arra is, hogy miért csak lokalizáló képességgel bírnak az így megváltozott nevek, miért nincs valóságos földrajzi fogalmat jelölő képességük a gyakran meglevő közszói jelentésük ellenére sem: a bázisnév lekopásával a jelölt földrajzi tárgy fogalmát hordozó szerkezeti egység tűnik el a névből, s a megmaradó lokalizátor nem veszi át ezt a szerepet, hanem továbbra is csak a saját funkcióját, a lokalizálást látja el. A földrajzi nevek grammatikai értelemben vett eltartalmatlanodása tehát ezzel a strukturális változással lehet összefüggésben.

Az egyelemű földrajzi nevek első csoportja sok tekintetben hasonlít a második csoporthoz. Ha pedig sikerül etimonjukat fölfedezni, általában azonosnak is minősülnek azokkal. Így a fönti adatok alapján bizonyítottak analógiájára ebben a névtípusban is nyomát kereshetjük a lekopott bázisnévnek. E lehetőség igazolására néhány jelentés nélküli számosszegi egyelemű elsődleges földrajzi név fölkeresett etimonját mutatjuk be:

Számosszegben van egy falurészt jelölő egyelemű elsődleges földrajzi név: *Bigecs*. A név közszói jelentése a mai lakosság körében ismeretlen, de CSÜRY BÁLINT munkássága révén tudjuk, hogy néhány évtizeddel ezelőtt még ismert volt a Szamosháton egy *bigecs* alakú köznév 'tüske' jelentésben (vö. SzamSz.). E kihalt *bigecs* köznév és a *Bigecs* földrajzi név között összefüggés van. Igazolják ezt azok az elbeszélések, amelyeket a mai számosszegi öregektől még gyakran hallani. Ezek szerint a *Bigecs* névvel jelölt falurész betelepítés előtti helye jellegzetes, cserjefélékkel benőtt erdő-alja terület volt. Így a *Bigecs* földrajzi név és *bigecs* köznév közötti kapcsolat tökéletesen érthető.

A *Karaszna* folyónévről több nyelvészünk egyértelműen vallja, hogy egy szláv eredetű 'szép v. vörös' jelentésű köznévvvel azonosítható (vö.

MELICH, HonfM. 160; KNEZSA: Erdély víznevei, Kolozsvár. 1942. 16; MNny. IV, 224 stb.).

A már 1357-ből kimutatható *Tenyhe* (vö. MAKSAI, A középkori Szatmár megye, 209) földrajzi név, ami jelenleg Szamoszeg északi határának egy szántóterületét jelöli, de eredetileg egy ottani település neve volt, egy szláv eredetű *Těchyňa* alakú személynevet rejteget (vö. KNEZSA: MNny. IV, 224).¹²

Ha az így kikövetkeztetett etimonokat: 'tüske; szép v. vörös; Těchyňa', párhuzamba állítjuk az egyelemű elsődleges földrajzi nevek második csoportjával (*Fácános, Hegyess* stb.), mint már előbb jeleztük is, tökéletes azonos-ságot észlelünk. Olyan földrajzi nevek ezek, amelyek a kimutatott jelentésükkel a jelölt földrajzi tárgy fogalmáról semmit el nem árulnak. Így az egyelemű elsődleges földrajzi nevek második csoportjának az analógiájára, ezekben a nevekben is olyan rövidült alakokat kereshetünk, amelyek egy eredetibb **Tüskéshely, *Szép folyó, *Těchyňafalva*-féle teljesebb, lokalizátor + bázisnév szerkezetet mutató formából a strukturális változás lokalizátor + bázisnév > lokalizátor képlete alapján alakultak, s majd köznévi alakjuk kiveszésével jelentés nélküliekké váltak.

Ehhez hasonló példákat az ország különböző területeiről tudunk idézni. Ilyen alakulatoknak látszanak az Alsó-szigetközéből származó *Csernye* < szláv *čern* 'fekete' (= víznév), *Garatnak* < szláv **grotnik* < *grobt* 'éle, hegye vminek', *Szava* < szláv *sova* 'bagoly' adatok is (vö. KÁZMÉR: im. 49–50), sőt a *Zámoly* < szláv **Zamol; mol* 'víz alatti üreg, vízmosás, partüreg', *Zsejke* < szláv *Želka* < *Želbka, Žilka* 'erecske' (uo.) adatok arra utalnak, hogy a jelentés nélküli egyelemű földrajzi nevek között olykor bázisnév értékű adatokkal is számolhatunk.

Földrajzi neveinknek fõnt bemutatott rövidülésre való hajlama nem ismeretlen nyelvészeink körében. Régi neveink fejtegetése közben MELICH JÁNOS éppen a *Kraszna* nevet magyarázza egy szláv *Krasna řeka*-féle szerkezetből, csak ő t a p a d á snak mondja a változási folyamatot (vö. HonfM. 160.). De újabb keletű földrajzi neveink esetében is fõnntartja szakirodalmunk az ilyen jellegű rövidülés lehetőségét. SZABÓ T. ATTILÁVAL vitatkozva említi például LŐRINCZE LAJOS, hogy a pusztaszemélynév földrajzi névvé válása a jelenkorban kétséges, s valószínűbb, hogy ezek másodlagos alakulatok egy régebbi, más nyelvi formájú névből (vö. FM. 19).¹³ GERGELY BÉLA Kalotaszeg névutós helyneveivel kapcsolatban pedig megállapítja a névutós földrajzi nevekről, hogy egy eredeti mondatformájú szerkezetből szakadhattak ki (vö. MNny. IV, 158). Végül nem azzal a szándékkal, hogy most finnugor területre vetítsük a problémát, hanem inkább a rövidülés lehetőségének egyik okára való figyelmeztetéssel, megemlítjük ROMBANGYEJEVA vogul anyanyelvű kutató idevonható megjegyzését is. Szerinte a vogulok, hazájuk nagyobb folyóinak neve mellé sohasem teszik ki a 'folyó' jelentésű *ja* (я) szót azzal az indoklással, hogy azokról úgyis mindenki tudja, hogy folyók (vö. MNny. XIII, 87).

Az ország különböző területéről előbb idézett történeti párhuzamos adataink, és kutatóinknak a földrajzi nevek rövidülési lehetőségéről tett egyértelmű észrevételeik jogot adnak számunkra, hogy az egyelemű földrajzi

¹² Hogy a pusztaszemélynevet mutató földrajzi neveket is ide lehet sorolni, azt külön fejezetben igazoljuk dolgozatunk végén.

¹³ LŐRINCZE ugyan nem fejt ki, hogy milyen régibb formára gondol, de az összefüggésekből az következik, hogy rövidülésről lehet szó.

nevek első (*Bászna, Bigecs* stb.) és második (*Fácános, Hegyess* stb.) csoportját valóban olyan földrajzi névtípusnak értékeljük, amelyik egy teljesebb szerkezeti képet mutató névformából strukturális területen ható változással a történeti időkben megrövidült. Ez az igazoltnak mondható föltevés lehetőséget nyújt, de igényli is, hogy elsődleges földrajzi neveink eddigi, heterogén szempontokon alapuló csoportjait, az itt kifejtett strukturális tényező alapján átrendezzük.

Alapcsoportunkat a *Bárótag, Pogányok álmássá* stb., előbb még több-elemű elsődleges földrajzi neveknek jelzett névtípus alkotja. Jellemző szerkezeti sajátága az idevonatkozó neveknek, hogy kivétel nélkül megtalálható bennük mindkét szerkezeti egység: lokalizátor és bázisnév. A bázisnévvel kifejezésre juttatott valóságos földrajzi fogalom tehát ezekben a nevekben a lokalizátorral egyediesítve van. E tulajdonságánál fogva, az idetartozó földrajzi neveket **l o k a l i z á l t b á z i s n e v e k**-nek mondhatjuk.

Földrajzi neveink másik szerkezeti csoportját a rövidült névformák adják. Az eddig két csoportba sorolt *Bászna, Bigecs* stb., illetve *Fácános, Hegyess* stb. nevek vonhatók ide. Szerkezeti szempontból jellemzője ezeknek a neveknek, hogy bennük csak az egyik szerkezeti egység található meg: a lokalizátor. Egy strukturális változás következtében a valóságos földrajzi fogalmat jelölő bázisnevüket elvesztették, s így jelenlegi csonkult formájukban, a jelölt földrajzi tárgy fogalmának determinálása nélkül, a megmaradt lokalizátor tölti be bennük a földrajzi névi funkciót. E sajátága miatt csoportunk tagjait **ö n á l l ó l o k a l i z á t o r o k**-nak nevezhetjük.

Szerkezet szerinti csoportosításunkban különleges helyet foglal el az *Érdőü, Mezőü, Rét* stb. típusú, tehát az eddig egyelemű elsődleges földrajzi nevek harmadik csoportjába utasított névfajta. Érdekes és jellemző tulajdonságuk, hogy egyeleműségük ellenére sem lehet bennük strukturális változást szenvedett formákat keresni, ilyesmire a történeti adatok egyáltalán nem nyújtanak lehetőséget. Az ide sorolható földrajzi nevek így eredeti formájú neveknek minősülnek. Szerkezeti szempontból ezek a nevek a bázisnév sajátosságait mutatják. Mindig olyan szavak jelentkeznek itt földrajzi névként, amelyek közszói jelentésükkkel a jelölt földrajzi tárgy fogalmi valóságát is determinálják. A lokalizálás teljesítésében viszont megköötöttségek korlátozzák. Ezeknek a sajátságoknak az alapján csak azt gondolhatjuk, hogy olyan kiforratlan földrajzi nevekkkel van itt dolgunk, amelyek teljes szerkezeti formájukat nem fejlesztették ki. Az idesorolt neveket annak a sajátásnak az alapján, hogy egy bázisnév értékű köznév tölti be bennük a földrajzi névi funkciót, **ö n á l l ó b á z i s n e v e k**-nek mondhatjuk.

Hogy ennek a csoportosításnak földrajzi neveink szerkezet alapján történő rendszerezésére való alkalmasságát szemléletessé tegyük, bővebb példaanyaggal megadjuk a kategorizálás sémáját is az alábbiakban:

Elsődleges földrajzi nevek:

1. **Önálló bázisnevek:** *Érdőü, Kertészet, Mezőü, Ré, Rét* stb. Szabolcs megyéből a XIV. században: *Arok, Fok* stb. (vö. MIKESY MNyTK. 53).
2. **Lokalizált bázisnevek:** *Etyházerdeje, Farkas zug, Natyszeg, Piroskert, Szuroknýilas* stb. Szabolcs megyéből a XIV. században: *Bogdányfertő, Bokaréve, Fehértó, Kisörvény* stb. (MIKESY uo.).

3. Önálló lokalizátorok: *Fiatalos, Gèjväs, Hegyess, Nyáros, Pettyes* stb. Makó környékéről: *Borsos, Ingó ~ Fingó* stb. (vö. INCZEFI: SZPFÉ. 1964. 156.). Szabolcs megyéből a XIV. században: *Mérges* stb. (vö. MIKESY uo.).

Az elsődleges földrajzi nevek szerkezeti sajátságainak az ismertetése végén szükségét látjuk szólni a strukturális változás irányáról. Kutatási eredményeink és fönti szemléltető sémánk alapján földrajzi neveink szerkezeti változásait három fázisban képzeljük el. A strukturális változásnak ezeket a fázisait gyakorlatilag a következő képlettel tudjuk kifejezni: $bázisn\acute{e}v > lokalizátor + bázisn\acute{e}v > lokalizátor$.

Nem tartozik ugyan szorosan a témához, —de mint a szerkezeti változás vetülete, említést érdemel a földrajzi nevek tartalmában jelentkező változás is. A lokalizátorok és bázisnevek sajátságainak ismeretében könnyű is erről beszélni. Mivel a bázisnevet a földrajzi név tartalmi hordozójának, a lokalizátort pedig a földrajzi név funkcióhordozójának tekintjük, a szerkezeti változással járó tartalmi változás érzékeltetésére egyebet sem kell tennünk, mint fönti képletünket ilyen irányban módosítani: $tartalom > funkció + tartalom > funkció$.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy mereven nem alkalmazható minden elsődleges földrajzi névre ez a képlet. Úgy látszik, az egyes típusok eltéréseket is mutathatnak. Vagy nem jutnak el egy következő fázisig, vagy esetleg átugranak alakulásukban egy fázist.

Az önálló bázisnevekből például nem föltétlenül alakul lokalizált bázisnév, hanem élhet és elpusztulhat önálló bázisnév formájában is. Igazolja ezt PESTHY FRIGYESnek ma már nem élő, de 1864-ből még kimutatható *Szurdék* adata Szamosszegről. Az viszont törvényszerűnek látszik, hogy a változás megindulása esetén minden önálló bázisnév a képletünkben megadott irányt követi: 1864: *Ásovány* > 1966: *Nyugoti ásvány*; *Szeg* > *Kutyaszeg, Küsszeg, Natyszeg*.

A lokalizált bázisnevek előzményének sem föltétlenül az önálló bázisnevet kell tekintenünk. Ilyen szerkezetű földrajzi név keletkezhet egyszerre, minden alapfázis nélkül is. A szemünk előtt született szamosszegi földrajzi nevek közül ezt igazolják a következők: *Betonóly, Nagyistállóly, Baromfitelep* stb. Tapasztalható azonban itt is általános érvényű szabályszerűség: 1. ha a lokalizált bázisnévnek történeti előzménye van, az csak a strukturális változás jelzett követelményének megfelelően önálló bázisnév lehet, például: 1864. *Ásovány* > 1966: *Nyugoti Ásvány*; 2. ha a lokalizált bázisnév szerkezete változásnak indul, az új forma csak önálló lokalizátor lehet: 1864: *Sűrű erdő* > 1966: *Sűrű* stb. (vö. a rövidülésre hozott történeti anyagot).

Az önálló lokalizátoroknak a strukturális változás képlete alapján csak előzménye lehet. Így azok a példák, amelyek a lokalizált bázisnevek változási irányát demonstrálják, itt is használhatók. Ezek szerint az önálló lokalizátorok előzménye általában lokalizált bázisnév. Azért csak általában, mert az e csoportba sorolható, "puszta személynév" eredetű földrajzi nevekről a mai tudományos állásfoglalás szerint azt kell tartanunk, hogy eredeti formájukban is bázisnév nélküliek. Noha ilyen lehetőség nincs kizárva, és létezésével föltételezett képletünk használhatóságát sem rontaná, meg kell mondanunk, hogy nem fogadjuk el a puszta személynévi eredetűnek nevezett földrajzi névtípusról vallott általános nézetet, és ezeket a neveket is lokalizátor + bázisnév

szerkezetből rövidült szabályos alakzatoknak tekintjük. Ellenérveinket azonban dolgozatunk végén, egy külön fejezetben nyilváníttuk erre vonatkozóan.

Összegezve tehát a szerkezeti változásokra vonatkozó észrevételeinket, azt mondhatjuk, hogy a földrajzi nevek szerkezeti változásaiban mutatkoznak kilengések, lehetnek kivételek, de ezek a földrajzi nevek strukturális változásaira adott képletünk használhatóságán csorbát nem ejtenek, mivel azt tapasztaljuk, hogy ha az adott földrajzi névben a strukturális változás megindul, az mindig az általunk megadott változási képlet irányát követi.¹⁴ Ez a tény pedig csak azt igazolhatja, hogy a képlet a földrajzi nevek szerkezeti valóságát tükrözi.

IV. A másodlagos földrajzi nevek

Dolgozatunk második fejezetében már említettük, hogy másodlagos földrajzi nevek akkor keletkeznek, ha az elsődleges földrajzi nevekkkel jelölt földrajzi tárgyak egysége fölbomlik, differenciálódik. Az így alakult földrajzi részegység lokalizálására használatos a másodlagos földrajzi név.

INCZEFI GÉZA összetett földrajzi nevek terminusa is az ilyen, egyszer differenciálódott részegységekre alkalmazott földrajzi neveket jelentené, ha a rosszul választott terminológia miatt csoportja ellentmondásossá nem válna. Ellentmondásossága ellenére mégis idézzük idevonatkozó definícióját, mivel az nézetében ellenkezik a másodlagos földrajzi nevek keletkezéséről vallott felfogásunkkal. Szerinte: „Összetett földrajzi névnek azokat tekinthetjük, amelyek egy vagy több tagból álló egyszerű földrajzi néven kívül még egy vagy több köznévi tagot tartalmaznak” (vö. SzPFÉ. 1962. 29.). — Ha ezt a definíciót figyelmesen elolvassuk, az a gondolatunk támad, hogy INCZEFI úgy képzei el az összetett (= másodlagos) földrajzi nevek keletkezését, mint az egyszerű (= elsődleges) földrajzi nevek kiegészüléseit, azaz: a másodlagos földrajzi név kiindulási alapját abban az elsődleges földrajzi névben látja, amit a másodlagos földrajzi név elejéből kielemezhetünk (pl. *Natyszeg: Natyszegesi füzes*).

Ha analizáló módszerrel valamely másodlagos földrajzi név alakulási útját vizsgáljuk, nehezen érthetünk egyet a fönti elgondolással.

Induljunk csak ki a szamoszegi *Báránytag* elsődleges földrajzi névből. Ez a szántóterület birtokosa méltóságneve után (= báró Perényi) jutott ehhez a névhez. A név tipikus példája a lokalizált bázisneveknek. Megvan benne mindkét szerkezeti egység: lokalizátor és bázisnév. A *-tag* bázisnév determinálja az egész földrajzi névvel jelölt földrajzi egység fogalmi tartalmát, kifejezésre juttatva, hogy egy 'nagyobb, egy darabban levő birtoktest'-ről van szó; a *Bárány-* lokalizátor pedig rögzíti ezt a földrajzi fogalmat a tájegység egy körülhatárolt pontjára, elkülönítve ezáltal a birtoktestet más, hasonló birtoktestektől, például a szomszédos *Grótytag*-tól. A tulajdonos azonban idővel gazdasági épületekből, lakóházakból álló tanyát építtetett a birtokon. Ezzel egy új földrajzi fogalom jelentkezett a tájegységen, és elnevezésre várt. Az új földrajzi fogalmat determináló *tanya* szó, mint bázisnév meg is adta ehhez az alapot. Önálló bázisnév formájú földrajzi névvé azonban a *tanya* bázisnév két ok miatt nem válhatott. Akadályozta ebben először is az, hogy

¹⁴ Az ilyen jellegű bizonyítás jogosságára vö. DEME: MNyTK. 69 : 4.

mint részegység, alárendeltje a vele kapcsolatos *Báróutag* főegységnek. De akadályozta az is, hogy tanya a falu határában több is található, s így egy *Tanya* önálló bázisnév nem tudott volna kellőképpen lokalizálni. Ezért szükségessé vált, hogy az építmény földrajzi fogalmát kifejező bázisnév mellé megteremtsék a lokalizálás funkcióját betölteni képes szerkezeti egységet, a lokalizátort is. Jelen esetben ez úgy történt, hogy a *tanya* másodlagos értékű bázisnév lokalizátorként megkapta a fő földrajzi egység (*Báróutag*) teljes elsődleges földrajzi nevét, s így kialakult a *Báróutagosi tanya* másodlagos földrajzi név.

Elemzett példánkból két tanulságot vonhatunk le: 1. a másodlagos földrajzi nevek lokalizátora mindig a jelölt differenciált földrajzi egységgel kapcsolatos fő földrajzi egység elsődleges neve azért, hogy a lokalizálás mellett a földrajzi tárgy differenciáltsága is kifejezésre jusson a földrajzi névben; 2. a másodlagos földrajzi nevek keletkezésében a másodlagos értékű bázisnév jelentkezik először, csak aztán a lokalizátor.

Ezek alapján tehát láthatjuk, hogy INCZEFI-vel ellentétben, nem arról van itt szó, hogy a másodlagos földrajzi név alakulásakor a differenciálódott főegység elsődleges földrajzi neve egészül ki valamilyen köznévi taggal, hanem inkább fordítva: az újonnan jelentkező másodlagos értékű bázisnév egészül ki lokalizátorként a főegység elsődleges nevével. A másodlagos földrajzi nevek alakulását így a következő képlettel fejezhetjük ki: másodlagos értékű bázisnév > elsődleges földrajzi név értékű lokalizátor + másodlagos értékű bázisnév.

Ez a kis vitatkozó jellegű elemzés, ha közvetve is, de eljuttatott bennünket a másodlagos földrajzi nevek szerkezeti kérdéseire. Elemzett példánk alapján mondhatjuk, hogy az elsődleges földrajzi nevekhez hasonlóan, a másodlagos földrajzi nevekből is kimutatható mind a két szerkezeti egység: bázisnév és lokalizátor. A bázisnév itt is pontosan olyan sajátságokkal rendelkezik, mint az elsődleges földrajzi nevekben. A lokalizátor viszont eltér annyiban, hogy mindig kötve van ahhoz az elsődleges földrajzi névhez, ami azt a földrajzi főegységet jelöli, amiből a másodlagos névvel jelölt földrajzi részegység differenciálódott. Ennek a kötöttségnek eredménye alapján a másodlagos földrajzi nevek lokalizátora kettős funkcióhoz jut: 1. lokalizálja a részegységet általában; 2. jelzi a földrajzi tárgy differenciált voltát.

A másodlagos földrajzi nevek szerkezeti kérdéseit komplikálja az a tény, hogy a fő földrajzi egységek differenciálódása sokrétű lehet. Ez a sokrétűség mindig szerkezeti problémaként jelentkezik a másodlagos földrajzi nevekben, s ezért részletesebb vizsgálatra is szükség van.

Olykor előfordul, hogy a differenciálódás eredményeképpen nem egy, hanem több részegység vár az elnevezésre. Ez akkor nem okoz nehézséget, ha a kivált részegységek fogalmi tartalma eltérő, mert a bázisnévvel ez a különbözőség kifejezésre jut, s így a nevek nem eshetnek egybe: *Gróuftag* > *Gróuftagosi tanya*, *Gróuftagosi kut*, *Gróuftagosi jut*, *Gróuftagosi bejáróu* stb. Probléma jelentkezik viszont akkor, ha a differenciálódott részegység fogalmi tartalma teljesen azonos. Ilyenkor ugyanis a másodlagos értékű bázisnevek is egyformák, s a hozzájuk kapcsolódó elsődleges földrajzi név értékű lokalizátor így nem képes pontosan funkcionálni, a hasonló fogalmi tartalmú részegységet nem tudja elkülöníteni.

Ilyen esetet mutatnak például Szamosszegen a Kraszna folyóra épített hidak elnevezései. A bázisnév: *hid*, adva van, azon változtatni nem lehet.

Lokalizátorként a *Kraszna* elsődlegesföldrajzi név is adott. Egy így kialakuló **Karasznahíd* földrajzi név azonban nem mondhatja meg, hogy a folyón levő két híd közül melyikről is van szó. A másodlagos földrajzi név megoldási lehetősége itt csak az volt, hogy a másodlagos értékű *híd* bázisnévhez külön másodlagos értékű lokalizátort kapcsoltak. De nézzük az esetet elemző módszerrel példánkon.

Az adott másodlagos értékű *híd* bázisnév önálló bázisnévi földrajzi névformában három ok miatt nem állhat: 1. a határban levő sok patakon számtalan híd van, s így egy **Híd* önálló bázisnév általában pontatlanul lokalizálna; 2. híd a Krasznan is kettő van, tehát önálló bázisnév esetén a részegységek között sem lenne pontos különbségtéves; 3. a híd földrajzi elnevezésének föltétlenül utalnia kell a részegység jellegre, s ez önmagában kizárja az önálló bázisnév lehetőségét.

A pontosan lokalizáló és a másodlagos földrajzi nevek követelményeinek megfelelő földrajzi név kialakítása ezért úgy történik, hogy a másodlagos értékű *híd* bázisnevekhez a jellemző sajátság alapján másodlagos értékű lokalizátort kapcsolnak: *fahíd*, *vashíd*. Ezzel a megoldással a kizáró okok közül egy föloldódott: a részegységek elkülönültek egymástól. Pontosán azonban a másodlagos értékű *fahíd*, *vashíd* szerkezet nem képes általánosságban lokalizálni, mert hasonló építmény több is van a tájegységben. Nem lehetne földrajzi névként azért sem használni, mert ellenkezne a névadási gyakorlat követelményével abban, hogy részegység jellege nem tűnik ki a névből. Így újabb lokalizátorként megkapták a főegység elsődleges nevét is, s kialakult a célnak és követelményeknek egyaránt megfelelő *Karasznavi fahíd*, *Karasznavi vashíd* földrajzi név.

A főnti nevek megbízhatóan teljesítik feladatukat, de mint láthatjuk, szerkezetükben eltérnek az előbb ismertetett másodlagos földrajzi nevektől. E nevekből ugyanis két lokalizátor mutatható ki: 1. van bennük egy másodlagos értékű lokalizátor, ami közvetlenül a másodlagos értékű bázisnév előtt áll azzal a szereppel, hogy elkülönítse az azonos értékű részegységeket egymástól; 2. van bennük egy elsődleges földrajzi név értékű lokalizátor az előbbieket előtt azzal a funkcióval, hogy a részegység elkülönítését megerősítse általánosságban, és kifejezésre juttassa a földrajzi tárgy differenciáltságát.

Jegyezzük meg itt, hogy INCZERIT a differenciálódásnak ilyen jelentkezése zavarhatta meg, mikor például a *Zugolyi kisnyomás* földrajzi nevet többszörösen összetett földrajzi névnek minősítette (vö. SzPFÉ. 1962. 30–31.), holott a *Karasznavi fahíd* földrajzi név alapján láthatjuk, hogy másodlagos földrajzi név jelleget mutat az adat.

A másodlagos földrajzi nevek struktúrája azonban nemcsak azt mutatja, hogy a név másodlagos értékű lokalizátorral egészülhet ki, hanem azt is, hogy olykor a másodlagos értékű bázisnév le is kophat a másodlagos értékű lokalizátor mögül, és kialakul egy ilyen névszerkezet: *elsődleges földrajzi név értékű lokalizátor + másodlagos értékű önálló lokalizátor*. Igazoló és bemutató példát erre az esetre is szamoszegi anyagunkból idézünk.

A község utcáin levő szivattyús közkutakat a szamoszegi ember *pompakut*-nak nevezi, elkülönítve ezeket a kutakat a gémes-, kerekés-, csigás- stb. típusú kutaktól. Ilyen *pompakut* azonban több is van a faluban, így például az *Óvszuszka* elsődleges földrajzi névvel jelölt falurészen is. A kútnak, mint differenciálódással keletkezett részegységnek, szabályszerű másodlagos föld-

rajzi névformában egy ilyen nevét várhatnánk: *Óuszuszkaji pompakut*. Azonban nem ilyen nevet használnak, hanem egy *Óuszuszkaji pompa* rövidült formát.

A fenti példából az tűnik ki, hogy a másodlagos földrajzi nevekben is megtalálható az a strukturális változás, amit az elsődleges földrajzi nevekre vonatkoztatva gazdag történeti anyaggal igazoltunk: a bázisnév lekopása a lokalizátor mögül.

Fejtegetésünk alapján előkerültek olyan szerkezeti sajátságai a másodlagos földrajzi neveknek, amik most már lehetőséget nyújtanak ahhoz is, hogy az elsődleges földrajzi nevekhez hasonlóan, képletbe sűrítve adjuk meg a másodlagos földrajzi nevek tiszta másodlagos értékű részének a szerkezeti változás alapján jelentkező eltéréseit: *másodlagos értékű bázisnév* > *másodlagos értékű lokalizátor* + *másodlagos értékű bázisnév* > *másodlagos értékű önálló lokalizátor*. — Ez az alakulási lehetőség teljesen egyezik az elsődleges földrajzi nevek változási lehetőségeivel.

A másodlagos földrajzi nevek szerkezeti sajátságai alapján, most már megtudjuk adni e névtípus csoportosítási sémáját is:

Másodlagos földrajzi nevek:

1. Elsődleges önálló bázisnevekkel alakult másodlagos nevek:
 - a) *Önálló elsődleges bázisnév* + *másodlagos bázisnév*: *Réti lejáróú, Réti jut, Szigeddomb, Tóyhát* stb.
 - b) *Önálló elsődleges bázisnév* + *másodlagos lokalizált bázisnév*: *Legelőúsi csűrheket, Réti határárok* stb.
2. Elsődleges lokalizált bázisnevekkel alakult másodlagos nevek:
 - a) *Lokalizált elsődleges bázisnév* + *másodlagos bázisnév*: *Klántagosi jut, Kutyaszegesi rámpa, Natyszegesi fűzes, Mándeltagosi kut* stb.
 - b) *Lokalizált elsődleges bázisnév* + *másodlagos lokalizált bázisnév*: *Gróuftagosi fahid, Ijéskerti hóútszamos, Klántagosi jászóú jut* stb.
 - c) *Lokalizált elsődleges bázisnév* + *másodlagos önálló lokalizátor*: *Mákhejjesi pompa*.
3. Elsődleges önálló lokalizátorokkal alakult másodlagos nevek:
 - a) *Önálló elsődleges lokalizátor* + *másodlagos bázisnév*: *Homoróúthát, Nyárosi kut, Pettyesi rámpa* stb.
 - b) *Önálló elsődleges lokalizátor* + *másodlagos lokalizált bázisnév*: *Básznaji kisérámpa, Karaszsnaji vas-hid* stb.
 - c) *Önálló elsődleges lokalizátor* + *másodlagos önálló lokalizátor*: *Óuszuszkaji pompa*.

V. A harmadlagos földrajzi nevek

Történeti adatokkal nem tudjuk egyelőre igazolni ennek a névtípusnak a létezését, de a jelenkori földrajzi névanyagból kevés számmal kimutatható.

Jelentkezésére a földrajzi tárgyak másodszori differenciálódása ad lehetőséget. Ha az egyszer már megosztott földrajzi tárgy újból megosztódik, a keletkezett részegység lokalizálása harmadlagos földrajzi névvel történik.

INCZEFI nyilvántart egy többszörösen összetett földrajzi névcsoportot, ami elvileg azonosítható lenne a harmadlagos földrajzi nevekkkel, de az ellentmondásos terminológia, és a csoportosításban mutatkozó félresiklások miatt gyakorlatilag mégsem azonosak. Definícióját ennek ellenére itt is idézzük ugyanolyan meggondolások miatt, mint amik miatt ezt a másodlagos földrajzi nevek esetében is megtettük. INCZEFI szerint „Többszörösen összetett földrajzi nevek úgy keletkeznek, hogy az összetett (= másodlagos) földrajzi nevek újabb (esetleg több) köznévi taggal bővülnek” (vö. SZPFÉ. 1962. 30). INCZEFI nézetét a névkeletkezés irányában itt is visszájára kell tehát fordítanunk: nem egy meglevő földrajzi név bővül ki újabb taggal, hanem egy újonnan jelentkező harmadlagos értékű bázisnév lokalizálódik a főegység már meglevő földrajzi nevével. De igazoljuk ezt a szokásos elemző módszerrel.

Szamoszeg földrajzi névállományában szerepel egy *Lintag* alakú, részben szántót, részben gyümölcsöst jelölő elsődleges földrajzi név. A név, mint láthatjuk, elsődleges lokalizált bázisnév. A földrajzi fogalmat determináló bázisnév: *-tag*, tudtunkra adja, hogy egy 'nagyobb egy darabban levő birtok'ról van szó. A helyhezrögzítés szerepét betöltő lokalizátor: *Lin-* (az egykori tulajdonos neve után) lokalizálja a birtokot a falutól északkeletre eső Szamosmenti területre. Az árvízvédelmi intézkedések folytán épült *tőjtés* 'gát' ezt a területet kettőbe szelte, kisebb része a gáton belüli hullámtérbe került. Ez a tény azonban nem befolyásolta a nevet, mert mindkét részt továbbra is *Lintag*-nak nevezik. Ahhoz viszont hogy a gáton belüli területre is bejuthassanak, szükséges volt gáti átjárót is építeni. Az ilyen átjárókat rámpa néven ismerjük (vö. KÁZMÉR: MNy. XLVI. 238), és a szamoszegi lakosság is a *rámpa* szóval jelöli.

A rámpa kiépítése új földrajzi fogalmat jelentett a tájegységen, és elnevezésre várt. Önálló bázisnévként: **Rámpa*, nem állhatott, mivel több hasonló építmény is van a határban. De mert egy ilyen névben a differenciálódás ténye nincs jelölve, szerkezeti tényezők is akadályozták volna a név kialakulását. Így a másodlagos földrajzi nevek már ismert szerkezeti követelményeinek megfelelően létrejött a *Lintagosi rámpa* másodlagos földrajzi név.

A vízügyi hatóság azonban igyekezett védeni a gát épségét, ezért a rámpák, s így a *Lintagosi rámpa* két oldalán is, gerendakapukat építtetett, melyekkel megakadályozták, hogy a gáton végig járművekkel közlekedjenek.

A kapu megjelenésével újabb, elnevezésre váró földrajzi fogalom jelentkezett, igényelte egy harmadlagos földrajzi név kialakítását. A harmadlagos értékű *kapu* bázisnevet lokalizálni kellett a határban található sok hasonló építmény miatt. Követelmény azonban a harmadlagos neveknél, hogy a névben a differenciálódás mértéke is kifejezésre jusson. A megoldás emiatt csak egyféle lehetett: a *kapu* harmadlagos értékű bázisnév lokalizátorként azt a teljes másodlagos értékű földrajzi nevet kapta, ami azt a földrajzi tárgyat jelöli, amiből a *kapu* bázisnévvel determinált földrajzi fogalom differenciálódott. Így kialakult a *Lintagosi rámpakapu* harmadlagos név. Ebben a névformában a jelölt földrajzi fogalmat pontosan lehet lokalizálni, s ugyanakkor a másodlagos földrajzi név értékű lokalizátor a kétszeres differenciálódást is mutatja.

A rendelkezésünkre álló adatok és elemzett példánk tanulságai alapján összegezhethetjük szerkezeti észrevételeinket a harmadlagos földrajzi nevekkal kapcsolatban is: 1. a földrajzi neveknek ebből a típusából is kimutatható mind a két szerkezeti egység: lokalizátor és bázisnév; 2. a harmadlagos értékű bázisnév tökéletesen egyező sajátságokat mutat az elsődleges és másodlagos értékű bázisnevekkel: közszoí jelentésével az egész névvel jelölt földrajzi tárgy fogalmát determinálja; mindig a név végén áll; lokalizáló képessége nincs; 3. a harmadlagos földrajzi név lokalizátora teljes, másodlagos földrajzi név azzal a funkcióval, hogy a jelölt földrajzi tárgyat lokalizálja, és kifejezésre juttassa a jelölt tárgy kétszeres differenciáltságát.

Noha elvileg nincs kizárva annak a lehetősége sem, hogy a harmadlagos földrajzi nevek szűkebb értelemben vett harmadlagos értékű részében is föltételezzük azt a strukturális változáson alapuló három fázist, amit az elsődleges és másodlagos földrajzi nevek esetében kimutathattunk: $bázisnév > lokalizált bázisnév > önálló lokalizátor$, itt mégis eltekintünk ettől, mivel a rendelkezésünkre álló harmadlagos földrajzi nevek nem nyújtanak kellő gyakorlati igazolást hozzá. Meglevő adataink ugyanis azt mutatják, hogy a harmadlagos földrajzi nevek szorosabb értelemben vett harmadlagos része mindig egyszerű bázisnév: *Bacskóutagosi tanyabejáróú*, *Homoróútháti tanya*, *Kutyaszegesi réjárás* stb. Olyan példát egyet sem találunk, ami arra utalna, hogy számolnunk lehet a harmadlagos értékű lokalizált bázisnévvel, illetve önálló lokalizátorral is.

A harmadlagos földrajzi neveknek ez az egyértelműsége nem igényli a csoportosítási séma megadását sem. A másodlagos földrajzi nevek csoportjai alapján az megoldható.

VI. A névstruktúra néhány problémája

Bármilyen kézzelfoghatónak és igazoltnak látszik a földrajzi nevek struktúrájáról alkotott elképzelésünk, akad olyan módszertani, elméleti elgondolás, kerül olyan névtípus, találkozzunk olyan névváltozással, ami probléma elé állítja ezt az elképzelést. Ezért néhány ilyen esettel kívánunk itt foglalkozni azzal a céllal, hogy az ellenkezőkkel föloldásával elképzelésünk hitelét erősítsük.

1. A pusztaszemélynévből alakult földrajzi nevek

A földrajzi nevek struktúrájáról vallott nézetünket a pusztaszemélynévből (vagy annak formánsokkal ellátott változataiból: *Juhász Ferijé*, *Nyosztájé* stb.) álló földrajzi nevek teszik leginkább problematikussá, mivel szerkezeti elgondolásainkba csak úgy illenek bele, ha igazoljuk, hogy ezek a nevek egy eredetibb, $lokalizátor + bázisnév$ formából rövidültek. Azaz, jelenlegi alakjuk másodlagos fejlemény az általunk megadott strukturális változás iránya alapján. Az újabb jelentkezésű pusztaszemélynévből álló földrajzi neveinkkel kapcsolatban el is ismeri névkutatásunk egy ilyen rövidülésnek a lehetőségét (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete Bp. 1958. II. kiadás, 157; LŐRINCZE: FÉ. 19.), de az Árpád-koriakkal szemben nem (vö. BÁRCZI uo., KÁLMÁN i. m. 170).

A névstruktúra érdeke és nézetünknek a hivatalos állásfoglalással való ellenkezése igényelné az idetartozó földrajzi nevek alapos fölülvizsgálatát.¹⁵ Dolgozatunk leszűkített kerete azonban külön tanulmányba utasítja ennek a munkának az elvégzését, s így itt csupán azoknak az észrevételeknek adhatunk hangot, amelyek igazolni látszanak azt az elgondolást, hogy a jelenkorban pusztá személynévet mutató földrajzi neveink a történetiség síkján rövidült alakoknak minősíthetők. Ezek az észrevételek egyébként szempontokat is adhatnak a további kutatáshoz.

A pusztá személynévből álló földrajzi neveket, mint az ősi magyar földrajzi névadás sajátos formáját ismeri szakirodalmunk. Már MELICH JÁNOS mondja, hogy „A magyar *Bene, Buda, Csanád, Gyula, Lél, Taksony, Tas, Tétény* helynév, amely előbbi személynévből való, a történeti adatok tanúsága szerint régebbi alakulás, mint az olyan helynév, amelyben a személynév mellett ott a birtokot jelölő szó is: *Budaháza* (Ung m.), *Benefalva* (Turóc m.), *Gyulafalva* (Máramaros m.), *Gyulaháza* (Szabolcs m.) stb.” (vö. HonfM. 6). Az ilyen típusú földrajzi nevekkal kapcsolatban KERTÉSZ MANÓ azt is megjegyzi, hogy „Egyetlen indogermán nyelvben sem lehet helynév a pusztá egyes számú-nominativusban álló személynév”, hanem ez keletről hozott gyakorlat a magyarban (Nyr. LXVIII, 33). És magyarázólag azt is hozzáteszi, hogy „Kétségtelennek tartom, hogy az azonos név embernek és földnek a lélekben való tökéletes azonosítását jelenti.” (uo.). Mindezeknek az előzményeknek a következtében szinte természetesen látszik, hogy BÁRCZI GÉZA újabb keletű fogalmazása nyomán meggyőződéssel valljuk, hogy a „nomád, félnomád népeknél a szállás helye nem állandó, tehát a birtokos ... lakóhelyét nem valamely földrajzi pontnak, hanem a birtokosnak a neve után való kérdezősködéssel lehet megjelni, ez az egyetlen jellegzetes benne. Innen a személy neve mintegy azonosul a birtok, a település nevével, és mint ilyen, megszokottá válik, öröklődhetik akkor is, amikor nemcsak a szállás helyhez kötött, hanem a tényleges birtokost is esetleg másképp hívják.” (i. m. 158).

Ezzel magyarázható, hogy szakirodalmunk a legősibb magyar földrajzi névadási formának tekinti a pusztá személynévből álló földrajzi neveket (vö. LŐRINCZE: FÉ 18–19; KÁLMÁN BÉLA: i. m. 170 stb.), sőt SZABÓ T. ATTILA meg is töltötte ezt azzal, hogy „nemcsak régebben, az Árpádok első századaiban élt népünk a személynévi (patronym) névadási móddal” (vö. MNy. II, 81), hanem az újabb időkben is. Szakirodalmunk azonban a földrajzi nevek pusztá személynévből való alakulását az újabb időkre vonatkoztatva nem ismeri el, hanem inkább egy strukturális változás eredményének tekinti őket (vö. LŐRINCZE: FÉ. 19; BÁRCZI: i. m. 158).

Ha mindezeket a lehetőségeket tényekként fogadjuk el, akkor a földrajzi nevek szerkezetéről és annak változásairól vallott nézeteinket csak az Árpádok koráig tudjuk érvényre juttatni, ha nem akarjuk strukturális vizsgálatainkból a pusztá személynévet mutató földrajzi neveket kirekeszteni.

A fent ismertetett gátló lehetőségekkel kapcsolatban azonban tennünk kell néhány észrevételt: 1. Az a tény, hogy a török kivételével csak a magyarban található meg a pusztá személynév földrajzi névként (BÁRCZI: i. m. 158), nemcsak a névadási forma ősiségét igazolhatja, hanem ezzel a kivételességgel

¹⁵ E tanulmány lektora, PAPP LÁSZLÓ is ezen a véleményen van, sőt ő a vizsgálatba bevonná a *törzs-, nép- és foglalkozásneveket*, valamint a *Szentandráshoz* típusú helyneveket is.

gyanússá is teszi az egész névtípust; 2. A pusztá személynévet mutató történeti földrajzi neveink főképpen az Árpádok korából származnak, tehát abból az időből, mikor a magyarság már féligmeddig letelepült nép volt. Így a nomád és félnomád népek gyakorlatából vett analógia nem teljes értékkel használható ezekre az adatokra; 3. A pusztá személynévből álló földrajzi nevek eredetiségét bizonyító kutatók idegen nyelvű szövegek magyar szórványaiból vették igazoló adataikat, s ezért fölvetődik a névforma hitelességének kérdése.

Ezek az észrevételek lehetőséget adhatnak arra, hogy igazoló adatok alapján, a földrajzi nevek struktúrájáról vallott elképzeléseinket az Árpádok korára, esetleg az azt megelőző időkre is érvényesíthessük.

Bizonyító eljárásunkat MELICH JÁNOS *Levédi* adatával kapcsolatban kezdjük meg, mivel ez a legrégebb írásos formában megőrzött földrajzi név az ősmagyarság köréből. MELICH ezzel az adattal kapcsolatban a következőket mondja: „Azt hiszem, ... hogy a IX. századi magyarok *Levédi* vajdájuk országát a pusztá személynévvvel *Levédi*-nek hívták. E meggyőződésemet mértem abból a tényből, hogy a görög *λεβεδία* csak magyar névből lehetett görögösítve” (vö. HonfM. 6).

A *λεβεδ*- szót nem vitatjuk, az *-ία* görög országnévképző a görögösítés tényét is igazolja. Ezzel azonban még nincs bizonyítva az, hogy a magyarok az ország nevét eredeti fokon, valóban *Levédi*-nek mondták. A görögben nem állhat pusztá személynév földrajzi névként, de megvan számukra az *-ία* ország-névképző, amit minden országnévhez hozzákapcsolnak. Ezért tehát, ha a magyarok körében az országnév *Levédi*-nek hangzott, éppúgy *λεβεδία* formában rögzítették, mintha azt **Levédi ország*-nak hallották volna. Végeredményben tehát, a görögösített *λεβεδία* földrajzi név se pro, se kontra nem bizonyít. — Így, ha nem is tudtuk kimutatni a görögös *λεβεδία* formából a teljesebb szerkezeti formát, a pusztá személynévből álló alakzat eredetiségét mégis kétséggé tehetjük.

Későbbi, latin nyelvű szórványaink azonban már ahhoz is hozzá segítenek, hogy a pusztá személynévi eredetűnek vallott földrajzi nevekről azt a megállapítást tehesük, hogy valóban lokalizátort és bázisnevet mutató formák lehettek eredetileg, s a kimutatott pusztá személynévi alakzatok pedig vagy szerkezeti változáson átesett másodlagos formák, vagy a szórványok pontatlan illetve magyartalan jelölései.

BÁRCZI GÉZA jegyzi meg az *-s* képzős történeti földrajzi nevekkal kapcsolatosan, „hogy gyakran különösen nehéz eldönteni, hogy a latin *vallis*, *piscina*, *villa*, *silva* stb., mely sokszor a magyar szórványt mintegy kiegészíti, a földrajzi név tartozéka-e, annak egyik elemét fordítja-e latinra, vagy csak magyarázó szó” (vö. i. m. 157). GYÖRFFY történeti anyagából sok ilyen természetű adatot közölhetünk: 1177: *t. eccl.-e de Hodust* ~ 1293: *t. Hudrus-monostura* (vö. i. m. 178)¹⁶; 1333–35: *v. Buken* ~ *Bukenfolua* (i. m. 850); 1335: *castr. Helteuin* ~ 1808: *Höltövény* (i. m. 830); 1200: *De castro Vrsuur* (i. m. 798); 1198: *v. Buu* ~ 1740: *Bőfalu* (i. m. 714); 1325: *castrum Solymku* ~ 1913: *Sólyomkővár* (i. m. 662); 1319: *domus Philippi* ~ 1887: *Fülöpháza* (i. m. 618); 1310: *domus Benke* ~ 1808: *Benke* (i. m. 599); 1285: *cstri Adrian* ~ 1808: *Adorján* (i. m. 592); 1284: *t. Jurk* ~ 1358: *Gyurkfelde* (i. m. 445); 1278: *castr. Solymos* ~ 1926: *Solymosvár* (i. m. 185) stb.

¹⁶ GYÖRFFY gyakran rövidítve jelzi a latinra fordított bázisneveket, s ezért mi is úgy idézzük.

A fönti adatoknak alaposabb vizsgálata ahhoz vezethet, hogy ezeket az eredetileg egyeleműeknek látszó neveket, ténylegesen kételeműeknek, azaz lokalizátort és bázisnevet mutató alakoknak higgyük. Az adatokban ugyanis az tapasztalható, hogy az oklevelek szerzői általában latinra fordítják azokat a szavakat, amelyek fordíthatók, tehát van latin megfelelőjük. Földrajzi neveink szerkezetéről tudjuk, hogy bázisnevük mindig olyan köznévknek megfelelő szavak, amelyek valóságos földrajzi fogalmakat jelölnek, s mint ilyenek, idegen nyelvre fordíthatók is. A lokalizátorok viszont már lehetnek jelentés nélküli szavak is, például személynév, s ezeket természetesen nem lehet idegen nyelvre fordítani. Ez magyarázatot ad aztán arra, hogy szórványemlékeinkben a földrajzi nevek bázisneve miért idegen nyelven található általában, s a lokalizátorok (főleg személynévi eredetű lokalizátorok) pedig miért őrzik a magyaros formát.

Adataink és okfejtésünk alapján a pusztá személynévet mutató földrajzi neveinkben joggal kereshetünk tehát rövidült névformát. Elgondolásunkat azonban egy kronológiai tényező zavarni látszik. Kutatóink ugyanis azt is megállapították, hogy a bázisnévvel jelentkező személynévi eredetű földrajzi nevek, mint a *-laka*, *-háza*, *-telke*, *-földe*, *-falva* stb. végű helynevek, csak a XIII. század elejétől kezdenek tömegesebben fölbukkanni (vö. BÁRCZI: i. m. 160; KÁLMÁN: i. m. 175). Ezt a tényt azok a kutatóink, akik a pusztá személynévből álló földrajzi nevek eredetisége mellett kardoskodnak, fölhasználhatnák esetleg bizonyításként, mondván, hogy ha a pusztá személynévi formát mutató földrajzi név előbb jelentkezik a régiségben, mint az a névforma, amelyik a személynév után még bázisnevet is tartalmaz, csak annak lehet az igazolása, hogy a magyar nyelv ősi névadási formája a pusztá személynévi földrajzi név lehetett. Egy ilyen ellenérvet azonban könnyen ki tudunk védeni, mivel ez a kronológiai bonyodalom is csak a magyar írásbeliség kezdeti időszakával van összefüggésben.

Hogy a XIII. század előtt miért a pusztá személynévi földrajzi névforma jelentkezik nyelvemlékeinkben, azt a fordíthatóság illetve nem fordíthatóság tényével már indokoltuk. Azt pedig, hogy a XIII. század után a teljesebb szerkezeti formát mutató földrajzi névformák tömegesebben jelentkeznek, részben a magyar írásbeliség fejlődésével, részben pedig a korra annyira jellemző birtokadományozás tényével hozhatjuk kapcsolatba.

Külföldről származó írástudóink meggyökeresedésével, továbbá magyar anyanyelvű írástudók jelentkezésével a XIII. századra nyilvánvalóvá válhatott az a tény, hogy a latinra fordított földrajzi nevek félrevezetőek, kétértelműek, s így nem fedik azt a valóságot, mint azok magyar megfelelői. A *Fülöp-háza* földrajzi név latinos formája: *domus Philippi* (vö. GYÖRFFY: i. m. 599) például jelentheti egy *Fülöp* nevű személy lakását és jelölhet egy települést is. A birtokadományozások igényelték a pontos leírást és biztos lokalizálást az eladományozott birtokokkal kapcsolatban. Hogy tehát a fönti félreértésekre okot adó lehetőségeket elkerüljék, idegen nyelvű oklevelekbe is teljes és magyaros formában írták a földrajzi neveket. Ennek a kialakuló gyakorlatnak eredménye aztán az, hogy például az 1284-ben t. *Jurk* formát mutató földrajzi név 1358-ban *Gyurkfeldé* formában jelentkezik (vö. GYÖRFFY: i. m. 445).

A pusztá személynévet mutató történeti földrajzi nevek mögött ezek szerint valóban egy teljesebb szerkezeti képet, lokalizátort és bázisnevet kereshetünk. Így strukturális elgondolásainkat ez a névtípus sem zavarja.

2. A névstruktúra változásának retrográd iránya

Földrajzi neveink struktúrájának általános változási útját a bázis-név $>$ lokalizátor + bázisnév $>$ lokalizátor képlettel adtuk meg. Történeti adataink tanulságai alapján azonban olyan esetekkel is találkozunk, melyekben ez a szerkezeti változás fordítva érvényesül, és egy lokalizátor $>$ lokalizátor + bázisnév irányt mutat. Nem előző fejezetünk írásbeliséggel magyarázható adataira gondolunk itt, hisz azok fejtegetéseink alapján szabályszerű szerkezeti változást mutatnak. Inkább az olyan történeti adatokról van itt szó, amelyek a szabályszerű strukturális változás mellett mutatnak a jelzett alakulási lehetőségére.

GYÖRFFY történeti anyagában találhatjuk a következő adatokat: 1221: *Mochulas* ~ 1956: *Mocsolyáspuszta* (i. m. 790); 1283: *Kowachy* ~ 1956: *Kovácsi pusztá* (i. m. 783); 1323: *Hurusou* ~ 1926: *Horsópuszta* (i. m. 777); 1295: *Chatar* ~ 1956: *Csatárkert* (i. m. 504) stb.

Ezekben az adatokban azt tapasztalhatjuk, hogy a szabályszerű strukturális változást szenvedett, és már a történeti időkben önálló lokalizátor formájában élő helynevek, az újabb időkben bázisnévvel egészültek ki. Noha példáink egészen friss keletűeknek mutatják ezt a kiegészülést, mégis számolnunk kell a lehetőségével.

Idézett adatainkat csak úgy értékelhetjük, ha számításba vesszük azt a tényt, hogy azok a földrajzi tárgyak, amelyeket idézett neveink jelölnek, olyan változást szenvedtek, ami azoknak fogalmi tartalmában nyilvánul meg. Jelen esetben arról van szó, hogy az eredetileg települést jelölő földrajzi név (pl. *Mochulas*), a település elnéptelenedésével egy pusztá terület földrajzi neve lett. Hogy aztán ez a fogalmi változás kifejezésre jusson a névben, az új fogalmi tartalmat kifejező köznevet bázisnévként a meglevő önálló lokalizátorhoz kapcsolták (*Mocsolyáspuszta*).

A földrajzi nevek struktúrájáról alkotott nézetünket a fenti tény egy csöppet sem zavarja, sőt igazolja azt a megállapításunkat, hogy a földrajzi nevek tartalmának a hordozója valóban a bázisnév, hisz a jelölt tárgy fogalmi változása a bázisnévben tükröződik. Ezen keresztül bizonyítja azt is, hogy a földrajzi nevek szerkezeti egysége valóban a lokalizátor és bázisnév.

3. Terminológiai problémák és egyéb

LŐRINCZE LAJOS többször idézett dolgozatában a földrajzi nevek keletkezésének két fő tényezőjét az emberben és a tárgyban látja, s magát a névre váró földrajzi tárgyat csupán szenvedő alanynak, elnevezendőnek tartja. Ebben a folyamatban a tárgy, adottságaival a névadó szerepét tölti be, az ember viszont, mint szemlélő és beavatkozó, egyszerre betöltheti az elnevező és névadó szerepét (FÉ. 5). Ha ezzel az elgondolással párhuzamba állítjuk a földrajzi nevek struktúrájáról vallott nézeteinket, nem mindenben egyezünk LŐRINCZÉ-vel; de nem csak a terminológia terén, hanem az elnevezendő földrajzi tárgy értékelésében sem.

Az a tény ugyanis, hogy a földrajzi nevek szerkezetéből kimutatható egy olyan bázisnév, ami determinálja a névvel jelölt földrajzi tárgy fogalmát, arra enged következtetni, hogy nem csupán elnevezendő a jelölt földrajzi tárgy, hanem a név alakulásában befolyásoló tényező is, mert valóságos köznévi fogalmával és köznevével gátlólag hat az emberre a

földrajzi név megalkotásában. Az ugyanis, hogy egy földrajzi név bázisneve milyen legyen, sohasem az elnevező embertől függ, mivel a bázisnév mindig adva van az elnevezendő földrajzi tárgy fogalmát közlő köznévvvel. Így a földrajzi név egyik alapvető szerkezeti egységét az elnevezendő földrajzi tárgy magában hordozza már a névadás előtt. A másik szerkezeti egységhez valóban az ember juttatja a földrajzi tárgyat a táj adottságai vagy saját emberi beavatkozásai útján, de mindig azzal a céllal, hogy a köznévi szóval determinált földrajzi tárgyat lokalizálja. Ennek alapján célszerűbb az egész folyamatot is *l o k a l i z á l á s* nak nevezni.

De nézzük meg egy példán ennek az észrevételnek a jogosságát. A szamoszegi földrajzi névanyagban szerepelnek a *Gróúfërdeje*, *Etyházërdeje*, *Gazdákërdeje*, *Sűrű erdő*, *Alsó erdő* nevek. A nevek szerkezeti egységei itt a következők: bázisnév valamennyi adatban az *-erdő*; lokalizátor: *Gróúf-*, *Etyház-*, *Gazdák-*, *Sűrű-*, *Alsó-*. Az a földrajzi tárgy, amit itt a bázisnév fogalmilag determinál, a földrajzi név kialakulása előtt is, köznévi használatban ugyan, de ugyanazt az *erdő* nevet viselte. A földrajzi névadás tehát ezen ponton valóban kötött, mivel az ember nem választhatja ki önkényesen a neki tetsző bázisnevet, hanem alkalmazkodnia kell ahhoz a köznévhöz, ami a jelölendő földrajzi tárgy köznévi fogalmát fejezi ki. Az ember és a táji adottság szerepe így csak a lokalizátorokban nyilvánul meg, mivel ott az tapasztalható, hogy kötöttség nincs olyan erős, mint a bázisnevek esetében. A mai *Gróúfërdeje* földrajzi névben szereplő *Gróúf*-lokalizátor ugyanis lehetne más is, például az erdőt birtokló gróf családi neve után *Károlyi-*. A név a funkcióját így is tökéletesen betöltené. Hogy a szamoszegi lakosság éppen a *Gróúf* szót választotta lokalizátornak, az csak annak a bizonyítéka, hogy a földrajzi nevek lokalizátorainak kiválasztása az elnevező ember akaratától függ.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy LŐRINCZÉ-nek a földrajzi nevek kialakulásáról vallott, fejezetünk elején ismertetett elgondolása csak részben, csupán a lokalizátorokra vonatkoztatva fogadható el.

Befejezésül említsük meg még azt az észrevételünket, hogy szerkezeti szempontból éles eltérést mutat a földrajzi név másfajta tulajdonnevekhez képest. Ha például a személynevekkel hasonlítjuk össze földrajzi neveinket, azt tapasztaljuk, hogy azok inkább a földrajzi nevek lokalizátoraival mutatnak hasonlóságot. A magyar személynévadásnak az a történetileg legrégebbi formája, amit az egyelemű nevek jellemeznek, teljesen az emberi önkénnytől függő, akár csak a földrajzi nevek lokalizátorainak kialakítása. De ugyanilyen sajátságokat mutatnak az állatnevek is. A bázisnévhez hasonló szerkezeti egység viszont sem az egyelemű személynevekből, sem az állatnevekből nem elemezhető ki. A többelemű személynevek esetében már mutatkozik bizonyos megkötöttség a névadással szemben, de teljesen elütő attól a megkötöttségtől, amit a földrajzi nevek bázisnevei esetében tapasztaltunk. A földrajzi nevekben ugyanis van egy fogalmi tartalmat determináló *a d o t t a l a k ú* bázisnév, amit az ember *t e t s z é s* szerinti formában *l o k a l i z á l*. A többelemű személynevekben viszont található egy fogalmi tartalmat nem determináló családi név, amit az ember *t e t s z é s* szerinti megoldással *d i f f e r e n c i á l h a t*.

Ezek a különbségek végső soron odavezetnek, hogy föl kell vetni: lehet-e vajon ugyanazon kifejezéssel jelölni a névadás folyamatát a földrajzi nevekben, mint amellyikkel a személynevekben jelöljük azt?

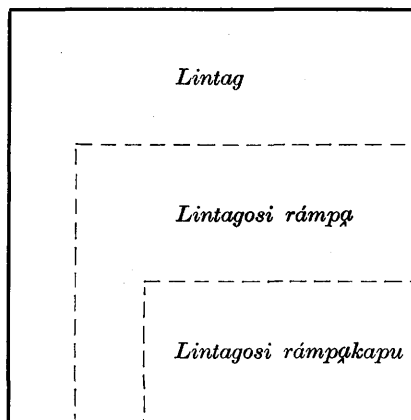
VII. Zárszó és összefoglalás

Földrajzi neveink struktúrájának és a vele kapcsolatos problémák vizsgálatának lezárásaképpen nem lesz fölösleges ismételni a kapott eredmények rövid összegezését. Ezeket az eredményeket a következő öt pontba sűrítjük:

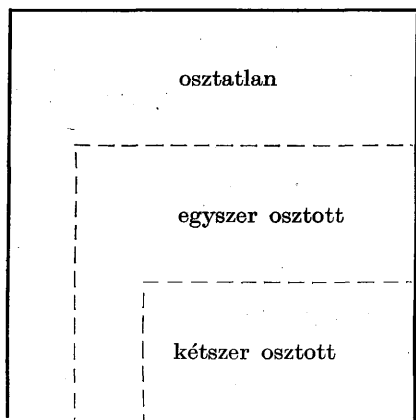
1. Földrajzi neveink fő kategóriáit a nevek által jelölt földrajzi tárgyak osztatlansága, illetve megosztottsága alapján határoztuk meg. Aszerint, hogy a jelölt földrajzi tárgy egy zárt tájegységen belül osztatlan egység-e, vagy egy-

Névkegóriák a jelölt tárgy viszonyában

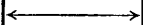
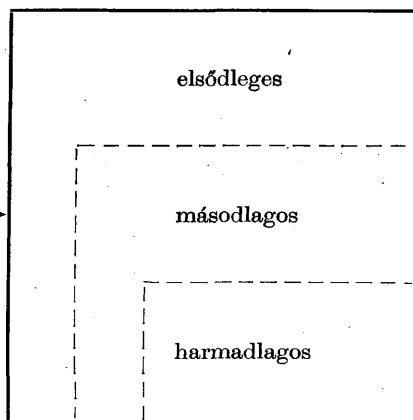
Az alkalmazott név

A jelölt tárgy

A névkegória

szeri, illetve kétszeri differenciálódás útján keletkezett részegység, az alkalmazott földrajzi neveket: elsődleges-, másodlagos- és harmadlagos földrajzi nevekre osztottuk.

2. Földrajzi neveink szerkezetében elkülönítettünk két szerkezeti egységet: bázisnév-et és lokalizátort. A bázisnévről megállapítottuk, hogy mindig a földrajzi név végén áll, és köznévi jelentésével mindig olyan földrajzi fogalomra utal, ami igaznak bizonyul az egész névvel jelölt földrajzi tárgyra is. Így a bázisnév a földrajzi név tartalmának a hordozója.

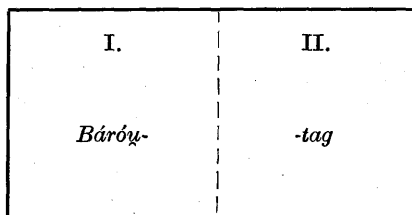
A lokalizátorról elmondtuk, hogy mindig a bázisnév előtt áll, lehet egy- vagy többelemű. Köznévi értelemben jelentéstartalommal bíró, vagy jelentéstartalom nélküli szó is állhat lokalizátorként. Ha van jelentéstartalma a lokalizátornak, akkor arra jellemző, hogy az egész névvel jelölt földrajzi tárgy fogalmi tartalmáról semmit el nem árul azzal. Megvan azonban az a sajátsága, hogy lokalizálási képességgel rendelkezik, s így a földrajzi név szerepének a hordozója.

3. A földrajzi nevek struktúrája nem változatlan, hanem a történeti tanulságok alapján a következő fázisok szerint alakulhat: bázisnév > lokalizátor + bázisnév > lokalizátor.

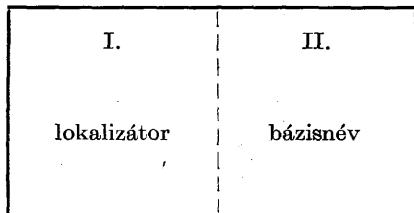
4. Az egyszeri differenciálódással keletkezett másodlagos földrajzi neveken annyi eltérés mutatkozik szerkezeti szempontból, hogy lokalizátoruk min-

A földrajzi nevek struktúrája

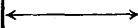
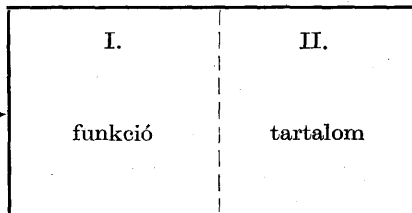
Gyakorlati kép

Szerkezeti kép

Elméleti kép

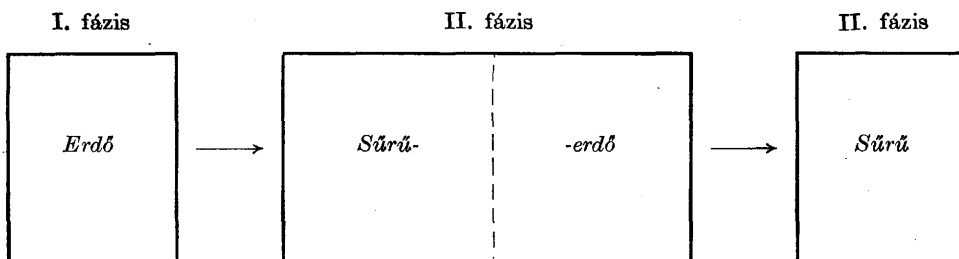
dig egy teljes elsődleges földrajzi név azzal a funkcióval, hogy a lokalizálás mellett kifejezésre juttassa a jelölt földrajzi tárgy részegység jellegét.

5. A kétszeres differenciálódással alakult harmadlagos földrajzi nevek csak annyiban térnek el a másodlagos földrajzi nevektől, hogy lokalizátoruk mindig egy teljes másodlagos földrajzi név, azzal a funkcióval, hogy a lokalizálás mellett a kétszeres differenciáltságot is jelölje.

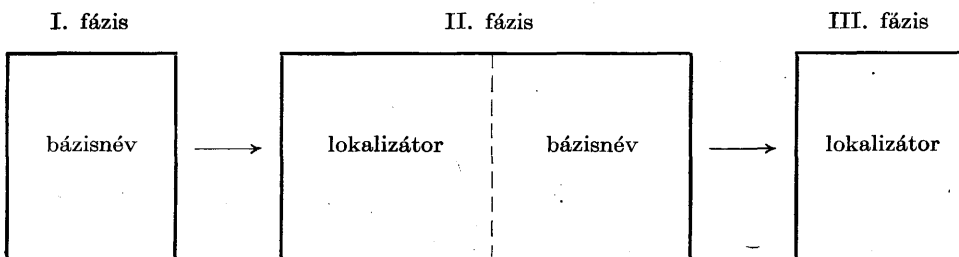
*

A névstruktúra változása

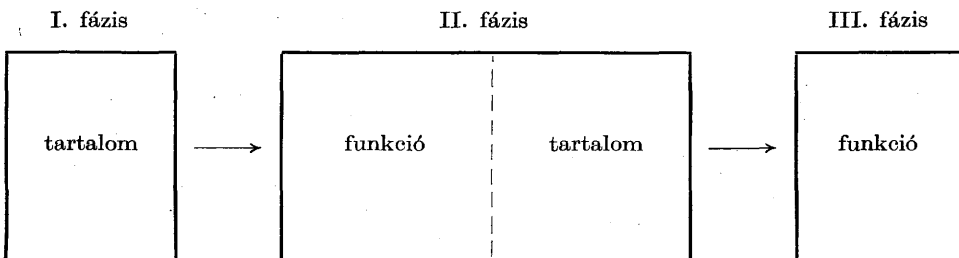
Gyakorlati síkon

Szerkezeti síkon

Elméleti síkon

Dolgozatunk célja az volt, hogy a rendelkezésünkre álló leíró és történeti földrajzi névanyag alapján kimutassuk a magyar földrajzi nevek legjellemzőbb szerkezeti sajátosságait, ezen keresztül rávilágítsunk névkutatásunk gyakorlatának és elméletének kétségesnek látszó pontjaira.

Kutatásunk eredményét nem tekintjük a kérdés teljes megoldásának, hisz a földolgozott névanyag is csak egy része az igen gazdag földrajzi névanyagának. Nem hiszünk vallott nézeteink hibátlanságában sem. De ha elgondolásaink egyikét vagy másikat elveti vagy módosítja is a további kutatás, munkánk haszna még akkor is meglesz, mert a földrajzi névkutatásban az is érték, ha a figyelmet egy nagyon elhanyagolt s éppen ezért kevésbé ismert területre irányítjuk.

BALOGH LÁSZLÓ

Структура географических названий

Теоретические и методические представления, на которых основывались наши исследования в области географических названий, не всегда полностью правильны, а особенно не всегда достаточны для систематизации и изучения географических названий. Данная работа занимается частично неправильными представлениями, а частично стремится дать такую новую характеристику географических названий, которая основывается на структуральных особенностях географических названий.

I. В первой части работы на основании происхождения географических названий или географических объектов, названных географическими названиями, разграничиваются три основные категории этих названий:

1. *Первичные географические названия.* Сюда относятся все те географические названия, которые обозначают внутри определенной географической области такие географические объекты, которые не являются частью какой-нибудь более крупной географической единицы, а являются самостоятельными. Напр. *Bárótag, Natyszeg* и пр.

2. *Вторичные географические названия.* Характерной чертой относящихся к этой группе географических названий является то, что географические объекты, названные этим названием, возникли при дифференциации более крупной единицы внутри какой-нибудь географической области: *Bárótagosi tanya* 'хутор Бароутаг', *Natyszegesi rámpa* рампа Надьсег и пр.

3. *Географические названия третьей степени.* Сюда относятся те географические названия, которые обозначают такие географические объекты внутри определенной географической области, которые возникли в результате новой дифференциации уже дифференцированной единицы: *Bárótagosi tanya-bejáró*, *Natyszegesi rámpakapu* и т. д.

II. *Вторая глава работы* занимается подробным рассматриванием первичных географических названий. На основе изучения формы и структуры географических названий, работа доказывает, что в названиях типа *Bárótag*, 1864. *Szén Égető kert* и т. д. можно найти две резко отличающиеся структурные части.

Структурная единица, обозначенная термином *базисное название*, всегда выступает как последний элемент названия: *-tag*, *-kert*; функция такого базисного названия заключается в том, чтобы своим общим значением детерминировать понятие географического названия, обозначенного этим названием. Таким образом, эта единица является *носителем содержания* географического названия.

Структурная единица, состоящая из одного или нескольких элементов, и названная термином *локализатор*, всегда стоит перед базисным названием: *Báró*, *Szén Égető* и т. д.; функция ее заключается в том, чтобы локализовать содержание понятия географического названия. Таким образом, эта единица является носителем функции географического названия.

Сопоставляя современные и исторические данные, данная работа доказывает, что и в тех географических названиях, которые в настоящее время считаются состоящими из одного элемента, можно выделить вышеупомянутые две структурные единицы: 1296: *Kuchurd fuka* > 1966: *Kocsörd*, 1864: *Sűrű erdő* > 1966: *Sűrű*. Таким образом, в формировании наших географических названий можно предположить структурные изменения, показывающие следующие фазы: базисное название > локализатор + базисное название > локализатор.

III. Глава, занимающаяся вторичными географическими названиями, показывает, что в названиях *Bárótyagosi tanya*, *Natyszegesi rámpa* и пр. имеются те же вышеупомянутые структурные единицы. Последний член названий *-tanya, rámpa* и т. д. — базисное название, которое детерминирует понятие географических объектов, названных этим полным названием, и перед которым стоит локализатор: *Bárótyagosi-, Natyszegesi-* и пр. Роль локализатора — объединение и локализация географического объекта, названного полным названием. Но здесь проявляется и вторичная функция локализатора. Ибо на основании того факта, что локализатор вторичного географического названия является всегда первичным географическим названием того географического объекта, из которого путем дифференциации возник географический объект, обозначенный вторичным географическим названием. Локализатор такого типа названий может выражать и то, что данный географический объект возник путем одной дифференциации из более крупной географической единицы.

IV. Структура географических названий третьей степени подобна первым двум. Конечный элемент названий *Bárótyagosi tanya bejárdó*, *Natyszegesi rámpakari* и т. д. базисное название, детерминирующее понятие географического объекта; а локализатор *Bárótyagositanya-, Natyszegesi rámpa-* и т. д. делает это понятие единичным, и в то же время обозначает, что речь идет о таком географическом объекте, который возник путем двойной дифференциации.

V. Заключительная часть работы рассматривает проблематические случаи. Эта часть занимается отдельно названиями типа: *Levedi, Csánád, Gyula* и пр. По структуре автор не считает эти названия, в отличие от прежних взглядов, оригинальными географическими названиями, отражающими простые личные имена, а считает их такими сокращенными названиями, которые на основании схемы базисное название локализатор + базисное название локализатор возникли путем структуральных изменений из первоначальной формы названий, состоящих из двух элементов.

Ласло Балог

A magányos sorok és a nominalizációk

A mondatok, illetőleg az azok által követett formák és a valóság mindennapi tapasztalatok szintjén adott struktúrája nem független egymástól. A mondatformák levezethetők egymásból úgy, hogy közben a valóság mind szélesebb összefüggéseinek a tükrözésére válnak alkalmassá. A tükrözött valóság növekedésével párhuzamosan mind általánosabb formák jönnek létre.

Az általánosuló formarendszer egyes fokozatai:

(1) A nagyon egyszerű cselekvéseket jelző igék, mint pl. *ken*, *szúr*, *szorít*, *csavar* stb. az ún. transzformációs csoportok szerint működnek. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} (1) \text{ ken} + \text{zsírt} + a \text{ kenyérre} \\ (2) \text{ keni} + \text{zsírral} + a \text{ kenyeret} \end{array} \right]$$

A csoport két sora ugyanazt a tényállást tükrözi: a *ken* a *zsír* és a *kenyér* között egy egységes viszonyt létesít; az (1) és a (2) egy egységes cselekvés két oldala. A két sor azonban nem azonos módon ábrázolja ugyanazt a tényállást: az (1) közvetlenebbül, részletezve, a (2) egy általánosabb módon, a részletektől eltekintve, vagy azokat akcidentálisra redukálva. Továbbá: *keni*—*a kenyeret* jelentése ambivalens:

(a) *keni*—*a kenyeret* = 'ken valamit a kenyérre'

(b) *keni*—*a kenyeret* = 'keni a kenyeret — vmire'

A *keni*—*a kenyeret* tehát csak azért érthető az (a) szerint úgy, ahogyan értem mert a (2) az (1)-et implikálja:

$$2 \supset 1.$$

(2) Vannak mondatok, amelyek nem váltakozhatnak egy másik megfelelő mondattal. Ezek az ún. magányos sorok. A magányos sorok a transzformációs csoport folytatásai. Pl. az alábbi mondatban:

köti + *a tehenet* + *a jászolhoz*

a *köti*—*a tehenet* viszony önmagában nem érthető. Érthetővé válik viszont, ha a transzformációs csoportra vezetjük vissza, illetőleg ha abból vezetjük le:

$$\left[\begin{array}{l} \text{köt} + \text{kötelet} + a \text{ téhnre} \\ \text{köti} + \text{kötéllal} + a \text{ tehenet} \end{array} \right]$$

↓

köti + + *a tehenet* + *a jászolhoz*

Így vezethetők le az igekötős változatok is: *ki-köt, fel-köt, le-köt, be-köt* stb. Pl.:

$$kiköti + a \text{ tehenet} \quad + a \text{ karóhoz.}$$

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} köt + vmit/*vmivel + vhová \\ köt + vmivel + vmit \end{bmatrix} \downarrow$$

$$\left[\begin{bmatrix} ki-köt \\ fel-köt \\ le-köt \\ be-köt \\ \vdots \end{bmatrix} + \dots + vmit \quad (+ vhová) \right]$$

Mi jellemzi mostmár a magányos sorokat?

(a) Olyan bonyolult tényállást ábrázolnak, amelynek tulajdonképpen két komponense van:

$$(1) \quad köt + \frac{vmit/*vmivel}{vmivel} + \frac{vhová}{vmit}$$

és

$$(2) \quad köt + \dots + vmit + vhová$$

Az (1) csak hallgatólágosan értődik benne a (2)-ben. Vagyis a magányos sorok olyan ábrázolási formák, amelyek az ábrázolt tényállás bizonyos részleteitől eltekintenek. A transzformációs csoporton belül a (2) sor implikálja az (1) sort. A magányos sorok hallgatólágosan implikálják magukat a transzformációs csoportokat:

$$(ki-)köt + \dots + a \text{ tehenet} (+ vhová) \supset \begin{bmatrix} köt + vmit/*vmivel + vhová \\ köt + vmivel + vmit \end{bmatrix}$$

Ha az ábrázolt tényállás részleteibe akarunk behatolni, a csoport soraihoz kell visszatérnünk.

(b) A magányos sor úgy jön létre, hogy:

a csoport összefüggéseit egy pontra redukáljuk;

a redukált viszonyt egy átfogóbb tényállás részévé tesszük meg.

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} köt + vmit/*vmivel + vmire \\ köt(i) + vmivel + (a) vmit \end{bmatrix} \downarrow$$

$$\{ [köt + \dots + vmit] + vhová \}$$

A magányos sor megjelenésével a mondat a valóság még szélesebb (bonyolultabb) összefüggéseit válik képessé ábrázolni — mint amire a transzformációs csoportok szintjén képes. A magányos sorokkal a nyelv pragmatikus teljesítő-képessége megnövekszik.

(c) A transzformációs csoportokról a magányos sorokra áttérve a speciális jelentések egy sora jön létre; az ige (I) jelentésterjedelme óriási mértékben kitágul. Az I a transzformációs csoportok szintjén egyszerű és általános (jel_1); a magányos sorok szintjén bonyolult és általános (jel_2). Vagyis:

I	<div style="border: 1px solid black; padding: 2px; display: inline-block;">jel_1</div>	} transzformációs csoport				
<hr/>						
	<table> <tr> <td>$jel_2(a)$</td> <td>$jel_2(b)$</td> </tr> <tr> <td>$jel_2(c)$</td> <td>.....</td> </tr> </table>	$jel_2(a)$	$jel_2(b)$	$jel_2(c)$	} magányos sorok
$jel_2(a)$	$jel_2(b)$					
$jel_2(c)$					
	<hr/>					

(3) A (2)-ben vizsgált mondatok a transzformációs csoportok tárgyi viszonyainak abszolutizálódásából álltak elő. A (2) sorai mint magányos sorok működnek, de visszavezethetők a transzformációs csoport soraira. A transzformációs csoport viszonyaitól való elszakadás azonban még jobban elmélyülhet. Pl.:

köti + az egyetemi felvételt + az érettségihez

Vagyis a *köt*-nek van olyan jelentése (jel_3), amely semmi körülmények között nem vezethető vissza a transzformációs csoportra.

$\left[\begin{array}{l} köt (jel_1) + vmit/*vmivel + \\ köti (jel_1) + vmivel + \end{array} \right. \quad \left. \begin{array}{l} vhová \\ vmit/vkit \end{array} \right]$	
$\left[\begin{array}{l} köt \\ ki-köt \\ fel-köt \\ le-köt \\ be-köt \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right] (jel_2) + \dots + \begin{array}{c} köt \quad ki-köt \quad le-köt \\ \vdots \quad \vdots \quad \vdots \\ vmit/vkit \quad vmit/vkit \quad vmit/vkit \quad \dots + \dots \end{array}$	
$\left[\begin{array}{l} köt \\ ki-köt \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right] (jel_3) + \dots + \begin{array}{c} \vdots \quad \vdots \quad \vdots \\ vmit/vkit \quad vmit/vkit \quad vmit/vkit \quad \dots + \dots \end{array}$	
vmít = nom. abstr.	

Az I (jel_3) mellett az F (-t) pozícióját nominalizált mondatok tölthetik be. Pl.:

kikötötte, hogy fejezze be tanulmányait

Miben van mostmár az I (jel_3)-mal szerkesztett mondatok jelentősége?

(a) A transzformációs csoportokban a (2) sor az (1)-hez képest a közvetlen valóságtól bizonyos elszakadást jelent. A magányos sorokban az I (jel_2)-

vel szerkesztett mondatok még tovább haladnak ezen az úton: a transzformációs csoport sorait zárják magukba hallgatólágosan. Az I (jel₁)-mal szerkesztett mondatok pedig mintegy harmadfokon szakadnak el a közvetlen valóságtól.

(b) Az I (jel₂) megjelenésével a mondat pragmatikus hatóköre kitágult: a valóság szélesebb összefüggéseit válik képessé tükrözni. Az I (jel₃) szintjén jelennek meg a nominalizációk, a generális transzformáció. Vagyis az I (jel₃) szintjén a mondat pragmatikus képessége még tovább fokozódik. A beszélő szinte szabad kezét kap két vagy több mondat egységes mondattá való összekapcsolására. Az I (jel₂) szintjén ez a lehetőség még sokkal korlátozottabb.

(c) A közvetlen valóságtól való elszakadás és a valóság mind szélesebb és szélesebb összefüggéseinek a megragadása feltételezik egymást.

(d) Az I (jel₂) szintjén a mondat terjedelme mintegy mennyiségileg tágul ki. Ugyanis az I (jel₂) szintaktikai viszonyai úgy tekinthetők, mint amelyek hallgatólágosan junkciókat tételeznek fel. Pl.:

$$\begin{array}{c} \text{köt} + (\text{vmivel}) + \text{vmit} \\ \text{és} \\ \text{köt} + \dots + \text{vmit} + \text{vhová} \\ \hline \text{köt} + \dots + \text{vmit} + \text{vhová} \end{array}$$

A junkciók pedig TESNIÈRE szerint mennyiségi eljárások. Az I (jel₃) szintjén a mondat terjedelmének kitágulása mintegy minőségi változást mutat. A nyelv szerkezete korlátlanul képes két vagy több mondatból egy átfogó nyelvi egységet létrehozni. Ezzel összévág: TESNIÈRE szerint a transzformációk minőségi változást képeznek.

Az alábbiakban éppen azt szeretnénk bemutatni részletesebben, hogy az I (jel₃) szintjén hogy válik képessé a nyelv a mondat egyes pozícióit teljes mondattal kitölteni.

$$F(t) = \text{nominalizált mondat (M)}$$

(1) *támaszt*

Az alábbi mondatok alapján

$$\begin{array}{l} \text{támaszt} + \text{rudat} + \text{a kazalhoz} \\ (\text{meg})\text{támasztja} + \text{rúddal} + \text{a kazlat} \end{array}$$

a *támaszt* eredeti jelentésében (jel₁) a transzformációs csoport sorai szerint alkot mondatokat. Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{t.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{t.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

A *támaszt* eredeti jelentéséből (jel₁) a magányos sorokban speciális jelentések (jel₂) állnak elő. Pl.:

$$\begin{array}{l} \text{alá-támasztja} (\text{jel}_2) + \text{oszloppal} + \text{a gerendát} \\ \text{ki-támasztja} (\text{jel}_2) + \text{seprűvel} + \text{az ajtót} \end{array}$$

stb.

A *támaszt* (jel_2)-vel alkotott mondatok a transzformációs csoport $t. (jel_1)$ – $F_2(-t)$ viszonyának a folytatásai:

$$\begin{bmatrix} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$\left[\begin{array}{c} alá-t.(jel_2) \\ ki-t.(jel_2) \\ . \\ . \end{array} \right] + F_1(-vel) + F_2(-t)$$

A speciális jelentéseken át a *támaszt* jelentésterjedelme – a *támaszt* (jel_1)-hez képest – kitágul.

Vizsgáljuk mostmár meg az alábbi mondatokat:

alá-támasztja + (egy példával) + a feltevését
alá-támasztja + (egy példával) + a feltevését, hogy M
alá-támasztja + azt, hogy M
alá-támasztja + hogy M

Az *alá-támaszt* jelentése az adott esetben = jel_3 . A tulajdonképpeni „feltevés” pedig egy nominalizált mondatban fejlődik ki. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$\downarrow$$

$$[alá-t.(jel_2) + F_1(-vel) + F_2(-t)]$$

$$\downarrow$$

$$[alá-t.(jel_3) + (F_1(-vel)) + \begin{bmatrix} (F_2(-t)) \\ azt \\ \emptyset \end{bmatrix}, \text{ hogy M}]$$

(F_2 = nom. abstr.)

A *támaszt* (jel_2)-vel alkotott mondatok, bár magányos sorok, a transzformációs csoport soraira visszavezethetők. A *támaszt* (jel_3)-mal alkotott mondatok már semmiképpen nem vezethetők vissza közvetlenül a transzformációs csoport soraira. A közvetlen valóságtól való elszakadás és a mondat terjedelmének kitágulása párhuzamosan halad.

(2) érint

Az alábbi mondatok alapján:

érinti + ujját + az ablakhoz
érinti + ujjával + az ablakot

az *érint* eredeti jelentésében (jel_1) a transzformációs csoport keretei között alkot mondatokat. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

Az igeekötős változatokban az *érint* jelentése specializálódik. Pl.:

meg-érinti + az ujjával + az ablakot
hozzá-érinti + a zsebkendőjét + a szeméhez
össze-érint stb.

Az *érint* speciális jelentései magányos sorok szerint szerkesztődnek mondatokba. Mégpedig:

$$\begin{bmatrix} \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

↓

$$[\text{meg-}\acute{e}.(\text{jel}_2) + \dots\dots\dots + F_2(-t)]$$

A magányos sorokban az $\acute{e}.(\text{jel}_1) - F_1(-t/*vel) = \text{acc. obj.}$; amiből következik:

$$\begin{bmatrix} \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

↓

$$\left[\begin{bmatrix} \text{hozzá-}\acute{e}. \\ \text{össze-}\acute{e}. \\ \vdots \end{bmatrix} (\text{jel}_2) + F_1((-t/*vel) = -t(\text{acc. obj.})) + F_2(\text{loc.}) \right]$$

illetőleg:

$$\begin{bmatrix} \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \acute{e}.(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

↓

$$\left[\begin{bmatrix} \text{hozzá-}\acute{e}. \\ \text{össze-}\acute{e}. \\ \vdots \end{bmatrix} (\text{jel}_2) + F_1(-t/*vel) = -t(\text{acc. obj.}) + F_2(\text{loc.}) \right]$$

Az *érint* (jel_2) mellett a tárgyi viszony általánosulásával érthető az alábbi mondatok jelentése:

érinti + a kérdést
érinti + azt a kérdést, hogy M
érinti + azt, hogy M
érinti + hogy M

Az $\acute{e}. - F(-t)$ a vizsgált mondatokban végképp abszolutizálódik a transzformációs csoport viszonyaitól: az *érint* jelentésszintje ezekben a mondatokban: $\acute{e}.(\text{jel}_3)$. Az $\acute{e}.(\text{jel}_2)$ mellett általánosuló tárgyi viszony következménye vagy lezárulása a nominalizációk fellépésével a tükrözött valóságtartalom kitágulása. Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{c} \text{é.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{é.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} \text{meg-é.} \\ \text{hozzá-é.} \\ \text{össze-é.} \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + F_1(-t (\text{acc. obj.})) + F_2(\text{loc.}) \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} F(-t) \\ \text{azt a } F(-t) \\ \text{azt} \\ \emptyset \end{array} \right] , \text{ hogy } M \\
 \text{[é.}(\text{jel}_3) + \quad \quad \quad \text{] } / F = \text{nom. abstr.}
 \end{array}$$

A specializált változatokban tehát az ige jelentésterjedelme mennyiségileg kitágul. Ennek a mennyiségi kitágulásnak az eredményeként az egyes speciális jelentésekből átvitt, illetőleg elvont jelentések jönnek létre.

(3) *old*

Az *old* és igekötős változatainak a struktúrája igen bonyolult, gazdag. Az ilyen mondatok alapján:

ki-oldja + a cipőfűzőjét
ki-oldja + a hajszalagját

illetőleg:

ki-oldja + a kévét
ki-oldja + a bombát

két alaptípus következtethető ki:

old + vmit + *vhonnan*

és

old + vmitől/vmiből + vmit/vkit

Vagyis az *old*-dal szerkesztett mondatok gyökerei a transzformációs csoportok viszonyaira nyúlnak vissza:

$$* \left[\begin{array}{c} \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-tól) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

Az *old* ugyanakkor inkább a specializált változatokban létezik, amelyek a magányos sorok szerint működnek. Így:

fel-old

(a) *fel-oldja + a cinket*
a cukrot
stb.

(b) Most ő szalad, *feloldván karjait*,
Hogy önszívébe verjen tört.

- (c) *fel-oldja* + *a esapot*
 a zárat
 a féket
 stb.

Az (a), (b), (c) mondatai egy olyan szemléleten alapulnak, amely szerint a *cink*, *cukor*, *zár*, *fék* stb. mintegy „kötött” állapotban van. Az *old-ás* pedig éppen mintegy a *köt-és-étől* szabadítja meg a kérdéses anyagokat, tárgyakat. Az (a), (b), (c) mondatai tehát úgy foghatók fel, mint amelyek a transzformációs csoport $I - F_2(-t)$ viszonyának az abszolutizálódásaként állnak elő. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} o.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ o.(jel_1) + F_1(-t\delta l) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

↓

$$[fel-o.(jel_2) + \dots\dots\dots + F_2(-t)]$$

ki-old

- (a) *ki-oldja* + *a cipőfűzőjét*
 a hajszalagját
 stb.
- (b) *ki-oldja* + *a kévét*
 a bombát
 stb.
- (c) *ki-oldja* + *az ópiumot* + *a mákfejből* + *alkohollal*
- (d) *ki-oldja* + *a zsírfoltot* + *a ruhából* + *benzinnel*

A *ki-old* a *fel-old* stb.-vel szemben az *old* egy specializált változata. Ugyanakkor a *ki-old* maga a speciális jelentések egy sorából tevődik össze. A *ki-old*-dal szerkesztett valamennyi mondat a magányos sorok szerint működik; szemléletük alapján pedig a transzformációs csoport viszonyaiban gyökereznek. A kérdéses mondatok részben a transzformációs csoport $I - F_1(-t/*vel)$ -jének a folytatásai:

$$\begin{bmatrix} o.(jel_1) + F_1(-\underline{t}/*\underline{vel}) + F_2(loc.) \\ o.(jel_1) + F_1(-\underline{t}\delta l) + F_2(-\underline{t}) \end{bmatrix}$$

↙

$$[ki-o.(jel_2) + F_1(-\underline{t}/*\underline{vel}) = -\underline{t}(acc. obj.)]$$

(Lásd: az (a), esetleg (c) példáit.)

illetőleg:

$$\begin{bmatrix} o.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ o.(jel_1) + F_1(-t\delta l) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

↓

$$[ki-o.(jel_2) + \underbrace{F_1(-t/*vel) + F_2(-t)}_{= -t(acc. obj.)}]$$

Bár az (a)-val kapcsolatban is felmerülhet egy másfajta lexikai kombináció lehetősége:

$$\begin{bmatrix} \text{oldja} + \text{a csomót, stb.} + \text{a szalagról} \\ \text{oldja} + \text{a csomótól} + \text{a szalagot} \end{bmatrix}$$

Részben a transzformációs csoport I— $F_2(-t)$ viszonyának a folytatásai:

$$\begin{bmatrix} \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t\text{ől}) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$[\text{ki-o.}(\text{jel}_2) + \dots + F_2(-t)]$$

(lásd: a (b) mondatait)

meg-old

(a) *meg-oldja + az övet + vkinek a derekán*

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t\text{ől}) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

\swarrow
 $[\text{meg-o.}(\text{jel}_2) + F_1(-t/*vel) =$
 $= -t(\text{acc. obj.}) + F_2(\text{loc.})]$

(b) *meg-oldja + a nyelvét*

A kérdéses mondat ugyanazon a szemléleten alapul, mint *felold* (a)–(c).

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + F_1(-t\text{ől}) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

$$[\text{meg-o.}(\text{jel}_2) + \dots + F_2(-t) + \dots]$$

A *fel-, ki-, meg-* stb. *old* igekötős változatokban az $\text{o.}(\text{jel}_1)$ terjedelme mennyiségileg óriási mértékben kitágul:

$$\begin{bmatrix} \text{o.}(\text{jel}_1) + & F_1(-t/*vel) + & F_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + & F_1(-t\text{ől}) + & F_2(-t) \end{bmatrix}$$

└──┘

fel-o.
ki-o.
meg-o.

fel-o.
ki-o.
meg-o.

┌
└

┌
└

┌
└

a b c ...
a b c ...
a b c ...

(jel₂) +

┌
└

a b c ...

Az *old* jelentésterjedelmének ez a nagymérvű növekedése és az *acc. obj.* abszolutizálódása teszi lehetővé, hogy az egyes speciális jelentésekből elvont jelentések álljanak elő. Mégpedig:

fel-old

$$\text{feloldja} + \left[\begin{array}{l} a \text{ tilalmat} \\ a \text{ korlátozásokat} \\ a \text{ vesztegárat} \\ \text{stb.} \end{array} \right]$$

feloldja a tilalmat, hogy éjszaka az utcán járjanak
Vagyis:

$$\begin{array}{rcc} \left[\begin{array}{l} \text{o.}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t\delta l) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [\text{fel-o.}(\text{jel}_2) + \dots\dots\dots + \text{F}_2(-t)] \\ \downarrow \qquad \qquad \qquad \downarrow \\ \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \qquad \begin{array}{c} | \\ \hline a \quad b \quad c \quad \dots \end{array} \end{array}$$

$$[\text{fel-o.}(\text{jel}_3) + \dots\dots\dots + \text{F}_2(-t), \text{ hogy M}]$$

($\text{F}_2 = \text{nom. abstr.}$)

Az $\text{I}-\text{F}_1(-t/*vel)$ és az $\text{I}-\text{F}_2(-t)$ különbségének a megszűnésére jellemző: alig tudjuk eldönteni, hogy pl. *fel-oldja a tilalmat* mit jelent:

- (a) a tilalom tart mintegy kötve valakit;
így a tilalmat + megoldja = $-t/*vel$ (= $-t$ (acc. obj.));
- (b) a *tilalmat* magát oldja fel: = acc. obj.,
vagyis úgy, mint a *féket, zárat* stb.

Ahogy tehát a magányos sorokban az abszolút tárgyban a $-t/*vel$ és $-t$ (acc. obj.) különbsége megszűnik, ugyanúgy a magányos sorokban az F_1 és F_2 szemantikai megkülönböztetése is megszűnik.

Vagyis:

$$\begin{array}{rcc} \left[\begin{array}{l} \text{o.}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t/*vel) + \text{F}_2(\text{loc.}) \\ \text{o.}(\text{jel}_1) + \text{F}_1(-t\delta l) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [\text{fel-o.}(\text{jel}_2) + \text{F}(-t)] \\ \downarrow \\ [\text{fel-o.}(\text{jel}_3) + \text{F}(-t), \text{ hogy M.}] \end{array}$$

Hasonlóképpen értelmezhető:

(4) *töröl*

Az alábbi mondatok alapján

le-törli a port a cipőről
le-törli (a portól) a cipőt

ki-törli a vizet a pohárból
ki-törli (a víztől) a poharat
 stb.

feltehető legalábbis egy hipotetikus transzformációs csoport:

$$\begin{bmatrix} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-tól) + F_2(-t) \end{bmatrix}.$$

Az igekötős változatokkal a *töröl* speciális jelentéseinek egy sora áll elő:

ki-törli + a nevet + a névsorból
fel-törli + egy ronggyal + a konyhát
le-törli + az írást + a tábláról
oda-törli + a lábát + a szőnyeghez
 stb.

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} ki-t. \\ fel-t. \\ le-t. \\ oda-t. \end{bmatrix} (jel_2) + \underbrace{\begin{bmatrix} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-tól/-vel) + F_2(-t) \end{bmatrix}}_{\downarrow F_1(-t)} + F_2(loc.)]$$

Vizsgáljuk meg az alábbi mondatot:

„Csak *ami történt*, most ne hozd elő,
kitörlik azt jövőendő napjaink”

A *kitöröl* parafázisa:

emlékét megszünteti
elfelejtet.

A *kitörli* kérdéses jelentésében eredetileg az *emlékezetéből*-l kapcsolódott össze.

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-tól) + F_2(-t) \end{bmatrix} \downarrow$$

$$[ki-t.(jel_2) + F_1(-t/*vel) = -t (acc. obj) + F_2(loc. sep.)]$$

$$\downarrow$$

$$[ki-t.(jel_3) + azt, ami M + (emlékezetéből)]$$

(5) *fűz*

A *fűz* az alábbi mondatok alapján

fűz(i) + (a) virágokat + (a) koszorúba
fűz(i) + (a) virágokból + (a) koszorút

eredetileg a transzformációs csoport keretei között alkot mondatokat. Vagyis:

$$\begin{bmatrix} f.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ f.(jel_1) + F_1(-től) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

Az igekötős változatokban a *fűz* egy sor speciális jelentése áll elő:

$$\begin{bmatrix} f.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ f.(jel_1) + F_1(-től) + F_2(-t) \end{bmatrix} \downarrow$$

$$\left[\begin{array}{c} \text{át-f.} \\ \text{be-f.} \\ \text{egybe-f.} \\ \text{hozzá-f.} \\ \vdots \end{array} (jel_2) + F_1(-t/*vel) = \right.$$

$$\left. = -t(\text{acc. obj.}) + F_2(loc.) \right]$$

Az egyes speciális jelentésekből pedig elvont jelentések állnak elő, pl.:

hozzáfűzte, hogy folytatni kívánja a dolgot.

Vagyis:

$$\begin{bmatrix} f.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ f.(jel_1) + F_1(-től) + F_2(-t) \end{bmatrix} \downarrow$$

$$[\text{hozzá-f.}(jel_2) + F_1(-t/*vel) = -t(\text{acc. obj.}) + F_2(loc.)]$$

$$\downarrow$$

$$[\text{hozzá-f.}(jel_3) + (F_1(-t) = \text{hogy } M)]$$

(6) *fejt*

Az alábbi mondatok alapján:

fejti + a hüvelyt + a borsóról
fejti + a hüvelyből + a borsót

a *fejt* eredetileg a transzformációs csoportok szerint alkot mondatokat:

$$\begin{bmatrix} f.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ f.(jel_1) + F_1(-ből) + F_2(-t) \end{bmatrix}$$

A magányos sorokban a *fejt* egy sor speciális jelentése áll elő:

ki-fejti + a narancsot + a héjából
ki-fejti + a fércet + a ruhából

le-fejti + a bőrt + az állatról
fel-fejti + a varrást
el-fejtett + egy régi kendőt
széjjel-fejti + a horgolást
 stb.

Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{f. } (\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{f. } (\text{jel}_1) + \underbrace{F_1(-ből)} + F_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{ki-f.} \\ \text{el-f.} \\ \text{fel-f.} \\ \text{le-f.} \\ \text{szét-f.} \end{array} \right] (\text{jel}_2) + \begin{array}{l} F_1(-t/*vel = \\ = -t; \text{ ill. } -t) \end{array} + F_2(\text{loc sep.})$$

A speciális f.(jel₂)-kből pedig elvont jelentések bontakoznak ki:

ki-fejti, hogy ...
meg-fejti, hogy ...
fel-fejti az összeesküvést
 stb.

Vagyis:

$$\left[\begin{array}{l} \text{f. } (\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{f. } (\text{jel}_1) + F_1(-tól) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{ki-f.} \\ \text{el-f.} \\ \text{fel-f.} \\ \text{szét-f.} \\ \text{le-f.} \\ \text{meg-f.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + \begin{array}{c} \text{ki-f.} \quad \text{meg-f.} \quad \text{fel-f.} \\ \text{F(a) } (-t) \quad \text{F(b) } (-t) \quad \text{F(c) } (-t) \quad \dots + \text{F(loc)} \end{array}$$

$$\left[\begin{array}{l} \text{ki-f.} \\ \text{meg-f.} \\ \text{fel-f.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_3) + \begin{array}{c} \text{F}(-t) (= \text{F}(-t) (= \text{F}(-t) \\ = \text{hogy M} = \text{hogy M}) \\ (\text{F} = \text{nom .abstr.}) \end{array}$$

F(vel) = nominalizált mondat (M)

(1) *támaszt*

A fentiekben láttuk, hogy a *támaszt*nek egy gazdag jelentésstruktúrája állapítható meg. A $t.(jel_3)$ mellett az $F(-t \text{ (acc. obj.)})$ -t mondatok tölthetik ki — nominalizált formában. Pl.:

alátámasztotta az elképzelését, hogy ...

alátámasztotta, hogy

illetőleg:

alátámasztotta egy példával az elképzelését (,hogy ...)

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatot:

alátámasztotta szavait azzal, hogy ...

Ebben az esetben az $F(-vel)$ -t egy nominalizált mondat tölti ki. Vagyis:

$$\begin{array}{c} \left[\begin{array}{ccc} t.(jel_1) + & F_1(-t/*vel) & + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + & F_1(-vel) & + F_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [alá-t.(jel_2) + & F_1(-vel) & + F_2(-t)] \\ \downarrow \\ [alá-t.(jel_3) + & azzal, hogy M & + F_2(-t)] \end{array}$$

(2) *fon*

A *fon* — amint az alábbi mondatok mutatják — eredetileg a transzformációs csoport szerint működik:

fon (jel₁) + virágokat + koszorúba

fon (jel₁) + virágokból + koszorút

A magányos sorokban a *fon* egy sor speciális változata áll elő:

$$\left. \begin{array}{l} \text{be-f.} \\ \text{át-f.} \\ \text{le-f.} \\ \text{körül-f.} \\ \text{rá-f.} \\ \text{keresztül-f.} \\ \vdots \end{array} \right\} (jel_2)$$

Pl.:

be-fonja + a széket + náddal

be-fonja + vesszővel + az üveget.

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatokat:

befonja az ígéretével, hogy nem fogja elfelejteni
befonja + a barátját + azzal, hogy ...

A kérdéses mondatokban az $f.(jel_3)$ mellett az $F(-vel)$ -t nominalizált mondatok helyettesíthetik. Vagyis:

$$\begin{array}{ccc} \left[\begin{array}{l} f.(jel_1) + F_1(-t/*vel) \\ f.(jel_1) + F_1(-vel) \end{array} \right. & + F_2(loc.) \\ & + F_2(-t) \end{array} \quad \downarrow \\ [be-f.(jel_2) + F_1(-vel) & + F_2(-t)] \\ \downarrow \\ [be-f.(jel_3) + (F_1(-vel)), \text{ hogy } M + F_2(-t)] \\ \text{ill. azzal, hogy } M \end{array}$$

$F(-re) = \text{nominalizált mondat}(M)$

(1) A *szorít* — az alábbi példa szerint

szorít + prést + a törekre
szorítja + préssel + a töreket

eredetileg a transzformációs csoportot követi:

$$\left[\begin{array}{l} sz.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ sz.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

A magányos sorokban a *szorít* speciális jelentései állnak elő. Pl.

rá-szorítja + a prést + a törekre.

Mivel a $rá-sz.(jel_2) - F_1(-t/*vel) = \text{acc. obj.}$, a kérdéses mondat formájának a helye a rendszerben:

$$\begin{array}{ccc} \left[\begin{array}{l} sz.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ sz.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\ \downarrow \\ [rá-sz.(jel_2) + F_1(-t/*vel) = \\ = -t(\text{acc. obj.}) + F_2(loc.)]. \end{array}$$

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatot:

rászorítja + a fiát + hogy fejezze be tanulmányait.

A kérdéses mondatban a $rá-sz.(jel_3) - F_2(-t)$ mellett az $F_2(loc.)$ funkcióját egy nominalizált mondat tölti be. Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} \text{sz.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{sz.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 [\text{rá-sz.}(\text{jel}_2) + F_1(-t/*vel) = \\
 = -t(\text{acc. obj.}) + F_2(\text{loc.})] \\
 \downarrow \\
 (2) \text{ köt} \quad [\text{rá-sz.}(\text{jel}_3) + F_1(-t) + (\text{hogy } M)].
 \end{array}$$

A *köt* eredetileg a transzformációs csoport keretei között működik:

$$\left[\begin{array}{cc} \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right]$$

A magányos sorokban a speciális jelentések egy tömege áll elő:

$$\begin{array}{c}
 \left. \begin{array}{l} \text{ki-k.} \\ \text{fel-k.} \\ \text{le-k.} \\ \text{meg-k.} \\ \vdots \\ \vdots \end{array} \right\} (\text{jel}_2) \\
 \\
 \left[\begin{array}{cc} \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} \text{ki-k.} \\ \text{fel-k.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + F_1(-t) + (F_2(\text{loc.}))
 \end{array}$$

A *köt* (jel_3) mellett pedig az $F_2(-t)$ pozícióját egy nominalizált mondat töltheti ki. Pl.:

ki-kötötte, hogy fejezze be tanulmányait

stb.

Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{cc} \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(\text{loc.}) \\ \text{k.}(\text{jel}_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{c} \text{ki-k.} \\ \text{el-k.} \\ \text{fel-k.} \\ \vdots \end{array} \right] (\text{jel}_2) + F_1(-t) + F_2(\text{loc.}) \\
 \downarrow \\
 [\text{ki-k.} (\text{jel}_3) + F_1(-t) = \text{hogy } M]
 \end{array}$$

Vizsgáljuk már most meg az alábbi mondatot:

ahhoz köti a felvételt, hogy végezze el a gimnáziumot

Az adott esetben a $k.(jel_3) - F_1(-t)$ mellett az $F_2(loc.)$ funkcióját egy nominalizált mondat tölti be:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} k.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ k.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{l} ki-k. \\ fel-k. \\ le-k. \\ . \\ . \end{array} \right] (jel_2) + F_1(-t) + F_2(loc.) \\
 \downarrow \\
 [k. (jel_3) + F_1(-t) + (ahhoz, hogy M)] \\
 (F_1 = \text{nom. abstr.})
 \end{array}$$

(3) támaszt

A *támaszt* (jel_3) mellett — amint fentebb láttuk — az $F_2(-t)$, illetőleg a $t.(jel_3) - F_2(-t)$ mellett az $F_1(-vel)$ funkcióját nominalizált mondatok tölthetik be. Vizsgáljuk meg már most az alábbi mondatokat:

*igényt támaszt arra, hogy elvégezze az egyetemet.
feltevését arra támasztotta, hogy...*

A kérdéses mondatban a $t.(jel_3) - F_1(-t)$ mellett az *(arra, hogy M)* az $F_2(loc.)$ funkcióját tölti be. Vagyis:

$$\begin{array}{c}
 \left[\begin{array}{l} t.(jel_1) + F_1(-t/*vel) + F_2(loc.) \\ t.(jel_1) + F_1(-vel) + F_2(-t) \end{array} \right] \\
 \downarrow \\
 \left[\begin{array}{l} ki-t. \\ alá-t. \\ . \\ . \end{array} \right] (jel_2) + F_1(-vel) + F_2(-t) \\
 \downarrow \\
 [t. (jel_3) + F_1(-t/*vel) = \\
 = -t(\text{acc. obj.}) + (arra, hogy M)].
 \end{array}$$

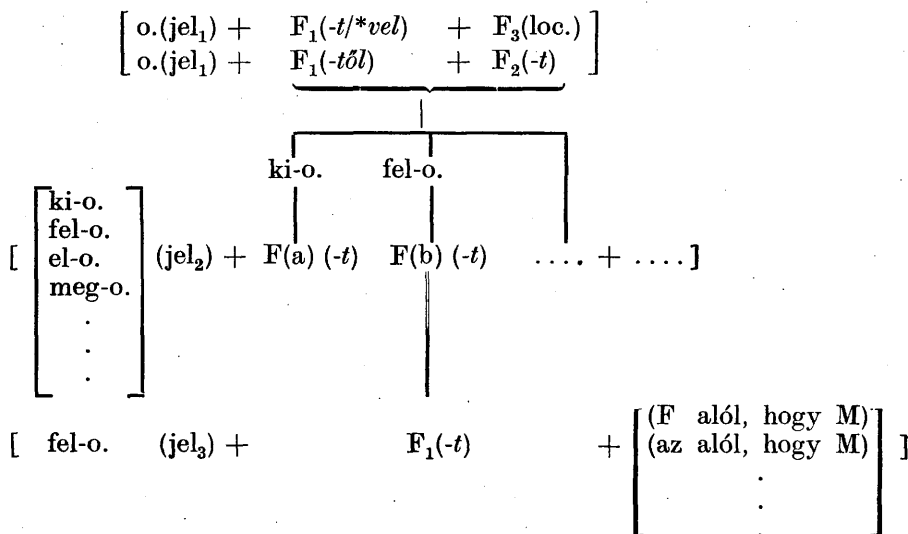
$F(-tól) = \text{nominalizált mondat (M)}$

Az *old* (jel_1) — láttuk — a transzformációs csoport szerint működik; a (jel_2) mellett a speciális jelentések sora áll elő; az *old* (jel_3) mellett pedig az $F(-t)$ -t nominalizált mondat töltheti ki.

Vizsgáljuk meg most már az alábbi mondatokat:

feloldja + a barátját + ígérete alól, hogy...
feloldja + a barátját + az alól, hogy...

A kérdéses mondatok formájának a helye a nyelvi rendszerben:

ZSILKA JÁNOS

Separate lines and nominalizations

The author in his previous papers elaborated an organic system of the sentence-forms with object. The essence of the system is: the forms can be derived from one another; in the course of the derivation more and more general forms turn up; the forms — more and more general — extend over more and more wide connections of reality.

The levels of the organic system are: transformational groups — lines constructed with $V(m_1)$; separate lines — constructed with $V(m_2)$; separate lines — constructed with $V(m_3)$. E.g.:

$$\begin{array}{l}
 \left[\begin{array}{ccc} V(m_1) + N_1 (\text{acc.}/\text{*instr}) + N_2 (\text{loc.}) \\ V(m_1) + N_1 (\text{instr.}) & + & N_2 (\text{obj. acc.}) \end{array} \right] \\
 [V(m_2) + \dots + N_2 (\text{obj. acc.}) + N_3 (\text{loc.})] \\
 [V(m_3) + \dots + N_2 (\text{obj. acc.}) = S]
 \end{array}$$

The author had already in his previous papers demonstrated, that the general transformation (i.e. the nominalizations) appear on the level of $V(m_3)$. In the present paper the author gives evidence to the fact that the nominalizations can appear in each position of the lines constructed with $V(m_3)$.

JÁNOS ZSILKA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Az ősfinn fokváltakozás mint strukturális jelenség

A finnségi nyelvek egyik legérdekesebb hangjelensége kétségkívül a zárhangok fokváltakozása, melyet SETÄLÄ annakidején az egész uráli hangrendszerre kiterjesztett. Manapság jóval óvatosabbak vagyunk, és a fokváltakozást általában csak az ősfinn kor közepe tájáig, a germán hatás korszakáig visszük vissza. Általános az a fölfogás is, hogy a váltakozást a szó hangsúlyviszonyaiban történt változások idézték elő, s fölteszik, hogy első indítékai a germán nyelvekből valók, melyekben a Werner-törvény hasonló jelenséget eredményezett.

Nem érintem itt a jelenség történeti hátterét, mely még mindig további megvilágításra vár, például a lapp nyelv részéről. A fokváltakozást eddig csupán történeti szempontból igyekeztek vizsgálni, s így mellékes körülmény maradt az a kérdés, hogy miféle jelenség is volt az valójában, és esetenként hogyan érvényesült.

Az ősfinn fokváltakozás úgy, ahogy vázolni szoktuk, iskolapéldája a kiegészítő megoszlásnak, azaz a komplementáris disztribúciónak. A fokváltakozó pároknak, vagyis az erős és a gyönge foknak jelentkezése előre pontosan megállapítható.

A finnugor szók kezdetben föltehetőleg kéttagúak voltak, kivéve természetesen a névmásokat. Amennyiben a szó három vagy többtagú, a tőhöz valamely képző vagy esetleg képző-sor járult. A mai finnségi nyelvek szó szerkezete azt mutatja, hogy a fokváltakozás keletkezése idején az ősfinnben már egytagú szótövek is kialakultak s ez a körülmény részben hozzásegít a jelenség időbeli elhelyezéséhez. Általában fölteszik, hogy a szó hangsúlyviszonyai az ősfinnben ugyanolyanok voltak mint a mai finnbén: hangsúly esik minden második szótagra; az első szótag főhangsúlyos, a harmadik és az ötödik szótagon mellékhangsúly van, amennyiben a szó elég hosszú; az utolsó természetesen mindig hangsúlytalan. A fokváltakozás érintette a szótagkezdő egyszerű és gemináta zárhangokat, kezdetben az *s*-et is.

Vegyük például a palatális zárhangot, a *k*-t. Az erős fokot képviselje *k*₁, a gyönge fokot *k*₂. Jelentkezésük a következő három tényezőtől függ: a hangkörnyezettől, a szótag hangsúly-viszonyaitól és a szótag minőségétől, azaz nyílt vagy zárt voltától. A különböző tényezők egymásközi kölcsönhatása megzavarhatja a jelenség összképét, de azért az teljesen mechanikus marad.

A tényezők közül legfontosabb a hangkörnyezet. Zöngétlen hang után mindig az erős fok jelentkezik, azaz *k*₁. Tehát a váltakozást csak a zöngés környezet teszi lehetővé. Zöngés környezet esetén különbséget kell tenni a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótag utáni helyzet között. Hangsúlyos szótag utáni helyzetben a szótag minősége a döntő, mégpedig úgy, hogy nyílt szótag-

ban k_1 , zárt szótagban k_2 jelentkezik. A hangsúlytalan szótag utáni képvisélet viszont a hangkörnyezettől függ: magánhangzó után k_2 , mássalhangzó után k_1 . Hangértéke szerint $k_1 = k$ és $k_2 = \gamma$ vagy g ; ez utóbbi változat csak nazálisan végződő hangsúlyos szótag utáni zárt szótagban fordul elő; a hangsúlytalan szótag nazálisa után erős fok van, azaz k_1 .

Mindezek alapján a következő sémát kapjuk:

Zöngétlen hang után	Zöngés hang után			
	Hangsúlyos szótag után		Hangsúlytalan szótag után	
$k_1 = k$	Nyílt szótagban	Zárt szótagban	Magánhangzó után	Mássalhangzó után
	$k_1 = k$	Magánhangzó és likvida után γ	$k_2 =$ Nazális után g	$k_2 = \gamma$ $k_1 = k$

Más szóval ez azt jelenti, hogy az ősfinnben volt egy (k) zárhangfonéma, mely két allofónként jelentkezett: [k_1] és [k_2]; ezt utóbbi még két másodlagos allofónra oszlott: [γ] és [g]. Ugyanígy kapjuk a (t)-fonéma allofónjait: [t], [δ] és [d], valamint a (p) fonémaét: [p], [β] és [b].

A gemináta zárhangok képvisellete ugyanilyen sémába illeszkedik, de annyiban egyszerűbb, hogy a hangkörnyezet mint ható tényező eselik. Gemináta zárhangok nem fordultak elő zöngétlen hangok után, sem pedig hangsúlytalan szótag mássalhangzója után. A sémába a kk és $\check{k}k$ váltópárt közvetlenül be lehet helyezni:

Hangsúlyos szótag után		Hangsúlytalan szótag után
Nyílt szótagban	Zárt szótagban	
kk	$\check{k}k$	$\check{k}k$ (kk ?)

A hangsúlytalan szótag utáni képviselertet nehéz pontosan meghatározni. Egyrészt a RAVILÁtól képviselt álláspont értelmében indokolt az a fölfogás, hogy az egyszerű zárhang gyöngé fokú megfelelőjének jelentkezése bizonyos helyzetekben föltételezi, hogy ott a geminátának is rövid változatban kell jelentkeznie. Másrészt viszont lehet hivatkozni arra, hogy a hangsúlytalan szótag utáni mássalhangzó-kapcsolatok — tehát két azonos mássalhangzó kapcsolatai is — mindig erős fokúak. Más szóval: vagy *mansikka*n, azaz gyöngé fok, ha a geminátát egységes hangnak fogjuk föl — vagy *mansikka*n, azaz erős fok, ha a geminátát két azonos mássalhangzó kapcsolatának tekintjük.

Az előzőekben vázolt sémába bármilyen típusú szók beleillenek. Példának vehetjük akár a fölszólító mód jelen idejének többes szám második személyű alakjait. A fölszólító mód jele KA , a megfelelő személyrag $T'A$. A *sä*-tőből lesz **säkaða*, a mai finn *saakaa*, az *anta*-tőből **antayata*, (a mai finnben analógiásan *antakaa*) a szavói nyelvjárásban pedig még most is *antöta*, a **pelyät*-tőből (melynek magánhangzós töve *pelkädä*-) lesz **pelyätkätä*.

Szokos beszélni külön radikális és külön szuffiksális fokváltakozásról: az előbbi a szó törésében mutatkozik, az utóbbi a toldalékokban. Az is általá-

nos fölfogás, hogy a radikális váltakozás a szótag nyílt vagy zárt voltától függ, a szuffiksális viszont az előző szótag hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltától: hangsúlyos szótag magánhangzója valamint hangsúlytalan szótag mássalhangzója után erős fok van, hangsúlytalan szótag magánhangzója után pedig gyönges fok. A fokváltakozásnak ilyen kettéosztása félrevezethető — és eredetileg nem is tartozott SETÄLÄ elméletéhez. Ez a kettéosztás azon a föltevésen alapul, hogy minden kéttagú szó egymorfémás, azonban a késői ősfinnben már nem ez volt a helyzet. *Haapa* 'nyárfa' és *saapa* 'kapó' (participium praesens): mindkettő kéttagú, de az előbbi csak egy, míg az utóbbi két morfémát tartalmaz (*saa-* tő + az első participium képzője *pa*). A genitívuszi alakok így hangzanak: *haavan* és *saavan*. Strukturális szempontból a *saavan* egységes egészet alkot és a radikális, nem pedig a szuffiksális fokváltakozás szabályait követi. (A szuffiksális váltakozás szabályai szerint a kérdéses esetalaknak **saapan*-nak kellene hangoznia.) Nyilvánvaló tehát, hogy a váltakozás szerkezeti és nem etimológiai tényezőktől függ.

Egy finnségi nyelv sem őrizte meg a fokváltakozást az ősfinn rendszernek megfelelően. A származéknelveket e szempontból három csoportra lehet osztani. Az első csoportba a lív és a vepsze tartozik, amelyekből hiányzik a fokváltakozás. Mégis a váltakozás fő elveinek egyike: a hangkörnyezet hatása bizonyos módon ezekben is jelentkezik. Zöngétlen hangokkal kapcsolatban ezekben a nyelvekben is csak zöngétlen zárhangok jelentkeznek, például vepsze *tuhkad* 'hamu', *lähten* 'indulok', *pütkad* 'hosszúak'; zöngés környezetben viszont mind zöngések, mind zöngétlenek. A hangkivetéses alakok a vepszében bizonyos fajta váltakozást is előidézték: *oiged* 'igaz' *oiktan* (genitívusz), *ambub* 'lő': *ampta* 'lőni'. Ennek azonban nincs köze az ősfinn fokváltakozáshoz, amint azt a rekonstruált alakok **oikeða*: **oikeðan* és **ampuþi*: **ampuðak* bizonyítják.

A másik csoportot a finn és a karjalai alkotja. Ezekben a nyelvekben a fokváltakozás pusztán fonetikai jellege akkor szűnt meg, amikor a $\beta > v$ változás végbement. Akkor például a *haapa* 'nyárfa' és *haava* 'seb' szó genitívusza azonos alakú lett: *haavan*. Hasonló irányban hatott néhány más hangváltozás is, többek közt a rövid geminátának egyszerű zárhanggá való változása. Például az *aitta* 'csűr': *aitan* (genitívusz) és az *aita* 'kerítés': *aiðan* (genitívusz) annyiban egybeolvadt, hogy az egyik sor gyönges foka azonos a másik sor erős fokával. A finnbén és a karjalaiban most már a nyelv különböző fonémái váltakoznak egymással, vagy hanghiánnyal, nem pedig ugyanazon fonéma allofónjai. A váltakozás ennek ellenére továbbra is mechanikus. A mai finnbén a hangsúlyviszonyok teljesen elvesztették jelentőségüket: a váltakozás teljesen azonos módon történik mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan szótag utáni helyzetben. A hangkörnyezet szintén elvesztette gátló hatását, a közfinn nyelvben a zöngétlen *ht* és részben a *hk* is alkalmazkodott a fokváltakozáshoz — egyes finn nyelvjárásokban, különösen a karjalaiban pedig minden zöngétlen hang utáni zárhang alkalmazkodott hozzá. Itt a fokváltakozás egyetlen tényezőjeként a szótag nyílt vagy zárt volta szerepel, s ez a tényező mint elv áterjedt a hangsúlytalan szótag utáni helyzetekre is, úgyhogy a mai finnbén éppúgy van *mansikka* 'földieper': *mansikan* (genitívusz), mint *tikka* 'harkály': *tikan* (genitívusz), jöllehet a fokváltakozás eredetileg csak az utóbbi típusban jelentkezett.

Az észti és a vót fejlődött a legmesszebbre. Miután bizonyos szóvégi mássalhangzók eltűntek vagy vokalizálódtak, a szótag nyílt vagy zárt voltá-

nak elve nem érvényes többé minden esetben. A fokváltakozásból fonemikus tényező lett. Az ilyen alakokban mint vót *sigā* 'sertés' (genitivusz): *sikā* (partitivusz), vagy *uvā* 'borsó' (genitivusz): *upā* (partitivusz) és észtl *linnu* 'madár' (genitivusz): *lindu* (partitivusz) — pontosabban: *liñnū* : *lindu* a gyöngfokúság a genitivusz jelévé vált, tehát morfémává, ugyanúgy, ahogy a hajlító nyelvek tőváltozásai. A hangkörnyezetnek többé semmi hatása nincs, csaknem minden — sőt a vótban minden — zöngétlen hang utáni zárhang váltakozik. Ezzel szemben ez a két nyelv, legalább részben, megőrizte a hangsúlyhelyzet jelentőségét: a vótban erős fok jelentkezik hangsúlytalan szótag mássalhangzója után: *kukertan* 'ledöntök', *emmet* 'varrni', az észtlben pedig hangsúlytalan helyzetben nem váltakozó rövid gemináta van: *kuusikus* 'fenyvesben', *kuusiku* 'fenyvest', 'fenyvesbe'.

Bármi legyen is a fokváltakozás eredete, arra az eredményre jutunk, hogy az ősfinnben a váltakozás fonetikai jelenség volt, a mai finnben és a karjalaiban morfofonemikus, az észtlben és a vótban pedig fonemikus jelenség. E négy nyelvben a váltakozás tisztázása és megértése az egész mássalhangzórendszer alapja. Ezzel szemben a vepsze és a lív nyelv mai viszonyainak az ősfinn fokváltakozásból való levezetése csupán jelentéktelen, sőt egyenesen téves következtetéseket eredményez.

EEVA KANGASMAA-MINN

The Proto-Finnic Consonant Gradation as a Structural Phenomenon

The gradation of medial stops is a key phenomenon for understanding present relations in the Balto-Finnic languages. In Proto-Finnic gradation was a mechanical procedure, depending on several factors. The occurrence of stops v. spirants was conditioned by environment, stress or the openness or closeness of the syllable. Therefore, in Proto-Finnic the stop and its corresponding spirant/voiced stop may be included into one and the same phoneme. The geminated stop and its co-occurent, the short geminate, are also allophones of a single phoneme.

In Proto-Balto-Finnic gradation has been non-distinctive and automatic. Due to several sound changes, the character of gradation has completely changed in the present Balto-Finnic languages, which may be divided into three groups in this respect. In Livian and in Vepsian the alternation has altogether levelled out. In Finnish and in Karelian the stops alternate with other phonemes of the language or with zero, and the alternation is in the main conditioned by the openness or the closeness of the following syllable. In Estonian and Votian even the lastmentioned factor has lost its importance, since due to loss or vocalization of certain word-final consonants weak grade is found also in open syllables, e.g. Votian *sigā* 'of the pig', v. *sikā* (part.) 'some pig'. Thus the occurrence of strong v. weak grade has become a morphological factor in these languages.

EEVA KANGASMAA-MINN

Zwei Etymologien

1. Fi. *viha* und Verwandtes

Der Fragekomplex hat eine so lange Geschichte, daß ich hier verzichten muß, sie zu erzählen. Ich setze also eine gewisse Vertrautheit mit dem Thema voraus. Das Material findet man am besten bei VASVERÓ: NyK. XXI, 45—53; JACOBSON, ArUgrof. 26—29; HAKULINEN: MSFOu. 98: 189—195; E. ITKONEN: FUF. XXXI, 182, 311; FUCHS: FUF XXXIII, 164—70; LYTKIN, PermVok. 132; COLLINDER, IUrSprg. 71, FUV. 140 f.

Es handelt sich, grob gesprochen, um die folgenden drei Gruppen: 1) fi. *viho* „viror“, *vihanta*, *vihreä* „grün“, etc.; mord. *ožo* „gelb“, tscher. *užar* «grün», wotj. *vož*, syrj. *vež* id.; 2) fi. *viha* „Gift“ (nur Ostseefi.), *vihanen* „bitter“ usw.; 3) fi. *viha* „ira, odium, hostilitas, inimicitia“, estn. (WIEDEMANN) *wiha* „Zorn, Haß, Feindschaft“, lp. (NIELSEN) *vášše* „hate, hatred, grudge“ (< fi. nach E. ITKONEN, UAJb. XXVIII, 79), syrj. *vež* „Begierde“, auch: „Zorn“ (FUCHS: FUF. XXXIII, 169), wotj. *vož* „Zorn.“¹

Diese Gruppen semantisch zu verbinden, hat man auf zwei Arten versucht. Die erste, hauptsächlich von VASVERÓ ausgebaute, subsumiert sie unter einer Urbedeutung 'Galle', was ja sehr einleuchtet, aber den Nachteil hat, daß diese Bedeutung in den Belegen nirgends auftritt. Aus diesem Grund hat HAKULINEN einen zweiten Erklärungsversuch unternommen, der von der Bedeutung „grün“ ausgeht. Nämlich: „Die Tatsache, daß sich aus der Bedeutung 'grün' leicht die Bedeutung 'bitter, beißend' entwickelt und aus dieser wiederum 'Bitterkeit, Gift', bedarf keiner weitläufigen Erklärung“, mit dem folgenden Hinweis, daß grüne Früchte und Rüben gewöhnlich bitter von Geschmack seien (a. O. 192). Dann wird weiter entwickelt, daß aus einer „physiologischen Bitterkeit“ leicht eine „psychische“ werden kann, und der Kreis ist geschlossen. Da man bisher nur fi. *viha* aus dem Arischen (ai. *viṣa-*, aw. *viša-* 'Gift') ganz gut erklärt hat, wird nur für das Arische (bzw. Idg.) auch eine Grundbedeutung 'grün' gesucht und auf lat. *viridis* verwiesen, eine Idee, die ja im Prinzip schon bei JACOBSON steht. Diese Erklärung, die, soweit ich sehe, weithin akzeptiert wird, hat ihren wunden Punkt darin, daß in den ostseefi. Sprachen ja offensichtlich die Bedeutung 'Gift' nicht von 'bitter' abgeleitet ist, sondern umgekehrt 'bitter' von 'Gift', nämlich fi. *vihanen* von *viha*, liv. *vi'jji* 'giftig' von *vijā* 'Gift' (KETTUNEN, LivWb. 487a). Im Wepsischen scheint nur *vihä* 'Schlangengift, (Haß, Zorn)' belegt zu sein (nach COLLINDER, IUrSprg. 71),

¹ Ausgespart werden aus der folgenden Erörterung die samojedische Sippe jur. *padea* „Galle“ usw. und die von ZSIRAI (MNY XXIII, 318) mit Fragezeichen beigezogenen ostj. und wog. Wörter, da sie lautlich erhebliche Schwierigkeiten machen. Sie spielen wohl auch in der derzeitigen Diskussion kaum mehr eine Rolle.

dementsprechend dürfte auch die Bedeutung 'scharf, bitter, ...' von estn. *viha* sekundär sein (was offensichtlich auch, nach der Reihenfolge der Bedeutung zu schließen, WIEDEMANN'S Meinung war).²

Weiter scheitert jeder Versuch, die Bedeutung 'grün' aus dem Arischen zu importieren, einfach an der Tatsache, daß es im Arischen eben kein *viša* *'grün' gibt (vgl. auch WALDE—HOFFMANN II, 797). Wollen wir nun weiter fi. *viha* etc. aus dem Arischen entlehnt sein lassen, dann müssen wir, da ja ein ostseefi. Wort für 'Gift' keinesfalls für Wörter der Bedeutung 'grün' im Finnisch-Permischen zuständig sein kann, diese Sippen eben etymologisch trennen. Andererseits ist das eigentlich nicht unbedingt ein Schade, da die Wörter der beiden Begriffskreise im Ostseefi. ja auch morphonematisch und morphologisch ziemlich sauber geschieden sind, sodaß man ohnehin nicht gezwungen ist, sie etymologisch zu verknüpfen.

Das gleiche Schicksal trifft dann natürlich auch das Permische, wo die Bedeutungen 'Zorn, Begierde' mit 'grün' ohnehin nicht so gut zusammenpassen. Aber auch die Zusammenstellung der permischen Wörter für 'Zorn usw.' mit dem fi. *viha*, die man bisher, soweit ich sehe, kaum ernsthaft in Zweifel gezogen hat, hat einen Schönheitsfehler. Wenn wir weiterhin fi. *viha* 'Gift' aus den arischen Wörtern derselben Bedeutung entlehnt sein lassen, dann hat sich ja die Bedeutung 'ira usw.' aus dieser entwickelt. Vom Finnischen aus gesehen spricht dagegen nichts, da sich ja auch die Ableitungen ziemlich gleichen. Im Permischen ist aber die Bedeutung 'Gift' ja gar nicht belegt. D. h. wir müssen im Ostseefi. und Permischen eine parallele Bedeutungsentwicklung 'Gift' zu 'Zorn etc.' annehmen, woraufhin die Bedeutung 'Gift' im Permischen geschwunden wäre. Nun ist eine solche Bedeutungsentwicklung an sich ja irgendwie plausibel, aber doch keineswegs so simpel und häufig, daß man zur Erklärung dieser Parallelität ohne Zuhilfenahme von Mystik oder Zufall auskäme.

Das Dilemma läßt sich m. E. lösen, wenn man ein weiteres arisches Wort in die Debatte wirft, nämlich ai. *dviṣ*, das nach Ausweis von MONNIER—WILLIAMS (A Sanskrit-English Dictionary 506) die Bedeutung 'hostility, hatred, dislike' hat. Das Wort ist schon im Rgveda belegt und die Tatsache, daß es ein Wurzelnomen ist, weist auf hohes Alter. Im Avesta ist es ebenfalls belegt: g. *daibiš*, j. *tbiš* 'Feindseligkeit' (Bth. 816, vgl. auch MAYRHOFER, EtWbAi. II, 87). Lautlich macht die Etymologie ja keinerlei Schwierigkeiten; ein vokalischer Auslaut mußte substituiert werden und daß sich da im Fi. -a anbietet, wissen wir aus slawischen und germanischen Lehnwörtern. Nach der Befundlage könnte dieses Lehnwort älter sein als fi. *viha* 'Gift' usw., was, wenn diese Annahme richtig ist, erklärt, daß lapp. *vášše*, das nach E. ITKONEN (a. O.) ein sehr altes Lehnwort sein muß, nur in der Bedeutung 'hate ...' aus dem Fi. entlehnt wurde.

Dann wäre auch, ein verblüffendes Ergebnis, ostseefi. *viha* 'Gift' eigentlich kein Lehnwort aus dem Arischen *viša*, sondern wir hätten, da es dann ja schon „*viha*“ 'ira ...' gab, die Erscheinung vor uns, die E. HAUGEN (Norw. Language in America, 400) „homologous extension (of meaning)“ nennt. Das stünde auch im Einklang mit der Tatsache, daß die beiden Bedeutungen im Fi. auch in den Ableitungen zusammen auftreten.

² Die wotischen Belege: *viha* 'karvas, karhea', *gādā vihad* 'kärmeen myrkky' ETÄLÄ—SUHONEN—POSTI, MSFOu 135 : 91) kann ich nicht beurteilen.

2. Selk. *ašša* 'nicht, nein'

Im Selkupischen gibt es bekanntlich zwei Verneinungspartikeln: 1. *iki* (Tas) (weitere Formen bei CASTRÉN—LEHTISALO: MSFOu. 122 : 17) für den Prohibitiv, 2. *ašša* sonst.¹

Für *ašša*, mit dem ich mich hier befassen möchte,² hat COLLINDER nach einer nebenbei ausgesprochenen Vermutung PROKOVJEVS (SelkGr § 136, S. 95), daß *ašša* ein rudimentäres Verb zu sein scheine,³ angenommen (JukUr. 64), dessen *-ha*, *-sa* (vgl. u. CASTRÉNS Formen) enthalte offenbar das Formans der sog. 2. Zeit, der Stamm *a-* sei der des Verneinungsverbs (das also mit dem von *iki* usw. als *a- ~ i-* anzusetzen wäre). Entsprechend wird *ašša* auch im FUV. unter fi. *e-* eingereiht.

Wieweit diese Erklärung Anklang gefunden hat, weiß ich nicht, TOIVONEN hat *ašša* in SKES nicht aufgenommen, JOKI etwa scheint an sie zu glauben, da er FUFa XXXII, 42 nicht protestiert (?).

CASTRÉN gibt für die Partikel folgende Formen: MSFOu. 122 : 10: N *aha*, *ā* (contr.); MO *as*, *ās*; OO *ās*, *aaza*, *aaz*; Tsch. *ās*, *as*; K NP *assa*, *assə*, *ass*; B Jel Tas *aša*, Kar *asa*; MSFOu. 83 : 304—340: *assa*, 343 (Tas) *aša*. PROKOVJEV (UJb. XI, 448) bietet *ašša*, *aša*, *assa*, Gr. 78 nur *ašša* und *assa* (vgl. ERDÉLYI, SelkWverz. 23, wo nur *ašša* in den Belegen). In SZABÓ'S Tysammlung (Nyk. LXVIII, 267) findet sich: *aa*, *a*. In DUL'ZONS Parabeltext steht: *ā*, in Vopr. Ling. (S. 16): *as*.⁴ Bei PLOTNIKOV (nach MSFOu. LXIV, 149): *as*.

Wollen wir eine Rekonstruktion wagen, so ergäbe sich auf Grund der Formen mit *-šš-*, *-š-*, *-ss-*, *-s-* etwa eine Grundform **ačča ~ *ača ~ *ač* (nach PAASONEN, Beitr. 166, sein Symbol č), während die Formen mit *-h-* (bzw. Kontraktion) und *-s-* zusammengenommen auf ein **aša* schließen ließen! COLLINDERS Erklärung deckt, wo überhaupt nur die letzte Möglichkeit (die Form der 2. Zeit, bei HAJDÚ, ChrSam. 146, Präteritum genannt, geht ja auf *-š* zurück), erklärt also nicht die *-š-* Vertretung in den Norddialekten und die Doppelkonsonanz.

Ich möchte nur eine zweite Möglichkeit ins Feld führen, die ihrerseits geeignet wäre, gerade den ersten Fall zu erklären. Im Ewenischen bedeutet (J. BENZING, Lamutische Grammatik, Wiesbaden 1955, 139) *acca* „ist nicht

¹ Das in FUV 10 noch unter der Flagge der Verneinung segelnde *e-* ist ja keine Verneinung, sondern ein Verb, das 'leben, sein' usw. bedeutet. Die Gleichsetzung dieses Verbs mit dem Verneinungsverb geht auf eine Spekulation H. PEDERSENS zurück (MSFOu LXVII, 311 ff.; vgl. auch COLLINDER, JukuUr 67), für die eigentlich nichts spricht.

² Die m. W. erstmals von COLLINDER (JukuUr 64) aufgestellte Herleitung der Prohibitivpartikel aus dem Verneinungsverb und dem Imperativzeichen *-k* der 2. Person, ist ja sehr ansprechend, es ist aber doch zu betonen, daß sie den Auslautvokal der meisten Formen CASTRÉNS und auch der Tasform nicht erklärt (vgl. z. B. HAJDÚ, ChrSam. 148: *wešji-k* 'steh auf!').

³ Dasselbe steht eigentlich schon bei CASTRÉN (Gr. § 551, S. 543): „Das negative Hilfsverbum, das in den nördlichen Sprachen wie die übrigen Verben flektiert wird, hat im Ostjak-Samojedischen nur zwei Formen: 1) *aha* ... 2) *ik* ... Nach diesen beiden Formen wird das Verbum finitum in allen Personen flektiert, selbst nehmen sie aber, soviel ich weiss, keine Personalendungen an, sondern werden nur wie Partikeln gebraucht."

⁴ Die Texte in „Ketskie skazki" sind mir leider nicht zugänglich, in dem von HAJDÚ, ChrSam 205—7, mitgeteilten Ausschnitt kommt die Verneinungspartikel nicht vor.

vorhanden, gibt es nicht" (zur Verwendung vgl. noch ib. 85). Der Laut *c* wird S. 7 so beschrieben: „*c* wird ungefähr wie das italienische *ce* ausgesprochen: ... *acca* (*attša* 'nicht existierend').“ Lautlich bietet sich der Verbindung der selkupischen und ewenischen Form kein Hindernis, war doch *-č-* (bzw. *-č-*) zur Substitution seiner Palatalität wegen besser geeignet als etwa *-č-*.

Als Modell kommt deshalb nur das ewenische Wort in Frage, weil seine Entsprechung in den anderen tungusischen Sprachen weiter abliegen (vgl. G. M. WASILEWIČ, *Ewenkijsko-russkij slovař*, M 1958, 42, ewenk. *ачи* und Formen aus anderen tung. Sprachen; hier findet sich auch die ewenische Form *ay* (neben *ayya*), die, wollen wir nicht lieber innerselkupische Entwicklung annehmen, ebenfalls eine Reihe der selkupischen Form deckt).

Prinzipiell möchte man gegen eine solche Zusammenstellung nichts einwenden, hat doch sogar der vorsichtige TOIVONEN in einem ganz ähnlichen Fall (tscher. *uke* 'es gibt nicht, ist nicht, nein' aus mong. (kalm.) *uga* 'nein, nicht, nichts') an ein Lehnwort gedacht (FUF XXXI, 127 f.; vgl. auch E. LEWY: UAJb. XXIX, 1).

Eine weitere, entscheidende Aufklärung dieses merkwürdigen Falles (über den ich natürlich auch einige Vermutungen habe, aber das führt ja nicht weiter), kann ich nicht geben. Die Verbindung der beiden Verneinungen, die angesichts der geographischen Nähe der beiden Sprachen kaum Zufall sein kann, ausgesprochen zu haben, war aber vielleicht nicht unnütz.

HARTMUT KATZ

Etimológiai megjegyzések

1. Magyar *hón* 'Achsel, Achselhöhle'

Rokon nyelvi megfelelői: v o g. (WV 69) TJ *kalnā*, Szo. *ḡanal* 'Armhöhle' | o s z t j. (KT 311) V *kunən pət3* 'Achselhöhle, Achselgrube usw.' (*pət3* 'Grund') | z ü r j. Sz. *kun-les* stb. 'Achselzwickel im Hemd', PO *kun-ul* 'Achselhöhle' | v o t j. Sz. *kun-ul* 'Achselgrube, Achselhöhle' | ? finn *kainalo* 'Armhöhle'; ? észt *kaenal* (gen. *kaenla*) 'Arm (als Umschließendes)'; lí v (KETT.) *kāinal*, *kānal* 'Achselhöhle, Armhöhle, Arm; was man in den Armen fassen kann' | ? l a p p (Wfs. 538) *gāiñēñē* 'Achselhöhle', K. (129) T. *kaiññel*, Kld. *kajñel-vuolanē* id. | ? s z a m. j u r. (426) U. *sāl* 'Armhöhle'; j e n. Ch. *sēdi*, B. *séri*; t w g. *kalīñ* id.; k a m. *kālən* 'Armhöhle'.

Idevonható a következő szó is: s z e l k. (DONN., kézír.) ATA *qālən*, Ty. *qali* 'kainalo; Armhöhle'.

A szamojéd szók csak akkor tartoznak a m. *hón*-hoz és rokonságához, ha összetett szók: **kana* + **ala* 'hón + alj', s l (jen. *ḡ*, *r*) elemük az uráli **ala* maradványa, s a **kana* -n-je (másodlagos palatalizációval) **-ñ-* > **-j-* > \emptyset fokon át eltűnt. A hangfejlődés *n*, ill. **j* (> *i*) fokát őrzik az idekapcsolt szelkup szók. Az ATA -*n* és a Ty. *i* (< *a* + **j*) metatézissel került a szó végére.

2. Magyar *kéj* 'Wonne'

A m. *kéj* 1. 'Wonne, sinnlicher Genuß, Wollust', 2. 'Wohlgefallen, Lust', 3. R. 'Wille, Neigung' [1372 u./1448 k.: Mykoron anyatol *keteleneytetnek* (JókK. 159); 1416 u./1450 k.: *okeien* engèggèn lakozni èn vèlèm (BécsiK. 36); *kènken* [= kéjünkön] (uo. 25); 1508: *kitelen* (DöbrK. 282); 1531: *kehen* (ÉrsK. 485); 1601: „*Kéj*: Libentia” (MA.)] *kény* 'Willkür' (*önként* 'freiwillig, von selbst, spontan' stb.) szót egyeztetetlőnek gondolom a következő rokon nyelvi szók: v o g. (KANN.—LIIM.: MSFOu. 101 : 469) Szo. *kāisōb* 'Zauberlied' (*sōb* 'Wort'), *kāi* ua.; (KANN.—LIIM.: MSFOu. 114 : 479) Szo. *kāiñ* 'singen (vom Zauberer, während er wahrsagt oder eine Sache mit der Axt erforscht', *kāisōb* 'Lied, das der Zauberer beim Wahrsagen singt' | o s z t j. (KT. 384) Kaz. *kei* 'Zauberlied', DN *kāiḡa*, V *kōitā*, Vj. *kōitā* 'balzen (Auerhahn, Birkhahn)', Trj. *kōitāy3* id. (Birkhahn, nicht Auerhahn)', Ni. *keitā* 'girren, locken (Birkhahn bei der Balz); ein Zauberlied singen', Kaz. *keiti* 1. 'girren, locken, balzen (Birkhahn)', 2. 'lösen, weissagen, mit Gesang zaubern (mit od. ohne Trommel)', O. *kōidā* = Kaz. 2; (PD. 802) J *kōiñap* 'Zaubertrommel' | z ü r j. (WUo.) Lu. *koĩñē*, Ud. *koĩñis* 'balzen', Sz. I. *koit* 'Balzplatz (Sz.)', Balz (I.), V. Sz. Lu. *koitñi* 'balzen (Waldhühner)', (Uot., közli E. ITK.: FUF. XXXI, 274) FSz. *kōitñi* 'balzen' | ? l a p p N *gikkāt -g-* 1. 'mate, pair (of birds)', 2. 'have a flirtation with, show undue affection for someone'; (745) Wfs. *gikytet* 'brünstig

sein', (GRUNDSTRÖM, LLpWb.) L. *kikkat* 'sich sammeln und sich paaren, balzen (vom Federwild)'; K. (110) T. *kikki*- 'zaubern' (TOIVONEN: ÖESToim. XXX/II: 736 vg., o., z., lp.; FUV.; LITKIN, VokPerm. 45 o., z.).

A m.-ban a szóvégi -j eltűnése, illetőleg intervokalikus helyzetben h, v-vel való helyettesítése szabályszerű. A m. *kéj* fosztóképzős (R. *kételen*) származékát -n-es és -ny-es változatok (*kéntelen*, *kénytelen*) szorították ki. A m. *j* > *ny* változásra vö. *hajít* ~ N. *hanyít*; *kigyó* ~ N. *kijó*, *kínyó*. A R.-ben a XIX. század elejéig a *kéj* és a *kény* jelentése a mai jelentésük fordítottja volt (SzófSz.).

A lapp szó csak akkor tartozik ide, ha benne a *-j- kiesett, s -kk- ~ -g- eleme képző (vö. erre: finn *täi* 'Laus' ~ lapp *dik'ke* ua).

Eredetileg 'párizás, élvezet; Balz, Wonne, Genuß', ill. 'dürög, élvez; balzen, genießen' jelentésű igenévszó lehetett. Ebből fejlődhetett 'varázslás, varázsenek; Zauberei, Zauberland', ill. 'varázsolva énekel; zaubernd singen, Zauberland singen' jelentése. — A finnugor alapalak **keje* lehetett.

3. Magyar *lankad* 'ermatten, welken'

Szavunk esetleges etimológiai megfelelője a következő szócsalád: z ü r j. (WUo.) *lam*: Sz. Lu. *lam munnj* 'entkräftet niedersinken, wenn man einen heftigen Hieb od. Schlag bekommt' (*munni* 'gehen'), Ud. *lamnis* '(einen) niederdrücken, einklemmen', Sz. Lu. *lamalni*, V. *lamavni*, P. *lama-vni*, I. *lamõnj* 'angedrückt, niedergedrückt werden (Sz. V. I.); von einem Hiebe entkräftet werden, so daß man nicht gehen kann (Lu. P.)', (GEN.) KP. *lam-* 'quetschen' | fin n *lama* 'Schwäche des Viehes vom Hunger', *lamata* (*lamaan*) 'durch Hunger schwächen, entkräften, niedersinken machen, niederwerfen'; és z t *lame*, *lamme* 'schwach, nicht intensiv', *lamama* 'niederliegen, auf dem Bauche liegen, sich platt niederlegen, sich hinstrecken' | l a p p N *labme -ām-* 'weakness of birds in the moulting season', *labmot -am-* 1. 'become incapable of flying (of a bird in the moulting season)', 2. 'lose one's vigour, become tired out (by work), so that one cannot do anything' (SETÄLÄ: FUF. XII, 14 fi., lp.; tévesen sz., JSFOu. XXX/5 : 62 + z.; WICHMANN: FUF XV, 15 z., fi., UOTILA, SyrjChr. 113 + lp.; SKES.).

Hangfestő jellegűek, s így egymástól független keletkezésű szavak is lehetnek.

Az etimológia csak akkor helyes, ha a *lankad* n-je korábbi -m-ből fejlődött, s így a *k* nem a tőhöz tartozik, hanem a -kad képzőbokr eleme (vö. *pirkad*, *roskad*). A feltehető fgr. *l- ~ m. l- megfelelésre nincs biztos példánk.

A finn szó jelentésére germán (vö. svéd *lam* 'lahm' stb.) szó is hathatott (SKES.).

A finn szó *lamakka* 'hiukan viettävä, kalteva; geneigt, abschüssig' származéka átkerült a zürjénbe: (SzsZsIKomi) AV. *ламѡг: ламѡгѡ лѣччины* 'опуститься, облениться' (LITKIN: MSFOu. 125 : 332).

WICHMANN (FUF. XI, 183) egybevetésének: finn *lonke* (gen. *lonkkeen*) 'schlafe, herabhängende Stellung; lapp *lunke* 'dependens' hangtani akadályá van. L. még tévesen: MUSz. 681.

4. Magyar *mozog* 'sich bewegen, sich rühren'

Szavunknak csak távoli rokon nyelvi megfelelői vannak, s így korántsem mondható kétségtelennek a következő egyeztetés: s z a m. j u r. (246)

O *mantsoerā* 'schwanken, sich bewegen'; j e n. B *mozorado?*, Ch. *mođođaro?* 'sich rühren' (MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 93 m., ju.; HALÁSZ: NyK. XXIV, 447 + je.; SETÄLÄ: JSFOu. XXX/5 : 67 m., ju., je.; tévesen tvg., kam.; Beitr. 174; SzófSz. „talán”; FUV.).

A szamojéd szónak van szelkup megfelelője is: (CASTR. — LEHT.: MSFOu. 122 : 59) KO. Csa. FO. *mootjang*, Ke. *mootjang*, Ta. *mootjang* 'ich hinke', (DONN. kézír.) Ty. *mōđannag* 'ein wenig hinken'.

A m. -g gyak. képző, a szamojéd szók (a szelkup kivételével) szintén képzett szavak.

A m. szó z-je a szamojéd szók alapján feltehető **ńc* ~ **ć* **ć*-jének a folytatója.

A SETÄLÄ (i. h.) és a Beitr. 174 által idevont kam. *manzerlam* 'sich beeilen' törökségi jövevényszó (JOKI: MSFOu. 103 : 225).

5. Magyar *nyugszik*, *nyugoszik*

1. 'ruhen, rasten', 2. 'schlafen'

Szavunk megfelelői a következők: ? v o g. (MSz.) AL. *ńon̄ti*, É. *ńūntlax̄ti* 'pihen; ruhen', T. *il-ńōntē* 'kipiheni (ill. elnyújtja) magát; sich ausruhen (bzw. ausstrecken)' | m o r d. (JUHÁSZ — ERDÉLYI) M. *nuva.ms* 'bóbiskolni, szundiálni; nicken, schlummern', (MRS.) *nuvams* 'дремать, подремать'; (RAVILA: JSFOu. 61/3 : 52) E. *nuysēms* 'dösen, vor sich hin träumen', *nuvažemēms* 'einnicken' (MUSz. 422 m., vg., md., tévesen z., vtj., fi., lp.; l. még: MUNKÁCSI: NyK. XVI, 466, XXV, 184, Nyr. XII, 487, XIV, 113; HALÁSZ: NyK. XXIV, 460; SzófSz. „talán fgr. er.”). — Idetartozónak vélem a következő, csak REGULY osztják szövegeiben adatolt szót is: osztj. (PB.) É. *ńoyol-*, *ńōyol-* (REG. *nyogol-*) 'alszik, nyugszik; schlafen, ruhen'.

A finnugor alapalak **ńun̄s-* lehetett.

A m.-ban **ń* > **ńk* > *g*, az osztjákban **ń* > *γ*, a mordvinban **ń* > *v* változás történt. A vogul szó csak akkor vonható ide, ha *t* eleme mozz. képző, mely előtt **ńt* > *nt* változás történt (erről l. LIIMOLA: FUF. XXXI, 119). — A szó hangfestő jellegű.

6. Magyar *nyű*, *nyő* N. '(Kleid) abnützen'

Szavunknak (*nyűvők*, *nyővők*) még a következő jelentései is vannak: 'raufen; (Flachs) rupfen; (Baum) ausreißen'.

Rokon nyelvekbeli megfelelői: v o g. (WV 201) TJ *ńüß-*, P. *ńeëß-*, AL *ńēß-*, KL. *ńōāß-*, Szo. *ńaß-* 'rupfen, zupfen' | ? f i n n (LÖNNR.) *nykiä*, *nykkiä* 'rycka fortfarande, plocka, nappa, söta på ngn (knycka på), noppa, noppra, sprita (fjäder); (beständig) zupfen, reißen, pflücken, anbeißen, auf etw. stoßen, klauen, schnappen, rupfen (die Federn)'; ? a u n. *ńügätä* 'nykäistä, tökätä, työnnältää; rucken, zucken, knuffen, puffen, stoßen'; ? é s z t *ńügima* 'schnitzen, schnickern, (SKES.) sysätä; stoßen, schubsen, knuffen' || s z a m. k a m. *ńe'lem* 'ziehen, ausziehen, anziehen' stb., *ńede'lem* 'reißen, ziehen' (MUSz. 428 m., fi.; részben tévesen fi.; tévesen cs., md., lp.; SIMONYI: Nyr. XXXIX, 439 m., vg.; tévesen md., fi.; TOIVONEN: UJb. XVII, 193 m., vg., fi.; NyH. 7; SzófSz. + tévesen ? o., ? lp.; COLLINDER, FUF m., vg., fi.; tévesen md., CompGr. 166, 182 m., vg.; tévesen ? md.; JOKI: FUF XXXII, 46 m., vg., fi., ? szk.; tévesen md.).

Ide vonhatók még a következő szók is: *s z e l k.* (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122 : 69) N. *nēgeáp*, Ke. *njakannau*, Ta. *nekernam* 'ich ziehe', (DONN. kézir.) Ty. *ňangannab* 'plocka (en fågel); rupfen (einen Vogel), kitkeä; jäten'.

Az uráli alapalak **ńik3-* vagy **ńük3-* lehetett.

A finnugri szók csak akkor vonhatók ide, ha 'stoßen, knuffen, schubsen' jelentésük másodlagos.

A 'rupfen' eredeti jelentést tükröző szó MOÓRRAL (ALH. IX, 141) ellentétben csak később (az ugor kor után) válhatott a kenderkészítés műszavává.

7. Magyar szorgalom 'Fleiß, Eifer, Tätigkeit'

BUDENZ (MUSz. 308) a következő szóval egyeztette: vog. (REG.—HUNF., idézi MUSz. 308) É. *särmolt-* 'urgere', *särmoltali* 'sürgeti; er fordert auf schnell zu sein', *särrent-* 'hetzen', (WV. 107) AK. *säryt-* 'antreiben (ein Pferd), fortjagen', KK. FK. *soryt-* 'fortjagen (KK), werfen (FK.)', AL *siryt-*, KL *siryt-*, FL *siryt-* 'peitschen'.

Idetartozónak vélem a következő szót: osztj. (KT 869) DN *sò-ra* 'schnell, eilig, flink, bald', V. Vj. *sàrak* 'bald (V.Vj.)', schnell (V.), gleich (Vj.)', Trj. *sàrya* 'bald', Ni. *sò-rà*, *sò-*, Kaz. *sòra*, O. *sàrà* ua.; (PD. 2233) Ko. *sòrà*, J. *sàrà* 'bald, sofort, schnell'.

A m. szó a R. *szorog* 'siet, sürgölődik; eilen, geschäftig sein od. tun' származéka. A -g gyak. képző. Az obi-ugor szók csak akkor egyeztethetők a m. **szor-*ral, ha a m. ige eredetileg 'gyors; schnell', ill. 'siet; eilen' jelentésű igenévszó volt.

Hangutánzó-hangfestő jellegű. Erre utal a vogul szó szabálytalan vokalizmusa is (STEINITZ, WogVok. 293 kk.).

Az eredeti jelentést ('gyors; schnell') az osztják őrizte meg. Ebből a vogulban 'sürget, gyorsabb cselekvésre ösztönöz' → 'űz, hajt', a m.-ban 'siet' jelentés fejlődött (másképp: PAIS: NytudÉrt. 30 : 70).

A m. *szor-* (*szorog*) palatális alakváltozatai (*sërég*, *sërény* ~ *sürög*, *sürgös*) is a szócsalád hangutánzó-hangfestő eredetére utalnak (BENKŐ: Nyr. 81 : 318). A m. szó jelentéseire a hasonló jelentésű és hangalakú *szoros*, *szorít* szó hathatott (PAIS: i. m. 70).

8. Magyar szorít

1. 'drücken, pressen, klemmen, drängen', 2. 'zwingen, nötigen'

Egyeztették a következő szókkal: vog. (KANN., közli LIIM.: FUF. 22 : 172) TJ *sarē* 'kleiner Sumpf', AK *ňārī-χalsār* 'Landstreifen zwischen zwei Sümpfen', *ňārsār* 'kleiner Sumpf zwischen Nadelwäldern oder Seen', Szo. *ňārsōri* 'schmaler Sumpfstreifen, der zwei Sümpfe miteinander verbindet' (*ňār* 'Sumpf', *χal* 'Riß, Spalt, Zwischenraum'), Szo. *ursōri* 'eine etwas niedrige Stelle zwischen zwei Abhängen (убаль)', KK. (folk.) *sār* 'Waldrücken (грива) zwischen zwei Seen' | z ü r j. (WIED.) *šur* : *mu-š*. 'Grund, Boden, Festland, Muttererde'; (WUO.) Ud. *mu-šur* 'waldige Strecke (Landes, bes. zwischen zwei Flüssen); (FOKOS—FUCHS SyrjWb.) V. *mešer*, Lu. *mešer* 'Strecke (Landes, zwischen zwei Flüssen)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *šurās*, K *šurās*, *šurās* 'út; Weg'; (WICHM.) G. M. J. MU. *šures*, J. *šures* 'Weg' (BUDENZ: NyK VI, 426 m., vg.; LIIMOLA: FUF. XXII, 171; SzófSz.; RÉDET: NyK. LXVI, 107 + z., ? vtj.).

A szóhoz kapcsolható még a következő szó: o s z t j. (KT 875) Kam. *sårt* 'enge Straße zwischen zwei Seen', Ni. *sårt* 'Lichtung (durch den Wald, z. B. für das Entennetz, von einem Sumpf), zwei offene Stellen verbindende „Schneiß“ durch den Wald', Kaz. *sårt* 1. 'kleiner Bach zwischen zwei Seen', 2. (in Sagen) 'Verlegenheit, Klemme, Unglück', O. *sart* 'kleiner Bach zwischen zwei Tümpeln', Kaz. *sårta*_{13:ti} 'in Not geraten', O. *sprdaläda* 'in Not sein, Mangel leiden'.

Az osztj. -t, a votj. -s, -s képző. A votj. -s talán a szókezdő s- hatásával magyarázható.

Eredetileg 'szűk; eng', ill. 'szűkít; verengern' jelentésű igenévszó lehetett. Ebből 'szűk, keskeny csík; enger, schmaler Streifen' jelentés fejlődött. A votják 'út; Weg' jelentésére vö. m. N. *szoros* 'schmale Gasse'; ném. *eng* ~ *Enge*, *Engpaß*. A m. *szorong* 'sich ängstigen' jelentésre vö. m. *aggódik* 'sich kümmern', melynek a rokon nyelvi megfelelők alapján 'összeszorul; sich verengen' jelentése lehetett; vö. még: ném. *eng* ~ *ängstigen* ~ *Angst*. Az osztj. Kaz. *sårta*_{13:ti} 'in Not geraten' igére vö. m. *szorultság* 'Not, Notlage, Bedrängnis'.

A m. *szurdék* 'Winkel, Ofenwinkel, Schlupfwinkel; Engpaß, Bergpaß, Kamm; Schlucht' szó -*dék* elemére vonatkozóan vö. *szándék*, R. *nyomdék*.

9. Magyar út 'schlagen, hauen'

Szavunk etimológiai megfelelőjének gondolom a következő szócsaládot: v o g. (WV 147) TJ. *ixt-*, AK. P. *ixt-*, FK. *ixt-*, AL. *ixt-*, KL. *ixt-*, Szo. *iakt-* 'schneiden, schnitten' | o s z t j. (KT. 18) DN *ēuattā*, *iēuattā* 'schneiden, durchschneiden, abschneiden (Getreide, ein Seil)', V. Vj. *ōyā-tā* 'schneiden, untergraben (das Wasser das Ufer) (V.), durchschneiden (Vj.)', Trj. *āyō-tārz* 'ua., abschneiden (mit dem Messer, dem Beil, der Säge)', Ni. O. *ēuattā* 'schneiden (mit dem Messer)', Kaz. *ēuattī* 'ua., durchschneiden, zerschneiden'; (PD. 164) Ko. *ēwtām*, *ēwattā-m*, J. *āwtām*, (*āyā*) 'scheren, rasieren, schneiden' | z ü r j. (WIED.) P. *oktyny* 'abhauen'; (WUO.) Lu. *oktini* 'fällen, abhauen (einen stehenden Baum)'; (SzsZsLK.) Lu. Le. *октыны* 'срубить, свалить (дерево)', *октол*, KSz. *октыс* 'засека, место после вырубki леса'; (LITK.) Ja. *октынә* 'свалить, валить (о растущем дереве)' | ? l a p p N *āvtātāk* 'slaughtering-place in winter'; (RUONG, közli COLLINDER, CompGr. 402) Arjeplog *ak'te-* 'cut up a joint that is difficult to dissect (esp. the joint connecting the pelvis and the sacrum)'; Wfs. (93) *ākxta*, *ēkxtet* 'die Halswirbel beim Schlachten voneinander trennen' (PD. 21 vg., o.; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 58 + z., lp.; COLLINDER, FUV.; CompGr. 84, 170, 402, 415).

Az *e > m. i, ü hangfejlődésre vö. COLLINDER, CompGr. 176. Az obi-ugor i- másodlagos.

A finnugor alapalak *ekte-, az eredeti jelentés 'út, vág; schlagen, hauen' lehetett.

A lapp szó idetartozása kétes. A fgr. *e megfelelője ugyanis a lappban *ä(æ)* vagy *ä*, a Wfs. *ä*, *ē* is *ä*-ra (~ N. *ä*) utal, de COLLINDER-nél (CompGr. 402) ez téves lejegyzés *a* helyett.

ERDÉLYI ISTVÁN

Etymologische Bemerkungen

1. Ungarisch *hón* 'achsel, Achselhöhle'

Ung. *hón* usw. kann zu selk. TaU *qālāh*, Ty. *qali* 'kainalo; Armhöhle' gestellt werden, falls letztere aus der Zusammensetzung **kana* + **ala* 'Achselhöhle + unterer Teil, das Untere' entstanden sind.

2. Ungarisch *kéj* 'Wonne'

Der Verfasser zieht ung. *kéj* 'Wonne' in die Familie von wog. So. *käjsőb* 'Zauberlied' (*sőb* 'Wort') So. *käij-* 'singen', ostj. Kaz. *kež* 'Zauberlied', DN *kəida* 'balzen (Auerhahn, Birkhahn)' usw. Die finnish-ugrische Grundform dürfte **keje* mit der Bedeutung 'Balz, Wonne, Genuß', bzw. 'balzen, genießen' gewesen sein.

3. Ungarisch *lankad* 'ermatten, welken'

Der Verfasser vergleicht das ungarische Wort mit syrj. S. Lu. *lam munnj* 'entkräftet niedersinken, wenn man einen heftigen Hieb od. Schlag bekommt' (*munnj* 'gehen') usw., fi. *lama* 'Schwäche des Viehes vor Hunger', lapp. N *labme -ām-* 'weakness of birds in the moulting season'. Wegen ihres lautmalerischen Charakters können sie auch sondersprachliche Entwicklungen sein.

4. Ungarisch *mozog* 'sich bewegen, sich rühren'

Das ungarische Wort und seine samojedischen Entsprechungen können vielleicht mit dem Stamm der Wortform selk. OO. *mootjang* usw. 'ich hinke' verbunden werden.

5. Ungarisch *nyugszik*, *nyugoszik* 1. 'ruhen, rasten', 2. 'schlafen'

Zu den wogulischen und mordwinischen Entsprechungen des ungarischen Wortes wird auch das ostjakische Verb N *hoyol-*, *hōyol-* 'schlafen, ruhen' gestellt. Die finnish-ugrische Grundform mochte **huy3-* gewesen sein.

6. Ungarisch *nyű*, *nyő* M. '(Kleid) abnützen'

Zu den etymologischen Entsprechungen von ung. *nyű*, *nyő* mag auch der Stamm von selk. N. *nēgeáp*, Ke. *njaklannau*, Ta. *nekernam* 'ich ziehe' usw. gehören. Die uralische Grundform dürfte **nik3-* oder **nik3-* gewesen sein.

7. Ungarisch *szorgalom* 'Fleiß, Eifer, Tätigkeit'

Mit dem Stamm **szor-* des ungarischen Wortes kann ostj. DN *sò'ra* 'schnell, eilig, flink, bald', V. Vj. *sārək* 'bald (V. Vj.)', schnell (V.), gleich (Vj.) usw.' nach dem Verfasser verglichen werden, falls die ursprüngliche Bedeutung des ungarischen Wortes 'schnell', bzw. 'eilen' war.

8. Ungarisch *szorít* 1. 'drücken, pressen, klemmen, drängen', 2. 'zwingen, nötigen'

Zu den Entsprechungen des ungarischen Wortes gehört ostj. Kam. *särt* 'enge straße zwischen zwei Seen' usw. Das grundsprachige Wort konnte ein Nomenverbum mit der Bedeutung 'eng', bzw. 'verengern' gewesen sein.

9. Ungarisch *üt* 'schlagen, hauen'

Ung. *üt* kann mit den folgenden Wörtern zusammengehören: wog. TJ *iiyt-* usw. 'schneiden', ostj. DN *ēyettä*, *īēyettä* 'schneiden, durchschneiden usw.', syrj. P *oktyny* 'abhauen' usw.,? lapp. N *ávtták* 'slaughtering-place in winter' usw. Die finnish-ugrische Grundform dürfte **ekte-*, ihre Bedeutung 'schlagen, hauen' gewesen sein.

ISTVÁN ERDÉLYI

Szófejtések

127. Magyar *firtat* 'mit Fragen quälen'

A TESz. a N. *fartat* 1. 'nógat, kényszerít; nötigen', 2. 'faggat; ausfragen, ausforschen' igét a hangfestő eredetűnek minősített *firtat* 'mit Fragen quälen, ausspähen' változatának tartja, noha — mint kevésbé valószínű származtatást — megengedi a N. *fartat* 1. 'hátra léptet (lovat, marhát); zurücktreten lassen (Pferd, Rindvieh)', 2. 'hátrálni, visszavonulni kényszerít; zum Rückzug zwingen' igével való összetartozás lehetőségét is. Véleményünk szerint a kétféle *fartat* és a *firtat* összekapcsolásának nincs akadálya. A *firtat* a *fartat*-ból $a - a > i - a$ elhasonulással keletkezhetett. A *-tat* képzőre és a *firtat* alakulásmódjára vonatkozóan 1. TESz. A N. *fartat* 'faggat; ausfragen, ausforschen' és a *firtat* 'mit Fragen quälen, ausspähen' jelentés közvetlenül a 'nógat, kényszerít; nötigen' jelentésre mehet vissza, amely viszont jelentésbővüléssel a 'hátrálni, visszavonulni kényszerít; zum Rückzug zwingen' jelentésből keletkezhetett.

A magyarban feltehető jelentéstani fejlődést finn nyelvi párhuzamok is támogatják. A finn *perä* 'Ende, Hinterteil, der Hintere' főnév egyes származékainak a nyelvjárásokban 'érdeklődik, tudakozódik' jelentése is van (1. SKES.). Pl. *periä* 1. 'von einem etw. erben, fordern, abfordern, verlangen', 2. (SKES.) 'tiedustella, udella; sich nach einem (nach etwas) erkundigen, nach einem (nach etwas) fragen'; *perätä* (*perään*) 1. 'zurücktreten, -kehren', 2. 'wiedersehen, wiederholen', 3. (SKES.) 'ottaa selvää; etwas erforschen, erkunden', 4. 'vaatia takaisin; zurückfordern'. A finnben a 'sich nach einem (nach etwas) erkundigen, nach einem (nach etwas) fragen, etwas erforschen' jelentés a m. 'nógat, kényszerít; nötigen' jelentéshez közel álló 'fordern, ab-, zurückfordern, verlangen' jelentésből fejlődhetett.

128. Magyar *horhó* 'mély hegyi út'

1. Szavunk a nyelvjárásokban egyrészt *horh*, *horhó*, *horó*, *horhos*, másrészt *horog*, *horgos*, *horgas* alakváltozatokban fordul elő. Jelentése: 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út, szakadékos hegyoldalba vájódott (vízmosta) meredek út; tief eingeschnittener Bergweg, Engpaß zwischen zwei Bergabhängen' (MTSz.). A *horh* és *horhos* alak régiségét számos nyelvtörténeti adat igazolja: 1055: *hurhu* frn. (TA); 1095: *churchufeu* frn. (OkISz.); 1268: *Wertishorh* frn. (uo.); 1292: *horh* frn. (uo.); 1408: *Wallis Azohorha* frn. (uo.); 1448: *Horoh* frn. (uo.); 1275: *Hurhuswt* frn. (uo.); 1335: *horhas* frn. (uo.). A *horog*-ra vonatkozó régiségbeli adatok: 1255: *hurk* frn. (OkISz.); 1339: *Sulmus-horka* frn. (uo.); 1419: *Nicolaus Garazda de Horogzeg* szn. (uo.).

A nyelvtörténeti adatok alapján az ómagyarra **χurγu*, **χurγuš*, ill.

**χurk(u)* alakokat rekonstruálhatunk. A **χuryu* (<ösm. **χursys*) -*χu* [= -*chu*, -*hu*] (> mai -*h*: *horh* stb.) eleme fgr. **k3*-ra visszavezethető denom. névszóképző. A mássalhangzó után *γ* > *h*, ill. *γ* > *j* (vö. 1275/1412: *Horyas*-hegy frn., OklSz.) hangváltozásról l. BÁRCZI: MNy. XLVI, 361, Htört.² 135. A *horog* -*g* (< *k*, vö. R. *hurk*, Sulmushorka) eleme valószínűleg a fgr. *-*kk3* denom. névszóképző folytatója (vö. MELICH: NyK. XLIV, 352). A *horh* (MTSz., CzF.) az -*s* melléknévképzős *horhos* alakból való elvonás lehet (vö. LAKÓ: MNy. XXXIX. 357). A *horhó* -*ó* eleme kicsinyítő képző. A *horh* családjába tartozik a R. *horhagy* 'Paß, Engpaß' is: 1269: *Hurhag* frn. (OklSz.); 1347: *Horhagh* frn. (uo.). Ennek -(*á*)*gy* (< fgr. *-*h3*) része ugyancsak denom. névszóképző.

Az a vélekedés, mely szerint a *horh*, *horhó*, *horog* stb. alakok a *horol*, *hurul* 1. 'horzsol, súrol, kapar', 2. 'vékonyan fölnyes (gyepet kapával v. nyélbe erősített széles vassal)', *horzsol* 'reiben, streifen' igékkel azonos töből származának (SZAMOTA: NyK. XXV, 137; P. KOMONDOR: MNy. XXIII, 51; BÁRCZI, TA. 34) jelentéstani okokból nem fogadható el.

2. A *horh*, *horhó*, *horog* alapján kikövetkeztethető **hor-* (< **hur-* < **χur-*) alapszó a következő etimológiai család tagja lehet: o s z t j. (KT 329) V *kor* 'Höhlung (in einem Baum)', Trj. *kor* 'Höhlung, längsgehendes Loch (in einem Baum, einer Flinte, einem Pfeifenstiel, einem Horn usw.)'; Bett (eines kleinen Baches, eines Regenbachs, nicht eines Flusses)', Kaz. *χor* '(für das Entennetz angebrachte od. natürliche) Lücke durch den Wald od. hohes Gras'; Kaz. *jəšχor*, O *jəšχor* 'druch den Wald gehauener Weg', V *wačkor* 'Straße (in der Stadt)' (*jəš*, *jəš* 'Weg, Pfad', *wač* 'Stadt') | ? z ü r j. (WUo.) V. Sz. I. *guran* 'Grube'; (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) V. Le. Pr. *guran* 'Vertiefung, Grube, Graben; Grube im Keller zum Lagern von Schnee und Eis; Wasserriß; nichtzugefrorene Stelle im Eis (V.), tiefe Grube (Le.); tiefes Tal (Pr.)' | f i n n *kuri* 'Art u. Weise sich zu betragen l. zu handeln; Sitte, Behandlungsart, Zucht, Züchtigung; Seite'; (SKES). 'kapeikko, kuja, sola (rakennusten välillä); Enge, Paß, Gasse, Paß (zwischen Gebäuden)'; *kuru* (LÖNNR.) 'djup fära, fära emellan grundare ställen på elfsbotten; fördjupning emellan berg, bergsrefva; spetsig vinkel, spetsigt hörn, liten bugt, vik', (NS) 'veden uurtama kapea syvä laakso, tunturirotko'; és z t *kuru* 'Winkel, dunkler Korridor in d. Riege), schmaler Weg zwischen Zäunen, Kellerhals, Eingang in d. Keller' | ? l a p p N. *gurrá* -*r* 1. 'chip, dint (in the edge)', 2. 'cleft, small mountain gap'; (GRUNDSTRÖM, LLpWb.) L *kurra* 'Schnitt, Kerbe, Scharte; schmale Senke in einem Hochgebirgsrücken'; (GEN. 2051) T *kurr* 'Schlucht' (az osztják, zürjén, finn és lapp szavak etimológiai összetartozására vonatkozóan l. EUROPAEUS: Suomi 1868: 167; ANDERSON, Stud. 160; ÄIMÄ: SUST. XLV, 250; MÄGISTE: EK. XIX, 15; FUV.; E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 71; SKES.).

A magyar szó hangtanilag szabályosan felel meg a felsorolt finnugor szavaknak. A zürj. *guran* hangfestő jellege és első szótagbeli *u*-ja miatt csak kérdőjellel vonható ide (vö. E. ITKONEN: UAJb. XXVIII, 71). A lapp szó ideartozása azért bizonytalan, mert finnből való kölcsönzés is lehet (SKES.; E. ITKONEN LpChr. 122). A rekonstruálható finnugor alapalak: **kur3*.

Az eredeti jelentés 'bemélyedés, két hegyoldal közötti vízmosta út, szoros' lehetett. A finn szó jelentésére a svéd (nyelvjárási) *skuru* 'lovi, uurre, kolo; Öffnung, Furche, Spalte, Einschnitt, Höhlung' is hathatott (SKES.). A finn *kuri* jelentéseinek viszonyához vö. finn *keino* 'Mittel, Art, Weise' ~ (SKES.) 'tie, polku; Weg, Pfad'; ang. *way* 'út' ~ 'mód, eljárás'.

129. Magyar íz 'Geschmack'

1. Íz 1. 'Geschmack', 2. N. 'szag, illat; Geruch, Duft' szavunk uráli eredetű, rokon nyelvi megfelelői — a votják és a finnugori nyelvek kivételével — valamennyi finnugor és szamojéd nyelvben megvannak: v o g. (WV. 31) TJ. *ät*, AK. *ät* 'Geruch, Geschmack' | o s z t j. (OL. 155) V. *ewal* ua. | z ü r j. (WUo.) *is* 'Gestank, Geruch' | c s e r. (WICHM.) KH. U. *űpš*, M. *űpš* 'Geruch' | m o r d. (Beitr. 245) M. *opoš* 'Geruch, Witterung' | l a p p (FRIIS) N. *afse*, *avse* 'odor', *hâk'sâ -vs-* 'excrement of reindeer in summer' | | s z a m. j u r. (LEHT. 11) O. *ηapt* 'Geruch'; j e n. *obto* ua.; t v g. *ηobta* ua.; s z e l k. (CASTR. — LEHT.: MSFOu. 122 : 9) N. *äpt* 'Geruch, Gestank'; kam. *pubtu*, *puptu* 'ua.; Duft' (MUSz. 764, 828; HALÁSZ: NyK. XXIV, 453; SETÄLÄ: FUFa. XII, 62, JSFOu. XXX/5 : 60; Beitr. 246; NyH;⁷ SzófSz.; FUV.).

2. COLLINDER (CompCr. 101) az uráli alapnyelvre **ipse* alakot rekonstruál. A 406. lapon levő **ipte* nyilvánvalóan sajtóhiba. A szavak egyik csoportjában (m., vg., osztj., zürj., szam.) valóban szóbelseji **-s-*, a másik csoportban (cser., mord.) azonban **-š-* következtethető ki. A kettős hangképviselet (**-s-* és **-š-*) arra utal, hogy az alapnyelvben nem számolhatunk szóközei mássalhangzó-kapcsolattal, hanem az **-s-*, illetőleg **-š-* elemet denominális főnévképzőnek kell tekintenünk. A **-s3* főnévképző valószínűleg már az uráli korban a szóhoz járult: az **ip3-s3* alak folytatói ugyanis mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekben megtalálhatók. A cser. *űpš*, *űpš* és a mord. *opoš* alapján a **-š3* képzőnek az alapszóhoz járulását csak a volgai korig követhetjük vissza, de a véleményünk szerint idevonható osztj. (KT. 69) DN. *epsent-schnupern*, *wittern* (Hund), V. *ewsinta-äm* 'na *ewsintasi* 'der Hund schnuperte', V. *ewasta* 'süß, süßlich' kétségtelenül arra mutat, hogy szavunknak már a finnugor korban is volt **-š3* képzős **ip3-s3* alakja is. Az osztj. *-as-ta-* képzőbokról l. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakuschen.¹ 1967, 16, 89. l. Az uráli **ip3* alapszó folytatója lehet a vog. (VNGy. I, 0178) É. *äp*, *äp* 'pára, kigőzölgés; Dunst, Ausdünstung. A vog. *äp*, *äp* és *ät*, *ät* (< uráli **ip3-s3*) jelentésnül ma is közel áll egymáshoz, vö. (VNGy., i. h.) É. *lili-äp*, K. *lile-äp* ~ KL. *lil-äp* 'lehelet, lélegzet, pára'. — Az eredeti jelentés 'íz; Geschmack és 'szag; Geruch' lehetett.

130. Osztják *käs-* 'finden'

Az osztj. (KT. 438) V., Vart. *käs-*, VK. *käs-* 'finden', (TYERJOSKIN) V. *käs-* 'искать, отыскать, найти, заметить', (GULYA: NyK. LXXI, 30) V. *käs-* 1. 'észrevesz, meglát', 2. 'talál, megtalál' ige az idézett adatok szerint csak a keleti osztjákban van meg. Véleményünk szerint az osztj. *käs-* a zürjén eredetű (KT. 448, 437) DN. *käsät-* 'bemerken', Kaz. *kašala-* '(selt.) bemerken, merkbar zuod. abnehmen...', Trj. *käsäl-* 'argwöhnen', (PD. 669) Ko. *käsät-* 'erfinden, merken' (vö. TOIVONEN: FUF. XXXII, 37) alapján feltehető V., Vart. **käsäl-*, VK. **käsäl-* alakból való elvonás eredménye. Ilyen elvonás lehetséges; ugyanis számos *-al-* képzős zürjén ige — sőt olykor alap- és képzett szó együtt — került át az osztjákba, s ily módon ez a képző az osztjákban is elevenné vált. Az osztj. V. *-äl-*, Trj. *-äl-* stb. jövevény igeeképzőről l. SAUER: CIFU 195; GANSCHOW, VBostj. 100 kk.

¹ A továbbiakban rövidítve: NBostj.

131. Osztják *pükini* 'Hase'

1. Az osztj. (KT. 670) V. *pükini* (tbsz. *pükiniŋat*) 'Hase' csak a V. nyelvjárásban fordul elő (vö. még TYERJOSKIN 177; GULYA: NyK. LXXI, 48). Az osztjákban a nyúl legelterjedtebb neve: (KT. 928) DN. *čāwər*, Trj. *čeyər*, Vj. *täyər*, Kaz. *šwər*, O. *sawər*. Ezenkívül még a következő elnevezések ismertek: (KT. 99) DN. *uškan*, (uo. 769) (nicht an der Demjanka; Dial. von Vjugansk?) *pətrəš*, (uo. 510) Kos. *mayət*, (uo. 479) O. *lən̄i*. Megjegyezzük, hogy a V. nyelvjárásban a *pükini* mellett a (GULYA: NyK. LXXI, 24) *čöyər* is előfordul. A V. č ~ Vj. -t mássalhangzó-megfelelésre vonatkozóan l. GULYA, Eastern Ostyak Chrestomathy 30.

2. A felsorolt elnevezések közül jelen esetben csak a V. *pükini* szó eredetét szeretnénk kibogozni. A -ni (tbsz. -niŋat) utótág kétségtelenül azonos a (KT. 576) V. *ni* (*niŋat*) 'Weib, Ehefrau' szóval. Vö. (PATK. 35) *čāvr-ima*, *nēŋ-čāvr* 'nőstény nyúl; Hasenweibchen, Häsŋ', (KT. 928) Kr. *čāwər-ima* ua. (*ima* 'altas Weib', *nēŋ* 'Frau, Weib'). A *püki* előtag valószínűleg az osztj. (KT. 670) Fil. *pākən* 'erschrecken', Kr. *pokən*, O. *pokən* 'erschrecken, zusammenfahren (Kr. O.), erbeben (Kr.), auffahren (O.)', Fil. *pākəptə*, Kr. *pokəptə* 'erschrecken, ängstigen' (az -ən, -əptə- igeképző) alapján feltehető V. **pök*-**pük*- 'megijed; erschrecken' ige -i deverb. névszóképzős (nomen agentis) alakja (az -i/-i névszóképzőre vonatkozóan l. SAUER, NBOstj. 122). Eszerint a *pükini* összetétel eredeti jelentése 'félénk, megijedő nő; schüchterne, erschreckende Frau'. A tabuisztikus elnevezés indítéka az lehetett, hogy az osztjások vélekedése szerint a vadállatok megértik az emberi beszédet. A vadász tehát, nehogy elriassza az állatot, óvakodik a nevét kimondani, s ezért körülírással nevezi meg.

132. Osztják *würak* 'Feind'

Az osztj. Kaz. *würak* 'Feind' (RÉDEI, Nord-ostjakische Texte. Göttingen, 1968. 122. l.) az or. *epaz* szóból származik. Az orosz szóeleji mássalhangzókapcsolatot az osztjákban ejtéskönnyítő *u* oldotta fel. A *würak* — tudomásom szerint más forrásban nem fordul elő — kétségtelenül az osztják nyelv legújabb orosz jövevényszavai közé tartozik. Ezzel szemben — mitológiai jelentése miatt — az or. *epaz* korábbi átvétele lehet a (KT. 237) Kaz. *wörak* 'ein böser Geist' szó. Mitológiai lénynek, különösen ártó szellemnek — tabuisztikus okokból — idegen szóval való megnevezése közönséges az obi-ugor nyelvekben (l. KANNISTO: FUF. XVII, 246; TOIVONEN: FUF. XXXII, 164; KÁLMÁN, RLW. 132; RÉDEI, SLW. 87).

133. Zürjén *kez* 'ивняк'

A zürjén nyelv I. nyelvjárásából ismeretes (SzrSzlK.) *kez* 'ивовая запосль, ивняк' és az egész nyelvterületen szélteben-hosszában használatos *gez* 'Strick, Seil, Schnur' egymással etimológiailag összefüggenek. A kettő közül az eredetibb hangalakot a szűk elterjedtségű *kez* őrzi, a *gez*-ban *k* > *g* zöngülés történt a *z* hatására (a *k* > *g* zöngésülésről l. UOTILA: MSFOu. LXV, 8 kk.). Tekintettel a zürj. *gez* votják megfelelőjére (MUNK.: Sz. *gozi*, K. *goze* 'kötél, spárga, zsinór; Strick, Seil, Spagat, Schnur'), a zöngésülés valószínű idejét az

őspერი korba kell helyeznünk. A zürj. *kez* és *gez* hangalaki és — talán — jelentésbeli elkülönülése tehát még az őspერი korban mehetett végbe. Persze nincs kizárva az a lehetőség sem, hogy a hangalaki kettősséget csak jóval később — a zürjén nyelv külön élete folyamán — követte az I. nyelvjárásban a jelentésbeli szétválás. A *kez* alakban feltehető 'madzag, kötél; Bindfaden, Strick, Seil' → 'kötőzésre való vessző; Rute für Anbinden' → 'fűzfavessző; Weidenrute' → 'fűzfa, füzes; Weide, Weidengebüsch' jelentésváltozásra — melynek az az alapja, hogy a fűzfa vesszője nagyon alkalmas kötőzésre — számos nyelvből idézhetünk párhuzamokat: (1) az egyik lehetőség szerint a m. *fűz* 'Weide' azonos a *fűz* 'schnüren' igével (MSzFE.); (2) ném. *Weide* 'fűzfa' ~ lat. *vīmen* 'Rute, Weide' ~ lat. *vieō* ('ich) binde, flechte' stb. (POKORNY, IndEtWb.: **uej*- alatt; KLUGE, DtEtWb.¹⁹); or. *верба* 'Weide' ~ litv. *virbas* 'прут, стебель' ~ lat. *verbēna* 'листья и побеги лавра' stb. (WASMER, REW.).²

134. Zürjén *onlañ juren* 'ВНИЗ ГОЛОВОЙ'

A SzrSzlK. szerint a Pecs. KSz. *ullañ juren*, FV. *ullañ juren*, FV. I. *ulañ juren*, Ud. *ule-jure* 'ВНИЗ ГОЛОВОЙ' határozós szerkezet első tagja egyes nyelvjárásokban *o*, *o* (< **o*) magánhangzóval kezdődik: AV. Szkr. *ovlañ juren*, Le. KSz. *onlañ juren*, FSz. *onleñ juren* ua. Az *ullañ* stb. az *ul* 'Unter-raum' (~ m *al*, finn *ala* stb.) szócska *-lañ* approximativusragos alakja; a *juren*, *juren-en* *-en* eleme instrumentalisrag (*jur* 'Kopf, Haupt'). Az *ullañ*, *ovlañ*, *onleñ u*, illetőleg *o*, *o* hangja a fgr. **a* szabályos folytatója (I. E. ITKONEN: FUF. XXXI, 279, 286). Minthogy a fgr. **a*-ból az őspერი korban *u*, ill. **o* fejlődött, a kérdéses szerkezetek előtagjában az eredeti **a* kétirányú fejlődésével (nyelvjárási elkülönüléssel) van dolgunk. Az *ovlañ*, *onleñ* alakokban egyéb „rendellenesség” is tapasztalható: a szóbelseji *-ll-* > *-vl-* helyén a Le. KSz. és FSz. nyelvjárásban *-nl-* van. Ez a hangtani jelenség **-ll-* > *-nl-* diszszimulációval magyarázható. Az **-ll-* > *-nl-* elhasonulás elvben — tekintettel az őspერი korban lezajlott **-lm-* > *-nm-* és **-δm-* (> **-lm-*) > *-nm-* hasonulásra (I. UOTILA: SUST. LXV, 373, 374) — származhat az őspერი korból, de lehet újabb eredetű is. A zürj. **-ll-* > *-nl-* szórványos elhasonuláshoz hasonló a votjákban végbement — igaz, csak egy adattal igazolható — **ln* > *nn*, *ll* hasonulás: K. *vanna* 'obere', *vanna pal* 'Oberteil' ~ G. *vallapal* ua. (UOTILA: i. m. 338). L. még a 135. sz. szócikket.

135. Zürjén *venlañ* 'ВВЕРХ'

A zürj. (SzrSzlK.) AV. Szkr. *viñlañ*, FV. KSz. *villañ*, FV. I. *viñlañ* 'ВВЕРХ' határozószó a Le. nyelvjárásban *venlañ* alakban van meg. A *viñlañ*, *villañ* a *vil* 'Oberraum, das Obere' szó approximativusragos (*-lañ*) alakja. Az első szótagbeli szórványos *i* > *e* (< **i* > **o*-) hangváltásról l. RÉDEI: NyK. LXV, 371 kk. Az **-ll-* > *-nl-* elhasonulásról l. a 134. sz. szócikk alatt.

RÉDEI KÁROLY

² B. A. SZEREBRENNYIKOV (Этимология 1966. Москва 1968, 297. l.) a zürj. *kez* szót a vog. (BAL.—VAHR.) *Е. хас* 'тальник' szóval vetette egybe. Az egyeztetésnek azonban a két szó eltérő hangrendje miatt semmi valószínűsége sincs.

Etymologien

127. Ungarisch *firtat* 'mit Fragen quälen'

Ung. *firtat* 'mit Fragen quälen', (mundartl.) *fatat* 'nötigen, ausfragen, ausforschen' hängt mit ung. (mundartl.) *fatat* 'zurücktreten lassen (Pferd, Rindvieh)' zusammen, welches eine Ableitung von *far* 'Hinterteil' ist. Aus semantischem Gesichtspunkt vgl. fi. *periä* 'von einem etw. erben, fordern, verlangen; nach einem (nach etwas) fragen', *perätä* 'zurücktreten, -kehren; etw. erforschen, erkundigen'.

128. Ungarisch *horhó* 'mély hegyi út'

Der Verfasser stellt die ungarischen Wörter (mundartl.) *horhó*, *horó*, *horhos* 'mély hegyi út, két hegyoldal közötti szoros út; tief eingeschnittener Bergweg; Engpaß zwischen zwei Bergabhängen' zu den folgenden Wörtern: ostj. *kor* 'Höhlung, Bett (eines kleinen Baches)' | syrj. *guran* 'Vertiefung, Grube' | fi. *kuri* 'Enge, Paß, Gasse', *kuru* 'djup fära, fära emellan grundare ställen på elfsbotten' | lp. *gurrá* 'chip, dint; cleft, small mountain gap'.

129. Ungarisch *íz* 'Geschmack'

Der Verfasser weist die traditionelle uralische Rekonstruktion **ipse* von ung. *íz* 'Geschmack; Geruch' zurück, da tscher. *üps*, (mundartl.) *üps*, mord. *opoš* und das ebenfalls hierher zu stellende ostj. *epsent* 'schnuppern, wittern' auf inlautendes **s* hinweisen. Die Fortsetzung des uralischen Grundwortes **ip3* ist im Wogulischen bewahrt worden: *äp*, *äp* 'pára, kigözlögés; Dunst, Ausdünstung'. Neben **ip3* kann für die uralische Grundsprache auch **ip3-s3*, für die finnisch-ugrische **ip3-s3* rekonstruiert werden (**-s3*, bzw. **-s3* sind denominele Nominalbildungssuffixe).

130. Ostjakisch *käs-* 'finden'

Ostj. V. *käs-* 'észrevesz, meglát; wahrnehmen, in Sicht bekommen; talál; finden' ist eine Rückbildung aus der Form *kašalaš-* 'bemerken' (V. **käsäl-*) syrjänischer Herkunft. Ostj. *-alš-* (V. *-äl-*) ist ein entlehntes Verbalbildungssuffix.

131. Ostjakisch *pükini* 'Hase'

Das erste Glied *püki-* des im V.-Dialekt vorkommenden zusammengesetzten Wortes *pükini* (Plur. *pükiniņet*) ist eine durch das deverbale Nominalbildungssuffix *-i* erweiterte Form des auf Grund von ostj. O *poken-*, Fil. *päkən-* 'erschrecken' anzunehmenden Verbs V. **pök-* ~ *pük-* 'erschrecken'. Das zweite Glied *ni* ist mit *ni* (Plur. *niņet*) Weib, Ehefrau' identisch, Demnach mochte die ursprüngliche Bedeutung der Zusammensetzung *pükini* 'schüchterne, erschrockene Frau' gewesen sein.

132. Ostjakisch *wŭrak* 'Feind'

Ostj. Kaz. *wŭrak* 'Feind' ist eine Übernahme von russ. *spaz* 'ds.'. Ostj. Kaz. *wŭrak* 'ein böser Geist' wurde wahrscheinlich ebenfalls aus dem Russischen übernommen, doch dürfte es wegen seiner mythologischen Bedeutung eine frühere Entlehnung sein.

133. Syrjänisch *kez* 'ивняк'

Syrj. I. *kez* 'ивняк; Weide, Weidengebüsch' hängt etymologisch mit syrj. *gez* 'Strick, Seil, Schnur' zusammen. Für den angenommenen Bedeutungswandel 'Bindfaden, Strick, Seil' → 'Rute für Anbinden' → 'Weidenrute' → 'Weide, Weidengebüsch' können Parallelen aus zahlreichen Sprachen angeführt werden (dt. *Weide* ~ lat. *vimen* 'Rute, Weide' ~ vieō 'ich binde, flechte' usw.).

134. Syrjänisch *onlañ juren* 'mit dem Kopf nach unten'

Der Teil *onlañ* des syrjänischen Ausdrucks *onlañ juren* 'вниз головой; mit dem Kopf nach unten' ist etymologisch mit dem Element *ullañ* im *ullañ juren* 'ds.' identisch (*ul* ~ fi. *ala* 'das Untere' usw.). Syrj. *u*, *o* (< urpermisch **o*) < fgr. **a*. Der Wechsel *u* ~ *o* kann durch mundartliche Sonderentwicklung erklärt werden. In der Form *onlañ* trat eine Dissimilation *ll* > *nl* auf.

135. Syrjänisch *venlañ* 'aufwärts, nach oben'

Syrj. Le. *venlañ* 'вверх; aufwärts, nach oben' (das Element *-lañ* ist ein Approximativsuffix) ist mit dem Adverb *villañ* 'ds.' identisch. Über die interdialektale Entsprechung *e* ~ *i* s. RÉDEI: NyK LXV, 371 ff. Das inlautende *-n-* ist durch eine Dissimilation **ll-* > *-nl-* entstanden.

KÁROLY RÉDEI

A „nap levő” szerkezet a cseremiszbén

1. SIMONYI-tól (NyF. XLVII, 1, vö. Nyr. XXXVI, 97) napjainkig sokan foglalkoztak azokkal az ősinek vallott igenévi szerkezetekkel, melyekben az *igenév a létige származéka*.

Az *uráli* nyelvek közül a *nap levő*-nek megfelelő igenévi szerkezet kimutatható mindhárom *ugor* nyelvből. Ismeretes volt a magyarban, használatos a vogulban, osztjákban (SIMONYI i. h.; SZILASI: NyK. XXVI, 141, 156; KERTÉSZ: FgrF. XVII, 93, NyK. XLIII, 86, 93; SCHÜTZ J. NyK. XL, 55; SARKADI NAGY J.: NyK. XLII, 274; KLEMM: Pannonhalmi. Évk. 1915–1916. 173, TörtMondt. 403; BEKE: Nyr. XLI, 286; PAIS: MNy. XVIII, 95, NyK. LX, 135; HÁMORI ANTÓNIA: MNy. L, 420) és megvan a *nyenyec-szamojéd*ban is (N. SEBESTYÉN IRÉN: Pais-Eml. 638, vö. ALH. IX, 40).

Már SIMONYI is megemlíti, hogy hasonló szerkezet található a törökségben (NyF. XLVII, 2, Nyr. XLV, 407), de főként FOKOS az, aki az urál-altaji nyelvek közös ősi sajátosságai között, mint e nyelvek egyik legfontosabb mondattani egyezéseként tartja számon (Nyr. LXIV, 55, vö. FUF. XXIV, 316, Nyr. LXVIII, 43, FgrTörtMt. 12, Rolle der Syntax 97).

Legutóbb SZ. KISPÁL MAGDOLNA A vogul igenév mondattana c. monográfiájában (Budapest, 1966. 57–61, 119–130) foglalja össze a sokat vitatott szerkezettel kapcsolatos véleményeket és fejti ki az eddigiektől eltérő, de e szerkezet talán legmeggyőzőbb magyarázatát is (i. h. 124–130).

2. Eddig tehát a finnugor nyelveknek csak az ugor ágából sikerült a *nap levő*-vel megegyező szerkezeteket kimutatni, pedig a finn-permi ágba tartozó *cseremiszbén* is megtalálható, bár ma már nagyon ritkán. Az említett nyelvekhez hasonlóan itt is a létigének (-še, -šə, -šə) part. praes. képzős származéka szerepel utótagként.

Az 1956-ban Moszkvában kiadott *Марийско-русский словарь*-ban bár, mint a nyelvre jellemző, idiomatikus kifejezésként van jelölve, csak két adatot találtam: *ава лүүше* a) 'máчеха' [mostoha anyja]; b) 'свекрów' [anyós, a férj anyja] (i. h. 11), és *ача лүүше* a) 'отчим'; [mostoha apa], b) 'свёкор' [após, a férj apja] (i. h. 38). Szó szerinti jelentése: *anya levő, apa levő*.

BEKE ÖDÖNNEK ötvenévvvel ezelőtt gyűjtött, s ma már szinte nyelvemléknek számító kéziratos nyelvjárási szótárában is előfordul néhány az előbbiekkal azonos vagy hasonló jelentésű igenévi szerkezet.¹

Az alábbiakban idézem az összes, erre a szerkezetre található példákat:

¹ Itt kívánom megjegyezni, hogy sem más gyűjtőknél, sem a BEREZKI által legfrissebben lejegyzett cseremiszi szövegekben (NyK. LXV, 49) ez a típusú igenévi szerkezet már nem fordul elő.

a) Az igenév és bővítménye is alapalakban áll:

MM. *koŕ liše kinde šu-lmø yò-dəm pudurjā* 'a száraz kenyér [tkp. száraz levő] vágáskor morzszálódik', Č. *ase əmne liše iā-t tøy-a-k šösle-n kiā* 'az a ló levő (lóvá változott) ördög csak úgy fekszik nyögve', MK. *aβā liše* (*βatē min aβāžā*) 'anyós (feleségem anyja)', M. MM. *akā liše* 'sógornő', M. MM. *aŕšā liše*, MK. *atā liše*, JT. *atā liše*, UJ. *aŕšā liše* '1) atya; 2) após', Č. *βatē liše ozakla-n kašāla-n kājāš* 'az asszony legényemberhez ment férjhez', P. *βēsāže maneš*: „*βatē liše k'indē yāške-n ò mo:što mo?*” 'más mondja: „az asszony nem tud kenyeret sütni?” MK. *deŋga liše*, UJ. *jəŋga liše* 'ángy', MK. *mi-n paša-m o-m li:šta, deŋga liše kalaša* 'én nem dolgozom, ángyom elmondja [férjének]', M. MM. *izā liše* 'sógor, a férj bátyja', ČK. *oŋo liše*, JT. *ò-no liše*, USj. Č. ČN. *ò-nā li šā* 'a) após, ipa; b) mostoha após', ČK. *oŋo liše tole-š djuia-š parēmān* 'a mostohaapá(m) inni jön ünnepkor', UJ. *pō-rž liše*, JT. *pō-ržō liše* 'jövendőbeli fiatalabb sógor', Č. *ŋ-ənr liše* 'mostoha leány, fogadott leány'.

b) Az igenév személyragos:

Sg. lpx.:

JT. *aβa li-šem tò-lən* 'mostohaanyám jött', M. *akā liše-m kole-n* 'a néném meghalt', JT. *atā li-šem* 'mostohaapám' M. *aŕšā liše-m kājāš* 'atyám elment', UJ. *βate liše-m unalā kaje-n* 'a feleségem vendégségbe ment', MK. *izā liše-m* 'sógorom (tkp. bátya levőm, felségem bátyja)', JT. *ko-kā li-šem tò-lən* 'mostoha nagynéném jött', UJ. *koŕšā liše-m kaje-n paza-rš* 'nagyapám a vásárra ment', JT. *ò-no lišem tò-lən* 'mostohaipam jött'.

Sg. 2px.:

UJ. *aβa liše-t kole-n* 'anyósod meghalt', M. *aβā liše-t mošto?* 'hol van anyád?' JT. *atā li-šet tò-lən* 'apósod jött', UJ. *aŕšā liše-t tò-lən* 'apósod jött' M. *izā liše-t mošto?* 'bátyád hol van?', *izā liše-t kūtūš* 'bátyád parancsolta', UJ. *jəŋga liše-t djuia-š kaje-n* 'ángyod inni ment' USj. *pazā-rāšt užēš: kù-dā maneš, ò-nā liše-t?* 'a vásáron meglát, mondja: melyik az apósod?'

Sg. 3px.

MM. *marla-n tolēš-aŕ βarāžəm mari-izən aŕšāže, aβāže lije-š βatēžla-n aŕšā lišeže, aβā liše(?)* 'férjhez megy és azután a férje atyja, anyja felesége apósa, anyósa lesz', MM. *izāže βā-təm nalē-š tū šölēžlā-n lijēš. deŋgā lišeže* 'a bátyja megházasodik és a felesége öccsének ánya lesz'.

c) Az igenév személyragos + -m acc.³

MM. *izā-ŋ li-šēžəm koltā: ūdūr dōda-š* 'bátyját elküldi a leányt megkérni'.

d) Igenév + px + -leš⁴ abl. rag:

M. *aŕšā liše-mle-tš dō-t!* 'atyámtól kérdezd!'

e) Az előtag birtokos személyragos:

Č. *əryəm liše* (*əryā βel*) 'mostohafiam', ČN. *kū-yəm liše* (*ŋ-ənr-ŋn aβāžəm manā-m*) 'anyósom (a leány anyját mondom)', ČK. *nū-dəm liše tole-š* 'jön a mostohasógornóm', Č. *ò-nām liše tole-š* 'mostohapósom jön', ČN. *ŋ-ənr-ŋn*

^{3, 4} A tárgyrag és a -leš⁴ abl. rag általában a személyragok után állnak (BEKE, CserNyvt. 180).

aššā-žām ò-nām li-se mana-m 'a leány apját apósomnak mondom', Č. *ṇḍṇrem liše tole-š* 'mostohalányom jön'.

f) Az előtag essivusragos:

Č. *óna-n liše ò-nāž dek djuū-š kajā: paīre-m kò:ḍām* 'mostohaapósához (?) megy nni ünnepkor'.

3. Ha megnézzük a közölt adatokat, a következőket állapíthatjuk meg:

Az igenévi szerkezetek előtagja tartalmi szempontból állapotos, (kettő kivételével [a] első és második mondat] nemre és korra⁵ vonatkozó családi állapotot, rokonsági kapcsolatot) jelentő névszók, mely névszók mellett az igenévnek az a funkciója, hogy kiemelje az előtte álló névszó jelentésének a múlthoz viszonyított, jelenlegi állapotát. Annak ismeretében, hogy a cseremisiz jelen idejű melléknévi igenév képzője jelölheti a befejezett cselekvést is (BEKE, CserNyvt. 137) értelmezhetjük a fenti szerkezetek jelentéstartalmát a következőképpen is pl. MM. *ko-ṭ liše kinde šu-lmō ʔo:ḍām puḍuryā* = a már megszáradt, szárasszá lett → a száraz állapotban levő → a száraz kenyér morzsálódik vágáskor, M. *akā: liše* = aki sógornó lett → sógornó, Č. *ṇḍṇr liše* = aki mostohalány lett → mostohalány stb.

Hasonlóan a vogulban: *āṇyṇ ḡlnē saw nēkēm* 'ángyi állapotban levő sok nőcském' (VNGy. IV, 184), = aki ángy lett, *mir-kūsejī ḡlnē ḡum* 'nép gazdájául levő ember' (VNGy. IV, 337) = aki a nép gazdája lett (l. még KERTÉSZ: i. h., Sz. KISPÁL M.: i. h.).

Sz. KISPÁL M. a vogul és magyar létigeneves szerkezetek eredetével kapcsolatban elsőként állapítja meg a létigenév nyomatékosító, kiemelő szerepét, mely „... erősen kiemeli a főnévben megnevezett állapotbeli tulajdonság meglétét...” A létigenévnek ezt a funkcióját, mint „kezdetlegesebb kategóriát” történeti szempontból elsődlegesnek tartja (i. h. 128, 130).

Így értelmezhetjük SIMONYI és FOKOS altaji nyelvekből idézett létigeneves szerkezeteit is: oszm. *adž olan* 'az éhes levő', *hājīn olan* 'gonosz levő' = az, aki éhes lett → éhes, az, aki gonosz lett → gonosz, (SIMONYI Nyr. XLV, 407), *er olan mejdana čiksin* 'a férfi levő küzdőterre menjen' = az aki már férfivé lett → aki férfi, csuv. *kam kōḍūzə polagan* (imperf.), *jal-poš pōlnē* 'aki pásztor (levő), az a falu feje lett', katsch. *adam polyan qar' adym*, *iḍām polyan qar' adym* 'du schwarzes Pferd, das mir Vater war, du schwarzes Pferd, das mir Mutter var' (l. még FOKOS: Nyr. LXIV, 55, Rolle der Syntax 97).

Az ugor, szamojéd és altaji megfelelőikkel ellentétben:

a) a cseremisiz létigenévhez személyrag és esetrag is járulhat,

b) előfordul az igenév ön magában, előtag nélkül is: pl. Č. *liše orža: kožye- šoktā* 'az érett rozs zörög' = azaz, az a rozs zörög, amelyik az érés folyamatából eljutott az érettség állapotába, UP. *li-šē ki-ndē, ruža* 'érett gabona, rozs', JT. *li-še kartō-pka* 'érett krumpli' stb.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy hasonlóan a magyarhoz a cseremisiz nyelvből is — néhány megkövesedett s ma már talán archaikusnak ható és ezért ritkán használt kifejezés kivételével — kiveszték a *nap levő* féle igenévi szerkezetek, illetve az eltűnés végső stádiumában vannak.

M. VELENYÁK ZSÓFIA

⁵ KERTÉSZ (NyK. XLIII, 3, 6, 8, 12) a kornak és a nemnek főnévvel való jelölését finnugor sajátásgnak tartja.

**Die Entsprechung der ungarischen Konstruktion *nap levő*
'der Sonne ähnlich, gleich' [eig. „Sonne-seiend”]
im Tscheremissischen**

Der Verfasser weist die Partizipialkonstruktion vom Typ ung. *nap-levő*, die bisher nur aus dem ungarischen Zweig und dem Samojedischen bekannt war, auch im Tscheremissischen nach. Als zweites Glied der Konstruktion tritt im Tscheremissischen die Ableitung des Existenzverbs mit dem Suffix *-še*, *-šə*, *-šə* des Part. Praes. auf. Vgl. z. B. *Č n̄ δ n̄ r* *šə* 'Stieftochter, an Kindes statt angenommenes Mädchen'. Die wörtliche Bedeutung ist: 'leány levő; „Tochter-seiend”'. Der Verfasser führt Beispiele aus dem handschriftlichen lexikalischen Material von Ödön Beke in folgender Gruppierung an:

- a) Sowohl das Partizip, als auch seine Ergänzung stehen in Grundform;
- b) Das Partizip nimmt eine Personalendung an;
- c) Das Partizip nimmt eine Personalendung + die Akkusativendung *-m* an;
- d) Partizip + Px + Ablativendung *-ləš*;
- e) Das erste Glied ist mit einer Possessivendung versehen;
- f) Das erste Glied ist mit einer Essivendung versehen.

Auf Grund der Beispiele kann es festgestellt werden, daß das erste Glied des Partizipialgefüges im allgemeinen ein Nomen ist, das einen Zustand ausdrückt, und daß die Funktion des Partizips ist, die temporalen Verhältnisse zum Ausdruck zu bringen.

Indem der Verfasser die tscheremissische Partizipialkonstruktion mit den ugrischen, samojedischen und altaischen Entsprechungen vergleicht, stellt er die folgenden abweichenden Eigenheiten im Tscheremissischen fest:

- a) Dem Existenzverb können sich auch Personal- und Kasusendungen anschließen.
- b) Das Partizip kommt auch selbständig, ohne das erste Glied vor.

Die Konstruktion kann im Tscheremissischen nur mehr in ihren Resten nachgewiesen werden.

ZSÓFIA M. VELENYÁK

Közös szókincsünk statisztikája

Az alábbi táblázatokat BJÖRN COLLINDER *Fenno-Ugric Vocabulary* (Stockholm 1955) c. műve alapján készítettem, figyelembe véve a szerző későbbi javításait és pótlásait (lásd *Survey . . .*, second rev. ed., Stockholm 1969, 517–551). Collindernek csupán azokat a szófejtéseit vettem tekintetbe, amelyekben az U vagy FU eredetet legalább 2 biztos megfelelés igazolja: az uráli eredet kritériuma a fgr. megfelelőkön kívül legalább egy szám. tag, a fgr. eredet kritériuma pedig egy FP + egy Ug. megfelelés. Ez utóbbi elvtől az anyag gépies feldolgozása közben mégis eltértem mindakkor, amikor Collinder egy kétes szám. megfelelés kedvéért etimológiájában olyan két fgr. nyelvet szerepeltet (pl. fi–lp, zr–vtj, osz–vg stb.), amelyek egymás közti viszonyának rendszeres ismertetéséről a FUV egyébként lemond. A hangutánzó, hangfestő, bizonytalan, kétes, problematikus, vándorszó, gyermeknyelvi szó (Lallwort) stb. jelzőkkel illetett szócikkeket (számuk összesen 182), továbbá a szögletes zárójelekbe tett megkérdőjelezett adatokat nem vettem fel. A statisztikai következtetések 867 szócikken alapulnak, ebből U eredetű 330, FU eredetű 537.

Az első táblázat az ebben a 867 szócikkben szereplő egyes nyelvek adatainak abszolút előfordulását mutatja. A hármas sorokba osztott számcsoportok közül a legfelső az uráli, a középső a finnugor rétegbe tartozó etimonok számát jelöli, a legalsó a két előző rétegbe tartozókat összesen. A bekeretezettek az illető nyelv Collindernél szereplő etimológiáinak számát mutatja hasonló sorrendben. A nyelvek felsorolása forrásunkat követi, a „fi” itt az összes finnségi nyelvre értendő.

1. táblázat

	fi	lp	md	cs	vtj	zr	vg	osz	ma
fi	141	78	70	64	54	62	71	70	48
	261	128	117	100	108	123	133	140	94
	402	206	187	164	162	185	204	210	142
lp		164	61	64	49	60	64	73	50
		203	91	84	80	91	106	118	71
		367	152	148	129	151	170	191	121
md			104	60	49	58	52	56	47
			181	94	89	87	83	91	71
			285	154	138	145	135	147	118
cs				105	50	58	59	55	48
				183	99	97	97	113	72
				288	149	155	156	168	120

vtj	98 203 301	88 134 222	55 110 165	57 115 172	48 85 133
zr		116 233 349	62 117 179	67 134 201	52 82 134
vg			130 273 403	104 205 309	59 97 156
osz				101 309 410	57 94 151
ma					92 182 274

A 2. táblázatban egyszerű százalékolással világosabbá válik az egyes nyelvek ősi szókincsének egymáshoz való viszonya, vagyis, hogy 100 fi, lp stb. közös eredetű szónak hány rokon nyelvi megfelelőjéről olvashatunk forrásunkban.

	fi	lp	md	cs	vty	zr	vg	osz	ma	szám
fi:	100	51	47	41	41	46	51	52	35	35
lp:	56	100	41	40	35	41	44	52	30	44
md:	66	53	100	54	48	50	47	52	42	36
cs:	57	51	53	100	52	54	54	58	34	36
vty:	54	43	46	50	100	74	55	57	44	33
zr:	53	43	42	44	64	100	51	58	39	36
vg:	51	42	34	39	43	44	100	79	39	35
osz:	51	47	36	41	42	49	75	100	37	25
ma:	52	45	44	43	45	48	57	54	100	31

Kétségtelen, hogy az ilyenfajta számolgatásnak legfeljebb tudománytörténeti jelentősége van (lásd Vir. 1967 : 135—7, NyK. LXX, 392—6). Így pl. megfigyelhetjük a zr és vtj, illetve az osz és vg egymásközi szoros rokonságát (a fentebb említett munkamódszer ellenére is!); a többi nyelv viszonya a cseremishez várhatóan alacsony (török hatás!); a magyar legközelebbi rokona a vogul (bár Collinder sok magyar szófejtést nem vett fel könyvébe); a lapp—szamojéd arány egyenlőtlenül nagynak tűnik.

Érdeklődéssel várjuk, milyen képet nyújt majd a Nyelvtudományi Intézetben most készülő Uráli etimológiai szótár.

KECSKEMÉTI ISTVÁN (Helsinki)

Statistik unseres gemeinsamen Wortschatzes

Aufgrund des Werkes von Bj. Collinder (Fenno-Ugric Vocabulay) teilt der Verfasser die statistischen Angaben des gemeinsamen uralischen und finnisch-ugrischen Wortschatzes mit, die über die Verwandtschaftsverhältnisse der einzelnen Sprachen ein annäherndes Bild bieten.

ISTVÁN KECSKEMÉTI

A TESz. *arat*, *ápol* és *borít* igéjéhez

1. **Arat.** A vitatott eredetű *arat* ige RÉVAITÓL származó török egyeztetésével szemben: *arat* < tör. *or-*, *ora-* 'ernten, mähen', a szerkesztőség a fgr. származtatást tartja valószínűbbnek, ill. HÖRGER elméletét: *irt* ~ *orot* > *arat*, a nyiltabbaválással bekövetkezett 'ausrotten ~ ernten' jelentésmegoszlás jelenségét fogadja el (vö. MNy. XXXVIII, 11–16). — Az *irt* ~ *orot* ~ *arat* elképzelés bár eltérő beállításban, tudtommal első ízben THURY kiadatlan Török–magyar összehasonlító szótárában merül fel. A két kutató felfogása abban érintkezik, hogy a három variáns: *irt* ~ *orot* ~ *arat* összetartó kapcsolatnak a közös 'vág' alapjelentést tekintik, történjék az bármilyen eszközzel s legyen a tárgy túske, bokr, fa, gyom vagy akár gabona is. — Már a TETsz. anyagának lezárása után jelent meg „Zu den ältesten alttürkischen verbalen Entlehnungen der ungarischen Sprache” (AOH. XX, 111–18) c. dolgozatom, amelyben régi török igei átvételeink közül elsőnek az *arat* igét vizsgálom. A finnugor származtatás jelentéstani gyöngéinek ismételt elemzése helyett, ezúttal inkább a török álláspont jelentéstani szilárdságára mutatok rá. — A magyar *arat* alapjául felvett tör. *or-*, *ora-* 'ernten mähen' ui. azon tömör, konkrét jelentésű török ige-igetővek közé tartozik, amelyek nemcsak a cselekvést és tárgyat, hanem a végrehajtás eszközét is kifejezik: oszm. *ora-* 'moissoner, couper le blé avec la faucille' (BARBIER DE MEYNARD). Az *or-*, *ora-* igető ősi 'sarlózni' jelentésére utal a belőle képzett tör. *orlak* 'sarló' szó is. Tényleg nem akármilyen vágásról (irtásról), hanem az emberiség egyik legősibb munkaeszközüvel, a sarlóval való begyűjtésről van szó. Az *arat* mellett — ellentétben a 'vág' (*irt*) igével — nincs szükség a tárgy, de még az eszköz megjelölésére sem, mert az a régi magyar nyelvben csakúgy mint a törökben önmagában is kizárólag gabonavágást jelent, éspedig eredetileg: sarlóval. (Vö. TÁLASI: Die Beziehungen von Produkten und Sprache in der Arbeitsgängen der Ernte in Ungarn. Ethnogr. LVIII, 224). Ilyen, a cselekvés tárgyán kívül egyéb körülményt is kifejező egyszerű török ige-igetővek még pl.: tel. alt. *jak-* 'Die Haut auf die Schamanentrommel spannen' (Radl. III, 24); csuv. *čel-* (közt. *tül-*) 'raz-rezivat na uzkie poloski (kroif remni)' JEGOROV: Etim sl. 322 stb. — A világos szemantikájú tör. *or-*, *ora-* 'ernten, mähen' ~ m. *arat* egyeztetés elfogadását kezdettől fogva jelentős hang- és alaktani nehézségek akadályozták. Az elhangzott ellentétes vélemények vitáiról a TESz. irodalmi fejezete kimerítően tájékoztat. Itt csak GOMBÓCZ figyelmeztető megállapítására hivatkozom: 1. „Im Ungarischen bleibt urtürk. o im ganzen erhalten (auch im Anlaut)”; 2. „Die ungarischen Zeitwörter, welche aus dem Türkischen entlehnt sind, den Verbalstamm des türk. Verbums widerspiegeln ohne jegliches Suffix” (BTLw. 147, 38). — Az adekvát magyar ~ török jelentés és a vele szemben-

álló elháríthatatlannak látszó hang- és alaktani akadályok visszas helyzetéből folyik, hogy GOMBOCZ idézett kijelentése ellenére is, az *arat* igét nem az „Anhang”-ban, a valószínűtlen, hanem jelentése alapján az elfogadhatóknak látszó etimológiák jegyzékében hozza, sőt, a kultúrtörténeti jelentőségű török jövevényszavak között is megemlíti (BTLw. 190). A török származtatás ilyen zavaros körülményei között kapóra jött HORGER magyarázata, amely semmiféle hang- vagy alaktani fejtörést nem okoz. Ebből azonban még nem következik százszázalékosan, hogy igaz is. GRÉTSY a maga részéről azon dublettek között említi az *irt* ~ *arat* akakpárt, amelyekben a tagok egymásközi viszonya még nem egészen tisztázott (Szóhasadás 186).

Fent idézett német nyelvű dolgozatomban a magyar *arat* és a török *or-*, *ora-* igék feltűnő jelentéstani és tárgytörténeti párhuzamossága alapján, megkíséreltem szembenézni a fennálló hang- és alaktani nehézségekkel. Megfigyeléseim rövidre fogva a következők: 1. Az ötör. *o* mindenkor megmaradásának szabálya csak az ún. vándorláskorabeli jövevényszórétegre érvényes (V–VIII. sz.). Fel kell tennünk – amit különben már mások is megtettek – hogy az ezt megelőző ősmagyarokori kölcsönzéseink ettől eltérő hangfejlődési tendenciát is tükrözhetnek. Az ötör. *or-*, *ora-* és a magyar *arat* viszonyát legvalószínűbben úgy foghatjuk fel, hogy benne az ómagyar hangtörténet folyamán végbement nyitabbá válás egy korábbi nyoma jelentkezik. Ezt a feltevést néhány egyelőre elfogadhatónak látszó etimológia is támogatja: *jár* < *jori-* (NyK. LXVIII, 433–36); *nyargal* < *jorgala-* (MNY. LXV, 459 kk.); *áj*, *áj-* < *őj*, *őj-* (NyK. LXV, 180–84); *harang* < **korang* < *kongar* (UjB. XLII, 49–55). További tanúságtételül a votják *arà-ni* 'ernten' igére hivatkozhatunk, amely GOMBOCZ szerint is elválaszthatatlan a magyar *arat* igétől (BTLw. 38). Ha pedig köze van egymáshoz a két igének, akkor legvalószínűbben egy magyar > votják kölcsönzésre gondolhatunk olyképpen, hogy a m. *ara(t)-* < tör. *ora-* már az ősm. *o* > *a* hangváltozás után, de még toldalék nélküli formájában került a votjákba: m. *ara-* > votj. *ara-*. Ellenkező irányú kölcsönzésre gondol MOÓR (ALH. IX, 133–35). Ezt a hangtani problémát a TESz. szerkesztősége nem is említi, szerinte a török származtatás azon bukkik meg, hogy szabályellenesen toldalékos török eredetű igével állunk szemben. Ezt a hagyományt azonban, miszerint török eredetű igéink mindig csak tőalakban honosodtak volna meg nyelvünkben, fel kell számolnunk. Erre különben már évtizedekkel ezelőtt NÉMETH is utalt (Melich-Emlékkönyv 298). Egyelőre úgy látszik, hogy a nyílt szótagú török igei átvételek már az ősmagyarban képzővel bővültek és ma mint elhomályosult alapszavú tőigék szerepelnek. Az *arat* ige esetében is a teljesebb tör. *ora-* ige-tőből kell kiindulnunk. Szerencsés körülmény, hogy az *arat* ige alaki fejlődését nyomon követhetjük a nyelvtörténet folyamán. Amint látjuk, a votjákba még a toldalék nélküli pusztá tőalak került át a magyarból és mind a két nyelvben csak ezután került sor az ige továbbképzésére. A magyarban a *-t*, a votjákban az *-l* (vö. *aral-*) elemi gyakorító képzővel gazdagodott. — Természetesen honfoglalás előtti török igei átvételeink eddig elhanyagolt morfológiai problémái még sokirányú további kutatást igényelnek, de annyi már most feltűnik, hogy az obi-ugor nyelvek sokkal fiatalabb török jövevényigéi is többnyire nyílt szótag esetén bővülnek formánssal, anélkül, hogy az befolyásolná az átvett ige eredeti jelentését. Pl. osztj. *äŋŋa'* *ŋŋa'* 'betrügen' < tö. *alta-* ua.; *äipä'* *ŋŋa'* 'jagen, treiben' < tör. *qida-* ua.; vog. *karà-t-* 'schauen, sehen' < tör. *kara-* ua.; *paŋà-t-* 'färben' < tör. *buja-* ua. (Fokos: NyK. LV, 37, 39). Fokos a képző

meglétében vagy hiányában kronológiai okokra gondol. A sokkal régibb és tágabb időbeli határok közt mozgó magyar igei kölcsönzések alapos vallatása azonban, bizonyára módot fog nyújtani a kronológiai okokon kívül egyéb, főképpen morfológiai tényezők közrejátszásának a kimutatására is. — Az *arat* ige kétféle szóbajöhető megfejtési lehetősége felidézi TOIVONEN szavait: „Das, was sowohl lautlich als semasiologisch recht wahrscheinlich und möglich erscheinen kann, ist keineswegs immer richtig, selbst wenn keine andere Erklärungsmöglichkeiten gemacht werden können.” (NyK. I, 457).

2. Ápol (< *apol* 'küssen'). A TESz. megállapítása szerint szókészle-tünknek igen régi, de ismeretlen eredetű eleme. Hogy a szó török származtatását tévesnek minősíti, az érthető, hiszen az etimológiai rész véleményt formáló írójának sem ideje, sem módja nem lehetett, hogy a VÁMBÉRY kapásból felvetett (NyK. VIII, 127), de már RÉVAI Vocabula Turcicájában is fellelhető: *apol* < tör. *öp-* ~ *op-* 'küssen' egyeztetést ellenőrizze. — Ez a származtatás ui. egy bőven adatolt ősi hangfestő (mozgásfestő), eredetileg nomen-verbum értékű tör. *op*, *op-* ~ *öp*, *öp-* alakpár veláris hangrendű tagjára utal (vö. CC *öp* 1. 'obsculare'; 2. 'obsculum', GRÖNBECH 133). A hangfestő eredetű, származékaiban nagyon szerteágazó szócsalád tagjainak alapjelentése ma két csoportban fogható össze: A mély hangú, nagyobb intenzitású *op-* 'szív', szopik, nyel, lenyel' és a magas hangú, kisebb intenzitású *öp-* 'küssen' jelentésű. Az eredeti szemléletre, a kétféle hangrendű szótó szoros együvé tartozására a Türkçe Sözlük (oszm. értelmező szótár) is rávilágít: *öp-* „Sevgi veya saygi duyusuyale dudaklarını bir emme hareketi yapar gibi olmak”. Vagyis csókolni am. az ajkakkal szopásszerű mozgást végezni. A hangrendi párhuzam ill. hangrendi átcsapás okozta jelentésmegoszlás: *op-* 'szopik' ~ *öp-* 'csókol' adataink tanúsága szerint már a nyelvemlékek korában végbement (vö. ATGr. 321, 323). Ezzel szemben KAŞGARİ közép-török szókincsében a két ige még egyformán hordozója mind a két jelentésnek: *öpmäk* (vgl. *opmak*) 1. schlucken, schlürfen; 2. küssen. A mélyhangú *op-* igénél pedig visszaütal a magashangrendű *öp-* igére (BROCKELMANN Mitteltürkischer Wortschatz 127, 134). BESIM ATALAY ugyanezt az igepárt a következőképpen értelmezi: 1. *opmak* hüppüdeterek içmek 'szürcsölve inni' és *öpmek* 'csókolni', de 'inni' is (Divanü Lügat it-türk dizini Endeke 439, 460). Mellőzve ehelyütt a ma élő török nyelvek összes ismert szótári adatainak, ezek változatos származékainak, valamint a nyelvcsalád távolabbi (jak. mong. stb.) megfelelőinek felsorolását, kiemelem, hogy például a mély hangrendű *op-* 'küssen' jelentésben a mai anatóliai nyelvjárásokban is előfordul (vö. CAFEROĞLU: Kuzey-doğu illerimiz agızlarından toplamalar 337). Feltűnő, hogy az inkább palatalizációra hajló karacsaj-balkarban is mélyhangú a szó: *uppa* 'poceluj' (Russk.-Karaçaevo-balk. sl. 464). A kumükben *op-* 'küssen' (NÉMETH). De függetlenül attól, hogy hol és milyen hangtani körülmények között jelentkeznek az *öp-* 'küssen' mély hangú formában, az egész hangfestő szócsalád tekintetbe vételével, nem zárható ki annak a lehetősége, hogy igenis átvehettünk egy 'küssen' jelentésű mélyhangú *op-* igét a törökségből. Amikor GOMBOCZ elveti a m. *apol* < tör. *op-* 'küssen' egyeztetést (BTLw. 210), akkor nem elsősorban hangrendi akadályra gondol, hiszen annak a számbavételével maga is él. Vö. pl. a *kopó* < **kopay* ~ oszm. *köpäk* etimológiáját. GOMBOCZ ellenvetése az ótör. *o* ~ magy *a* hangmegfelelés példa nélkül álló voltára céloz. Minden valószínűség szerint az *apol* < *op-* esete is az *ara(t)-* < *ora-* kölcsönzés hang-

történeti folyamatát példázza, ill. az ötör. *o ~ m. a* megfelelésben még az ősmagyar korban végbement, régi nyiltabbá válást kell látnunk. — A tőigénk között emlegetett *ápol* (vö. PAPP FERENC: Nyr. 92 : 104) ezek szerint éppen olyan elavult tövű származék ige, mint az *arat*. Morfológiai felépítése is hasonló, ill. itt is egy teljesebb, nyíltszótagú *opu-* többől kell kiindulnunk (vö. mong. *uu-* 'trinken' < **ubu-* ~ *uyu-* l. *ubuži* ~ *uyuži* 'Saughorn, Saughüthen' (RAMSTEDT, Einf. I, 78; LIGETI: NyK. XLIX, 244–45), amely az ősmagyarban az akkori nyelvszokásnak megfelelően képzővel bővült és zárt szótagú igévé lett. — Hogy a törökből kölcsönzött *op-* 'küssen' ige a sok közül éppen az *-l* gyakorító képzővel bővült, abban talán a nyelvünkben akkor már meglevő ugyancsak hangutánzó eredetű ugor kori szinonimájának, a *csókol* ige hatásának is része van (vö. vog. *šōxəl-*). Az egymás mellé került ugor 'csókol' és török '*apol*' 'küssen' későbbi jelentésselkülönülésének, ill. az *apol* 'becéz' → 'gondoz' irányú jelentésfejlődésének csirája feltehetőleg már ebben a kettősségben is adva volt. A Jókai kódexben, ahol mind a két ige első ízben fordul elő, még egyformán küssen jelentésben szerepelnek, de az *apol* eredeti jelentésének lassú fellazulását nagyban fokozhatta az időközben elvonás útján keletkezett 'csók' (1533), erősítve a csókol 'küssen' positióját az *apol* rovására. Az első szótag megnyúlása *apol* > *ápol* csak még tovább mélyítette az *apol* jelentésében megindult ingadozást, olyan átmeneti helyzetet teremtve, amelyben forma és jelentés minden lehető kombinációjában keveredett. Az új jelentés 'gondoz', hosszú küzdelem után végül is az új, formához az *ápol*hoz tapadt s a veszendőnek indult *apol* végképpen elavult. — Az *apol* ~ *ápol* alakpárral kapcsolatban azt mondja GRÉTSY: „Valamiféle szóhasadás itt is végbement, csak az eredménye nem maradt meg a nyelvben” (Szóhasadás 56). Mindenestre itt nem a nyúlás okozta egyszerű jelentésmegoszlásról van szó. A török *apol* „felesleges” kölcsönzéssel ui. ugyanarra a fogalomra két kifejezése lett a nyelvnek. A szinonimák harcában az is megeshetett volna, hogy az ősi örökségű 'csókol' háttérbe szorul és végképp ki is vész. De megtörténhetett volna a fordítottja is, ha az *apol* esetében nem áll be ideje korán a jelentés- majd alaki elkülönülés is és nem ad jogot az *apol* > *ápol* életben maradásához. — A *csókol* ~ *apol* ~ *ápol* esetében a szóhasadás valamiféle bonyolultabb folyamata játszódott le.

3. Borít. A szócikk gondos nyelvtörténeti fejezetét kevésbé kielégítő etimológiai rész követi. — A legszembeötlőbb, hogy a honfoglalás előtti török igei kölcsönzések átvételi módjának megítélésében nem következetes a TESz. Pl. az *arat* < tör. *ora-* származtatásnak még az volt a kimondott fő nehézsége, hogy „kirí ötörök eredetű igénk közül, amelyek mindig képző nélkül, pusztán tőalakban honosodtak meg nyelvünkben.” A „valószínűleg ötörök eredetű” *borít* igével kapcsolatban pedig ezt olvassuk: „*bur-* v. *buru-* alakban került nyelvünkbe s a *tó* a magyarban *-t* műveltető, *-l* visszaható és a *-gat*, *-ng* gyakorító képzőt kapott”. — És ez így igaz is azzal a kiegészítéssel, hogy a felsorolt képzők alapján a nyílt szótagú *buru-* átvételére kell visszakövetkeztetnünk, mert megfigyelésünk szerint ilyen esetekben igényelt képzőt a török igező már az ősmagyar nyelvtörténet folyamán. Ennek következtében a teljesebb *buru-* tör. igező az *arat* < *ora-* és *ápol* < *opu-* igeövekhez hasonlóan zárt szótagú, majd idővel elhomályosult alapszavú tőigévé vált. A *bocsát* ~ *bocsán* analógiájára, amelyeket a TESz. képzetten átvett igéknek tart, arra is gondolhatnánk, hogy a *borít* ~ *borul* igéket is már toldalékos formában

vettük át vö. krm. *bürül-* 'eingehüllt werden'; oszm. *bürüt-* 'bedeckt werden' (RADL. IV, 1888, 1889), ennek azonban ellentmondanak a speciális magyar képzővel bővült származékok: *borogat*, *borong*. — A másik zavaró körülmény a török megfelelők közé iktatott 'fordít, csavar' jelentésű *bur-* ige. A tévedés nyilván abból adódik, hogy az eredetileg kettős hangrendű *bur-*, *buru-* ~ *bür-*, *bürü-* 'betakar, befed, beburkol, elsötétít' ige mellett létezik egy igen eleven mély hangú *bur-*, az altaji nyelvcsoporthban *pur-* ige is: 'drehen, ver-, zusammen-, umdrehen' jelentésben (RADL. IV, 1815, 1365). Bár ennek az utóbbi igenek is akad magas hangú párja, a mai törökségben 'csavar, teker' jelentésben a mélyhangú *bur-* az általános és talán éppen gyakoriságánál fogva, félreértések elkerülése céljából háttérbe szorította homonimáját a *bur-* ~ *bür-* 'betakar, ige-pár veláris hangrendű párját. Úgy hogy a TESz. is csak régi szótárból (ZENKER) és megcsontosodott származékában (*burunduk* ~ kendő) tudja idézni a bennünket érdeklő 'befed, burkol' jelentésű mélyhangú *bur-* igét. De ezeknek a gyakorlatban hangtanilag megszilárdult igeeknek: *bür-* (R. *bur-* is) 'befed' és *bur-* (R. *bür-* is) 'fordít', semmi közük egymáshoz. Ezt a tényt szemléltetik pl. a következő példák: CC *bürül-* 'eingehüllt werden' (GRÖNBECH) ~ kumük *burul-* 'sich umdrehen' (NÉMETH); oszm. *bürün-* 'sich verdecken, sich verschleiern' ~ oszm. *burun-* 'sich vor Schmerz winden' RADL. IV, 1888, 1823); oszm. *bürgü* 'çarşaf, baş-örtü' = fejtakaró (ZÜBEYİR: Anadilden derlemeler 48) ~ kirg. *burgu* 'der Drehbohrer' (Radl. IV, 1899); kipcs. *bürünčäk* 'der Schleier' (HOUTS-MA 61) ~ tel. *purulčuk* 'Die Biegung eines Weges, die Windung eines Flusses' (RADL. IV, 1367) stb. Miután a régiségből idézett 'betakar' jelentésű *bur-* igehez tévesen felsorakozott a 'fordít' jelentésű *bur-* ige is, a magyar származékok jelentésváltozásának és fejlődésének magyarázatában ehhez a tényhez kellett igazodni: „... a 'fordít' alapjelentésből mind a 'takar', mind a 'kiönt' ... jelentés kifogástalanul magyarázható”. — Szépséghiba továbbá az is, hogy a török példák úgy vannak összeválogatva, hogy nem érzékeltetik a török igenek a magyaréhoz, ill. a magyarnak a törökéhez hasonló sokirányú további jelentésfejlődésre alkalmas tömör, ősi jelentéstartalmát. Vö. pl. kkalp. *bür-ke* 1. 'pokrivat, zakrivat'; 2. 'bit nachmurnim'; 3. 'pagoda chmuritsja' (BASKAKOV). — Végül hozzáfűzném még, hogy a „valószínűleg” megjegyzés bizvást elmaradhatna a *borít* ige ötörök minősítése mellől.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution aux verbes *arat*, *ápol* et *borít* du Dictionnaire étymologique-historique de la langue hongroise

Dans l'article ci-dessus l'auteur formule son opinion sur trois verbes d'origine turque du D. E.-H. H.: 1. *ara/t-* 'moissoner' < a. turc *ora-* 'moissoner, couper le blé avec la faucille'; 2. *apo(l)* > *ápo(l)* 'baiser → soigner' < a. turc *öp-* ~ *op-* < **opu-* 'baiser'; 3. *borí(t)* ~ *boru(l)* 'couvrir, envelopper, obscurir', < a. turc *buru-id*. Par ces emprunts verbaux elle voit justifié que les emprunts verbaux les plus anciens du hongrois au turc ne se sont pas acclimatés exclusivement sous forme thématique comme nous l'avons cru jusqu'à nos jours. Les trois verbes en question affirment que dans le cas de l'emprunt du thème turc en position libre, le thème s'était complété d'un formans encore au cours du développement historique du hongrois primitif. Les emprunts verbaux de ce genre se présentent à l'époque historique déjà comme des verbes thématiques à radical périmé. — Puis elle prend pour l'explication la plus vraisemblable du changement phonétique curieux *o* > *a* attesté dans la voyelle initiale des emprunts verbaux *ara(t)* < *ora-* et *apo(l)* < **opu-*, que déjà après l'influence turque la plus ancienne un certain processus d'aperture s'était déroulé dans le domaine des voyelles *a* du vocalisme du hongrois primitif.

MARGIT K. PALLÓ

Beszéddallamok, különösen a köszönés és kiáltások hanglejtése

FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA beszéddallam följegyzéseit, e nagy fáradsággal készült terjedelmes munkát, zenei nézőpontból, sajnos, nem tartjuk sikerültnek. (Idevágó részletesebb elemzésünket l. a Hangtani Tanulmányok 67. sz.)

Talán jobban sikerült a szerzők korábbi „Das Paradoxon der Sprachmelodie” c. tanulmánya (UAJb. XXXV, 1964), ezúttal — magyar gyűjteményüktől eltérően — ritmizált kottákkal. (A Paradoxon cím azonban nem világos és félreérthető.) Több érdekes megfigyelésük van a szerzőknek (pl. a férfi és női hanglejtésről), s itt nem is keverednek olyan mindenképpen téves fejtegetésbe, mint „A magyar beszéd dallama” című könyvükben pl. a csodálkozás és bosszankodás kifejezésének jellemzésénél.

A nem jól sikerült dallamokhoz sorolom az eladó és vevő köszönésének hanglejtését (UAJb. XXXV, 5. sz. 5. l.). A „Jó napot kívánok” szöveg az eladónál: *ā a d̄ g ḡ h* (— hosszú ritmusjellel jegyeztem a negyedkottákat, a jelöletlenek nyolcadhangjegyek); a vevőnél: *h g g f e e* hangokból áll. (A betű mellett álló kis függőleges jel ezúttal természetesen nem a szájbeli artikulációt jelzi, hanem a zenei hangnév felsőbb oktávéba tartozására utal.)¹ Valószínűleg és mégis túl kiszámítottan, sőt mereven táncolna a kereskedő hangja (a „napot” kvartot ugrik föl *a*-ról *d̄*-re, ezután egy mélyebb tercugrás következik szintén fölfelé *g* — *h*: ez úgy hat, mintha kiszámított zenei szekvenciát hallanánk).

Érzésem szerint a boltosnak ez a köszönése inkább visszaköszönés lehetett, vagy pedig régi ismerősöknek, esetleg fiataloknak szólhatott. Ilyen melódiajú (nem éppen magyaros hangzású) köszönéseket hallunk (talán különösen üzletemberektől):

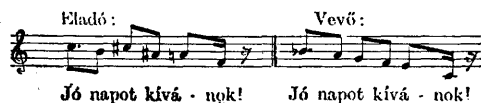

Jó napot kívánok!

A vevő köszönése túl nagy hangközökben ereszkedik; nagy terc után szekund: ez a mélabús bővített kvartot („tritonus”) adja, a zárás is mélabús: *f e e*: ez a zenei *fríg* hangnem záradéka. Ne gondoljuk, hogy egyes zene-művekre való emlékezés kelti bennünk ezt a hangulatot, nem, már maguk a zenei menetek (tritonus, friges hangnemzáradék) alakítják ki a hallgatóban — akár akarata ellenére is — ezt a „nyomott, feloldatlan”, röviden mélabús

¹ E jel szükségességére BARTÓK JÁNOS és ELEKFI LÁSZLÓ figyelmeztetett.

hangulatot. Így hát nem fogadhatjuk el helyesnek sem az előre-, sem a visszaköszönést. Szerintünk átlagosan körülbelül így hangozhat a szokott két köszönés (Kottáim transzponálhatók, pl. egy oktávval mélyebbre. A ritmus mindig csak megközelítő.)

Tehát elhisszük, hogy a *napot* szóban a ragot „felcsapta” a kereskedő, de nem kvarttal, hanem valószínűleg mindössze szekunddal (h — cisz). Különös jelenség, de előfordul, hogy ragnál, képzőnél vagy szó közepén olykor föl-emeljük a hangunkat. Meglepetés vagy megdöbbenés, esetleg fontoskodás is okozhatja ezt. Az előbbi esetben régóta gyakori fölkiáltás:

A képzők, szóvégződések ilyen emelt intonálásában talán idegen, indoeurópai hatást sejtethetünk. A XVIII. században még aligha használták; az időmértékes vers, a jambus, diákok és színészek lehettek hatással létrejöttében. A színészkedő fiatal Arany Jánosnak is így kellett hangsúlyoznia: „*kegyelmes herceg!*” (*Bolond Istók* II.). Innen érthető, hogy a beszéddallam csúcsait még századunk elején „zenei hangsúly”-nak nevezték; így nevezi szükségből — bár rossz elnevezésnek tartja — az is, aki először ír róla nálunk, röviden: GOMBOCZ ZOLTÁN (ÖMI, 17. l.).

Az esetleges idegen hatás mellett persze szóba jöhet az izgalom, fölhevülés kifejezése — amire találó szó sokszor az emfázis —, ez esetben párhuzamos fejlődés lenne a némettel.

A Rádió „Szabó család”-jában egyszer véletlenül hallottam Angela megütődött, heves visszakérdezését:

(Ezt nem sorolhatjuk az egyszerű kérdő hanglejtéshez, mert *egyetlen* szótagot csak akkor emel néha fel a mondat végén a kérdés, ha az önálló szó, és persze *döntő fontosságú*.)

Visszatérek a köszönés hanglejtésére. A színészek beszéddalát általában nem tekinthetjük elsőrendű forrásunknak. Azért elnézést kérek, hogy — feltűnő és emlékezetes voltuk miatt — egy hármasszínészi köszönésre, majd alább egy háromszori hívásra hivatkozom, még hozzá jó pár évtizednyi távoból. Zilahy Lajos „Süt a nap” című színművében a nagygazda valahányszor a színre lépett, mindig háromszorosan köszönt:

A színész az ereszkedő hanglejtésűt megismételte, harmadszorra azonban magasabban kezdte és nagyobb hangközökkel „fontoskodott”. B alatt mást, egy lehetséges emelkedő hanglejtést közlök, szintén nem magyaros szóközép-, kihangsúlyozással” (ha tetszik „kiénekléssel”). Ezek a köszönések bizony nem követik az *értelmi* hangsúlyozást (*jó napot/kívánok*), a szavak egybeolvadnak és troheikus lüktetést mutatnak. (Ezt követtem a lekottázásban is.) — Az idegenszerű ízű emelkedő-visszazuhanó hanglejtést (B) aligha ismételte a színész, mesterkéltén, sőt komikusan hatna.

Jelen kis írásom szakbírálója, Elekfi László, a B jelzésű köszönést úgy kívánja helyesbíteni, hogy az kérdő hanglejtésű felszólítás. Valóban, igen hasonlít a kérdés hanglejtéséhez, de kérdésnél az elején szűkebb emelkedő hanglejtések lennének, a végén pedig bizonyára még nagyobb zuhanás. A különbség valóban árnyalati. Pl.:

A köszönés ez általános, a magyar hangsúllyal nem egyező, lendületes „kiéneklésének” lélektani okát látom: az ezerszer egyformán ismételt köszönést nagyon unná a köszönő „semmitmondó” (sőt esetleg kelletlenül ható) ereszkedő hangsúllyal annyiszor „ledarálni” s ezért viszi bele a dallamot.

Gyakran búcsúzunk ilyen szóközép-kiénekléssel:

A lemutató nyíl ↓ félhangnál kisebb, mintegy negyedhangnyi hangmélyítést jelöl. Bár ez esetben írhatnánk félhangot is (desz — c). — E példában, bár alakulhatott szerintem a nagylépés német hatásra is, a német hangsúlyozás (és beszéddallam) mégis — paradoxon — „magyarosabb”, mint a miénk.

A gyerekek köszönése vidéken „kezicsókolom” (Sóskúton lakom). Az *ige* hangsúlyozásával; kezdeti hangsúllyal ma már Pesten gúnyoros mondattölté-lékké vált. — A gyerekek ellenben legszívesebben „Csókolom”-ra rövidítik.

A hívás körébe vág a másik háromszoros színészi beszéddallam. Pirandello egy szicíliai történetét adták a rádióban (még a harmincas években). A gazda neve Don Lolo volt. Kiáltozva háromszor hívta a színész,² de — mesterkéltén — először a harmadik, azután a második, végül az első szótagot énekelte (hangsúlyozta) ki (tehát hibásan):

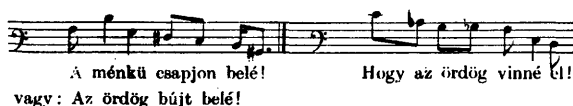
² A történetben egy álló cseréphordóba beleszorul a mesterember.

Ez persze valóban komédiázás, játék a szóval, azaz a beszéddallammal; így az életben nem fordulhat elő. Ha a helyes hanglejtést keressük, kérdés, hogy olaszos vagy magyar hanglejtéssel akarjuk-e hívni. Olaszosan — nagyon elhúzott végső o-val — talán e hangok szerepelhetnének: *e g h / g b des / a des es*. Magyar színdarabban így hangsúlyozhatnánk:

Még egy-két emfatikus kiszólást szeretnék lekottázni. FÓNAGY és MAGDICS beszéddallam-gyűjteményében talán a legfurcsább állítás az, hogy a bosszankodást a dzsessz ritmusa jellemzi (A magyar beszéd dallama, 212 l.). Bizonyítékkul a „Nem jut az eszembe” szövegre (463. példa) egészen valószínűtlenül lefelől hintázó ívű dallamra, helytelenül alkalmazott éles ritmusokkal (hangsúlyos jambus ♩) beszéddallam gyanánt valósággal valami táncdalfélét olvashatunk. Képtelenség például a „jut az” és az „eszem”-(be) töredékekre és csonkokra pattogós élesritmusokat alkalmazni.³

Utánanéztem, szerepelnek-e indulatos kifakadásokban vagy bosszankodó felkiáltásokban ilyen jellegzetes ritmusok. Igen, előfordulhat, ha a szónak az a természetes ritmusa: éles jambus is, meg szinkópa is.

Más bosszús kifakadások:

Megfontolás tárgya lehetne a két első példában az „innen” kiemelése; a német hanglejtéssel rokonságot tart. Azonban formailag e két első mondat voltaképp kérdő; a kérdő mondatnak pedig németben is hasonló (végén felcsapó és leeső) a hanglejtése (l. az utolsó példát). A két példa eredetileg *kérdő* és már ez megmagyarázza a hangfelesapást.

BOROS REZSÓ

Мелодии речи, интонация приветствий и восклицаний

Записки по мелодии речи, сделанные И. Фонадем и К. Магдич, не удовлетворяют меня. В XXXV томе журнала Ural-Altaische Jahrbücher (1964 г.) местами опубликованные работы являются более точными. Но нельзя считать правильной фиксацию мелодии приветствия *Jónapot kívánok!* 'Добрый день!' (досл.: 'Желаю доброго дня!'). Ср. в связи с этим примеры. В оборотах, произносимых машинально, мелодия речи повышается не по смыслу, а произвольно, наподобие пения. Часто сливается весь оборот

³ A példa hibáit kifejtem jelenleg sajtó alatt levő *A beszéddallam jegyzése* c. részletes bírálatomban (Dolgozatok a hangtan köréből. 1969. 81. l.)

без членения. Заслуживает внимания подчеркивание мелодией слогов *-pot* и *-vá/n-*. Сравни явления, наблюдаемые при прощании и приветствии детей. В прежнем можно предполагать немецкое влияние. См. далее приветствия с нисходящей интонацией. Повторение призыва в одной старой радиопостановке (призыв неестественный, невозможный). Мелодия раздраженных, гневных восклицаний (*A ménkü csapjon belé!* 'Гром его разрази!' *Hogy az ördög vinné el!* 'Черт его возьми!' *Mész innen!* 'Пошел!')

Рэжé Бóрош

A svájci német népnyelv mint műfordítások nyelve*

Svájci német népnyelvnek nevezik a svájci német ajkú lakosság sok változatú nyelvjárását, amely tudvalevően a svájci németek köznyelve. Itt most nem akarunk kitérni a már ismételten jellemzett svájci nyelvi viszonyokra,¹ hanem értékelni szeretnők, hogy a svájci németek általános köznyelvként használt — ismételjük és hangsúlyozzuk: — *sok változatú* nyelvjárásán gazdag és színes, részben nagy igényű fordítási irodalom, nem egy világirodalmi jelentőségű mű fordítása is keletkezett, ami annál meglepőbb, mert a svájci németek nem szoktak hozzá nyelvjárásos szövegek olvasásához. Nehezen is olvassák el. Mégis gazdag a fordítási irodalmuk.

Elég néhány nevet említenünk, hogy érzékeltessük a svájci német népnyelvre történő fordítások széles skáláját. Olvasható vagy hallható schwyzerdütsch fordításban Homérosz és Ovidius, a biblia, sok-sok gyermekmese, a „Max und Moritz” és a „Struwelpeter”, Molière és Lafontaine, Jules Romains, Bernard Shaw és Osborne, de irodalmi német nyelvű művek is, pl. Hofmannsthal „Jedermann”-ja, Fritz Hochwälder, Carl Zuckmayer színdarabjai, hogy csak a legjellemzőbbeket ragadjam ki Svájcban gyűjtött gazdag anyagomból.

Azt hiszem, mindannyiunkban önkéntelenül felmerül a kérdés: mi indokolhatja ezeket a fordításokat, hiszen a svájci németek az iskolában irodalmi német nyelvet és nyelven tanulnak, ezen a nyelven olvasnak, így az említett művekhez „Schriftdeutsch” német fordításban is könnyen hozzáférhetnek. Mi magyarázza meg, hogy mégis olyan gazdag és változatos a „Schwyzerdütsch”-re fordított irodalom?

A magyarázat több irányú lehet. Műfordításra ösztönözhet az anyanyelv szeretete s az a becsvágy, hogy ezen is megszólaltathatók remekművek. Ilyen értelemben a fordításoknak némi bizonyító szerep jut; mintegy azt példázzák: mire képes a nyelvjárás! Hiszen a svájci németeknek ez az állandó érintkezési nyelvük, ez minden társadalmi réteg köznyelve, el sem képzelhető, hogy svájciak, ha egymás közt vannak, „Hochdeutsch” nyelvi változatban beszélgessenek (ők kizárólag „Schriftdeutsch”-nak nevezik). Az viszont mindennapos jelenség, hogy népnyelvükön (schwyzerdütsch) úgy társalognak egymással, hogy a különböző helyi változatok gátlástalanul érvényesülnek, tehát pl. egy és ugyanazon társalgás folyamán züridütsch, bärndütsch, baseldütsch és még több más változat hallható. Színes szöttek a svájciak társalgási nyelve, ha véletlenül nem egy városból valók a partnerek. Ez így van a rádió és televízió riportjai esetében is.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság germanisztikai—romanisztikai szakosztályának 1968. október 22-i felolvasó ülésén elhangzott előadás.

¹ KRAMMER JENŐ, Irodalmi nyelv és nyelvjárások (A svájci német nyelvművelés kérdései), Nyr. LXXXIII, 387—99.

Ez azonban mind beszéddel kapcsolatos jelenség, s még nem magyarázza meg, miért fordítanak is svájci német népnyelvre. Megmagyarázza azonban a fentebb megkockáztatott feltevés, hogy a fordítások egy része a nyelvjárási anyanyelv szeretetéből keletkezik, az iránta megnyilvánuló fokozott érdeklődésből s némi becsvágyból, hogy íme magas igényű irodalmi alkotások is megszólaltathatók ebben a nyelvjárásban. Sőt nemritkán az a benső érzés is közrejátszik, hogy az — ti. a nyelvjárás — bizonyos szempontból alkalmasabb is az eredeti tolmácsolására. Ebből az érzésből születik meg a teljes berni német *Odyssea* **Albert Meyer** fordításában.^{1a} A fordító hosszú éveket, életének jelentős részét szentelte ennek a munkának s a vele kapcsolatos nagyon lelkiismeretes tanulmányoknak. Ő maga így nyilatkozik arról, hogy mi ösztönözte erre: „Homer bärndütsch! Welches war die Ursache, die Antrieb und Auftrieb gab, Homer in meine Mundart zu übertragen? ... Es war weder Sensationslust noch verwegener, ketzerischer Tatendrang. Ich fühlte mich geführt und wuchs und erstarkte an der Größe und Schwere der Aufgabe ... Der Hexameter war für mich kein Fremdgewächs. *Lange schon hatte ich bemerkt, daß der Berner sich seiner bedient, besonders in der Erregung.*”²

Adjunk ízelítőt az első énekből (Pallas Athene macht em Telemach Muet):

A berni német variáns:

Göttlechi Tochter, o sing mer das Lied doch vom gwaglete Ma itzl!
 Isch es gwüss ihn ja, wo Troya, di herrlechi Veshti het proche.
 Het er drafabe dert mängerlei Lüten Örtter gelehrt bekenne,
 Allerlei Bittersch u Leids ufem Meer uss erläbt und erlitte.³

J. Heinrich Voß irodalmi német fordításában:

Sage mir, Muse, die Taten des vielgewanderten Mannes,
 Welcher so weit geirrt, nach der heiligen Troya Zerstörung.⁴

Hasonló intellektuális becsvágy vagy nyelvi öntudat, szinte filológusi kedvtelés ösztönözhette Ovidius fordítóját is, a davosi **Valentin Bühler**, aki így indokolja munkáját: „Än Probiär odar ama Varsuächji etliche Vers (Rîmi chamma nid säga, d’Römar heid nit g’rimat) us am b’ruamta Dichtar Ovid, zuägnämsat in ünschi ruchhaffi Taväsar Sprache.”

Fordításából íme egy rövid próba; összehasonlításul előljáróban a latin s irodalmi német szöveg:

V e r

Iam violas puerique legunt hilaresque puellae
 Rustica quas nullo terra serente vehit.

D e r L e n z

Veilchen lesen zumal die Knaben und lustigen Mädchen
 Die, sonder Sämänn, uns ländliche Flur wohl verleiht.

D ä r L a n g s i

Schon läsand Lilja und Cheßlär* die Buäba und lustige Maitja,
 Wa ohni Sêjär d’s Land ferggat nisch van im sêlb.

^{1a} ALBERT MEYER, *Homer Bärndütsch. Odyssee*. Francke-Verlag, Bern, Gesänge I—XXIV. Zweite Auflage, 1963.

² Uo. 7. o.

³ Uo. 9. o.

⁴ JOHANN HEINRICH VOß, *Homers Odyssee*. Abdruck der ersten Ausgabe, Leipzig. Druck und Verlag von Philipp Reclam jun. 4. o.

Ehhez a fordító lábjegyzete: „Uf Tavas sind, b'sundärbar im Obarschnitt (oberm Theil der Landschaft) d',Viöläli" odar d'Feiali" grüsam rări und sälnzi, drumm git's das besser Bild, wenn wär sägan d'Lilja und Cheßlar, d's erste gentiana veri, di andara gentiana acaulis, die gar varwundärli hübsch bluand." — A helyi flórára is ügyel tehát a fordító! Figyelemre méltó, mennyire archaikus a „Bündnerdeutsch", a Graubünden német nyelvjárásaihoz tartozó Davos-Dütsch (Tavasar Sprache). Még ófelnémet alakzatok is találhatók benne.

Ezek a fordítások intellektuális kedvtelésből eredtek,⁵ vagy abból az érzésből, hogy a nyelvjárás adekvátabb kifejezője az eredetinek, mint az irodalmi német. Ezekben a nyelvjárás azonban nem jellemző funkcióját tölti be, nem beszélt nyelv, hanem bizonyos tekintetben *gehobenes Schwyzerdütsch*. A svájci népnyelvnek jellemző sajátossága ugyanis, hogy inkább a fülnek szól, kifejezetten beszélt nyelv; amint jeleztük: olvasása szokatlan maguknak a svájciaknak is, nem „Lesesprache". A „Lesesprache" a „Schriftdeutsch".

A nyelvjárás adekvátabb kifejezője bizonyos esetekben az eredetinek, ez az érzés inspirálta Fritz Enderlint C. F. Ramuz népies epikus költeményének: „La Grande Guerre de Sondrebond" „Oberthurgauisch"-ra való fordítására (De Sonderbunds-Chrieg).⁶ F. Enderlin fordításának az adja meg különös zamatát, hogy Ramuz Genfi-tóparti kétékezi munkásai, vincellérei hasonló mozgású, temperamentumú emberek, mint Enderlin szűkebb körű honfitársai, a Bodeni-tó körzetében élő thurgauiak. Így C. F. Ramuz népi eposzi költői stílusa megkapó hűséggel szólal meg Enderlin fordításában. (A társadalmi helyzet, a földrajzi adottságok, a táji hasonlóságok itt mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a ramuzi nyelvnek kifejezőbb tolmácsolója legyen az „Oberthurgauisch", mint lehetne a „Schriftdeutsch". (Egyébként a szóbanforgó kis remekműnek magyar fordítása is van, Örvös Lajosé.⁷)

Enderlin fordításából az a tanulság szűrhető le, hogy a svájci népnyelvre való fordítást indokolhatja a helyzetek azonossága vagy hasonlósága is. Így született meg pl. Molnár Ferenc Liliom-jának baseldütsch fordítása és ilyen változatban való színpadi előadása. Baseldütsch címe: Dr Kari vo dr Schifflixyti.⁸ Fordítója és a Liliom színpadi megjelenítője, Otto Müller mondta el nekem, hogy a Liliom egykori legkiválóbb német színpadi megtestesítőjének, Hans Albersnak bázeli vendégjátékokor döbönt rá, mennyivel előbb, hívebb nyelvi realizálása lenne a darabnak, ha a bázeli „vursli", a „Messe" mutatványosainak nyelvére fordítanák. Itt jegyezzük meg, hogy a Liliomot Alfred Polgar fordította le, illetőleg adaptálta a német színpadokra.⁹ Ez a változat már magában rejt némi nyelvjárásos színezetet, főleg ausztriacizmusokat, bár a magyar nevű bécsi író csak módjával használta a bécsi dialek-

⁵ VALENTIN BÜHLER, Chrestomathie der Bündnerdialekte I. As Gruäzji mîn Tavaser Heimat. 37—39. o.

⁶ AUBER & Co. Aktiengesellschaft, Frauenfeld. E fordításról l. bővebben: KRAMMER JENŐ: A svájci német népnyelv néhány sajátossága, Nyelvtudományi Közlemények LXVIII/1. 158—161. o.

⁷ RAMUZ, A nagy-nagy sondrebondi háború. Fordította és az utószót írta Örvös Lajos, Magyar Helikon, 1960.

⁸ D(e)r Kari vo d(e)r Schifflixyti. Eine Baseldeutsche Legende in sieben Bildern und einem Vorspiel von OTTO MÜLLER. Nach FRANZ MOLNÁRS Liliom. Mit Musik von Hans Haug. Sokszorosított gépirat. (24. Juni 1943.)

⁹ FRANZ MOLNÁR, Liliom. Vorstadtlegende in 7 Bildern und einem szenischen Prolog. Für die deutsche Bühne bearbeitet von Alfred Polgar. Dritte Auflage, 1922, Wien und Leipzig. Deutsch-Österreichischer Verlag.

tust, szorosabban a Prater mutatóványosainak beszédét. Müller Liliom (ill Kari) számára egy kis betessékelőt is költött, amely a német fordításban és a magyar eredetiben hiányzik:

Kömmet alli, jung und alt,
es kostet zwanzig Rappe,
und wenn e Stärn vom Himmel fallt,
kummt jede Wunsch zum Klappe.

Viszont elhagyta az akácokat, amelyek Molnárnál virágzásukkal a lírai hangulatot erősítik. Bázelen nincsenek akácfák.

A bázeli Liliomhoz zenét is szereztek. A nyelvjárási változat lehetővé teszi, hogy olyan jelenetekben, ahol Liliomnak az égiekkel van dolga, ezek „Schriftdeutsch” változatot beszéljenek, mintegy nyelvileg is jellemezve, hogy az egy a bázeli mindennapi beszédűtől különböző réteg, viszont — nagyon jellemzően — a földi hatóságok: rendőrök és detektívek, a valóságnak megfelelően baseldytsch nyelvjárásban beszélnek. Pl., amikor a rendőr figyelmezteti Júliát, milyen személlyel van dolga: Wisse Si, mit wäm Si's do z'tue hän? Dä Heer isch scho etliche Mol vorgstroft. Es isch si Spezialität, de Dienstmeitli's Gäld abz'näh. Es isch unseri Pflicht, Si z'warne. — Julie: I ha jo gar kei Gäld . . . Liliom: Um was sich d'Polizei nit alles kummeret. — 2. Pol.: Numme keini dumme Bemerkig! (Polgárnál jellemzően így: Maul halten, Frechling!) Az égben viszont a következőképpen folyik a diskurzus: 1. Detektív: Melden Sie uns. — L.: Bi-n-i do uf der Polizei? — 1. Detektív: Jawohl! Abteilung für Selbstmörder. — L.: Was wird de gespilt? — 1. Det.: Hier wird Rechenschaft gegeben, mein Junge. Setz' Dich. — S amikor Liliomot társai kérdezik, miért követett el öngyilkosságot, durván felel: Das goht si en Dräck a . . . — tehát nem alkalmazkodik az égiek finom beszédmodorához, és még mindig meg van győződve, hogy az ő mestersége a legkülönb, mert, amikor az égiek dicsérik a tetőfedő mestert, hogy egy jótett erejéig visszaengedve a földre, özvegye és árvái fölött a nagyon hézagosságot javította meg, így replikázik:

Polgárnál:

Was ist denn da weiter dabei? Ein Dach reparieren, das kann doch jeder Dachdecker. Ausrufer sein im Stadtwäldchen ist was viel Schwereres.

Baseldytsch:

Was isch denn scho los? E Dach flicke ka jeda Dachdecker, aber Usriefer uf der Mäss und singe wie-n-e Nachtigall:

Kömmt alli, jung und alt,
es isch e groß Vergnüge,
wenn d'Schiffli-ryti stygt und fallt,
tuet's Härz zem Härze fliege.

Érdemes felfigyelni arra, mennyire szereti a nyelvjárás a konkrét, képszerű kifejezést. Az irodalmi németben ez áll: Ausrufer sein im Stadtwäldchen ist was viel Schwereres; a nyelvjárásban így hangzik: Usriefer uf der Mäss und singe wie-n-e Nachtigall. — A hívogató vers is képekkel csalogat: Wenn d'Schiffli-ryti stygt und fallt, tuet's Härz zem Härze fliege.

Hasonló indítékú Emil Bader wädenswili Stadtschreiber, műkedvelő színész és buzgó Volkstheater-szervező Zuckmayer-fordítása A darab eredeti címe: *Katharina Knie. Ein Seiltänzerstück in vier Akten*.¹⁰ A Knie család híres és régi svájci cirkusz-nemzedék, így különösen jól illik hozzá a züridütsch. A fordítás különlegessége, hogy már Carl Zuckmayer is egy nyelvjárástól, a hesseni dialektus elemeitől átszőtt nyelven írta meg darabját.

A Zürichben élő Fritz Hochwäldertől is lefordítottak egy darabot „züridütsch”-re. A darab címe: *Der Unschuldige*.¹¹ Két züridütsch fordítása is van, az egyik megtartotta a darab címét, nyelvjárási változatában így hangzik: *En Unschuldige, E Komödie i drei Akte mit emene ernste Hindergrund*.¹² A szereplő személyek neveit is egyszerűen nyelvjárásba teszi át, így lesz Christian Erdmannból Christian Erdme. Ezt a fordítást a már fentebb említett Emil Bader, a Zuckmayer darab fordítója és főszereplője, túlságosan könyvízúnek, iskolásnak találta, s ezért még egyszer lefordította a darabot. Szerencsés ötlettel új címet is adott neki: *Ehrbar vo A bis Z*,¹⁴ mert a főhőst Ehrbar-nak nevezte el, s mivel olyan férfiúról van szó, aki szinte terrorizálja környezetét hangsúlyozott becsületességével, tisztességével, ebben az elnevezésben a családnév szimbolikusan egyszersmind a főszereplő jellemét is tükrözi. A darab sztorija az, hogy egy ilyen kínosan becsületes, köztisztelőben álló, sőt félve tisztelt férfira a gyilkosság gyanúja terelődik, ti. villájának kertjében a rózsák földjének felásása közben csontváz kerül napfényre. Megindul a suttogás, s lassan már a család is elhiszi a gyanúsítást. Szerencsére leendő veje antropológus, és a csontvázban a napóleoni háborúk egy halottjának földi maradványait ismeri fel.

Az „Ehrbar vo A bis Z” határozottan többet mond, mint az eredeti cím: *Der Unschuldige*. Ezzel kapcsolatban említtem meg, hogy Max Frisch darabjában — *Biedermann und die Brandstifter* — a főhős vezetéknéve hasonlóképpen egyszersmind szimbolikusan jelentésű, hiszen az irodalmi német nyelvben „becsületes, jóra való ember”-t jelöl, persze itt ironikus árnyalattal. Hangsúlyozzuk: az irodalmi németben. A darabot lefordították bärndütsch-re és meghagyták a címét, pedig a svájci német nyelvjárásban nincs meg a Biedermannnak ez a jelentése, tehát a cím szimbolikája elvesz. Ennek különösebb jelentősége nincsen, mert hiszen a Biedermann und die Brandstifter ma így, hochdeutsch formájában is, minden művelt svájci számára egyértelmű és ismert. Ez azonban arra figyelmeztet, hogy vigyázni kell a „Hochdeutsch” szó szerinti áttételénél.

Ha az irodalmi, vagy legfeljebb stilizált nyelvjárással német eredetű a svájci német népnyelvi fordítással egybevetjük, feltűnik, mennyire konkrét, kézzelfogható, erősen képszerű a nyelvjárás, hiányzik belőle minden absztrakció, s több a cselekvést jelölő ige, mint a főnév (a főnevesítés betegsége még nem kísért):

¹⁰ CARL ZUCKMAYER, *Katherina Knie. Ein Seiltänzerstück in vier Akten*. Fischer-Bücherei, Mai 1962.

¹¹ FRITZ HOCHWÄELDER, *Der Unschuldige. Komödie in drei Akten*. Volksverlag Elgg, Zürich, 1958.

¹² W. BÜCHI JUN.: *En Unschuldige. E Komödie i drei Akte mit emene ernste Hindergrund* (nach dem gleichnamigen Stück Fritz Hochwälders) Volksverlag Elgg, Zürich.

¹³ *Ehrbar vo A bis Z oder En Unschuldige. Komödie in drei Akten*. Dialektbearbeitung nach Fritz Hochwälders „Der Unschuldige” von Emil BADER, Volksverlag Elgg, Zürich.

Sage Sie mal, Herr Knie: Möchte Sie Ihr Tochter nit hierlasse? *Vielleicht als Magd, aufm Landgut?*

Mei Tochter — *als Magd?* — Ich weiß nit recht, was Sie da sage wolle?! Wo de Vatter *selbständig ist, un alle Großvätter selbständig warn*, — wie kann denn da die Tochter diene, das gibt's doch nit.

Ich hab' mich vielleicht nit richtig ausgedrückt — be uns versteht ma das anders; ich mein ja nit als *Stallmagd* — sondern so — *damit sie was lernt — die Gutswirtschaft und die Ökonomie*, das muß ma von unneruff anfangen.¹⁴

Säged Si emaal, Här Knie: Weltid Si niid eri Tochter daa laa, *für uf öise Hoof, si chönt bin is diene*.

Diene — my Tochter? Was tänked Si ä?! De Vatter *en äigis Gwëerb, und all Großvättere sälber meischeriert* — wi wett da s äinzig Chind goge diene, das chant doch nie i Fraag.

I ha s welewääg nüd tüütli gnueg gsäit — bin öis verstaat mer das eben anderscht, ich mäine ja nüd öppen as *Magd für in Staal* — näi, eender esoo, das si *echli ales leere chönt i Huus und Hoof, hä äifach zäntume*. Zum vo der ganze *Puurerei öppis z verstaa*, da mües mer halt unen aaffaa.¹⁵

A távolabbi irodalmakból ezért mindenekelőtt olyan műveket választanak ki a svájci népi színjátszás művelői, amelyek ehhez a konkrétághoz, kézzelfoghatósághoz, képszerűséghez közelebb állanak. E fordítások nagy számát magyarázza az a körülmény, hogy a műkedvelői színjátszás népi nyelven nagyon elterjedt Svájcban, külön társaság, folyóirat szervezi, propagálja. A 17. század irodalmából ilyenek elsősorban Molière vígjátékai és Lafontaine verses meséi. Valóban, a schwyzerdütsch fordítások bibliográfiájában ezek szép számmal előfordulnak. Van svájci német, baseldytsch *Fösvény* (Der Gyzknäpper. E Lustspil in 5 Akt vom Molière, ins Baseldytsch ibersetzt vom Fritz Reinhard); züridütsch *Képzelt beteg* (De Grochsi. Le malade imaginaire. Es Lustspiel i drei Akte vom Molière is Schwiizerische übertreit vom A. Bader) — és egy egész füzetre való Lafontaine: a *Schwyzerlüt* (Zytschrift für üsi schwyzerische Mundarte) 1947 húsvétkor kiadott Lafontaine-füzete ezt írja: *Es Büscheli Fable vom Jean de La Fontaine uf Schwyzerdütsch verzellt vom Manfred Schenker z Gänf*. Népi nyelven szól az olvasóhoz a bevezetés is. (Ileitung) Ebből megtudjuk, hogy Manfred Schenker nyelvjárása az ún. Leerauer Mundart us em Suhrtaal. Fordítói munkáját pedig így dicséri az előszó: Mir wein üs dranne freue, Jung und Alt und zäme wider e chli läse und ghöre vom Lafontaine und syne Fable, vom „Lisbeth und em Milchhafe“, vom „Frösch“ und vom „Esel“ vo der „Mus“ und vo der „Schiltchrott“, vom „Fuchs und vom Chräi“ . . . u. s. w. Az utóbbit mutatjuk itt be suhrtali fordításában:

Le Corbeau et le Renard

Maître Corbeau sur un arbre perché
Tenait en son bec un fromage.
Maître Renard par l'odeur alléché
Lui tint à peu près ce langage:

De Chräi und de Fuchs

Es isch emol e Chräi
Ufeme Bäumlü ghocket.
E große Mocke Chääs
Het er im Schnabel gha.
Do schlycht e Fuchs dohär

¹⁴ I. m. (10), 57. o.

¹⁵ CARL ZUCKMAYER, Katherina Knie. Ein Seiltänzerstück in vier Akten Zürcher Mundartbearbeitung von Emil Bader. Sokszorosított gépirat. 30. o.

„Hé, bonjour, Monsieur du Corbeau,
Que vous êtes joli, que vous me
semblez beau.
Sans mentir, si votre plumage
Se rapporte à votre ramage,
Vous êtes le phénix des hôtes de ce
bois.”

A ces mots, le Corbeau ne se sent pas
de joie
Et, pour montrer sa belle voix,
Il ouvre large bec, laisse tomber sa
proie.

Le Renard s'en saisit et dit:
„Apprenez, mon bon Monsiuer, que
Tout flatteur vit aux dépens
De celui qui l'écoute.
Cette leçon vaut bien un fromage sans
doute.”

Le Corbeau, honteux et confus,
Jura, mais un peu tard, qu'on ne le
prendrait plus.¹⁶

Vom Düftli häreglocket,
Er hätt gar grüsi gärn
Es bitzli devo gno

„He, grüß Ech, Meischter Chräi”,
Seit er do zue n em höfli,
—Was sind Ihr für ne Herr,
Wie sind die Fäcke glatt!
Ganz gwüß, wenn Eui Stimm
Ertönt bis deet is Höfli,
Sind alli i dem Wald
Vor Euch bald tuuch und matt.”

Wo das de Chräi do ghört,
Do wird er ganz hofärtig;
Er macht de Schnabel uf
Und foot grad z chräie n a
Do gheht de Chääs i s Gras;
De Fuchs verwüschent engleitig,
Druf seit er em ganz fräch:
„Merk der das liebe Ma:
De Schmeichler läbt vo d e m,
Wo n em zuelose will
Gäll he, e Mocke Chääs
Für so n e Woret isch ned z vill!”¹⁷

Itt említjük meg mindjárt, hogy a közelmúltban Lafontaine egyik kevésbé ismert fable-jából (L'homme entre deux âges et ses deux maîtresses)¹⁸ pompás háromfelvonásos, modernül ható vígjátékot alakított schwyzerdütsch nyelven Hans Stalder. Elöljáróban hozza a lafontaine-i mű irodalmi német fordítását: Der Mann im Zwischenalter und seine zwei Freundinnen.¹⁹ Hans Stalder vígjátékának címe: E Maa im beste Alter, tárgya egy fiatalabb és egy idősebb özvegyasszony versengése egy legjobb korban (50–60 év között) levő gazdag férfiú kegyeiért. Az egyik fiatalítani akarja magát, kitépegeti ősz hajszálait, a másik idősebb szeretne lenni, s a fekete hajszálakra vadászik, de de mindkettő kihasználja, megkopasztja, úgy, hogy a kezdetben nagyon nőszülni vágyó hősünk igazat ad régóta nő barátjának, aki állandóan lebeszéli szándékáról. Csak a tanulságot iktatjuk ide, úgy, ahogyan Lafontaine és schwyzerdütsch fordítója fogalmazták meg, s ahogyan végül a darab szűri le (a kiemelések tőlem, K. J.):

¹⁶ LA FONTAINE, Fables. Garnier-Flammarion. 52. o.

¹⁷ Schwyzerlüt. Zytchrift für üsi schwyzerische Mundarte 9/1–2, 7. o.

¹⁸ LA FONTAINE, Fables. Garnier-Flammarion, 66. o.

¹⁹ HANS STALDER, E Maa im beste Alter. Lustspiel in drei Akten nach einer Fabe von Jean de la Fontaine. Sokszorosított gépirat. A vígjáték a szerző tájékoztatása szerint rövidesen nyomtatásban is megjelenik: Verlag A. G. Buchdruckerei B. Fischer, Münsingen BE.

Lafontaine, franciául:

Je vous rends, leur dit-il,
mille grâces, les Belles,
Qui m'avez si bien tondu,
J'ai plus gagné que perdu,

Car d'Hymen point de nouvelles
Celle que je prendrais
Voudrait qu'à sa façon
Je vécusse et non à la mienne.
Il n'est tête chauve qui tienne.
Je vous suis obligé, Belles, de la leçon.

németül:

Ihr Schönen, sprach er, ich dank'
euch sehr,
Ihr habt mich wirklich gut geschoren,
Doch hab' ich mehr gewonnen als
verloren;

Die Ehe ist mir kein Geheimnis mehr.
Denn jede, die ich nähme, wollte,
Daß ich auf ihre Art, nicht meine,
leben sollte.

Zuletzt ist mir der kahle Kopf geblieben:
Für diese Lehre dank' ich euch, Ihr
Lieben.²⁰

A színdarabban (Willi, a megkopasztott „udvarló” beszélget Kátheli-vel, a szobalányával):

Willi: (steht vor dem Spiegel und streicht sich über den Glatzkopf): — I weis nid, söll i lache oder gränne. Uf all Fäll isch mer der Ehestand keis Gheimnis meh... He nut, *so gutschiere mer halt wider eleini wyter*, ds Kátheli un i. (Káthelinek azt az ajánlatot teszi, hogy csak menjen férjhez, ott lakhatik férjével a házban, s együtt étkeznek mindig.)

Kátheli: Herr Meister, das darf i doch nid anäh.

Willi: Du muesch. *Süsch* han i scho gly wider die verruekti Idee für ds *Hürate*. U wie's mer da *geit* das *gsehsch ja mym Chopf a*.

Kátheli: (aufrichtig) Ja — strub hei sie nech zuegrichtet.

Willi: Du hescht rächt, Kátheli, *grupft hei sie mi*, wie nid hurti *e Güggel grupft isch worde*. Aber für eis bin i der guet: *uf e Brate, chôi sie warte*.²¹

A francia: *qui m'avez si bien tondu* — az irodalmi német: *Ihr habt mich wirklich gut geschoren* — a nyelvjárásban teljes képszerúséggel: wie „e Güggel (Gockelhahn) grupft isch worde. ... uf e Brate, chôi sie warte.

Francia szövegek irodalmi német és schwyzerdütsch fordításainak összehasonlítása érdekesen bizonyítja, hogy a román nyelvekkel való állandó érintkezés, szoros együttélés, a svájci népnyelvet közelebb hozza a franciához. Már az is számít itt, hogy az infinitivusok és participiumok többnyire magánhangzóra csengenek ki és tömörebbek: pl. *soll i lache oder gränne* (lachen oder greinen), *i ha gno* (j'ai pris, ich habe genommen), *i ha gseh* (j'ai vu, ich habe gesehen), *isch verlore* (est perdu, ist verloren), *er isch go, ko* (il est allé, il est venu — er ist gegangen, gekommen). Az így keletkező hiatusokat feltűnően sok liaison hidalja át: *bi-n-i, ha-n-i, wie-n-e Nachtigall, bi-n-öis* (bei uns) stb. Jellegzetes az is, hogy a vonatkozó jelzői mellékmondatot mindig *wo* vezetibe, akár személyre, akár tárgyra utal.

Modernebb, huszadik századbeli francia színdarabok schwyzerdütsch fordításai közül Jules Romains *Le docteur Knock*-ja meglepően sikerült. A bázeli rádió mint hangjátékot sugározta: „Der Doggder Knock oder Der

²⁰ A Lafontaine mese irodalmi német fordítása az első lapon (számozatlan). A francia eredetét illetően l. 18.

²¹ I. m. 51—52. o.

Fiebmässer isch Drumpf. E Stigg nonem franzeesischen Original vom Jules Romain, baseldytsch vom Walter Jost.”²² A francia cím (Knock ou le Triomphe de la Médecine) is elvontabb: Le Triomphe de la Médecine — Der Fiebmässer isch Drumpf. Erdemes összevetnünk egy részletet a Knock francia eredetijéből és annak baseldytsch fordításából (Knock itt a kisváros tanítóját akarja megnyerni az együttműködésre):

Knock, *comme s'il n'avait rien entendu*:

Pour ceux que notre première conférence aurait laissés froids, j'en tiens une autre dont le titre n'a l'air de rien: „Les porteurs de germes.” Il y est démontré, clair comme le jour, à l'aide de cas observés qu'on peut se promener avec une figure ronde, une langue rose, un excellent appétit et recéler dans tous les replis de son corps des trillions de bacilles de la dernière virulence capable d'infecter un département. (Il se lève.) Fort de la théorie et de l'expérience, j'ai le droit de soupçonner le premier venu d'être un porteur de germes. Vous, par exemple, absolument rien ne me prouve que vous n'en êtes pas un.

Bernard: (se lève) Moi, docteur... ?

Knock: Je serais curieux de connaître quelqu'un qui, au sortir de cette deuxième petite causerie, se sentirait d'humeur à batifoler.

Bernard: Vous pensez que moi, docteur, je suis un porteur de germes?

Knock: Pas vous spécialement. J'ai pris un exemple. Mais j'entends la voix de M. Mousquet. A bientôt, cher monsieur Bernard, et merci de votre adhésion, dont je ne doutais pas.²³

Knock, wie wenn er nyt gheert hätt:

Fir die, wo unseren erschte Vortrag kalt lot, hani e zwaite barad mit eme schynbar ganz harmlose Titel: „Die Bazillenträger.” Es isch uff Grund vo Biobachtige sunneglar, daß ain, wo usserlig vor Gsundheit strotzt, e rose-roti Zunge het und ein uusgizaichneten Abbedyt doch in sym Keerper Trillione vo Bazille vo der schlimmste Sorte ka ha, wo länge, fir e ganz Regimänt azstegge. D Theorie und d Erfahrung gänn mers Rächt, im erschtebeschten e Bazillendräger z vermuede. Si zum Byschbil, i ha nit der gringscht Biwys, daß Si e kai Bazilledräger sind.

Linder: Ich, Heer Doggder?

Knock: Dä dät i gärn gseh, wo no dämm zwaite Vordrag no ebbis z lache hätt!

Linder: Si maine, Heer Doggder, daß ych e Bazilledräger syg?

Knock (immen andere Don): Si? Nit Si speziell. I ha Si nummen as Byschbil gno. Aber i heer d Stimm vom Heer Bitterli. Läbe Si rächt wohl. I danke ene, daß Si mit mer zämme spanne wänn. I ha nit dra zwyflet.²⁴

A két szöveg szembeállítására mindenekelőtt az alemann tömörségét dokumentálja. Szépen kifejezésre jut az is, mennyire beszélt nyelv a baseldytsch, kitűnően visszaadja a nem kevésbé szellemes, ízes francia konverzációs stílust. A kiemelt részek (a kiemelés mindenütt tőlem — K. J.) egyrészt azt bizonyítják, hogy a nyelvjárásban a fordító megtalálta az adekvát, de mégis anyanyelvének megfelelő megoldást, másrészt még a franciánál is konkrétabb, kép-

²² A baseli stúdió forgatókönyvéből. Uller Dubi osztályvezető szívessége folytán.

²³ JULES ROMAINS, Le Docteur Knock ou le Triomphe de la Médecine. Gallimard, Paris, 84—86. o.

²⁴ Az i. rádióforgatókönyvből (baseli stúdió archivumában).

szerűbb és tömörebb nyelvi kifejezéseket használt. Pl.: Il est démontré, clair comme le jour, à l'aide des cas observés. — Es isch uff Grund vo Biobachtige sunneglar. . . . se promener avec une figure ronde . . . — usserlig vor Gsundheit strotzt capable d'infecter un département — fir e Regimänt azstegge (anzustecken). Ez utóbbi esetben az *ein Regiment* nyilvánvalóan kézzelfoghatóbb, jobban szemlélteti az emberek sokaságát, mint a *département*. Maga a „Bazillenträger” (következetlen átírással, később, a kiejtést jobban tükrözően: „Bazillendräger”) konkrétabb, szemléletesebb, mint a „porteur de germes”. — Az absztrakt — konkrét megoldás példája: merci de votre adhésion . . . Ich danke ene, daß Si mit mer *zämmespanne wänn* (zusammenarbeiten wollen). Nem „zusammenwirken”, „zusammenarbeiten”, hanem „spannen”, die Kräfte zusammen anspannen, sich in denselben Wagen einspannen. Hasonló kép, mint a Lafontaine meséből írt vígjáték végén: „so gutschiere mer halt wider eleini wyter, ds Kätheli un i.” Az együttműködés a paraszti nép képzetében a közös kocsi fogott lovak erő kifejtése. A híres Jules Romains vígjáték fordítása bizonyítja, hogy a svájci német népnyelv fejlődőképes. Ebben az esetben a modern orvostudomány dolgait is könnyen ki lehetett fejezni vele, nem csoda, hogy a televízióban ilyen természetű interjúk is a nyelvjárásban történnek. De bizonyítja ez azt is, hogy a svájci német nyelvjárást, annak szellemes szójátékait a beszélő maga is élvezi, akár csak a franciák. Nagy náluk a beszélő kedv, a legtöbb nyelvjárási változatban nem *reden*, *sprechen*, hanem *schwätzen* jelenti a társalgást.

Különösen francia irodalmi alkotások svájci német fordításainak tanulmányozása igen alkalmas egyrészt a schwyzerdütsch, másrészt vele párhuzamba állítva az irodalmi német francia szövegen leért sajátosságainak megállapítására.

Bár a berni német népnyelv művelői meggyőződéssel azt vallják, hogy az *angolt* sokkal könnyebben és kifejezőbben, adekvátabban lehet bärndütsch-re fordítani, mint irodalmi németre, ami hihető is, mert az alemann kétségkívül közelebb áll a közös germán nyelvi formákhoz, jobban megőrizte őket. Ezt a svájci televízió Osborne-darabjának: „Tod auf dem Apfelbaum — Tod uf em Oepfelbaum” bevezetőjében részletesen kifejtette és indokolta, úgyhogy e darab angol eredetijének az irodalmi német és bärndütsch fordítással való egybevetése nyelvtörténeti szempontból nagyon érdekes és értékes tanulmány lenne. Erre itt mi nem vállalkozhatunk.

Inkább a baseldütsch Pygmalion-ból adunk egy kis ízelítőt. A darab fordítására a Liliom baseldütsch fordítóját, Otto Müllert a dialógusokból adódó nyelvi bravúrok csábították. Lizzi beszélget itt az öt szép, művelt kifejezésekre tanító mesterével. (Higgins nevét a fordító egy neves bázeli tudós család nevére, Bernoulli-ra változtatja.)

L. Was soll us mir wärde? Was soll us mir wärde?

B. Zem Teyfel, wie soll ich wisse, was us Ihne wird? Das isch mer doch hundewurscht, was us Ihne wird.

L. Das weiß i, daß es Ihne hundewurscht isch. Ihne wurd an nyt dra lige, wenn i dot wär. I by nyt fir Si, nyt as Luft. Nit emol so vyl wie die *Fingge*.

B. (mit Donnerstimme) *Fungge* sait me!

L. (mit Unterwürfigkeit) *Fungge* mynetwäge, i ha nit gwisst, daß das jetz so wichtig isch.²⁶

²⁵ A forgatókönyv egy példányát a Svájci Televízió bocsátotta rendelkezésemre.

²⁶ A fordító, Otto Müller, e részletet kigépelte.

Ehhez Otto Müller levelében megjegyzi: „Der Durchschnittsbasler nennt die Hauspantoffeln »Fingge«, der gute Basler »Fungge«.” Az angol eredetiben Lizzi — kevésbé kultiváltan nem a papucs szót használja —, hanem a mutató névmást: „I don't mean anything more to you than *them* slippers.” „*Those slippers*” — javítja ki felbőszülten Higgins.²⁷ A magyar fordításban a jelzót mondja nem irodalmi kiejtéssel Lizzi (Liza): „Magának az a két randa papucs is fontosabb, mint én.” „Nem randa, hanem ronda!”²⁸

Ideiktatom Otto Müller levelének bevezető részét is, amelyből kiviláglik, milyen öröm volt számára a Pygmalion baseldytsch fordítása. „Ihrem Wunsch entsprechend habe ich eine Seite aus Pygmalion herausgeschrieben. Die Wahl dieser Seite fiel mir schwer, denn »typisch« ist eigentlich jede. Die gewählte Szene zeigt, daß Higgins — Bernoulli nach dem erreichten Ziel sich nicht mehr um Lizzis Schicksal kümmerte. Der Dialog dieser Seite ist typisch für den Charakter Bernoullis und umfaßt zugleich das herrliche Wortspiel mit den *Finken*.” (*Der Finke*, -n a Brockhaus szerint mundartlich, oberd. Socke: Hausschuh aus Tuchstücken.)

Más irodalmi műfaj-kategóriába tartozó schwyzerdütsch fordítás Hofmannsthal Jedermann-jának schwyzi (Schwyz kantonból, tehát nem svájci) változata. Az ünnepi játék, a tág szabadtéri színpadi játék, nagy tradícióval rendelkező műfaj Svájcban, szinte sajátos nemzeti formának tekinthető (a kantonok küldöttjeinek színes felvonulása már maga ünnepi esemény). Így nem meglepő Oskar Eberle választása, a Schwyzerdütsch „Jedema”. Das Spie vom rich ma wo stärke muess. I d Schyyzer und d schwyzer Art übertreid vom Oskar Eberle.”²⁹ Hasonlítsuk össze a Spielansager szavait Hofmannsthal megfogalmazásában és Eberle fordításában:

Spielansager

Jetzt habet allsamt Achtung, Leut'
Und hört, was wir vorstellen heut'.
Ist als ein geistlich Spiel bewandt,
Vorladung Jedermanns ist es zube-
nannt.
Darin wird euch gewiesen werden,

Wie unsere Tag und Werk auf Erden

Vergänglich sind und hinfällig gar.

Der Hergang ist rech schön und klar,
Der Stoff ist kostbar von dem Spiel,

Spilasäger

Gend achtig, Lüt, das Spil fad a,
Es heisst „Der Tod vom Jedema”.
Der „Jedema” sind nid nur mier,
Wo vor üch uf der Büni ständ
Und üch das Glichnis gschaue lönd;
Nei — Jedemanne sind au ier.
Drum söll im Spil üch ufzeigt wärde,
Daß üsi Täg und Wärch uf Aerde
Verflügid wie der Bluescht im Mai.
Chum simmer hie — scho müemmer hei,
Wänn ds Spil erstad im Liechterglanz,
Hend d Auge nid nur ufem Tanz:
Uf Chleiderpracht und Firlifanz;
Nei, merkid, was derhindert stad,

²⁷ Works of BERNARD SHAW (Androdes and the Lion, Overonled, Pygmalion). Brentand's, New York, 1918. Pygmalion Act IV, 179. o.

²⁸ G. B. SHAW, Színművek. Helikon Klasszikusok, Magyar Helikon 1965. Pygmalion, Mészöly Dezső fordítása, 1112. o.

²⁹ Volksverlag Elgg, Kt. Zürich.

Dahinter aber liegt noch viel,
Das müßt ihr zu Gemüt führen
Und aus dem Inhalt die Lehr' aus-
spüren.³⁰

Mier wüssid nid, wänn *ds Herz stillstad*
Sind drum bi Tag und Nacht parad.
Das lert üch *ds Spil vom Jedema* —
Und mängs derzue. Still! Luegids a!³¹

Ebből az összehasonlításból is kiviláglik, hogy a nyelvjárásos változat konkrétabb (a feltűnőbbben konkrét részleteket kiemeléssel jeleztük).

Az ünnepi játékot 1940. október 7-én mutatták be Schwyz városában, ahol az ilyen szabadtéri játékoknak tradíciójuk van.

A legtermészetesebb, legindokoltabb a schwyzerdütsch fordítás a kisgyermek-irodalom esetén. Sok változatban van meg a „Max und Moritz”. Ezek egyikéhez az indokolás így hangzik: „Das Kind erfäßt die Geschichte zunächst von der gegenständlichen Seite. Der Stoff an sich bereitet ihm Vergnügen; durch die mundartliche Fassung wird er seinem Denken und Fühlen aber noch näher gebracht.”³² Hiszen a svájci német gyermek az iskola előtti korban úgyszólván kizárólag a svájci német népnyelvet beszéli, s nem értheti meg tökéletesen, tehát nem is élvezheti az irodalmi német mese- vagy versmondást. Sőt az egyik zürichi vendéglátóm kislánya, amikor a rádió esti meséjét bärndütsch nyelvjárásban mondták, meghallgatta és megértette, de azután elpanaszolta nyelvész apjának, hogy miért nem úgy beszélt a bácsi, ahogyan „kell”.

Richard Koelner, a nagyon híres bázeli Marionette-színház vezetője leveleiben ezt írja: „Für die Kinder spielen wir grundsätzlich baseldeutsch und pflegen dabei sowohl das gute reine Baseldeutsch als auch die heutige Umgangssprache, je nach Thema und Figuren-Typen.” Gazdag műsorfüzetében³³ a fordított darabok között Osborne „Dr Dood im Epfelbaum” baseldeutsch változata is szerepel. Richard Koelner *nagyon tiszta* baseldeutsch-ról és *mai* nyelvjárásos köznyelvről beszél, s ezzel elárulja, hogy a modern élet hatása, a gyakori kantonközi népeességkeveredés, a sűrű érintkezés valóban kezd kialakítani olyasvalamit, amit általános alemann köznyelvnek lehetne nevezni, tehát a tiszta helyi változat mellett egy oldottabb idiómát. Nagy viták is folynak, vajon meg kell-e őrizni minden áron a helyi variánsok tisztaságát, vagy szabad folyást lehet engedni az élet alakító hatásának. Akik ez utóbbit vallják, az előbbieknél szemére vetik: múzeumivá akarják merevíteni az élő, alakuló nyelvjárást. A svájci német népnyelven író költők közül az egyik legmodernebb: Kurt Marti berni evangélikus lelkész pl. határozottan újszerű verseit nem a hagyományokra nagyon büszke, kissé rátarti bärndütsch nyelven írja, hanem

³⁰ Jedermann. Das Spiel vom Sterben des reichen Mannes. Erneut von Hugo von Hofmannsthal, 1930. S. Fischer Verlag, Berlin, 10. o.

³¹ HUGO V. HOFMANNSTHAL, Jedema. Das Spiel vom reiche Ma wo stärke muess. I d' Schwyzer Sprach und d' Schwyzer Art übertreid vom Oskar Eberle. Volksverlag Elgg, Kt. Zürich. Spilasäger. 6. o.

³² Max und Moritz. E Buebegschicht vo sibe Streiche vom Wilhelm Busch. Züritütsch vom Rudolf Hägni mit eme Nachwort vom Übersetzer. Im Racher Verlag z Züri. 1938. — 2. Aufl. 1943. Neue Auflage 1949.

³³ Meister des Puppenspiels. Hervorragende deutsche und ausländische Puppentheater der Gegenwart, Heft 4: Richard Koelner und sein Basler Marionetten-Theater. Herausgeber: Deutsches Institut für Puppenspiel, Bochum.

éppen az említett, kialakulóban levő berni köznyelven. (Igaz, hogy ez egyelőre csak németországi kiadónál jelent meg.)³⁴

Távolról sem meríthettük ki a tárgyat, sokkal gazdagabb ilyen műfordítási irodalomról lehetne még számot adni. Közben azonban felmerül a kérdés: milyen nyelvészeti haszna lehet e műfordítások tanulmányozásának. Szigorúan nyelvjáráskutatási szempontból az ilyen irodalmi fordítások nem a legmegbízhatóbb források, mert óhatatlanul hat bennük a nyelvi formákra az eredeti kifejezőmód. A svájci német nyelvjárások szótárának (Idiotikon) szerkesztői munkájában pl. elvből nem veszik figyelembe a műfordítások nyelvi anyagát. Ellenben az általam már egyszer megkísérelt stílusösszehasonlítás meglepően sok tanulságot hozhat mind az irodalmi német, mind a nyelvjárás stílusaajátosságait illetően. Ilyen eredményekhez csak a gyűjtött anyag hosszú, elmélyedő tanulmányozása vezethet. Itt és most inkább csak arra szorítkozhattunk, hogy némi képet adjunk a tanulmányozandó anyag meglepő gazdagságáról.

KRAMMER JENŐ

Schwyzerdütsch als hochliterarische Übersetzungssprache

Nach einer kurzen Schilderung der mannigfaltigen, in vielen lokalen Varianten gesprochenen *schweizerdeutschen Volkssprache* wendet sich der Aufsatz jener eigenartigen Erscheinung zu, daß in diese Sprache auch Werke von weltliterarischer Bedeutung übersetzt werden. Zum Beweis werden vom Verfasser vielsagende Beispiele angeführt. So dann sucht er nach Gründen, die die Übersetzungen ins Schweizerdeutsche erklären könnten. Als solche gelten: 1. die besondere Liebe zur dialektalen Muttersprache, sowie der Ehrgeiz in dieser hochliterarische Werke sprachlich zu gestalten; 2. die Ähnlichkeit der Lebenssituation, die zwischen Erlebniskreis des Originalwerkes und dem der Übersetzung besteht; 3. das Vorherrschen des Gesprochenen in den zur Übersetzung ausgewählten Werken (daher eine große Zahl von Theaterstücken, vornehmlich Komödien); 4. Volksstücke, Festspiele, die sich unmittelbar an Volksmassen wenden und in der Schweiz eine lange Tradition haben; 5. Kinderliteratur, da ja im vorschulischen Alter die schweizerdeutschen Kinder vorwiegend nur Mundart sprechen und gerne hören. Nach diesen mehr theoretischen Erwägungen folgt eine ausgiebige vergleichende Analyse an Proben von schweizerdeutschen Übersetzungen, die einerseits mit dem Original, anderseits mit dessen hochdeutscher Übersetzung konfrontiert werden. Bei diesem Vergleich werden interessante Merkmale gefunden, die die Übersetzung in die Volkssprache adäquater erscheinen lassen als die in die literarische Schriftsprache.

JENŐ KRAMMER

³⁴ KURT MARTI, Rosa Loni, vierzg Gedicht ir bärner Umgangssprach, 1967. Hermann Luchterhand Verlag, Neuwied und Berlin.

Egy új jelentéselmélet felé

(A generatív nyelvelmélet jelentés-komponense)

1. A jelentés kérdése a modern nyelvtudomány központi problémájává vált. A strukturalizmus (elsősorban amerikai változata és az ortodox saussure-i a-nizmus) a nyelv szinkron vizsgálatából kiszorította a szemantikai szempontokat. A jelentés kérdését többnyire csak a stilisztikával és nyelvtörténettel foglalkozók merték felvetni. Ugyanakkor a szemantika egyre nagyobb szerephez jutott a filozófiai vizsgálódásokban.¹ A filozófiai szemantika azonban vagy túl általános volt (CARNAP), vagy pedig a nyelvnek csak speciális mondatait vizsgálta, inkább csak ötletszerűen (WITTGENSTEIN). A diakrón szemantika pedig majdnem kizárólag egyes szavak jelentésváltozását tárgyalta, e változásokat osztályozta és nem törekedett szemantikai rendszer kidolgozására.² A strukturalizmus örökségeként a generatív nyelvelmélet eleinte szintén eléggé negatív, vagy legalábbis óvatos álláspontot képviselt a jelentéssel kapcsolatban (CHOMSKY 1957, 92–105). A fordulatot a szemantikai kutatásban KATZ és FODOR munkája jelentette (Katz–Fodor). A KATZ–FODOR-féle jelentéselméletet másutt részletesen ismertettük (KIEFER 1966a), itt most csak néhány gondolatát emeljük ki. Az elmélet a generatív szintaxis eredményeire épül, a már „generált” mondatokat kívánja szemantikailag interpretálni. A generatív nyelvelmélet régebbi variánsa szerint ugyanis a szintaktikai szabályok csak grammatikailag helyes morfémaláncokat állítanak elő. A szemantikailag is helyes morfémaláncok kiválasztása az úgynevezett szemantikai komponens feladata. Ez egyben a „szemantikai interpretáció” egyik jelentése. KATZ és FODOR, majd később KATZ (KATZ 1964a, 1964b, 1966, 1967) az interpretálás fogalmát kiterjeszti. Ezek szerint a mondatok szemantikai interpretációja a mondatok következő relációinak meghatározását jelenti: parafrázis, analitikusság, ellentmondásosság, szintetikuság és még néhány, az utóbbiakhoz kapcsolódó „logikai” tulajdonság. Az interpretálás fogalmi körét a szerzők nem tartják zártnak, tulajdonképpen minden olyan szemantikai tulajdonság meghatározása hozzátartozik, amelynek felismerése az anyanyelvi beszélő („native speaker”) kompetenciájának része. Ez lenne tehát a szemantikai komponens feladata. KATZ és FODOR feltételezi, hogy a szemantika és a szintaxis között éles határ vonható. Így egy a szintaktikai információkra épülő, de lényegében a szintaxistól független szemantikai elméletre van szükség az interpretatív funkció betöltéséhez. Ennek az elméletnek főbb vonásai a következők: (a) A szemantikai komponensnek szótárból és szemantikai szabályokból kell állnia. — (b) A szótári cikk szemma alakjában adható meg. A szemma csúcsában áll

¹ Vö. KATZ könyvének idevonatkozó részleteit, KATZ 1966, 1–96.

² Lásd például STERNt, de ULLMANnt is ide sorolnám.

maga a szóbanlevő morféma, majd a grammatikai kategóriák következnek, melyekből a szemantikai kategóriák ágaznak le. A „legalsó” szemantikai kategóriához csatlakozhat még egy úgynevezett „megkülönböztető jellemző” és esetleg még egy szelekciós szabály. — (c) A szemantikai szabályok projekciós szabályok, amelyeknek két típusa különböztethető meg: az egyik egyszerű, a másik transzformációsan összetett mondatok szemantikai interpretálásakor lép működésbe. Mindegyik típuson belül annyi szabályunk van, amennyi a különböző grammatikai relációk száma. — (d) A projekciós szabályok alkalmazásának eredménye az „amalgamozás”, a — grammatikai értelemben vett — összetevők jelentéseinek összegezése; az összegezés a szemantikai kategóriák halmazelméleti összegének képzését jelenti.

Vegyük ehhez hozzá még a szemantikai komponens már fentebb említett további két tulajdonságát: (e) A szemantikai komponens kizárólag interpretatív funkciót tölt be. — (f) A szemantika és a grammatika között éles határ vonható.

A KATZ—FODOR-tanulmány megjelenését követő években lényegében az (a)—(f) pontokban összefoglalt állítások adták a keretet a szemantikai kutatásnak. KATZ és POSTAL könyve, ami a szemantikai komponens felépítését illeti, nem sok újat tartalmaz. ÁBRAHÁMMal közösen írt monográfiánk (ÁBRAHÁM—KIEFER) szintén csak tágitani igyekszik az (a)—(f) által adott keretet. KATZék metateóriájának néhány szempontját másutt megkíséreltük részletesebben megvizsgálni (KIEFER 1966a és 1966b). A formalizálás terén e cikkek bizonyos előrehaladást jelentettek, de túl általánosak voltak ahhoz, hogy a nyelvi valóságra alkalmazhatók legyenek.

CHOMSKY 1965-ben megjelent könyve a generatív nyelvelméletnek a régebbi variánsaitól lényegesen különböző változatát írta le. Bár a szemantikai komponens kérdésével külön nem foglalkozik, az új eredmények kétségtelenül kihatottak a KATZ-féle elképzelés néhány tételére. Így kétséggé vált, hogy (f) egyáltalán tartható-e. Az úgynevezett generalizált, a több mondatból egyet alkotó transzformációk elhagyásával a 2. típusú projekciós szabályok is feleslegessé váltak. Ezenkívül CHOMSKY az eddigieknél nagyobb feladatokat állított a szintaxis elé. Így, többek között, megkövetelte, hogy a szintaxis ne csak grammatikailag, hanem szemantikailag is helyes mondatokat generáljon.³ Ez azt jelenti, hogy a mondatok szemantikai helyességének megállapítása, amelyre KATZ—FODOR és — szerényebb igényekkel — mi is (ÁBRAHÁM—KIEFER) nagy súlyt fektettünk, nem tartozik többé a szemantikai komponens feladatai közé. Ha most a szintaxistól megköveteljük a szemantikailag is helyes mondatok generálását, akkor a szelekciós szabályoknak, amelyek csak a megfelelő jelentések kombinálását engedik meg, a szintaxisban kell működniük. Akár a szótár, akár a szintaktikai szabályok tartalmazzák a szelekciós szabályokat, annyi bizonyos, hogy a régebbi elképzelések túlságosan leegyszerűsítették a jelentések „kombinálásának” problémáját.

A KATZ—FODOR-féle elgondolást először BOLINGER bírálta. Kritikája főleg (a) ellen irányult; úgy vélte, hogy ha elfogadjuk a KATZ-féle elképzelést, a jelentés „atomizálásának” nem tudunk határt szabni. A megkülönböztető jellemzőkből kis ügyeskedéssel újabb és újabb szemantikai kategóriákat vonhatunk ki. KATZ és FODOR nem ad elfogadható kritériumot arra vonatkozóan,

³ Bár ezt csak egyik lehetőségként említi, érvei eléggé meggyőzőek. L. főleg CHOMSKY 1965, 148—163.

hogy hol kell megállni. A megkülönböztető jellemzőket egyébként másutt mi is bíraltuk (ÁBRAHÁM—KIEFER 31—32), beható kritikai elemzése azonban elsősorban WEINREICH-nél és BIERWISCH-nél (BIERWISCH 1967b) található.

CHOMSKY új eredményeinek „szemantikai” tanulságait KATZ nem vonta le. Helyette WEINREICH vállalkozott a feladat ellátására. WEINREICH a KATZ-féle keret majdnem minden pontját kétségbe vonta. Az (a)-val kapcsolatban megjegyzi, hogy a szemantikai komponens nem tartalmazhat külön szótárt, hanem arra a szótárra kell támaszkodnia, amit a szintaxis is felhasznál. (Ugyanerre a következtetésre jutott tőle függetlenül SZÉPE is.) A (b)-vel kapcsolatban WEINREICH rámutat arra, hogy a szótári cikkek szemma alakjában való megadása több formai és tartalmi problémát vet fel. A KATZ—FODOR-féle „normál-alak” legnagyobb hibája, hogy nem teszi lehetővé még a legegyszerűbb szemantikai relációk megfelelő leírását sem. Egyébként ezen a ponton KATZ maga is megváltoztatta véleményét (KATZ 1964a). WEINREICH véleménye szerint nem lehet éles határt vonni a szemantikai és grammatikai kategóriák között sem, ami szükségképpen (f) tagadásához vezet. Ami a szemantikai szabályokat illeti, azon kívül, hogy KATZ és FODOR keveset mond róluk, az összegező funkció („amalgámozás”) is csak a legegyszerűbb esetekben írja le helyesen a valóságot. WEINREICH több, egymástól lényegesen különböző szemantikai szabályról tesz említést, de ő sem jut sokkal tovább az ötletek felvetésénél (ezek egyébként javarészt okosak és használhatók). KATZ megkísérelte WEINREICH-chel szemben megvédeni álláspontját (KATZ 1967), véleményünk szerint nem sok sikerrel. A vita részletes tárgyalására sajnos itt nem térhetünk ki.

A további kutatás, részben WEINREICH sejtéseit is igazolva, a szemantikai kategóriák kérdésére összpontosult. Igaz ugyan, hogy már KATZ is felismerte, hogy a kategóriák közel sem egyszerűek, hanem igen bonyolult belső struktúrával rendelkezhetnek, de nem látta világosan, milyen szerepet játszanak az összetett kategóriák a szemantikai elméletben (KATZ 1964a és 1966). BENDIX, majd BIERWISCH (BIERWISCH 1966 és 1967a) megmutatta, hogy a szemantikai kategóriák (egy vagy több argumentumú) logikai függvények. A megkülönböztető jellemzők szerepét szintén a szemantikai kategóriák veszik át. Katz (KATZ 1967, 164—169) még mindig fenntartja a szemantikai kategória és a megkülönböztető jellemző közti különbségtévesztést, mégpedig arra hivatkozva, hogy a szemantikai kategóriák fogalmi (logikai) funkciót töltenek be, míg a megkülönböztető jellemzők csak érzékeink révén megkülönböztethető tulajdonságokra vonatkoznak. KATZ azt is állítja, hogy a megkülönböztető jegy (grammatikai vagy fonológiai 'feature') általában tovább nem elemezhető egység, míg a szemantikai kategória ('semantic marker') belső struktúrával rendelkezik, azaz további egységekre bontható. BIERWISCH (BIERWISCH 1967b) rámutat mindkét állítás tarthatatlanságára. Egyrészt a fogalmi és érzéki jegyek nem választhatók mindig szét a nyelvi gondolkodásban, másrészt több okból fel kell tételeznünk, hogy a szemantikai kategóriák éppúgy, mint a megkülönböztető jegyek a fonológiában, elemi kategóriák, amelyek az elméleten belül tovább nem elemezhetők és nem is határozhatók meg. Éppúgy, mint ahogy a fonológiában a megkülönböztető jegyeket az elméleten kívül, fiziológiai és akusztikai módszerekkel határozzuk meg, a szemantikai kategóriák meghatározása sem nyelvészeti, hanem például pszichológiai módszerekkel történhet.

A legújabb kutatások a KATZ—FODOR-féle elméletből azt is kétségbe von-

ták, amit az eddigi bírálók (BOLINGERTől BIERWISCHig) érintetlenül hagytak. Egyrészt az újabb szerzők megkérdőjelezik azt az állítást, hogy a szemantikai komponens csupán interpretatív (azaz nem generáló) funkciót tölt be. Másrészt a mélystruktúrára vonatkozó újabb kutatások valószínűsíteni látszanak egy még merészebb állítást, ti., hogy a mélystruktúrának olyan absztraktnak kell lennie, hogy szinte teljesen elveszíti szintaktikai jellegét (ROSS—LAKOFF). Az egész generatív nyelvelmélet eddigi felépítése tehát megfordíthatónak látszik. Az első szint az absztrakt és univerzális szemantikai szint: véges számú szemantikai kategóriából a (véges számú) szemantikai (logikai) műveletek absztrakt szemantikai struktúrákat hoznak létre. A következő szinten, amely a lexikalizáció szintje, a szemantikai kategóriáknak megfelelő morfémákat helyettesítjük be. Majd a szintaktikai szinten az eddigihez hasonló (azaz kategoriális = kontextusmentes és transzformációs) szabályok állítják elő a különféle szintaktikai struktúrákat, amelyek aztán, utolsó lépésként, fonetikailag realizálódnak. Ezt a felfogást képviseli az M. I. T. iskola több fiatal kutatója (J. McCAWLEY, J. R. ROSS, G. LAKOFF), a berlini strukturális nyelvészeti munkacsoport néhány munkatársa (M. BIERWISCH, K. E. HEIDOLPH), továbbá a nyugatnémet H. BREKLE. Bizonyos mértékig hasonló elképzelést találunk MELCSUK és ZSOLKOVSZKIJ munkáiban (MELCSUK—ZSOLKOVSZKIJ 1966 és 1967), valanint KÁROLY SÁNDORNÁL, akik sokat tanultak a generatív nyelvelmélettől is.

Nem szólunk itt SAUMJANról (SAUMJAN és SAUMJAN—SZOBOLJEVA), aki szintén kísérletet tett néhány szemantikai reláció (elsősorban a mondat-szynomímia) formalizálására. SAUMJANNak mind az alapkoncepcióját, mind a formális apparátusát elhibázottnak, helytelennek találjuk (KIEFER 1967a). Éppen ezért nem hisszük, hogy úgynevezett generatív—applikatív modellje komolyabb mértékben hozzájárulna egy új szemantika-elmélet kialakulásához.

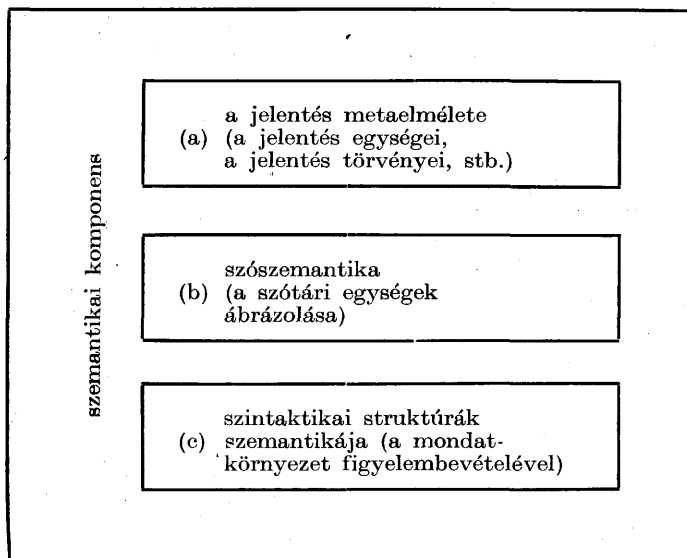
KATZ és FODOR érdeme elsősorban az, hogy elindított egy folyamatot, amely sok új eredménnyel gazdagította a nyelvtudományt. KATZ és FODOR eredeti elgondolása már majdnem minden vonatkozásban túlhaladottnak tekinthető. Legbiztatóbbnak azok a munkák ígérkeznek, amelyek konkrét nyelvi anyag vizsgálatát alapján igyekeznek megfelelő általánosításhoz jutni, ily módon kísérelve meg a meglevő elmélet kereteit betölteni és tágitani. Ez a „mikroszemantika” sokkal gyümölcsözőbbnek látszik, mint bármilyen deduktív szemantika-elmélet, amely a nyelvi valóság szinte mérhetetlen gazdagsága miatt alighanem eleve sikertelenségre van ítélve. A „mikroszemantika” terén eddig BENDIX, FILLMORE és BIERWISCH munkái a legtöbbet ígérők. BENDIX WEINREICH tanítványa volt és a WEINREICH-féle elmélet néhány részletét kívánja konkrét anyagon ellenőrizni. Munkásságának középpontjában az igék jelentésének vizsgálata áll. FILLMORE CHOMSKYétól kissé eltérő elképzelésekből kiindulva szintén elsősorban az igék szemantikájával foglalkozik. Lényeges felismerései közé tartozik az igék jellemzésénél szerepet játszó esetkategória mély (szemantikai) és felszíni értelmezésének megkülönböztetése. Így például a „tárgy” kategória a felszínen (azaz az aktuális mondatban) különbözőképpen realizálódhat, de a realizálási lehetőségek körét a „tárgy” esetkategória szabja meg. Hasonlóképpen fontos szempontja a FILLMORE-féle ige-szemantikának a jelentésnek a preszuppozíciótól való elválasztása. A preszuppozíciók a beszélőnek vagy hallgatónak azon feltételezései, amelyek a mondat jelentését kiegészítik, mintegy „kísérik”. Egy állító-tagadó mondatpár mondatai különböző jelentésűek, a preszuppozíciók szempontjából viszont egyformák. A preszuppozíciókat úgy is értelmezhetjük, mint a mondatból levonható következteté-

sek rendszerét. Ebből a szempontból vizsgálja IRENA BELLERT a mondatok szemantikáját. BIERWISCH a melléknevek jelentésproblémáival foglalkozott behatóbban (1967a).

A mondatjelentés kérdéseinek vizsgálata szükségszerűen felvetette a kérdést, hogy hogyan lehetne a mondat határain túllépve a szemantikai vizsgálódásokba a mondatkörnyezetet a („szöveget”) is bevonni. Sok szintaktikai-szemantikai kérdés nem dönthető el a mondatkörnyezet vizsgálata (azaz megfelelő szövegelmélet) nélkül. Hogy csak néhányat említsünk: emfázis, szórend, téma-réma, ellipszis, pronominalizáció. Megindult azoknak az úgynevezett referenciális mutatóknak a beható vizsgálata, amelyek a mondatkörnyezetre utalnak (határozott névelő, névmások, bizonyos szintaktikai szerkezet stb.). E téren BIERWISCH, BELLERT és HÍZ eredményei érdemelnek említést. A mondatkörnyezet vizsgálatának fontosságát egyébként a strukturalista irodalomtudomány nyelvészeti iránya már régebben felismerte (vö. magyar vonatkozásban PETŐFI S. JÁNOS tanulmányait!).

A tisztán szemantikai jellegű vizsgálódásokon kívül tovább folytatód-
nak azok a munkák, amelyek a szintaxis és szemantika viszonyára igyekez-
nek fényt deríteni. Az erre vonatkozó legfontosabb irodalom is oldalakat venne
igénybe. A tárgyalt problémák természetére vonatkozóan valamennyire a
Bevezetés a generatív nyelvelméletbe c. kis jegyzetünk is nyújthat tájékozó-
dást (KIEFER 1969).

A fentiek alapján kirajzolódnak az új, generatív nyelvelmélet komponen-
sét képező jelentéselmélet körvonalai. Ennek az elméletnek a felépítését így
képzeltük el:

Akár generatív, akár interpretatív szemantikai komponenset képzelünk el magunknak, (a) és (b) nem változik. A különbség (c)-ben mutatkozik. Az egyik esetben a szintaktikai struktúrák adottak, azokat csak értelmezni kell. A másodikban viszont a szintaktikai struktúrákat szemantikai alapstruktúrákból kiindulva kell előállítani. A két megközelítésmód egyenértékűnek látszik.

Az (a) kérdéseinek tisztázásához jelentős mértékben járulnak hozzá a nem-formális megközelítés képviselői is (pl. KÁROLY, KOVÁCS, ANTAL). Hasonlóképpen fontos szempontokat szolgáltatnak (b) számára az ELEKFIÉHEZ hasonló vizsgálatok. Az idevágó irodalom felsorolásától eltekintünk.

Befejezésül hadd jegyezzük még meg, hogy az alapvető újdonság nem annyira az elmélet fent vázolt felépítésében keresendő, hanem az elmélet módszereiben és az egyes alkomponensek belső struktúrájának újszerű ábrázolásában. E téren a kutatás még a kezdet kezdetén tart, és optimista becslések szerint is még néhány évtized kell ahhoz, hogy az egyes részterületek belső struktúrájának körvonalai is világosan kirajzolódjanak.

KIEFER FERENC

Bibliográfia

- ÁBRAHÁM SAMU—KIEFER FERENC, *A Theory of Structural Semantics*, Hága (1966).
 ANTAL LÁSZLÓ, *Questions of Meaning*, Hága (1963).
 ANTAL LÁSZLÓ, *Content, Meaning, Understanding*, Hága (1964).
 I. BELLERT, *On a Condition of the Coherence of Texts* (megjelenés alatt), *Progress in Linguistics* (szerk. BIERWISCH és HEIDOLPH), Mouton & Co., Hága.
 H. BENDIX, *Componential Analysis of General Vocabulary*, *International Journal of American Linguistics* 32/2, II (1966).
 M. BIERWISCH, *Eine Hierarchie syntaktisch-semantischer Merkmale*, *Studia Grammatica* V., 29—86 (1966).
 M. BIERWISCH, *Some Semantic Universals of German Adjectivals*, *Foundations of Language* 3, 1—36 (1967a).
 M. BIERWISCH, *On Certain Problems of Semantic Features*, *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, kézirat* (1967b).
 D. BOLINGER, *The Atomization of Meaning*, *Language* 41, 555—574 (1965).
 R. CARNAP, *Meaning and Necessity*, Chicago (1956).
 N. CHOMSKY, *Syntactic Structures*, Hága (1957).
 N. CHOMSKY, *Current Issues in Linguistic Theory*, Hága (1964).
 N. CHOMSKY, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge (1965).
 ELEKFI LÁSZLÓ, *Semantic Links of Verbal Entries*, *Computational Linguistics* VI., 1—26 (1967).
 C. FILLMORE, *Lexical Entries for Verbs*, *Working Papers in Linguistics*, No. 2. The Ohio State University, Columbus, 1—29 (1968).
 C. FILLMORE, *Types of Lexical Information*, *Working Papers in Linguistics*, No. 2. The Ohio State University, Columbus, 65—103 (1968).
 H. HIZ, *Referentials, Transformation and Discourse Analysis Papers*, No. 76 (1968).
 A. J. GREIMAS, *Sémantique structurale*, Párizs (1966).
 GOMBOCZ ZOLTÁN, *Jelentéstan*, Pécs (1962).
 KÁROLY SÁNDOR, *Bevezetés az általános és magyar jelentéstanba*. Doktori disszertáció, kézirat (1967).
 J. J. KATZ, *Analyticity and Contradiction in Natural Language*, *The Structure of Language*, FODOR és KATZ, szerk. 519—544 (1964b).
 J. J. KATZ, *The Philosophy of Language*, New York (1966).
 J. J. KATZ, *Recent Issues in Semantic Theory*, *Foundations of Language* 3/2, 124—194 (1967).
 J. J. KATZ, *Semantic Theory and the Meaning of „Good”*, *Journal of Philosophy* 61, 739—766 (1964a).
 J. J. KATZ—J. A. FODOR, *The Structure of a Semantic Theory*, *Language* 39, 170—210 (1963).
 J. J. KATZ—P. POSTAL, *An Integrated Theory of Linguistic Descriptions*, Cambridge (1964).
 KIEFER FERENC, *Zur Fragen einer formalen semantischen Theorie*, *Sprache im Technischen Zeitalter* 19, 189—210 (1966a).
 KIEFER FERENC, *A jelentésemélet formalizálásáról*, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IV. (Szerk. TELEGTI ZSIGMOND), 105—155., Budapest (1966b).

- KIEFER FERENC, A Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet, MTA I. OK 23, 178—188 (1966c).
- KIEFER FERENC, *Mathematical Linguistics in Eastern Europe*, New York (1967a).
- KIEFER FERENC, *On Emphasis and Word Order in Hungarian*, Ural-Altaic Series Vol. 76, Bloomington (1967b).
- KIEFER FERENC, *A Transformational Approach to the Verb „van” (to be) in Hungarian: Foundations of Language, Supplementary Series, Vol. 7* (1968).
- KIEFER FERENC, *Bevezetés a generatív nyelvelméletbe*, TIT (1969).
- KOVÁCS FERENC, *Nyelvi struktúrák, nyelvi törvények. Doktori disszertáció, kézirat* (1968).
- J. LYONS, *Structural Semantics*, Oxford (1964).
- I. A. MELCSUK—A. K. ZSOLKOVSKIJ, *O szisztyeme szemantycieszkovo szintyeza*, NTI No. II., 48—55 (1966).
- PETŐFI S. JÁNOS, *On the Structural Linguistic Analysis of Poetic Works of Art*, Computational Linguistics VI. 53—82. (1967).
- PETŐFI S. JÁNOS, *Notes on the Semantic Interpretation of Verbal Works of Art*, Computational Linguistics VII. 79—105. (1968).
- J. R. ROSS—G. LAKOFF, *Is Deep Structure Necessary?* M. I. T., kézirat, Cambridge (1967).
- Sz. K. SAUMJAN, *Strukturnaja Lingvisztyika*, Moszkva (1965).
- Sz. K. SAUMJAN—P. A. SZOBOLJEVA, *Transformation Calculus as a Tool of Semantic Study of Natural Languages: Foundations of Language 2*, 290—336 (1965).
- G. STERN, *Meaning and Change in Meaning*, Göteborg (1921).
- SZÉPE GYÖRGY, *A szótár a generatív nyelvleírásban*, Alt. Nyelv. Tan. IV (szerk. TELEGDÍ ZSIGMOND), 167—188 (1966).
- ST. ULLMANN, *The Principles of Semantics*, Oxford (1957).
- ST. ULLMANN, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*, Oxford (1964).
- U. WEINREICH, *Explorations in Semantic Theory: Current Trends in Linguistics III.*, szerk. SEBEOK, 395—477 (1966).
- L. WITTGENSTEIN, *Philosophic Investigations*, Oxford (1953).
- A. K. ZSOLKOVSKIJ—I. A. MELCSUK, *O szemantycieszkom szintyeze*, *Problemy Kibernetiki* 19, 177—238 (1967).

Towards a new theory of meaning

Generative linguistics in its early stages had displayed a negative or cautious attitude towards meaning. The wellknown paper of KATZ & FODOR was a turning point in that respect, but the critiques of BOLINGER and WEINREICH made somewhat dubious the importance of their contribution. In some most recent research within the generative framework semantics is no more of interpretive character, but can be considered as the starting point for generating sentences. This new semantics of generative intention is composed of the meta-theory of meaning, the semantics of word and the semantics of syntactic structures.

FERENC KIEFER

Auxiliaritás vagy determináció

E dolgozat célja kettős jellegű, egyrészt módszertani kísérletnek tekinthető egy nyelvi jelenség kétoldalú (formai és tartalmi) megközelítésére és meghatározására, másrészt magát a tárgyalt szóosztályt kívánja kiemelni, helyét megadni a nyelvi elemek osztályainak hierarchiájában.

A szófaji rendszerek áttekintésénél gyakran találkozunk eklektikus, több szempont szerint történő osztályozással.¹ Elvileg nem lehet senkinek kifogása a több szempontból történő osztályozás ellen, sőt ez mindig közelebb áll a nyelv valóságának szerkezetéhez. A rendszerező szempontok azokban kétféleképpen egyesülhetnek a meghatározásnál:

1. logikailag egymásra vonatkoztatva,
2. empirikus koordinációban.

Akadémiai nyelvтанunk például a szó jelentéstartalmát, toldalékfelvevő képességét, összetehetőségét és mondattani használhatóságát tekinti osztályozó szempontnak.²

A szóosztályok leltározásánál, úgy gondoljuk, az első lépés a formai szempontból történő osztályozás, mégpedig elsősorban a szintaxis szempontjából. Tudományosabbnak látszik adott halmaz elemeit többféle variáns halmazba tartozóknak tekinteni, mint az osztályozás során a valóság ellenére „kiigazításokat” végezni.

Dolgozatomban tehát a vizsgált szóosztályt először formailag osztályozom, szintaxis és morfológia szempontjából, majd egy másik vizsgálati módszerrel megkísérlem kideríteni, van-e a formailag rendezett szóosztály egyedeinek osztályszinten megnyilvánuló közös szemantikai funkciója.

1. Több szóból álló igei formák

Példáimat a spanyol nyelv területéről veszem elsősorban, de általános érvényű mondanivalóm szempontjából egyéb nyelvű példák is megfelelhetnek.

Mind a beszélt nyelvben, mind az írott nyelv különféle stílusrétegeiben igen gyakori szókapcsolat a ragozott igealak és az azt követő igenév:

¹ A spanyol nyelvtanok hagyományos igeosztályozása: 1. tárgyas, 2. tárgyatlan, 3. személytelen, 4. egyszemélyes, 5. visszaható, 6. kölcsönös, 7. segédigék, 8. hiányos, 9. szabályos és rendhagyó igék. A grammatika szerinti osztályozási szempont az igék értéke és egyéb jellege, valamint körülményei szerinti felosztást ad. Grammatica de la lengua española. (Real Academia Española) 1931, Espasa calpe, Madrid.

² A Mai Magyar Nyelv Rendszere. Leíró nyelvтан I. kötet. III. Szófajok. 3. Szófaji rendszerünk áttekintése.

igyekszik dolgozni,
nem akar megbetegedni,
er möchte lange leben,
he would have been able to be silent,
il a beau parler avec cette femme,
volo ire.

E példák után válasszuk a spanyol nyelv szinkrón leírásában lehetséges három formát:

- 1) ragozott ige + főnévi igenév (Infinitivo),
- 2) ragozott ige + múlt-idejű, szenvedő értelmű melléknévi igenév (Participio),
- 3) ragozott ige + jelen idejű, határozói igenév (Gerundio).
Suelo trabajar (= Szoktam dolgozni).
Tengo escrito la carta (= megírtam a levelet).
Estamos jugando (= éppen játszunk).

Általánosabb formulába foglalva: ragozott ige + igenév.

Nilvánvaló, hogy az általános formula olyan igei kifejezés, amelybe igen sok, különféle konkrét szóalakpár tartozik, de valamennyire érvényes a ragozott ige és az igenév szoros kapcsolata. Több nyelv egybevetésénél még egyéb belső, nyelvek között fennálló különbségek is kiderülnek:

- 1) magyarban, oroszban: ragozott ige + igenév (*tud evezni*);
(*бывает веселым*)
- 2) németben, angolban: a variáns: ragozott ige + igenév
(*er mag essen — he will eat*);
b variáns: ragozott ige + viszonyzó + igenév
(*er beginnt zu arbeiten,*
he begins to work);
- 3) franciában, spanyolban: a variáns: ragozott ige + igenév
(*il peut nager,*
el puede nadar),
b variáns: ragozott ige + viszonyzó + igenév
(*vient de manger,*
acaba de comer).

Megjegyzés a 3. ponthoz. — A román nyelvekben a ragozott ige és az igenév közé nem a *zu* vagy *to* sajátos, főnévi igenevet kiegészítő segédszó illeszthető, hanem a nyelv viszonyzóállományának tekintélyes része (francia: *à — de — par* stb., spanyol: *à — de para — por — en* stb.).

A további vizsgálódás során az is kiderül, hogy a ragozott igealak nem egyszer maga is szintagma. Például: *Er ist imstande zu arbeiten.* *He is in the habit of smoking very much.* *Il est en train de rire.* *El echa menos de trabajar.*

Bár a német *zu* és az angol *to* nem tekinthetők viszonyzószóknak, több nyelv egybevetésénél, résztípológiai vizsgálatnál e morfémák is viszonyzószóknak tekinthetők.

A nyelvi intuíció a ragozott igealak + igenév szókapcsolatot akkor is szorosnak érzi, ha a ragozott igealak helyén nem létige, nem segédige, nem is félsegédige áll, hanem valamilyen önmagában is teljes igei értékű forma, mely

az igeneves formával egyesülve annak jelentéstartalmát módosítja valamilyen formában.

A nyelvi intuición igazolását azonban elvégezhetjük formai, egzakt eszközökkel is. Annak a szóosztálynak triviális jellemzése, melyet dolgozatom elején említettem a következő: a segédigék funkcióját egyéb igék is betölthetik, melyek különben önálló állítmányokként szerepelhetnek egyéb mondatokban:

Richard will spielen. — *Ricardo ha jugado.*
Richard beschließt zu spielen. — *Ricardo está a punto de jugar.*

2. Létige, segédige, félsegédige

A hagyományos nyelvtanokban a segédige meghatározása nem pontos és nem egyértelmű. Francia pedagógiai nyelvtanban például szerepel a félsegédige³ elnevezés. A spanyol nyelvtanokban segédigének tekintik az érzelmi és parancsolást jelölő igék egy részét is, és külön fejezetekben tárgyalják a latin „coniugatio periphrastica” mintájára a különféle igeneves összetételű kifejezéseket. A tanulmányozott spanyol nyelvtanokban például a fent jelzett jelenség egyik-másik könyvben három-négy helyen szerepel, ismét más nyelvtanokban csak egy helyen.⁴ Mielőtt az összefüggéseket táblázatszerűen kimutatnám, megkísérlem összefoglalni, milyen címszók alatt tárgyalják a hagyományos spanyol nyelvtanok a ragozott ige + igenév jelenséget. Rendszerint szerepel a segédige fogalma az igék felosztásánál. Szó kerül róla az összetett formák igeragozásának áttekintésénél is. A mondattani részekben, az ige szintaxisánál a főnévi igenév mondatban elfoglalt szerepei között mindig szerepel egy pont: a főnévi igenév, mint tárgy⁵ (*szeretne elutazni*). Az érzéki észrevevést jelentő igék és a műveltető igék tárgyalása szintén külön helyen történik és egyik-másik grammatika külön fejezetet szentel a „conjugación perifrástica”-nak vagy más elnevezéssel a „frase verbal”-nak.

E megoszlásnak természetesen van értelme, amennyiben a fent jelzett, nem rendezett többszempontúság alapján osztályozunk. A tiszta szemantikai jellegű osztályozási szempontokat át- meg átszövik formai jellegűek. E dolgozatban megkísérlem valamennyi jelenséget egyetlen formai osztályba és a megfelelő alosztályokba foglalni, s megvizsgálni a jelentésbeli funkciók esetleges azonosságát.

3. Ragozott ige + igenév

Ha szigorúan formai szempontból vizsgálódunk, ebbe a kategóriába kell sorolnunk magának az igeragozásnak összetett formáit is. A spanyol igeragozásban a következő összetett igei formák vannak a szűk értelemben vett igeragozáson belül:

³ ECKHARDT SÁNDOR, Mai francia nyelvtan 230: Félsegédigék. Terra, Budapest 1965.

⁴ ANDRÉS BELLO Y RUFINO J. CUERVO: Gramática de la Lengua Castellana. — M. CRIADO DE VAL, Gramática Española. Madrid, Saeta 1958. — R. SECO, MANUAL DE Gramática Española. Madrid, Aguilar 1962. — J. ALONSO DEL RIO, Gramática Española. Madrid, Ediciones Giner 1963. stb.

⁵ Gramática Española (Real Academia Española). Madrid, Espasa Calpe 1931. 448. El infinitivo como complemento directo.

	Pretérito perfecto: <i>he hablado</i> (<i>haber</i> segédige + participio)
MODO	Pretérito pluscuamperfecto: <i>había hablado</i>
Indicativo	Pretérito anterior: <i>hube hablado</i>
	Futuro perfecto: <i>habré hablado</i>
MODO	
Potencial	Compuesto o perfecto: <i>habría hablado</i>
	Pretérito perfecto: <i>haya hablado</i>
Subjuntivo	Futuro perfecto: <i>hubiere hablado</i>
MODO	Pretérito pluscuamperfecto: <i>hubiera</i> = <i>hubiese hablado</i>

Fenti felosztás a spanyol akadémia nyelvtanából származik. Nem kívánom a spanyol szenvedő igeragozás tárgyában folytatott hispanisztikai nyelvészeti vitákat ismertetni, kizárólag arra érdemes figyelni, hogy a legnagyobb spanyol grammatika, NEBRIJA⁶ nyelvtana óta általában az egyik létige: *ser* és a participium kapcsolatát szenvedő igeragozásnak tekintik. A másik „lenni” értékben használt létige, az *estar* szintén alkalmas egy, a német Zustandpassiv analógiájára szerkesztett szenvedő igeragozás megvalósítására: *estar* + participium.

Ha most itt húznánk meg a vonalat, a címben megjelölt igei kifejezés első csoportjának lerögzítésénél, helyesen járnánk el. Nevezhetjük a fenti igealakokat „intern igeragozási” alakoknak is. De éppen szemantikai szempontból vethetné fel valaki, miért ne tartoznék az igeragozáshoz a módbeli segédigékkel alkotható igei formák osztálya is. A jelentés szempontjából miért lenne a jövő idő morfémája más, vagy akár általánosabb is, mint például a lehetőséget jelölő morféma (*he will come* — *he can come*). Az *avoir-être* igepáros az említett nyelvekben létige elnevezést kapott és ezt különböztetik meg a módbeli segédigéktől. Míg azonban a módbeli segédigék a német nyelvben egy tökéletesen homogén részrendszer alkotnak, addig elég homályosan és szétfolyóan rögzíthető az angolban is. Formai oldalról tehát meg kell találnunk az egyes csoportok közötti különbségeket, s ugyanezt kell tennünk szemantikai szempontból is.

Az azonban ismeretes, hogy a létigéken és a módbeli segédigéken kívül még egy sereg olyan ige van, amely formailag a segédigék szintaktikai viselkedését követi. Bizonyos nyelvekben az inchoativum, a terminativum, az iterativum, sőt a reiterativum aspektusait is segédigeszerű igeik valósítják meg.

<i>Er beginnt zu spielen.</i>	—	<i>El empieza a jugar.</i>
-----	—	<i>Termina por darme un regalo.</i>
		(Végül ad nekem egy ajándékot.)

A szándék, a felszólítás, a parancs jelölésére szolgáló igeik is sok nyelvben kapcsolhatók igenévvel:

He wishes me to work more. (Azt kívánja, hogy többet dolgozzam.)

Ez utóbbi jelenséget a hagyományos nyelvtanok a tárgyi alárendelt mellékmondat rövidítésére szolgáló főnévi igeneves szerkezeteknél tárgyalják.

Nem igen figyeltek fel arra a törvényszerűségekre sem, hogy az affektív tartalmú igeik nagy része is alkalmas igeneves kapcsolódásra:

⁶ A. DE NEBRIJA, Gramática Castellana. Edición crítica de Pascual Galindo Romeo y Luis Ortiz Muñoz. 1946. Madrid.

He likes to take a walk. — Le gusta pasearse.
(= Szeret sétálni.)

Az angol nyelvben ismeretes *accusativus cum infinitivo* vagy az *accusativus cum participio* (*He sees me come = he sees me coming*) szintén ebbe a jelenségcsoportba tartozik, ugyanúgy ahogy a műveltetés is.

De milyen osztályokba soroljunk olyan igei kifejezéseket, melyeket az intuíció ugyancsak idesorol, de a grammatikákban legtöbbször nincsenek megemlítve:

Sikerült eljönnie.
Es ist ihm gelungen zu kommen.
Il a réussi à venir.
He succeeded in coming.
*El logró venir.*⁷

Úgy gondolom, hogy mielőtt a teljes formai és viszonylagos tartalmi felosztást megkísérelném, hasznos lesz két modern és gyakorlati célt is megvalósító spanyol grammatika idevonatkozó szempontjait megadni.

Rafael Seco spanyol nyelvtanában⁸ a fentebb ismertetett jelenséget két nagy kategóriára osztja:

- I. Determinaciones temporales (időbeli meghatározottság),
- II. Modalidades subjetivas (szubjektív modalitások).

Az I-es csoportba sorolja a következő eseteket:

- a) az igei cselekvés kezdete,
- b) az igei cselekvés továbbvitele (progresszió):
 - aa) a jelentől kezdve,
 - bb) a jelenben,
 - cc) a jelenig;
- c) folyamatosság vagy tartam;
- d) ismétlődés (reiteráció);
- e) cselekmény lezárása (finalizáció).

A II-es csoportba sorolja:

- a) lehetőség,
- b) akarat,
- c) szükségesség,
- d) valószínűség,
- e) szándék.

E felosztás értéke, hogy a segédigei halmazban aránylag logikai szervezést végez. Az igék, amelyekre vonatkozik, azonban nem terjednek túl az idő, a modalitás nénelv szempontjain.

SAMUEL GILI Y GAYA nyelvtanában⁹ külön fejezetet szentel a „frases verbales”-nek. Három nagy csoportba sorolja azokat:

⁷ FÜLEI SZÁNTÓ ENDRE, Egy praktikus modell részrendszere spanyol–magyar kontrasztív leírásban. (A magyar nyelv története és rendszere konf.)

⁸ RAFAEL SECO, Manual de la Gramática Española. Madrid, Aguilar. 1962.

⁹ SAMUEL GILI Y GAYA, Curso superior de Sintaxis Española. Publicaciones y Ediciones Spes. Barcelona 1961.

- 1) significación progresiva,
- 2) significación durativa,
- 3) significación perfectiva.

Ezúttal is eltekintek az igék konkrét felsorolásától, a három csoport közül — ahogy S. GILI is — csak a progresszív jelentésű igék jelentéstípusait sorolom fel: inchoativum, terminativum, approximativum, reiterativum, obligativum és hipoteticum. Az ide tartozó 20–25 ige felosztása csak az idő szempontjából történt meg. Külön fejezetben említi meg a „verbos modales”-t. Ezeknek már nem adja szigorú logikai felosztását. Csak példaként említi meg, hogy ezek jelentése általában a magatartás, szándék, óhaj, akarat stb.

Ha tehát tovább akarunk lépni a ragozott ige + igenév igei csoportjának osztályozásánál, meg kell vizsgálnunk, mi a formai különbség a következő két típus között:

El va a venir (= Ő fog jönni) *El se complace en venir*
Közvetlen jövő. (= Van szerencséje eljönni)

Míg az első kifejezésben a főnévi igenév nem helyettesíthető valamely főnévvel, addig a második mondatban ez lehetséges: *Se complace en el trabajo* (= Örömet leli a munkában). Amennyiben a ragozott ige után semmi más nem következhetik, mint a három spanyol igenév valamelyike, biztosan és határozottan segédigéről beszélhetünk. („*Szokott cigarettázni*”: „szokott” segédige. „*Szeret utazgatni*”: „szeret” nem segédige, mert ellenpéldának felírhatjuk: *szereti a bányát*.)

Lényegében azonban vizsgálhatunk itt még egy másik helyettesítési lehetőséget is: helyettesíthető-e az igenév teljes mondattal.

Pedro quiere trabajar (= szeret dolgozni),
Pedro quiere a su padre (= szereti az apját),
Pedro quiere que ayudemos a su madre (= azt akarja, hogy segítsük az édesanyját).

Az eddig végiggondolt szempontok alapján tehát a ragozott ige + igenév szókapcsolatot három nagy alosztályra bonthatjuk:

- I. Létige + igenév (Ez a tulajdonképpeni igeragozás).
 II. Segédige + igenév (A segédige nem helyettesíthető sem főnévvel, sem mondatlall).
 III. Ige + igenév (Az igenév helyettesíthető főnévvel és/vagy mondatlall).

A harmadik csoportot tárgyalják sok esetben úgy: a főnévi igenév, mint tárgy. A spanyol nyelvben azonban van még egy sereg participiummal és gerundioval járó segédige is, melyek még a II-es kategóriába esnek. Így például az angol folyamatos ragozáshoz igen közelálló: *estar* + gerundio (*Pedro está haciendo*). A cselekmény közvetlen megkezdődését jelölő: *estar* + para + infinitivo (*Pedro está para dejarnos*).

Miként folytassuk azonban a III-as csoport jellemzését, esetleg további osztályozását? Mielőtt erre válaszolnánk, hívjuk fel a figyelmet az eddigi osztályozás egyik-másik gvengéjére is.

A legzártabban osztályozó nyelv a tárgyalt nyelvek közül a német. A német módbeli segédigéknek körülhatárolt, egységes morfológiai és szintakti-

kai funkcióik vannak. A szűk értelemben vett igeragozásnak mintegy nyúlványát alkotják és a segédigékkel bővített eredeti összetett igei kapcsolatban morfológiai transzformációk is keletkeznek:

Er hätte gespielt. } -----→ *Er hätte { spielen können.*
Er wäre weggereist, } + können *{ wegreisen können.*

A német módbeli segédigéket morfológiailag az is elhatárolja az egyéb igenévvvel egyesíthető igétől, hogy közéjük és az igenév közé nem kerül „zu”. A német módbeli segédigék tehát mintegy beleépültek az általános igeragozásba. A többi tanulmányozott nyelvben ez nem így van. Az intern konjugáció elvégezhető bármely segédigén vagy félsegédigén anélkül, hogy az eredeti igeragozási láncok változást szenvednének:

He would have come -----→ *He would have been able to come*
 + to be able
Él ha venido -----→ *Él ha querido venir*

Másképpen értékelhetjük azonban például a német segédigéket, ha azt vizsgáljuk, segédigék-e abban az értelemben, hogy az utánuk következő főnévi igenévet nem helyettesíthetjük semmi mással, sem főnévvel, sem mondatlall. A szigorúan körülhatárolt részrendszer ennél az elemzésnél felborul:

Er will wegfahren. *Er mag kommen.*
Er will Brot. *Er mag Milch nicht.*

Magyarázhatnánk ugyan a *wollen* főnévhez kapcsolódó affinitását elliptikus transzformációval, melyben a mondat végén elhelyezkedő *haben* kiesett. De ez történeti magyarázat lenne.

Ugyanakkor, amikor a *mögen* és *wollen* a fentiek szerint nem minősülhet segédigének, vannak egyéb igei láncok, melyek csak főnévi igenévvvel kapcsolódhatnak: *Er ist imstande zu arbeiten.* (Az *imstande sein zu* ... után nem állhat főnév.)

A fenti elemzés során az derült ki, hogy a morfológiai vizsgálat eredményei ellenkezhetnek a szintaktikai vizsgálat tanulságaival az igenév előtt álló ragozott igei alakok csoportosításában.

4. A három igei alosztály további jellemzése

Megismételjük az eddigiek alapján elvégzett osztályozást: Ragozott ige + igenév rendszerint szorosan összetartozó igei szócsoporthoz tartozik. A szintagma kohéziója a következő fokozatosan gyengülő tendenciát mutatja:

I. Létige + igenév	(<i>haber</i> és <i>ser</i> + participio): intern igeragozás.
II. Módbeli segédige + igenév	(Az igenév nem helyettesíthető sem főnévvel, sem mondatlall).
III. Ragozott ige + igenév	(Az igenév helyettesíthető főnévvel, sok esetben mondatlall is).

E három alosztállyal a szókapcsolat-osztályt három részre bontottuk. Ezek közül az eddigi nyelvtanok főleg csak az első kettőt tárgyalták.

Az osztályozásnak — természetesen — még egy sereg szempontja van. Osztályozhatók például az igék abból a szempontból is, melyek kapcsolódhatnak múlt idejű főnévi igenévhez, melyek szenvedő főnévi igenévhez stb.

No se le olvida de haberlo visto (= nem felejtí el, hogy ezt már látta),
Parece haber sido buscado hace dos días (= úgy látszik, már két napja
keresték).

Osztályozhatóak úgy is, hogy történhetik-e intercalatio, kerülhet-e más mondatrész a ragozott ige és az igenév közé. Az egyik legfőbb osztályozási szempont azonban az egyalanyúság, illetve többalanyúság.

Yo quiero comer (enni akarok) — — — *Yo como* (én eszem).

Yo permito comer (megengedem, hogy egyen) — — — *El come* (ő
eszik).

A spanyolban — és más nyelvekben is — bővíthető az eredeti mondat egy fenti típusú segédigével, de bővíthető segédige + agenssel. A hagyományos nyelvtenban ezt fordítva magyarázták meg:

Yo le permito que coma. Rövidítés: *Le permito comer.*

Ugyanezt a sémát követik az „oir, ver, dejar” (hallani, látni, hagyni) igék is, sőt ide tartozik maga a műveltetés is. Szemantikailag az ilyen mondat-átalakításokban még egy személyt jelölő szó jelenik meg a mondatban.

Végül még kétféle szempontból osztályozhatnánk a fenti igealmozást. Lehet-e ragozott igealak maga is szintagma? Ezt már láttuk, hogy lehet. Végül milyen további transzformációk végezhetőek el a ragozott ige + igenév szókapcsolaton (nominalizálás, további segédigével való bővítés stb.).

5. A III. alosztály ragozott igéi

Az I. és II. alosztályba tartozó igék osztályozása, szemantikai értelmezése tárgyában hatalmas szakirodalom tanulmányozható. A III. alosztály igéi közül azonban csak azok kerültek megvilágításra, amelyek jelentésüknél fogva vonták magukra a kutatók figyelmét. Ezek közül nem egy magának az igeragozásnak alapfunkcióit: (idő — aspektus — mód) egészítik ki.¹⁰ Az inchoatív, terminatív, duratív, imperfektív, perfektív igék ilyen értelemben segédige számba mennek, ha maga az intern igeragozás, B. POTTIER¹¹ szavaival: intern modalitás alkalmas fenti jelentésfunkciók kifejezésére. R. SECO¹² és S. GILI Y GAYA¹³ grammatikáiban láthatunk erre példát. Ez azonban megint csak szemantikai osztályozás. Formailag a III. alosztályt csak aszerint bonthatjuk tovább, hogy milyen viszonzások helyezkednek el a ragozott ige és igenév között: *ø, a, de, por, para, con, en, que* stb.¹⁴

Kétségtelen, hogy a III. a legnagyobb számú alosztály. Míg a két-három létige és a 6–10 segédige megtölti az első két alosztályt, addig a III-hoz százaz nagyságrendben tartoznak igék, de az alosztály zárt, tagjai nyelvenként megszámlálhatók.

Megemlíthjük végezetül, hogy a teljes vizsgálatba még egy I. előtti és egy III. utáni alosztály is felállítható lenne. A legelsőben az egyszavas igék

¹⁰ KNUD TOGEBY, *Mode, aspect et temps en espagnol*. Det Kongelige Danske Videnskabskabernes Selskab. Dan. Hist. Kedd. 34. no. 1. 1953. København, 1953.

¹¹ B. POTTIER, *Sobre el concepto del verbo auxiliar*. N. R. F. XV. 3–4.

¹² I. m. I. 8. jegyzet.

¹³ I. m. I. 9. jegyzet.

¹⁴ FÜLEI-SZÁNTÓ, i. m. (I. 7. jegyzet).

toldalékait kellene elemeznünk, mindazt, ami a tövön kívül a szóban mint kötött morféma jelen van, hiszen az igei affixumok funkciói igen gyakran a gyakoriság, a műveltetés, stb. A IV. alosztály már az összetett mondat elméletének egyik megközelítése lenne. Mi választja el egymástól a következő két mondatot:

Estoy para decirle a tu padre (azon vagyok, hogy mindjárt megmondom apádnak),

Vengo para decirlo a tu padre (jövök, hogy megmondjam apádnak).

Míg az első mondatban II. osztályba tartozó segédige tartozik: *estar para* + főnévi igenév, a második példában célhatározói kapcsolat áll fenn. Ha most megfordítjuk a tradíciót és az igeneves célhatározói kapcsolatokat tekintjük elsődlegesnek, a kötőszavas kötőmóddal álló mellékmondatú összetett mondatokat pedig másodlagosnak, elegáns példát kapunk a nyelv egy jelenségének fokozatos kiterjedéséről, növekedéséről. Támogatja ezt a feltevést a következő típusú mondat szerkezet is:

Indul a pap aludni. (Hová indul? — Aludni.)

Vannak grammatikusok, akik ezt a mondatot célhatározóinak fogják fel, ismét mások segédigei-igeneves kapcsolatnak. Bárhogyan vizsgáljuk is, feltehető egy olyan fokozatos formai kitágulási folyamat, amely az egyszavas igével kezdődik és a cél- és módhatározói összetétellel fejeződik be.

Viene (*Ven* — *vien*, morfológiai alternánsok + *-e* személy és számrag)

Quiere venir (segédige + főnévi igenév)

Le gusta venir (III. osztálybeli ige + főnévi igenév)

Viene para darme un regalo (célhatározói mondatkapcsolás).

Viene cantando (módhatározói mondatkapcsolás).

Viene sin cantar (módhatározói mondatkapcsolás).

Viene en vez de cantar (módhatározói mondatkapcsolás).

Az egy szóba tapadó jellemző morfémáktól kezdve a laza mondatálárendelésig egyetlen formai kritérium jellemzi valamennyi osztályt: ragozott igealak + valamilyen igenév.

6. Szematikai megközelítés

A spanyol nyelvben az igeragozás az egyik legmodernebb szerző szerint három szemantikai funkciót tölt be: módot, aspektust és időt.¹⁵ Azok a tudósok, akik a kérdést történeti szempontból közelítették meg, hiányolták a latinban a görög nyelv aorisztosztát, hiányolták a neolatinban a latin nyelv imperfektum alakjait. Szláv példákkal világították meg az aspektus kérdését, stb.¹⁶

Teljes, mindent felölelő ontológiai és logikai leltározásra W. B. BULL könyvében¹⁷ került sor, amelyben időelméletet és annak konceptualizálását

¹⁵ TOGEBY, i. m. (l. 10. jegyzet).

¹⁶ F. R. ADRADOS, *Evolución y Estructura del verbo indoeuropeo*. C. S. I. C. Madrid, Instituto „Antonio de Nebrija” 1963.

¹⁷ WILLIAM E. BULL: *Time, Tense and the Verb. A study in Theoretical and Applied Linguistics, with particular attention to Spanish*. University of California, Publication in Linguistics Vol. XVII. 1959.

kutatja a szerző. A „tájékozódási tengely” fogalmának bevezetésével (axis of orientation) megadja az ember időbe állásának alappontját. Az ontológiai irreverzibilitás, a tudati reverzibilitás, szekvencia, intervallum, a személyes és hivatalos időfogalom elemzésével, skaláris, vektoriális és tenzoriális szimbólumokkal sikerül annyi időrelációt felállítania az ember és az események között, amelyek mindegyike megfelel valamely nyelv időrendszere bármely kifejezési formájának. BULL időelmélete lényegében aspektus-elmélet és a nyelven kívüli kiindulással eljut a nyelv temporális szavainak, jeleinek teljes megvilágításához.

Meg lehet-e adni a modalitásnak ugyanilyen filozófiai elindulását, teljes variációs kulcsot nyújtó értékelését?¹⁸ Felfogásom szerint a nyelven kívüli elindulás mindig kockázatos, mindig veszélyes és mindig hasznos. BULL idő- vagy aspektuselméletének sikere, alkalmazhatósága talán abban rejlett, hogy egy olyan aránylag könnyen formalizálható valóságjegyet írt le kimerítően, mint amilyen az idő és annak tükröződése az emberi tudatban. Kérdés, hogy ez megtehető-e más ontológiai kategóriákkal is?

Hasznosan alkalmazhatjuk B. POTTIER felfogását¹⁹ a belső és külső modalitásról. A logikai nyelvtanok az arisztoteleszi hármastól (asszertorius, hipotetikus, apodiktikus) igyekeztek levezetni az igeragozás módrendszerét.²⁰ Felfogásom szerint ez kiegészítő megközelítésnek megfelel. A „Valóság” (Vinogradov szerint a modalitás zérusfoka²¹); a lehetőség és a szükségesség kifejezésére minden nyelvben a fent említett I. és II. osztályon belül vannak meg a kifejezési eszközök. A modalitás természetesen erősen keveredik a temporális és az aspektuális elemekkel. A jövőbeli cselekvés nem ok nélkül tartalmaz volitív elemeket bizonyos nyelvekben.

Az objektív modalitás tükröződése az emberi tudatban, mint szándék, akarat, cél, parancs, stb. jelentkezik, amennyiben a mondatok tartalma multiperszonális szemben a monoperszonális mondatokkal (pl. *I have him tell you Peter's being offended*: 4 személy).

A temporál-aspektív, az objektív és szubjektív modalitású igéken kívül feltétlenül meg kell különböztetnünk a diktív (*he tells me to come*) az affektív [*se alegra* (örül), *lamenta* (sajnálja), *logra* (sikerül)] az intenzív/pozitív intenzív: *persiste en* (ragaszkodik), *osa* (mer) és a negatív intenzív: *se limita a* (korlátozza magát), *niega a* (megtagadja, hogy) és a dubitatív szemantikai csoportokat. Valamennyinek belső logikai strukturálása lehetséges és elvégezhető. E szemantikai jegyek kifejezésformái természetesen nemcsak a fent jelzett segédigék és segédigeszerű egyéb igék, hanem más nyelvi jelek is lehetnek, de módszerünk viszonylagos sikerét abban látjuk, hogy az I., II. és III. alosztály igéi kivétel nélkül elvont jelentés-tartalmú igék: olyan igei osztály ez tehát, amely megfelel a nomenek absztrakt osztályának. Mint elvont tartalmú igék alkalmasak arra, hogy módosító szerepet töltsenek be a módosítandó igeneves formájú többi ige előtt.

¹⁸ E kérdésre negatív választ ad M. MOLNÁR ILONA, *Módosító szók és mondatrészek a mai magyar nyelvben*, Budapest, 1968.

¹⁹ Lásd a II. jegyzetet.

²⁰ Lásd többek között LENZ, *La oración y sus partes*, Madrid, 1920.

²¹ V. V. VINOGRADOV, *O kategorii modalnosztyi i modalnih szlov v russzkom jazike*. Trudi Instituta Russzkoj Jazika II. Moszkva—Leningrád, 1950.

7. Auxiliaritás

A módosítás vagy auxiliaritás fogalmait hosszasan lehetne tárgyalnunk, de ragadjunk ki két tendenciát a nyelvészet irodalmából. Az egyik — és ez végezte a sokkal hatalmasabb munkát — megőrizte munkájában a történeti módszert és a „deszemantizálódás” vagy „grammatikalizálódás” fogalmából indul ki.²² A valamikor konkrét tartalmú segédigék jelentésileg kiüresedtek és ma már csak reláció-szerepük van, jelentést már csak az igeneves formájú ige hordoz. Az olyan deszkripciók, amelyek így közelítik meg a problémát „álszinkrón” munkáknak tekinthetők.

A másik felfogás formailag definiálja a segédigét. Ezek a definíciók legtöbbször tágak.

POTTIER²³ például ekképp határozza meg: Segédige minden olyan ige, amely egy másik igének mellékes kísérője ugyanazon az igei szintagmán belül.

ROCA PONS²⁴ így határozza meg: „A segédige lényegében arra szolgál, hogy egy igefogalom által determinált modalitást fejezzon ki.”

A spanyol Academia Real nyelvtana²⁵ így ír erről: „Segédigéknek nevezük őket, mert segítségül szolgálnak összetett igeidők szerkesztésére és azért is, mert a *ser* (lenni) igével, ez egyik, amelyik e csoportba tartozik, pótolható a tárgyias igék szenvedő igeragozása, mely tulajdonképpen hiányzik nyelvünkől.”

E hibrid megfogalmazás után taxative felsorolja még a szükségesség kifejezésére szolgáló *tener que*, *deber* és *deber de* igéket, valamint a *dejar*, *estar*, *llevar* és *quedar* igéket.

Sorolhatnánk tovább a híres spanyol nyelvtanok, sőt romanisztikai szakmunkák, történeti nyelvtanok meghatározásait. Meghatározás végeredményben csak kétféle lehet. Az egyik a nyelv oldaláról indul el, a másik a tartalom szintjéről. Úgy gondolom egy teljes meghatározásban mindkét megközelítésnek szerepelnie kell.

Segédigének nevezük mindazokat a ragozott (= személyragos) igéket, melyek kötött számúak egy nyelvben és a nyelv bármely igéjének igeneves formáinak egyikével (ritkán egyszerre többel) szócsoporthoz, többszavas igei kifejezést alkothatnak. E ragozott igealakok kivétel nélkül absztrakt tartalmúak, időt, aspektust, objektív és szubjektív modalitást, személyek közötti relációt, tartalmi pozitív vagy negatív intenzitást, közlést vagy érzelmet jelölnek.

Két nyelvi jel viszonya aszerint is értelmezhető, hogy melyiknek a megjelenése követeli feltétlenül a másik megjelenését. Minthogy formailag a ragozott igealak a primér, és azt feltétlenül követnie kell az I. és II. alosztályban valamilyen igenévnek, úgy is felfogható, mint amelyik determinálja, meghatározza az igenév jelenlétét a beszédláncban. Az I. és II. alosztály igéi tehát abszolút igei determinánsok, a III. alosztály igéi pedig viszonylagos igei determinánsok. A determináció a formai kapcsolat elnevezése

²² JOSÉ ROCA PONS, Estudios sobre Perifrasís Verbales del Español. S. C. s. i. C. Madrid, 1953. RFE Anejo 67.

²³ Lásd a 11. jegyzetben.

²⁴ Lásd a 22. jegyzetben.

²⁵ Lásd az 5. jegyzetben.

lehet, a tartalmi kapcsolatban módosító és módosított látszik a leghelyesebbnek.

Dolgozatomban — a szó szintjén — olyan szókapcsolat-osztályt kívántam felállítani, melynek tagjai formailag és szemantikai funkcióikban egységesen viselkednek. A meghatározásnál mind a formai, mind a tartalmi megközelítést igyekeztem elvégezni.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

Auxiliary or determination

The classification of grammatical phenomena in traditional grammars is carried out on the base of mixed views. Though any classification from several points of view is advantageous, there should be among the points of references either some logical correlation and/or empirical co-ordination. The paper tries to separate the formal description of the grammatical category in question and its semantic approach. Thus, the paper not only has its goal to give a more total description of the phenomenon in question, but it may be considered as a working experiment too.

Verbal forms being composed of more verbs are rather general. In the paper it is about such verbal forms, where the first is a conjugated verbal form while the second — with differences in various languages — belongs to one of the infinite forms. Whether a partial set of verbs form a strict unity may be judged in morphological or in syntactic way.

Such terms as „auxiliary verbs”, „semi-auxiliary verbs”, „infinitive as direct object”, „verbs of perception” etc. formally belong to the same group. In Spanish we have three major groups:

I. The composed verbal forms of the conjugation proper, including the „conjugatio periphrastica”. Here, the infinite form is a past participle or a Spanish „gerundio”. The conjugated verb is a „substantive verb”.

II. Verbal syntagms ended by an infinitive may be called „auxiliary verbs”.

III. Verbal groups, where the second or the last verbum infinitum is an infinitive replaceable by a noun or a completive sentence.

While the first two groups contain only some scores of words, the third one includes words of centesimal order of magnitude. The formal structure of all the three is always the same:

conjugated verb + infinite form

There is, of course, a real „preceeding” class, where the verbal affixes represent the function of the auxiliary verbs and a „succeeding” class, where final and adverbial clauses — better to say their abbreviation by *verba infinita* — match the original infinite verbs. *Estoy para trabajar* (= I'll just begin to work) is in Spanish a strict auxiliary syntagm, while *Vengo para trabajar* is a compound sentence with final clause. The change of the original subject may also be a point of subclassification in the case of accusative cum infinitive or causative structure, etc.

The semantic approach states that auxiliary verbs — in the broad sense of the word — make the function of tense, aspect and modality. The distinction between objective and subjective modalities, such as reality, possibility and necessity (objective modalities), dictive, positively and negatively intensive, intentional, volitive and dubitative modalities (subjective modalities) seems useful. They all have one common feature: they involve abstract verbs. While from a formal point of view the so-called auxiliary verbs play the part of determination, semantically they are modifiers of some *verba infinitiva* which are to be modified.

ENDRE FÜLEI-SZÁNTÓ

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Arany A. László
1909 – 1967

Csak nemrég jelent meg újabb fonológiai felfogásának kifejtése a Nyelv-tudományi Közlemények lapjain: Trubetzkoy nyelvelméletének és fonológiájának lélektani és logikai alapjai: NyK. LXIX, 125–45, 345–63. A második rész névalírása már gyászkeretben jelent meg. Ugyanebben az évben jelent meg m á s i k magyarországi publikációja a debreceni kongresszus kötetében.

Magyarország földrajzi határain kívül fejtette ki tudományos munkásságát, mégis a modern magyar nyelvészet egyik legjelentősebb alkotója volt.

Életrsorsa jóformán ismeretlen a mai magyar nyelvészek számára. Műveit sem ismerik méltóképpen. Illendő a róla szóló megemlékezésben elmondani ki volt, s mit adott nekünk, magyarországi nyelvészeknek, s általában a magyar nyelv és nép kutatásának.

1909. szeptember 19-én született Betliéren (a régi megyebeosztás szerint Gömör megyében); ma a község hivatalos neve Betliar, Rožňava (Rozsnyó) járásban, a Csehszlovák (Szlovák) Szocialista Köztársaságban. — Apja Arany Viktor bányaiüzemi gépész; anyja Hlopko Margit Mária. Féltestvére Franz Zagiba, a bécsi egyetem szlavista professzora. — Arany A. László kora gyermekkorától kezdve kétnyelvű volt: magyar és szlovák. Mindig magyar nemzetiségűnek vallotta magát: szlovákiai magyarnak.

A rozsnyói reálgimnázium elvégzése után egyideig kisegítő tanítóként dolgozott, 1931 és 1935 között a pozsonyi egyetemen folytatott tanulmányokat a filozófia, a magyar és a szláv nyelvészet tárgykörében. 1936-ban szerzett bölcsészdoktori fokozatot „Magyar nyelvi hatások a nyugatszlovákiai szlovák nyelvjárásokban” című értekezésével a pozsonyi egyetemen. Néhány évvel később itt megindult magántanári habilitációja is, de erre nem került sor. 1944-ben a budapesti tudományegyetemen is végzett kiegészítő stúdiumokat.

Az egyetem után 1935-ben a pozsonyi egyetem Dialektológiai Intézetének vezetője lett, s ebben a minőségében irányította a szlovák és a magyar nyelvjáráskutatást. Középiskolai tanárként először a pozsonyi szlovák reáliskolában tanított, majd pedig ugyanott a magyar gimnáziumban. Később, a negyvenes években a kereskedelmi főiskolán adott elő.

A Szlovákiai Magyar Közművelődési Egyesület Néprajzi Kutatócsoportjának vezetője s a szlovákiai magyar nyelvatlasz előkészületeinek irányítója; az SzMKE vezetőségi tagja és sorozatának — a Szlovákiai Magyar Közleményeknek — szerkesztője. Ennek keretében jelent meg fő műve: Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárásban (Pozsony, 1944. 185 lap). A szlovákiai magyarság sokoldalú kutatásának egyik tudományos irányítója: mágneses vonzerejű szervező és nevelő. Számos ma is működő nyelvészre volt nagy hatással. Király Péter (Budapest),

Kovács István (Debrecen), Franz Zagiba (Bécs), valamint a korán elhunyt tehetséges néprajzkutató Putz Éva számítanak tanítványának.

1943-ban a Szlovák Tudományos Akadémia kutatója lett. Majd 1946-ban kiadvállalati alkalmazott.

1949-től kezdve életkörülményeinek kedvezőtlen alakulása következtében hosszabb időre le kellett mondania tudományos tevékenységéről. Halála abban az időben érte el, amikor kialakította, újra fölvette a tudományos kapcsolatokat a magyar és más külföldi tudományos körökkel, amikor szóhoz jutott a nemzetközi nyelvészeti tanácskozásokon, s amikor újból kezdett publikálni.

Arany A. László olyan alakú egyéniség volt, aki a tudomány anyagával, szervezésével és kutatóival egyaránt tudott dolgozni látnoki erővel kialakított tervei alapján. E munka hitelét kitűnő kiképzésével, műveltségével fedezte.

Átlagon felül iskolázott tudós volt. A harmincas évek Pozsonya nem volt kedvezőtlen légkör nyelvészeti tanulmányokra. Ekkoriban alakult ki a magas színvonalú csehszlovákiai nyelvtudományon belül a Bratislavai Nyelvész Kör. Ez egy fél generációval fiatalabb volt a Prágai Nyelvész Körnél, kevésbé nemzetközi összetételű és valamivel konkrétabb érdeklődésű. Vezető tagjai közül név szerint is említendő a — magyar fonológiával is eredményesen foglalkozó — szlovák L. Novák, valamint a cseh származású J. M. Kořínek és főleg V. Vážný professzor, aki személyesen is nagy hatással volt Aranyra. Ez a pozsonyi kör az önálló szlovák állam idején viszonylagosan haladó maradt, alkalmat adott az elnémitott cseh nyelvészek szereplésére is.

Arany tájékozódása jóval túlment a nyelvészetten, annak legújabb — európai és amerikai — irányzatain. Kitűnően ismerte a modern filozófiai módszertant, a formális logika, a nyelvfilozófia, az alkatlélektan, a rendszerelmélet műveit. Élete utolsó éveiben derült ki, hogy folyamatos tájékozódásával jobban lépést tudott tartani a nyelvészettel s általában a tudománynak a fejlődésével, mint legtöbb aktívan dolgozó kollegája.

Arany A. Lászlónak nem sok magyarországi nyelvessel volt kapcsolata. A fonológiai elmélet világhírű budapesti mesterénél, Laziczius Gyulánál kétszer is járt, mégsem lehetett minden rendben köztük. A koloni könyvet is neki kívánta dedikálni, de Laziczius ezt elhárította. Laziczius angol nyelvű válogatott kötetét (*Selected Writings of Gyula Laziczius*. Hága, 1966. Mouton) nagy rokonszenvvel recenzeálja. Nem mulasztja azonban el megjegyezni, hogy „Laziczius a hozzáfutó fiatal nyelvészeknek áldozott idejéből, fáradságából és tudásából, és segítségükre volt, de az elismerést megtagadta tőlük” (UAJB. XXXIX, 264 (1967), az eredetiben németül).

Publikált munkássága tételszerűen nem nagy. Értéke, témaválasztásában, újszerűségében és magas színvonalában rejlik. Öt területre oszthatjuk műveit így is. Ezek a következők (a) magyar nyelvjáráskutatás; (b) szlovák dialektológia és a magyar—szlovák kétnyelvűség vizsgálata; (c) a mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti története; (d) elméleti fonológia; (e) magyar néprajz és művelődéstörténet.

A magyar nyelvjáráskutatás (fonológiai dialektológia) területén két kérdőívről és fő művéről tudunk. Mind az I., mind a II. Kérdőív Pozsonyban jelent meg 1937-ben; az első kiadója az Egyetemi Magyar Intézet és a Magyar Nyelvészeti Bizottság (9 sokszorosított lap), a másikat a szerző adta ki (8 sokszorosított lap). A második alcíme „az észak-nyugati nyelvjárások mássalhangzós állapotának kutatására”. — Sajnos mindkettő elkallódott, s a tervezett kérdőív-sorozat többi tagja nem látott napvilágot.

Fő művét 1967-ben angol címmel, de változatlan magyar szöveggel újból kiadták: *The phonological system of a Hungarian dialect. An introduction to structural dialectology* (Bloomington—Hága, Indiana University—Mouton). Ennek a 2. kiadásnak az előszavában így jellemzi a szerző művét: „Kolon község nyelvjárásának teljes fonológiai leírásában a fonológia alaptételeinek érvényét és az alkalmazásának gyakorlati értékét kívántam megállapítani. A fonológia alkalmazása több jó részleteredményt hozott, s egyben megmutatta az elméletének, illetőleg alkalmazásának hiányosságait is.” — Maga a kötet még ma is megérdemelne egy alapos recenziót. A kötet rendkívül ökonomikus szerkezetű: általános nyelvészeti és dialektológiai bevezetés után rövid általános és magyar fonológiát ad, s mintegy melléktermékként adja Kolon fonéma-rendszerének leírását. Munkájában TRUBETZKOY „Grundzüge der Phonologie” (Prága, 1939) című munkája volt legközelebbi példaképe; ezen azonban több ponton túlmutat. Először is TRUBETZKOY művét kitűnően tömörítette, mintegy kézikönyvszerűvé tette. Másrészt egyéb szempontok, egyéb szerzők anyaga, különböző kritikái megjegyzések, a magyar nyelvi tények és Kolon fonéma-állaga bevonása által jóval többet, mást adott, mint a bécsi mester. Munkájának külön értéke, hogy magyarul jelent meg, LAZICZIUS GYULA fonológiai bevezetése óta — s azóta is — a legjelentősebb magyar nyelvű fonológiai publikáció. A magyar fonológiai dialektológia területén hosszú ideig a legjelentősebb írás volt, klasszikus fonológiai szempontból ma is az.

Szlovák dialektológiai munkásságában a magyar hatások vizsgálata dominált. Erről szólt elkallódott bölcsészdoktori értekezése, valamint egy általa összeállított kérdőív a magyar szótani hatások kutatására: *Dialektologické dotazníky pre Slovensko* (Bratislava, 1937, 36 sokszorosított ív). — A két nyelv kölcsönhatását nemcsak az érintkező nyelvszerkezetek szintjén vizsgálta, hanem a kétnyelvű felvidéki emberek nyelvi tudatában is. Általános nyelvészeti igényű írása [a francia összefoglalás címét adom meg a szlovák cím helyett]: *Fondements psychologiques des phénomènes bilinguistiques: Linguistica Slovaca I/II*, 39–52 (1939/40). — Szintén elméleti és szlovák jelentőségű „K porovnávaciemu jazykovému vyskumu na Slovensku” [Összehasonlító nyelvészeti kutatások Szlovákiában] *Jazykovedný Sborník I/II*, 390–422 (1946/47) című tanulmánya.

Itt említem meg J. ORLOVSKÝ szlovák nyelvessel társszerzőségben írott művét: *Gramatika jazyka slovenského* [A szlovák nyelv grammatikája], Bratislava, 1946. 257 lap. A könyv több kiadást is megért. Ez volt az első szlovák strukturális (modern) grammatika, mégpedig rögtön könnyen áttekinthető kézikönyv formájában. 1946-ban ez azt jelentette, hogy a szlovák nyelvtani kutatások Európában a legkedvezőbb keretekben tudtak folytatódni.

A mai magyar nyelvrendszer előzményeinek szerkezeti történetéről két írást publikált. Az ősmagyar nyelv szerkezetrendje és érvénytelenítése: *A magyar nyelv története és rendszere: A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai* (Szerk. Imre Samu és Szathmári István, Bp., 1967) 67–74. — A másik: „Das System der finnisch-ugrischen und der uradjarischen Sprache”: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-ugristarum Helsingiae habitus* 23–28. VIII. 1965. Pars I. *Acta Linguistica* (Helsinki, 1968) 17–23.

Arany ezekben a művekben a történeti fonológiát és a nyelvtipológiát együttesen használja föl. Abban különbözik a szokásos történeti, illetőleg történeti-összehasonlító tanulmányoktól, hogy tárgyalása univerzális és pánszempontú. Nem egyetlen nyelv és nem egy nyelvcsalád, hanem az emberi

nyelv szükségszerű törvényszerűségei adják kiindulópontját. Ez a megközelítés természetesen kockázatosabb, mint az, amelyik konkrétumokra — és csak azokra — épít; ugyanakkor azonban egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy az ideális általános nyelvészet és a kommentáló történeti nyelvészet közti szakadék csak ilyen módon hidalható át. — Arany A. László halála előtti években egy nagy koncepciójú munkán dolgozott ilyen keretben; az UAJb.-beli írása annak I. része volt, a további részekből csak töredékek maradtak fenn. (Itt említem hasonló módszerű, de más tárgyú kéziratát: Az összsláv nyelv kialakulása, 26 gépelt lap.)

Elméleti fonológiai műnek számít voltaképpen a koloni könyve is; ez a szempont és igény átszővi egész munkásságát. Abban az időben dolgozott, amikor a fonológia nemcsak a nyelvelírás egy szintje volt, hanem az elméleti és egzakt igényhez való elkötelezettség kifejezése is. Halála évében jelent meg a már a már hivatkozott nagyszabású tanulmánya folyóiratunkban. Ez az írás részben kritikai: TRUBETZKOY elméletét teszi mérlegre; kisebb részben pedig építő: saját nyelvelméletét körvonalazza. A nyelvelmélet és a fonológiai elmélet mindkét esetben igen közel kerül egymáshoz. A tanulmány nem könnyű olvasmány, látszik rajta, hogy a szerzőnek sok, túl sok ideje volt elkészítésére. A hatvanas években azonban világviszonylatban ez a legjelentősebb Trubetzkoyról szóló írás, s egyik legértékesebb fonológiatörténeti tanulmány. Mivel kritikája abban az irányban mozog, amelyben a fonológia az elmúlt negyed században továbbfejlődött, írása nemcsak történeti jellegű, hanem elméleti szempontból is aktuális.

Másik ragyogó rövid írása hamarosan magyarul is olvasható lesz: *Axiomatische Probleme der Phonologie*. Megjelent a *Phonologie der Gegenwart* című kötetben, amely Bécsben, 1966-ban tartott nemzetközi fonológiai ülés eredményeit közli (= *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, VI. Pótkötet, 382—5).

Magyar néprajzi és művelődéstörténeti munkásságának első darabja színvonalas ismeretterjesztés: „A szlovákiai magyarság néprajza” című tanulmánya „A szlovákiai magyarság élete. 1938—1942” (Bp. 1942. Athenaeum) című kötetben jelent meg (181—198). Önálló kiadványban is napvilágot látott (Pozsony, 1941. Szlovákiai Magyar Közművelődési Könyvtár 16 lap). — A rozsnyói bányamúzeumban három bányászattörténeti művet írt, mindhárom a „Bányász Szó” című periodikában jelent meg, ez azonban nem található meg Magyarországon. — Kéziratban maradt „Rozsnyó kialakulása, neve és nyelve” című dolgozata (59 gépelt lap). — A magyar néprajz területén nem volt olyan szintű alkotó, mint a fonológia és általában a nyelvtudomány terén; de ezek a munkái is figyelemre méltó összefoglalások és adalékok. Egy szlovákiai magyar nyelvész számára az ottani magyar nemzetiség teljes problematikája lényeges, különösen akkor, ha az együttélő népek nyelvi kölcsönhatásának problematikájával is foglalkozik.

A debreceni nyelvészkongresszuson még részt vett. Ekkor már nagyon beteg és fáradt volt. Nagy elégtétellel hallotta a fiatal magyar nyelvészek előadásait. Azzal a meggyőződéssel távozott közülünk, hogy mintegy emberöltővel később a magyar nyelvészek, főleg fonológusok abban az irányban haladnak, amelyet ő már a harmincas években előrelátott.

SZÉPE GYÖRGY

V. G. Jegorov kilencven éves

Talán szimbolikus, hogy Vaszilij Georgievics Jegorov a bicsurini kétosztályos iskolában folytatta elemi iskolai tanulmányai egy részét. Köztudomású, hogy Bicsurin a régi orientalisztika egyik máig ható alakja, az orosz keletkutatás egyik alapítója maga is csuvas származású volt. Bizonyosak lehetünk abban, hogy Jegorovot egész életében ihlette ez a példakép. Középiskolai tanulmányok, s rövid szemináriumi képzés után ugyanarra a kazáni egyházi akadémiára iratkozik be, melynek padjait belépésének napján hagyta el Sz. E. Malov, a szovjet turkológia egyik későbbi vezető egyénisége. Jegorov innen Pétervárra kerül, ahol egyetemi mesterei között találjuk Sahmatovot, Baudouin de Courtenayt, Scserbát és a huszadik század első évtizedének sok más vezető tudósát.

Tudományos munkáját mint russzista kezdte — az orosz számnevek egyeztetéséről írt művére sokan felfigyeltek, — de attól kezdve, hogy 1925-ben a kazáni, majd a csebokszari főiskolára került tanárnak, teljesen a csuvas kutatásoknak szentelte magát. Első műve a csuvas hangzoharmóniáról 1928-ban jelent meg,¹ s két évvel később adja ki nevezetessé vált „Bevezetését” a csuvas kutatásokba,² melyben a kor tudományos színvonalán foglalja össze az altajisztika és a turkológia tanulságait a csuvas kutatások számára. A munka számos fejezete tartalmaz új megállapításokat a csuvas hangtanra, a csuvas nyelv jövevényszavaira, történetére, nyelvjárásaira vonatkozóan. Külön fejezetet szentel a „magyar nyelv bolgár—csuvas kölcsönzéseinek” (i. m. 115—124), jól ismeri Budenz, Munkácsi vonatkozó munkáit, s a kérdés tárgyalását teljes egészében Gombocz BTLw-jére alapozza. Még arra is ügyel, hogy a csuvas főiskolások számára megadja a magyar betűk hangértékét. Csuvas anyanyelvi ismerete is segíti abban, hogy néhány helyen kiegészítse Gomboczot.

Jegorov élénk érdeklődését bizonyítja a magyar nyelvtudomány iránt, hogy 1931-ben kiadott, az addig csuvas kutatásokat összegező annotált bibliográfiájában szép számmal szerepelteti magyar szerzők munkáját is. Több mint húsz magyar szerző mintegy nyoleven művéhez fűz megjegyzést.³

Talán nem véletlen, hogy a marrizmussal való leszámolás után védi meg doktori disszertációját, melynek első része 1954-ben jelent meg nyomtatásban.⁴

84 éves korában jelent meg fő műve a csuvas nyelv etimológiai szótára.⁵ Ez a szótár ma már nélkülözhetetlen eszköze nemcsak a csuvas kutatásoknak, hanem az összehasonlító altajisztikának is és gazdag anyagot kínál a magyar nyelv régi török elemeit kutatók számára.

¹ Закон гармонии гласных в чувашском языке: Научно-педагогический сборник Восточно-Педагогического Института IV, 1928, 33—63.

² Введение в изучение чувашского языка, М. 1930

³ Библиографический указатель литературы по чувашскому языку, Csebokszari, 1931.

⁴ Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении I. Csebokszari, 1954, ld még: Материалы по грамматике современного чувашского языка, Csebokszari 1957 néhány fejezetét.

⁵ Этимологический словарь чувашского языка, Csebokszari 1964.

Vaszilij Georgievics és tanítványai nagy szeretettel segítették az utóbbi években megélénkülő magyar csuvas kutatásokat. Mikor tiszta szívből köszöntjük őt egy eredményekben gazdag, hosszú élet e ritka ünnepén, ezért a segítéséért is szeretnénk köszönetet mondani.

RÓNA-TAS ANDRÁS

200 éves a Demonstratio

Két magyar csillagász-matematikussal, a 250 éve, 1720 május 5-én született HELL MIKSA és tanítványa, a 185 éve, 1785 május 4-én elhunyt SAJNOVICS JÁNOS együttes munkájának köszönhető, hogy 200 éve, 1770-ben Koppenhágában és Nagyszombatban megjelent SAJNOVICS JÁNOS „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” c. műve, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány első jelentős alkotása.

A Demonstratio SAJNOVICS tollából született, de voltaképpen a két jezsuita tudós közös vállalkozása. ZSIRAI MIKLÓS joggal szögezi le: „A lapp és a magyar nyelv egybevetésének munkáját SAJNOVICS végezte, kétségtelen azonban, hogy a helyszíni nyelvhasználat eszméjén kívül a kivitel tekintetében is nagy érdemei vannak HELLnek. Ki tudja, az ő szívós érdeklődése, szüntelen ösztönzései és hasznos tanácsai nélkül nem hátrált volna-e meg SAJNOVICS az elméleti és gyakorlati nehézségek láttára.” (Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. 493. l.).

HELLt csillagászati kutató- és szervező munkája mellett a magyarság története és a magyar nyelv eredete is foglalkoztatta. Már 24–25 éves korában a bécsi Keleti Nyelvek Akadémiájának igazgatója lett, és itt alkalmat nyílt nyelvészeti ismereteinek elmélyítésére. Amikor HELL BÜSCHING, SCHEFFER és mások munkáinak egy-egy elejtett megjegyzéséből, félmondatából a magyar, a lapp és a finn nyelv vélt rokonságáról értesült, rögtön megéreztte, hogy ez az elmélet bizonyításra vár. Tudta azonban, hogy a magyar nyelv rokonságának eldöntéséhez a nyelvészeti ismereteken kívül a magyar nyelv alapos ismerete is szükséges.

Am a magyarországi születésű HELL elfelejtette a magyar nyelvet. Ezért 1868-ban a vardói csillagászati expedícióra maga mellé vette SAJNOVICS JÁNOST, a nagyszombati csillagda segédfelügyelőjét — aki előzetesen két évig mellette dolgozott a bécsi udvari csillagvizsgáló intézetben —, hogy a szigeten végzendő asztronómiai megfigyelések és vizsgálatok mellett az ott lakó norvég-lappok nyelvét a helyszínen tanulmányozza, és egybevesse a magyarral.

SAJNOVICS HELL MIKSA kezdeményezésére és biztatására ismerkedett meg a nyelvtudomány addigi eredményeivel. A lapp nyelv tanulmányozása terén első és sokáig egyetlen forrása K. LEEM dán nyelvű lapp nyelvtana és szótára (Koppenhága, 1748) volt. A nyelvi nehézségek láttán SAJNOVICS már-már csüggedni kezdett, de a mindig lelkes és fáradhatatlan HELL lefordította neki a szótárt latinra, és a grammatika tanulmányozásához is tolmácsot biztosított. Szünet nélkül buzdította, ösztökölte tanítványát, mert meggyőződése, hogy a kérdés nem marad megoldatlan. Amikor lappokkal találkozott, és HELL a lapp szavakat összezsengeni vélte a magyarokkal, HELL megfigyelése a magyar-lapp rokonságról SAJNOVICSOT annyira felvillanyozta, hogy mestere felszólítására a rokon nyelvi szavak és az alaktani kategóriák összehasonlításával nekikezdett jegyzetei egységesítésének, műve szerkesztésének. Amint pedig elkészült a Demonstratio, hálásan mondott köszönetet

tanítójának, sőt — szerénységében — a mű érdemeit kizárólag HELLre hárította.

LŐRINCZ ZOLTÁN „A finn-magyar rokonság felfedezése. Hell Miksa emlékezete” c. cikkének (Búvár VI [1940], 3—5) már a címében HELLnek tulajdonítja a Demonstratio koncepcióját, és ezzel egyben el is túlozza szerepét. Elfogult HERMAN OTTÓ értékelése is: „TORDASI SAJNOVICS JÁNOS annyiban volt szerencsésebb mesterénél, HELL-nél, hogy első és egyetlen [nyelvészeti] művét, mely a magyar és a lapp nyelvet összehasonlító alapon tárgyalja, legalább a külföld méltatta; hazája visszautasította. Pedig nem is lehetetlen, hogy ő teljesen ártatlan benne s hogy a nyelvrokonság kifejtésének eszméje nem is tőle, hanem mesterétől HELL-től való, már azért is, mert a mily hű és ragaszkodó SAJNOVICS a maga mesteréhez, épp oly mértékben szűkölködik minden önállóságban. Hogy a maga esze után induljon, önálló meggyőződést követve vágná fejszéjét valami fába, arra az ő lelkületében — a mennyiben az leveleiből és a naplóból kisugárzik — még csak csirája sincsen meg. Az egész munka határozottan rávall az oly fürkésző és egyszersmind elmélkedő észjárásra, a minő a PÁTER HELL-é volt.” (Az északi madárhegyek tájáról. Bp., 1893. 511. l.).

A HELL szerepét eltúlzó értékelések azonban kivételesnek mondhatók. „SAJNOVICS érdemeit jobban méltatta az utókor mint HELLét, akiről még a magyar irodalomtörténet is többnyire hallgat” — írja PINZGER FERENC (Hell és Sajnovics vardói útja. Kalocsa, 1912. 6. l.).

Úgy érezzük, hogy SAJNOVICS műve kiadásának és HELL születésének évfordulóján régi tartozásunkat rójuk le HELL emlékének azzal, ha a Demonstratio létrejötté terén végzett kimagasló érdemeit elismerjük. A Demonstratio HELL műveltségének, fantáziájának, irányító-készségének és optimizmusának, valamint SAJNOVICS lelkiismeretes anyaggyűjtésének, -rendezésének és szerkesztésének az eredménye.

A magyar és a lapp nyelv rokonságának a bizonyítása és e bizonyítás úttörő módszere — a Demonstratio voltaképpen tudománytörténeti érdeme — azonban már pusztán SAJNOVICS JÁNOS nevéhez fűződik.

SAJNOVICS, az első magyar kutató, aki egy finnugor nép nyelvét a helyszínen tanulmányozta, a magyar és a lapp, „egymástól több ezer évvel ezelőtt elkülönült nyelvek között látta meg és bogozta ki az összekötő szálakat” (LAKÓ: MNy. LV, 313). Helyesen állapította meg a nyelvrokonság fogalmát. Meggyőzően bizonyította, hogy „idő folytán minden nyelv elváltozik, ha valamely nép két ágra szakad, mindeniknek a nyelvében más-más hangváltozások történnek s így idővel nagy különbségek keletkezhetnek” (SIMONYI, A magyar nyelv. Bp., 1905². 24. l.). SAJNOVICS a történeti nyelvtudomány magyar klasszikusa.

A Demonstratio európai viszonylatban is az első módszeres nyelvhasonlító munkák közé tartozik. Az összehasonlító módszer alkalmazásával SAJNOVICS a finnugor és az általános összehasonlító nyelvtudomány alapjait rakta le, csaknem fél évszázaddal megelőzve FRANZ BOPPOT, akinek e módszer kidolgozását tulajdonítják.

A finnugor nyelvek rokonságát feltételezték és valószínűsítették már SAJNOVICS előtt (COMENIUS, LEIBNIZ, RUDBECK, STRAHLENBERG, FISCHER és mások), de „az elődök inkább csak röpke benyomások alapján, néha szinte csak szavazatleadása formájában nyilatkoztak így, SAJNOVICS... pedig a

nyelvi elemzések szembeállítását után, módszeres összehasonlító vizsgálatok eredményeképpen jutott a végső következtetéshez” (ZSIRAI, A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. Bp., 1955. 51. l.).

SAJNOVICS tehát az egyetemes tudománytörténetben nemcsak azzal a ténnyel szerzett úttörő érdemeket, hogy két finnugor nyelv rokonságát tételen bizonyította, hanem az összehasonlító nyelvtudomány módszerének megalapozásával is. Azzal, hogy vizsgálódását kiterjesztette — a hasonló hangalakú és jelentésű szavak összegyűjtésén kívül — a nyelvek szerkezetére is. SAJNOVICS e téren is új korszakot nyitott: „soha azelőtt [a] rokon nyelveknek . . . szerkezetbeli egyezéseit nem állította össze senki ilyen teljességgel, és főleg nem hasonlította össze őket a közöttük levő viszonyoknak ilyen józan felfogásával” (HORGER, A nyelvtudomány alapelvei. Bevezetés a nyelvtudományba. Bp., 1926². 123. l.). FOGEL MÁRTON, hamburgi orvos és polihisztor (1634–1675) egy évszázaddal korábban íródott műve (*Lingua Finnicæ Observationes*, 1669) ugyanis egy hannoveri könyvtárban elkallódott, és csak a XIX. század végén fedezte fel E. N. SETÄLÄ (vö. Lisiä Suomalais-ugrilaisen kielientutkimuksen historiaan. Helsinki, 1892. 3–36. l.), így az összehasonlító nyelvtudomány fejlődésére nem hathatott.

Végül Sajnovics Demonstrációjával a nyelvtudomány történetében az első olyan szakmunkát alkotta meg, amelynek „kizárólagosan egy finnugor nyelvészeti részletkérdés tisztázása volt a célja” (LAKÓ: MNy. XXXII, 291).

A Demonstrációnak természetesen számos hibája is van. HALÁSZ IGNÁC már kilenc évtizede megállapította: „A mai tudomány messze túlhaladja SAJNOVICSOT.” (Budapesti Szemle XXII [1880], 43. sz., 104). A mű nyilvánvaló hiányosságai, az anyag hézagossága mellett a korszellem és a magyar nemzeti hiúság is hátráltatta a mű sikerét. De azt hisszük, mégis HUNFALVY PÁL megállapítása a legtalálóbbs: „SAJNOVICSNAK alkalmasint az a legnagyobb hibája, hogy a nyelvtudomány kora előtt írta meg könyvét.” (Magyar Akadémiai Értesítő XVIII [1858], 12). Más szavakkal: SAJNOVICS megelőzte korát.

A kortárs B. CETTO, a Demonstratio szigorú kritikusa 1781-ben Bécsben megjelent könyvében teljes joggal jegyzi meg — szinte akarata ellenére: „... ha a magyar nyelv még legtávolabbi testvérehez is oly láthatóan hasonlít, sejteni lehet, hogy még jobban egyezik az ő közelebbi Ural- és Volga-vidéki testvéreivel.” (De Sinensium imposturis dissertatio. V, 71, jegyzet; idézi Sz[INNYEI]: NyK. XXVI, 225).

Az 1770. évszám szimbolizálja a finnugor nyelvtudomány kezdeteit. Az urálistika, amely az azóta eltelt 200 év alatt a nyelvtudomány önálló ágaként bontakozott ki, ma is a Demonstrációban látja létrejöttelének egyik fontos indítékát.¹

ZAICZ GÁBOR

Finnugor konferencia Joskar-Olában

1. 1969 május 29 és június 2-a között a Mari ASZSZK fővárosában Joskar-Olában rendezték meg a szovjetunióbeli finnugristák XIII. konferenciáját.

¹ Halás köszönetemet fejezem ki CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY főgyőházmegyei tanácsos úrnak, aki kéziratoss Sajnovics-bibliográfiáját készségesen rendelkezésemre bocsátotta.

A két évenként megrendezésre kerülő konferencia nagy esemény a Szovjetunió finnugor filológusainak körében, mivel az eredmények ismertetésén és megvitatásán túl alkalmat nyújt közös problémák megbeszélésére, távlati program kijelölésére — s a mindezeknél fontosabb személyes tárgyalásokra, új kontaktusok teremtésére. Kikapcsolódás és felfrissülés is egyben minden résztvevő számára, mert a zsúfolt tudományos-hivatalos napirend mellett a konferencia mindig változó színhelyén — többnyire egy-egy finnugor nép központi városában — lehetőséget ad a vendéglátók életének, kultúrájának, földjének megismerésére. Sok fáradozás és izgalom előzi meg a tudósok tanácskozását, a szervezés munkálataiba a helyi tudományos intézmények utolsó szál emberig mozgósított munkatársi gárdája mellett a fogadó köztársaság legfelső párt- és államvezetése is bekapcsolódik, készenlétben áll a sajtó, a rádió és a televízió is. A résztvevők vélekedése szerint évről évre gördülékenyebb a szervezés, egyre kevesebb az előkészítésben és a lebonyolításban. Az idejében elküldött meghívók, a műsor és a tézisek ismeretében mindenki tudja, hogy milyen program várja a konferencia színhelyén.

Kifogástalan volt a rendezés ezúttal is, a mari földön lebonyolított XIII. finnugor konferencia tudományos ülései, kulturális és társadalmi rendezvényei a jelenlevők teljes meglegedésére szolgáltak.

A rohamosan növekvő és szépülő Joskar-Ola tucatnyi városból várta vendégeit, Ungvár, Szverdlovszk, Petrozavodszk, Tbiliszi nevei sejtetik a távolságokat, melyekből repülővel vagy vonattal sorra érkeztek a küldöttségek. Szívélyes fogadtatás után valamennyien a város legmodernebb szállodájában nyertünk kényelmes elhelyezést, s a szálloda éttermében a megfelelő étkezési lehetőség is adva volt.

Mivel a legtöbb résztvevő már a konferencia megnyitását megelőző napon megérkezett, egyéni vállalkozásként is nekiindulhatott a városnak, felkereshette a könyvtárakat, könyvesboltokat, s kipihenhetette az utazás fátalmait is. Az egykori Carevokoksajszk nyomaira nehéz rábukkanni a modern kiképzésű, széles utcákat, levegős tereket, impozáns középületeket, magas épületsorokat magáénak valló fővárosban, amelyet csak egy veszély fenyeget — korunk átka — az uniformizálódás, az egyéni városkép hiánya. Ez az utca és terek elnevezésében is érvényesül, s ha véletlenül nem bukkannánk rá a Csavain utcára, nem is sejtethetnők, hogy a Mari ASZSZK központjában vagyunk. Mozgalmas és színes az élet itt, rengeteg a diák, a szép üzletek és a nagy áruház tele vásárlóval — de mari szó csak ritkán csendül fel. A lakosságnak mintegy 10%-a mari anyanyelvű, a marik túlnyomó többsége ma is falun él. A mari szépirodalom sokszor igen tetszetős borítóban, emelkedő könyvkultúráról tanúskodó kiadványai elsősorban vidékről nyerik a vevő- s olvasókört.

A Sketán nevét viselő Mari Állami Dal- és Drámai Színház két mari nyelvű előadását is megtekinthettük.

Az első napon a fiatalon elhunyt, eredeti és igen tehetséges E. N. Szapajev Csavain „Akpator” (Акпатор) c. drámájára komponált operáját hallottuk. A Pugacsov felkelésben résztvevő mari hősről szóló izgalmas és fordulatos cselekményű színmű a mari népzene csodás vizében megmerülve, súlyos mondanivaló hordozója lett. A nemzeti dráma és a nemzeti opera olyan egybeesésének voltunk tanúi, figyelmes s az igaz élménytől megrendült néző-hallgatói, amilyenre Katona és Erkel halhatatlan művén kívül ritkán akad példa. Az előadás színvonaláról, az énekesi és a színészi teljesítményekről, a rendezés-

ről, a díszletekről és a jelmezekről csak a legjobbakat mondhatjuk, a produkció felülmúlta várakozásainkat.

Zsúfólasig telt nézőtér előtt került sor Sz. N. Nyikolájev „Szalika” (Салика) című színművének előadására. Ezen az esten a mari falvak öregjei fiatalja vette birtokába a színházat, hogy immár sokadszor élvezhesse önfeledten a színpadon meglevenedő hamisítatlan népi szokásokat, ízes párbeszédet, a mari lakodalom lassan felejtődni kezdődő fordulatait, szertartását. A Volga-Káma környéki finnugor népek életének talán legszínesebb, leggazdagabb, ezer motivációjú hagyománya és ünnepe volt a lakodalom, sok sírással, nevetéssel, gyakran csalárdsággal is egybekötve. Teljes kész dramaturgiával szolgál, az írótól csak egy-két épkezláb ötletet, soványka mesét követel — a keret sok szereplővel és dallal adva van. Nem véletlen, hogy a rokonnépek drámairodalmában a leggyakoribb és leghálásabb téma a lakodalom. (l. pl. a komi Gyiakonov „Házasság hozománnyal” című igen népszerű művét, az udmurt Gavrilov és Szadovnyikov ilyen tárgyú színműveit. Itt említjük meg, hogy a közelmúltban jelent meg F. V. Pleszovszkij könyve a komi lakodalomról.) A figyelmes házigazdák gondoskodtak arról, hogy minden vendég mellé tolmács kerüljön, s így az előadásokat maradéktalanul élvezhették.

Kirándulás, múzeumlátogatás állt még a programban. A Jaltsik-tó festői környékén felfrissültek a konferencia előadói, a szertartásos facsemeterültetés szokatlan és kedves tevékenysége lelkes buzgalommal folyt a fotóriporterek és tévéoperatőrök érdeklődése és gépkattogtatása mellett. A néprajzi múzeum anyaga viszont kissé szegényesnek tűnt, a mari élet és népművészet lényegesen tartalmasabb, változatosabb a kiállított tárgyak kínálta választéknál.

A konferencia berekesztését követő búcsúvacsorán — a gazdagon megterített asztal mellett — szívből jövő, őszinte pohárköszöntők hangzottak el. Egymás után csendültek fel az egyes delegációk nemzeti dalai, mari, mordvin, komi, udmurt, észt és karjalai népdalok — s nem maradt el néhány sokaktól ismert magyar dal sem. Különös, megható és felemelő érzés volt együtt látni valamennyi finnugor nép fiait, hallgatni nyelvüket és dalaikat. Szinte mindannyian kandidátusok, doktorok, tudományuk elismert szaktekintélyei, akik 50 évvel ezelőtt a favágó fejsze, a kovás puska, a varsa és az eke mellett nem is álmodhattak volna arról, hogy valaha is mint kiművelt emberfők szabadon szólhatnak „inorogyec” népük életéről, múltjáról, nyelvéről.

Elmondhatjuk, hogy jó hangulatban, érdeklődés és várakozás közepette vette kezdetét a konferencia, amelynek csak járulékos de igen fontos tartozékát képezték a fentebb leírtak.

2. A mari kulturális élet egyik központi épületében, a népművelés székházában került sor a konferencia ünnepélyes megnyitására. A Mari ASZSZK Legfelső Tanácsa elnökének, P. A. Almakajevnek barátságos üdvözlő szavai után a plenáris ülés előadásai hangzottak el. Csak a következő nap reggelén kezdték meg munkájukat a szekciók, a volgai, balti finn nyelvek, a permi, ugor és szamojéd nyelvek szekciói és az összevont archeológiai, antropológiai, ethnográfiai és folklór szakosztály.

Valamennyi előadás részletes ismertetése már csak azért sem lehetséges, mivel a szekciók egyidejűleg üléseztek. A várt előadók közül többen távol maradtak, ugyanakkor a programban nem szereplő kutatók is felléptek. Így

csupán a rendelkezésemre álló tézisek¹ segítségével kísérelem meg összefoglalni az elhangzottak lényegét kiegészítve a végighallgatott előadásokon készített jegyzetekkel.

A plenáris ülés első előadója, V. I. LITKIN a szovjet finnugorisztika legutóbbi 2 esztendejének eredményeiről számolt be. Litkin professzor ezúttal is bebizonyította, hogy szívén viseli tudománya minden gondját-baját, behatóan, részleteiben ismeri a hatalmas országban szanaszét működő finnugor intézmények munkáját, amelynek megszervezésében és irányításában magas kora és szakadatlan tudományos tevékenysége mellett is oroszánrészt vállal. (Итоги исследовательских работ по финно-угроведению за 2 года)

K. J. МАЛТУИНСКАЯ a finn-ugor (uráli) mutató és személyes névmások kapcsolatáról értekezett (К генетической связи финно-угорских (уральских) указательных и личных местоимений). Összefüggést tételez fel az 1. és 2. sz. személyes névmás *m* és *t* eleme illetve az azonos hangokat tartalmazó ősi mutató névmások (pl. f. *muu*, m. *most*, *ma*) között. Megvizsgálандónak tartja a vokalizmusban mutatókozó különbözés okait (pl. m. *te*, de md. *ton*).

A. H. НАЛИКОВ az ananyinói közösség törzseinek etnikai hovatartozásáról szolt (Этническая принадлежность племен ананьинской общности). Újabb archeológiai leletek és paleo-lingvisztikai megfontolások alapján azt állítja, hogy az ananyinói közösség életében nem csupán a permi finnugorság játszott szerepet, hanem a mordvinok, marik, muromák, merják és az elfinnesült csuvasok is.

A. I. ПОПОВ előadása arra a veszélyre figyelmeztet, amely az „alapnyelv”, „uráli közösség” fogalmainak leegyszerűsített értelmezéséből fakad (Общие вопросы этимологизации словарного состава финно-угорских и самодийских языков).

L. P. GRUZOV a mari és mordvin nyelvek konsonantizmusában kimutatható közös és specifikus jelenségekről beszélt (Общие и специфические явления в развитии консонантизма в марийском и мордовских языках). A volgai közösség együttélése — megítélése szerint — rövid ideig tartott, s a szétválás után közel 3 ezer éves önálló élet következett. Az összevetésben a mari nyelvet találja archaikusabbnak. Előadása befejező részében az orosz nyelv mindkét volgai nyelvben érzékelhető hatásáról nyilatkozott.

V. I. LITKIN következő előadásában a tövek ill. a szuffixumok vokalizmusának bonyolult kérdésével foglalkozott. Megállapítása szerint a komi nyelv udorai dialektusa őrzi azt az alapnyelvre jellemző többeli kettősséget (*a*, *ä* ill. *e*), amely napjainkban csak a finn nyelvet s egyes lapp nyelvjárásokat jellemez. (Об огласовках некоторых отглагольных словообразовательных суффиксов финно-угорских языков).

K. J. MARK az antropológia adatai alapján a finnugor népek etnogeneziséét próbálta megvilágítani (Этногенез финно-угорских народов в свете данных антропологии). 12 év alatt 88 finnugor lakosságú terepponton dolgozott, s 18 közvetlen szomszédságban élő nem, finnugor népet is felkeresett. Úgy találja, hogy a finnugor népek többsége átmeneti helyet foglal el az europoid és mongoloid rasszok között. A többé vagy kevésbé érvényesülő mongoloid jegyek alapján több csoportra oszthatók. A mai finnugor népek között legelterjedtebb az uráli típus, de ezen belül több antropológiai eltérés mutatható ki. Az obi-

¹ Всесоюзная конференция по финно-угроведению. (Тезисы докладов и сообщения) Йошкар—Ола, 1969.

ugorokat erőteljesebb mongoloid beütések, a szem és a haj sötétebb pigmentációja jellemzi, míg a többi finnugor népnél az europoid vonások érvényesülnek fokozottabban, s a pigmentáció is világosabb. További lényeges különbség jelentkezik a fejalak és az arc alakjában és tagolásában. Ezen az alapon megkülönböztethetők a lappok (lapponoid típus), a komi-permjákok, udmurtok és marik (szublapponoid típus) és az északabbra lakó moksák (szuburáli típus). Szembetűnőbb europoid és mérsékelt mongoloid vonások jellemzik a Baltikumon élő finnek többségét és a komi-zürjéneket. Pigmentációjuk is világos, dominál itt a fehér-tengeri balti típus. A nyugati és a déli finnek valamint a nyugati észtek és a lívek egy, az előbbtől különböző, de szintén világos pigmentációjú europoid típushoz tartoznak — helyenkint mongoloid beütésekkel. Ez az atlanti-balti típus. A sötétebb pigmentációjú europoid rassz, a «понтийский рас» képviselői a déli mordvin-moksák. A viszonylag sötétebb pigmentációjú europoid rasszhoz tartozik a magyarság is. A továbbiakban az említett típusok kialakulásának történeti előzményeiről szolt az előadó. Véleménye szerint: „A finnugorság kialakulásának színtere, minden valószínűség szerint valahol az Urálon vagy környékén lehetett, az europoid és mongoloid rassz keveredésének ősi zónájában.” Hogy az ősi finnugor közösség melyik rasszhoz tartozott, azt nehéz eldönteni, de nincs kizárva, hogy a mongoloidhoz.

T. A. KRJUKOVA a volgai és szibériai népek öltözetében mutatkozó párhuzamosságokra hívta fel a figyelmet (Этнографические параллели в одежде финно-угров Поволжья и Сибири). A ruhadarabok elkészítésmódjában, díszítésében, a viselés mikéntjében észrevehető sok egyezés nem lehet véletlen, s még fel nem derített kapcsolatokra vall.

V. A. AKCORIN a volgai és elő-uráli (= obi-ugor) népek színjátékszerű szokásairól beszélt (К вопросу истории народного театра поволжских и приуральских финноугорских народов). Az összehasonlító vizsgálatok ezen a területen még nem kezdődtek meg. Az előadó — több expedíció résztvevője — úgy találja, hogy a színjátékszerű népi szokások a múltban különösképp a keleti marik között voltak népszerűek, s közeli kapcsolatot mutatnak az őssperi sőt az ugor törzsek szokásaival. Példaképpen említi az obi-ugorok és marik nyírfakéreg álcáját, amelynek alakja és készítésének technikája megszemlénően egyezik. Genetikai összefüggésekre mutat rá a maszkok szcenikai funkciójában s az ünnepek lefolytatásának rendjében is. Az egyezések a rokonságjelek rendszerére is kiterjednek.

A volgai és balti-finn szakosztály előadásainak sorát F. I. GORGJEJEV nyitotta meg a mari nyelv szarmata elemeiről tartott felolvasásával (О капматизмах в марийском языке). Szerinte az iráni hatás semmivel sem gyengébb a volgai nyelvekben, mint — egy korábbi felfogás szerint — a permi nyelvekben.

G. M. KERT az *-m* végű lapp igenév szerepéről, történetéről, funkciójának fejlődéséről beszélt (Отглагольные имена действия в финно-угорских языках).

A. B. SZMOLJAKOVA a vlagyimiri és gorkiji területek orosz nyelvjárásainak egyes sajátosságait az egykor itt élt finnugor nyelvű népek (muroma, mordvin, mescser) hatásával magyarázta (Фонетические особенности некоторых русских говоров, связанные с финским субстратом).

V. M. TYURKINA előadása a mordvin nyelv egyik érdekes lexikai sajátosságára hívta fel a figyelmet, nevezetesen a létezését jelentő főnévi összetételek

elvi kérdéseire (О субстантивных словосочетаниях с зависимым существительным в мордовских языках).

A mari lakosság közé ékelődött tatárok nyelvének különféle mari beütéseire hívta fel a figyelmet L. S. ARSZLANOV (О влиянии марийского языка на речь татар д. Торэш—Кўвар Сернурского района Марийской АССР).

E. VÄÄRI toponimikai anyag alapján igazolta a lívek rendkívül jelentős szerepét a Baltikumon, amelynek a XII.—XIII. században nagy területét népesítette be a ma már kis lélekszámú finnugor nép (Современная топонимика ливов).

A. A. BELJANYIN érdekes megfigyeléseket tett a mari anyanyelvűek orosz beszédéről (О некоторых морфологических особенностях русской речи Мари). A jellegzetes hibák az anyanyelv és az orosz nyelv közötti ismert különbségekből fakadnak (pl. az egyeztetés elmaradása nemben és számban, helytelen igevonzat-használat, esetek felcserélése, stb.). Gyakorlatból vett párhuzamos példái igen tanulságosak.

G. I. JERMUSKIN az erza-mordvin birtokos személyragozás zéró morfémás tagját a nyelv funkció-megkülönböztető törekvésével magyarázta (О нулевой форме множественного числа обладаемого притяжательной конструкции в эрзя-мордовском языке). A *kudot* alak, amely egyaránt jelentett 'házad' és 'házaid' viszonyokat, lefoglalódott pusztán csak a 'házad' jelölésére, míg a 'házaid' kifejezésére a *kudo* alak kínálkozott.

L. L. TRUBE toponimikai kutatásai szerint a gorkiji terület ma már csak oroszoktól lakott részeit korábban mari lakosság népesítette be (Марийские элементы в топонимии Горьковской области и языковое взаимодействие).

G. N. MAKAROV a nyelvjárási szótárak összeállításának elvi kérdéseiről beszélt (О принципах составления диалектных словарей (на материале карельского и родственных ему языков)).

M. P. CSNAIDZE az ige és vonzata kérdéseivel foglalkozott érdekes előadásában (Вопросы глагольного управления). A nyelvek rokonsági fokozatának megállapításában a legjelentősebb mondattani bizonyítékokként eshetnek latba a megegyező vagy hasonló szemléleten alapuló igei és határozói kapcsolatok.

A. P. FEOKTYISZTOV a mordvin dialektológiai kutatások nehézségeire hívta fel a figyelmet. A mordvin nyelvjárások tanulmányozását több körülmény is hátráltatja, nevezetesen: a nagy területen igen szétszórta élő mordvin lakosság; lokális monográfiák hiánya; módszertani fogyatékoságok; a kellő nyelvföldrajzi előkészítés hiánya; a nyelvi határ megvonásának a hiánya a moksa és erza közösségek között. Megállapítja, hogy a XVII., XVIII. és XIX. századból való szövegelemlek és toponimikai anyag alapján lehetőség volna a történeti dialektológiai kutatások megindítására is (О проблематике исследований в области мордовской диалектологии).

K. K. KONT a lapp nyelv igen kiterjedt névmási és névmási-határozói rendszeréről beszélt és megállapította, hogy a névmási-határozók alapjául — az esetek többségében — mutató névmási elem szolgál (О местоименных словах в саамском языке).

G. M. TUZSAROV a mari nyelv vitatott minőségű -ze suffixumát tekintélyes mennyiségű nyelvi bizonyíték alapján a ragok csoportjába sorolja (К вопросу о комитативе в марийском языке). Általában komitativuszi funkciót tölt be, de szerepet játszik néhány határozószó képzésében is.

A. V. PUNZSINA előadása a karjalai finn nyelv néhány speciális orosz

jövevénytiszaváról szólt (К истории некоторых лексических заимствований в карельском языке).

V. T. TYIMOFEJEVA a függő beszéd megoldási lehetőségeit vizsgálta a mari nyelvben (К вопросу о косвенной речи в мари́йском языке). Az idézés részben az oroszból kölcsönzött *что*- kötőszó segítségével vagy pedig a kötőszói szerepkör betöltésére is alkalmas *манын* határozói igenévvél történhet.

G. Sz. PATRUSEV megállapította, hogy az újabb orosz jövevénytiszavak változatlan hangalakban és hangsúlyozással kerülnek át a mari nyelvbe (К вопросу о русско-мари́йских языковых контактах). Ez a jelenség végső soron a mari nyelv hangrendszerének megváltozását is maga után vonhatja.

G. I. LAVRENTYEV a volgai mari nyelvjárás *-аш* infinitivusának és *-шаш* *-жаш* jövő idejű melléknévi igenevének történetéről és funkciójáról adott elő (Употребление и история некоторых формантов в волжском говоре мари́йского языка).

A permi—ugor—szamojéd nyelvek szakosztályának első előadója N. M. TYERESCSENKO volt (Соответствие как особый тип синтаксической связи между главными членами предложения (на материале самодийских языков)). Elvi és terminológiai problémát vetett fel a mondatrészek rangsorolásával és egymáshoz való viszonyításával kapcsolatban. A szamojéd nyelvekben az állítmány és közvetlen bővítménye, a tárgy között lazább a kapcsolat, a tárgyat harmadik fő mondatrészként is fel lehetne fogni. Mivel a tárgy számban egyeztetve van az igével — az alany és az állítmány kongruenciája alapján — jogsult lenne a tárgy és az állítmány kongruenciájáról beszélni.

Hogy a történeti nyelvjáráskutatás nem reménytelen ügy a kisebb finn-ugor népek viszonylatában sem, és hogy igen fontos, érdekes eredményekkel kecsegtet történeti, településtörténeti és kapcsolattörténeti vonatkozásokban is, arról G. G. BARAKSZANOV győzte meg hallgatóságát (Некоторые вопросы исторической диалектологии (на материале коми языка)). A vallatóra fogott telekkönyvek, oklevelek és földrajzi nevek adatok sokaságával világítják meg a komi nyelv és nyelvjárások múltját. A kutatások egyik vezérfonalául klaszszikus példa, az *l* hang sorsa, adott fonetikai helyzetből történt eltűnése szolgált. A korábbi feltételezésekkel ellentétben már a XVII. század második harmadától volt olyan nyelvjárás, amely az *l* használata tekintetében különbözött a többitől.

L. I. Kalinyina az udmurt nyelv *-m* képzős igenevének különféle funkcióit vizsgálta meg (Синтаксические функции отглагольных образований на *-m* в удмуртском языке). Felhasználási skálája igen széles, az egyszerű mondat bármely tagjaként előfordulhat. Az összetett mondatban már körülhatároltabb a szerepe.

N. P. LIZANEC a kárpátaljai ukrán nyelvjárások magyar jövevénytiszavait vette számba (Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья (на материалах названий нижних и иных помечений)). Úgy találja, hogy az utóbbi években orosz szavak kezdik felváltani a korábbi magyar átvételeket.

J. Sz. GULJAJEV 27 új permi etimológiát mutatott be — többnyire mari és mordvin megfelelések társaságában. Szófejtései közül 2 tartalmaz magyar tagot is. A komi-zürjén 'zsír, faggyú' jelentésű *зос*-t rokonítja a magyar *haszon* szóval, valamint az ugyancsak 'zsír' jelentésű *каш*-t veti egybe a magyar *háj* szóval.

A. Sz. KRIVOSCEKOVA-GANTMAN a lexikai kölcsönzések morfológiai beilleszkedését követi nyomon a komi-permják nyelvben. A komi-permják

azon ritka nyelvek csoportjába tartozik, amely fokozatosan felváltotta ősi számneveit az oroszból kölcsönzött számnevekkel. Mivel a számnevek sajátos csoportját képviselik a lexikai elemeknek, változásuk megingatja az átvevő nyelv morfológiai és szintaktikai rendszerét is. A beszélt nyelvben a *ням лошадей* mintájára elterjedtek a *ням ёёёёё*-féle szerkezetek. Az irodalmi nyelv azonban — a nyelv eredeti szellemének megfelelően — kitart a számnévi jelző és a jelzett szó inkongruenciája mellett (О формах морфологического заимствования лексики (на материале коми-пермяцкого языка)).

V. M. VAHRUSEV az udmurt birtokos szerkezet különféle megvalósulási lehetőségeire mutatott rá. (Изафетные конструкции в удмуртском языке). A jelöletlen szerkezetek mellett nagyobb számban fordulnak elő a jelölt viszonyok. Az utóbbiak több csoportra oszthatók a viszonyjelölő elemek megoszlása és viselkedése szerint.

I. V. ZÉKÁNY megállapítja, hogy Kárpátalján a magyar családneveknek mintegy 40%-a keresztnévi eredetű. E nevek 4 kategóriába sorolhatók. 1. *-fi* végűek; 2. *-i* végűek; 3. végződés nélküliek; 4. becéző névből alakultak. (Типы венгерских фамилий в Закарпатье, образованных от личных имен).

A. L. KOVNYER ismertette a felső-lozvai és szoszvai rénszarvastenyésztő manysik körében 1968 nyarán gyűjtött hegyrajzi vonatkozású toponimikai anyagot (Оронимические термины в мансийских географических названиях Северного Урала).

A. I. TURKIN a komi-zürjén dialektusokban talált újabb balti-finn jövevényszavak alapján feltételezi, hogy a múltban szoros nyelvi kapcsolat lehetett a komi-zürjén és a balti-finn népek között (Новые прибалтийско-финские заимствования в коми-зырянских диалектах).

A. K. MATVEJEV előadása iránt rendkívüli érdeklődés nyilvánult meg (Угорская гипотеза и некоторые проблемы субстратной топонимии Русского Севера). Szuggesztív egyéniség, lebilincselően és szenvedélyesen adja elő mondanivalóját, a szverdlovszki egyetemen sok fiatal hódított meg a toponimika tudománya számára. Legkiválóbb tanítványait a joskar-olai konferenciára is magával hozta. Elutasítja az ugor szubsztrátum feltételezését az észak-orosz toponimikában, inkább permi-finn nyelvi hatásra gyanakszik az adott terület vízrajzi névanyagában.

A régi udmurt személynevek kérdéséről már a huszas években nagy tanulmányt írt a kitűnő költő és etnográfus, GERD KUZEBAJ. T. I. TYEPLJASINA levéltári kutatásai során jelentős számú új adattal gyarapította a régi udmurt névadásra vonatkozó anyagot, amelyet a történész LUPPOV értékes forráspublikációi is növeltek. Az orosz nevek csak a XIX. században válnak általánosan elterjedtté Udmurtiában, de még a XX. században is gyakran előfordulnak eredeti „pogány” nevek. Ezek általában közszókból alakulnak, s némelyikükhöz jellegzetes tulajdonnévképző (*-э* és *-эӱ*) járul (pl. *Mušeg* < *muš* 'méh') — állapította meg TYEPLJASINA (Удмуртские личные имена XV—XVII веков).

J. I. ROMBANGYEJEVA a logikai hangsúly kérdéseit vizsgálta a manysi nyelvben (О способах выражения логического ударения в мансийском языке). A lényeges mondanivaló kifejezésére egyaránt szolgálhat az intonáció, az inverzió, a szó és a mondat struktúrájának megváltoztatása, de a funkció betöltésében egyikőjük sem nélkülözheti a másik két kategória jelenlétét.

A. M. ROT a balti-finn nyelvekben és a magyarban általa ősorosznak tartott jövevényszavak segítségével próbálja meghatározni a keleti-szláv

nyelvekben végbement hangváltozások időpontját. (Древнерусские элементы в финно-угорских языках и вопросы абсолютной хронологии некоторых изменений в области вокализма восточнославянских языков).

V. K. KELMAKOV a finnugor nyelvek névutórendszerének közös vonásaira mutatott rá. (Некоторые общие пути образования послеложных форм в финно-угорских языках). Bár a szófajoknak ez a csoportja a finnugor nyelvek önálló életében alakult ki, a névutók alapjául szolgáló tövek többsége finnugor származék.

Az Urálon túli terület toponimikájának finnugor vonatkozásaival foglalkozott M. T. MUMINOV előadása (Некоторые вопросы изучения финно-угорской субстратной топонимики Зауралья).

L. A. VITUSKINA a manyisi földrajzi nevek egy igen érdekes csoportját mutatta be, nevezetesen a több elemű, s az elemek egyikeként igenet tartalmazó toponimákat (Глагольные конструкции в мансийской топонимике). Az igenévi tag rendszerint állapotot vagy mozgást kifejező igéből alakult, pl.: *Лувым-хайтум-чахл* 'elfutott lovak hegye'; *Ёрнкол-люльнэ-келыг* 'mocsár, hol sátor áll'.

V. I. ALATIREV az udmurt összetett mondatok rendszerében megkülönböztet egy általa szintetikusnak nevezett típust (Синтетический тип сложносочиненных предложений в удмуртском языке). A „*Sobol'ev gorod'ın ulıku, ti institut'ın dišetskidi*” 'Akkor, mikor Szoboljev a városban élt, ti főiskolán tanultatok' ('Szoboljev a városban élve ti főiskolán tanultatok'). Elvetve a hagyományos grammatikai felosztást, amely szerint a példa egyszerű bővített mondat, a struktúra és a funkció alapján a mondatot összetettnek nyilvánítja. Az udmurt összetett mondatokat szerkezetük alapján analitikus és szintetikus típusokba sorolja. Vélekedése szerint az a mondat analitikus, amelyben amellékmondatot kötőszó köti a főmondathoz. A szintetikus mondatban a fő- és a mellékmondat közötti kapcsolatot a mellékmondat egyik tagja — rendszerint az állítmány — fejezi ki. Fejtegetései — s különösképp példái — érdekesek, végső soron azonban semmi újat nem mond, hisz minden finnugor nyelvre jellemzőek a mondatfömrítő igeneves szerkezetek, s a leíró grammatika kellő okkal tárgyalja őket az egyszerű mondatok között.

V. G. KALASNYIKOVA az udmurt *sobere* 'azután' jelentését és szintaktikai funkcióját vizsgálva úgy találja, hogy e szó pusztán kötőszóvá minősítése szűkeklőség, s nem felel meg a nyelvi valóságnak. Önálló szóként is előfordul határozói feladatkörben. A *tabere* 'most, azonnal' határozószóhoz hasonló módon keletkezett a *so* 'az' kötőszó és a *bere* 'után' névutó összetétele révén (Значение и синтаксические функции слова *собе́ре* 'затем, потом' в удмуртском языке).

Az Ungvár környéki magyarok nyelvében erőteljes szláv hatás érvényesül, különösképp a lexika vonatkozásában. A mindennapi élet szavai között egyre több az orosz szó, állapította meg Sz. I. КОВТУК (Славянизмы в венгерском говоре Ратовцы Ужгородского района).

Sz. V. SZOKOLOV az udmurt szókészlet orosz jövevényszavainak egy speciális csoportjáról beszélt (О некоторых русских названиях птиц и животных в удмуртском языке). Az udmurt nyelvből több ősi, finnugor eredetű madár- és állatnév hiányzik, az idők során — különféle okok miatt — az orosz elnevezések léptek a helyükbe.

Sz. K. BUSMAKIN a közép-keleti udmurt nyelvjárásokban több olyan grammatikai segédszót (elsősorban kötőszót) mutatott ki, amelyeknek jelen-

tése sokszor nemcsak árnyalatban hanem lényegesen különbözik az irodalmi nyelvben érvényes jelentéstől (Служебные слова в средневосточных говорах удмуртского языка). Ugyanakkor ezekben a nyelvjárásokban — eltérően a többi dialektusoktól és az irodalmi nyelvtől — eléggé járatosak orosz eredetű kötőszavak és egyéb segédszavak is: *даже*; *дак* < 'так'; *веть* < 'ведь'; *вот*; *как*; *пожалуй* < 'пожалуй', *ещио* < 'ещё' stb.

G. V. GLINSZKIN a Pelim-medence manysi földrajzi neveinek alapvető típusairól tartott előadást (Основные типы мансийской топонимики Среднего и Нижнего Припелымья). A Pelim alsó és középső folyása mentén ma már egyáltalán nem élnek manysik, a toponimika azonban egykori ittlétükről tanúskodik. A manysi elnevezések az idők során az orosz fonetika és morfológia követelményeihez alkalmazkodtak. A legelterjedtebb típus a jelzős kapcsolat, amelyben determinánsként rendszerint a -я 'folyó' vagy a -мур 'tó' szavak szerepelnek. Igen érdekesek, de bonyolult problematikájúak az elliptikus összetételek, amelyek igen erőteljes nyelvi változásokon mentek keresztül.

Az archaeológia, antropológia, etnográfia és folklór összevont szekciójában viszonylag kevesebb előadás hangzott el, de nem csekély érdeklődés nyilvánult meg irántuk.

P. NY. SZTAROSZTIN régészeti adatokkal is megerősítette azt az ismert nyelvészeti tételt, mely szerint a Középső-Volga környékén élő finnugor népek szoros kontaktusban voltak a volgai-bolgárokkal (Финно-угры Поволжья и их южные соседи середины I. тыс. н. э.). Az általa imenykovi-nak nevezett közösség közvetítette az említett finnugor népekhez a déli jellegzetességeket mutató fegyvereket, öltözeteket, s tőlük ered az i. sz. ötödik század táján virágozni kezdő lókultusz (díszes szerszámok, lóval történő temetkezés) is.

J. P. KAZAKOV a volgai-bolgárok kultúrájából kimutatható finnugor komponens problematikájáról szólt (О финно-угорском компоненте, в культурных болгар). A leletek nagy száma és jellege arról tanúskodik, hogy a kapcsolatok nemcsak a kereskedelemre szorítkoztak a két népcsoport között, hanem az élet más területein is megteremtődtek.

Az ismert mari író és irodalomtörténész, KIM VASZIN azokról a kapcsolatokról emlékezett meg, amelyek a mari irodalmat a Szovjetunióban élő többi finnugor nép irodalmához fűzik (Проблемы творческих взаимосвязей марийской литературы с литературами финно-угорских народов СССР). Közös problémák és közös célok jellemezték ezt a kapcsolatot a múltban is, a nemzeti öntudatra ébredés hajnalán, s a jelenben is, a szocializmus építése idején. A kibontakozó nemzeti irodalmak kapcsolatai sokrétűek, tematikában és műfajban is egyező vonások, azonos tendenciák észlelhetők, a komi, udmurt, mordvin és mari írók és tudósok ismerték és becsülték egymás munkásságát. Az újszülött literatúrákban felismerhető az észti és a finn irodalom hatása is. A kölcsönös fordítások még közelebb hozták egymáshoz a rokon nyelvű irodalmakat. A szovjet írószövetség megalakulása után tovább sokasodtak és erősödtek a személyes kontaktusok.

A. K. MIKUSEV a napjainkban lejegyzett kolvai komi epikus énekek kapcsán folklórelméleti kérdéseket fejtetett. A kolvaiak az izsmai komik és a nyenycek leszármazottai. A két népelem egybeolvadása sajátos kultúrát és folklórt eredményezett, amely nem komi de nem is nyenyec. Az általa eposznak nevezett ének lényegében közeli rokona a jellegzetes nyenyec „szjudbabc”-nak és „jarabc”-nak, a szereplők is nyenyec, de a mű komi nyelvű, s jellemző nyelvi fordulatok révén közel áll a komi folklórhoz. Az előadó tulajdon-

képpen azt próbálta igazolni, hogy az eposz egyaránt nemzeti és nemzetközi műfaj (Эпос колвинцев (национальное и интернациональное в фольклоре)).

A. G. PETRENKO a Volga és Káma környéki népek múltbeli állattenyésztését jellemezte (К вопросу о характере животноводства у финно-угорского населения Волжско-Камского края). A neolit korban az itt élő népek csak a kutyát ismerték a háziállatok közül. A második évezred elején — a balanovi és poltavai törzsek idetelepedésének következményeként — a háziállatok sorában már ott található a szarvasmarha, a kecske, a juh, a disznó és a ló, s egyre inkább háttérbe szorul — mint foglalkozás — a vadászat. Az i. sz. első évezredben megjelenő török nyelvű népek új háziállatokat honosítanak meg, a tevét, a szamarat és a macskát, s visszaszorul a sertésenyésztés. Az itt élő finnugor népek ma is ugyanazokat a háziállatokat tartják, amelyeket őseik kezdtek tenyészteni.

Az észak-karjalai siratók egyik legszembetűnőbb sajátossága, hogy a rokonsági fokozat közvetlen megnevezése helyett metaforákkal él. A. Sz. SZTYEPANOVA kutatásai szerint a metaforák vagy egytagúak, vagy pedig jelzős összetételek becéző képzővel és birtokos személyraggal ellátva. Alaptagjuk rendszerint igéből képzett főnév, és az elsiratottat mint egy meghatározott cselekvés végrehajtóját vagy elszenvedőjét jellemzi. Különösen gazdag az 'anya' fogalmát helyettesítő metaforák száma, pl. *kallehih ilmoih siätäjä kantajaiseni* 'a drága világra szülő hordozócskám' stb. Lényegében nyelvi tabukról van szó, amelyek sorában jó néhány rituális fogalmat is találhatunk.

F. V. PLESZOVSKIJ a tündérmesék és az eposz fontos szereplőjéről, a csodalőről adott elő. A csodaló vagy táltos igen jelentős szerepet játszik a hős sorsának alakulásában, s a legkülönbébb módokon kerülhet gazdája birtokába. Ez utóbbi motívum, valamint a csodaló szerepköre és feladata részletes vizsgálata során az előadó felfedezni véli a matriarchátus, majd a patriarchátus rendjének, hagyományainak és szokásainak a nyomát. A ló egyre inkább a férfi segítő társává válik a harcban és a munkában is, a ló és a nő — a mitológiában még élő, archeológiai leletekből is kimutatható — kapcsolata viszont teljesen megszűnik az idők folyamán (Чудесный конь как активный персонаж сказки и эпоса).

Köztudomású, hogy a gyermekdalok dallamukban és szövegükben is archaikusak, lexikájuk nem egyszer ma már etimologizálhatatlan szavakat is tartalmaz. J. G. ROCSEV a komi gyermek-folklor szókészletének sajátosságait vizsgálta meg, és ő is úgy találja, hogy a játékos—ritmikus, sokszor értelem nélküli elemek mellett sok egykori tabuszó is megőrződött (Своеобразие лексики в детском фольклоре коми).

M. R. POLESSZKIN újabb régészeti leletek alapján a mordvin etnogenezis kérdéséhez szólt hozzá (Вопросы этногенеза мордвы в свете новых археологических открытий). Úgy találja, hogy a moksa-mordvinok az i. sz. első évezredben szoros és állandó kapcsolatot tartottak a többi mordvin törzsekkel. Bizonyos jelekből arra is lehet gondolni, hogy kapcsolatban álltak a marikkal is.

A volgai és permi népek közmondásainak közös formai és költői elemeit tette vizsgálata tárgyává A. J. KITYIKOV. A részletes stilisztikai analízis azt bizonyítja, hogy a közismert, és minden nép közmondásaira jellemző sajátságok mellett van néhány speciális jegye is a volgai és permi közmondásanyag-nak. A metafora, a nagyítás és kicsinyítés mellett nagy szerepet játszanak a hangutánzó és a játszói képzésű szavak is. (Ezek a közmondások rendszerint lefordíthatatlanok.) Előfordul a tárgyak „beszélgetése” is, míg a formai eszköz-

zők közül a rímeket, az alliterációkat és asszonáncokat említhetnők (Общность элементов загадок поволжских и пермских финно-угорских народов).

E. Sz. KIURU tanulságos és érdekfeszítő előadást tartott az ingermanlandi folklór jelenlegi helyzetéről (О современном состоянии народной поэзии ингерманландцев). A leningrád környéki kis finnugor néptörzsek eltűnésében van, a háború szétzilálta őket, megritkította soraikat, az utóbbi időkben pedig erősödik köztük az asszimilálódás folyamata. Népköltészetük a végső halódás stádiumába érkezett. Utolsó napjait éli az epikus költészet, egyre több részletet felejtenek el az eredeti szövegekből, egyre nagyobb teret hódítanak az orosz dalok. A folklór műfajok közül legelőbbek a közmondások és a találgató kérdések. Figyelmet érdemel az a tény, hogy az ingermanlandi kultúrában lényegében négy nép, a karjalai, a finn, az észt és az orosz nép tradíciói ötvöződtek.

I. Sz. IVANOV a mari népdal és a karjalai — finn runók közös költői vonásairól beszélt. Az anafora és az epifora gyakori alkalmazása egyaránt jellemzi a mari dalt és a finn runókat. Feltehető, hogy e jellegzetességek végső soron összefüggenek a finnugor népek ismétléses énekeivel. Az alliterációk gondos egybevetése, hangtanuk vizsgálata is arról vall, hogy ez a költői díszítő elem is közös eredetű lehet a finnugor népek költészetében (О некоторых чертах общности поэтики марийских песен и карело-финских рун).

V. A. LATISEVA előadásának az a legnagyobb érdeme, hogy felhívta a figyelmet a komi művelődéstörténet legszínesebb, legsokoldalúbb egyéniségére, K. F. ZSAKOVRA, akit a közelmúlt komi irodalomtörténetei csak mellékesen és viszolyogva említettek néhány sorban mint kulák családból származó idealista filozófust. A rendkívüli tehetségű Zsakov (1868—1926) hihetetlen sok küszködés és megpróbáltatás árán „inorogyc” létére egyetemi diplomát szerzett a századforduló idején Pétervározt, és rövidesen a cári főváros jónevű filozófia professzora lett. Munkássága értékelése túlzott és indokolatlan óvatosság miatt még mindig várat magára. Publikációinak száma 300 fölött jár, tárgykörük igen széles: filozófia, történelem, néprajz, folklór, nyelvészet, matematika, írt regényeket és elbeszéléseket is. Nagy szenvedéllyel és elhivatottsággal kutatta a komi múlt és a komi élet emlékeit, jelenségeit, szépirodalmi eszközökkel feldolgozta és közzétette a kereszténység és pogányság megütkezéséről fellelhető anyagot (Permi Szent István és Pam fősámán küzdelmébe sűrítve a korabeli eseményeket), lelkes és megható beleképzéletes novellákban szólt az első nagy komi költő, I. Kuratov akkor még lappangó kézíratainak csak áhított felfedezéséről. Néprajzi cikkei ma is forrásértékűek. Kifejezetten lebilincselő, korára vonatkozó ezernyi becses dokumentumot tartalmazó autobiografikus trilógiáját Gorkij is feszült érdeklődéssel olvasta végig (Сквозь строй жизни. I—III. СПб., 1913). Kevesen tudják, hogy komi nyelvészeti előadásokat is tartott a pétervári egyetemen, hogy egy ideig a magyar nyelvvel is foglalkozott, hogy disszertációját igen jól kvalifikálva Helsinkiben bíralták el (— többek között SETÄLÄ —). ZSAKOV minden munkáját oroszul írta, majd 1917 után Rigába kerülve — s önhibáján kívül ott rekedve — lettül is publikált. Kézíratai között tudni vélnek komi nyelvűeket is, s állítólag még e század elején tervezetet készített egy komi nyelvű újság kiadására, engedélyt azonban — ismert okok miatt — nem kapott. Szépirodalmi művei között sok az álnépi, áltörténeti írás, kellő óvatossággal azonban ezek is kiaknázhatók forrásként. LATISEVA elsősorban a komi folklór ismert szereplőit keresi össze ZSAKOV műveiből, s felsorolja az író által kigondolt figurákat is. ZSAKOVról szóló kis

kitérőnket egy tőle vett idézettel zárnök. Önéletrajzi regénye utolsó fejezetében számot vet önmagával. Élete tragikus fordulatait, csalódásait boncolgatja itt, s többek között a következő szomorú megállapítást teszi: „Segíteni akarok a zürjének, de semmi eszköz nincs ehhez a birtokomban.” (Жаков К. Ф. и фольклор).

E. I. KÜLMÄSUU a Kullervo szó etimologizálást kísérelte meg. (К этимологии имени Куллерво). A nehéz probléma több irányból is megközelíthető. A híres epizód variációiban különféle alakokban fordul elő ez a név, többek között köznévként, sőt igeiként is (*kullervoilla* 'menni; hangszeren játszani'). Feltűnik többesszámban is. A germán *guld*-ből lett finn *kultá*-t a tárgyaltszó töveként felfogni az ismert elméletek közé tartozik. Az előadó felvetette emellett a balti-finn *kulo* 'tűzvész' szóból való származtatás lehetőségét is. Fejtegetéseit azzal zárta, hogy a probléma megfejtésében nem mellőzhető az eposz tematikus vizsgálata.

Ny. I. KUTOVOK érdekes, hangszerkísérettel és énekkel is illusztrált előadásában a mari hangsúly és ritmus sajátosságaira mutatott rá. (О некоторых особенностях марийского ударения и ритмики в поэзии). A hangsúly kérdését illetően eltérő a nyelvészek véleménye. Az előadó a zene felől próbálta a fogas kérdést megválaszolni. Míg a beszélt nyelvben nehezen észlelhető a különbség a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok között, addig az énekelt szövegben már érzékelhető az eltérés. A hangsúlyos szótagban itt együtt jelentkezik a dinamika, az időbeli hosszúság és más zenei elemek (pl. erősebb hangoztatás). A mari népdal szótagszámláló természete is amellett szól, hogy — az időmérték jelenléte mellett — a dinamikus hangsúlynak van nagyobb szerepe. A mari szépirodalomban — a kezdet korszakában — kettősség mutatkozott. Ugyanazt a verset lehetett szabályos hangsúlyozással olvasni, s akkor vers maradt, vagy beszédszerű kötetlenséggel előadni, s akkor elvesztette vers jellegét. Ma már megszűnt ez a kettősség, szótagszámláló és hangsúlyos versek jellemzik napjaink mari líráját. Mindezek ellenére még tisztázatlan a mari vers kérdése, nincs kidolgozott verselmélet, a hangsúly és a ritmus ügye még a költők számára is problematikus.

Az előadások elhangzása után hozzászólások és viták következtek. Ezek általában kiegészítő, ill. kritikai jellegűek voltak, élesebb polémiák azonban — főként időhiány miatt — nem alakulhattak ki.

A téziseket tartalmazó füzet a maga tematikai gazdagságával éppen csak jelezheti a problémák sokféleségét, a kutatások jelen stádiumát. A füzet alapján készült ismertetés pedig a vázlat kivonataként még kevesebbet ad e jelentős konferencia eredményeiből. Benyomásom szerint egyre színvonalasabb, egyre igényesebb a Szovjetunió finnugor szakembereinek a munkája, s van néhány terület, amelyen különösen imponálóak teljesítményeik. Lehetősegeikből is adódik persze, hogy a toponimika, a régészet, az embertan, a nyelvmelékek feldolgozása vonatkozásaiban mindig tudnak újjal és meglepővel szolgálni a szovjet tudósok. Mind kevésbé jellemző a tematikai szűkösség, mind több a nagy anyagra támaszkodó, több jelenségre is figyelmet fordító komplex szempontú kutatás.

Igen üdvös lenne valamiféle megoldást találni arra, hogy magyar és finn résztvevői is legyenek ezeknek a konferenciáknak (akár csak megfigyelőként), amelyeknek eredményei (és azoknak sokszor helyi kiadványokban meglapuló és senkitől sem ismert előmunkálatai) gyakran nem jutnak el a finnugrisztika nemzetközi fórumai elé.

A szekció ülések befejezése után került sor az ünnepélyes záró gyűlésre. A konferencia munkáját értékelő és köszönő szavak hangzottak el ekkor, a delegációk vezetői mellett különféle intézmények képviselői is felszólaltak. Paul Kokla a «Советское финноугроведение» szerkesztője folyóirata gondjairól beszélt. Kevés kéziratot kap a lap, s igen csekély az előfizetők száma. (Szinte teljes az érdektelenség iránta Magyarországon.) Madis Norvik az 1970-ben Tallinnban megrendezendő III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus előkészületeiről emlékezett meg. A kongresszus iránt a világ minden táján rendkívül nagy érdeklődés nyilvánul meg, több mint háromszázan jelentkeztek előadásra. Végül bejelentették, hogy a következő Összövetségi Finnugor Konferenciára 1972-ben, Szaranszkban kerül sor, s I. Galkin elnök záró szavaival a konferencia befejezte munkáját.

DOMOKOS PÉTER

Kalevala

Das finnische Epos des Elias Lönnrot

Aus dem finnischen Urtext übertragen von LORE FROMM und HANS FROMM; Nachwort von HANS FROMM (388 l. + 2 térkép). — Kommentar von HANS FROMM (345 l. + 2 térkép). München, 1967, Carl Hanser Verlag.

A Kalevala mint a finn nép eposza indult diadalútjára a múlt század közepén, s a köztudat máig ilyenül tartja számon. A tudományos kutatás azonban már rég kimutatta, hogy a karjalai-inkeri énekesektől följegyzett dalok csupán építő kövei voltak a Kalevalának: az összeillesztés, az alakítás, a nagy eposzi építmény alkotása a szerény névtelenség mögé húzódó LÖNNROT műve volt. Ezt a tudományos fölfogást hangsúlyozza a német fordítás címlapja, mely — a korábbi hagyománytól eltérően — Lönnrot nevét teszi a mű élére.

A szöveg-kötet (ezt a továbbiakban — ahol szükséges — I, a kommentárkötetet II jelzi), a fordítással kezdődik, és mindjárt az első pillantásra meglepetést hoz: nem a jól ismert Kalevala-sorokat látjuk, hanem a klasszikus eposzokéira emlékeztető hosszú sorokat. Hogy ez a teljesen külsőleges tipográfiai vonás mennyire más látás-hangulatot sugall, mint a szokott forma, álljanak itt a közismert bevezető sorok, egyben mutatványul is az új német fordításból:

Mich verlangt in meinem Sinne, mich bewegen die Gedanken,
An das Singen mich zu machen, mich zum Sprechen anzuschicken,
Stammesweise anzustimmen, Sippensang nun anzuheben.
Worte schmelzen mir im Munde, es entstürzen mir die Mären,
Eilen zu auf meine Zunge, teilen sich an meinen Zähnen.

A fordítás tehát a fő- és utósort (pääsäe; jälkisäe; Grundvers; Variationsvers) egy hosszú sorban foglalja össze. E külső képpel a mű jellege bizonyos mértékig megváltozik az olvasó számára: a lírai elem háttérbe szorul, s az epikus fogantatás, „Lönnrot homéroszi mintaképe” érzékelhetőbbé válik. „És ha a hosszú sor a vers lefutását lassítja, az olvasó feszültségét növeli, akkor ezzel közeledik ahhoz a megfontolt-ünnepélyes súlyhoz, mellyel e hajdan énekelt verseket olvasni kell.” (II, 5.)

Itt persze, mint FROMM i. h. maga is megjegyzi, vitatkozni lehet az eljárásról. Kétségtelen, hogy ebben az írásképben elhalványul a finn eredetinek — nyilván az énekelt előadással összefüggő — dalszerűsége, és a Kalevala külső formája egész közel kerül a világirodalom más nagy eposzaihoz. De bizonyos az is, hogy ez csupán a szem számára van így. Mert míg az „igazi” hosszú sorok végig súlyos mondanivalót görgetnek, s e széles hullámokban az epikus cselekmény is folyamatosan zuhog előre — addig a Kalevalában az egybeírt két sor második fele (az eredeti utósor) tartalomban és nyelvi formában

visszacsendül az elsőre, ami — az egyenletes áradást megakasztva — a cselekmény menetét is dalszerűen lüktetővé teszi. A párhuzamos soroknak és a párhuzamos motívumoknak (két sziget-epizód, két kantele-játék, Lemminkäinen három északhoni útja stb.) ez a visszhangszerű zengése páratlan a világirodalomban, és egyenes következménye az eposz ugyancsak páratlan keletkezési történetének. A homéroszi példaképnl maradvá: mint MARÓT KÁROLY „A varázsdaltól az eposzig” c. mélyenszántó tanulmányában kimutatta (Ethn. LXIX, 505–33), az Iliászban is van nyoma „a régi ráéneklések és a hatalmas szavak ereje érzésének, egyszóval a Homerost szükségképp megelőzőt varázskorszaknak” (pl. A 233 kk., B 484 kk., E 383 kk.) (i. m. 511); e nyomok azonban nagyon nehezen tapinthatók ki, mert Homérosz mindent elhagyott népi „mintáiból”, ami túlságosan sértegette volna az „epicus color”-t, márpedig a varázssige erősen kirítt volna a heroikus stílusból (i. m. 513). Ezzel szemben Lönnrot nem epizálta a lírai elemeket, hanem úgy iktatta be őket eposza szövédékebe, ahogy énekmondóitól kapta. Lényegileg nem változtatott a tartalmakon, s megtartotta a dalszerű előadás külső képét, a kettős sortagolást is.

Bármily szokatlan azonban a Kalevalát „hosszú sorokban” olvasni, kétségtelen, hogy a kalevalai epika némely ősi vonása, pl. sorpár-ismétlés a „miből mi lesz”-fölsorolással így sokkal jobban szembe tűnik:

Aus des Eies untrer Hälfte wird die Mutter Erde unten,
 Aus des Eies obrer Hälfte wird der hohe Himmel oben;
 Aus dem obren Teil des Gelbeis wird die Sonne weithin strahlend,
 Aus dem obren Teil des Weisseis wird der Mond mit mildem Glanze;
 Was gesprenkelt in dem Ei ist, wird zu Sternen hoch am Himmel,
 Das, was dunkel in dem Ei ist, wird zu Wolken in den Lüften.
 (I: 233–244)

Ez az új német fordítás az első, mely a svéd közvetítést kikapcsolva, teljesen a finn alapján készült. Fő célja volt, hogy a lehető leghívebben tükrözze az eredetit, nemcsak értelmileg és ábrázolásban, hanem a tárgyjelentések és a mondatmenet hű követésében is (II, 5). Hogy ezt az igen nehéz költői és filológiai feladatot a fordítók mily nagyszerűen oldották meg, arról talán az idézett néhány sor is némi fogalmat nyújthat. Az átültetés mindvégig hű, és — amennyire meg tudom ítélni — az eredetinek nyelvi gazdagságát, festőiségét, árnyaltságát, bámulatos leleménnyel adja vissza. A simán lüktető szép trocheusok egyenrangú művészettel közvetítik a német olvasóknak a Kalevala hangulatát, különös, földi és földön kívüli történetésekből összeszőtt, mítosz és realitás kettős fényében sugárzó világát. Kitűnő az állandó jelzők, az ismétlődő fordulatok kialakítása, pl. „Väinämöinen alt und wahrhaft, urzeit-alter Zauberwisser”, „Ambossmeister Ilmarinen, dieser urzeit-alter Hämmer”, „Lemminkäinen leichten Sinnes, er der schöne Kaukomieli”, „Louhi, Herrscherin des Nordlands, Nordlands Alte, arm an Zähnen”, „Auf den Weiden von Väinölä, Kalevalas kargen Fluren”, „Aus dem dämmerdunklen Nordland, aus dem düstren Sariola” stb., stb. Nem kis gondot okozhatott a fordítóknak a finn szöveg dús betűrímelése; a sok pompás megoldást képviselve itt két rövid idézet:

Lemminkäinen leichten Sinnes überdenkt und überlegt es,
 Welchen Weg er wählen solle, welcher Schneeschuhfährte folgen
 (XIV: 1–4)

Mir zur Macht und mir zur Stärke, mir zur Stütze, mir zum Schutze
 Bei den schwierigen Beschwerden, bei den schlimmen Leibeschmerzen.
 (XVII: 265–268)

A német szöveg műfordítás a szó legigényesebb értelmében: híven őrzi az eredetinek tartalmi és nyelvi hangulatát, szövegű és költői. Az új német Kalevalát a finn szakértők is biztonnal az elismerten legjobb fordítások (Vikár, Pavolini, Collinder, I. pl. E. LINKOMIES: Tietolipas 52: 9) közé fogják sorolni.

Az eposz fordítását az 50 ének tartalmi ismertetése követi az 1849-i kiadás nyomán (329–40), kegyelettel ragaszkodva Lönnrot szavaihoz, melyekkel az egyes énekek mondanivalóját röviden összefoglalta.

A hét fejezetből álló Utószó (343–68) kitűnő kalauz mindazok számára, akik e fordítás révén találkozhatnak igazában először Finnországgal, a finn néppel és a finn múlttal. Az I. fejezet (343–7) a Kalevala alapjául szolgáló finn dalok és az eposz viszonyát tárgyalja, a II. (347–57) Lönnrot életével és a Kalevala létrejöttének körülményeivel foglalkozik. Itt különös érdeklődésre tarthat számot Lönnrot elgondolásának és munkamódszerének ismertetése. Tudatosan igényelve maga számára a népi énekesek jogát,

céljának megfelelően szabadon vont át motívumokat és eseményeket egyik összefüggésből a másikba. Fölhasználva a rögzítettlen szájhagyomány nyújtotta tág lehetőségeket, különböző dalokból származó sorokat, esetleg nagyobb részleteket társított, s a variálódó ismétlés stíluselvét úgy alkalmazta, hogy a dalváltozatok vagylagosságát egymásutánná változtatta. Ez utóbbi eljárásának következménye a litániaszerű sorolás, az eposz egyik szembevetendő stílusjegye, ami a daloktól szinte teljesen idegen. E földuzzasztással Lönnrot-nak az volt a célja, hogy a Kalevalában minden „fontos” benne legyen, ami csak alkalmas a finn múlt megvilágítására. Azért adott oly nagy teret az igéző, mágikus szövegeknek is, mert bennük az elődök másfajta gondolkodásának világos kifejeződését látta. Hogy a különböző korú (körülbelül i. e. 500 — i. sz. 1500) és tárgyú (mitikus, kalandos, balladai, lírai stb.) anyagból áttekinthető idő-tér kozmoszt alkothasson — népi mintáit követve — többször azonosított személyeket (pl. Lemminkäinen Ahtival és Kaukamoinennal) és térségeket (pl. különféle helyeket egységesített Kalevala—Pohjola ellentété). Esemény-tömböket képezett, mint pl. Északhon szűzének „hőslése”, Kullervo kalandjai, szampó-rablás stb.; de ezek fölé, a homéroszi minta szerint, az eposzi nagyépitmény feszültség-ívét emelte. Ez ív két hídfője a pohjolai lakodalom és a szampó-háború, azaz összhang és vizsály Pohjola és Kalevala közt. Az eposzi cselekmény „kalevalai korát” egyfelől a világ keletkezése és a kultúrhősök kora (I—II. ének), másfelől az emberiség újkorának beköszöntése (L. ének) fogja közre. E szerkesztéssel az egész világ egyetem vált az eposz történeskeretévé, maga a történes pedig Lönnrot és kortársai számára az elődök feltörését jelentette a kultúra magasába, belépésüket a történelembe. Számukra a Kalevala egyszerre volt történelem és allegória.

Az Utósó III. fejezte (358—61) a finn történelmet vázolja és illeszti be nagy európai összefüggéseibe a közfinn kortól a XVI. századig. A IV. fejezet (361—5) az epikus daléneklés földrajzával kapcsolatban a Finn-öböl és a Fehér-tenger térségeiben zajlott települési mozgalmakról, valamint ezek gazdasági, történeti, művelődéstörténeti okairól szól. Az V. fejezet (365—74) a nagy énekeseket s az énekek különféle (kar, páros, magán) előadásmódját, a VI. (375—81) a kalevalai versmérték szabályait és a kalevala-sor jellemzőit ismerteti. Az utolsó fejezet (381—5) a Kalevala nem-epikus dalkincsével (munkadalok a szó legtagabb értelmében, ráolvasások, eredet-dalok) foglalkozik. A tiszta lírai magatartás döntő többségben panasz, gond, bánat, vágy a földi kínok megszűnése után. „A hátteret ezekhez a paraszti közösség kemény köznapjai adták, és az egy fűdél alatt élő patriarchális nagycsalád szigorú törvényei, melyek az egyeseket sokkal inkább helyezték kötelességek kemény körébe, semmint emberi rokonszeny védelme alá” (382). — Mind a hét fejezet végén bő, annótált bibliográfia van.

A gazdag tartalmú, kitűnően szerkesztett Utósót rövidítésjegyzék és két térkép követi: egyik Finnország települtségéről 800—1300 közt, másik a híres dalgyűjtő területéről.

A kommentár-kötet rövid előszó (5—7) után a kalevalai dalok kutatásának történetét ismerteti PORTHANTÓL napjainkig (9—18). Ez a pompás tudománytörténeti áttekintés a hozzá csatlakozó irodalom-jegyzékkel tömörségében kitűnő tájékoztatást nyújt mindarról, amit két évszázad tudósai a dalok vizsgálata terén módszerben és eredményekben elértek.

Nem kevésbé értékes és élvezetes olvasmányok az egyes énekekhez fűződő bevezető esszék. Ezekben a szerző fölfedi a tartalmi összefüggéseket, előre- és visszautalásokkal segíti az eposz olvasóját a többágú és meg-megszakadó cselekmény követésében. De ezen túlmenően föltárja az illető ének „építőanyagát”, azokat az epikus, mágikus, lírai dalokat, melyeket Lönnrot az adott esetben a szerkesztéshez fölhasznált. Ismerteti a kérdéses dalok keletkezési korát, más dalokkal való esetleges vegyülését, mitológiai, kultikus, rituális vonatkozásait, a dalmotívumok nemzetközi tipológiai, ill. történeti összefüggéseit. Szól a szereplők mitikus, sámános, vikinges vagy balladás vonásairól, más mitológiákban vagy más népköltészetben föllelhető párhuzamairól, az énekek cselekmény értelmezéséről. Kimutatja, hogy az Ős- (1833), az Ó- (1835) és az Új-Kalevala (1849) beosztása mint viszonyul egymáshoz, s hogy esetenként mi indította Lönnrotot a módosításra. Meltatja Lönnrot ösztönös „mozaik-művészetét”, mellyel az eposz anyagát a rengeteg változatból egybeillesztette (81, 112, 143, 213, 235 stb.), valamint „hallatlan érzékét a széthullt összefüggések iránt” (97). Ismételtén rámutat, hogy Lönnrot célja az elődök külső-belső életének tükrözése volt (140, 306), hogy azonban e törekvéseben — egyes részletek folklorisztikus hűsége mellett — számára egy hajdani szellemi valóság stilizált képe volt a fontos, nem pedig a tapasztalatinak pontos másolása (154). Célja érdekében tudatosan etizálta is a cselekményt, egyes epizódokat éppúgy, mint az egész eposzt (36, 58, 64, 267 stb.). Ebből az etizálásból fakad az eposznak az a mélyen jellemző vonása, hogy a nagy vállalkozásoknak nincs végső sikerük; eredménytelen marad Väinä-

möinen ismételt lánykérése, Lemminkäinen három északhoni útja, s részben a szampó meghódítása is (109): nem az egész csodatárgy kerül Kalevala birtokába, csupán széttört darabjai – ezekből viszont néhány szilánk Pohjolának is jut. Mert Kalevala és Pohjola fölött – mint egykor Hellász és Trója fölött – ugyanazon istenek uralkodnak – s a két hadakozó fél közt végül a semleges őselem, a tenger lesz a fő nyertes (262, 271).

A filológiai aprómunka és a nagy összefüggések iránti érzék ragyogóan ötvöződik ezekben a 3–6 lapnyi bevezetőkben, melyek a Kalevalát jól ismerők számára is sok újat tudnak mondani. Kettős irányulásukkal egyrészt mélyebbre vezetnek az eposz sajátos mítikus-realisztikus világába, másrészt térben és időben óriási távlatokat nyitva, beillesztik az eposz egyes jelenségeit az egyetemes emberi fejlődés hatalmas folyamába.

A bevezető tanulmányokat és a hozzájuk adott annotált bibliográfiát követik az ének megfelelő sorszámaival utalt tulajdonképpeni jegyzetek, apró szedéssel 1–4 lap terjedelemben. Szó- és tárgymagyarázat, etimológia, régészet, földrajz, néptudomány, mitológia, történelem, irodalom-, művelődés-, vallástörténet stb., stb. teszi e valóban komplex módszerrel kidolgozott jegyzetek anyagát, melyet a tüneményes sokoldalúság mellett a szoros tárgyhöz kötöttség jellemez. A tömör, többnyire könyvészettel kiegészített jegyzetek kitérnek a Kalevala minden magyarázatot igénylő nyelvi, stilisztikai, tárgyi és tartalmi mozzanataira. Az egyes fordítási megoldásokat illető megjegyzések azt az éberséget mutatják, mellyel a tudós filológus a fordító művészek munkáját ellenőrizte. Ahol a német szöveg bármily kissé eltér a finntól, akár a váltószó hiánya miatt (pl.: I: 328), akár mert az eredeti mondat szerkezet nem volt visszaadható (pl. XXI: 282–90), akár mert a bahuvihi kifejezést föl kellett oldani (pl. XXVIII: 218) stb., stb.: a kérdéses sorokhoz fűződő jegyzetek mindig közlik a pontos fordítást is.

E könyvtárnyi szakirodalmat földolgozó kötet anyaga oly gazdag és sokszínű, hogy a benne tárgyalt kérdéseknek még futó érintése is messze túlhaladná egy ismertetés kereteit. Azért az érdekes okfejtések, szellemes magyarázatok közül itt csupán a kalevalai sámánizmusra vonatkozókból idézek néhányat. Néhol szembevetendő megfelelések mutatkoznak Drószegi Vilmosnak a bibliográfiákban nem szereplő „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” (Budapest, 1958) c. könyvének adataival; e párhuzamok figyelembe vétele talán további motívumok sámános értelmezését is lehetővé teszi.

Tekintve a Väinämöinen–Joukahainen „párbaj” világosan-viaál jellegét, nagyon valószínű Fromm azon föltevése, hogy a találkozások hevesen összezsúpoló két szánrd mögött az állatalakban küzdő sámánok szarvának összeakaszzkodása rejlik (II, 41/93, vö. 42/99).

Minden bizonnyal egyetérthetünk a szerzőnek azzal a fölfogásával is, hogy az archaikus Vipunen-dal elnyelés-motívuma nem származik közvetlenül a középkori látomás-irodalomból, hanem sajátos megnyilvánulása ugyanazon sámáni elvnek, mely a másvilági utazások mítoszának is alapja (II, 125 k.). A sámánfogalom legfontosabb ismérve a tetszés szerint előidézhető, szándékos és közvetlen érintkezés a szellemekkel. Ez érintkezésnek két módja van. Egyik a „megszállás”: a révületbe jutott sámán k i t á t j a s z á j á t, nagyot ásít, s ezzel magába fogadja, l e n y e l i az idézett, ill. megérkezett szellemet; ez a megszállottság tartamára teljesen birtokba veszi a sámánt, úgyhogy az ilyenkor pusztán szócsöve a belé szállt szellemnek (l. Drószegi, i. m. 330 kk., 339). Az eredeti értelem elhomályosultával az „átlagosnál is átrétegzettebb” Vipunen-dalban (l. Kuusi, SK I, 259) később szerepsere történhetett: nem a „tudást adó”, azaz a halott ő-sámán szellemét nyeli le a (révülésbe esett) „tudást kereső” Väinämöinen (Lemminkäinen stb.), hanem – nyilván a látomás-költészet hatására – maga kerül a „bűvigés jeles javas johába”. Ezzel kapcsolatban fölvetem azt a gondolatot, hogy a Vipunen-dal különös kezdő motívuma szintén a sámánhit emlékeit őrizheti: a korhadó sámántestből kinövő fák (ezek Kuusi i. m. 258 szerint a halál óta eltelt időt mérik) azonosak lehetnek a világfát jelképező sámánfával (magyar „táltosfa”), melyen a sámánnak föl kell kúsznia, valahányszor a „fölső világ” szellemeivel találkozni akar (vö. Drószegi, i. m. 278 kk.).

A szellemekkel való szándékos és közvetlen érintkezésnek másik módja a lélek-távozás, mikor tehát a sámán lelke keresi föl a másvilág lakóit. Közismerten ez a tárgya „Väinämöinen alvilági utazásának” (118, vö. 38). Ennek egyik érdekes motívuma, hogy az alvilágiak a hőst nem akarják bebocsátani, mert élő ember, kit „sem kór csapási” nem értek, sem „illendő halált” nem halt! E vonakodásban talán az a sámán-hiedelem tükröződik, hogy a „középső világ” lakója, a földi ember, éppúgy bajt, szerencsétlenséget és halált visz a másik két világba, mint az onnan jöttek a földre (e képzetekről l. Drószegi, Sámánizmus, Budapest 1962: 23 k.).

Väinämöinen lényének alapvetően sámános vonásaira hivatkozva Fromm lehetőséget tartja, hogy a nagy regös-varázsló csodás kantele-játékával eredetileg a révüléskor, azaz a másvilági útján fontos állatalakú segítő szellemeket idézte magához (II, 259).

Ebből az értelmezésből — amely az egyébként meglepő Orfeusz-párhuzamot tárgyatlanná tenné — nem következik szükségképp, hogy akkor a hangszert kipróbáló lények is eredetileg állatok voltak. E föltevésben FROMM (i. h.) joggal kételkedik. KUUSI szerint (SK I, 150) ugyan a hősepike stílusához tartozik, hogy többen sikertelenül próbálkoznak, mielőtt maga a hős látna munkához — mégis megemlítem itt a kalevalai jelenet (XL: 259–310) párhuzamát a sámándob-avatási szertartást, melynek DRÓSZEGI szemtanúja volt: a jelenlévő nemzetségtagok, jöllehet nem voltak sámánok, egymás után verni kezdték a „fölelesztendő” dobot, s maga a sámán csak az után vette kézbe, miután az utolsó vendég is „kipróbálta” a hangszert (I. Samanizmus 52 k., 54; kiemelés tőlem). Sőt talán tovább is mehetünk a sámános értelmezésben: mintha Väinämöinen játékának hatása az az ősi, kultikus elbűvöltség volna melyet a szibériai sámán-szertartások résztvevői — ahogy DRÓSZEGI saját páratlan élményeként leírja — napjainkig átélnek. A dobverés és a sámántánc során a „hanghatások elérték a csúspontot... A nézőközönség most már az ekstázis hipnotikus hatása alá került: mindenütt elragadtatott arcokat lehetett látni, szinte érzékelhetők voltak a víziók és hallucinációk, a résztvevők magukat is a révülés részeseinek érezték” (i. m. 95; kiemelés tőlem). A kantele-játék hallgatóinak és magának Väinämöinennek áhítatos-könnyes elragadtatása mögül mintha ez a kultikus révület sugározna, még abban a csodálatos újraköltésben is, melyet a kalevalai epika fénykorában egy lángész alkotott a kantele eredetéről szóló kora-kalevalai énekből.

A kalevalai epika legvalószínűbb sámánhőse Lemminkäinen, az alakuló, a fejlődő, aki fokozatosan nő föl a kezdetből változatlan Väinämöinen nagyságáig (II, 80). Alakjának régibb germán-keresztény és újabb ó-egyiptomi értelmezésével szemben FROMM a sámáni eredet mellett foglal állást (89 kk., 188). Joggal mutat rá, hogy Lemminkäinen földarabolása nem vehető össze közvetlenül Oziriszéval, mert ez utóbbiéhoz a termékenység gondolata fűződik, amiről Lemminkäinennél nincs szó (II, 108/437–40). Lemminkäinen halála és annak körülményei sámáni képzetkörbe utalnak (105): a (páivölä-) pohjolai kalandok — a legyőzött „haláloktól” kezdve az ünnep mágikus versenyéig — a sámán-avatás folyamatát tükrözik (90, 104 k., 107/407). A vérző kefe FROMM szerint a hős theiromorf alakmása (kefe → sörté → sörtés állat), mely mint „élet-óra” mutatja a sámán sorsát (93/211). Az értelmezéssel szemben kettős kifogást emeltek: 1. nem ismerünk példát arra, hogy sámán-viaskodás (vad)disznó alakjában történne; 2. ha Lemminkäinen sámánharcot vívna, akkor állat-mása nem lehetne otthon, hiszen az küzdene az ugyan-csak állat-alakú ellenféllel; egyidejűleg viszont (emberi) testének kellene élettelenül feküdnie (l. i. h.). Azt hiszem, mindkét nehézség elhárítható. A páivölä-pohjolai jelenetben megítélésem szerint semmi nem utal arra, hogy theiromorf sámánviadalról volna szó. Lemminkäinen útja lélektávozás, ami nem állat-alakban történik (vö. pl. a Vipunen-dalt és Väinämöinen alvilági utazását); célja, hogy a fényes „fölső világ” (Páivölä) szellemeit mágikus hatalma alá hajtja, mintegy kényszerítse kívánsága teljesítésére. E másvilági útja során földarabolják, s ennek jeleként élettelen testét vér lepi el. Ez a sámánválas legfőbb jele és bizonyítéka (l. DRÓSZEGI, A sámánhit emlékei... 120; megjegyzendő, hogy földarabolás nemcsak egyszer történhet, sőt: a híres nagy sámánok testét háromszor darabolják föl, vö. i. m. 107). Figyelembe véve, hogy a Vipunen-dallal és a Väinämöinen alvilági utazásával egykorú Lemminkäinen-dal is sokszorosan átrétegződött, fölvetem azt a lehetőséget, hogy a vérző kefe a vérző test helyett áll: a sámán-hiedelmek elhomályosultával az élettelen, vérral borított sámántest élettelenlenné vált képzetét kiszorította az a divatos mese-motívum, mely szerint bizonyos tárgyak — tulajdonosuk lényében részesülve — a halálos veszélyt vérbeborulással jelzik a hozzátartozóknak. — Ha egyes mozzanatok körül akad is még tisztáznivaló, mindenképp érdeme és erőssége FROMM gondolatának, hogy így ez a különös motívum is beilleszthető a Lemminkäinen-dal jellegzetesen sámános képzetkörébe.

E néhány önkényesen kiragadott részlet csupán töredéke a kötet sámánizmusra vonatkozó anyagának. De még ilyen töredékes képet sem adhatunk itt a többi, nem kevésbé fontos kérdésről, melyekkel a szerző tüzetesen foglalkozik. Fejtegetései nyomán színesen bontakozik ki az olvasó előtt a Kalevala különböző korok hiedelmeiből összeállt, következésképp nem egységes világképe, a szampó bonyolult problematikája, a kalevalai történeti színhelyeinek (Kalevala, Pohjola, Alvilág, „Sziget”) kettős, konkrét-szimbolikus mivolta, a „sziget-epika”, az Aino-epizód, a Kullervo-ciklus történeti-társadalmi háttere stb.

Az óriási tudományos anyag rendezése, a kommentár-kötet céljának megfelelően, Kalevala-központú. De a kalevalai összefüggésből kiszakított egyes kérdések iránt érdeklődőt is gyorsan és jól tájékoztatja a kitűnően szerkesztett Tárgymutató (333–45),

melynek használati értékét fokozza, hogy a címszók alatt nemcsak a lapszámokat közli, hanem rövid utalással azt is, hogy az illető helyen a kérdés mily vonatkozásban kerül tárgyalásra. — Bizonyos, hogy ez a nagy mű, mely páratlan teljességgel tekinti át az eddigi eredményeket s a még megoldásra váról problémákat, alapvető kézikönyv lesz minden további Kalevala-kutatásnak, sőt ezen túlmenően, a finnugor folklór tanulmányozásának is.

A Carl Hanser kiadó szép kiállításában megjelent két kötet költői és tudományos értékét aligha lehet túlbecsülni. A fordítás ihletett művészeit és a kommentáló tudóst köszönet és osztatlan elismerés illeti.

SZ. KISFÁL MAGDOLNA

Pertti Virtaranta: Lähisukukielten lukemisto

Helsinki, 1967. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 287. 239 l.

VIRTARANTA könyve gyakorlati célú: főleg az egyetemi oktatásnak, de a nyelv-tudományi kutatásnak is nagy hasznára lesz. Az olvasókönyv új — eddig jobbra kiadatlan — karjalai, lúd, vepsze, inkeri, vót, észti és lív szövegeket tartalmaz. Ezek egyrészt (a karjalai, a lúd mutaványok és az inkeri anyag fele) a szerkesztő gyűjtéséből, másrészt egyéb gyűjtőktől származnak (vót: ELNA ADLER, inkeri: A. LAANEST, R. E. NIRVI, vepsze: L. POSTI, észti: MARI MUST, lív: E. VÄÄRI).

VIRTARANTA a rendelkezésére álló anyagot az adott nyelven belül a legfontosabb dialektusok szerint csoportosítja. A szövegek hangjelölését a szerkesztő nem egységesítette: általában megtartotta a gyűjtők fonetikus átírását, változtatásai inkább csak technikai jellegűek. Nagy eltérések azonban nincsenek, s ahol ez szükségesnek látszik, a jelölést megfelelő magyarázattal látja el. A szövegek előtt néhány soros jellemzés áll, amely a kérdéses nyelvjárás legfeltűnőbb hangtani és hangjelölési sajátosságaira hívja fel a figyelmet. Ezután a közlő neve (ez néha — elsősorban egyházi személyeknél — hiányzik), életrajzi adatai, a gyűjtés helye és időpontja, valamint a gyűjtő neve következik. A sorrendtől, ha a szóban forgó mutavány másutt is megtalálható, eltér: ilyenkor az adatokat — igen röviden — a szöveg után adja meg. Nagyon hasznosak a szövekhez csatolt, a nyelvjárások elhelyezkedését bemutató térképvázlatok.

A szövegek tekintélyes hányada népköltészeti alkotás (mesék, dalok, találós kérdések, szólások, közmondások stb.), más részét pedig szabad témájú, többnyire persze helyi nevezetességekről, a mindennapi élet eseményeiről, olykor konkrét személyekről szóló elbeszélések adják, amelyek a gyűjtés közvetlen légkörét idéző párbeszéd formájában vannak közölve. A szövekhez fűzött megjegyzések olyan szavakat magyaráznak, amelyek más balti finn nyelvekben nem találhatók meg (ezek gyakran jövevényszók), vagy ha megvan is a megfelelőjük, grammatikai felépítésükben eltérnek azoktól.

VIRTARANTA gyűjteménye megfelel címének: olvasókönyv, annál se több, se kevesebb, s mint ilyen valóban jól szolgálja a balti finn nyelvek rejtelseiben többé-kevésbé eligazodó (főként finn) egyetemi hallgatók tanulmányait s azt a nyelvészt, akinek — megint csak kellő mennyiségű ismeretek birtokában — példaanyagra van szüksége a balti finn nyelvek köréből. Aki viszont ebből a könyvből szeretné megismerni a balti finn nyelveket, vagy terjedelmes nyelvtanok áttanulmányozására vállalkozik előbb, vagy bátran nekiáll az elemzésnek, s maga készít el egy szintaktikai és mondattani problémákra egyaránt kiterjedő grammatikai összefoglalást.

VIRTARANTA összeállítása tehát nem könnyű olvasmány: használata alkotó munkát követel. S mert a nyelvészeti kiértékelést nem is tekinti céljának, jelentőségét inkább példamutató filológiai pontosságában, illetőleg abban kell látnunk, hogy benne egy helyen található anyagot egymáshoz közel álló, egymástól eddig mégis elszigetelten vagy éppen csak összességében vizsgált nyelvek köréből.

LABÁDI GIZELLA

Rédei, Károly: Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik

Göttingen, 1968. Vandenhoeck & Ruprecht. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 71. 139 l.

Az ismertetendő könyv RÉDEI KÁROLY 1964. évi leningrádi tanulmányútjának eredményeit tartalmazza. Rédeknek alkalma volt négy kazymi osztják nyelvmentertől nyelvtani följegyzéseket készíteni és aránylag terjedelmes szöveganyagot is összegyűjteni.

A kazymi nyelvjárás az északi osztják nyelvjárásoknak egyike. Ezek a nyelvjárások sokkal jobban ismertek, mint a déliek és a keletiek. Az északi dialektusok között azonban a kazymi kevésbé ismert, mint pl. az obdorszki, színjai és a serkali. A nyelvjárás szokásait – mint a legtöbb osztják nyelvjárásé – nagyrészt megtalálható a KARJALAINEN–TOIVONEN-féle szótárban. Nyelvtani kérdésekben támaszkodhatunk KARJALAINEN–VÉRTES „Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten” című könyvére (MSFOu. CXXVIII, 308–329). Szöveganyagot Pápay gyűjtésében találunk: PÁPAY–FAZEKAS: „Északi osztják medvénekek” 47–101, de STEINITZ „Ostjakische Grammatik und Chrestomathie” című műve is tartalmaz kazymi szövegeket (114–133).

A kazymi nyelvjárás 1933 és 1940 között az osztják irodalmi nyelv alapjául szolgált. Ez időben számos kiadvány látott napvilágot; Steinitz könyve 30 művet említ meg, amelyek a kazymi nyelvjárásra alapozott irodalmi nyelven jelentek meg. 1940 után sem szűnt meg teljesen kazymi-osztják nyelvű könyvek kiadása. Nekem két ilyen kiadványról van tudomásom: Chvataj-Mucha–Obatin–Akszarina „Bukvar” (1958) és Russzkaja „Samoučitel’ chantyjskogo jazyka” (1961).

Ezek az utóbb említett cirill-betűs kiadványok azonban nagyon nehezen szerezhetők meg, s ezért anyaguk csak igen kis mértékben került be a tudományos életbe. Az újabb szovjet publikációk hozzáférhetetlensége, a korábbi szöveganyag szűkös volta miatt RÉDEI följegyzései nagyon hasznosak.

RÉDEI könyve két részre tagolódik: Skizze der Grammatik (9–31) és Texte (32–139).

A nyelvtani vázlaton belül a következőkre hívjuk föl a figyelmet. A magánhangzórendszer RÉDEINél 8 fonémából áll (9. l.). Ezzel eltér STEINITZTől, aki (Ostj.Vok. 15) 9 fonémával számol. Az *e* és *ε* hangok ugyanis Rédei szerint az (*e*) fonéma allofónjai. Azt hiszem, RÉDEI állásfoglalása helyes. Megemlítem, hogy Russzkaja is csak egy (*e*) fonémát ismer (i. m. 5).

Nyilván elírás van a következő mondatban (13): Im Fall von *mp*, *nt*, *ŋk* und *ŋx* fallen die erten Konsonanten aus: *mp* > *m'*: *amp* 'Hund', *am'ŋen* 'zwei Hunde'...” A *p* az *mp* mássalhangzókapcsolatokban második hang.

Az alaktani rész messzemenően megegyezik KARJALAINEN följegyzéseivel, azzal az eltéréssel, hogy RÉDEI a névszóknál – a valóságnak megfelelően – csak három esetet ismer: nominativus, locativus és lativus. Kisebb különbség figyelhető meg az igék passzív ragozásánál: Du. 1. *mā'ijmən* (Karj. *mā'ijmən*). Du. 2. *mā'ijten* (Karj. *mā'ijten*) stb. Érdekes a többes második személyű névmás: *nin* 'ihr'. KARJALAINENNél *nān* van, ugyanez az alak használatos a serkali és a muži nyelvjárásban is (STEINITZ: i. m. 61) *nān*, illetve (RÉDEI, Északi-osztják nyelvtan 21) *nān*. Russzkaja viszont *nən-t* ír (i. m. 83).

Russzkaja könyvének adataitól több ponton is eltéréseket mutat RÉDEI gyűjtése. Így pl. a számneveknél. 3: Rédei *χṛām*, Russzkaja *χṛām*; 4: Ré. *nāa*, Ru. *nāa*; 9: Ré. *jartjan*, Ru. *jarjan* (i. m. 59).

A névmásoknál több helyen *ə* áll *i* helyett Ré. *nin* 'ihr beide', Ru. *nən*; Ré. *ain* 'sie beide', Ru. *ən*; Ré. *əw* 'sie', Ru. *əw*.

Van eltérés a névszó- és az igeragozásban is. Ré. *ewerəamən* 'die beiden Töchter von uns beiden', Ru. *pəχəamən* 'a mi kettőnk két fia' (i. m. 102); Ré. *mānəm*, 'ich gehe', Ru. *werəm* 'csinállok' (i. m. 21); Ré. *mānəŋən* 'ők ketten mennek', Ru. *werəŋən* 'ők ketten csinálnak' (uo.) stb. A participium praeteritum képzője Rédeinél *-əm*, Russzkajánál *-om* (i. m. 135).

Sajtóhiba van a névszóragozás táblázatában (14. l.): *təxənən*, helyesen *təxəŋən*.

A szövegeknek nagyobb része (32–100 l.) eredeti osztják anyagot tartalmaz, a többi (100–138 l.) oroszból való fordítás. A párhuzamos német szöveget és a jegyzeteket leszámítva az osztják nyelvű rész kb. 25 oldalnyira tehető. A szövegek változatos tartalmúak: elbeszélések az osztjakok hiedelmeiről, szokásairól, a medve kultuszról, mai életükről. Ezenkívül négy mese és négy dal tartozik még az eredeti gyűjtéshez.

A német szöveg nem követi szolgáiban az osztjakot. A nehezebb részeknél szögletes zárójelbe tett szó szerinti fordítás könnyíti meg a megértést. Az egyes szövegrészek után található jegyzetek is sok esetben adnak útbaigazítást. E jegyzetekben RÉDEI utal az orosz és a zürjén jövevényszavakra. Egy-két jövevényszó azonban említés nélkül maradt. Így (46. l.) *šos* 'Uhr', vö. or. *učac*; (44) *nūša* 'arm', vö. or. *рука*; (10) *pörtən* 'Arznei' < zürj. vö. Fokos, ALH. III, 282; (78) *jökansa* 'osztatott (pass.)' < zürj., vö. Karjalainen, OL. 80.

A szövegekkel kapcsolatban még a következőket jegyzem meg:

(32 : 2/2) *müj pāta* 'miért' nincs fordítva.

(uo. 2/3) *nür* 'Rache': KARJALAINEN–TOIVONENNál (589), PÁPAY–BEKÉNél (46) és STEINITZNél (150) *nür* van.

- (uo. 2/11) *sär'*: helyesen *sär'*.
 (36 : 1/3) *wan-kütə* 'gyakran' nincs fordítva.
 (uo. 2/5) *təmə mǎnti marəən* 'az égbe menetele idején' nincs fordítva.
 (uo. 3/3) *jüpiən*: helyesen *jüpijen*.
 (38 : 1/3) *təmə-mǎtte-jəən*: három szónak irandó.
 (46 : 5/5) *wüət* után nem kell pont.
 (48 : d) Az osztják cím a szövegbe van szedve.
 (52 : 1/12) *üka-šp̄i jōχ ān' mǎnə, χütələ* 'ü.-š. nem megy haza, szánkázik' nincs fordítva.
 (56 : 3/2) *kerijə*: helyesen *kerijə*.
 (58 : 2/7) *sət χə p̄lā lāā'asti, šōras χə p̄lā lāā'asti jōχəŋə, ŋəŋə j̄ləw* 'száz férfi ellen harcolni, ezer férfi ellen harcolni tjjá, nyílássá leszünk' nincs fordítva. Vö. később (60 : 3/4).
 (64 : 1/2) *āŋke ewəŋt χāšəm tās ān' tǎjə, wüš ān' tǎjə* 'Sie hat kein von ihrer Mutter überkommenes Vermögen, sie hat kein von ihrem Vater überkommenes Vermögen'. A fordítás nem helyes. Így kellene hangzania: 'Anyjától maradt vagyona nincsen, ruhája nincsen'. Vö. (K. T. 98) *wüš* 'Kleidung'.
 (uo. 1/6) *ŋəjje-χə'ə* *təp āntəm* 'ihr Tuch ist nicht da'. Nem tudom, helyes-e a *ŋəjje-χə'ə* írásmód. Amint a jegyzetben RÉDEI is utal rá, a *χə'ə* az *āntəm*-mal van szorosabb kapcsolatban. Vö. (K. T. 379) *χə'ə āntəm* 'es ist nichts von ihm zu sehen und zu hören'.
 (70 : 3/9) *pōrajemə j̄is* 'a mi kettőnk ideje eljött' nincs fordítva.
 (76 : 2/20) *Aesət-jāšet* 'ettek-ittak' nincs fordítva.
 (84 : 2/22) *ar ōχəp* 'sok fejű' nincs fordítva.
 (92 : 15/5) *pūšema*: helyesen *pūšena*.

A szövegek közül csak az eredeti osztják szövegeket olvastam át. Az érdekes olvasmányok, a megértésüket segítő jegyzetek, a jól áttekinthető nyelvtani táblázatok meggyőzték arról, hogy RÉDEI könyve értékes hozzájárulás az osztják nyelvről szóló szakirodalomhoz. Változatos tartalma alkalmassá teszi arra, hogy az egyéni kutatáson kívül például az egyetemi oktatásban is felhasználhassuk.

MIKOLA TIBOR

Gert Sauer: Die Nominalbildung im Ostjakischen

Berlin, 1967. Akademie-Verlag. Finnisch-ugrische Studien V. VI + 254 l.

GERT SAUER tanulmánya a Finnisch-ugrische Studien című jeles berlini sorozat ötödik köteteként jelent meg. A sorozatban eddig kiadott munkák ma már nélkülözhetetlen segédeszközei a finnugor nyelvészeti kutatásoknak: WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des ostjakischen Vokalismus (1950), WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des wogulischen Vokalismus (1955), WOLFGANG SCHLACHTER, Studien zum Possessivsuffix des Syrjänschen (1960), WOLFGANG STEINITZ, Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus (1964, 2. kiadás). A sorozatnak méltó folytatása a most ismertetendő kötet, melynek révén immár feldolgozottnak tekinthetjük az osztják nyelv képzőinek problematikáját, ugyanis GERHARD GANSCHOW Die Verbalbildung im Ostjakischen (Wiesbaden, 1965) c. tanulmánya és SAUER munkája együttesen átfogó képet adnak az osztják alaktan e fontos területéről.

A kötet felépítése: bevezetés (1–5), belső keletkezésű, nem affektív képzők (6–126), belső keletkezésű, affektív képzők (127–170), jövevényképzők (171–188), majd a határozószók képzőszerű ragjait, a névszói eredetű képzőszerű utótagokat, a képzők elidézte tömagánhangzó-váltakozást, a képzők magánhangzó-elemének történetét tárgyalja a szerző (189–230). Ezt a rövidítésjegyzék (231–240) és a képzőknek nyelvjárások szerint csoportosított mutatója (241–254) követi.

A bevezetésben a szerző röviden utal azokra a korábbi munkákra, amelyek az osztják nyelv képzőivel foglalkoztak. SAUER előrebocsátja (3), hogy korrigálni kívánja GYÖRKÉNÉ és LEHTISALONAK az uráli képzőkről írott tanulmányában (Die Wortbildungslehre des Uralischen. Primäre Bildungssuffixe. Tartu, 1934, illetve Über die primären

ururalischen Ableitungssuffixe. MSFOu. 72. Helsinki, 1936) fellelhető tévedéseket. Egyúttal ismerteti a primér képzők négy szerkezeti típusát (3–4). Ezek a következők: 1. egyszerű képzők, amelyek egyetlen mássalhangzóból állanak, pl. *-(ə)l*, *-(ə)m* stb., továbbá idetartoznak az egy mássalhangzóból és teljes magánhangzóból álló képzők is, ezek utóbbi eleme azonban másodlagos, pl. *-al/-äl*, *-la/-lä* stb.; 2. az egynél több mássalhangzót és egy magánhangzót tartalmazó, történetileg összetett képzők, pl. *-lap*, *-líp/-lip* stb.; 3. az egynél több mássalhangzót tartalmazó, de nem összetett képzők, pl. *-laγ*, *-laŋ* stb.; 4. egy magánhangzóból álló képzők: *-a/-ä*, *-i/-i*. A primér képzők többsége denominális és deverbális jellegű is lehet.

A szerző a belső keletkezési (értsd: ősi és az ezek összetételéből alakult) képzőket nem affektív és affektív csoportra osztja. (GANSCHOW fentebb említett művében expresszív és nem expresszív képzőkről beszél; ezek megfelelnek SAUER terminusainak. Az affektív ~ expresszív, nem affektív ~ nem expresszív műszókat nyilván tanáruktól, STEINITZTől vették át, akinek vokalizmustanulmányaiban és osztják szótárában is találkozunk e fogalmakkal.)

A szerző szerint affektív képzők a palatalizált vagy retroflexív mássalhangzójú, továbbá az *r*, *k* és *s* (*ś*, *š*) elemű képzők (127). Ezen mássalhangzók fordulnak elő az affektív alapszavakban is (l. uo.). Nem vitatjuk az ilyen elemeket tartalmazó képzők és tövek esetleges affektív, expresszív jellegét. az azonban kétséges, hogy szolgálhat-e ez osztályozási alapul. Érdekes volna tudni, hogy vajon milyen tudományos módszerrel állapította meg a szerző az alábbi képzett szóalakok alapszavának affektív voltát (129) *jīkel* stb. 'Gabelung', *pūka* stb. 'Stellholz (and der Falle, dem Bogen ua.)', (131) *win'li* stb. 'Haken zum Aufhängen des Kessels', és miért tartja affektívnek a (152) *sil* 'Rand', (159) *qnt*, *unt* 'Inneres, Leib' szavakat. Az affektív képzők fejezetének bevezető soraiban (127) SAUER azt írja, hogy e képzők az affektív szavak képzésére, az affektív színezetű alapszók továbbképzésére és kicsinyítésre szolgálnak. Csak az egyes képzők tárgyalásakor derül ki, hogy sok képzett szó még a szerző felfogása szerint is legfeljebb csak részben affektív vagy egyáltalán nem affektív természetű (l. az affektív–kollektív és a kollektív jellegű származékokat: 162, 164, 165, 166, 167 stb.). Osztályozási rendszerének következetes megvalósítását az jelentette volna, ha a jövevényképzőket is affektív, illetve nem affektív csoportba sorolta volna be, vagy legalább közölte volna, hogy felfogása szerint melyik csoportba asszimilálódtak, illeszkedtek be.

Érdemes lett volna a 'Pelz, Fell, Haut' jelentésű **-ni/*-ni* képző (48–49) származását közelebbről megvizsgálni, ugyanis megkülönböztetett helyet foglal el a képzők között azáltal, hogy a képzett szó jelentését alapvetően meghatározza.

SAUER néhány idegen képzőt is bevon a jövevényképzők körébe, vagyis olyan elemeket is tárgyal, amelyek nem részei az osztják morfológiának. Már abban az esetben is jövevényképzőről beszél, ha az idegen eredetű képzett szón kívül annak alapszava is meghonosodott az osztjákban, de osztják szótövekhez nem járul. Mivel a szerző közli a kölcsönzött szó eredetjét is, az olvasó azonnal eldöntheti, hogy valóban jövevényképzőről vagy csak idegen eredetű szavak képzőjéről van-e szó. Egyetleneg bizonyosat sem találunk a következő képzőknek az osztjákban történt meghonosodására: (zürjén:) *-a*, *-ja* (172), *-ən* (174), **-as/*-äs* (175), *-ət* (176), *-at*, *-ät* (177), *-tek*, *-tak* (177–178); a *šitak* is zürjén jövevényező, ez ugyanis a *šj* 'Laut, Klang stb.' [Fokos, Syrjänisches Wörterbuch 990/a] szónak a *-teg*-ragos alakja, (orosz:) *-əš* (182), *-šik* (183), (szamojéd:) *-mä* (186), (vogul:) *-ike* (186), (tatár:) *-ɣan* (187). Ugyancsak jövevényiszavakban szerepel az orosz *-ok* kicsinyítő képző (184) és a tatár *-ɣal* képző (188). Az *-epšan*, *-əpsi* csak jurák jövevényiszavakban fordul elő, és az sem bizonyít semmit, hogy az eredeti *ʃdalaɣɯʃ* (н) 'скребок для выделки шкур' (TEREŠČENKO, Ненецко-русский словарь 827) szamojéd szó rövidebb, *jottɬp* 'скребок для меха' alakban honosodott meg, „wo offenbar eine Angleichung der fremden Endung an das einheimische Suffix *-əp* erfolgt ist” (186).

SAUER olykor-olykor a fonológiai terminus technicusokat a morfológia terminusai-val keveri, vö.: „*-ə* ist hier kombinatorische Variante des Suffixes *-i/-i* neben *j*” (119. lábjegyzet). „Zum Bestand der affektiven Suffixe gehören in erster Linie palatalisierte oder retroflexive Konsonanten...” (127). „Zum Bestand affektiver Suffixe gehören weiter die Laute *r*, *k* und *s* (*ś*, *š*)” (uo.). Tehát az egyetlen fonémából álló morfológiai egységet (morfémát) a fonémával, illetve a hanggal azonosítja.

SAUER helyenként az „Umgangssprache” és a „Literatursprache” fogalmával operál. Voltaképpen nem beszélhetünk sem irodalmi, sem köznyelvről az osztják esetében, és ezen a tényen mit sem változtatnak az utóbbi évtizedekben életre hívott „irodalmi” nyelvek (!). Legfeljebb osztják írásbeliségről lehet szó, miként a legilletékesebb, TEREŠKIN is vallja: „...письменность на хантыйском языке развивается в настоящее время фактически на пяти диалектах, на которых изданы буквари и некоторые другие

учебные пособия» (Языки народов СССР. III Финно-угорские и самодийские языки 321). Ugyanezen okból nem tartjuk feltétlenül szükségesnek az Über die Wiedergabe der russ. Adjektivendung in der ostj. Literatursprache című részt (184–185), mivel az osztjákba átültetni kívánt orosz szókins és annak fűrese – sem nem orosz, sem nem osztják – alakítani megformáltsága ma még talán közömbösnek mondható az osztjakok nyelvhasználatának szempontjából, és csak hosszabb idő elteltével lesz érdemes e nyelvújítás hatását megvizsgálni.

E kisebb hiányosságoktól eltekintve a könyv egységes és világos képet nyújt a képzőkről, amelyek alfabetikus rendben követik egymást oly módon, hogy előbb az egyszerű, majd az összetett képzőket veszi sorra a szerző. SAUER bőséges példaanyag segítségével mutatja be az egyes képzőket, szól azoknak produktív vagy improduktív voltáról, valamint felhívja az olvasó figyelmét a nyelvjárási különbségekre. Hasznos, hogy tárgyalja a képzőszerű utótagul szolgáló névszókat és a többeli magánhangzó-váltakozást. Csak elismeréssel adózhatunk GERT SAUERNAK azért az alapos munkáért, amellyel összegyűjtötte és feldolgozta osztják rokonaink nyelvének képzőit. SAUER tanulmánya érdemes, teljességre törekvő munka. Bizonyára a teljesség igénye eredményezte túlzásait, ám így is rendkívül hasznos kalauzszul szolgálhat mindazoknak, akik tájékozódni kívánnak az osztják névszóképzők birodalmában.

HONTI LÁSZLÓ

Erzsébet Beóthy: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen

Bloomington – The Hague 1967. UAS 84. XXXII + 241. l.

1. Újdonságként üdvözölhetjük (vö. mégis HAJDÚ: ALH I, 171) a szerzőnek azt a vállalkozását, hogy valamennyi finnugor nyelvben megvizsgálta a szavak egy meghatározott szemantikai csoportját. A téma maga egy sor olyan elméleti problémát implicál, mint általában a nyelvek közötti szemantikai jellegű összehasonlítások kérdése. Sajnos azonban az előttünk levő munka ezeket – éppenúgy, mint a szemantika egész elméleti problémakörét – nem érinti.¹ A szerző felteszi a noetikus É, K, D, Ny kategóriákat („feltételezettek” a koszmiederi értelemben, Beiträge zur allgemeinen Syntax, Heidelberg 1965, passim) arra gondolván, hogy ezekre minden nyelv rendelkezik elnevezéssel és e téren azokban a nyelvekben is egyértelmű (iránytű segítségével mindig konkretizálható) fogalmakkal („tulajdonnevekkel”) találkozunk,² amelyekre a finnugor nyelvek szókinsét lefordították. Ezt az elvi megfontolást véve kiindulópontnak a szerző munkájában összegyűjti ezeknek a fordításoknak az egyes finnugor nyelvekben alapul szolgáló kifejezéseket. Ne vitassuk – bárha szívesen tennénk is – helyes-e ez az eljárás. Nézetem szerint napjainkban minden nyelvészeti munka elméleti megalapozottságot követel.

Az anyaggyűjtés, amelynek célja a finnugor nyelvek égtáj-elnevezéseinek összegyűjtése volt (elsősorban azonban a főégtájak fontosak), a magyarban KISPÁL MAGDOLNA munkájára (NyK 52, 1944–48 : 50, 130, 185), a finnben pedig SAARA ANTILÁNAK még kiadatlan laudatur-dolgozatára (Über die Benennungen von Himmelsrichtungen in den finnischen Dialekten, 1952) támaszkodik. Voltaképpen csak a vogul, a karjalai és a lúd adatokban kapunk jelentősen újat.³ Gyűjtőmunkája során a szerző elsősorban a szótárakat nézte át, persze nem mindet. Meglepően hézagos a mordvin anyag. Itt szükség lett volna még többek között a következőkre: RAVILA: JSFOu. 61; BUDENZ: NyK V, XVI, XIX; SZILASI: NyK XXIV és mindenekelőtt JEVSEVJEV, Erzän-ruzon valks. A permi anyag gyűjtésekor a szerző nem vette figyelembe WIEDEMANN szótárát – mint később látni fogjuk, ez káros következményeket vont maga után –, valamint T. K. BORISOV talán kevésbé ismert munkáját (Udmurt kiljukam, Izsevszk 1932). Végül pedig – nézetem szerint – a lapp anyagnál ajánlatos lett volna hasznosítani a régebbi lapp szótárakat is. Nem világos előttem, hogyan lehetnének már a priori meggyőződve arról, hogy azok „hang- és jelentéstani szempontból alig nyújtanak valami újat a szótörténet szá-

¹ A munkának az első oldalon ismertetett feltételei kapcsán csak arról értesülünk, hogy a téma „lebilincselő”.

² Ez egyébként az É stb.-re csak mint irányra vonatkozhat. A fogalomnak egy másfajta használatával van dolgunk, ha az ebben az irányban található területről van szó. Németországból kiindulva például Afrika kétségtelenül délen fekszik, de ha azt mondom: „Dére utazom”, legfeljebb csak arra gondolhatok, hogy Szieliáig vagy a Gibraltárig. Ez a különbség fedezhető fel talán a fi. *pohja* és *pohjanmaa* esetében is. A szerző mindezt figyelmen kívül hagyja.

³ Ha már a szerző áttanulmányozta a finn nyelvjárási gyűjtéseket, miért nem vette igénybe ennek megfelelően azokat a gazdag anyaggal rendelkező magyar nyelvjárási szótárakat, amelyek KISPÁL munkája óta megjelentek?

mára”. Bár a szótárakon kívül a szerző szöveggyűjteményeket is szorgalmasan átnézegetett, de — úgy tűnik — ezt a munkát találomra végezte. PAASONEN—RAVILA mordvin és KANNISTO—LIIMOLA vogul szövegeit felhasználta, ugyanakkor egy cseremiszi és permi szöveggyűjtést sem vett figyelembe.

A munka központi része az összegyűjtött anyag bemutatása. Ebben a részben minden probléma az etimologizálás elvének van alávetve, azaz a „dolgozat lényegében egy etimológiai vizsgálat” (1. p.).⁴ Nem tudom belátni, mi az értelme ennek a következetesen megnyilvánuló szemléletmódnak. Véleményem szerint például a m. (népnyelvi) *melegoldal* 'D' magyarázatához semmiképpen nem járul hozzá az a körülmény, hogy a *meleg* ugor eredetű (etimológiája megtalálható a SzófSz. 201. lapján), az *oldal* esetében pedig be kell érünk az ismeretlen eredet tényével. Az az olvasó, aki ezek után — az anyag bőségét (700 szó) tekintve teljesen érthető módon — az etimológiának egy kincsebányáját várja a műtől, csalódik. Új etimológia alig található, a szerző az esetek többségében érdemi kritika nélkül⁵ átveszi a legismertebb etimológiai szótárak (SKES, SzófSz., MUSZ., EtSz.) és a megfelelő chrestomathiák egyeztetéseit. Az olykor-olykor megmutatókozó önálló kezdeményezések pedig nem mindig örvendeztetnek meg minket: 73. l.: a szerző a lúd *tšura*-t 'Seite' az orosz чир 'halt, nicht weiter, rühr mich nicht an' átvételének tartja (miért nem lapp jövevényszó: Т čorra 'harju', А čoar 'syrja, raja'; további alakváltozatok: АИМ: MSFOu. XLV, 255); 170.: a зүрj. *vič-ko* 'Kirche' (a szövegben *vič-ko!*) szót egy *vič* patronimicumból származtatja, ahol valószínűleg az *evič* (az orosz -осун-ból) hapax legomenonra gondol (WICHMANN, SWsch. 48b). (Vö. ehhez FUCHS: FUF XXXII: 170). Néhány további kisebb példát l. alább.

A dolgozat említett alapelve miatt kevés hely marad egy fogalom valóságos hátterének megvilágítására. Természetesen sok elnevezésmód sztereotíp, de mégis szeretnénk bővebbet megtudni az olyan érdekes kifejezésekről, mint a fi. Karunki *rautapohjoinen* (57. p.) és az osztj. *alla jil* (45. p.).

2. Hogy az összegyűjtött anyag teljességéről és megbízhatóságáról képet tudjak nyújtani, áttekintetem — csak felszínesen — az osztják, a permi, valamint egy kevésbé a mordvin gyűjtést is. Ez utóbbinál csupán azzal törődtem, ami éppen felkeltette a figyelmet. (Az átírás — magától érthetődően — Décsy, Einführung; az osztjákra: UAjb. 32, azaz a magánhangzó-hosszúságot, amennyiben a hosszú magánhangzó oppozícióban áll rövid párjával, betűkettőzés jelöli, minden más magánhangzónak egyszerű betű a jele.⁶ A számozásban a szerző eljárását követem.)

Zürjén: (12.) l. 1. I *vojvyv* helyett: *vojvyy*, V *ojvyv* helyett *vojvyv*; 1.2. Le. *vojvyv* *dor* helyett: *vojvyl dor*; 1.3. a *voj* 'É' jelentésben nem fordul elő a régebbi zürj. szótárakban (WICHM., FOKOS), de vö. FOKOS 1245, V Ud. Pr.; 3.1. Pr. *lunvyl* helyett: *-vil*, I *vyv*; 4.1. a *rytyv* FOKOSnál 'nyugati' jelentésben csak V VO-ban, a *retov* pedig csak az Ud.-ban létezik és nem a Le. Pr.-ban,⁷ további nyelvjárások a Strav.Sl.-ban. A *rytyv* és a *rytyv* természetesen nem azonosak olyanformán, hogy a *-v* -*t* után kiesett volna, bennük ugyanis ugyanazzal az *-yv* képzővel van dolgunk, mint az *asyl* szóban. — A szerző nem vette fel a *voila-dor* 'Nordseite, Nordgegend' (WICHM. 344, FOKOS 1246) szót, amely az Ud.-ban párt alkot a *lunla-dor*-ral. WIEDEMANN szótárából még a következő adatok vonhatók bele a dolgozat tárgyalási körébe: É *voila*, *voivylla*, DNy. *lun-vyla-rytyla kost*, *lun-ryta kost*, *lun-vyl rytylla dor*⁸, DK *lun-vyla-asyla kost*, *lun-vyl asylla dor*⁸, *luna-asyla kost*; továbbá a dolgozatban is szereplő *voj*, *oi* 'É' és *lun-šor* 'Mittag, Š' (amely tehát nem csupán UOTILA Chrestomathiájában található meg).

Votják: hiányzik: MUNK. Lex. 642. *uj-šor-važäs*, 540. *džyt-pal*. WIEDEMANN: Ny. *džytla pal*, *šundy-pukšon*, *vi pal* (nyugaton, északon!)⁹, D *lym-šir*, K *nun-aže pal*

⁴ Bár a szerző maga kijelenti, hogy kellő figyelmet fog szentelni a szemantikai tényezőknek, mivel az etimológiai megállapítások egyszersmind a jelentésvizonyokat is magyarázzák, ezt a tervét azonban sajnos nem látjuk megvalósulni.

⁵ Ha a gazdag anyag meg is gátolja a széleskörű kutatásokat, a szerzőnek lehetett volna bátorsága ahhoz, hogy két, ugyanabban a corpusban felbukkanó szót összekapcsoljon: az osztj. *älən* 'Morgen' és a zürj. *asyl* id. elég tűrhetően összefüggésbe hozható egymással a szigorú hangtani megfelelések — E. LEWY kifejezésével élve „lautpolizeilichen Bestimmung” (Kl. Schr. 289) — alapján: az *-il*-re vö. KÖVESI M., A permi nyelvek ősi képzői, 185, az *-ən*-re SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen, 53; a vokalizmusról STEINITZ, Fiigr. Vok. Nr. 179., nyilvánvalóan kétkedve ITRONEN: FUF XXXI, 266. Így természetesen le kell mondanunk az *älən*-nek MUNKÁCSI által javasolt (NyK XXVI, 17) és STEINITZ által elfogadott (Wb. 63) ősröksági kapcsolatáról a vogE. *älpal* (BEÖTHY nem említi: 48.) szóval.

⁶ Nem hiszem, hogy el lennének ettől ragadtatva azok a képzett osztjábólólógusok, akik hozzászóltak STEINITZ értelemeszerű átírásához.

⁷ A szerző tehát — itt levonhatjuk ezt a következtetést — nem kezelte helyesen a zürjén szótárakat.

⁸ Bizonyára TALLQVISTNAK tulajdonított adat, amelyet a szerző a „sok fáradozás ellenére” sem tudott megtalálni (8. p.).

⁹ Vö. First Votjak Grammar ed. DÉCSY, 14. l.

(BEOTHYÉNÉ 190. p.), *É juzges pal⁹, wien tsuk kusyp pal.⁸* 13.2.6. a *tsukpal* nemcsak irod. nyelvi, hanem MUNKÁCSI által (MUNK. 540) Sar.-nak megadott és nyilvánvalóan ősi szó.⁹

Osztják: (3.) 1.1. A *jít, jíl* stb.-nek az *ül*-ből való származtatása hangtanilag lehetetlen. Ennek a spekulációnak esett áldozatul a Vj. *ül* is. A szó nem nyugati nyelvjárási szó, csak a V Vj.-ből hiányzik, tehát a Trj.-ra nem „kell feltételezni” (helyesen KISPÁL); 1.2. A J-ban is van adat; 1.3. A 'Nordseite' nem eredeti, hanem a KT-ben megadott jelentése a szónak (elvileg: ha egy fogalmat az É stb.-vel adhatunk vissza, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a „szószerinti fordítás” csak a nyelv egy korábbi stádiumára bizonyul igaznak; ez a kifogás érvényes a bizonyítékok egy nagy részére); 1.5. A *voot* 'Wind' etimológiája nem bizonytalan, mivel ez jövevényszó az árából; a *jít vot* PATKANOVNÁL csak 'Nordwind' jelentésben szerepel (helyesen KISPÁL); 1.6. A PATK. *jítvöt pēlek*-nek nincs hangtani variánsa sem KISPÁLNÁL sem a KT-ben (gyaníthatóan a Trj. *jiaa wāltā pālāk* kifejezésre gondol a szerző, mivel ez nem található az anyagban); 1.7. Trj. *jiamawyea* helyett: *jiamāy₀ea*. A *māy₀ea*-t természetesen nem lehet összekapcsolni a Ter. Oč. *mooyal* (nem *mogell*.) szóval. Inkább a *māy₀ea* 'Brust' (KT 514) szóval azonosítható és így módon a *mell* stb.-hez tartozhatik (vö. *mell-mellék-mellett*). 1.8. *alla* helyett *elle*; 1.9. Trj. *J petejia* (nem *-tt*). A felvett adat természetesen nem az Irt.-ból származik (helyesen KISPÁL); 1.11. az *oves* szó nem 'É' jelentésűnek van adatolva a KT-ben a Ni., Kaz.-ra; 1.12. A *nim ~ nik ~ namān* kapcsolatot már a PD-ban is megtalálhatók (139) [meg kellene vizsgálni, mit ért PAASONEN az „Lp.” jelölésen (135)]; 1.13. A *nimalen* 'É' jelentése csak a Kaz.-ban mutatható ki (helyesen KISPÁL); ezen kívül helyesen: Š *ooten*, Sy. *oolen*; STEINITZ adatai a Szinja, nem pedig a Szigma vidékéről valók (ugyanaz von.: 3.2.9.); 2.1. Kaz. *xaleewet*, nem *xo-*; 2.3. Ni. *xoteewet*, nem *xateewat*; 2.4. *peele*; 3.2.6. Hiányzik a vogulra való utalás; 2.9. *aatenzat* helyett *ā-* (a *γ*-re vö. STEINITZ, Ostj. Vok. 117); 2.10. Ismeretes, hogy a *num*-nak van megfelelője a vogulban és a szamojédban; 3.1. A V *jok*, Trj. *J jak₀* 'D' és a V *joy* 'nach Hause' összevetésénél gondolnunk kell arra, hogy a Surg. forma ugyanúgy *jak₀a*-nak hangzik. A jelentésviszony sem világos: a 'zurück' jelenthetett a folyón (Ob) való lefelé haladást. Az általunk ismert összes térképek szerint az Ob Szurgutból és V-ből nézve nyugat felé folyik.; 3.3. *J jak₀vāat*, nem *jookvaat*, a *jook* (= *jak₀*) nincs adatolva a J-ban 'D' jelentésben, hogy a *vāat* megfelel a vog. *voot*-nak I. PD 201.; 3.7. DN *xat-*, nem *xot-*, V *köt*, nem *kot*; 3.8. Trj. *katajāče*, nem *xotajōče*, a *jāče*-nek a Trj.-ban nincs 'Fluß-bett' jelentése.; 3.10. A *sünk toorem peele*k nehezen származhat a Demjanka vidékéről; 3.11. *joaal-aaval*, nem *-a-*, az *aal*-szó részben a 'Jahr' jelentésű szó rejtőzhet, amelynek a PD-ban 'Gegend' jelentése is van (STEINITZ, Wb. 53); 3.12. *nogot* helyett: *noyel*; 4.1. *J iājia*, nem *oljil*. Az *iljil* < **jiljil* természetesen lehetetlen. Nem látom, miért magyarázza a kifejezést az, ha feltesszük, hogy a *jil* a V-ban 'É' jelentésű. Itt bosszulja meg magát a szemantikus tagolás: ami együtt található a KT-ban (200), az itt szétbomlik és a szisztema többé nem ismerhető fel: É *elle jil*, D *joyjil*, Ny. *iljil*, K *numjil*. Világos, hogy a *jil*-nek itt csak 'égtáj' jelentése van. — Az eddig felsoroltakon kívül hiányoznak még a következők: OVE I : 446 *oves šup* (KISPÁLNÁL). TERESKIN szurguti ábécés könyvében (52) található: *morij mæxnam* 'ha юр', Dunin-Gorkavičnál (DONNER: MSFOu. 64 : 150b): É *иль-вамь*, D *юхь-вамь*, K *нуть-вамь*, Ny. *иль-вамь*.

A mordvin anyaggal kapcsolatban mindenekelőtt arra mutatnék rá, hogy a 170. lapon található *zäre täšte* adatnak a JUHÁSZ—ERDÉLYI szótárban csak 'északi sarkcsillag' jelentése van, és így a csillag állása szerinti (poláris) tájékozódásra vonatkozó spekuláció (212. p.) érvényét veszti. Az orosz égtáj-elnevezések közül — a tanulmány szerint — csak a *cecep*-t vették át és a kölesönzés megtörténhetett már a 18. vagy a 19. században. A három másik azonban megtalálható a szótárakban, amint erről könnyen meggyőződhetünk. Nem tudom, miért kell függőben hagyni azt, hogy van-e az orosz *oed* szónak egyszersmind 'Mittag' és 'S' jelentése is, hiszen játszi könnyedséggel megtalálhatjuk DAL szótárában (II : 659): юръ; сторона, гдѣ у насъ солнце въ полдни.

3. Összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

- a) a bizonyító-anyag nem teljes,
- b) a hangjelölési rendszer vitatható,
- c) az adatok nem mindig helytállóak,
- d) az etimológiák nem teljeselek, olykor tévesek és
- e) — ami nézetem szerint fontos — a nyelvjárások áttanulmányozása nagyon felületesen történt meg.¹⁰

¹⁰ Ez azért tűnik fontosnak számunkra, mivel a szemantika területén a nyelvjárások egészen sajátos rendszereket mutatnak (és a legtöbb nyelvi bizonyíték nyelvjárási). Elképzelésem szerint egy ilyen jellegű kutatás célja az lett volna, hogy a nyelvjárási jelenségekből kiindulva nagyobb egységeket építsen fel.

Az eddig elmondottak alapján számunkra a tanulmánynak nem elsősorban az anyagközlő része, hanem az eredményeket összegező függeléke értékesebb. Nem tagadható azonban, hogy a következtetések az összegyűjtött anyag alapján születtek meg. Mindemellett megalapozottnak tartjuk azt a megállapítást — és ezen érdemes elgondolkozni —, hogy az égtáj-elnevezések csak igen későn alakultak ki a finnugor nyelvekben. Bizonyos tendenciák kiolvashatók a II. melléklet alapján is (221. p.): a helyföldrajzi és égtáji tájékozódás elsősorban, a Qibla-tájékozódás pedig főként a balti-finn nyelvekben található.

Az elemző részben (193–216. p.) említett többi szempont kevésbé érdekes vagy pedig támadható. Erőteljesebb kidolgozását kívántuk volna a poliszémiáról szóló fejezetnek (204–6. p.), amelynek problematikája nem intézhető el csupán egy olyan „magától érthetődő” példára való utalással, mint a vog. *ovyl* 'Anfang, Ende' és egy szlávból vett párhuzam.

Mint minden munkából, ebből is lehet tanulni. Hogy recenzióm mégis így alakult, az pontosan azzal a célkitűzéssel magyarázható, hogy felhívjam különösen a nem szakértők figyelmét a nyelvi anyag felhasználásához szükséges körültekintésre és a szüntelen ellenőrző munkára.¹¹

Végezetül hadd hívjam fel a figyelmet még egy körülményre. Ez a tanulmány doktori disszertáció, amelyen a szerző 4 évig dolgozott. Megérte-e ez az eredmény — amely egyébként előrelátható volt — ezt a hosszú időt, nagy türelmet kívánó, fáradságos és talán egy kicsit egyhangú munkát? Valóban annyira kilúgozott és letarolt már ez a szakterület, hogy a kutatónak egy ilyen távoleső téma jut osztályrészül, amely egy kezdőnek ráadásul meg is haladja erőit? Vagy nem inkább az aggasztó hiányok pótlása munkánk feladata? Nem éppen most van a nyelvtudomány a módszerváltás állapotában? Röviden: szükséges-e, hogy egy fiatal, szorgalmas kutató, aki tehetséges és szép álmai vannak, egy ilyen, végső soron terméketlen téma kidolgozására vállalkozzék?

Azt a tényt, hogy a tanulmány német kiadásban a neves Uralic and Altaic Series-ben megjelenhetett, Décsy professzor, a munka gondozója a következőképpen magyarázza: „I see in this fact a sign of good collaboration between the research institutes of Indiana University and the University of Hamburg in the field of Uralic studies” (V. p.).

HARTMUT KAT

Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár

Novi Sad, 1968. Forum Könyvkiadó. 411 l. + 1 térkép és 26 fénykép.

A magyar regionális szótárak száma nemrégiben egy új, érdekes és értékes munkával növekedett: a jugoszláviai Forum Könyvkiadó gondozásában és a magyarországi Akadémiai Nyomda kivitelezésében megjelent PENAVIN OLGA „Szlavóniai (kórógyi) szótár”-ának első, az A-tól J-ig terjedő szóanyagot magába foglaló kötete.

A regionális szótárak körének bővülése minden esetben öröndetes, hiszen valamennyi idetartozó munka egy-egy nyelvjárás alaposabb megismeréséhez vezet; de különösen az olyankor, amikor az újonnan megjelent mű egy viszonylag kevésbé feltárt, s méghozzá rendkívül jellegzetes sajátosságokkal bíró dialektushoz visz bennünket közelebb. Márpedig a szóban forgó munka éppen ilyen jellegű.

A „Szlavóniai (kórógyi) szótár” ugyanis egy, a szó szoros értelmében vett nyelvi sziget szókincsét mutatja be: anyagát PENAVIN OLGA másfél évtizeden át gyűjtötte az összesen alig négyezer lelket számláló négy szlavóniai község, elsősorban — mint a szótár címe is utal rá — Kórógy, valamint Szentlászló, Haraszi és Rétfalu lakossága körében. E falvak földrajzi és történeti adottságai önmagukban is elegendők ahhoz, hogy érdeklődésünket a szótár iránt felkeltsék. A négy falu ugyanis — mint erről a bevezetés (6) is tájékoztat bennünket — régi magyar település; ezek azonban az idők folyamán többször is változtatták helyüket. „A szlavóniai magyarság — írja a gyűjtő-szerkesztő (10) — valamikor Baranyához tartozóan élt, fejlődött, ugyanazt a nyelvet beszélte, de a külön-

¹¹ A könyv nemrég igen elismerő recenziót kapott (O. SADOVSZKY: UAJb. XL (1968), 229), amelyben a következőket olvashatjuk: a tanulmány „an excellent collection of linguistic laboratory material for students of cultural history”. Persze úgy tűnik, hogy a tárgyilagossá kritika, amelyet eddig mindig a tudományt elősegítő eszköznek tekintettünk, újabban már nem kívánatos e folyóirat hasábjain (A. v. GABAIN: uo. 253.). [Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az ismertető nem értette-e félre A. v. GABAIN szavait. — A szerk.]

féle időkben végrehajtott telepítések eredményeképpen megváltozott a szlavóniai magyar falvak környezete, lassanként magyar szigetté váltak. Ez a Baranyától való elszakadás a nyelven is meglatászik. Részint megakadt a nyelv fejlődésében az elválás idejének fokán, megőrződött sok ősi tulajdonság, részint az új környezet hatására sok önálló tulajdonság is jelentkezett." Mindehhez hozzá kell még tennünk, hogy a négy falu mai földrajzi elhelyezkedése is egymástól eltérő, más-más nyelvi fejlődést diktál (hiszen például Szentlászló a vasút mentén, Eszéktől mindössze négy állomásnyi távolságra fekszik; Kórógy és Haraszi viszont a vasútvonaltól távol, bent a mocsárvilágban, horvát és más szláv nyelvet beszélő telepések között. Rétfalu pedig Eszék elővárosa); a nyelvi sziget tehát önmagában sem képviselhet teljes egyöntetűséget.

Ezek után mi sem természetesebb, minthogy a nyelvész, a nyelvjáráskutató e sajátos, részint archaikus, részint a legkülönfélébb idegen hatásoknak kitett nyelvjárásról a lehető legtöbbet szeretné tudni. Örömmel vesszük tehát a szótár szerkesztőjének azt a bevezetésben (8) tett bejelentését, hogy a nyelvjárás teljes szókincsének összegyűjtésére törekedett, vagyis mind a köz-, mind a tájszókát igyekezett felvenni, éppen úgy, mint ezt CSÚRY BALINT tette a „Szamosháti szótár”-ban. Külön nyereség az, hogy — ha ebben a vonatkozásban természetesen nem törekedhetett is teljességre — viszonylag szép számban közöl indulatszókát, állathivogató és terelő szókát, földrajzi neveket (s ezeken belül dűlő- és utcaneveket is), család-, kereszt-, becéző- és csúfneveket. Elég nagy anyagot ad a szószervezetekből, szólásokból, szóláshasonlatokból és közmondásokból is. A gazdag példamondat-anyag pedig arra is lehetőséget nyújt, hogy a szlavóniaiak nyelvéből a lexikális sajátosságokon kívül grammatikai vagy egyéb vonatkozásokban is kaphassunk némi ízelítőt. — Egyetérthetünk PENAVIN OLGÁNAK azzal az eljárásával is, hogy legfőbb forrásának a beszélt élő nyelvet, a mindennapi nyelvhasználatot tekintette. S minthogy többségükben kórógyi adatközlői főként a ma is földműveléssel foglalkozók közül kerültek ki (noha ellenőrzésképpen — igen helyesen — paraszti származású tisztviselőktől és félig földműves, félig iparos emberektől is gyűjtött), a szótár anyagának alapréttegét a földművelés, az állattenyésztés és a paraszti önellátással kapcsolatos egyéb foglalkozások (halászat, szövés, fonás, primitív építkezés, gyógyászat stb.) szókészlete adja. De nem érdektelen az új, a horvát nyelvből átkerült elemeknek a felvétele sem; ilyenek ugyanis szintén vannak a szótárban a régi, már jövevényszóknak számító átvételeken kívül. Ezek nélkül nem is alakulhatna ki bennünk igaz és teljes kép a szóban forgó nyelvjárásról. — Az anyaggyűjtés síkján tehát — a bevezetőből (7) úgy látszik — minden lehetőséget és eszközt kihasznált, illetőleg felhasználta a gyűjtő-szerkesztő. A spontán beszélgetések passzív megfigyelésétől és feljegyzésétől kezdve a magnetofonnal végzett gyűjtésen át, egészen a kérdőfüzetekkel dolgozó, indirekt formájú aktív módszerig mindenféle gyűjtési módot alkalmazott annak érdekében, hogy szótára e nyelvsziget lakóinak szókincsét minél teljesebb formájában mutathassa be.

A viszonylag rövid (összesen 17 lapos) bevezető — amint látjuk — jól tájékoztat bennünket mindazokról a földrajzi, történelmi és társadalmi vonatkozású tudnivalókról, valamint módszertani kérdésekről, amelyeknek az ismerete a szótár használata közben hasznunkra lehet. Sőt, ami a nyelvjárás nyelvi (fonetikai, lexikális és grammatikai) sajátosságait illeti, a szerkesztő néhol olyan (például igeragozási vagy mondat szerkesztési) részletproblémákra is kitér, amelyek inkább egy e nyelvjárásról szóló monográfiába illenének bele. Ez azonban — különösen adott esetben — nemcsak megokolt, hanem egyenesen örömdetes. Azt azonban már kicsit sajnáljuk, hogy ez a nyelvi jellemzést tartalmazó fejezet, amely pedig a bevezetőnek mintegy harmadát teszi, nem kapcsolódik elég szervesen az előző fejezetekhez és a szótárhoz. S így a „Fonetikai realizációk” című részből nem tudjuk meg például, hogy a benne ismertetett magánhangzó-diftongusokat a szótárban közölt nyelvjárásai változatok milyen mélységben tükrözik; hanem a bevezetőnek egy másik fejezetében utal rá a szerző, hogy e változatokat — helyesen — kissé sematizált formában közli. A „Lexikális realizációk” című rész pedig nem tájékoztat bennünket arról, hogy a szlavóniai szókincs melyik rétege mennyire jelentős a nyelvjárás szókincsének egészen belül, s melyik mekkora súllyal jelentkezik a szótár anyagában.

Ami most már a rendkívül becses szóanyag szótárrá szerkesztését illeti, ebben a gyűjtő-szerkesztő szemmel láthatólag figyelembe vette a magyar nyelv tudomány, de különösen a nyelvjáráskutatás és a lexikográfia legújabb eredményeit és gyakorlatát. Ennek köszönhető, hogy szótára jól áttekinthető, könnyen kezelhető, használója számára nem okoz gondot a benne való eligazodás. Az viszont, hogy a bíráló felfedez benne kevésbé sikerült, — nézete szerint legalábbis — problematikus lexikográfiai eljárásokat, érthető. S néhány szóval talán ezekre sem árt utalni.

Kezdjük mindjárt a címszóválasztás kérdésével, amely különben a nyelvjárás szótárak szerkesztésének egyik legnehezebb, legtöbb buktatót magában rejtő problémája.

PENAVIN OLGA bevezetőjében (9) ezt írja: „Minden szónak a köznyelvi alakváltozata szerepel címszóként az irodalmi nyelv helyesírása szerint. A szorosabb értelemben vett tájszavak, melyeknek nincs köznyelvi megfelelőjük, szintén kaptak mesterségesen alkotott »köznyelvi« címszót az egységesség kedvéért”, s ezzel az elvvel tökéletesen egyet is érthetünk. A következő mondat azonban már kissé meglep bennünket, különösen ha megvalósítását megpróbáljuk magában a szótárban is nyomom követni: „Az alaki tájszavak besorolása a nyelvjárási alak szerint történik, de mindig van utalás a köznyelvi alakra is.” Ezzel már mint célkitűzéssel sem érthetünk egyet, hiszen ez a gyakorlatban azt jelentené, hogy például a *csalán csáláng* és *csálláng* változatai legalábbis *csalang* és *csallang* címszót kapnának a szótárban, vagy a *csokoládé csukoládé* és *csocsoládé* változatai *csukoládé* és *csocsoládé* címszót; holott — igen helyesen — az említett változatok a *csalán* és *csokoládé* címszó alá kerültek. Már-már azt hinnénk, hogy az imént idézett mondat elírás, ha nem találnánk viszonylag szép számmal olyan címszókat, amelyek arra utalnak: mégiscsak lehetett a szerzőnek ilyenféle célkitűzése. Erre mutatnak például az *ett, etthon, etthon való* címszók, amelyek valójában címszóvá tett nyelvjárási változatai az *itt, itthon, itthon való* köznyelvi formáknak; s az előbbieik szerepeltetését annál kevésbé értjük, mert az utóbbiak szintén címszók a szótárban, s ezek alatt *ët, èthon, èthon, válóu* változatok is szerepelnek. — Nem világos az sem, hogy miért áll *hambár* címszó a köznyelvi *hombár* helyett, vagy *ahucsó, ahucson* címszók akkor, amikor ezek még a nyelvjárási járattalan olvasó előtt is egészen nyilvánvalóan az *ahogyan* alakváltozatai. S ugyanígy elkerülhető lett volna talán az is, hogy a *zacskó acskó, a záptojás áptojás, a gyilkos jilkos* változata önálló címszóként álljon a szótárban. Ezeket szívesebben látnánk a *zacskó, záptojás, gyilkos* köznyelvi címszók alatt, a szócikknek a nyelvjárási formákat tartalmazó részében.

Általános észrevételként talán azt jegyezném meg: a címszóválasztásban a szerkesztő egyrészt merészebben szakadhatott volna el a köznyelvtől, másrészt viszont merészebben közeledhetett volna hozzá; ami a gyakorlatban azt jelenti: ha az *agronómus* szónak Szlavóniában csak *ágronóum* változata él, akkor bátran választhatta volna az *agronóm* címszót; ha viszont egy 'jövőget' jelentésű *jűdös* alakváltozatról nyilvánvaló (mint ahogy nyilvánvaló), hogy a *jő ige -dős* gyakorító képzős származéka, akkor nem kellett volna félnie egy kikövetkeztetett *jűdös* címszótól.

Elgondolkodtatnak bennünket a *csapott farú, festékes bolt, festett koporsó* stb.-féle, tehát két különírt tagból álló címszók. Igaz, vannak közöttük olyan kapcsolatok, amelyekben a tagok már erősen összetartoznak, együttesen önálló jelentést hordoznak, közel állnak ahhoz, hogy összetett szókká legyenek, s elvben ezeknek, de csakis ezeknek a címszóvá tételel el is tudnám fogadni. PENAVIN OLGA szótára azonban csak megerősítette bennem azt a korábbi, a szóárírás gyakorlata nyomán kialakult meggyőződésemet: rendkívül nehéz megállapítani, melyek azok a kéttagú kapcsolatok, amelyek önálló szócikkbe sorolandók. Mert míg a vitathatatlanul helyes kételemű címszóra (amilyen pl. az *elgágintja magát*) elég nehéz példát találni, addig a *festékes bolt, jó barátnd, jó ember, jó étvágyú, csinált virág, éjnek idején, gyászoló család, dé böti, gyé betű, gyenge rózsaszín, gyenge savanyú* stb.-féle, több mint vitatható joggal címszóvá tett kapcsolatok viszonylag gyakoriak. Ezeknek a legnagyobb része — úgy gondolom — nem kívánczik önálló szócikkbe, sőt talán még külön értelmezésre sem szorul. Inkább csak példák lehetnének első tagjuk valamelyik jelentésének a bemutatására.

Technikai apróság a címszókkal kapcsolatban: kár, hogy a szerkesztő a homonimákat nem különbözteti meg egymástól a szótári gyakorlatban szokásos módon, s így például az *áll ige* és az *áll főnév*, vagy az *él ige* és az *él főnév* minden megkülönböztetés nélkül követi egymást.

A címszót a nyelvjárási változat követi, mint már fentebb is mondtam, igen helyesen: kissé sematizált formában. Sem a bevezetőből, sem a szótár anyagából nem világos azonban egészen: hogyan viszonyul egymáshoz a közvetlenül a címszó után álló forma és a tőle ~ jellel elválasztott változat, illetőleg hogy mi a viszony az előbbie és a példamondatban álló, s a tőle vagy tőlük olykor nem is kis mértékben elütő alak között. Az *alsónemű* címszó után például *alsónemű* áll nyelvjárási formaként, a példamondatban viszont *alsóneműje* alakot találunk; vagy: az *alól* címszó után *alól* ~ *alu* változatok szerepelnek, a példamondatokban viszont *alól* és *alól* formák. Kellő megokolás nélkül nem lehet tudni: több változat esetén mi határozta meg a felsorolás rendjét, valamint azt, hogy melyik változatot illusztrálta a szerkesztő példamondattal. Itt önkéntelenül valamiféle értékrendet, gyakorisági sorrendet stb. sejtünk, de hogy helyesen-e, afelől bizonytalanságban maradunk.

Az adatok jelentésének, illetőleg jelentéseinek a megadása szintén sok problémát jelent minden szótárszerkesztő számára. Nem meglepő tehát, ha a bíráló, aki hasonló

nehézségekkel ugyancsak naponta küszködik, olykor egy-egy idevágó kérdésben vitakozni kénytelen a szóban forgó szótár szerzőjével. Például: „A legközönségesebb jelentést németül, illetve latinul adtam meg — írja PENAVIN OLGA a bevezetőben (9) — a többbit vagy a szó szinonimájával, vagy esetleg részletesebb leírással, körülírással idézőjelben.” Magam — őszintén szólva — szívesebben vettem volna, ha a szerkesztő az idegen nyelvű értelmezést teljesen elkerüli. Nemcsak azért, mert ez néha oda is bekerül, ahol nem feltétlenül szükséges (a 'verkauf' jelentésű *eladó* esetében például az 'eladás' értelmezés szerencsésebb lenne: *Eladóba is hízlálnak lúdakat*; vagy az *elbágyad* esetében, amelyre jó magyar szinonimát is lehet találni), hanem azért is, mert alkalmazása olykor nem a legcélravezetőbb módon történik. Hogy csak egyetlen példát említsék: a *darab* szó 1. jelentéseként például a 'stück' szó áll, pedig ez a németben ugyanolyan több jelentésű szó, mint a magyarban a *darab*, tehát nem tudhatjuk, hogy most és itt melyik jelentésére is kell gondolnunk. Annál kevésbé, mert a szótárban a *darab* címszó mellett felsorolt kilenc jelentés közül — egészen természetesen — csaknem mindegyiket értelmezhetnénk a 'stück' szóval.

Mint hogy a szerkesztő a teljes szókincs megadását ígéri, joggal várjuk, hogy a jelentések közül első helyen a szó köznyelvi jelentését találjuk, feltéve természetesen, hogy az is él a szlavóniai nyelvjárásban. Előfordul azonban, hogy a szerkesztő a köznyelvi jelentést olyankor is mellőzi, amikor ennek a nyelvjárásban való megléte nagyon valószínű, sőt, a szótár más helyeinek tanúsága szerint egészen bizonyos. Így például a *daráló* szónak aligha a 'szőlőprés' az első jelentése, hiszen a *darál* ige alatti példamondatok világosan mutatják: e szó elsősorban itt is ugyanazt jelenti, mint a köznyelvben: 'olyan eszköz, amellyel vagy amelyben darálnak'. A 'szőlőprés' ennek az alapjelentésnek csupán egyik realizációja.

Hadd említsék meg néhány kisebb-nagyobb problémát a példamondatok köréből is. A példamondat akkor ideális, ha a megfelelő címszó megfelelő jelentését minél egyértelműbben illusztrálja. Ennek többek között az is feltétele, hogy a lehetőséghez képest minél kevesebb olyan tájszó szerepeljen benne, amely az olvasótól még újabb utánanézést követel. De lehetőleg egyáltalában ne legyen benne olyan, amelyre a szótáron belül nem is talál eligazítást. Mint például a *délután* címszó alatti *Há égisz dëlutá tēmetik, álko regge korā qojik a gödröt* példamondatban, amelyben az *egész* szó *egisz* változata sajátos ('kifejezetten, kimondottan'-féle) jelentésben szerepel, de az *egész* címszó alatt ezt nem találjuk meg. Előfordul olykor az is, hogy a példamondat nem az alá a címszó alá kerül, amelyet illusztrál. A *jó* címszó alatti *Oja jócska ebb a cippőbe* kezdetű példamondat például a *jócska* címszó alá kíváncskoznék, amilyen azonban sajnos nincs. A megfelelő helyen találunk ugyan utalást a *jó*-ra, de hát a *jó* és a *jócska* a *jó* címszó alatt aligha vonható össze. De nincs is szükség erre, hiszen *jócskán* címszó viszont van, aminek ilyenféle önállósítása ugyancsak vitatható. Ugyanígy nem illusztrálhatja a *Jáj még nem is fejtem!* példamondat a *fej* tárgyias igét; itt csak a *Feji a morhát* példa állja meg a helyét.

A szerkesztőnek azzal az eljárással, hogy a szólásokat és közmondásokat a szócikkek végén közli, egyetérthetünk. Azzal azonban hogy a *fejébe vesz*, *fájlalja* a *fejét*-féle, úgynevezett értelmezett szókapcsolatokat is a szólások között sorolja fel, már kevésbé. A *fej* főnév szócikke az egyik legjobb példa arra, hogy a szótár használója elég nehezen tudja ezeket elkülöníteni a szó szoros értelmében vett szólásoktól. S minthogy az értelmezett szókapcsolatok egy része önálló címszó lett, ezek az ugyancsak címszová tett, egészen laza *jó barát*-féle jelzős szerkezetekkel is keverednek, úgyhogy megnyugtató módon csak alapos utánanézés útján tudunk felőlük a szótár alapján tájékozódni.

Az utalásokkal — s ezért csak dicsérhetjük — bőkezűen bántik a szerkesztő. Jó lenne azonban, ha a szótár ezután megjelenendő részeiben ilyen tekintetben még az eddiginél is nagyobb pontosságra törekednék. Az összetett szók utótagjainak a betűrendi helyén ugyanis nem mindig találunk utalást. Nem utal például a *darázs*csepés-re a *csepés* alatt (és miért nincs *csepés* címszava egyáltalán?), a *darázs*fészek-re a *fészek* alatt (holott a *fecske*fészek-re, *galamb*fészek-re igen) az *ezerjófű*-re a *fű* alatt (sőt a *fű* alatt egyetlen utalás sincs, pedig ez alighanem több összetett szónak is utótagja) stb., pedig a bevezető (10) alapján ezekben is hasonló esetekben mindig ezt várnánk.

A szótár értékét nagymértékben emelik a megfelelő szócikkek végén Nr. jelzéssel bevezetett néprajzi tudnivalók, amelyekkel — őszinte örömkünkre — igazán nem fukarkodik a szerző. Az idevágó közlések, valamint a hozzájuk csatlakozó fényképek és rajzok kezkeskednek arról leginkább, hogy a szlavóniai szótárt néprajzos kollégáink is nagy érdeklődéssel fogadják majd. (Itt csupán egy valóban lényegtelen kritikai megjegyzést: a fényképek alatt — szerintem helyesen — köznyelvi, vagy legalábbis köznyelvi helyesírást aláhírnak; a jövőben talán jobb lenne a rajzok melletti fonetikus feljegyzésű megjelölések helyett is ilyeneket alkalmazni.)

Végző soron a fönti bíráló sorok azt jelentik: a szótáron, mint lexikográfiai munkán a használó szemszögéből nézve talán még lehetne itt-ott javítani. De ugyan melyik szótáron nem? — teheti fel rögtön a jogos kérdést a szerkesztő vagy akárki más. S mindezeket csupán azért tartottam érdemesnek elmondani, mert e megjegyzések egyikét-másikát a hátralevő (tudomásom szerint még két kötetre terjedő) anyag feldolgozásakor esetleg figyelembe veheti a szerző.

A lényeges azonban csakis az, hogy a gazdag anyagot élénk táró, áldozatos gyűjtő- és szerkesztő munkával készült szlavóniai szótár első kötete már kezünkben van és haszonnal forgathatjuk. S minthogy azt már most, az első rész ismeretében meggyőződéssel állíthatjuk, hogy PENAVIN OLGA szótára igen nagy nyeresége lesz a magyar dialektológiának, és fontos kézikönyvszámba megy majd mind a nyelvjáráskutatással, mind a néprajzzal foglalkozó szakemberek körében: türelmetlenül várjuk a következő köteteket.

B. LÓRINCZY ÉVA

I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening: *Das Gräberfeld von Newolino*

Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. *Archaeologia Hungarica*, series nova XLVI. 93 l. + 101 tábla

Nem először fordul elő, hogy az NyK hasábjain régészeti leletanyagot feldolgozó mű kerül ismertetésre (a teljesség igénye nélkül néhány példa az utóbbi évtizedből: BAKAY K.: NyK. LXVII; ERDÉLYI I.: NyK. LXVI; uő.: NyK. LXIV; VÁSZOLYI E.: NyK. LXIII.). Az okot minden esetben az szolgáltatta, hogy rokon népeink területéről, a finnugrisztika tágabb értelemben vett kutatási körébe tartozó anyagot tártak az olvasó elé.

Így van ez most is, amikor az előszó-író VÁSZOLYI ERIK, és a két magyar társszerző: ERDÉLYI ISTVÁN és OJTOZI ESZTER szerint őspérminek; a szovjet társszerző VLAGYIMIR GENING szerint, ugorinak meghatározott Lomovato-vo-kultúra népének egyik lelőhelyén, a Kungur (Perm) körzetében levő Nyevolinoban feltárt temető régészeti feldolgozásáról számolhatunk be.

Az alábbiakban a szerkezeti beosztást követve ismertetjük a művet.

A bevezetés (11–13.) az eddigi ásatások rövid ismertetése. Első ízben A. V. SCHMIDT vezetett ásatást Nyevolinoban 1926–27-ben. Korai halála miatt sem az ásatást folytatni, sem a leletanyagot publikálni nem tudta. 1950-ben O. N. BADER vezetett ásatást, melyen egyetemi hallgatóként részt vett V. Gening is. E kötetben a magyar szerzők az 1926–27-es, V. Gening pedig az 1950-es ásatás anyagát közlik.

Az első részben (13–16.) a szerzők A. V. Schmidt munkásságát ismertetik. Rövid életrajzi jellemzés után cikkeinek, tanulmányainak bibliográfiáját adják.

A második rész (16–53.) az 1926–27-es ásatások leletanyagának leírása, valamint a belőlük levont következtetések felsorakoztatása. Az első fejezetben a temető földrajzi adatait és környezetét ismertetik. Erről csupán annyit, hogy közvetlenül az erdős-és sztyeppevidék határán fekszik az Ireny folyó partján, egy kis magaslaton — hasonló helyzetben, mint a kultúra összes többi temetője. A második fejezet a temető leírása kataszterszerűen: sírok és szelvények szerint ismertetik a leletanyagot.

Harmadik fejezetként a leletanyagot rendszerezik. Az elemzést a temető területéről elég nagy számban előkerült övveretekkel kezdik. A derekat átfogó széles szíjról párosan lecsüngő bőrnyelveken levő bronzveretek gyakran bizánci előképekre mennek vissza. Elterjedésük igen széleskörű: a Kobán völgyétől egészen a Ladoga tóig; nyugaton Magyarországról, délnyugatról Bulgáriából — sőt még Egyiptomból is ismeretesek analóg leletek. Hasonló elterjedésűek az álcások. — E veretek elterjedéséből következik, hogy viselik a hunokkal Ázsiából előretörő néphullámok voltak. Keletkezési helyükül Dél-Oroszország jelölhető meg, a Káma vidékén ugyanis semmi gyökerük nincs.

Az egyéb bronzleletek közül kiemelem a lőféjes függőket, melyeknek nyilvánvaló a kapcsolatuk a sírokban talált lőcsontokkal, valamint a permi és az ugor népek hitvilágában fellelhető lőkultusszal. Megemlítem még azokat a madár formájú függőket is, amelyek A. P. SZMIRNOV véleménye szerint (Очерки древней и средневековой истории народов среднего Поволжья и Прикамья. Москва, 1952. МИА. 28.) a sámánruhák kellékei voltak. Párhuzamuk a Káma-vidék és a Lomovato-vo-kultúra sok lelőhelyéről ismert, e kultúrára jellemző leletnek tarthatók.

A bronztárgyak után az egyéb tárgyakat veszik sorra a szerzők. A vas dárda- és nyílhegyek, zablák, kengyelek és kardok párhuzamainak felsorolásánál érdekes jelenségre figyelhetünk fel: a homorú talpú, s a talp külső oldalán gerinces kengyelek párhuzamait a magyarországi avar leletek közt, az él irányába hajló markolatú kardok párhuzamait pedig honfoglaláskorunk leletei között láthatjuk viszont.

A temető kerámiájával kapcsolatban az kelti fel figyelmünket, hogy míg a fém-tárgyak legtöbbje déli (iráni, kaukázusi vagy sztyeppe) hatást mutat, addig az előkerült ép edények és töredékek tipikus, a Káma-vidékre már a korabronzkorban is jellemző formákból és díszítésekből állanak. Ezek a formák és díszítések (gömbös aljú test, bevagdalt kalász- vagy bepecsételt fésűminta) a Rodanovo-kultúrában a XII. századot is megéri.

Az emlékanyag tehát két rétegre választható: az edényművesség és a fémanyag néhány csüngőtípusa által képviselt helyi előzményű, és a fentebb említett tárgyak által képviselt déli eredetű elemek együttesére.

E kettős képet a temetkezési szokások is érzékeltetik. A temetőtérképen a tájolást tekintve két fő csoport különül el egymástól: egy D—DK (43 sír) és egy É—ÉNY (29 sír) irányítású. Közülük az É—ÉNY irányítású csoport déli kapcsolatokat mutat. A különböző tájolás esetleg időbeli különbséget fejezhet ki a temető egyes részei között (ezt a leletanyag egy része alátámasztani látszik); feltehető azonban az is, hogy exogámiával magyarázható. Ez utóbbira azonban nincs biztos támpont.

Tárgyalják a szerzők a jobb- és baloldal felcserélésének szokását, melyre e temető esetében két példát találunk: kések (4 esetben) és egy tegez fordított elhelyezését. A lószerszámokról szólva megállapítják, hogy női és férfi sírban egyaránt előfordulnak, s egyetlen kivétellel valamennyi a csontváz iábánál volt elhelyezve. Érdekes jelenség volt a temetőben előforduló 22 fakoporsó, melyek közül több az „egy fából faragott csónak-típus”-hoz tartozik. Akalmazásukban semmiféle rendszert nem sikerült megfigyelni.

Figyelemre méltó az edények elhelyezése a sírokban: a női sírokban a csontváz fejénél mindig ép edényeket találtak, viszont a férfi sírokban valamennyi esetben össze volt törve az edény. Ebben rituális szokás nyomát lehet gyanítani.

A viseletre vonatkozó leleteket a szerzők gazdag néprajzi analógiákkal egészítik ki.

A nyevolinói pénzletek (szasszanida ezüstpénzek) rendszerezése alapján megállapítják, hogy a temető a 6. század második felétől mintegy 100—130 éven át volt használatban.

A második rész utolsó fejezetében egy igen érdekes és a különböző népek kapcsolataira nézve lényeges kérdést tárgyalnak a szerzők: a Káma-vidék kereskedelmi útjait. E vidék erdői gazdagok prémes állatokban, ezért már jóval a Lomovato-vo-kultúra időszaka előtt fontos szerepet játszott a déllel való prémkereskedelemben. A kereskedelmi utak a déli—délnyugati irányban haladó folyók mentén vezettek. Így pl. a chorezmi kereskedőkaravánok az Ural folyón, a Bjelaján, az Irenyen (ennek partján fekszik Nyevolino) és a Szilva folyón haladtak észak felé. Ezek a kereskedelmi utak nagyszerűen térképre vihetők a déli (iráni) eredetű ezüstedények lelőhelyei alapján. A kereskedelmi összeköttetések követhetők Bizánc, a Kaukázus, Irán és Közép-Ázsia felé is.

A harmadik részben (53—58. l.) a Lomovato-vo-kultúra rövid, általános jellemzését kapjuk. A monográfikusan feldolgozatlan kultúra datálásában a kutatók még nem helyezkedtek egységes álláspontra, de vélhetőleg az 5—8. századot foglalja magába. Két fő csoportra osztják: a korábbi Harina- és a későbbi Nyevolino-fázisra.

A nyevolinói korszak lakosságának fő foglalkozása az irtásos, kapás földművelés (ill. éppen a tárgyalt korszakban tértek át az eke használatára) és az állattenyésztés (ló, sertés). A gazdasági életet néhány feltárt telep is tükrözi. Két típusuk ismert: nagy, nyílt telepek — vagy kisebb, erődített települések. Ez utóbbiak műhelyeket, kultusz-helyeket foglalhattak magukba. A szerzők feltevése szerint talán itt lehetnek a törzsi központok is. A viszonylag vékony kultúrréteggel rendelkező kis, erődített telepek szaporodása és elhelyezkedése részben a patriarchális családok szétszóródását, részben a Káma déli részein a 7. században fellépő bolgár—törökökkel kapcsolatos nyugtalanságot látszik tükrözni. — A nyílt telepeken a kultúrréteg vastagabb. A házak a földfelszínre épült egyszerű gerendaházak. A háziállatok számára pajták voltak felállítva.

A negyedik részben (58—84. l.) V. GENING ismerteti az 1950-es ásatások eredményeit. Először a sírok leírását adja közre, majd az elemzés 6 is a temetkezési szokások ismertetésével kezdi. Lényegében minden megfigyelése egyezik az 1926—27-es ásatások eredményeivel, csupán egyes megállapításaiban tér el a magyar szerzők által felvázolt képtől, pl. ő úgy látja, hogy a koporsós temetkezés általános szokás Nyevolinóban, Erdélyiek azonban bebizonyították, hogy csupán a sírok egyharmadában fordul elő.

Az éremletek alapján a temető korát a 6. század végétől a 8. század elejéig datálják.

A kötet utolsó, ötödik része (84–93. l.), az összefoglalás, a könyv egyik leghasznosabb összeállítása lehetne. Az ásatások és az eredmények egészen rövid összefoglalása után különböző táblázatok, mutatók következnek, melyek a leletanyagban való tájékozódást vannak hivatva elősegíteni. Külön táblázat mutatja az 1926–27-es ásatások sírjainak elhelyezkedését az egyes szelvényekben; a sírmélységek összesítését; a lelet tárgyak mutatóját. A rövidítésjegyzék után a Lomovotovo-kultúra lelőhelyeinek jegyzéke következik (219 lelőhely); majd az 1950-es ásatás képeinek a mutatója. Az utolsó jegyzékben az egyes táblák és képek a sírok száma szerint vannak rendezve.

Sajnos, e segédletek csak nagy óvatossággal használhatók. A legutolsó táblázat pl. egy részében gyakorlatilag használhatatlan. Az a tény, hogy van olyan tábla (pl. a XXX. t.), ahol egyszerre négy sír anyagát közlik anélkül, hogy megjelölnék, melyik kép melyik sírhoz tartozik, talán magyarázható lenne azzal, hogy a kisebb leleteket (melyeknek tárolási körülményei meglehetősen rendezetlenek voltak) nem tudták szétválogatni. Ebben az esetben persze felmerül a kérdés, hogy vajon a leíró részben hogyan sikerült az egyes sírok anyagát mégis elkülöníteni? Olyan eset is előfordul, hogy a sírszám mellett feltüntetik a táblaszámot, de a táblán nem található az említett sír anyaga. (Néhány példa: 4. sír: XVI. tábla. Valójában a XVI. táblán az 5. sír anyaga van! 2. sír: V. tábla. Nincs rajta! stb.) Ha a sírleírásokból, és hosszas utánaböngészés után ki is derül esetleg, hogy melyik sírról és melyik tábláról van szó, egy ilyen szintű tudományos kiadványban nem lehetne megengedni, hogy ilyen hibák forduljanak elő.

Következetlenségek persze a könyv értekező részében is előfordulnak. Nem ártott volna pl. előzetesen megállapodni a temető *jobb és bal oldala* kifejezés használatában, ui. hol a folyó felől, hol azzal szemben nézik a sorokat, s így jelölik őket (45, 55, 56. lapok).

Az orosz helynevek átírásában is van bizonytalanság, pl.: *Penjahino* és *Peniachino*, *Sarodjata* és *Sarodiata* stb. (51, 89. l.).

Itt tehetjük szóvá azt is, hogy véleményünk szerint egységesebb képet mutatna a könyv, ha a leletanyag rendszerezésével foglalkozó II/3 fejezet és az egész III. rész a könyv végére került volna.

Mindazonáltal nagy jelentőségű munkának kell értékelnünk az ismertetett művet. Jó példáját nyújtja annak a módszernek, melyet LÁSZLÓ GYULA valósított meg először – azaz a temetőelemzések felhasználását a gazdasági élet és főleg a társadalom rekonstrukciójában. Különös jelentőséget ad a műnek az a tény, hogy rokon nép emléktáráról van szó, s így most végre közvetlenül került ilyen jellegű emléktárá a magyar régészet vérkeringésébe. Ennek az anyagnak őstörténetünk további kutatása szempontjából is alapvető fontossága lehet.

*

Végezetül egy olyan problémához szeretnék néhány adatot felsorakoztatni, mely Erdélyiek e munkájában nem volt elég részletesen kifejtve, de az NyK olvasói körében érdeklődésre tarthat számot. Nevezetesen a Lomovotovo-kultúra etnikumára vonatkozó nézetekről van szó. A rendelkezésünkre álló antropológiai anyag (egyetlen koponya) gyakorlatilag használhatatlan; pusztán a régészeti emléktárá tipológiai elemzése, párhuzamok keresése révén próbálta meg néhány kutató a temetőt valamilyen etnikumhoz kötni.

Magyarországon először – tudomásom szerint – FETICH NÁNDOR közölte (A. MAROSI–N. FETICH, Dunapentelei avar sírleletek. Bp. 1936. ArchHung. XVIII.) nyevolinói leleteket – késő-avar leletanyag keleti párhuzamaként. Ő idézem: „a sírleírás ráillene az avar sírokra is” (i. m. 86.). A Lomovotovo-kultúra más lelőhelyeiről közölt anyagnál hozzáfűzi: „A jellegzetes avar növényi és figurális motívumok itt is bronzöntési technikával kapcsolatban tűnnek fel” (i. m. 88.). Pontos analógiák felsorolása után kijelenti: „Kétségtelen, hogy a Káma-vidéken nagyobb mérvű a v a r (kiemelés tőlem – KB.) megtelepedés emlékeivel van dolgunk” (i. m. 88.). Az avarok idehúzódását az avar birodalom 670-es évek körüli válságával hozza kapcsolatba. Ezután így ír: „A magyarországi és a Káma-vidéki bronzöntvények művészete kétségtelenül közös forrásból származik. Csupán az elszakadás és a további különféle fejlődés okozott aránylati különbséget a két rokon csoport között (i. m. 90.).

Egyik tanulmányában KALMÁR JÁNOS (Népvándorlaskori akasztóhorgok és veretek: ArchÉrt. 1943.) egy nyevolinói horogvégű veretet hazai népvándorlaskori akasztóhorgok (Bócsa, Igar, Kecel, Kiskőrös, Mártély, Mosonszentpéter, Szeged-Csengele) párhuzamaként említ.

A magyarországi késő-avar és a Káma-vidéki leletanyag rokonsága mellett foglalt állást LÁSZLÓ GYULA is (Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars, Bp. 1955. ArchHung. XXXIV.). Megállapította, hogy a dunapentelei, igari, ozorai lele-

tek egy 670 körül a Kaukázus vidékéről érkezett új népesség fejedelmi temetkezései. Magyarországra való behatolásukkal egy időben a Káma-vidéken olyan övcsatokat, vereket és öntőmintákat találunk, mint nálunk. Ezeknek ugyan pontos kronológiája akkor még nem volt ismeretes (a nyevolinói temető datálása megerősíti állítását), viszont feltételezték, hogy a hasonlóság, egyezés nem véletlen, s hogy összefüggés lehetett a Káma-vidéki és a hazai díszítések fejlődése között. A leletek alapján a Káma-vidéket teljes egészében az avar birodalom területébe sorolta; lakóinak egy része a birodalom felbomlásakor Magyarországra költözött (dunapentelei csoport): „Ces populations devaient être le mélange du clan à griffon et du clan à rinceau, mélange ayant eu lieu sur les bords de la Kama” (i. m. 285.).

L. A. MACULEVICS a perescsepinaí avar leletek tárgyalásánál egyaránt említ nyevolinói és magyarországi analógiákat (Большая пряжка перещепинского клада и псевдопряжки, Seminarium Kondakovianum I. Prága, 1927.).

Már fentebb említettem, hogy a fémanyag egyes darabjainak pontos analógiái megtalálhatók Magyarországon. Talán kapcsolatba hozhatók a nyevolinói temető „bronz-kürtöcskéi” a késő-avar csontból készült tömlővégekkel.

TROGMAYER OTTÓ hívta fel figyelmemet egy Szőregen előkerült későavar bográcsra (maga a tárgy elveszett; fotója a Szegedi Móra F. Múzeumban; közölve: TROGMAYER OTTÓ, Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–62.), melynek néhány nyevolinói edényhez való hasonlósága feltűnő.

Egy orosházi későavar temetőben fatörzsből kivájt koporsó fordult elő, mely rokonságba hozható a nyevolinói koporsókkal (Juhász Irén előadása a VI. Szegedi Régészeti Tudományos Ülésszakon, Szeged, 1969. nov. 13. — Kézirat).

Hogy a nyevolinói leletanyagban késő-avarkori és honfoglaláskori hazai párhuzamokkal rendelkező darabok vannak, azt ERDÉLYIÉK is elismerik (hiszen ők maguk is állandóan hozzák az analógiákat), ugyanakkor azzal az indokolással, hogy a Káma-vidéken nem található griffes motívum, el is vetik a rokon származtatást. Elméletük szerint (a könyvhöz írt előszavában ehhez csatlakozik VÁSZOLYI ERIK is): mivel a Lomovotovo-kultúrából fejlődött Rodanovo-kultúrát más kutatók (pl. B. A. Обоприн: Коми-пермяки в IX–XV. вв. (Родановская культура) Москва, 1957.) azonosították a zürjénekkel, a Lomovotovo-kultúrában az őspermieket kell keresnünk. Annál inkább, mivel a kultúrának a fejlődés során kialakult egy északi és egy déli ága is, mely megfelelné a zürjén és a votják nép kialakulásának.

Ugyanakkor a szovjet régészek egy része — így e kötet társszerzője, V. GENING is — azt az elméletet vallja, miszerint a Harina-periódus (Lomovotovo-I.) hordozói a hunok nyomására Nyugat Szibériából benyomult u g o r törzsek voltak.

E kérdés eldöntésének jelentőségéhez említem meg, hogy a nyelvészeti folyóiratok hasábjain többször is felvetődött az ősmagyar és a permi nyelvek esetleges kapcsolatának nyelvi tükröződése (legutóbb A. KÖVESI MAGDA: MNy. LXIV, 162–176, irodalommal). A nyelvészek zömének állásfoglalása e kérdésben azonban meglehetősen szkeptikus, sőt tagadó (vö. RÉDER KÁROLY: NyK. LXVI, 253–261). Az viszont kétségtelen, hogy ha a magyarországi és a Káma-vidéki leletanyag rokon népcsoportoktól származik, úgy kapcsolatuknak nyelvi vetülete is kellett, hogy legyen. A Lomovotovo-kultúra etnikumával kapcsolatos kérdések lezárása azonban semmiképpen sem lehetséges a kultúra monográfikus feldolgozása előtt.

IFJ. KÜRTI BÉLA

Giulo C. Lepschy: Die strukturelle Sprachwissenschaft

Mit einem ergänzenden Kapitel von Harro Stammerjohann: Die strukturelle Sprachwissenschaft in Deutschland) München, 1969. 259 l.

Rövid híradásunkban egy könyvet mutatunk be, amely több okból is érdemes az olvasó figyelmére. Ez a könyv az első általános nyelvészeti körébe tartozó tudománytörténeti munka, amelyet szerzője teljes egészében a nyelvészet jelenkorának, és pedig a strukturalista irányzatoknak szentelt. Jóllehet a strukturalizmusról sokan és sokat írtak már, e nyelvészeti irányzat összefoglaló tárgyalására még nem került sor. MILKA IVITÓ több nyelvre is lefordított, sokat idézett és emlegetett munkája, az „Irányzatok a nyelv-tudományban” (ismertette KISS LAJOS: NyK. 66 : 162–3) részint korábban jelent meg, részint — és főleg — nemcsak a strukturalizmussal foglalkozik. Fontos és tanulságos

fejezete a könyvnek a STAMMERJOHANN-tól írt összefoglalás a németországi strukturalizmusról. Fontos, mert első a maga nemében: a németországi strukturalista irányzatokról ez ad elsőként összefoglaló képet; és tanulságos, mert ennek alapján összehasonlíthatjuk az újabb német nyelvtudományi irányzatokat a sok tekintetben hasonló utat megjárt magyar strukturalizmussal. Hasznos a könyv továbbá azért, mert a nem nyelvész érdeklődő számára is lehetővé teszi a viszonylag könnyű és gyors tájékozódást, a nyelvésznek pedig részletes bibliográfiájával is nagy hasznára van.

A velencei származású, ma Angliában élő szerző könyve először olaszul jelent meg 1966-ban Turinban, „La Linguistica Strutturale” címmel. LEFSCHY előszava szerint a könyv nem szűkebb értelemben vett nyelvtudománytörténet, hanem bevezetés csupán. Véleményünk szerint mindkettő. Hozzáátve azonban, hogy a könyv viszonylag kis terjedelme részletes tárgyalást nem tett lehetővé, ezért csak a lényegesebb kérdések tárgyalására szorítkozik. Azok számára, akik a strukturalista módszerekben kevésbé jártasak, különösen az utolsó fejezetek (5–9) jelentenek újdonságot. Főltétlenül érdeme a könyvnek a példákkal szemléltetett, magyarázó előadásmód és az olvasmányos stílus. A kilenc fejezetre oszló könyv kronológiai sorrendben tárgyalja a strukturalista irányzatokat. Bevezetőül néhány fogalmat fejt ki, amelyek a strukturalista nyelvészet jellemző terminus technicusai, s amelyekkel az egyes irányzatok ismertetésekor újra és újra találkozunk, mint a nyelvi modell, az oppozíció, a szinkronia és diakronia. Az egyes fejezetek ismertetése főlegesen lenne, polémiára pedig a könyv természetéből következőleg nincs sok lehetőség, ezért úgy vélem, elég, ha — tájékoztatásul — a fejezet-címeket közöljük: 1. Bevezetés; 2. SAUSSURE (SAUSSURE és a Cours, szinkronia és diakronia, langue és parole, szintagmatika, paradigmátika); 3. a prágai iskola (TRUBETZKOY, a fonológia); 4. a koppenhágai iskola (BRØNDAL, HJELMSLEV, a glosszematika); 5. az amerikai strukturalizmus kezdetei (SAPIR, BLOOMFIELD); 6. a funkcionális nyelvészet (JAKOBSON, MARTINET, különböző európai irányzatok: francia, lengyel, szovjet); 7. a strukturalista nyelvészet (az amerikai strukturalizmus BLOOMFIELD után, szemantika, morfológia, fonológia); 8. a transzformációs grammatika; 9. nyelvtudomány és matematika (nyelvi statisztika, információelmélet, gépi fordítás).

STAMMERJOHANN a mindkét németországi strukturalizmusról írt különfejezetét (160–82) „magyarázkodással” és érezhető sajnálkozással kezdi: hogyan lehetséges, hogy a nyelvészetben mindig is élen járó német nyelvtudomány nem tartott lépést a fejlődéssel. Genfi, prágai, koppenhágai iskoláról beszélünk, de „eine deutsche Schule gibt es nicht” (160). Sőt hozzáfűzi: „In der deutschen Sprachwissenschaft gelten Strukturalisten noch immer als Neurerer, wenn nicht als Störenfriede” (uo.). Ennek STAMMERJOHANN véleménye szerint a német tudományoknak a hitleri időben való elszigetelődése, a német nyelvtudomány nagy indogermán tradíciója és az úgynevezett Sprachinhaltsforschung hatalmi helyzete volt. A strukturalizmus Németországba is SAUSSURE és TRUBETZKOY műveivel jutott el. De sem SAUSSURE Cours-jának német ismertetései, sem a mű német fordítása (1931-ben jelent meg, a Grundzüge pedig 1939-ben) nem hatottak megtermékenyítőleg. Csak a II. világháború után, egy új generáció jelentkezésével.

STAMMERJOHANN összefoglalása jól tájékoztató ismertetésgyűjtemény, amely a Németországban megjelent jelentősebb strukturalista műveket, cikkeket témakörök (fonológia, szemantika), ezen belül az ismertetett művek megjelenési időpontja szerint csoportosítja. Szól azokról a folyóiratokról, amelyek a strukturalista kutatás orgánumai, az egyetemekről, intézetekről, ahol strukturalista témákon is dolgoznak. A szerző kritikai megjegyzést úgy szólván egyet sem tesz. Összefoglalását hasznos bibliográfia egészíti ki.

Híradásunk befejezésekképpen csupán annyit szeretnénk mondani, hogy az ismertetett könyv tanulságos, és joggal tarthat igényt a szakemberek érdeklődésére.

KISS JENŐ

Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив

Отв. ред. А. А. Холодович. Ленинград, 1969. Изд-во «Наука». 312. 1.

Az utóbbi években a szovjet tipológiai kutatásokban nagy szerepet kaptak a kollektív munkák. Több szerző összefogásával az összehasonlított nyelvek száma növekedett, a kutatási eredmények pedig kiemelkedtek. A mai szovjet tipológia elsősorban a morfológia területén keresi az univerzálékát (Морфологическая типология и проблема классификации языков. Москва—Ленинград, 1965; Аналитические конструкции в языках разных типов. Москва, 1965; Теоретические проблемы советского языкознания. Москва, 1968. 5–34).

A most megjelent kötet egy grammatikai szerkezet, a kauzatív struktúra kifejlődését vizsgálja a genetikailag különböző vagy azonos nyelvekben. A tanulmányok nagy része az SzTA Nyelvtudományi Intézetében készült A. A. HOLODOVICS irányítása alatt, de más intézmények kutatói is bekapcsolódtak e tipológiai vizsgálatba, így az MTA Nyelvtudományi Intézetéből DEZSŐ LÁSZLÓ, valamint a tadzsik és a tibliszi egyetemről, a szmolenszki pedagógiai intézetből és a Csuvas Akadémia társadalmi kutató intézetéből. 18 szerző mintegy 70 nyelvből vett anyagon vizsgálta meg, hogy a kauzalitás kifejeződése a morfológiában, a szintaxisban és a lexikában milyen típusokban történik, és egyes típusokba milyen nyelvek tartoznak. A kötet érdekességét a tanulmányozott nyelvi anyag változatosságán kívül az is növeli, hogy a szerzők egységes elvi alapra jutva azonos módszert használtak.

A sokrétű anyagból négy cikket emelek ki. Az első két tanulmány a kauzatív szerkezetek tipológiájának általános kérdéseivel, a harmadik figyelemre méltó cikk a magyar kauzatív és antikauzatív szerkezetekkel, a negyedik pedig négy grammatika (hagyományos, Tesnière, függőségi és IC) nyelvléíró módszereinek összehasonlításával foglalkozik.

V. P. NYEGYALKOV és G. G. SZILNYICKIJ a konkrét nyelvek kauzatív szerkezeteivel foglalkozó tanulmányok előtt a nyelvi kauzivitás logikai sémáját rajzolja fel (5–19). Kauzativnak nevezik azokat a konstrukciókat, amelyek kauzatív szituációkat fejeznek ki. A valóság egyszerű és bonyolult szituációkból áll. Az egyszerű (vagy mikro-) szituációra példa: *A nap süt*, a bonyolulttra: *Visszatértünk, mert elromlott az idő*. A mikroszituációban két konstans található: a tárgy (*r*, *res*) és annak állapota (*s*, státus). Két mikroszituáció között oksági viszony léphet fel (*k*, *causa*).

A te magatartásod kényszerítette őt arra, hogy elmenjen.

$r_i \quad s_i \quad k \quad r_j \quad s_j$

Általánosítva $KSz = [r_i s_i] K [r_j s_j]$, ahol $r_i s_i$ az okozó, $r_j s_j$ az okozott mikroszituáció. A konstansok kifejeződhetnek egy vagy több szóval, az okozás megformálói nyelvenként különböző arányokban — igék, melléknevek, kopulák (связки) állapítanak meg, mint az orosz kauzatív szerkezetek típusait.

NYEGYALKOV és SZILNYICKIJ a mélyszerkezet felvázolása után a kauzatív konstrukciókat vizsgálja morfológiai és logikai szempontból (20–50). A kauzatív és a nem kauzatív igék oppozícióba állíthatók: $V_i : V_j$, ahol az első ige (V_i) s_i , a második ige (V_j) viszont az állapot jelentés mellett az okozást is magába foglalja (ks_j), pl. *köhög : köhögött*, *főz : főzet*, *fordul : fordít*. A cikk további részében hatalmas nyelvi anyag illusztrálja a kauzatív szóképzés sajátosságait, a kauzatív és antikauzatív morfémák poliszémiáját és tipológiáját. A nyelvi anyag változatossága lenyűgöző.

Az elméleti tanulmányok után egy-egy cikk foglalkozik a kiválasztott 15 nyelv (ókinai, abház, arab, bacbij, magyar, grúz, indonéz, kamesadál, gilják, szuahéli, tadzsik, finn, csuvas, csukcs, japán) kauzatív szerkezeteivel. Többségükben az affixumok viselkedését vizsgálják, de akad közöttük olyan is, amelyik a kauzáció mondattani vonatkozásait is leírja. Ide tartozik DEZSŐ LÁSZLÓ, A. A. MOKÁNY, V. SZ. HRAKOVSKIJ „Kauzatívák és a velük kapcsolatos szintaktikai szerkezetek a magyar nyelvben” c. cikke is (115–30).

A következő mondat sorból indulnak ki: (1) *A papír elég* → (2) *Jancsi elégeti a papírt* → (3) *Anna elégetteti Jancsival a papírt*. A nyílak azt interpretálják, hogy egyik mondatból következik a másik, és ezt az *elég, eléget, elégetteti* igék jelentése indokolja. Az elemzésnek tehát morfológiai indíttatásának kell lennie. A kauzális viszony kifejeződése a magyarban főként szóképzéssel történik. A kauzáció iránya szerint a szerzők formális kauzativáról ($V_i - V_j$) és formális antikauzativáról ($V_i \leftrightarrow V_j$) beszélnek. A formális kauzativa lehet morfológiai (produktív szóképzéssel), amely a grammatikában regisztrálható és lexikai (improduktív szóképzéssel), amely a szótárba kerül.¹

Az előbbihez sorolják azt *-at ~ -et* (*ég → eget*), a *-tat ~ -tet* (*nevet → nevetet*), az utóbbihoz az *-aszt ~ -eszt* (*fagy → fagyaszt*), a *deverbális -l* (*ér → értel*) és a *-t* (*felkel → felkelt*) képzőket. Az antikauzativák létrehozásában 4 képzőosztály vesz részt: *-ad ~ -ed ~ -öd ~ -öd* (*edződ[ik] ⊆ edz*), *-ódz ~ -ödz* (*himbálódz[ik] ⊇ himbál*), *-koz ~ -kőz ~ -kez ~ -kőz ~ -köz* (*törülkőz ⊆ törül*), *-ul* (*táruul ⊆ tár*). A szóképzés mellett a korreláció is kifejezheti a kauzatív viszonyt. Az ide tartozó képzők nem termékenyek, tövük önállóan nem szerepel: *-ul ~ -ül ↔ -ít* (*gurul ↔ gurít*), *-ad ~ -ed ~ -od ↔ -ít* (*lázad ↔ lázít*),

¹ A magyar szakirodalom más értelemben használja a 'lexikális' és a 'grammatikai' szóképzés fogalmát. VÖ. SZABÓ ZOLTÁN: A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. MNy LXV. 39–45; KÁROLY SÁNDOR: A magyar intranzitív–transzitiv igeeképzők. ÁNYT V. 189–218; NAGY FERENC: A lexikális szóképzésről. ÁNYT VI. 329–57.

-ad ~ -ed ↔ -aszt ~ -eszt (jár ad ↔ jár aszt). A harmadik típusban a kezdő ige is kauzációt fejez ki, és a vele oppozícióba állított ige a már okozott állapot okozására utal: éget → égett-tet, szárít → szárított-tat. A sor tehát így írható fel formálisan: $V_i \rightarrow V_j^{k''} \rightarrow V_e^{k''}$ (ég → éget → égett-tet). Kauzatív szerkezetekben melléknevek is szerepelnek, és ezek alkotják a negyedik típust: egyenes → egyenesít → egyenesített, formalizálva $A_q \rightarrow V_j^{k'} \rightarrow V_e^{k''}$. Ezután a tanulmány szerzői a kauzativitást kifejező magyar igék és melléknevek mondatbeli viselkedését vizsgálják bőséges nyelvi anyagon. Utalnak arra, hogy a leírtak a magyar nyelvtanok idevágó megállapításait kívánták formális rendszerbe foglalni. Tegyük hozzá, a tipológiai vizsgálatok számára is nagyon fontosak az észrevételeik.

A kötetbe került egy általános módszertani kérdéseket fejtegető tanulmány is. Szerzője, I. B. DOLONYINA négy grammatikát (hagyományos, Tesnière-féle, függőségi, közvetlen összetevőkön alapuló) mutat be, s a közöttük levő azonosságokat és különbségeket sokoldalú elemzéssel bontja ki (294–310). Azt vizsgálja, hogy az említett nyelvtanok milyen minimális és maximális szintaktikai egységekkel dolgoznak, hogyan végzik el a mondat elemzését és az elemzés során milyen eredményre jutnak. Megállapítja, hogy a függőségi és az IC-grammatika a mondatelemzést egyszerűbbé teszi, mert minden egyes szó egy-egy mondatnyi egység, míg a hagyományos nyelvtan és Tesnière strukturális grammatikája bonyolult mondatelemzést követ, nevezetesen azért, mert e nyelvtanokban a legkisebb szintaktikai egység nem a szó, hanem a mondatrész. A mondatrész viszont gyakran több szót foglal magában (at the table, в комнате, a kert).

Sajnálhatjuk, hogy a kauzatív szerkezetekről írt tipológiai cikkek figyelmen kívül hagyták a generatív grammatika újabb kérdéskörét. Az egyes nyelvek kauzatív szerkezeinek összehasonlítására szolgáló modell valójában egy mélyszerkezeti modell, de ezt a levezető tanulmányok szerzői nem említik. Érdemes lett volna konfrontálni az eredményeket CHOMSKY, FILLMORE idevágó kutatásaival. Azt is meg kell említeni, hogy az egyes nyelvek kauzatív viszonyairól foglalkozó tanulmányok inkább leíró nyelvészeti, mint tipológiai munkák, és mint ilyenek a további összehasonlító tevékenységnek lesznek hasznos forrásai.

A kauzatív szerkezetek a nyelv részrendszerét alkotják. A kötet ezt a részrendszert – nyilván metodológiai okokból – kiemelte a nyelv(ek) egészének rendszeréből. Helyesen látták, hogy egy általános logikai struktúrából kell kiindulnunk. A részrendszer logikai leírása a nyelvek felett álló, azokban közös univerzálékra utal.²

A Holodovics professzor által szerkesztett és összefogott tanulmánygyűjtemény a tipológiai kutatás egy új, sajátos problematikával rendelkező útját jelenti. Kíváncsian várjuk a folytatást.

NAGY FERENC

Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány?

Budapest, 1968. Gondolat. 399 l.

Öröndetes dolog, hogy az utóbbi években egyre-másra jelennek meg olyan könyvek, amelyek ezt a sokak által öncélúnak tartott tudományt, a nyelvészetet népszerűsítik. Sok téves hiedelemmel kell harcba szállnia annak, aki tudományunkat részleteiben vagy körvonalaiban be akarja mutatni.

FODOR ISTVÁN hézagpótló könyve a nyelvtudománnyal kapcsolatos határtudományok (pszicholingvisztika, matematikai nyelvészet, biolingvisztika, nyelvtanítás, nyelvfilozófia stb.) eredményeivel, problémafelvetéseivel foglalkozik. Az alapos tájékozottságú általános nyelvész, szlavista és afrikanista igen gazdag anyagon, gördülékeny stílusban tárja elénk azokat az elméleti, de különösen a gyakorlatban is gyümölcsöző eredményeket, amelyeket a nyelvészet más tudományokkal karöltve napjainkig elért. Munkáját haszonnal forgathatják más tudományok kutatói, de a nyelvészek számára is hasznos olvasmány. A dilettáns etimológizálók, naiv nyelvészkedők tévhiteinek lerombolásában is szerepe lesz. FODOR ISTVÁN könyve rendkívül gazdag ötletekben és az elért eredmények bemutatásában, ám – amint írja – „az egész anyagot már csak nagysága és kompetenciája hiányosságai miatt sem tárgyalhatta kimerítően és részletesen”. (5)

A nyelvészettel kapcsolatos határtudományok problematikájának megértéséhez szükségesnek tartotta, hogy fejlődéstörténeti képet adjon a történeti-összehasonlító és a leíró nyelvészet fejlődéséről.

² Vö. R. JAKOBSON: A nyelvtipológia. In: Hang-Jel-Vers. Bp. 1969. 178 kk.

Kiemelkedő nyelvtörténészek munkáinak ismertetésével élénk tárja azt a folyamatot, amely elvezetett a nyelvek genetikai osztályozásához és az egyes nyelvek fejlődésének igazi megértéséhez. Indoeurópai és finnugor nyelvekből vett példákkal illusztrálja a szabályos hangmegfelelés módszerét, utal az alapnyelv szókinésének és nyelvtani rendszerének rekonstruálására.

A leíró nyelvészet interpretálásakor bemutatja a szinkrón vizsgálatoknak — HERMANN PAULTól a modern strukturalista irányzatokig terjedő — alakulását. Véleménye szerint „A modern nyelvelmélet három forrásból született meg: a fonológiai iskolából, a SAUSSURE-féle elméletből és a modern nyelvjáráskutatásból” (52). Ugyanakkor a szerző is jól tudja, és ez más fejezetekből is kiderül, hogy éppen a modern logikai, matematikai, kibernetikai kutatások adtak lökést a legújabb nyelvtudomány fejlődésének. Az is kétségtelen, hogy pl. a CHOMSKY-féle generatív nyelvtan nem egyedül a SAUSSURE-i tanításokból táplálkozik, vagy például JAKOBSON bináris fonológiájának forrása a BOOLE-féle algebra, pontosabban a kettes számrendszer. Itt említem meg, hogy a generatív nyelvtan tárgyalásakor a szerző a transzformációról pontatlan definíciót ad. „A transzformáció lényege az, hogy a nyelvi szerkezetek összefüggéseit olyan módon foglalja rendszerbe, hogy szerkezetileg átalakítja, transzformálja őket. Fontos, hogy mindig egy helyesen felépített szerkezetből egy másik helyes szerkezetet kapjunk. Az *anya szeretete*-féle szerkezet például kétféle típusból állítható elő: 1. *szereti az anyját* (nem szokásos mondatátípus) → az *anya szeretete*, 2. az *anya szeret* → az *anya szeretete*”. (71). Hogyha a transzformáció feltétele csupán az lenne, hogy mind a kiinduló mondat, mind a transzformált mondat vagy szerkezet grammatikailag helyes legyen, akkor az *anya szeretete* szerkezet többféleképpen is transzformálható lenne, pl. az *apa szeret*, az *anya olvas*, az *anya nagyon szeret*, stb. Világos, hogy a transzformációnak szigorúbb (strukturális és szemantikai) szabályai vannak. A szerkezet szó többértelműsége miatt a szerző adhatott volna pontosabb és valamivel részletesebb képet a transzformációkról.

Kidolgozottabb e fejezet tipológiáról szóló része. Az is öröndetes, hogy a leíró dialektológiai munkákról részletesebben szól. Napjaink leíró nyelvészei — részben metadológiai okok, részben a nyelvjárások szinkrón problémái miatt — erősen köznyelvcentrikusak (LOTZ JÁNOS megjegyzése).

A könyv mintegy háromnegyed része a nyelvészet és a többi tudomány módszereivel és eredményeivel foglalkozik. Ezt a területet kötőjeles nyelvészetnek (hyphenated linguistics) szokás nevezni. Általában minden tudomány segítségül hívja a nyelvészetet akkor, amikor tudománytörténeti és terminológiai kutatásokat végez. Persze a kapcsolat nem szorítkozik ilyen szűk területre, ezt bizonyítják a határterületekről szóló fejezetek.

A *filozófiának* a nyelvészettel való érintkezése úgy értendő, hogy a nyelvtudomány, mint a megismerés egyik diszciplínája általános, filozófiai kérdéseket vet föl. Ezek közül FODOR ISTVÁN munkája a következőket tárgyalja: a nyelvtudomány önállóságának és kutatási területének kérdése, a nyelv lényege (HUMBOLDT, BÜHLER tanításai), nyelv és világnézet, nyelvészeti módszerek (indukció és dedukció), egyszerűség, célszerűség és oksági viszony a nyelvben, a nyelvi jel kettőssége, a nyelv eredete. A nyelv eredetére vonatkozóan több elképzelés született. Fodor véleménye szerint egyik sem ad meggyőztető választ a hogyan-ra. „A megoldást egy olyan pszichológiai-szociológiai kísérlet nyújthatná, amelyet csak elméletben lehet végrehajtani, gyakorlatban, reméljük soha” (115). „Ha egy elkülönített rezervátumban több tucat újszülöttet és harmadízigleni leszármazottakat sikerül úgy felnevelni, hogy az emberiség többi részével egyáltalán ne érintkezessenek, emberi beszédet semmilyen formában ne halljanak, íráshoz, könyvhöz ne jussanak, egyébként az életre minden lehetőséget megkapjanak, s ennek a kis mesterséges társadalomnak minden megnyilvánulása megfigyelhető és regisztrálható legyen, akkor sokkal közelebb jutnánk a nyelv eredetének rejtélyéhez. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ez a mesterségesen elzárt emberi társadalom mégis kifejlesztené egy nyelvet, amelynek semmi köze nem lenne a meglevő nyelvekhez. A kialakulás stádiumaiból pedig vissza lehetne következtetni az ősemberi társadalom nyelvének kialakulására” (116). Ezt a tetszetős elgondolást az a felismerés szülte, hogy az eddigi nyelveredetről szóló elméletek nem verifikálhatók és egyoldalúak (115). A társadalomtudományokban nem ritkaság az ideiglenesen, az egyelőre nem igazolható, ellenőrizhetetlen feltevés az adatok hiánya miatt. A tudományok ún. belső kérdései gyakran csak évek vagy évtizedek múlva realizálhatók, vagyis a gyakorlat igazolja helyességüket (vö. kettes számrendszer ~ elektronikus számológép).

A *logika* és a nyelvtudomány viharos vagy kevésbé viharos kapcsolatai közsmeretek (alany és állítmány a logikában és a nyelvészetben, szó és fogalom, mondat és ítélet). FODOR ISTVÁN példákra mutatja be a logika és a nyelv néhány közös vonását és eltérését.

Az *esztétika* egyre jobban tért hódít a nyelvészetben is. A hangok, a szavak esztétikumáról több magyar nyelvre vonatkozó tanulmány született (FÓNAGY IVÁN, ZOZNAI

BÉLA, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ munkái). Az egyes nyelvek szépségéről FODOR ISTVÁN írt cikket. Megvallom, ettől a fejezettől kicsit többet vártam. Tudjuk, hogy az esztétika nemcsak a szép, a rút fogalmát vizsgálja, hiszen a tragikum, a komikum, stb. is az érdeklődési körébe tartozik. Érdeemes lett volna tárgyalni a nyelvteremtette komikumot, amelynek — bármilyen meglepő — gazdag hazai irodalma van. (Vö. TOMPA JÓZSEF: Az irodalmi nyelv. Nyelvünk a reformkorban. Bp. 1955. 313–434. Különösen 412–34. — LACZKÓ GÉZA: Játszi szóképzés. NyF. 49 : 3, Bp. 1907; SZIGETVÁRI IVÁN: A komikum elmélete. Bp. 1911; HEGEDŰS GÉZA: A költői mesterség. Bp. 1959. „A szójáték és a rím” c. fejezet 22–33; SZENDREY ZSIGMOND: Népi találós kérdéseink szerkezete: Ethn. 34–35. 83–92 (1923–1924); MARTINKÓ ANDRÁS: A humor Petőfi egyik levelében: Nyr. 84 : 159–65 (1960); NAGY FERENC: A nyelvi humor főbb típusai: Nyr. 92 : 10–22 (1968); stb.)

A nyelvpszichológiáról írt fejezet a nyelv és gondolkodás, az idegen nyelvek oktatása, a nyelvismeret, a fordítás és tolmácsolás, valamint a logopédia kérdéseiből ad ízelítőt.

A kriminalisztika c. fejezet tárgyánál és újszerű eredményeinél fogva nagy érdeklődésre tarthat számot. A bűnügyek nyomozásánál, a tettesek azonosításánál perdöntő lehet, hogy a rendelkezésre álló írás vagy magnetofonszalagra rögzített beszéd kitől származik. FODOR ISTVÁN az ötletek egész sorát vonultatja fel, bizonyítván, hogy a kriminalisztikának nem dilettáns nyelvészekre van szüksége. A fejezet végén sajnálattal jegyzi meg, hogy a terjedelmesebb magyar argósztár még várat magára.

A beszédszervek, mint az emberi test részei, az orvostudomány hatáskörébe is tartoznak. E szervek alakját, mozgását, működését, működési rendellenességeit a bonctan, a fiziológia, az audiometria (hallásvizsgálat) írja le. Igen érdekes a beszéd- és írászavarok kutatásának bemutatása.

A történelemtudomány elsősorban a diakrón nyelvészetet támogatja, illetőleg attól kap segítséget (kölesönszavak kutatása, szó- és tárgytörténet). A nyelv látható képe, az írás azt a kérdést teszi fel, hogy a jelek milyen nyelvi egységet (fonéma, morféma, szó, mondat) jelölnek. Ezzel szemben az írástudomány az írásjeleket, azok listáit, az ABC-ket tipizálja (vö. pl. P. C. Гуляревский—B. C. Гривнин: Определитель языков мира по письменностям М., 1964.). Ezt a tipizálást hiányoljuk a könyvből. Ezzel szemben ki kell emelni, hogy a szerző rajzokkal illusztrált, olvasmányos leírást ad az ismeretlen írások megfejtéséről.

A néprajzzal való kapcsolat a nyelvjárásgyűjtő és a paraszti társadalom anyagi és szellemi kultúrájának kutatója, az etnográfus összefogását jelenti. A mai értelemben vett antropológia más ágai, az embertan és a régészet a régi nyelvet beszélők kultúrájára, a beszéd kialakulására adnak felvilágosítást.

A következő nagy fejezet társadalomtudományok címszó alatt tárgyalja a nyelv-művelés, a nyelvvédelem, a helyesírás, az írásreform, a nyelvrétegek, a nemzetközi nyelvek néhány kérdését. A szerző egyéni kutatásai különösen a nyelvi rétegek szociológiai felmérésében, a fejlődő országok nyelvi problémáiban, a nemzetközi nyelv kérdésében mutatkoznak meg. A nyelv-művelést taglaló rész — jöllehet érdekes megfigyeléseket tartalmaz a kiejtési normákról — kissé elnagyoltnak tűnik, a magyar nyelv-művelés ugyanis ma már nem olyan egyoldalú, mint ahogy a könyvből kiderül.

A továbbiakban a földrajz, a fizika, valamint a nyelvtudomány sok haszonnal járó kapcsolatait elemzi a könyv. A matematika is régóta segédtudományunk. Elsősorban nyelvtatisztikai munkákra gondolunk itt. Újabban az információelmélet (kibernetika), a gráfelmélet, a valószínűség-számítás, stb. helyet követel magának a nyelvészetben. Elgondolkoztat, hogy a magyar nyelvészetben a statisztika módszerek gyümölcsöztetése igen lassú folyamat. A nyelvészeti statisztika gyakran csak egyszerű százalékszámítást jelent. A reprezentatív megfigyelés, a gyakorisági számok elfogadhatóságának kérdése rendkívül fontos a nyelvtudományban.

Az általános jeltan egyik diszciplinája a zooszemiotika. Az állatok nyelvének és az emberi nyelvnek az összevetése tehát az általános jeltan számára hozhat eredményeket, a nyelvtudományra nézve csak közvetve. A kozmoszemiotikáról írottak is inkább elméleti jelentőségűek, legalább is napjainkban. Az irodalomtudomány és a zene néhány problémáját a szerző elsősorban más kutatók munkája alapján mutatja be. A határtudományok ismertetését FODOR ISTVÁN a filmszinkronizálással kapcsolatos úttörő kutatásaival fejezi be.

FODOR ISTVÁN könyve — mint a Tanulságok-ban írja — nem sorolt fel minden lehetőséget a nyelvészeti kapcsolatokról. Munkája így is rengeteg nyelvészeti eredményt mutat be, jelentős elméleteket ismertet illetve bírál. Természetes, hogy e munka jellegénél fogva sem ölelhette fel a nyelvtudomány és a kötőjeles nyelvészet teljes problematikáját. Ez minden „bevezetés” velejárója. Az emberi megismerés nagyon tág területeire kellett ellátogatnia a szerzőnek: fizika, matematika, orvostudomány, zene, történelemtudomány.

nyok, stb. FODOR ISTVÁN ezen úgy segített, hogy az egyes tudományterületek kutatóinak segítségét kérte, a fejezetekben pedig gyakran az illetékes szakembert szólaltatta meg.

NAGY FERENC

Communication. Concepts and Perspectives

Edited by Lee Thayer. Washington—London, 1967, Spartan Books—Macmillan. VII + 439 l.

A fenti kötet, amint címe mutatja, nem egy szerző műve; a Második Nemzetközi Kommunikáció-elméleti és Kommunikáció-kutatási Szimpózium anyagát tartalmazza. Ezt a kerekasztal-konferenciát a Missouri-i Egyetemen rendezték 1966 márciusában. A rendezők közé elsősorban magát a Missouri-i Egyetemet, másodsorban a Kansas City National Society for the Study of Communication elnevezésű tudományos társaságot számíthatjuk. A támogatók sorában viszont a National Science Foundation-t kell megemlítenünk.

A fenti kötet anyaga nyelvészeti szempontból valójában marginális. E jellege ellenére mégis érdekes röviden a kötet tematikájába bepillantani, tekintettel, hogy a kommunikáció-kutatás, bármennyire kezdeti szakaszát éli is még, valójában a nyelvészetnél tágabb ismerethalmaz és ezen szintetikus jellegénél fogva sok olyan érdekes megállapítást tesz, illetve tehet, amiből a nyelvészek is igen sokat meríthetnek saját szűkebb tudományuk számára. Az ún. interdiszciplináris területek mind jelentősebbé válása is indokolja a fenti tematikával való rövid megismerkedést.

A szóban forgó kötet kereken 20 előadást tartalmaz. Minden előadást vita követ. A kötet a vitaanyagot is közli ugyan, de ezen anyag spontán jellege és sok egymásra való hivatkozást, helyi érdekességű fogalomtisztázást, szubjektív reagálást tartalmazó volta miatt ennek ismertetésétől eltekintünk.

Az első előadás, A. M. JOOST MERLOO összeállítása, aki *Communication and mental contagion* (kommunikáció és szellemi járvány) címmel adott elő. A szellemi járványok kétségtelenül bizonyos kommunikatív áttételek formájában juthatnak el „járvány” méretű kifejlődésükhöz és tévedés lenne e kommunikációs folyamatoktól bizonyos nyelvészeti vonatkozást megtagadni. MERLOO azonban nem áll meg az iménti — mondhatnánk közhelyszerű — evidencia-megállapításnál, hanem a nyelvi hatások „mélystruktúrája” után kutat: felderíti ennek kapcsán azt, hogy a szellemi befolyásolás két irányú lehet: vízszintes vagy függőleges. Egy-egy saját korunkban meginduló érzelmi-intellektuális irányzat (bizonyos irányú gyűlöletek, vagy feltartóztatathatatlannul terjedő gondolati sémák; nálunk például — ezeket persze MERLOO nem említi — a sumér—magyar nyelvi azonosság hite, a strukturalista nyelvi iskolák megállapításainak az idegennyelv oktatásban való kiemelkedő jelentőségére vonatkozó meggyőződés) a szellemi járvány vízszintes tengelyét képezi, ám van egy függőleges tengely is: a nyelv ősi kifejezések, nyelvi kövületek formájában tovább élő gondolkodásmódokat, észjárásokat sodor bele az élő nyelvbe, úgy, hogy e távoli múltból érkező hatásoktól, szuggesztióktól sokszor nehezen tudjuk magunkat függetleníteni. E múltból érkező gondolkodási meghatározottságok, észjárások képezik a szellemi járvány függőleges tengelyét. — A fenti széttagolás után megállapítja, hogy — minden adott nyelvi közösségen belül bizonyos felfogások, szellemi mozgalmak, valójában csak akkor képesek gyökeret verni és „szellemi járvánnyá” válni, ha a függőleges tengelyre felvett hatásokból: az archaikus, a múltban gyökeredző epide-misztikus-szuggeszív készletekből táplálkoznak.

MASANAO TODA előadásának címe *About the notions of communication and structure* (A kommunikáció és a struktúra fogalmáról). TODA a kommunikáció fogalmát igen tág határok közé állítja világítja meg, párhuzamot von ugyanis a kommunikáció és a szállítás folyamatai között, azt állítván, hogy a kommunikáció nem egyéb mint a szállítás egy típusa: információ-szállítás. Sőt magát a szállítást is nem egyszer helyettesíthetjük ez utóbbival. Ha például egy kiállító cég japán pagodát akar egy Japántól távol eső városban felállítani, nem szükséges magát a pagodát odavinni, elég eljuttatni e helyre a pagodára vonatkozó anyagi és méretbeli információk tömegét, és ennek segítségével, helyi nyersanyagból összeállítható a szükséges építmény. A pagodának, mint anyagi rendszernek az állapot-jellegzetességeit kell tehát továbbítani. A megismerés maga a világ rendszer-állapot-jellegzetességeinek megismerése, az emberi agyban tehát e jellegzetességek-

nek pontosan megfelelő fogalmaknak kell lenniök, e fogalmaknak meg megfelelő jelszerű ábrázolásokkal kell bírniok. E megfelelések valójában struktúra-megfelelések, hiszen az anyagi világ struktúrája, az agy neuron-, ill. fogalom-struktúrája és az ezt kifejező jel-struktúra felel meg egymásnak. A megfelelés egyrészt sohasem tökéletes, másrészt állandó kontrollálást igényel. Így épül bele, lényeges méretekből, Toda előadásába a kontroll fogalma is. Előadás végén „elmékedések” címen egyrészt azt a kérdést veti fel, hogy az ún. urbanizációs jelenségek, nagy városi életközösségek, metropoliszok kialakulásai nem kommunikációs törekvésekre vezethetők-e részben vissza (ha ugyanis az emberek gyorsabban és hibátlanabban akarnak egymással kommunikálni — legcélszerűbb a közeli költözés)? Másrészt azt a problémát vizsgálja, hogy (az anyagi, szervezeti stb.) struktúrák „túlstabilizálódása” (bürokrácia, megmerevedett fogalomrendszer) milyen veszéllyel jár a társadalom továbbfejlődése szempontjából.

RAY L. BIRDWHISTELL, aki *Some body motion elements of American English* (Az amerikai angolt kísérő néhány testmozgási elemről) címmel tartott előadást, a kinezika vonatkozásában próbált bizonyos rendet teremteni. Szerinte a kinezikus jelenségek két nagy csoportra oszthatók: a formális kinezikus jelenségekre és a parakinezikus jelenségekre. Felemlíti, hogy a nyelvi mélystruktúrához hasonlóan kinezikai mélystruktúráról is beszélhetünk. A kinezikus megnyilvánulások annyira velünk-születettek és automatikusak, hogy leírásukra csak nehezen vagyunk képesek — állítja Birdwhistell — pedig csaknem minden beszédtevékenységünket kinezikus működés kíséri: hiszen ha valamit közömbös hangon fejezek ki, a testmozgáson lefojtott, ha valamit nagy meggyőző erővel állítok, testmozgásom eleven, izgatott — de akármilyen a beszédet kísérő testmozgás: lefojtott vagy eleven — bizonyos szignifikanciája minden testmozgástípusnak van. BIRDWHISTELL a kinezikus jelzések számos csoportját elemzi, ilyenek: a névmáshelyettesítő mutogatások, a pluralizációs mutogatások (kézzel két irányba végzett felül bezáródó körzés, fejjel való körzés), az igei vonatkozási mutogatások (pl. imádkozásszerűen összetett kézre a fej rádöntése jobboldali irányba: az alvás kifejezése stb.), a térbeli meghatározásokat célzó mutogatások, a cselekvés módjára vonatkozó mutogatások stb.

LEE H. SALISBURY *Cross cultural communication and dramatic ritual* (Kultúra-közi kommunikáció és drámai szertartás) című előadásában arról beszél, hogy a dráma igen alkalmas eszköz arra, hogy kultúrákat, népeket egymáshoz közelebb hozzon (pl. az amerikai őslakókat és a betelepült fehéreket, ill. négereket). — A kötet 6. előadása URBEL S. FOA *Differentiation in crosscultural communications* (a kultúrák-közzéi kommunikáció elemzése) című dolgozata a fenti előadáshoz hasonló című, de alapjában véve attól erősen eltérő problematikájú. FOA a „crosscultural communication” jelenségét szociálpszichológiai nézőpontból vizsgálja. Azt a jelenséget elemzi, hogy más-más kultúrkörben felnőtt személyek mennyire mást érthetnek azonos tartalmú kijelentéseken (pl. egy közeli származású férj nyugati feleségének mondott azon mondatával, hogy „Ez a leves kitűnő” egyben felesége iránti vonzalmát is ki akarja hangsúlyozni, a nyugat-európai feleség viszont e hangsúlyt sokszor nem fogja fel, hanem ténymegállapítást lát a kijelentésben, ami az ő szakácsművészeti képességére vonatkozik).

HARLEY C. SHANDS *Outline of a general theory of human communication* (Az emberi kommunikáció egy általános elméletének körvonalai) címmel tartott előadást. Miután Shannon és Weaver közreadták klasszikus információ-elméleti kötetüket, már Weaver-nél, de később igen sok más szerzőnél felmerül az elmélet tételeinek az emberi kommunikációra való alkalmazhatósága, mint kérdés. E tematikához kíván Shands elméleti adalékot szolgáltatni, csakúgy a normális, mint a pszichopata ember vonatkozásában. — Ezen 5. előadás anyagával, tematikabeli rokonság miatt együtt említhetjük a kötet 11. közleményét: MARTEN BROWER *Prolegomena to a theory of mass communication* (Bevezető gondolatok egy tömegkommunikáció-elmülethez) c. előadását. A szerző bírálathoz részesíti az eddigi tömegkommunikáció-elméleteket mondván, hogy ezek rendszert a klasszikus kommunikáció-elméleti modell szolgálai átvételei, holott az individuumok közötti kommunikációtól a tömegkommunikáció több vonatkozásban eltér. A legfőbb eltérést abban látja, hogy a tömegkommunikáció csatornái „a föld alá vannak fektetve”, azt, hogy mely utakon jut el a kommunikáció tartalma a társadalomban élő egyénekhez, nem tudhatjuk, csak a végeredményt, az informálódás megtörténtét vagyunk képesek tudomásul venni, melyek, miként a gombok a micéliumokkal átszőtt talajból, itt is ott is előbukkannak. Ezen ismeretlen „tömegkommunikációs” járatok felderítésére BROWER folklorisztikai módszerek igénybevételét javasolja.

A 7. dolgozat címe *Articulated science teaching and balanced emphasis* (Részekre bontott természettudomány-oktatás és arányos hangsúlyozás). A szerző, WILLIAM SHOCKLEY, arra a jelenségre hívja fel figyelmünket, hogy az egyetemi oktatás során a

vizsgák közötti időszakban magas fokon emlékezetben tartott természettudományos ismeretanyag a vizsgák befejeztével tűnemenyes gyorsasággal el szokott felejtődni. A tanulás bizonyos rácsszerkezetszerű, logikus felépítést javasolja (ACOR = attributes, connection, recall — módszer), amivel a gyors felejtést el lehet kerülni.

A 8. nem egész négy oldalra terjedő előadás szerzője J. F. SCHOUTEN, *Behavior, physiology and model* (Viselkedés, fiziológia és modell) címmel tartott előadást. Előadása tulajdonképpen buzdító beszéd arra vonatkozóan, hogy e három területet, a viselkedés a fiziológia és a modellálás területeit az emberi lény közelebbi megismerése érdekében intenzíven és arányosan kell művelni. (Mint ez a 22. Nemzetközi Fiziológiai Konferenciának is már célkitűzése volt.)

E fiziológiai tematikához áll közel, még közvetlenebbül, KARL H. PRIBRAM előadása: *How the brain controls its input* (Miként kontrollálja az agy inputjait). Ez egzaktabb és részletesebb feldolgozás, mint az előző előadóé volt. Részletes bibliográfiát is bocsát az olvasó rendelkezésére a témával kapcsolatban. A máig sem megoldott kérdésfelvetés érdekes elemzése, számunkra különösen azért érdekes, mivel a neurolingvisztika hazánkban alig művelt területkörét is érinti.

ROBERT C. SORVENSEN, a 10. előadás szerzője *Effective communications and personal values* ... (hatékony kommunikáció és az egyéni értékelés ...) címmel fejt ki „elméletét”. Arra hivatkozik, hogy életében hivatásszerűen hosszú időt töltött „mások attitűdjének és viselkedésének befolyásolásával”. E tapasztalatai a befolyásolást illetően meglehetősen negatívak voltak és az egyéni értékelés vonatkozásának viszont, különösen ma, növekvő jelentőséget kell tulajdonítani. Hiszen ma, az idő és az esemény-egymásutának felgyorsulása korábban gyakran tapasztaljuk, hogy az apák, a tanárok, az előjárók bölcsessége, hihetetlen sok területen, a fiúk, a fiatal nemzedék számára mit sem ér. A szerző szerint minden „kijelentés”, még a legtárgyilagosabb is „érzelmileg befolyásol”: ha például egy apa valamiről gyermekeinek véleményét kifejti, már ez is ráhatás, hiszen a családnak „össze kell tartania”, a család fő véleménye iránt szolidaritásnak kell lennie. Ma az egyének ezektől a másoktól származó érzelmi vonatkozású kijelentésektől függetleníteni kívánják magukat, de nem azért, hogy érzelmi vonatkozásoktól, elfogultságoktól mentes megállapításokat tegyenek, hanem hogy saját értékelésüket érvényesítsék. Helytelen tehát azt állítani, hogy manapság úgy viselkedünk, ill. beszélünk, ahogy szüleinktől, tanárainktól, feletteseinktől tanultuk, inkább azt mondhatjuk, hogy az egyének saját beszédmódjuk, cselekvésmódjuk, tanításmódjuk alapján beszélnek, cselekednek, tanítanak. A beszéd számos jellemzője, thát manapság az eredetiség, az egyénieskedés irányába fejlődik.

A 11. előadást korábban említettük. A 12. előadás szerzője GARDNER MURPHY, címe: *The communication continuum* (A kommunikációs folyamatoság). A kommunikációs kontinuum problematikája a kommunikáció-elmélet egyik legtöbbet ígérő kérdésfeltevése. Az emberi, sőt az állati kommunikációnak talán az a legszembeszökőbb eltérése a gépi kommunikációtól, hogy az embernél és az állatnál a kommunikáció információ-tartalma ezek agycentruma révén alapos átdolgozáson, értelmezési folyamaton esik át, míg a gépi kommunikáció esetében az információ-tartalom értelmezése „gépies”, „betűszerinti”. Az ember (a Gottschaldt-teszt, Bleuler, a Murray-féle tematikus appercepció teszt bizonyítja ezt) nem hajlandó pusztán betűszerint felfogni azt, amit hall, lát, olvas, hanem ahhoz bizonyos tartalmat hozzákövetkeztet, vagy abból valamilyen tartalmat értelemszerűen elejt. A fenti tesztek bizonyítják, hogy az emberi figyelem milyen sok tényezőtől befolyásolt, és hogy mi minden hat közre az információk emberi értelmezésénél. Az a kép tehát, amit az ember a kommunikáció tartalmáról önmagának alkot, meglehetősen „egyéni produkció”. „Én nem ismerem eléggé a kommunikáció-elméletet ahhoz, hogy modellt állítsak fel — állítja Murphy — de szeretném mindenkinek figyelmébe ajánlani azt a szempontot, hogy ezeket az affektív és indulati tényezőket ne pusztán csak zajoknak tekintsük, hanem ágyazzuk bele a betáplálás/visszanyerés-lehetőségek rendszer-együttesébe.” E javaslatot valóban gyümölcsözőnek kell tekintenünk, és saját véleményünk szerint minden olyan gondolatot, érzelmi reakciót, következtetést, ami az embernél egy egy nyers kommunikatív tartalomhoz hozzákapcsolódik, tulajdonképpen megannyi feed-back-nek kell felfogni, melyek saját korábban nyert emlékképei, tapasztalatai felé képeznek visszacsatolást.

GEOFFREY VICKERS, *The multivalued choice* (A többértékű választás) címmel tartott előadást. Szerinte egy állam évi költségvetésének összeállítását tipikus iskolapéldája a többértékű választásnak. Az állami költségvetésnek pl. olyan, külföld felé irányuló kiadásokra kell gondolnia, melyek fenntartják kapcsolatát egy csomó érdekelt külföldi állam felé, gondolnia kell olyan beruházásokra, amelyek jövedelmet hozván fizetési mérlegének egyensúlyához vezetnek, gondolni kell a közbiztonsággal, a külső támadással szembeni

biztonsággal kapcsolatos kiadásokra stb., stb. VICKERS szerint a többértékű választás egyre több felé válik szükségessé mindennapi életünkben is. Így a többértékű választás megtételének tényezői egyre központibb kérdéssé válnak számunkra. De hogyan kerül a csizma az asztalra? Miként kapcsolatos mindez a kommunikációval? — kérdi maga VICKERS. A gépi kommunikáció esetében nem merül fel közvetlenül a többértékű választás, ám a szociológus és a szociálpszichológus számára, akik az információ küldő, illetve az azt felfogó személy agyának rejtett régióiba is bele akarnak tekinteni, igenis központi probléma, hogy miként alakul ki az embernél általában az ilyen sokszempontú épülő értékelés és miként revelálódik ez a kommunikatív tevékenységben.

HERBERT MENZEL, *Can science information needs be ascertained empirically?* (Meg lehet állapítani empirikusan a természettudományos kutatáshoz szükséges információ-igényt?) címmel tartotta meg dokumentáció-elméleti előadását. A szerző „science information system” (tudományos információ-rendszer) alatt azon információ-források összességét érti (nyomtatványok, ad hoc ismeretszerzési alkalmak, kongresszusok és konferenciák, személyes kapcsolatok), melyek által egy adott kutató kutatásához információkat nyerhet. Az említett csatornákon keresztül áramló információkkal kapcsolatban a szerző a következő alapkérdésekre kíván feleletet adni: 1. Meg lehet-e állapítani egyedül abból a tényből az információ szükségletét egy adott kutatónak, hogy milyen előtanulmányokat folytatott? A korábban szerzett információknak egy-egy jelenlegi kutatási feladat során való gyümölesztetéséből lehet-e valamilyen következtetést levonni a kutatáshoz hasznos információk jellegére vonatkozóan? — 2. A tudományos információ szükségletek mely fajtáit különböztethetjük meg? Miként lehet az információkat és információ-szolgáltatási formákat osztályozni oly módon, hogy ez az osztályozás a különféle osztályok relatív szükségességét is kifejezze a kutatás adott szituációjában? — E két kérdés-együttesre adott felelet természetesen metodológiai végeredmény lesz, de mint ilyen a nyelvész számára is igen hasznos, hiszen a nyelvtudomány sikeres műveléséhez manapság az információ-szükségletek igen összetettek és ezek ökonomikus módon való megszerzése nem elhanyagolható igény.

HUBERT FRINGS az állati kommunikációról, *Animal communication* címmel tartott előadást. Megállapításai természetesen nem kizárólag az állati kommunikációra, hanem részben az emberi kommunikációra is érvényesek, mivel ezek a kommunikációnak bizonyos átfogóbb elméletébe ágyazva kerülnek megvilágításra.

KENNETH BURKE, *Dramatism* (Drámaiság) című előadása erősen eltér a kötet 4. előadásának anyagától, noha az is a „dráma” témakörét érinti. Míg SALISBURY ténylegesen drámákról beszélt, a szó szoros értelmében, BURKE pusztán azt hangoztatja, hogy a kommunikatív tartalom megértésénél igen használható kulesként kezelik a drámaiság nézőpontját, ti. azt, hogy mindenütt a cselekményt, illetve a cselekvőt kell megkeresnünk. Fel kell ismernünk azt a színteret ahol a cselekmény lejátszódik, és azokat az eszközöket vagy ügyvivőket, melyek a cselekmény megvalósulását elősegítik. Fel kell ismernünk a cselekmény célját és látnunk kell, hogy e célok a cselekvőnél sajátosan állandósult viselkedésmódot: *attitűdöket* hívnak életre. Mindezek alapján a viselkedés-motívumok grammatikáját is össze lehetne egyszer állítani, mint ahogy erre a szerző *Grammar of Motives* és *A Rhetoric of Motives* c. műveiben példát is adott. A drámaiság-nézőpontra Aristoteles Retorikájától és Nichomachosi etikájától Talcott Parsons *The Structure of Social Action* c. művéig mindenütt rengeteg példát találunk — állítja a szerző. Így a drámaiság fogalma gyakorlatilag egy bizonyos terminológiai probléma. Am éppen ezáltal képes arra, hogy a terminológiai problematikát, a terminológia varázsát, az ezzel való visszaéléseket és hatásvadászatot közelebbről megvilágítsa. E megvilágításra a szerző számos példa formájában alkalmat is talál. Dolgozata sok tekintetben rokon a kötet 1. dolgozatával, MERLOONak a szellemi epidémia-folyamatokról írott előadásával. Am BURKE dolgozata MERLOOénál „filológiaiabb”.

A kötet 17. előadását inkább az „eszmeifuttatás” szóval jellemezhetjük, semmint az „egzakt adatokat tartalmazó dolgozat” megjelöléssel. H. WILCOX előadásáról van szó, aki *Some neglected areas in research on scientific and technical communications* (A természettudományi és technológiai kommunikáció néhány elhanyagolt területe) címmel adott elő. A szóban forgó „elhanyagolt területek” a tudányszervezés egyes területei és vonatkozásai: miként lehetne fokozott mértékben és gazdaságilag, valamint a nemzeti érdek szempontjából legelőnyösebben felhasználni a kutatásokhoz a rendelkezésre álló információkat? stb. — A kérdések, melyek eléggé általánosak, megmaradnak a kérdés szintjén. De nemcsak ez a baj, hanem azt is kifogásolhatjuk, hogy lehet-e e tudányszervezési kérdéseket „elhanyagolt területeknek” neveznünk az USA-ban, ahol — jól tudjuk —, a tudányszervezés problematikája igen előtérben áll?

A kötet 18. előadásának címe: *Communication and the problem-solving process*

(Kommunikáció és problémamegoldás); szerzője: ALBERT UPTON. Érdekes, hogy e szerző is a tetszetős és tudományos mezben tündöklő szavak és kifejezések szuggesztív hatásáról beszél dolgozatának elején, miként MERLOO és BURKE is érintettek már hasonló tematikát. Úgy látszik, modern korunkban az ilyenféle hatások nyomasztó volta többeknek feltűnik. A logikai tisztánlátás és a helyes problémamegoldás érdekében UPTON bizonyos módszerek igénybe vételét javasolja. Fontos például annak tudomásul vétele: (1.) hogy a tudományos és elvont gondolatok kifejezése mindig szimbólumok révén valósulhat csak meg a nyelvben. Tudni kell azt is (2.) hogy a szókinés 90%-ára a jelentésbeli kettősség jellemző, és hogy (3.) az elemzés, amely a gondolati feldolgozás leglényegesebb eleme, csak háromféle lehet: osztályozással való elemzés, struktúra-elemzés és operacionális elemzés. Miután ezen elemzési típusokról részletekbe menő módszertani tájékoztatást ad (meghatározva például a művészet, a tudomány stb. legfőbb összetevőinek alapstruktúráját), arra a kérdésre tér ki röviden, hogy miként treniizzuk be az agyat arra, hogy a tények bonyolultságát felkutassa, és hogy ezáltal az intuitív vagy művészi formában való megnyilatkozás jelenségeit logikai megállapítások, tehát a tudomány nyelvére fordítsa át.

A kötet még két közleményt tartalmaz JEROME ROTHSTEIN, *An overview* (Egy áttekintés) és ALFRED G. SMITH, *Entropy and synopsis* (Entrópia és szinopszis) című dolgozatát, melyek azonban az előző 18 előadás értékelései és áttekintései.

BÜKY BÉLA

Nyelvfeldolgozás és dokumentáció

Budapest, 1967. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ.

A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata 11. sz. 226 l.

A kötet 12 tanulmányt és a szerkesztő bevezető cikkét tartalmazza. A szerzők közül OROSZ GÁBOR három dolgozattal — két ízben társszerzőként — szerepel.

SZÉPE GYÖRGY szerkesztői bevezetése a tanulmánykötet megjelenését a hazai műszaki dokumentáció és a modern nyelvészet kialakult együttműködéséből fakadó egyik eredménynek tekinti. A kötet címében az és nyelvi szempontból kifogásolható voltáról szólva a szerkesztő közli, hogy annak tartalma „(a) vagy nyelvfeldolgozás, (b) vagy dokumentáció, (c) vagy ami a két terület között van”. A szerkesztésben közreműködött SZELEZSÁN IRÉN, aki az egyik tanulmánynak is szerzője.

A „Szerkesztői bevezető” írója a magyar nyelvtér és az általános nyelvészet (ezen belül az alkalmazott nyelvészet elmélete) terén működik, az általános nyelvészethez a kötet megértéséhez szükséges általános szempontjait vázolja fel és meghatározza az alkalmazott nyelvészet helyét, illetve az alkalmazott nyelvészet egyik sajátos területét, a dokumentációt. Ezen belül is külön kitér a magyar nyelvnek a dokumentációban való felhasználhatóságára, illetve arra, hogy — a kötetben megjelent tanulmányok úttörő szerepét folytatva — szükségesnek látszik a magyar nyelv további (és speciális) normalizálása (pl., az egybeírás kérdése, a szóképzés és szóösszetétel szabályai, a szinonimika alkalmazása stb.), amit helyettünk — magyarok helyett — senki nem fog elvégezni.

A szerkesztői bevezető utal a kötetben elhelyezett tanulmányok bármiféle csoportokra való felosztásának „önkényes” voltára. Az ismertető mégis „önkényesen” jár el, hogy legalább a hasonló témakörben mozgó tanulmányok ismertetését rövidíthesse.

BALÁZS SÁNDOR—OROSZ GÁBOR. *Hazai deskriptor jellegű munkálatok* (12—26). A közlemény a Berlinben 1966. június 29 és július 1 között rendezett deskriptor-szimposiumon előadott közös beszámoló alapján készült. A tanulmány és az abban idézett modern szakirodalom alapján deskriptoron a dokumentalisztika számára szerkesztett olyan kulcsszavakat — esetleg szó szerkezeteket — kell érteni, amelyeknek információ-tartalma pontosan meghatározott és amelynek összessége (listába foglalása ~ teaurusz) egy meghatározott rendszert képez. A deskriptor-rendszerek a dokumentálandó anyag rendszerezését és az abban való eligazodást, a visszakeresés megkönnyítését célozzák. A szerzők a hazánkban folyó deskriptor jellegű munkálatokból nyolcat mutatnak be: (1) az OMKDK könyvtári tárgyszókatalógusa, (2) a magyar élelmiszeripari bibliográfia index-rendszere, (3) az OMKDK referáló lapjaiból az Elektrotechnika-Híradástechnika című lap tárgymutatója (indexe), (4) a kohó- és gépípar központi információs szolgálatának deskriptor-gyűjteménye, (5) az Automatizálási Kutató Intézet irodalom-osztályozó rendszere, (6) Mérőműszerek és szabályozók osztályozási rendszere, (7) a „Műszaki Értelmező Szótár” című sorozatban szereplő címszavak összessége, (8) egy lexikonszer-

készítési célokra készült komplex szerkezetű deskriptor rendszer. A két szerző a tájékoztatás modern gépi eljárásainak várható bevezetése kapcsán a tanulmány befejező részében további hazai deskriptor-gyűjtemények, teauruszok létrehozását sürgeti.

A szerkesztő a deskriptorizálás várható hasznát húzza alá az intenzív lexikográfia és a szemantika számára (7).

E témakörhöz vág még a kötetből OROSZ GÁBOR, *A gépi információkeresés szignatúra-meghatározó eljárásai* (74–90) című munkája, amelyben a terjedelmes teauruszok témakörökre való szétbontásának és a témába nem vágó anyagnak a további vizsgálódásból való kizárása lehetőségeivel foglalkozik, valamint OROSZ GÁBOR–PATAKY ERNŐ, *Egy hajlékony deskriptoros információkereső rendszer* (91–103) című, az előzőhöz hasonló jellegű kérdésekkel foglalkozó közös tanulmánya.

VARGA DÉNES, *A gépi analízis követelményei* (184–192). A szerző, aki szakképzett nyelvész, matematikus, valamint tapasztalt programozó, a gépi fordítás fejlődésének 15 éves történetéből módszerbeli és általános elméleti következtetéseket von le. Megállapítja, hogy „a gépi fordítás ma még világosra a kutatás stádiumában van. A jelenleg működő gépi fordító rendszerek még sem minőségi, sem gazdasági szempontból nem kielégítőek”. Ezen rendszerek hiányosságainak okai között a természetes nyelvek nem kielégítő strukturális leírtságát, illetve a gépi lehetőségek nem eléggé „elegáns” kihasználását említi. A gépi fordítás kezdeti fejlődési szakaszán szinte minden kutatócsoport az ember közvetlen fordító tevékenységét próbálta szimulálni a gépen, később pedig a nyelv struktúráját ismerő nyelvész elemző tevékenységét, de egyik kísérlet sem adhatott kielégítő eredményt. Ma már világos, hogy „a jó fordító algoritmus készítése ... egyidejűleg nyelvészeti és algoritmuseleméleti feladat”. Viszont „egy embertől aligha várható el”, hogy „a nyelvészetnek, a logikának és a matematikának legalább bizonyos diszciplinái területéről” komplex ismeretei legyenek, ezért „komoly eredményt csak kutatócsoportok képesek elérni a különböző képzettségű szakemberek közös erőfeszítésével”. „A dolog lényege abban van, hogy a gép logikája más, mint az ember logikája, a gép számára nem az az egyszerű, ami az ember számára. A gép logikája a problémák általánosabb megoldását kívánja meg, csak így lehet jól kihasználni a gépi lehetőségeket. Gyakorlatilag ez annyit jelent, hogy szét kell választani egymástól magát az általánosabb értelemben megfogalmazott tulajdonképpeni algoritmust és a nyelvi szabályrendszert mint az algoritmus működéséhez szükséges adatok halmazát” (187).

VARGA a továbbiakban „a nyelvi anyag szigorú, egzakt szabályok formájában való megfogalmazásának” nehézségeivel foglalkozik. A nyelvi anyagban „rendszerint hiányos információsor áll rendelkezésünkre” (188). „A központi problémát a szövegben rejlő információk kinyerése, a jó minőségű és reális időn belül végrehajtható analízis jelenti. Ez a része a kutatásoknak, ahol a gépesítés, az elektronikus számológépnek a kutatás folyamatába való bekapcsolása már menetközben is nagyon sok értékes eredményt hozhat” (191). A szerző rámutat, hogy a nyelvi elemzés „alulról” való megközelítése, vagyis a biztos információktól az egyre bizonytalanabb információk felé haladó elemzés, reménytelenül teszi a gépi fordítást. Az elemzés „felülről” való megközelítése nem tesz különbséget biztos és feltételes információk között, az információ értelmezésében nem szerepelteti a feltételt. A nyelvi információ így mindazon „lehetséges információk halmazát” képviseli, amit az illető nyelvi egység nem zár ki. A nyelvi jelek közös előfordulásával csökken a lehetőségek köre, tehát az elemzés egyes szakaszaiban figyelembe vett információ-maximum halmaza minden újabb nyelvi adat feldolgozásával csökken (vö. SZELEZSÁN IRÉN tanulmányában a *v szrednej skole* példa elemzésével.) Az elemzés „felülről” való megközelítése tehát egy nyitott rendszer, amelyik az elemzés minden egyes szakaszában kiszűri a biztos adatokat, de nyitva hagyja a további szűrések lehetőségét még a nem szintaktikai jellegű tényezők számára is (szemantika, szövegelmélet). VARGA a „felülről” való megközelítés híve. Miután azonban az összes lehetőség végigpróbálását magába foglaló algoritmus a természetes nyelvek esetén jelentkező szabályok nagy száma miatt még a modern elektronikus számológépek óriási sebessége mellett is gyakorlatilag használhatatlan algoritmust jelentene, a szerző a gép lehetőségeit jobban kihasználó „elegánsabb”, „többváltozó logikai függvényekkel végzett műveletet” javasol. A javasolt megközelítés több különböző nyelv elemzésére is felhasználható. Fontos követelmény az elemzés során a teljességre való törekvés, hogy az adott mondatnak valamennyi megfelelő struktúrát megkapjuk, valamint a rendszer továbbfejleszthetőségének a lehetősége, amit az algoritmus zárt konstrukciója mellett a nyelvi táblázatok nyíltsága, kiegészíthetősége, illetve bővíthető volta biztosít.

E közleményhez kapcsolódik SZELEZSÁN IRÉN, *Orosz főnevek és melléknevek gépi analízisének programozási vonatkozásai* (164–183) dolgozata, amely az ELTE Bölcsészettudományi Karán 1966-ban megvédett diplomamunka átdolgozott és rövidített változata. A dolgozat egy konkrét feladat megoldásával mutatja be a VARGA DÉNES-féle gépi elem-

zési módszert, „a gép logikájának az ember logikájától való eltérését”. A bemutatott elemzés a gépi fordítás céljait szolgálja, a szerző mégis egy nyelven (az oroszon) belül marad, ami által a módszernek tetszés szerinti fejlett morfológiai nyelvben homo-lingvális feladatokra való alkalmazhatóságát, tehát a magyar nyelven belüli hasonló feladatok elvégzésére való alkalmazhatóságát is példázza.

A gépi analízis témakörébe vág még HELL GYÖRGY, valamint SIPÓCZY Győző ugyanezen kötetben megjelent munkája is, amelyekre azonban külön is kitérünk.

HELL GYÖRGY: *A szintaktikai elemzés két szintje az orosz nyelvű szövegek gépi analízisében* (40–60). A tanulmány egy bővebb angol nyelvű változata a Computational Linguistics II. kötetében került publikálásra. Ennek ellenére magyar nyelvű változatának mostani közlése jelentős, mert a gépi fordítás iránt érdeklődők szélesebb körének válhat hasznos olvasmányává. Az első magyar gépi fordítónak számító HELL GYÖRGY a gépi fordítás három művelete közül (analízis, transzfer, szintézis) orosz írott szakmai jellegű szövegek analízisének egy lehetőségét mutatja be azzal az igénnyel, hogy a teljes gépi analízis algoritmusainak megalkotásához kiindulási alapot adjon.

A teljes orosz–magyar fordítás HELL-féle modellje feltételezi a szintaktikai elemzést megelőző szótárzást, vagyis amikor „minden orosz szót tömorfémájának elemzése alapján kapott egy- vagy többértékű grammatikai információval helyettesítünk” (43). A szintaktikai elemzés két egymással kapcsolatos szintre oszlik: az első szint a „strukturúra szinten folyó elemzés”, amelyik „az orosz nyelv egyeztetési szabályaira, a vessző használatára, valamint a főnévi csoportra jellemző szórendi szabályokra épül” (43) és a mondat minden szavát vagy egy nominális, vagy egy verbális struktúrába csoportosítja” (43); a második szint „a szintaktikai szinten folyó elemzés”, amelyben a struktúra szinten megállapított szócsoporthoz a mondat állítmányához való viszonyának, illetve a csoportok egyes szavai között meglevő kapcsolat minőségének a célnyelvi követelményektől függő (főképpen a szavak szemantikai kategorizálására épülő) vizsgálatára kerül sor. A két szint szoros kapcsolatban áll egymással: bár „a strukturális szint... megelőzi... a szintaktikai szintet”, „néhány strukturális szintre vonatkozó kérdést a szintaktikus elemzési rész során lehet csak megoldani” (43), pl., „ha a határozószó a nominális csoport élén áll, nem okvetlenül tartozik a főnévi csoporthoz, ha előtte igét találunk” (44). A bevezető rész után a szerző részletesen elemez két különböző nominális struktúra-típust: a harmadik fejezet a főnév előtt álló egyeztetett alárendelt tagokat tartalmazó nominális struktúrákat tárgyalja, pl., „*Pri takih jadermüh reakcijah vüdeljaetszja atomnaja energija*”, a negyedik fejezet pedig a főnév után álló egyeztetett tagokat tartalmazó nominális struktúrákat, pl., „... szilü, *dejsztvujuscie v napravlenii vozmozsnogo szkol'zszenija*...”. Az első típus kapcsán HELL megjegyzi: „A határozószó kétségtelenül a nominális struktúrába tartozik...”, ha előtte (tőle balra) is van még a főnévhez tartozó melléknév, vagy előljáró, pl. „... *pri ocsen' nizkih temperaturah*...”. A következő fejezetek tartalma: (5) a főnévhez egyeztetés nélkül kapcsolt szavak problémája és egyes formálisan jelöltnek tekinthető típusok kijelölése, pl., „oblaszt' nauki” vagy „szojedinenija ego sz zselezom”; (6) különleges egyeztetési szabályok; (7) főnévi igeneves szerkezetek a nominális szókapcsolatban; (8) a nominális struktúra szerkezeti képletben való összefoglalása; (9) a nominális csoporton belüli nem „szabályos” szerkezetek; (10) a szabályos és vegyes szórendben kapcsolt nominális struktúrák; (11) az elliptikus szerkezetek, illetve nominalizáció. Külön fejezetek foglalkoznak a verbális struktúrák felépítésével (12), a mondat szintaktikai felépítésével (13), a szintaktikai elemzési szintnek az állítmánnyal kapcsolatos mondatrészek meghatározásában jelentkező feladataival (14), valamint a mellékmondatok elemzésével (15).

A szerkesztő „nem könnyű olvasmány” jelzővel illeti HELL GYÖRGY munkáját. Ez meg is felel a valóságnak. Ezen nem könnyű olvashatóságot nehezítik kisebb pontatlanságok is: a 44. lapon visszautalás van a 43. lapon olvasható b) jelzésű példára, bár abban az egyeztetett jelzők sorában nincs határozószó; súlyosabb hiba az, hogy az orosz nyelvű összefoglalóban az utolsó bekezdésben *állítmány* helyett *alany* (podlezsascsego) áll (207) a hibátlan angol, illetve német nyelvű összefoglalókkal szemben.

A kötet további közleményei közül a gépi fordítás nyelvészeti megközelítéséhez kapcsolódik még BUZÁKY JUDIT, *Orosz–magyar címfordítás* (27–39) című dolgozata, valamint SIPÓCZY Győző külön is ismertetett tanulmánya.

SIPÓCZY Győző, *Az orosz eljárás kifejezések gépi elemzése* (141–152). A dolgozat HELL GYÖRGY tanulmányához vág, a gépi analízis egy részfeladatában végzett kutatómunkáról ad számot. A gépi analízis egyes szintjei (morfológiai, szintagmatika-szintaktika és szemantika) egymásra épülnek. Az előző szinteken meg nem oldott kérdések megoldását a következő(k)on kell megkísérlni. Így például „az orosz *tocski* morfémáról a morfológiai elemzés során azt kapjuk, hogy három alakot jelölhet: egyes Genitivus;

többes Nominativus és Accusativus. A *dannoj tocski* nominális csoportról azonban a szintagmatikai elemzés egyértelműen megállapítja, hogy mindkét morféma egyes Genitivust jelöl; a *dannüe tocski* ismét kétértelmű: többes Nominativus és Accusativus..., a *dannüe tocski dajut vozmozsnošt'*... összefüggésben azonban... a szintaktikai elemzés kimutatja..., hogy... a *dannüe tocski* csak alany lehet" (142). A továbbiakban a szerző a gépi fordítással kapcsolatos kutatómunkának az utóbbi években bekövetkezett lelassulását abban látja, hogy a szemantikai elemzés szintjét mind ez ideig nem előzték meg pontos támpontot adó előmunkálatok: „számos olyan morféma- és morfémacsoport-típus van, amelyeknél a nyelvi adat funkcióját semmiféle formai ismertető jegy nem jelzi, és így a gépek számára ezek — tudásunk jelenlegi fokán — megoldhatatlan problémát jelentenek”. Akár a homográf alany és tárgy („*uravnenie polucsajet takoj vid...*”), akár a birtokos esetben álló tulajdonságjelző („...szta! *višzokogo kacsesztva...*”), akár pedig a -szja végű igék mellett eszközhatórozós esetben álló főnév („*rabóta obeszpecsivajetszja szilovümi masinami zavoda*”), illetve „*perevozka materialov obeszpecsivajetszja primeneniem masin*”) szemantikai mutatók hiányában nem minősíthetők, „márpedig a gépi fordítás egzakt leírást követel, ... két formulára van szükségünk: a formákat rögzítő grammatikai képletre és a lexikai elemek kapcsolatát meghatározó szemantikai képletre” (143).

A továbbiakban SİRÖCZY a szótár pontos támpontot adó szemantikai feldolgozásáig a jelzői vagy határozói funkcióban szereplő orosz előjárós kifejezéseknek a gépi elemzés során való megkülönböztetésére az általa kikísérletezett és az egyes szavak vagy szó-csoportok vonzatrendszerére épülő módszerét ajánlja. „Az előjárós kifejezések határozói szerepét legtöbb esetben a mondat szörendje már megmutatja. Külön elemzésre csak azok az esetek szorulnak, amikor az előjárós kifejezés melléknév után van..., és amikor főnevet követ” (146). A szerző az általa javasolt módszert egy 146 lapnyi szöveg elemzése során talált 707 előjárós vonzattal szereplő szóra építi. Azokat az eseteket kutatja, amikor az előjárós vonzat jelző, pl., *voprosz o...*, *harakternij dl'a...* stb. Nyilvánvaló, hogy a nem jelzői funkcióban szereplő előjárós kifejezések határozók. Beszámol SİRÖCZY a kidolgozott rendszer ellenőrzéséről is, amelynek alapján az előfordulások 94,6%-ban született helyes döntés. A hibás döntések arányának csökkentésére a szerző maga is javasolja az általa kikísérletezett módszernek egy olyan nagyobb terjedelmű szöveg elemzésén alapuló javítását, amelyben „legalább tíz alkalommal kell egy-egy szóalaknak szerepelnie ahhoz, hogy vonzatrendszeréről megközelítőleg hű képet kapjunk” (151). Tehát a szerző a statisztikai módszer alkalmazásával az analízishez szükséges „szemantikai képletet” szemantikaelmélet hiányában egy kézzelfogható nyelvi eszköz, vagyis a vonzat felhasználásával helyettesíti, de nincsen kizárva, hogy ezzel a tényleges szemantikai képlet alapjait vázolta fel.

PETŐFI S. JÁNOS, *A nyelvstatisztikai vizsgálatok néhány kérdése* (117—140). A tanulmány rövid bevezetés a nyelvstatisztikába, szól a nyelvstatisztikai kutatások mind matematikai, mind pedig nyelvészeti problémáiról. A statisztikai törvények ismeretelméleti vonatkozású problémájából kiindulva a szerző felvázolja a statisztika matematikai elméletének felépítését és bemutatja a matematikai statisztika egy lehetséges tárgyalásmódjának témaköreit. A továbbiakban a tanulmány a vázolt matematikai bázis alapján megjelöli a nyelvek vizsgálatában a nyelvstatisztika helyét, felsorolja és minősíti a nyelvrendszert különböző szintjeinek elemeit, majd pedig röviden áttekinti „a nyelv rendszerére vonatkozóan a nyelv vizsgálatának különböző módjait” (kvalitatív nem strukturális, kvalitatív strukturális, kvantitatív nem strukturális, kvantitatív strukturális). A szerző a teljességre való törekvés igénye nélkül a nyelvstatisztikai vizsgálatok eredményeinek alkalmazási lehetőségeiről is szól: nyelvoktatás, gépi analízis, deskriptorok automatikus összeállítása, illetve kivonatok gépi előállítás, egy-egy mű statisztikai elemzése stb. A tanulmány következő fejezete azokat a kérdéseket foglalja össze, amelyek minden nyelvstatisztikai vizsgálat értékeléséhez szükségesek. Befejezésül PETŐFI néhány megjegyzést fűz a magyar nyelvre vonatkozó nyelvstatisztikai munkákhoz, elsősorban az elemek gyakoriságát fonéma szinten tárgyaló munkákhoz. A tanulmányt a magyar nyelvre vonatkozó nyelvstatisztikai munkák csaknem teljes bibliográfiája zárja.

A kötetben közölt tanulmányokból egy-egy konkrét munka néhány eredményének publikálásával a tanulmányhoz vág PAPP FERENC, *Néhány fontosabb adat szókincsünk szófaj (ezen belül: hosszúság és jelentésszám) szerinti megoszlásáról* (104—116) című munkája, ill. KELEMEN JÓZSEF, *Magyar szövegek statisztikai feldolgozásának problémái* (61—73) című programot nyújtó írása. STEIN MÁRIA, *A gépi kivonatolás néhány kérdése* (153—163) című dolgozatában pedig a gépi kivonatolás általános problematikájába ad bevezetést.

JÁNOSKA SÁNDOR

Inversiuili leksikoni

Tbilisi, 1967. Sakartvelos SSR Mecnierebata Akademia — Enatmecnierebis Institut. Gamomceloba „Mecniereba”. Sedgenilia Biz. Počhuas xelmzy vanelobit. (Inverz szótár. Grúz Tudományos Akadémia — Nyelvtudományi Intézet. „Mecniereba” Kiadó. Tbiliszi 1967, Szerkesztette Bidz[ina] Pocshua). XI + 444 l.

Az utóbbi években örömdetesen megnőtt az elkészült és megjelent szóvégmutato szótárak száma. Így, hogy csak a fontosabbakat említsük (s ezzel egy korábbi bibliográfiánkat: 1. CompLing. III [1964]. 212–215, s Kelemenét: MNyTK. 114. 1966. 41–4 kiegészítsük), napvilágot látott az olasz,¹ a német² és a francia nyelv³ a tergo szótára; megjelent hasonló munka a szerbhorvatra, a mongolra; készül a szlovénre, az örményre, és így tovább. Bár, a mi VégSz.-unktól eltérően, mindezek a kötetek tulajdonképpen csupán a tergo szolísták és nem a tergo szótárak, a szerkesztők mindegyikben törekednek valami bővebbet, hasznosat adni a szolístán belül is. Így Alinei olasz listáját szóvégző betűhármasonként „szakíttatja”, vagyis könyvből közvetlenül kiderül, hány *-ega* (15), *-gga* (egyetlen egy: *quagga*), *-iga* (15) stb. végű elemet tartalmazott az általa feldolgozott anyag; ugyancsak a szótári részen belül közli az egyes betűkettősök szóvégi mennyiségét is (így például *-ga* végű szó volt összesen 95). A függelékben mindezt az anyagot átrendezi nagyság (gyakoriság) szerint, ott tehát kiderül, hogy a leggyakoribb szótári szóvégnak az olaszban az *-are* bizonyult (az egész vizsgált szókincs 13,8%-a végződött így), ezt követi az *-one* (3,3%), a *-nto* (4,7%), és így tovább. A francia a tergo hasonló adatokat közöl, nevezetessége ezen kívül, hogy az egyes, szótári alakjukban vett, szavakat nem helyesírási formájuk, hanem fonetikai átírásuk alapján állította a tergo sorrendbe. (Bővebben és illusztrációkkal minderről l. Nyr. 92 : 321–333.) Nem kevés érdekességgel szolgál az alább ismertetendő grúz a tergo szolista (ez sem szótár a VégSz. értelmében).

A grúz szóvégmutato szótár szerkesztői talán megszülettek I. A. MELCSUK intelmét (Alinei munkája kapcsán, vö.: Вопросы языкознания 14 [1965]. 5. 131); talán maguk jöttek arra a meggyőződésre, hogy egy hasonló kiadvány esetén célszerű egyetlen forráshoz (egyetlen szótár címszóanyagához) ragaszkodni. Az általuk alapul vett munka a grúz nyelv akadémiai szótára, melynek utolsó, nyolcadik kötet 1964-ben látott napvilágot és mely a Grúz Akadémia Nyelvtudományi Intézetének ezideig talán a legnagyobb szabású vállalkozása volt.⁴ Bármilyen éles vitákat váltottak ki az ezekben a vaskos kötetekben alkalmazott szerkesztési elvek, kétségtelen, hogy a mű méltó módon reprezentálja a grúz nyelvtudományi iskola magas fejlettségi szintjét; a grúz közgondolkodás erőteljesen patrióta karakterét, amely a szótár kiadását valóban társadalmi-nemzeti közügggyé emelte úgy, hogy az mély visszhangot váltott ki a legszélesebb tömegekben, a szakkutatók viszonylag szűk körét messze túllépve. Ez az értelmező szótár elég teljességgel öleli fel a grúz nyelv szókincsét; az egyes címszavakat grammatikai, stilisztikai, etimológiai, képzésszerű szempontokból jellemzi és nem utolsósorban terjedelmes illusztráló anyagot sorol fel mellettük, elsősorban a legújabbkori grúz irodalmi alkotásokból merítve példatárát. Ennek a vállalkozásnak a megvalósítását nagy mértékben elősegítették azok a kísérletek, amelyek a 17. századra nyúlnak vissza (a grúz lexikológia történetének kezdete)⁵, elsősorban pedig Szulhan-Szaba Orbeliani-nak mind szerkesztési elveit, mind pedig feldolgozott anyagát tekintve kiváló, első grúz értelmező szótára („Sitqvis kóna” [‘Szavak csokra’], a 17. század 80-as éveit, mintegy 17 ezer szót magyaráz). Ilyen módon tehát a most megjelent szóvégmutato szótár több évszázados tapasztalat során kialakított szókincset ölel fel; csak sajnálni lehet, hogy, mint említettük, ez is csupán szolista maradt s a forrásul vett szótár egyéb hasznos információit nem tartalmazza.

Ugyanakkor a grúz a tergo szótár összeállítói, legalább a feldolgozott szókincs tekintetében, bőkezűbben bántak forrásukkal, mint a VégSz. szerkesztője az ÉrtSz.-al. Nevezetesen: a grúz a tergo szótár tartalmazza forrásának nem csupán minden címszavát, hanem minden utalószavát is. Ezen kívül tartalmaz olyan elemeket is, amelyek nálunk (legalábbis részben) a szócikkek belül vagy a „szoknya”-ban foglalnak helyet, így l. a főnevekből képzett határozókat, melyek az értelmező szótár megfelelő szócikkében szerepelnek; 2. az olyan szavakat, amelyeknek valamelyik jelentése eltérő formát mutat. Továbbá: a szóvégmutato listán kétszer szerepel minden egyes ige, egyes, illetve többes számú harmadik személyű végződésével. Ezzel szemben csupán egyszer vétettek fel a homonimák, az értelmező szótárbeli homonima-indexek ilyenkor a címszó elején állnak:

¹ M. L. ALINEI, Dizionario inverso italiano. The Hague 1962. — 607 l.

² E. MATER, Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. — Leipzig 1965. — [III] + 6951.

³ A. JUILLEND, Dictionnaire inverse de la langue française. The Hague 1965. — LX + 504 p.

⁴ Kartuli enis gamartebiti leksikoni. I–VIII. Tbilisi, 1950–1964. Prof. ARN. ČIKOBAYAS redakciit.

⁵ Vö.: AL. FLONTI, Kartuli leksikologia. Tbilisi, 1964.

1–4^{kilo}. A homonim morfémák viszont, amennyiben a szótóhoz viszonyítva eltérő helyzetűek (pre-, postfixumok stb.), külön egységeket képeznek az inverz szótárban is. — E pluszok és mínuszok összességükben azt eredményezik, hogy míg a forrásul vett értelmező szótár összesen mintegy 113 000 lexémát tartalmazott, addig a tergo megfelelője 117 000 egyedet sorol fel (tehát kereken kétszer annyit, mint a VégSz.).

A VégSz. bevezetésében (7–8) utalunk arra, hogy olyan nyelvek esetében, mint az orosz vagy a latin (szemben az olyanokkal, mint például az angol vagy a magyar) az egyszerű a tergo sorrendbe állítás már egyben bizonyos durva szófaji csoportosítást is eredményezhet (az -us végűek nagy többsége — o, u vagy r tövű — névszó, a mb végűek nagy része ige stb.). Ilyenkor a fentebb hiányolt lexikográfiai információknak legalábbis egy része (a szófajra vonatkozó) feleslegesnek bizonyulhat, legalábbis az egyszerűbb esetekben. A grúz szóvégműtató szótár összeállítói viszont itt sajátos és sok szempontból igen hasznos megoldáshoz folyamodtak. A felvett szavak és szóalakok *nem* szótári alakjuk alapján kerültek inverz sorrendbe, mint ahogy ezt minden eddig elkészült ilyen munkában tapasztaltuk. Már maga a grúz értelmező szótár úgy hozza a (ragozható) címszavakat, hogy azoknak betűállományában tipográfiailag megkülönbözteti (fetttel szedve) a szótóvet, ehhez illesztve szerényebb betűtípussal a végződést (vö. pl. az ikes igék kezelésével az ÉrtSz.-ban). Az a tergo szótár ennek megfelelően a címszavak kövéren szedett betűállományát tekinti kiinduló anyagnak, e betűállomány szerint rakja az egyes elemeket a kívánt sorrendbe; e tőállományhoz természetesen minden esetben odafüzi a szótári alak végződését, a forrásához hasonlóan, kisebb betűtípussal és kötőjellel elválasztva a tőtől. Így például a *gazdris-i* 'neveli őt' az s végűek közé kerül, mivel az -i végződés a harmadik személy ragja; *xel-i* 'kéz' az l végűek között áll, mert az i az alanyeset ragja stb. E módszer eredménye az, hogy a tömeges egyedszámú szófajok képviselői nem kerülnek együvé a szótárban néhány nagyobb blokkban (az igék, ha a szótári végződést veszik az a tergo sorrendbe állítás alapjául, az a, o; *an*, *en* szóvégek között sűrűsödnek, a főnevek túlnyomó többsége i nominativus jellel alkatott, tehát az i végűek közé kerülne stb.). Ez első pillanatra hátrányosnak tűnhet. Ám a kötet csak kissé tüzetesebb lapozgatása az így kialakított sorrend egy rögtön belátható eredményéről győz meg. Nevezetesen: közvetlenül egymás alá kerülnek, természetes módon, az olyan szópárok, mint *brzmed-i* 'olvasztókemence, kohó' *brzmed-s* 'olvaszt' ige stb. (Megjegyzendő, az igék felismerhetők még *h-s* személyragjukról is, ezek azonban, mint elől állók, a szóvégműtató sorrend kialakításában úgyis kevés szerepet játszanának.) — A szótóvet alapul vevő elvtől némiképp eltér a többes számú népnevek közlési rendje: *oseb-i* 'összéték', *somxeb-i* 'örmények' a b végűek közé kerültek, jóllehet az -eb- elem nyilvánvalóan a többes szám jele, az említett etnonimek töve tulajdonképpen *os(-i)*, *somex(-i)* lenne.

Ez a szótó-elv — Kolumbusz tojása, de elgondolkoztató. Állítsuk itt megint szembe a „magyar–angol” típusú, meg a „latin–orosz” típusú nyelveket. Az előbbieket esetén igen természetesen adódik a szótári alak: a magyarban például a főnév egyes számú nem birtokos nominativusi alakja — tehát épp a szemantikailag is „alap-”nak érzett alak — nullmorfémás végződésű; az ige jelen idejű egyes szám harmadik személyű, kijelentő módbeli alanyi ragozású alakja úgyszintén az (az ikes igék kivételével) stb. Világos, hogy ezeket az alakokat tartalmazza a „hagyományos” szótár; világos, hogy ebben az alakjukban érdemes őket a tergo sorrendbe is állítani. (Ez utóbbinál már nem minden világos: vajon az ikes igék esetében nem lett volna-e célszerűbb, ha mi is az — igaz, akkor még el sem készült — grúz mintát követjük, így: *esz-ik*, *fáz-ik*, ezeket az elemeket a tövűk és nem a szótári végződésük alapján sorrendbe rakva. Egy ilyen átrendezés még elektromechanikus gépeken is könnyen megvalósítható.) Az ilyen nyelvekben inkább a fordított gondolat mutatkozik csábítóan: vajon nem kellene-e a szóvégműtató listán minden igét például infinitivus alakjában szerepeltetni, épp hogy *l e g y e n* rajta valami közös, ami valamennyi igét durván egy blokkba hozza. (Csak durván, mert a *ni* végűek között természetesen olyan elemek is szerepelnének, mint *sufni*, *vekni*, *lokni*, *zokni*, *spulni* stb., továbbá számos i képzős melléknév, mint *otvani*, *elleni*, *isteni* stb.) Speciálisan a mi esetünkben persze nem volt érdemes ilyen játékokon törni a fejünket: tekintettel arra, hogy mi — egyebek mellett — minden egyes szó szófaji hovatartozását is kódoltuk, természetesen rendelkezésünkre állnak az egyes magyar szófajok listáit (és természetesen nem csak a tergo sorrendben, hanem közönséges ábécérendben; származásuk szerint csoportosítva és ezen belül AT vagy ABC sorrendben; képzett voltuk, jelentésszámuk, hosszúságuk stb. szerint csoportosítva mindkét sorrendben — és így tovább, igen sok változatban). De más, a mienkhez hasonló nyelv esetében, amelynek esetleg csak a szóvégműtató szólistája készül el, egyéb információk nélkül, ez a kérdés felmerülhet. A „latin–orosz” típusú nyelvek szótárai viszont nyilván többé vagy kevésbé önkényesen választják ki azt a szóalakot, amelyben a címszó szerepeltetik. Ha egy olyan latin szótárt „fordítunk meg”,

amely az igékét egyes szám első személyben szerepelteti, természetesen igen sok lesz az *o* végű elem; ha egy másikat, ahol az infinitívus volt a szótári alak — az *e* végű (ezen belül: *-are*, *-ere*, *-ire* stb.); ha egy harmadikat, ahol az egyes szám harmadik személy volt a kiindulás — a *t* végű — és mindehhez a latin nyelvnek mint nyelvnek vajmi kevés köze van, az úgy nyert statisztikai eredménynek egy, a nyelvtől független konvenció eredményeként jelentkeznek. (Vö. fentebb az olasz a tergo szótár eredményeivel.) Az ilyen nyelvek esetében tehát alkalmasint valóban használhatóbb a grúz kollégáink által alkalmazott elv, említett negatívuma (hogy ti. az azonos szófajúk nem kerülnek egymás közelébe) ellenére is.

A szótári részt egyébként az ismertetett munkában egy önálló jelentőségű tartalomjegyzék követi, melyből épp a fentebb említett statisztikai adatok derülnek ki: e tartalomjegyzék ugyanis AT-sorrendben közli a szóvégi betűket, digrammákat, trigrammákat és a lapszám on kívül — ahol a jelzett végű szavak szerepelnek — közli a végződésnek mennyiségét is. Így például: *-a* összesen 24 691 egység, ebből *-aa* összesen 9, ez utóbbiból *aa* 1, *-baa* 2, *-vaa* 2, *-kaa* 1, *-haa* 3; stb. Kár, hogy mindezek a számok csak abszolút értékben vannak megadva, százalékosan nem (világos, hogy amikor többé-kevésbé eltérő mennyiségű szót tartalmazó különféle nyelvi szótárakkal dolgozunk, csak a százalékok az érdekesek). Még nagyobb kár, hogy ezek a számszerű adatok csak így, AT sorrendben vannak felsorolva és nincsenek nagyság szerint átcsoportosítva. Természetesen szükség van az AT sorrendű mennyiség-felsorolásra is: amikor az érdekel, hogy például *-baa* vagy *-mea* vagy *-med* stb. végű elem hány volt, akkor ezt a listát kell használnunk. Am legalább ilyen gyakran így merül fel a kérdés: „melyik a leggyakoribb szóvég (tővég)?”, „melyik az ezt követő gyakoriságú szóvég?”, „hány különböző szóvég foglalja le a szótár egy negyedét (felét, háromnegyedét stb.)?” Egy ilyen nagyság szerinti átrendezést persze a kutató maga is elvégezhet, de amikor több száz digrammáról és trigrammáról van szó, akkor az átrendezés nem túlságosan kellemes művelet. (Mivel itt csupán AT sorrendű felsorolás van, azt is csak némi számlálgatás után lehet megállapítani, hogy a vizsgált anyagban a jellemzett — „tőközpontú” — felfogás mellett összesen mintegy 580 különféle digramma és mintegy 6400 különféle trigramma valamelyikére végződhetnek az elemek; a VégSz. anyaga 569 digrammára és 3748 trigrammára oszlik.)

Utolsóként említjük azt, ami egyébként a címlétrásból is világos lehetett az olvasónak: a szótári részt és az önálló tartalomjegyzéket elég terjedelmes és tartalmas bevezető előzi meg. Ebben a szerkesztő BIDZINA POCSHUA kifejti munkájuk szerkesztési elveit; annak várható gyakorlati hasznát, jelentőségét. Ezek közül hadd utaljunk itt csupán a következőkre:

Szótárunknak különös jelentősége van a (grúz) nyelv gyakorlati tanításában; készen kínálja a különféle nyelvtani formák, fonetikai törvényszerűségek olyan illusztrációs anyagát, amelyet egyébként csak igen fáradságos módon állíthatnánk össze. Több mint száz adatot nyújt egy csokorban a szótár pl. az *-osan* (vminek birtokosát, hordozóját jelölő melléknév képző: *vepxis-tqa(v)-osan-i* 'tigris-bőrös' — Rustaveli eposzának címe) suffixumra, amelyik a régiségben igen elterjedt volt, a múlt század irodalmi nyelvében háttérbe szorult, napjainkban ismét meglevenedését figyelhetjük meg. Igen fontos, hogy az inverz szótárban ugyanitt megtaláljuk azokat az *-osan* végű szókat is, amelyekben e végződés nem képző, hanem a tő szerves része. Az *-až* (tő)végződésű szavak közül mintegy tucatnyi tartozik csupán a régebbi szókészletbe, a többi, mintegy 60 egység egészen új átvétel — franciából. Együtt találjuk itt természetesen az *-at* végű, túlnyomórészt arabból kölcsönzött szavakat. Figyelemre méltó csoportot képeznek az *-io* végű főnevek: csaknem valamennyi gomba elnevezése köztük van. Hasonló, az inverz szótár segítségével könnyen összeállítható információk természetesen nemcsak pedagógiai szempontból fontosak; a legkülönbözőbb tudományos kérdések megválaszolását is lehetővé teszik.

Az értelmező, illetve inverz szótárak adatainak összehasonlító elemzése számos fonológiai vagy morfémaszerkezeti sajátságra világít rá. Amíg pl. szókészdő helyzetben a *g*-, *m*-, *d*-, *a*-, *š*-, *s*-, *č*- stb. hangok viselik a legnagyobb funkcionális terhelést (gyakoriságuk sorrendjét követi a felsorolás), a szóvégen ez a sorrend: *-a*, *-b*, *-l*, *-v* ..., amelyek túlnyomórészt suffixumok, vagy ezek véghangzói.

Nem kis jelentősége van szótárunknak a prefixáció meghatározott sajátságainak vizsgálatakor sem. Kiemeljük ezek közül az azonos végződésűk alapján egy csoportba került, különféle igeikötőkkel kezdődő sorozatokat, az igeikötők rendkívül variábilis jelentésmódosító szerepének elemzésében (pl. *qavav* 'éget': *aqavav* 'feléget', *gaqavav* 'kieget', *daqavav* 'leéget', *gadaqavav* 'átéget'...). Ugyanezek a sorozatok feleletet adnak arra is, hogy a verzió (igei, prefixumokkal kifejezett forma, a cselekvés alanyának és tárgyának birtoklás-viszonyát határozza meg) különféle formái miként funkcionálnak az ige tövéhez viszonyítva.

Nem lehet célunk az, hogy az ismertetett szótár kínálta valamennyi lehetőséget felsoroljuk, befejezésül ezért csupán két, nem szoros értelemben vett lingvisztikai előnyére utalunk. Jól használható a szövegmutató szótár megrongált kéziratok hiányzó szövegi szövegrészeinek rekonstrukciójában is, vagy, bár természetesen nem helyettesíthet rímshótárát (vö. Kelemen i. m. 44), gyakorlatilag nagy segítséget jelent a rímképzés lehetőségeinek kutatásában.

ISTVÁNOVITS MÁRTON—PAPP FERENC

W. H. Whiteley: A study of Yao sentences

Oxford, 1966. The Clarendon Press, 291 l.

A jao kelet-afrikai bantu nyelv, amelyet Dél-Tanganyikában, Moçambique-ban és Malawiban körülbelül egy millió ember beszél. E nyelvről már rendelkezünk bizonyos irodalommal, de WHITELEY könyve elsőnek írja le a jao mondattanát részletesen. Mielőtt azonban az ismertetésére térnénk a szerzótől alkalmazott sajátos, — nem hagyományos — módszer arra készített bennünket, hogy foglalkozzunk módszertani kérdésekkel is.

A nyelvtudomány jelenlegi szakaszában a módszertani kérdések különösen fontos helyet foglalnak el. Ezek a problémák közősek bármely nyelv leírása szempontjából, azonban bizonyos empirikus szempontok is szerepet játszanak a módszer megválasztásában. Így az olyan afrikai, ázsiai, oceáni, ausztráliai, amerikai nyelvek esetében, amelyeket a mondatnyi leírások szerzői nem beszélhetnek anyanyelvi fokon, tanácsos olyan analitikus módszereket választani, amelyek nem támasztanak „túl erős” követelményeket a nyelv aktív ismeretére és a nyelvérték szempontjából, ugyanakkor módszereik elégségesek egy nyelvelméleti igényű vizsgálat céljaira is. A transzformációs grammatikák módszereinek alkalmazása megköveteli a leírt nyelv igen jó aktív ismeretét, megfelelő előkészítő irodalmat; ha a szerző nem elégszik meg az ismert transzformációk „kimutatásával”, ami azonban keveset árul el a nyelv tipológiai és egyedi sajátosságairól.

WHITELEY sajátos módszert dolgozott ki vizsgálatai számára, amelynek részletes ismertetése nem lehet feladatunk, inkább csak hozzávetőleges helyét szeretnénk megállapítani. A választott elemzési módszer a deskriptív módszert már túlhaladó, de még nem transzformációs metódus. Úgy gondoljuk, hogy a szerző helyesen állapítja meg, összevetve Z. HARRIS String analysis of sentence structure (Hága 1962) c. munkáját a sajátjával, hogy az előbbiben „az elemzés bizonyos jegyei azonosak” (XXV. lap 1. lábjegyzet). Anélkül, hogy eltúloznánk a két módszer közötti hasonlóságot, feltételezhetjük, hogy Z. HARRIS saját munkájáról tett megállapítása WHITELEY módszerére is érvényes: „a mondatnyi elemzés olyan módszere, amely átmenetinek tekinthető a hagyományos közvetlen összetevők szerinti és a transzformációs elemzés között” (i. m. 7).

A mű központi kérdése a mondat, s a szerző felfogása szerint „a mondat... a közlés alapegysége... és... következésképpen az összes mondatfajták felsorolása a nyelvtani leírás fő célja” (XXVI). A szerző szerint ugyan az olvasó kihagyhatja az I. részt, mert csak a következők megértéséhez szükséges tudnivalókat tartalmazza, de mi ezt nem ajánljuk a praktikus megfontoláson kívül azért sem, mert az alaktani rész módszertanilag is jellemző. Az első részben a szerző röviden ismerteti a jao magánhangzó és mássalhangzórendszerét és a magánhangzók intonációs szabályait (1–19). Az első rész zömét azonban a egyes szófajok alaktani leírása alkotja. Ebben a szerző nagy figyelmet szentel a morféma szóban elfoglalt sorrendjének. Ugyanúgy döntő lesz számára a szavak sorrendje a mondatban, s így az alak- és mondattan módszertanilag egységet alkot. Problematis, hogy érdemes-e a hagyományos szófaji terminusok helyett az egész könyvön keresztül újakat használni, még akkor is, ha a szerző elgondolásait jobban tükrözik (pl. SsN = short-series nominals, azaz, „rövid szériájú névszók”, a főnév helyett).

A mondatban két részre oszlik: a II. rész „A nyelvtani viszonyok” (87–167) és a III. rész „A mondat” (167–251). A kettő közötti különbség lényeges: a második rész az alaktanban megállapított szókatégoriák egymáshoz való viszonyát vizsgálja a mondaton belül, tehát a mondatot alkotó részviszonyokat, Ezek lehetnek: alany, első, második, harmadik tárgy és egyéb együttes előfordulással (co-occurrence) jellemezhető viszonyok. Az együttes előfordulás terminust a szerző így határozza meg: „Hogy két szót együttesen előfordulónak tekintünk, szükséges, hogy (1) az egyiküktől alkotott egyszavas mondat is éppen olyan elfogadható legyen akár egy kétszavas mondat, amely úgy jön

létre, hogy a másik szót hozzátoldjuk az elsőhöz a szórend megváltoztatása nélkül, avagy (2) hogy az egyik szó nem fordul elő a másik nélkül” (XIX). A meghatározásból következően az igével alkotott határozós szintagmák és a főnévi, melléknévi csoportok elemzéséről van főleg szó.

A linearitásnak, a morféimák sorrendjének a szóban és a szavak rendjének a szintagmában és a mondatban az egész koncepción belül nagy fontossága van, s ennek igen pozitív eredménye hogy a szerző következetesen figyelembe veszi a lineáris viszonyokat. Bármennyire különös, de az a hátránya, hogy a szerzőt a grammatika szempontjából érdekli a linearitás, míg a szórend és a hangsúly belső sajátosságai, a közlésben elfoglalt funkciója számára marginális jelentőségű, bár erre nézve is sok érdekes adat található elszórvva.

A III. rész számunkra legérdekesebb fejezete az, amelyben a szerző az elsődleges, másodlagos és harmadlagos tárgy problematikus kérdését elemzi. Itt foglalkozik a szerző a bantu nyelvek egyik sajátosságával, a tárgyi infixummal, amely tipológiailag igen érdekes az uráli és altaji nyelvek szakemberei számára. (Az infixumon a bantuiztikában a tőhöz legközelebb levő prefixum értendő.) Az elsődleges és másodlagos tárgy közötti választás kritériuma az, hogy társulhat-e tárgyi infixummal. A bantu nyelvekben az objekt-infixum a névmás, illetőleg a főnév tárgyi osztályjele, amely használatát tekintve abban különbözik például a román nyelvek infixumaitól, hogy a főnévi tárgy megléte esetén is használhatjuk, s így a tárgy „határozottságáról” tudósít, akár az uráli nyelvek tárgyas ragjai. Használati szabályai is az uráli nyelvek tárgyas ragozásának szabályaihoz viszonyíthatók. A bantu nyelvekben azonban nincs alaki különbség a széles értelemben vett tárgy fajtái között, ezért teszi meg WHITELEY az elsődleges tárgy ismérvéül azt, hogy vonatkozhat-e rá tárgyi infixum. E meghatározás viszont az elsődleges tárgy körébe utalja a „dativusi tárgyat” is, tehát aki számára, javára történik a cselekvés, sőt mögötte „háttérbe szorulhat” a „tulajdonképpeni tárgy”: *akumlimila mlendo cilimo* ‘Megmunkál az idegen számára egy földdarabot’, itt a *-m-* infixum a *mlendo* ‘idegen’ szóra vonatkozik, s a *cilimo* másodlagos tárgy, mert nincs rá utalás az igében. Így a tárgy elsődlegességét nem szemantikai, hanem szintaktikai szabályok határozzák meg.

A harmadlagos tárgyak csoportjával kapcsolatosak a bantu helyhatározó osztályok alkalmazásával létrehozott „helyhatározó” mondatok. Ezek elemzése a könyv igen sikerült fejezetei közé tartozik. Példaként nézzünk két mondatot: *acáálendo váncé kumusi* ‘A vendégek hozzánk jöttek’, *kumusi-kó kwáncé acáálendo* ‘Hozzánk vendégek’ jöttek. Az első mondatban a szokásos alany-állítmány egyeztetést látjuk, míg a másodikban a határozó osztályjele járul az ige elé is (*ku-*, *kw-*). Módszertanilag ez azért érdekes, mert az ilyen téma-réma viszonyoktól függő változatok jellemzésére használja a szerző az „előidézés” (entailment) fogalmát, ami egy lényeges továbblépés a megadott módszertani keretben. Sajnos nincs módunkban, hogy részletesen bemutassuk a többi fejezetben tárgyalt jellegzetes bantu szerkezeteket, amelyek igen érdekesek a tipológiai érdeklődésű olvasó számára. Ilyenek például „Az együttes előfordulás mint más viszonyok jegye” című („Co-occurrence as a feature of other relationships”) fejezetben a „mellékmondat-pótló” szerkezetek (ezek összevethetők azoknak az uráli és altaji nyelveknek az adataival, amelyek szintén nem használnak mellékmondatokat). Például: *vásimeené puwákwelegá litumbi kukukátá lusici* ‘Ő találkozott a másikkal hegyet másztában botot vágni’ (143–4) azaz ‘... amidőn a másik a hegyre mászott, hogy botot vágjon’.

A III. rész „A mondat” zömét az ige nélküli és főleg egy- és többigés mondatok s bennük az igeidők használati szabályainak vizsgálata alkotja, de elemzi a szerző a bővített és mellékrendeléssel kiterjesztett mondatokat is. Az igeidőkkel foglalkozó szakemberek számára különösen érdekes az e fejezetben található gazdag anyag.

A könyv függelékében társalgási szövegek és prózai művek találhatók angol fordítással.

Összefoglalásul megállapítható, hogy az „A study of Yao sentences” figyelemre-méltó mint módszertani kísérlet és igen érdekes és hasznos olvasmány azok számára, akik tipológiai szempontból meg akarnak ismerkedni egy bantu nyelv mondatánál.

DEZSŐ LÁSZLÓ

TARTALOM

HAJDÚ PÉTER: Urálistika 1945–1970 [Uralistik 1945–1970]	3
KOVÁCS FERENC: Irányzatok, tanulságok [Tendenzen und Lehren]	11
A. KÖVESI MAGDA: Az uráli alapnyelv többesjeleiről [Über die Pluralzeichen der uralischen Grundsprache]	31
HAJDÚ PÉTER: A nemek megkülönböztetése a nyenyec névadásban [Die Unterscheidung der Geschlechter in der nenzischen Namengebung]	45
MIKOLA TIBOR: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez [Материалы к запасу познаний о нганасанском языке]	59
BALOGH LÁSZLÓ: A földrajzi nevek struktúrája (Структура географических названий)	95
ZSILKA JÁNOS: A magányos sorok és a nominalizációk [Separate lines and nominalizations]	125

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KANGASMAA-MINN, EEVA: Az ősfinn fokváltakozás mint strukturális jelenség [The Proto-Finnic Consonant Gradation as a Structural Phenomenon]	143
KATZ, HARTMUT: Zwei Etymologien	147
ERDÉLYI ISTVÁN: Etimológiai megjegyzések [Etymologische Bemerkungen]	151
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etymologien]	157
M. VELENYÁK ZSÓFIA: A „nap levő” szerkezet a cseremiszből [Die Entsprechung der ungarischen Konstruktion <i>nap levő</i> 'der Sonne ähnlich, gleich' (eig. „Sonne-seiend”) im Tscheremissischen]	164
KECSKEMÉTI ISTVÁN: Közös szókincsünk statisztikája [Statistik unseres gemeinsamen Wortschatzes]	168
K. PALLÓ MARGIT: A TESz <i>arat</i> , <i>ápol</i> és <i>borít</i> igéjéhez [Contributions aux verbes <i>arat</i> , <i>ápol</i> et <i>borít</i> du Dictionnaire étymologique-historique de la langue hongroise]	170
BOROS REZSŐ: Beszéddallamok, különösen a köszönés és kiáltások hanglejtése (Мелодия речи, интонация приветствий и восклицаний)	125
KRAMMER JENŐ: A svájci német népnyelv mint műfordítások nyelve [Schwyzerdütsch als hochliterarische Übersetzungssprache]	180
KIEFER FERENC: Egy új jelentésmélelet felé [Towards a new theory of meaning]	193
FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE: Auxiliaritás vagy determináció [Auxiliarity or determination]	200

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

SZÉPE GYÖRGY: Arany A. László 1909—1967	213
RÓNA TAS ANDRÁS: V. G. Jegorov kilencven éves	217
ZAICZ GÁBOR: 200 éves a Demonstratio	218
DOMOKOS PÉTER: Finnugor konferencia Joskar-Olában	220
SZ. KISPÁL MAGDOLNA: Kalevala	233
LABÁDI GIZELLA: <i>Pertti Virtaranta</i> , Lähisukukielten lukemisto	238
MIKOLA TIBOR: <i>Károly Rédei</i> , Nord-ostjakische Texte	238
HONTI LÁSZLÓ: <i>Gert Sauer</i> , Die Nominalbildung im Ostjakischen	240
KATZ, HARTMUT: <i>Erzsébet Beöthy</i> , Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen	242
B. LÓRINCZY ÉVA: <i>Penavin Olga</i> , Szlavóniai (kórógyi) szótár	245
IFJ. KÜRTI BÉLA: <i>I. Erdélyi—E. Ojtozi—W. Gening</i> , Das Gräberfeld von Newolino	249
KISS JENŐ: <i>Giulo C. Lepschy</i> , Die strukturelle Sprachwissenschaft	252
NAGY FERENC: Типология каузативных конструкций	253
NAGY FERENC: <i>Fodor István</i> , Mire jó a nyelvtudomány?	255
BÜKY BÉLA: Communication. Concepts and Perspectives	258
JÁNOSKA SÁNDOR: Nyelvfeldolgozás és dokumentáció	262
ISTVÁNOVITS MÁRTON—PAPP FERENC: Inversiuli leksikoni	266
DEZSŐ LÁSZLÓ: <i>W. H. Whitely</i> , A study of Yao sentences	269

IGEN TISZTELT ELŐFIZETŐNK!

Az árviszonyok módosulása számunkra is szükségessé tette az előfizetési árak reálisabb összhangba hozatalát a tényleges előállítási költségekkel. Ennek megfelelően

az 1970/I. számtól kezdődően a NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK c. folyóiratunk évi előfizetési árát az eddig érvényben volt évi 28,— Ft helyett évi 40,— Ft-ban, az egyes füzetek árát az eddigi 16,— Ft helyett 24,— Ft-ban állapítottuk meg.

Elnézésüket kell kérnünk, hogy az árváltozásról — rajtunk kívül álló okból — csak utólag értesíthetjük Önöket, amikor a Posta Központi Hírlap Iroda 1970. évi előfizetési számláját már kézhez kapták és reméljük, hogy a Hírlap Iroda által számlázott régi és a tényleges új ár közötti nagyon indokolt különbség elfogadása nem ütközik nehézségbe, és Önöket továbbra is változatlanul a NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK előfizetőinek táborában üdvözölhetjük.

A díjkülönbözet beszedése iránt a Posta Központi Hírlap Iroda a szokásos módon intézkedik: egyéni előfizetőknek díjnyugtát küld, a közületek folyószámláját a díjkülönbözettel megterheli.

Tisztelettel
AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest V.,
Alkotmány utca 21.

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), == kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

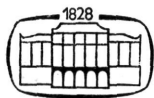
4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

LXXII. kötet 2. szám

Budapest, 1970

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felölős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

A kiadvány előfizethető
vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL,
Budapest V., Alkotmány utca 21.
Telefon: 111—010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban,
Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612.

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA
1. számú Hírlapboltjában,
Budapest V., József nádor tér 1.

és bármely postahivatalban.

Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a Budapest V., Bajcsy Zsilinszky ut 76. sz. alatti hírlapboltban.

Külföldön a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat bizományosai veszik át az előfizetést.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályán (Budapest V., Alkotmány utca 21.).

Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENKETTEDIK KÖTET

BUDAPEST
1970

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

1968

1969

1970

Irányzatok, tanulságok*

3.2. A sztálini cikkek hatása. Húsz évvel az emlékezetes cikkek megjelenése után is nyugodt lélekkel megállapítható, hogy nyelvészeink egyhangú lelkesedéssel fogadták a marrizmus elméleti tételeit megdöntő, tudománypolitikai egyeduralmát bíráló, „magas helyről” származó sorokat. A meleg fogadtatást nem a szuperlatívuszokkal teletűzdelt nyilatkozatok bizonyítják — mert ilyenek is voltak bőven, de azok a kor divatjának a szám-lájára irandók —, hanem az elsöprő többségnek az az egykori őszinte meggyőződése, hogy a sztálini cikkek alkalmasak arra, hogy kizökkentsék a nyelv-tudományt a kátyúból, mivel fejlődésének legfőbb akadályát, az áltudomá-nyosnak minősült új tanítást elsöpörték az útból. Valóban, két évtized távla-tából sem lehet letagadni a merev doktrinérsséggel, szemellenzős egysíkúsággal szemben meghirdetett sztálini formula lelkesítő hatását — amely a számtalan ünnepi és hétköznapi ülæsszak transzparenszinek mindenkori jelszava lett —, miszerint „semmiféle tudomány sem fejlődhet és érhet el sikereket a véle-mények harca, a kritika szabadsága nélkül”. (A szovjet nyelvtudomány kér-dései [Marr-vita]. Budapest, 1950. 245.) A meghirdetett elvi-elméleti polémia szabadsága — amennyiben ez megvalósult volna — valóban igazi letétemé-nyese, elvitathatatlan záloga lehetett volna a tudományos élet szabad fejlő-désének, így előmozdíthatta volna a nyelvtudomány egyenes vonalú fejlő-dését is.²²

A vélemények konfrontációja, az elvek, elméletek szabad mérkőzése — ami a tudományos kutatómunka eredményességének elengedhetetlen fel-tétele — nem következett be a sztálini cikkek utáni időben. A cikkek egyes megállapításai, azok polemikus verete nem termékenyítette meg a kutató-munkát. Az önálló búvárlást az idézetek és hivatkozások garmadája helyet-tesítette. Megkezdődött és igen gyorsan nagy méreteket öltött az úgynevezett interpretációs irodalom, a „citatológia”. Jellemző tünete ennek a magyarázó-irodalomnak, hogy egy sztálini zárójeles megjegyzésre egész nyelvtanfelosztási elméletet igyekeztek felépíteni. SULÁN B. nyelvtanfelosztási kísérletéről van szó, amit két népes akadémiai ülésen (1953. április, 1953. szeptember) vitattak meg. (A beszámoló 1. MNy 50: 1—17.)

Akárminnyire fontosak voltak is abban a korban a nyelv felépítmény-és osztályjellegéről elhangzott bíráló megjegyzések, ezek a nyelvnek csak

* Az első közleményt 1. NyK. LXXII, 11—30.

²² Ma már jól tudjuk, hogy a meghirdetett szabad, polemikus légkör nem hono-sodott meg, azt is tudjuk, hogy miért nem honosodhatott meg.

egyik aspektusát érintették. Akármennyire igaz és régóta ismert igazságokat tartalmaznak is azok a sorok, amelyek „a nyelv jellemző ismertetőjelei”-ről szóltak (Marr-vita, 237–44), mindezek együttvéve sem merítették ki a nyelvi struktúra bonyolultságából fakadóan a legfőbb jellemző vonásoknak még csak a tézisszerű felvetését sem. Hogy csak egy — a modern nyelvészetben nem elhanyagolható — vonást említsek, a nyelv rendszerűségének még csak a gondolata sem merült fel ezekben a cikkekben. A nyelv és a gondolkodás viszonyáról szó esett bennük, az e téren vázolt sztálini gondolatokat azonban szintén többet idézték, fontosságát aláhúzták, de ezeken túlmenően a konkrét kutatómunka területén hosszú ideig nem történt jóformán semmi — legalábbis a hazai nyelvészeti irodalom tükrében nem. Ami kevés publikáció e téren nálunk napvilágot látott, az nem nyelvészek tollából született.²³

De ha már a példálózásnál tartunk, érdemes még két mozzanatra felhívni a figyelmet. Mind a kettő napjaink nyelvtudományának is fontos problémája. Az egyik a szemantika, a másik a formalizmus sztálini értékelése.

SZTÁLIN — feltett kérdésre — a szemantikáról így nyilatkozott: „A szemantika (szemasziológia) a nyelvtudomány egyik fontos része. A szavak és kifejezések értelmi oldalának komoly jelentősége van a nyelv tanulmányozása terén. Ezért a szemantikának (szemasziológiának) biztosítani kell a nyelvtudományban az őt megillető helyet” (i. m. 296). SZTÁLIN e helyen a szemantika szerepének túlértékelésétől, a vele való visszaéléstől óv csupán. Közismert dolog, hogy a hazai modern szemantikai kutatások csak pár éve folynak rendszeresen. A késés oka szintén ismert: a burzsoá szemantika fürdővizével együtt a nyelvtudomány egyik kedves gyereke is kiöntődött!

A formalizmusra vonatkozó kérdés így hangzott: „Sok nyelvész a szovjet nyelvtudományban észlelhető pangás egyik okának a formalizmust tartja... mi a formalizmus a nyelvtudományban és hogyan lehet leküzdeni?” (I. m. 299.) A válasz: „Marr és »tanítványai« formalizmussal vádolnak minden nyelvészt, aki nem fogadja el Marr »új tanát«. Ez természetesen komolytalanság és sületlenség. [Bek.] Marr a nyelvtant üres »formaságnak«, azokat az embereket pedig, akik a nyelvtani szerkezetet a nyelv alapjának tartották, formalistáknak tekintette. Ez már merő ostobaság. [Bek.] Azt gondolom, hogy az »új tan« szerzői azért fundálták ki a »formalizmust«, hogy megkönnyítsék harcukat ellenfeleik ellen a nyelvtudományban” (uo.; az én kiemelésem: K. F.).

Ha a nyelvtannak mint „a szavak ragozásának és a szófűzés szabályai gyűjteményének” (i. m. 239) az a megkülönböztető vonása, hogy „megadja a szavak ragozásának szabályait, amikor is nem konkrét szavakat, hanem általában szavakat minden konk-

²³ Önmaga helyett beszél az a tény például, hogy az 1949 őszen létrehozott Nyelvtudományi Intézet „profilját” megadó Szervezeti Szabályzat első helyén áll „A marxizmus — leninizmus alapján a nyelvtudomány elméleti, elvi módszertani kérdéseivel való foglalkozás”, ugyanakkor „Az Intézet kutatásainak fő irányá”-ban „az általános nyelvészeti kutatások folytatása” az utolsó helyre került (KIRÁLY P., A Nyelvtudományi Intézet húsz éve — Kézirat. 1969. 15). A nyelv és a gondolkodás mint kutatandó téma csak 1953-ban került be pótlólag az Intézet munkatervébe (i. h. 13), és csak 1970-ben [!] jelenik meg az Általános Nyelvészeti Tanulmányoknak az a kötete, amelyik ezzel a problémakörrel foglalkozik.

r é t s á g n é l k ü l t a r t s z e m e l ő t t ; m e g a d j a a m o n d a t s z e r k e s z t é s s z a b á l y a i t , a m i k o r i s n e m v a l a m e l y k o n k r é t m o n d a t o t t a r t s z e m e l ő t t . . . h a n e m á l t a l á b a n b á r m i l y e n m o n d a t o t , f ü g g e t l e n ü l e n n e k v a g y a n n a k a m o n d a t n a k k o n k r é t f o r m á j á t ó l ” (u o . ; a z é n k i e m e l é s e m : K . F .) , e g é s z e n m á s m e g v i l á g í t á s b a k e r ü l a n y e l v t a n i f o r m a , d e á l t a l á b a n a f o r m a l i z m u s k é r d é s k o m p l e x u m a i s . H a a z ú j t a n í t á s s z e r z ő i a z é r t a k a r t á k k i t ú z n i a f o r m a l i z m u s ö r d ö g é t a n y e l v t u d o m á n y b ó l , h o g y m e g k ö n n y í t s é k h a r c u k a t m i n d e n f é l e e l m é l e t i e l l e n f e l e i k k e l — t e h á t a h a z a i é s k ü l f ö l d i e l l e n f e l e k k e l — s z e m b e n i s , a z o n n a l k o n k r é t j e l e n t é s t k a p a „ f o r m a l i z m u s e l l e n i h a r c ” b í r á l a t a .

Úgy tűnik tehát, hogy SZTÁLIN sokkal toleránsabb volt mind a szemantikai kutatások, mind a nyelvtani forma, a nyelvtani szabályok tudományos kutatásának a megítélésében, mint az a magyarországi „lelkes fogadtatás” rezonanciájából megállapítható.

Mi megmaradtunk a modern nyelvészet SZTÁLIN előtti értékelésénél, mi továbbra is úgy gondoltuk, hogy „de Saussure és a strukturalisták elméletei csak regressziót tartalmaznak”, változatlanul meg voltunk arról győződve, hogy a marxista—leninista nyelvtudomány feladata „a polgári tudomány minden állításának határozott visszautasítása”, hogy „a nyelvtudományt teljesen új alapokra kell helyezni, mivel a marxista nyelvtudomány „élesen szakított a külföldi nyelvészettel”. Mi csak azt jegyeztük meg a sztálini írásokból, hogy „az összehasonlító—történelmi módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig [!] jobb, mint Marr valóban idealista négyelemes analízise” (i. m. 247), mert ez az értékítélet felelt meg nyelvészeti iskolázottságunknak, éppen ezért lelkesen üdvözlöttük a sztálini feladatmeghatározást, ami szerint „a nyelvészet fő feladata a nyelvfejlődés belső törvényeinek tanulmányozása” (i. m. 244). Mi ezt idéztük, mint „a marxizmus elméleti irodalmának igazgyöngyét” (NyK 52: 275), mint „márványba kívánczoló megállapítások”-at (i. h. 278), mivel ez aranyfedezet lett „a múlt sínei”-nek rehabilitására, mert csak ezen juthatunk el az igazi tudományhoz.²⁴

Ha igaz az a fentebb már idézett megállapítás, hogy „Sztálin ismeretes nyelvészeti írásai . . . kivégezték a marrizmust”, akkor legalább olyan mértékben igaz az is, hogy azok közel egy évtizedre visszavetették az általános nyelvészet hazai fejlődését. A sztálini cikkek „nem mutattak a jövőbe, inkább megszilárdították — nálunk is — a hagyományos nyelvészet féltékeny uralmát” (ÁNyH. 19), ugyanúgy, mint a Szovjetunióban. „A szovjet nyelvészet az 1950-ben lezajlott nyelvészeti vita után elvetette N. J. Marr elméletét, de ez nemegyszer azzal járt együtt, hogy nyíltan visszatértek a XIX. század vége és XX. század eleje komparatistáinak elméleti nézeteihez, és kritika nélkül elfogadták őket. Az alapjában véve helyes

²⁴ „Aligha tévedünk, ha azt olvassuk ki Sztálinból, hogy a múlt robbantása nem okvetlenül a jövőt építi a tudományban sem [mindenfélle forradalmi változás, „robbanás” tagadása?!], és hogy a múlt «sínei» megfelelő váltók és kitérők beiktatásával jó úton vezethetnek az igazi tudomány felé” (MNy 46: 195). Olyannyira ezek a sínek minősültek a mennyországba vezető egyedüli helyes útnak, hogy még 1956-ban is — a leíró nyelvtan vitás kérdéseivel foglalkozó tanácskozás elnöki zárszavából — a leíró szemantika lehetősége kétségesnek vagy legalábbis problematikusnak tűnt: „Nagyon érdekel, hogy a jelentéstannal mire lehet jutni leíró szempontból” (I. OK. 9: 381).

harc a tudományos hagyaték nihilista kezelése ellen, mely N. J. Marr követőire jellemző volt, sok esetben oda vezetett, hogy alaptalanul kanonizálták a XIX. század végi, különösen hazai tudósoknak nemcsak általános nézeteit, hanem még konkrét tudósoknak nemcsak általános nézeteit, hanem még konkrét történeti tételeit is" — olvasható az egyik szovjet vitaanyagban. (A nyelvtudomány elméleti kérdései. I. OK. 16: 361.) Korántsem az következett be a szovjet nyelvtudománynak a cikkek utáni átalakulásában, amire ZSIRAIK 1950-es értékelése alapján következtetni lehetett. ZSIRAI akkor — többek között — ezt mondta: „Sztálin a Marr-iskola hibájából zsákutcába jutott szovjet nyelvtudomány helyzetének kritikai vizsgálata során, főleg az általános nyelvtudomány alapvető elméleti kérdéseit: a nyelv lényegére, eredetére, fejlődésére, társadalmi funkciójára vonatkozó tantételeket fogta vallatóra és rostálta meg a dialektikus materializmus tisztító tüzeiben" (I. OK. 1: 41; az én kiemelésem: K. F.). A „XIX. század végi általános nyelvelméleti nézetek és egyes kutatók akkori konkrét történeti nézeteinek" a felélesztése nem volt alkalmas talaj a Szovjetunióban sem az általános nyelvelméleti kérdések újrafogalmazására, és ennek alapján történő továbbfejlesztésére (I. I. OK. 16: 361).

A „Sztálin teremtette fordulat" nem termékenyítette meg a hazai nyelvtudományi gondolkodást, nem mélyítette el a nyelv nagy, átfogó kérdéseivel való foglalkozást, nem szilárdította meg a marxista nyelvtudomány hadállásait, mivel hatásában a régebbi nyelvmagyarázási elvek és módszerek (historizmus — komparativizmus — pozitívizmus) számára nyitott zöld utat mind a kutató-, mind pedig az oktatómunkában. „Mi, nyelvészek SZTÁLIN fejtegetéseinek tanulmányozása után, sőt éppen ennek következtében fontosnak tartjuk a történeti nyelvtudománynak nem halmozását (FOGARASI), hanem súlyos mértékben való érvényesítését, mégpedig nemcsak a tudományos vizsgálódás rezervációiban, hanem a felső, közép, sőt valamennyire az alsó oktatás területén is" — hangoztatta PAIS D. „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?" című programadó előadásában, amely az Akadémia I. és II. osztályának együttes ülésén hangzott el egy évvel a sztálini írások megjelenése után, 1951. június 29-én (AkÉrt. 58: 374–83; i. h. 377).

A Sztálin teremtette fordulat lényege tehát a nyelvtudományi „ancien régime" restaurálása, s így nem vezethetett a magyar nyelvtudomány megújítására. Hogy ez a fordulat a magyar nyelvtudomány szemléletében, módszereiben, tematikájában mit jelentett, milyen eredményeket mutatott fel a Sztálin felvetette általános nyelvészeti kérdések kidolgozásában, arról egyértelműen vallanak SÜLÁN BÉLÁNAK PAIS D. „A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései" című előadásához kapcsolódó hozzászólásából az idevágó részek: „Sztálin elvtársnak a nyelv fogalmáról, a nyelv és a gondolkodás kapcsolatáról, a nyelv hatalmas társadalmi szerepéről szóló tanítása nem vezethetett nyelvtudományunk megújítására, az idealista, burzsoá befolyások leleplezésére és felszámolására, az általános nyelvészeti kérdések iránti érdeklődés felkeltésére és fokozására és a kérdéseknek a marxizmus — leninizmus alapján való tanulmányozásának kifejlesztésére" (I. OK. 4: 82). Ez így igaz! A marizmus idealizmusának sztálini bírálataból kisarjadt új helyzet, a historizmus „feltékeny uralmá"-nak visszaállítása folytán a történeti nyelvészet legfőbb ideológiai gyengeségének, idealizmusának a talajáról nehezen is lehetett volna

az idealista nyelvelméletek ellen eredményesen küzdeni. Nem lehet érdemben bepanaszolni az ördögöt a saját öreganyjánál!

A hazai nyelvtudomány gyakorlatában, sajnos, nem „vált élő valósággá az a jelszó, hogy minden tudomány, így a nyelvtudomány is, csak a történelmi materializmus alapján állva s a materialista dialektika módszerét alkalmazva ismerheti fel vizsgálata tárgyával kapcsolatban a teljes igazságot” — amint ezt az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetősége 1952. július 14-én tartott ülésén hozott határozata magabiztosan állította (AkÉrt. 59: 231).

Molnár E. „remarrizálási” kísérlete²⁵ és az ezzel kapcsolatban kialakult polémia (NytudÉrt. 5) még inkább tömörítette a hazai nyelvészeket a historizmus — komparatizmus és a pozitívizmus talaján.

Ez a talaj nem volt alkalmas arra, hogy belőle a nyelv legátfogóbb, elvi — elméleti kérdései iránt az érdeklődést táplálja. Mert akármennyire igaz is az a megállapítás, miszerint a pozitívizmus „meggátolta, hogy az idealista áramlatok, no meg a hazai turanisták egyetemeinken sikereket érjenek el... a felszabadulás után a marrizmus próbálkozásainak [passzív] visszaautásításához adott erőt” (ÁNyStNj. 13), ez csak féligazság! Az igazság másik fele az a sajnálatos tény, hogy az ezen a platformon álló „nyelvészeinkben, régiekben s újabbakban egyaránt, nem volt meg az elméleti kérdések iránti érdeklődés, legalábbis nem abban a mértékben, hogy alapvető művek megírására vállalkozhattak volna” (Nyr. 74: 330). A nyelvészeti gyakorlatot irányító, nézőpontját, magyarázó elvét megszabó elmélet sajátos „magyarázása” az a mód, amely az elmélet hiányát a gyakorlattal kívánja helyettesíteni: „a helyes és hasznos elmélet alapjaiban a gyakorlatban van, de mindenestre a gyakorlaté r t van” (I. OK. 3: 19). A mondat második felével minden fenntartás nélkül egyet lehet — és kell is — érteni, az elsővel annál kevésbé. Az általános elméleti kérdésekkel való intenzív foglalkozást nem pótolhatja az általános etimologizálás, akármennyire is elismerjük jelentőségét! Az a megállapítás tehát, amely szerint „Nem túlzunk, ha azt mondjuk, az etimológia mindenben benne van, de viszont az etimológiában is minden benne van” (i. h. 31; az én kiemelésem: K. F.), erősen vitatható túlzásnak tekintendő.

Nem véletlen jelenség tehát, hogy az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának vezetését sem elégitette ki ez a gyakorlat, és 1952. július 14-i ülésének határozatában felhívta a figyelmet az elvi-elméleti kérdések vizsgálatának a fontosságára, de nem kielégítő voltára is. „A nyelvudósokban nőtt az érdeklődés és fogékonyság az elméleti kérdések, az általános nyelvészeti tanulságok bűvárlata iránt. Kár, hogy a szélesebbkörű nyilvánosság előtt — például nyomtatásban — ennek egyelőre nem mutatkoznak megfelelő nyomai” (AkÉrt. 59: 231). A II. Országos Magyar Nyelvész-kongresszus (1952. november 14–16.) határozatai sem elégedettek a hazai általános nyelvészet helyzetével: „Meg kell állapítanunk azt is, hogy nyelvtudományunknak még mindig egyik fő fogyatéka az elméleti kérdések és általában az általános nyelvészet elhanyagolása” (I. OK. 4: 533; az én kiemelésem: K. F.). A III.

²⁵ MOLNÁR E. Sztálin nyelvtudományi cikkei és a történettudomány (TársSzemle 1951. 2. sz.), majd az I. OK. 1: 53–66-ban közölt vitacikkek és A magyar nép őstörténete. Budapest, 1953.

Országos Magyar Nyelvészkonferencia (1954. november 11–13.) foglalkozott első ízben — súlyának megfelelően — a hazai általános nyelvészet problematikájával. A referátumot tartó TAMÁS L. idézi a II. konferencia határozatának idevágó, elmarasztaló megállapítását, majd így folytatja: „nem kétséges, hogy előző konferenciánk ez a megállapítása lényegében megmarad igaznak mind a múlt, mind pedig a jelenre nézve” (ÁNyStNj. 9), sőt ezt is hozzáfűzi: „még mindig nem látjuk tisztán, hogy mi a marxista nyelvtudomány” (uo.). Az Akadémia 1954. évi közgyűlésén a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály beszámolója — a nyelvészeti kutatások általános nyelvészeti megalapozottságának hiányáról szól, és azt az általános nyelvtudomány elmaradottságából vezeti le: „Általános nyelvészeti érdeklődésnek csak kevés kutató adta tanújelét” (I. OK. 6: 6), továbbá: „Nyelvészeti tanulmányaink általános nyelvészeti megalapozottságának hiánya általános nyelvtudományunk elmaradottságából önként adódik” (i. h. 13).

Ilyen és ehhez hasonló elmarasztalások — egészen az ötvenes évek végéig — a legkülönbözőbb fórumokon elhangzottak. Ez alól az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya 1955-ös akadémiai közgyűlési beszámolójának idevágó része kivétel: „Bárczi G. elvtárs e munkája [Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1953, 1955²] világos cáfolata annak a még mindig hallható panasznak, hogy a magyar nyelvészek elhanyagolják az általános kérdések, az elvi szempontok tárgyalását” (I. OK. 7: 197). TAMÁS L. a beszámoló vitáján túl szépnek minősítette ezt az értékelést. Szerinte „ez a kép így feltétlenül hamis” (i. h. 214). Hozzászólása további részében érzékelhető ideológiai színvonalkülönbséget állapított meg a nyelvészek és az irodalomárok között, az utóbbiak javára,²⁶ és hangsúlyozta, ha a beszámoló értékelését elfogadják, akkor „olyan önelégültségbe ringatnók magunkat, amely inkább fék a haladásnak, mint előre lendítője” (uo.). TAMÁS őszinte kritikája nem talált megfelelő visszhangra ezen a vitán. PAIS D. — a maga módján — így reagált TAMÁS bírálatára: „Az ő [Tamás] hozzászólását különösen mint személyes önkritikát tartom igen sikerültnek. Kár, hogy hozzászóló kollégám ezt a mozzanatot elfelejtette kidomborítani” (i. h. 221). Ez a, nem minden személyeskedéstől és gúnytól mentes „oldalvágás” természetesen mit sem változtatott a tényeken. Csak egy évvel később, az Osztály beszámolójában tették ezt szóvá, „ad hominem argumentálás”-nak és „elvi hibá”-nak minősítve Pais „polémiaját” TAMÁSSAL (I. OK. 9: 262). BÁRCZI G. vitatkozik ugyan az 1956-os osztálybeszámoló általános nyelvészetünket elmarasztaló megállapításával. „Az általános nyelvészeti fejtegetéseket sokszor éppen a legjellegzetesebb nyelvtörténeti vagy szinkron [!] tárgyú tanulmányok tartalmaznak [!]” (i. h. 268), bár azt ő is elismeri, hogy „várható lett volna nagyobb szintézis, amely határozottabban és részletesebben szembenézne azzal a kérdéssel, hogy miben áll tehát a marxista nyelvtudomány” (uo.).

3.3. A hazai nyelvtudomány válsága. Az SzKP XX. kongresszusa dokumentumainak megismerése, az elméletellenes dogmatizmus

²⁶ Ezt a véleményét már 1954-ben, a III. nyelvészkonferencián tartott referátumában is kifejtette: „Úgy vélem, a filozófiai alap elsajátítása és ennek tudományos gyakorlatunkban való alkotó alkalmazása terén természettudásaink, történelemszűkeink, irodalomáraink, filozófusaink előbbre jutottak, mint mi [.] nyelvészek [.] s ez nem utolsósorban annak tulajdonítható, hogy az elméleti kérdéseket viszonylag kevésbé hanyagolták el” (ÁNyStNj. 14).

napfényre kerülése és az elkövetett politikai hibák feltárása súlyos megrázkódtatásokkal járt hazánk társadalmi, politikai, de tudományos élete szempontjából is. Ez a folyamat különösen érzékenyen érintette a magyar nyelvtudományt: az örök elméleti igazságnak deklarált sztálini nyelvtudományi tézisek egyik pillanatról a másikra saját fonákjukra fordultak, a szuperlatívuszokat máról holnapra a teljes tagadás megbélyegző „sztálinizmus”-a, könyörtelen anatómája váltotta fel. Amire még tegnap esküdtek, azt ma teljes mértékben elvetették.

A kialakult helyzetben nem az volt a lényeges, hogy mi helytálló és mi elvetendő a sztálini tézisekből, hanem az a sommás értékelés, ahogyan a „sztálinizmus”, a személyi kultusz korszakának elméleti-ideológiai állapotát „magyarázták”, és ami még sokkal súlyosabb, ezt a „magyarázatot” szovjet tudományra s ezen belül főleg a marxista—leninista nyelvtudomány egészére kiterjesztették. Az ellenforradalmi események felszított légkörében, az ideológiai és politikai hisztéria folytán olyan helyzet állt elő, hogy mindazok, akik korábban — helyesen vagy helytelenül — a marxista—leninista nyelvelmélet meghonosításáért küzdöttek, az értékítéletek hirtelen metamorfózisa következtében persona non grata-vá váltak, akiknek „tetteikért” felelniök kellett, egyiküket-másikukat időlegesen el is távolították munkahelyéről.

Mindez rendkívül súlyos következményekkel járt! Az ellenforradalom fegyveres leverése után bekövetkezett gyors politikai konszolidáció ellenére az „agyak konszolidálása”, az elméleti zűrzavar felszámolása még jóideig váratott magára! Különösen vonatkozott ez a társadalomtudományokra, ezen belül is főleg a nyelvtudományra!

Az az elbizonytalanodási folyamat, amelynek első nyomai már az Akadémia 1954-es közgyűlésén, a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály beszámolójában is tükröződött,²⁷ az ellenforradalom alatti és utáni időszak magyar nyelvtudományának teljes ideológiai dezorientálódásává fokozódott! A marxizmus nyelvtudományi meghonosítására vonatkozó erőfeszítések és fiaskók, a „polarizált citatológiák” megrendítették nyelvészeink többségének bizalmát az elvi-elméleti munka eredményességét és — mondjuk ki nyíltan! — a marxista nyelvtudományt illetően is! A látványos — és nem minden elvi megrázkódtatástól mentes — éles fordulatok, az idézetek és ellenidézetek pörölycsapásai valóban nem kedveztek az elméleti munka meghonosításának és elterjedésének. Ez is hozzátartozik az igazsághoz! A teljes igazság viszont az, hogy helytelenül értelmeztük a marxizmusnak a nyelvtudományban való alkalmazását! Azt hittük, hogy a klasszikusok egyes, a nyelvre vonatkozó megállapításainak idézetésével, azok interpretálásával eleget tettünk az idevágó követelményeknek. Hányszor deklaráltuk az alkotó marxizmus követelményét, ugyanakkor hányszor merevítettünk dogmává

²⁷ „A nyelvtudomány területén nem eléggé tisztázott a marxista nyelvtudomány fogalma. Egyes megnyilatkozások egyoldalúságukkal sajnálatos módon inkább növelik a bizonytalanságot, semmint hozzájárulnának a kérdés tisztázásához” (I. OK. 6: 9–10). Az 1956-os beszámoló viszont már a polgári irányzatok fokozódó térhódítását, „az idézések helycseréjét” teszi szóvá: „... még mindig nem egyértelmű a személyi kultusz, a dogmatizmus elleni küzdelem módja... a kiszorított sztálini idézetek helyét más idézetek foglalják el, a Sztálin-idézetek megfellebbezhetetlenségével, vagy eltűnnek a marxizmus klasszikusainak nevei [...] s helyüket szerény következetességgel a polgári tudomány nevei töltik be” (I. OK. 9: 246).

egyes megállapításokat! Hányszor meghirdettük a vélemények szabadságát, polemikus konfrontációjuk elengedhetetlen szükségességét ugyanakkor hányszor „vitatkoztunk” megbélyegző címkék kölcsönös adományozásával! Hányszor ítéltük — mégpedig a megfellebbezhetetlenség igényével — summasan egyes elméletek és irányzatok fölött, ahelyett, hogy tüzetesen tanulmányoztuk és alapos, elvi, marxista bírálatban részesítettük volna őket! Pedig ezt követelte volna meg a marxizmus alkotó alkalmazása tudományunkban. Erre a következtetésre kellett volna jutnunk a marxista gnoszológia, a tudományok fejlődésének kontinuitása, dinamizmusa, a tagadás tagadásáról meghirdetett — de a tudományos gyakorlatban sokszor mellőzött — nézeteink alapján is.

Az egymást viszonylag gyorsan váltó és tagadó izmusok mindegyikéről azt hittük, hogy a marxista nyelvmagyarázat teljességét nyújtja — ez már az izmusok természetrajzából adódó következmény —, és mindegyikről kiderült, hogy nem alkalmas a nyelvi struktúra bonyolult szinkrón és diakrón mozgásformáinak a feltárására.

Mindezek a próbálkozások elméletficamító buktatókká váltak, ideológiai elbizonytalanodást eredményeztek még azokban is, akikben megvolt az igény a marxista elviségre és a dialektikus vizsgálati módszer alkalmazására. Ez az elbizonytalanodás csak az elméleti indifferentizmus malmára hajtotta a vizet, és mindenfajta általános nyelvelméleti igénnyel fellépő irányzatnak — tehát a modern nyugati irányzatoknak is — az elutasításához vezetett. „Ilyen módon nem értettük meg — írja TELEGDI Zs. 1969-ben —, hogy ha valóban érvényesíteni akarjuk a marxizmust a nyelvészetben, egyik legfontosabb teendő: elsajátítani alkotóan és kritikusan azt, amit ez a tudomány [strukturális] vitathatatlan történeti és társadalmi korlátai között elért, és — ha más megfontolásokból is — csatlakoztunk »konzervatív« kollégáinkhoz [tehát az újgrammatikus fogantatású pozitívizmushoz] tudományunk újabb irányzatának elutasításában” (ÁNyH. 19).

Az a rendkívül paradox helyzet alakult ki tehát felszabadulás utáni nyelvtudományunkban, hogy SAUSSURE-t és elméletének utóéletét egyes marristák fentebb már említett elmarasztaló bírálata (l. a 18. sz. jegyzetben idézeteket) alapján, a marrizmust viszont a sztálini tézisekre támaszkodva, a sztálini téziseket pedig a „sztálinizmus” megbélyegzésével utasítottuk el. Maradt tehát mint platform „a nyelvhez való ragaszkodás viszonylag egészséges »földhözragadtsága«” (l. fentebb), annak ellenére, hogy ennek a földhözragadtságnak legfőbb elméleti gyöngéjére BÓKA L. is — már 1954-ben — rámutatott. (L. a 8. sz. jegyzetben idézeteket.)

Mindezeknek legsúlyosabb következménye az volt, hogy nyelvtudományunkban meggyengültek a marxizmus hadállásai, bekövetkezett a „szemérmes marxizmus” korszaka, ami — némi megszorításokkal — napjainkig tartóan nehezítette a helyes nyelvszemlélet kialakulását, mivel újabb egyoldalú nyelvleírás, nyelvmagyarázat elterjedésének a lehetőségét teremtette meg.

4. Új utak keresése. A marxista igényű — vagy legalábbis marxistának vélt — nyelvmagyarázási elvek ki nem elégítő volta a marxista elviség fokozatos háttérbe szorulását, a pozitívizmus újabb előtérbe kerülését eredményezte. Az ellenforradalom leverése utáni elméleti-ideológiai zűrzavar viszonylag hosszú ideig tapasztalható volt hazai nyelvtudományunkban; három évig fel sem merült az elméleti frontok tisztázásának a szükségessége,

a kritikai légkör megteremtésének a követelménye. Mindezek folytán, továbbá nyelvtudományunk „örökölt fogyatékosága, az elméleti kérdések elhanyagolása” (I. OK. 16: 221) következtében az általános nyelvészeti válsága egyre mélyült, enyhébb megfogalmazásban „az általános nyelvészeti helyzete a legutolsó évekig alig változott” (i. h. 222).

Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a külföldi nyelvtudományban az új kutatási módszerek (matematikai nyelvészet, a kibernetika eredményeinek nyelvtudományi felhasználása) meghonosodásának következtében, újból perbe fogták a nyelvtudomány státusát, felújították a schleicheri kategorizálási kísérletet, miszerint a nyelvészet „inkább a természetről szóló tudományok, mint az emberről szóló tudományok sorába tartozik”,²⁸ kikerekedik a kép: az általános nyelvészet újból teheráttétellel, a nyelvtudomány hovatarozásának a kérdésessé tételével „gazdagodik”.

Az elméleti megrekedtségből való kibontakozást két úton keresték.

Az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának az 1959-es közgyűlésen elhangzott beszámolója a marxista szellemű bírálat — és egyáltalán a bírálat — fokozását sürgette,²⁹ mások viszont az addig ideológiai sorompókkal csaknem teljesen elzárt új nyugati irányzatok megismerésétől és a hazai nyelvtudományi gyakorlatban való alkalmazásától várták az általános nyelvészet megújulását.³⁰

4.1. A modern irányzatok adaptációja. Az osztály beszámolójának és TELEGDI hozzászólásának idézett részei egy igen sajátos polémiát váltottak ki, a magyar nyelvészek szembeszökő polarizálódásához vezettek, és sajátos alternatívák felállítását eredményezték. Az egyik tábor alternatívája: vagy a deklarált marxista elviség, vagy behódolás a nyugati polgári ideológiai áramlatok talaján született strukturalizmusnak (I. OK. 18: 113). A másik tábor viszont így fogalmazta meg a lehetőségeket: vagy elfogadjuk és kutatómunkánkban meghonosítjuk „a nyelvtan alapvető módszerét, a formális elemzés”-t (i. h. 17), a következetes szinkrón vizsgáladási módszert, és „egy jottányi engedményt” sem teszünk a tartalmi vizsgáladásoknak és a diakronikus szemléletnek (i. h. 54), vagy megrekedünk provinciális elmaradottságunkban.

²⁸ „... semble rattacher le langage aux sciences de la nature plutôt qu' aux sciences de l' homme.” (E. BENVENISTE, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris — 1957 — 58. t. 53. fasc. 2. p. 19, l. még J. WHATMOUGH, Language. A Modern Synthesis. London, 1956.)

²⁹ „Semmiképpen sem lehetünk megelégedve nyelvtudósaink s így a Nyelvtudományi Intézet dolgozói zömének marxista elviségével ... nyelvtudományunk köréből — sajnálatos módon — szinte hiányoznak az elvi jellegű viták, hiányzik a marxista szellemű bírálat, sőt a bírálat” (I. OK. 16: 203). Nyilván e helyzet megváltoztatását elősegítendő közölte le az osztály a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi- és Nyelvi Osztályának közleményeiben (1959. 3. sz.) megjelent állásfoglalást a nyelvtudomány hovatarozását illetően: „A marxista nyelvtudomány szerint nem vonható kétségbe, hogy a nyelv a sajátosan társadalmi jelenségek közé, [!] és a nyelvtudomány ennek megfelelően a társadalomtudományok közé tartozik. Sőt mi több, ez a tétel a marxista nyelvtudomány számára axióma jelleggel bír” (i. h. 363).

³⁰ Elsőként TELEGDI Zs. állásfoglalása említhető, aki az említett osztálybeszámoló vitáján a kiutat — egyebek között — az alábbiakban jelölte meg: „Elsősorban a strukturális analízisre gondolok és a [!] vizsgálódásainak arra a komplexumára, amelyet »matematikai nyelvtudomány« néven emlegetnek” (i. h. 222). Ugyanebben a hozzászólásában az általános nyelvészet tárgyának minősítette a nyelvtudomány filozófiai aspektusának a kutatását is (i. h. 223). A hangsúly azonban az „elsősorban”-nal kezdődő megállapításra helyeződött!

Ma már világosan látjuk, hogy mindkét alternatíva helytelen volt, a polarizációt mindkét tábor merevsége, egyoldalúsága váltotta ki és mélyítette el. A kibontakozást csak nehezítette, hogy ez a két táborra szakadás éppen az úgynevezett strukturalista vita³¹ alkalmával állt be és mélyült el, ahelyett, hogy ez a vita hozzásegített volna a frontok, az elvek és a módszerek tisztázódásához, ahogyan ez az előzmények után várható lett volna. Mert a hazai előzményekhez hozzátartozik ANTAL L. 1958-ben írt ismertető jellegű cikke is, ahol a strukturalizmusról ez olvasható: „A strukturalizmus összefoglaló elnevezése mindazoknak a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek zárt rendszerének tekintik, s vallják, hogy az egyes jel, illetve jelkategória értékét annak a rendszer egészében elfoglalt, meghatározott helye szabja meg” (Nyr 82: 94). Ezzel a strukturalizmus-fogalommal — az ötvenes évek vége felé — igazán meg lehetett volna barátkozni. Igaz az is, hogy ez a strukturalizmusnak a prágai válfajára vonatkozik, amely még nem nagyon távolodott el SAUSSURE gondolataitól, de az is igaz, hogy ugyanabban az évben egy másik ismertető cikk a dán és az amerikai válfajról is megemlékezik (i. h. 461). A teljes igazság viszont az, hogy az új irányzat hazai képviselői a strukturalista vitán a külföldön akkor már meghaladott bloomfieldi formális-fizikalista, vulgáris materialista amerikai irányzatot igyekeztek népszerűsíteni,³² és ahogyan ez már a tudománytörténetben megszokott jelenség, azt az egyedüli nyelvmagyarázási elv rangjára igyekeztek emelni.

Igaza volt tehát az „ellentábornak”, amikor ezt a platformot és általában a különféle strukturalista irányzatok idealista elméleti alapjait bírálta, de abban tévedett, hogy a strukturalizmust mint filozófiai rendszert fogta fel, és így az egészet „a marxista nyelvtudomány számára megemészthetetlen”-nek tartotta (I. OK. 18: 113), annak ellenére, hogy elismerte: „a marxizmus természeténél fogva képes befogadni minden olyan módszert, amely a valóság megismeréséhez valamivel közelebb vitt” (uo.). Senki és semmi nem kényszerítette a strukturalistaellenes tábor képviselőit arra, hogy a különböző irányzatok filozófiai alapjainak a jogos bírálatával együtt felhasználható módszereit is elvesseék!

Mert abban — úgy gondolom — igazuk volt a strukturalizmus hazai képviselőinek, hogy hevesen küzdöttek az új módszerek megismeréséért és elterjesztéséért, mert az már 1961-ben is bebizonyosodott, hogy a nyelvi struktúra formális viselkedésének a vizsgálata eredményes eljárás. A nyelv olyan aspektusára hívja fel a figyelmet, amelyet a korábbi vizsgálatokban elhanyagoltak. Az megint más dolog — és ebben tévedtek —, hogy ezt a vizsgálati módszert a nyelvtudomány teljességének, a nyelvmagyarázás (nyelvleírás) egyedüli járható útjának tartották.

Az érvek és ellenérvek felsorolását még lehetne folytatni. Mindenesetre az — az eddigiekből is — megállapítható, hogy a strukturalista vita nem hozta meg a kívánt eredményt, annak ellenére, hogy „megmozgatta egész nyelvész-

³¹ Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének és az MM Nyelvtudományi Munkaközösségének közös vitája. 1961. március 29–30 (I. OK. 18: 5–171).

³² „Bloomfield történeti érdeme, hogy elsőül kísérelte meg a nyelvtan leírását következetesen a formális elemzésre felépíteni. Aligha túlzás azt mondani, hogy ezzel új alapokra helyezte, újra alapította a nyelvtanelméletét” (I. OK. 18: 19).

társadmunkat" (ÁNyH. 21), mivel a nézetkülönbségeket nem tudta egymáshoz közelíteni, sőt tovább élte őket. Ebben nyilván szerepet játszott „a »konzervatív« kollegáknak” a modern irányzatokkal szembeni elutasító magatartása is, de az is, hogy az új irányzatok képviselői sem tettek jó szolgálatokat a modern irányzatok hazai befogadásának, elterjedésének az ügyében; merev egyoldalúságukkal inkább riasztottak, a helyett, hogy híveket gyűjtöttek volna! A vitának legfőbb eredménye az őszinte légkör, a vélemények szabad összeecsapása — még ha ez a szellemi párba nem is volt mentes disszonáns felhangoktól — és az a tény, hogy a kétnapos vita az új módszerekre intézményesen felhívta a figyelmet. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a vita alapján vette fel a Nyelvtudományi Intézet tervébe az Általános Nyelvészeti Tanulmányok sorozat megindítását (i. h. 31), amelynek első kötete 1963-ban meg is jelent, és a hetedik kötet megjelenése a közeljövőben várható.³³

Számomra meggyőző az az elasztikus és szellemes értékelés, amit KÁROLY S. adott erről a vitáról, amikor „egy impresszionista ecsetvonással” az alábbiakat „vázolta fel”: „a strukturalizmusnak nem hibája, hogy nem alkalmas mindenféle nyelvi természetű vizsgálat elvégzésére, mint ahogy a centiméternek sem hibája, hogy nem lehet vele súlyt mérni. A centiméterrel hosszúságot mérnek, a strukturalista módszerrel meg bizonyos nyelvészeti vizsgálatokat folytatnak. De a valóságban más dimenzió is van, mint hosszúság” (Nyr. 85: 248). Suum cuique!

Még egy megjegyzés kívánczik ide, a strukturalista vita értékeléséhez, de általánosságban is a különböző irányzatok tudománytörténeti helyének, az egysíkú nyelv szemlélet valódi értékének a megragadásához. HERMAN J. az 1968-as debreceni nyelvészaktív vitájában a különböző nyelvtudományi irányzatok helyes megítéléséhez elengedhetetlennek tartotta a tudománytörténeti szemlélet érvényesítését, mivel — úgymond — „bizonyos irányzatok tudománytörténeti szükségszerűséggel követik egymást” (ÁNyH. 63). Ezzel a megállapítással és indoklással teljes mértékben egyet lehet érteni! De azzal, ahogyan az egymást váltó irányzatok nyelvmagyarázási (nyelveírási) teljességre vonatkozó igényét, az „egy jottányi engedményt se” a másfajta nyelvmagyarázatoknak „végletes állásfoglalásait” magyarázza, „védelmezi”, annál kevésbé!

A diakrónia és a szinkrónia merev szétválasztásának a jogosultságáról ezt mondta: „A diakróniát és a szinkróniát például nem azért választották egymástól mereven szét, mert Saussure vagy akárki nem tudta, hogy a kettő között összefüggés van, hanem mert ez egy adott tudománytörténeti szakaszban elkerülhetetlen volt az új leíró technikák kialakításához” (i. h. 64).

SAUSSURE sokat hivatkozott „merevségéről” fentebb már szó esett. De — mint ez köztudomású — a strukturalista vita egyik részvevője elvi meg gondolásból fakadó határozottsággal akarta kirekeszteni a diakróniát „a magyar nyelv strukturális elemzésé”-ből, így konstruált merev ellentétet a kétfajta nyelvvizsgálat közé, és ezért váltott ki ez az álláspont

³³ Nem célok itt a sorozat részletes értékelése. Az ilyenfajta vállalkozás messze meg is haladná a dolgozat kereteit, mivel a sorozat értékelése külön tanulmányt érdemel. Az viszont elvitathatatlan, hogy ezzel a sorozattal kezdődött meg a modern irányzatok rendszeres és módszeres ismertetése, sőt a legutolsó kötet a Nyelvtudományi Intézet Strukturális Nyelvészeti Osztályán folyó „A magyar nyelv formális (generatív) grammatikája” című kollektív akadémiai kutatási téma eredményeinek első összefoglaló igényű publikációja.

olyan heves ellenvetést a hozzászólók többségéből. Megítélésem szerint a hazai merev határvonalhúzást már egyáltalán nem indokolta, nem tette elkerülhetlenné az új technikák kialakítása, mivel azok — az említett felszólalás korában — már régen kialakult állapotban voltak, legfeljebb (nem elsőízben megkísérelt) hazai meghonosításukról lehetett szó. Ez a merev szembeállítás abból az elméletileg helytelen kiindulásból, feltevésből származott — amire egyébként TELEGDI Zs. is rámutatott ugyanazon a konferencián —, hogy „fejlődés és állapot feltétlenül kizárják egymást. Ez a feltevés azonban — amint a dialektikus materializmus klasszikusai kimutatták — nem állja meg a helyét” (I. OK. 18, 26). Tehát ha a merev határvonalhúzás „mint módszertani eljárás szükségzerű” lett volna is nálunk, 1961-ben — mint láttuk, nem volt az —, akkor is bírálunk kellett volna — és kell ma is —, helytelen elméleti kiindulása és eljárásbeli elégtelensége miatt!

A tartalmi és a formai elemek antagonizmusát vallókról ugyanez volt a „tudománytörténeti szemlélet” alapján kialakított véleménye: „A jelentéstől nem azért tekintettek el számos irányzat hívei az utóbbi évtizedekben, mintha senkinek sem jutott volna eszébe közülük [ez a teljes kontextusba ágyazva csak azt jelentheti, hogy mindenkinek meggyőződése volt], hogy a jelentés kikapcsolása nem jó dolog, hanem mert a formális leíró módszerek kidolgozásában az átmenetileg szükségzerű volt” (ÁNYH. 64).

A formális leíró módszerek megalapítói, továbbfejlesztői nem egészen így nyilatkoztak a jelentés kikapcsolásáról! Gondoljunk csak L. BLOOMFIELD jeldefiníciójára, pontosabban a jelentésnek abban játszott szerepére. BLOOMFIELD szerint a jel csak nyelvi forma, „fonetikai forma, amelynek jelentése van”.³⁴ A jelentésről viszont ugyanabban a művében az a véleménye, hogy azt a nyelvtudomány akkori álláspontja alapján sem megerősíteni, sem visszautasítani nem lehet, tehát nyelvtudományi státusa eléggé ingatag.³⁵

C. W. MORRIS, akinek van saját, sokat hivatkozott és vitatott jelentéskoncepciója, a jelentéskategóriát mégsem tartja elég precíznek a tudományos analízis szempontjából, éppen ezért mint alapterminust ki is iktatja a szemiotikai vizsgálatok köréből.³⁶

A formális irányzatok metodológiáját monografikus igénnyel összefoglaló Z. S. HARRIS is kénytelen elismerni, hogy az anyanyelvi informátor funkciójának elismerése lényegében azonos a jelentés figyelembevételével. Ezt az eljárást azonban csak kompromisszumnak, a nyelvtudomány olyan fogyatékoságának tartja, amely a modern metodológia tökéletesedésével előbb-utóbb mellőzhető a kutatásban.³⁷

³⁴ „A phonetic form which has a meaning, is a linguistic form” (Language. New York, 1933, 138).

³⁵ „... but it cannot be confirmed or rejected on the basis of our science” (i. m. 162).

³⁶ „The term »meaning« is not here included among the basic terms of semiotic” (Signs, Language and Behavior. New York, 1946, 19).

³⁷ „In accepting this criterion of hearer's response, we approach the reliance on 'meaning' usually required by linguists. Something of this order seems inescapable, at least in the present stage of linguistics. . . In any case, we can speak of similar parts, and can therefore divide each utterance into such parts, or identify each utterance as being composed of these parts. The essential method of descriptive linguistics is to select these parts and to state their distribution relative to each other” (Methods in Structural Linguistics. Chicago, 1951. 20).

ANTAL L. „második axiómája” is pontosan megfelelt az amerikai szerzők álláspontjának (I. OK. 18: 54).

Az idézett és hivatkozott szerzők határozott álláspontjából egyáltalán nem az derül ki, mintha szerintük „a jelentés kikapcsolása nem jó dolog” volna! Ellenkezőleg a jelentés figyelembevétele — szerintük — vagy átmeneti kompromisszum, vagy „eleve és egyértelműen kívülesik a nyelvtudomány feladatkörén”! A „végletes állásfoglalások” tehát nem az új metodológia kialakításának feltételei voltak, sokkal inkább helytelen nyelvelméleti tételeiknek szerves következményeinek minősíthetők.

Ha már a tudománytörténeti szemlélet — csak helyeselhető — érvényesítésénél tartunk, nem árt a (tudomány)történeti hűségre is ügyelni! Mert egy dolog annak megértő kezelése, hogy a nyelv egyik aspektusa törvényszerűségeinek a felismerése a heurisztika örömeivel elragadjon a felfedezőt, és — mint ez annyiszor előfordult tudományunk történetében — a felfedezett részizgagság jelentőségét abszolutizálja, és egészen más dolog az, hogy ezzel a minősítéssel nem lehet egyetérteni, ezt bírálni kell!

A „történeti hűség” állandóan visszatérő feszegetése nem a régi vitatémák önmagukért való újjáélesztése, hanem az előrehaladás záloga. Bizonyos irányzatok és törekvések előre mutató eredményeit és tendenciáit csak akkor tudjuk a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe szervesen bekapcsolni, ha félreérthetetlenül elhatároljuk magunkat téves nézeteiktől. Mert máskülönben az eredménytelen viták tovább gyűrűznek, s egyre távolodunk a közös nyelven való beszélés elengedhetetlen követelményétől. A vélemények szabad konfrontálása nagyon jó dolog, de nem lehet öncélú. A dialógus csak az esetben hasznos, ha a tanulságokat mind a két „fél” levonja.

Napjaink modern irányzatai le is vonták a korábbi strukturalista irányzatok egyik elméleti fogyatékoságának, jelentésselenségének a következményeit. Az is igaz viszont, hogy a jelentés kérdéseivel való foglalkozás csak az utóbbi időben nyerte vissza „azt a helyét a nyelvleírásen belül, amit a strukturalizmus avantgardista éveiben kellő teoretikus felkészültség híján gyakran megtagadtak tőle” (ÁNyT. 3: 278; az én kiemelésem: K. F.). A hiba elismerése, okainak őszinte feltárása csak erősítheti egy-egy irányzat pozícióit. A hiba kendőzése, a bizonyítvány magyarázása csak az újabb sommás elítélés lehetőségét szolgáltatja, mint ahogyan volt is ilyen a strukturalista vitán is, amikor az egyik hozzászóló „aforisztikusan” azt „javasolta”, hogy a „nagyrabecsült strukturalista kollégák, de mások is minél többen képességeiket a hadi vonatkozások terén gyümölcsöztessék” (I. OK. 18: 134); magyarul: nem sok keresnivalójuk van a magyar nyelvtudományban! Ha igaza volt TELEGDinek az 1961-es magyar állapotok ecsetelésében: „bizonyos területektől eltekintve súlyosan elmaradtunk, kiestünk a nyelvészet haladásának fő sodrából” (i. h. 27) — márpedig sok igazság volt ebben a súlyos megállapításban —, akkor a strukturalistaellenes „fél”-től is másfajta következtetések levonását várta volna az ember!

Régi tudománytörténeti igazság — ahogyan ezt maga HERMAN is helyesen szövéttette említett hozzászólásában —, hogy „a végletes állásfoglalásokra a reagálás is végletes” (ÁNyH. 64), ami viszont mindenre jó, csak a kíváncsok — elvi kompromisszumoktól mentes — integrálódási folyamat előmozdítására

nem. Ez a legfontosabb tanulsága az első strukturalista vitának, amely még napjaink nyelvtudományában is figyelmet érdemel.

Mert akármennyire igaz is az, hogy az első, majd egy évvel később a második magyarországi nagy „országos tanácskozás”³⁸ fordulóponthoz juttatta az általános nyelvészet ügyét „céltudatosabb lett a munka a nyelvtudomány elvi kérdéseivel való foglalkozás terén” (I. OK. 19: 335), olyan biztató kezdeményezéseknek lehettünk tanúi,³⁹ amelynek alapján „lassanként időszerűtlenné válik elmaradottságunk hangoztatása” (i. h. 334), de ez csak féligazság. Az igazság másik fele az a sajnálatos tény, hogy ezek a törekvések nem váltak a magyar nyelvész-társadalom egészének ügyévé, egy szűkebb csoport erőfeszítéseire korlátozódtak. A kialakult helyzetnek nyilván oka volt továbbra is a „hagyományos” tartózkodás az általános elvi kérdésekkel való foglalkozástól is, de legalább olyan okként hozható fel „modernistáink” egyoldalúsága is. A második tanácskozáson is még határozott jelentéssel ellentétben volt az uralkodó hangnem a résztvevő nyelvészek részéről.⁴⁰ Itt is elhangzott — mégpedig kategorikus egyértelműséggel: „A tartalom vizsgálata [‘szemantikai vizsgálat’] eleve és egyértelműen kívül esik a nyelvtudomány feladatkörén” (ÁNyT. 2: 139), itt is a „maximális formalizáltság”-ot tartották a „korszerűség elengedhetetlen követelményé”-nek, mivel „a két jelenségsort — a formáét és a jelentését — összekevernünk egy cseppet sem szabad, a lehető legkövetkezetesebben el kell őket választanunk egymástól” (i. h. 239). A tanácskozás jelentőségét ismertető cikkben (I. OK. 19: 321—35) újból aláhúzták, hogy „fő feladatnak a strukturalisták továbbra is egy szigorúan szinkronikus és formális (vagyis tisztán a kifejezés anyagán alapuló) egzakt strukturális grammatika létrehozását tartják” (i. h. 334). Akármennyire meglepőnek tűnik is, de így van: a matematikai nyelvészettel foglalkozó munkaértekezleten a matematikusok (KALMÁR L., RÉNYI A.) és egy szociológus (SZALAI S.) igyekezett megvédeni a „tartalmi elemek” vizsgálatának nyelvészeti létjogosultságát a „maximális formalizáltság” nyelvész híveinek teljes negligációjával szemben (ÁNyT. 2: 36, 170—71, 243, 245, 246).

A hazai nyelvtudomány egységesülésének a folyamatát nem mozdította elő tehát a második országos tanácskozás sem, pedig ez a jogos kíváncsi

³⁸ A Nyelvtudományi Intézet, a MTA Elnökségi Kibernetikai Bizottságának és az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Általános Nyelvészeti Munkabizottságának közreműködésével 1962. március 8—9—10-én tartott munkaértekezlet „A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései” témakörben. Anyagai megjelentek az Általános Nyelvészeti Tanulmányok II. kötetében. (Budapest, 1964).

³⁹ A munkaértekezlet határozati javaslatából:

1. korszerű, „strukturális elemzésen alapuló” magyar grammatika kidolgozása;
2. egy „a tergo” szótár elkészítése;
3. statisztikai és strukturális módszerek alkalmazása a történeti és összehasonlító nyelvészetben;
4. strukturális grammatikai csoport létrehozása a Nyelvtudományi Intézetben, gépi fordítási csoporté pedig az MTA Számítástechnikai Központjában;
5. matematika és alkalmazott Nyelvészeti kutatócsoport létrehozása a debreceni tudományegyetemen;
6. új, matematikus nyelvészek képzése stb. stb. (I. OK. 19: 336—37).

⁴⁰ Ez a vita — a „vitázók” összetételét illetően — már sokkal homogénabb volt, mint az első. Az úgynevezett hagyományos nyelvészek közül csak az elnöklő NÉMETH Gy., illetőleg TAMÁS L. és még kettő (DEME L. és KELEMEN J.) vett részt a tanácskozáson.

mind a tanácskozás néhány tanulságát számbavevő összefoglalóban (i. h. 315), mind a tanácskozást ismertető cikkben hangot kapott: „A nyelvtudomány egységét ma különösen hangsúlyozni kell... amikor a nyelvnek egyre több aspektusa tűnik elő. Az egység azt jelenti, hogy bármely szakterületen történik előrehaladás, ez közvetve a tudomány egészére kihat” (I. OK. 19: 335).

A hazai általános és speciális nyelvészet fejlődése külön utakon haladt tehát az 1956-os ellenforradalom után is, a külön-külön elért újabb eredmények nem mediatizálódtak, nem hatottak egymásra. A hagyományos és a modern irányzatok képviselői két párhuzamos sínen haladtak, amelyeknek a találkozására egyelőre nem sok remény volt. Jellemző tünete ennek a kettéosztottságnak a Pais- emlékkönyv (BÁRCZI G.—BENKŐ L., Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Budapest, 1956.) „profilja”. A bevezető sorokat író BÁRCZI G. a kötetet „a magyar nyelvtudomány szinte egész gárdájának seregszemléje”-ként ajánlja az olvasónak (i. m. 9). Ha tematikailag mérlegeljük ezt a seregszemlét, az alábbi arányokat állapíthatjuk meg: a testes kötet (711 l.) s z á z h ú s z szerzőjéből k e t t ő (HERMAN J. és TAMÁS L.) foglalkozik kimondottan általános nyelvészeti problémával, de ha PAPP I. és VÉRTES O. A. cikkeit is ideszámítjuk, akkor is összesen négyről beszélhetünk mindössze a tízegynéhány lap terjedelemben. Ez a szembeszökő aránytalanság már a tanulmánykötet recenziáinak is feltűnt.⁴¹ A Bárczi- emlékkönyv LIGETI L.—PAIS D.—BENKŐ L., Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. Budapest, 1963.) sem változtatott ezen az arányon: h a t v a n k é t dolgozat közül h á r o m általános nyelvészeti tárgyú.

A külön utak találkozása, az ezeken járó nyelvészek elvitathatatlan eredményeinek a kölcsönös egymásra hatása tehát napjainkig sem következett be. A közeledést, a konvergens fejlődést sürgető különböző felhívások, határozatok ellenére sem sikerült kialakítanunk azt az elméleti platformot, amelynek alapján vitáink, megbeszéléseink a kívánt eredményre jutnának. A „hivatalos” deklaratív együttműködési készség mellett még mindig tapasztalhatók disszonáns „folyosói” hangok, amelyek további feszültségeket, ellentéteket szülnek. Beszédes bizonyítéka ennek az állapotnak az a puszta tény, hogy a legutolsó „össznépi” tanácskozás,⁴² a debreceni nyelvészaktíva (1968. november 11—12.) is „kibeszélési” tanácskozás volt, a „fekélyek felfakasztásának” a céljából ült össze. Az elnöki megnyitóbeszéből: „Szeretnők elérni, hogy bizonyos feszültségek, ellentétek, bizonyos kimondott vagy ki nem mondott viták végre felszínre kerüljenek, és elinduljunk egy jó, gyümölcsöző módszer, együttműködés kialakítása irányában... Olyan ki nem mondott viták vannak, amelyek akadályozzák a hatékony együttműködést” (ÁNYH. 5).

A vitaindító referátum, sajnos, nem felelt meg a hatékony együttműködést előmozdító követelménynek. A modern irányzatok hazai adaptációjának a vázolásában nem volt önkritikus, az együttműködés hiányát kiváltó okok feltárása sem volt kielégítő, de főleg a kibontakozás útjának a felvázolásában erősen egyoldalú nyelv szemléletről (CHOMSKY nyelvelméletének jelentősége) árulkodott. Mindez a vitában résztvevők éles

⁴¹ KOVALOVSKY M.: „Aránytalanul szerény például az általános nyelvészeti, az elméleti jelentéstanulmány foglalkozó és a tudománytörténeti tanulmányok száma” (I. OK. 11: 341). NÉMETH GY.: „La section de «Linguistic générale» s'ouvre par une esquisse, malheureusement trop sommaire” (AL. 6. Fasc. 4, 470).

⁴² A jelző itt nem a létszámra, hanem az összetételre utal.

bírálatát váltotta ki, sőt az utóbbival már az elnöki megnyitó is polemizált: „Szeretném hangsúlyozni ugyanakkor, hogy ellene vagyunk mindenféle monopol helyzetnek egy-egy tudományterületen. Ez az egyetlen pont, amelyben — ha megengedi Telegdi elvtárs — vitatkozni szeretnék vele. Nem célunk egy olyan egységes platform megteremtése, ami eleve egyetlen kizárólagos alapon állana” (i. h. 6).⁴³

4.2. Antimodernizmus. Úgy tűnik, csak végletekben tudunk gondolkodni! Megismerünk egy új irányzatot, eljárásmodot, és azt hisszük róluk, hogy azok váltják meg a nyelvtudományt. Nem tanulunk eléggé a megváltozó elvek és módszerek fiaskóiból. Szem elől tévesztjük azt a gyakran visszatérő tudománytörténeti motívumot, hogy „végletes állásfoglalásokra a reagálás is végletes”.

Ez a reagálás a debreceni aktíva után sem váratott sokáig magára! PAPP L. „Névtudomány és nyelvtudomány” című előadásában (az alábbiakban: Névt.) kifejtett elméleti tételekre gondolok, amelyek a névtudományi konferencia (Budapest, 1969. szeptember 2–4.) első napján hangzottak el. Az előadás fontos elvi és módszertani kérdéseket ölel fel. Mivel azonban a rendezőség nem biztosított vitalehetőséget az előadás után, itt summázom hozzászólásom lényegét.⁴⁴

PAPP előadása általános elméleti igényű. Saját szavaival: „A szándékom, mindenesetre az volt, hogy olyan általános problémákat tegyek szóvá, amelyek nemcsak általában a nyelvtudomány, hanem közelebbről a névtudomány problémái is” (Névt. 11).

Melyek ezek a problémák?

Első a tudományok osztályozása. PAPP — a filozófiai tudományok figyelmen kívül hagyásával — a tudományokat két csoportba sorolja:

- (a) igazságtudományok;
- (b) valóságtudományok.

Érdemes ennek az osztályozásnak az elvi indoklását szorgalmasan nyomkövetni! Az indoklás így hangzik (itt, sajnos, a hosszabb idézés elkerülhetetlen):

„Az eddigiekben számtalanszor használtam a *valóság* szót, de ... egyszer sem az *igazság*-ot. Az általános felfogás szerint pedig a tudományos vizsgálódás célja az igazság megismerése. Ez azonban csak a szó köznapi értelmében van így [?!]. A filozófiai vizsgálódásokat most figyelmen kívül hagyva, a szaktudományok két fő csoportba sorolhatók. Az egyik csoportba tartoznak azok, amelyek eleve konstruált [nyilván a priori] fogalmakból, axiómákból és posztulátumokból építik fel rendszerüket, vezetik le igaz — a rendszeren belül érvényes — tételeiket ... A meglepő, sőt csodálatos az, hogy az ilyen a priori rendszerek tételei bizonyos korrekcióval — magától a rendszertől függetlenül közbeiktatásával [!] — alkalmazhatók a valóságra. — Az a priori sztikus tudományokat nevezem igazságtudományoknak. Ezek igazságaitértől és időtől füg-

⁴³ Nem arról van szó, mintha CHOMSKY nyelvelmélete monopol helyzetben lett volna nálunk. De hogy a bevezető referátum az általános nyelvészet továbbfejlesztésében kiváltságos helyet szánt ennek az elméletnek, az a konferencia vitájának tükrében levitathatatlan.

⁴⁴ Itt köszönöm meg a rendezőségnek, hogy az előadás kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, így „hozzászólásomat” pontosabbá tehetem.

getlenül érvényesek [!], de csak a saját rendszerükön belül érvényesek. [Bek.]. A tudományok másik csoportja a valóságot igyekszik megismerni. A kutató itt is igaz ismeretekre törekszik, de az itt elérhető igazság nem azonos az a priori tételekből levezethető igazsággal... A valóságtudományok igazsága nem tértől és időtől független érvényű... A névtudomány és a nyelvtudomány a valóságtudományok közé tartozik" (i. h. 6—8; az én kiemelésem: K. F.).

Itt álljunk meg egy pillanatra! Először is szögezzük le, hogy a mai iskolázottságunk számára rendkívül szokatlan argumentációval megtámogatott tudományosztályozási elvben semmi új sincs,⁴⁵ az a XIX. századbeli cseh matematikus és objektív idealista filozófus, B. BOLZANO (1781—1848) fejtegetésére állított igazságfogalmának a felújítása, ami PAULER Á. közvetítésével került a két háború közötti hazai idealista filozófiai gondolkodásba. BOLZANO állította szembe az *igazság* fogalmát a *valóság*éval, ez a metafizika ihlette meg a pauleri „tisztá logikát” (I. OK. III: 323), amely szerint nem a logikai elvek alapszanak a tapasztaláson, hanem fordítva, a tapasztalás a logikai elveken. Ilyen elméleti beállítottság alapján osztályozta PAULER az összes tudományokat az alábbi módon:

(a) filozófia;

(b) matematika;

(c) valóságtudomány (Bevezetés a filozófiába, Budapest, é. n.³

10). Ilyen alapon állította a matematikusról, hogy „kiindulva bizonyos definíciókból és axiómákból, magába mélyedve, íróasztala mellett ülve s nem törődve a valósággal, fejti ki újabb és újabb tételeit” (i. m. 12; az én kiemelésem: K. F.). Kísérteties az egyezés a PAPP-féle „igazságtudomány” kritériumrendszerével!

De térjünk vissza a kiindulási ponthoz, a BOLZANO—PAULER—PAPP-féle „*igazság*”-hoz, illetőleg PAPP érveléséhez! Igaza van-e PAPPnak, amikor azt állítja, hogy „csak a szó hétköznapi értelmében” helytálló az a megállapítás, hogy mindenfajta tudományos vizsgálódás célja az *igazság* megismerése? Mi az *igazság* a szó tudományos, filozófiai értelmében? A marxista ismeretelmélet, filozófia válasza erre a nem lényegtelen kérdésre egyértelmű: „*Igazság*: a valóság helyes, hű gondolati tükrözése, ami végső soron a gyakorlat kritériumával ellenőrizhető” (M. ROZENTAL—P. JUGYIN, Filozófiai kislexikon. Budapest, 1964. *Igazság* c. a.). Az igazság vizsgálatának elengedhetetlen követelménye az *igazság konkrétsága*, „amely azon alapszik, hogy figyelembe vesszük egy-egy jelenség konkrét létfeltételeit, azt, hogy az igazság a hely és az idő meghatározott körülményeitől, a vonatkoztatási rendszertől és a mértékegységektől stb. függ” (i. m. *Az igazság konkrétsága* c. a.).

Ha elfogadjuk ezt a „nem hétköznapi értelemben” használt igazságfogalmat, PAPP egész érvelése megdől. Mert milyen „*igazság*” az, amit a *valósággal* kellene (vagy lehetne) szembeállítani. Mit érünk el az eleve (a priori) konstruált fogalmakkal, axiómákkal és posztulátumokkal, ha hiányzik azoknak a valóságfedezete, ha megbuknak a gyakorlat (a valóság) kontrollján? A modern matematikának egészen más a véleménye a matematikai fogalmak-

⁴⁵ Teljes mértékben egyet lehet tehát érteni PAPP előadásának idevágó soraival, ami szerint a tudománytörténeti előzmények után „újat mondani a legnehezebb — szinte lehetetlen —, mert míg saját nézeteimnek legszélsőségesebb megfogalmazása is csak megfogalmazásaiban, a tények ilyen vagy olyan csoportosításában lehet új” (i. h. 1.)

ról, axiómákról, mint amilyen PAULERÉ és PAPPÉ! Akármennyire is a priori jellegűeknek tűnnek is azok az első pillantásra, bonyolult áttételek felfedésével ki lehet róluk mutatni, hogy — végső fokon — a valóság megközelítően hű tükröződései. Mindez, természetesen, csak a valóban tudományos fogalmakra, axiómákra érvényes! Mert — mint ez köztudomású — vannak másféle „fogalmak”, „axiómák”, „posztulátumok” stb., csak hogy ezeknek nem sok keresnivalója van napjaink tudományában, így a nyelvtudományban sem. Nincs abban tehát semmi meglepő, még kevésbé csodálatos, „hogy az ilyen [nem a priori, hanem axiomatikus!] rendszerek tételei... alkalmazhatók a valóságra”!

A BONZANO—PAULER—PAPP-féle értelemben felfogott „apriorisztikus tudományok” nem tudományok, különösen nem nevezhetők igazságtudományoknak, legfeljebb filozófiai spekulációk, s így egyáltalán nem szolgálhatnak osztályozási alapelv sem!

A bemutatott elvi megfontolásokból — mondhatni, a priori premissákból — vezeti le PAPP a nyelvészeti kutatások számára az „egyetlen célra vezető” módszert, az indukciót. Ehhez az „alapállás”-hoz jut el, még akkor is, ha elismeri is az indukció korlátait: „Mint minden valóságtudományban, a névtudományban és a nyelvtudományban is az egyetlen célra vezető, új ismereteket feltáró módszernek az indukciót tartom. Az indukció azonban, mint a fogalomalkotás egyik eljárás módja, csupán alapállás, a kutató viszonyulása kutatási tárgyához. Egy általánosan érvényes vagy éppen kötelező módszertant kidolgozni azonban nem volna sem könnyű, sem célszerű. A nyelv tényei sokkal bonyolultabbak annál, sem hogy bármiféle »minden dolgok kulcsa« egykönnyen található volna feltárásukra. Egyébként is a »minden dolgok kulcsa« csak álkulcs lehet [a marxista dialektika is az? !]” (i. h. 8).

Az idézet első és második része bizonyos logikai törést mutat. Vagy az egyetlen célra vezető, új ismereteket feltáró módszer a nyelvtudományban az indukció, vagy az is „álkulcs”? Mert az a megszorítás, hogy „csupán alapállás, a kutató viszonya kutatása tárgyához” nem csökkenti az indukció „egyetlen, célra vezető, új ismereteket feltáró” jellegét! Ha az az egyetlen, akkor nem lehet más, mint „minden dolgok kulcsa”. Az az érzésem, erről van szó, mivel PAPP még egyszer visszatér az indukció nyelvtudományi monopol helyzetére: „Teljes egészében fenntartva azt a kijelentésemet, hogy a mi tudományunkban az indukció az egyedül célra vezető, új ismereteket feltáró módszer, az indukció lehet csak *ars inveniendi*” (i. h. 10).

A dedukciót csak mint „*ars demonstrandi*”-t tartja alkalmazhatónak. Itt akaszt tengelyt a modern irányzatok képviselőivel, mivel azok szerinte nem akarják megismerni, hanem „meg akarják teremteni, generálni a nyelvi valóságot”, nyilván deduktív eljárás módjukkal. E helyen nem az a fontos, hogy a generativisták a nyelvi valóságot akarják-e generálni. Ez így egyébként sem helytálló! De ha ezt akarnák is, ez elég nehéz feladat volna, mivel a nyelvi valóság van, létezik, mindenféle generálási művelet előtt is és nélkül is megvolt. A lényeges a dedukció PAPP-féle interpretációjában, hogy az új ismeretek feltárására nem alkalmas, legfeljebb arra jó, hogy segítségével „szigorúan logikai sorrendben mutathatjuk be az anyagot [*ars demonstrandi*]. Bizonyos összefüggésekre rávezethet ez az eljárás, de új — alapjában új — ismeretkez nem segít bennünket” (uo.).

Úgy gondolom, ma már nem kell sok szót vesztegetni a dedukció

„védelmére”, a deduktív eljárásmód gnoszeológiai szerepére. Két megjegyzés azonban idekiváncozik. Az első tudománytörténeti, mégpedig a „valóság-tudományok” területéről való. D. I. MENGYELEJEV, orosz kémikus, már a XIX. század második felében (1869) deduktív úton fedezte fel a modern anyagelmélet egyik alapját, a kémiai elemek periódusos törvényét. E törvény alapján előre meghatározta — deduktíve kikövetkeztette — számos, később felfedezett kémiai elem (gallium, germánium, szkandium stb.) létezését. Ezek azért mégiscsak „alapjában új” ismeretekként vannak számontartva a tudománytörténetben!⁴⁶

A másik megjegyzés általános ismeretelméleti. Ha van valami, ami ismeretelméleti közhelynek számít, akkor az induktív és a deduktív eljárások korrelációja, kölcsönös feltételezettsége az! A valóságos megismerésben „az indukció mindig egységben jelentkezik a dedukcióval. A dialektikus materializmus szerint sem az indukció, sem a dedukció nem önmagában elegendő, egyetemes módszer; ezek a valóság dialektikus megismerésének szorosan összefüggő és egymást feltételező mozzanatai, s ezért helytelen akár az egyik, akár a másik szerepének egyoldalú eltűlése” (M. ROZENTAL—P. JUGYIN, i. m. *Indukció* c. a.).

5. Tanulságok. Tudománytörténeti „örjáratunk” végére értünk. A tanulmány elején jelzett „vázlatos áttekintés” ellenére szeretném e helyen is hangsúlyozni, hogy a teljességre való törekvés még csak eszembe sem jutott sem az anyaggyűjtés, sem a dolgozat megírása közben. Nagyon sok mindenről lehetett volna — vagy esetleg kellett volna — még írni. Hogy ne említsek mást, szólni kellett volna az általános nyelvészet fogalmának hazai fejlődéséről és — nem utolsósorban — a felszabadulás utáni marxista nyelvtudomány kialakulásáról és fejlődéséről is. Ezek nélkül valóban torzó akármilyen fajta elmélettörténeti áttekintés, így az itt olvasható is. Ez a jelleg azonban bizonyos mértékig a hazai nyelvtudomány állapotát tükrözi.

A helyzetet eléggé illusztrálja az 1968-as debreceni vita anyaga is. Kitűnt ugyanis az általános nyelvészet kérdéskörének tárgyalásakor, hogy a fogalom terjedelme és tartalma korántsem egyértelmű az egyes hozzászólások tükrében (ÁNyH. 38, 50—51, 68, 77, 87—88, 92). Az általános és a speciális nyelvészet korrelációjában is csak az állapítottatott meg egyértelműen, hogy jó volna a harmonikus együttműködés, a kölcsönös egymásra hatás. De hogy hol húzzuk meg a határt, vagy egyáltalán lehet-e határt húzni a két stúdium közé, arról már megoszlottak a vélemények. Volt olyan vélemény is, amelyik hibáztatta az általános nyelvészet fogalmának filológiai precizitással történő meghatározását, mivel „nálunk egy rossz hagyomány következtében amúgy is elég élesen elválk az általános nyelvészet a speciális nyelvészetektől, és kár lenne ezt a rossz hagyományt kodifikálni” (i. h. 61). Jómagam is hajlok e felé a vélemény felé; a mottóul választott KAZINCZY-idézet ide vonatkoztatva is megszívlelendő. Mindazonáltal az is kíváncsú, hogy végre a „professzionista” általános nyelvészek is tüzetesen tanulmányozzák a klasszikus módszerekkel dolgozók

⁴⁶ Ha nagyon ki akarnám hegyezni a ceruzámat, PAPP eljárását sajátmaga ellen fordíthatnám: eddig akkumulált (módszertani) ismeretei alapján deduktíve vont le azt a következtetést, hogy az indukció az egyetlen célravezető módszer. És ekkor még mindig nemcsak játszanék a szavakkal!

munkáit, és az azokban található általános nyelvészeti megállapításokat használják is fel. Mindez nem veszélyeztetné a „tisztá” általános nyelvészet bizonyos fokú önállóságát. Sőt! Az is vitathatatlan kíváncsi, hogy az úgynevezett klasszikus nyelvészet képviselői gyorsabb ütemben és alaposabban sajátítsák el az országhatárokon kívüli eredményeket is, hiszen bebizonyított igazságnak tekinthető, hogy napjainkban semmiféle speciális nyelvészetet nem lehet a kor színvonalán művelni általános elméleti alapvetés, az új és újabb eredmények hatékony felhasználása nélkül. Tudomásul kell venni azt a tényt — amire a debreceni aktíva egyik „hagyományos” nyelvészettel foglalkozó felszólalója is utalt —, hogy „a világ olyan gyorsan halad . . . , hogy jó lenne minden évtizedben egy-egy agymosást rendezni” (i. h. 117).

A marxizmus és nyelvtudomány korrelációjának a megítélésében a debreceni értekezlet vitaindító referátuma így nyilatkozott: „Ezt a kérdést valóban valamikor sokat emlegettük meggondolatlanul, egy idő óta elkerüljük, ami nem kevésbé helytelen” (i. h. 27). Éz így igaz! De ahogyan a kérdés exponálása folytatódott, az már heves vitákat váltott ki csaknem valamennyi hozzászólóból: „Világos — legalábbis én annak látom —, hogy a marxizmus nem alkalmazható közvetlenül, mechanikusan a nyelvészetben, nem vezethetünk le belőle konkrét nyelvészeti megállapításokat, és ilyeneket nem cáfolhatunk meg a marxizmusra hivatkozással. De ha a dialektikus materializmus világnézet, nem vethetjük le a nyelvészet küszöbén; és észszerű, lényeges kérdés, hogy mit jelent marxistának lenni a nyelvészetben” (uo.; az én kiemelésem: K. F.). Ez a negatív megfogalmazás („nem vethetjük le a nyelvészet küszöbén”) nem elégítette ki a vita résztvevőit. Nyilván, ennél sokkal többről van szó: nem elég azt leszögezni — bár az is rendkívül fontos —, hogy hogyan nem lehet a marxizmust alkalmazni, hanem egyértelműen meg kell határozni a marxista nyelvszemlélet alapvető követelményeit, a marxista nyelvtudomány viszonyát a különböző nyelvészeti irányzatokhoz. A mi viszonyaink között — ahogyan erre a debreceni aktíván is hangsúlyozottan felhívták a figyelmet — „a dialektikus és történelmi materializmus nemcsak világnézet . . . , hanem a tudományos kutatás módszere is” (i. h. 37; l. még 50, 63, 70). Ha ez általában igaz a tudományos kutatás egészére, fokozottabban érvényes a társadalomtudományi kutatómunka speciális követelményeire nézve.

Mind a két kérdés, mint „a következő időszakba” áttevődő külön vitatéma fogadtatott el a határozati javaslatok között. Egyiknek sem kívántam elejébe vágni, mivel nem programadó cikket, hanem fejlődési vázlatot kívántam adni.

A kritikai közszellem fokozására, a marxista elviségnek a kritikában történő alkalmazására több fórum számtalan alkalommal felhívta a figyelmet. A kritikai szellem állandó ébrentartása, szüntelen érvényesülése az alapvető biztosíték, amely megóvhatja tudományunkat a „végletes kisiklásoktól”, a polarizált „vagy-vagy”-októl, előmozdítja a különböző irányzatok előremutató elemeinek elvi alapokon nyugvó mediatizálását, egyengeti az utat a sokszor deklarált kíváncsi, az egészséges integrálódás felé.

Ebben a nem csekély erőfeszítéseket igénylő és hosszú távra szóló feladatban jelentékeny támogatást nyújtanak a tudománypolitikai irányelvek idevágó megállapításai, de a tudományunkkal — mint társadalomtudománnyal — szemben megfogalmazott határozott követelményei is:

„a társadalomnak az az érdeke, hogy a kutatás minél teljesebben, tudományosabban, egzaktabban tárja fel a valóságot” (Irányelvek 55), éppen ezért „a tudományos kutatás számára minden probléma, hipotézis szabad” (i. h. 21). Nincsenek tehát „tabu-témák”, de nem lehet egyetlen megközelítésmódra sem esküdni. „Ezért támogatjuk azokat a kutatásokat, amelyek a marxizmus — leninizmus talaján bátran, új módon foglalkoznak az új kérdésekkel s különböző oldalakról közelítve meg a problémákat, keresik a tudományos választ. Ezért biztosítjuk a marxizmus talaján álló álláspontok közötti vitákat is, hiszen az igazsághoz viták nélkül nem lehet eljutni” (i. h. 15). Mivel azonban a társadalomtudományok nemcsak a valóság feltárására hivatottak, hanem „meghatározott ideológiai funkciójuk” is van (i. h. 55), ezért tudományos világnézetünk „a nem marxista nézetekkel szemben lankadatlan elvi vitát, polémia” követel tőlünk (i. h. 14).

Az ország általános tudománypolitikai légköre rendkívül kedvező, termékenyítő, elvi vitákra serkentő légkör. A mi feladatunk, hogy a magyar nyelvtudomány ennek megfelelő atmoszféráját minél előbb megteremtjük.

A hazai általános nyelvtudomány fejlődésének, e fejlődés főbb állomásainak, mozgató rugóinak ez a felvázolási kísérlete is e célból íródott — a szándék legalábbis ez volt. Mivel az elmélettörténeti kutatás nem tartozik a hazai nyelvtudomány fő erősségei közé, minden bizonnyal magánviseli ez az írás is a kísérletezés fogyatékosait, kiegészítésre, esetleges korrekciókra szorul, amit a további kutatásoknak kell elvégezniök. Én m a így látom ezt a fejlődést, lényeges vonásait m a így tudom megragadni, a továbbfejlődés fő irányát m a így tudom felvázolni. Mások esetleg másképpen látják, ami szükségképpen vitára ösztönöz, de ez nem baj, sőt az egyedül célravezető eljárás, mivel az igazsághoz vezető út vitákkal van kikövezeve.

KOVÁCS FERENC

Tendenzen und Lehren

Der Verf. gibt einen skizzenhaften Überblick über die Entwicklung der allgemeinen Sprachwissenschaft (Sprachtheorie) in Ungarn. Die Arbeit ist somit wissenschaftsgeschichtlichen (theoriegeschichtlichen) Charakters, wobei der Hauptakzent auf der Entwicklung der ungarischen Sprachtheorie in der Zeit nach 1945 (dem Jahre der Befreiung Ungarns) ruht. Er untersucht dabei Auftreten und Wirkung der theoretischen Tendenzen der vergangenen 25 Jahre in Ungarn, indem er sie in den Rahmen des theoretischen Erbes stellt und in dessen Spiegel sieht. Verf. ist nämlich der festen Überzeugung, daß die Entwicklung jeder Wissenschaft ein organischer Ablauf ist, ein Kampf zwischen alten und neuen Anschauungen und Tendenzen, derart, daß das Neue das Alte so aufhebt und ablöst, daß es sich dessen vorwärtsweisende Elemente zunutze macht und einverleibt. Dies geschieht bei jedem bedeutenderen Richtungswechsel, auch dann, wenn einzelne militante Vertreter der neuen Theorie den theoretischen Wert der älteren Anschauungen im Bausch und Bogen ableugnen.

Noch jeder Ismus, jede anspruchsvollere Richtung der Sprachtheorie erhob das System ihrer Thesen in den Rang eines allgemeinen Prinzips zur Erklärung der Sprache und war davon überzeugt, daß ihr Gesichtspunkt und ihre Verfahrensweise allein zur vollen Erkenntnis von Sprache und zur Enthüllung ihrer Gesetzmäßigkeiten geeignet sei. Es ist verständlich — wenn man auch nicht damit einverstanden sein kann —, daß die Hauptrichtungen der Sprachtheorie mit dem Anspruch der vollständigen Beschreibung und Erklärung der Sprache auftraten. Diese Hauptrichtungen erkannten nämlich den einen oder anderen wichtigen Aspekt der Sprache (ihre Geschichtlichkeit, ihre Zeichen- und Systemhaftigkeit usw.), und es geschah nichts anderes, als daß sie die Bedeutung der erkannten Teilwahrheit verabsolutierten. Wenn wir also alle wichtigen theoretischen

Richtungen in ihre geschichtliche Umgebung einbetten und unter Berücksichtigung der für die Zeit charakteristischen geistigen Strömungen untersuchen und bewerten, so können wir ihren Platz in der Wissenschaftsgeschichte mit der geringsten Fehlerquote bestimmen und die von ihnen in der Weiterentwicklung der Sprachtheorie gespielte Rolle abstecken.

Die Gegenüberstellung ihrer vermeintlichen und tatsächlichen Rolle innerhalb der Sprachtheorie erfordert, daß wir neben der unvermeidlichen Kritik an den Unzulänglichkeiten der einzelnen Richtungen auf ihre Bedeutung verweisen, darauf, inwieweit sie der Forderung des Erfolgs bei den Bemühungen um eine immer vollkommenere Erkenntnis der Sprache dienen. Anderenfalls mündete unser Standpunkt in doktrinaire Einseitigkeit oder wissenschaftsgeschichtlichen Nihilismus. Nach schlagenden Beispielen braucht man hier nicht lange zu suchen!

Erkennen und Bewertungen der dauerhaften theoretischen Ergebnisse der Vergangenheit ist nicht nur eine wissenschaftsgeschichtliche Gewissensfrage, sondern bietet auch dem Linguisten von heute beherzigenswerte Lehren, beleuchtet die Windungen des in die Gegenwart führenden Weges, erspart ihm den „Weg nach Indien“ ein zweitesmal zu entdecken, setzt viele „moderne“ Erscheinungen in ein anderes Licht, und verlegt ihm als zu besonnener Mäßigung mahnender Warnpfahl den Weg zu theoretischen Entgleisungen. So paradox es klingt, richten doch die Lehren aus der Wissenschaftsgeschichte die Aufmerksamkeit auf die Hauptkonturen der Sprachwissenschaft von morgen.

Wie in jeder Wissenschaft, so resultiert auch in der Linguistik die Entwicklung aus dem Zusammenprall fortschrittlicher und konservativer Theorien. Nur ist darauf zu achten, daß nicht alles, was neu auch progressiv ist und nicht alles, was alt ist, unbedingt ins wissenschaftsgeschichtliche Museum gehört, wobei hier gar nicht näher eingegangen wird auf die Gefahr mit umgekehrtem Vorzeichen: es ist nicht unbedingt alles ein Verfall, was die „klassischen Truppenstellungen“ theoretischer Erstarrung oder Theoriefeindlichkeit angreift. Die dauerhafte Klassizität in die Zukunftweisender Teilergebnisse und die Kellerluft erstarrter Doktrin ist durchaus zweierlei. Ebenso gilt es fruchtbare, zu theoretischer Aktivität anspornende, neue Gedanken von der Manieriertheit, „um jeden Preis etwas Neues“ zu suchen, zu unterscheiden.

Auf Grund solcher prinzipieller Überlegungen umreißt Verf. die Entwicklung der ungarischen und innerhalb ihrer die der allgemeinen Sprachwissenschaft. Vom Boden der genannten theoretischen Anforderungen aus kritisiert er das Desinteresse an theoretischen Fragen in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen und sein „Nachleben“ nach der Befreiung. Aus dieser Situation heraus beurteilt er den wissenschaftsgeschichtlichen Platz und Wert J. Laziczius', aber auch den wahren Wert der Hauptrichtungen in der Linguistik nach dem zweiten Weltkrieg, der unter dem Namen Strukturalismus bekannten modernen Methoden und die Wirkung, die sie auf die Entwicklung des sprachwissenschaftlichen Denkens ausübten.

FERENC KOVÁCS

Rekonstrukció és valószínűségszámítás*

1. A tudományos igényű finnugor nyelvhasználat és alapnyelvi rekonstrukció szinte egyszerre kezdődött. Eleinte — BUDENZ és mindazok, akik nyelvészeti fejtegetéseiket még a MUSz. egybevetéseire alapozták, — megelégedtek a szavak alapnyelvi mássalhangzóinak és hangrendjének a kikövetkeztetésével. A múlt század vége felé pedig a rendelkezésre álló etimológiák alapján első sorban hangtörvények felállítására és igazolására törekedtek. A finnugor kutatások ugyanekkor HALÁSZ munkássága révén (NyK XXIII–XXIV) — legalábbis a szókezdő mássalhangzók tekintetében — uráli perspektívába kerültek. A szókezdő és szóközépi mássalhangzók és mássalhangzó-csoportok irodalma a századforduló után már olyan tekintélyes volt, hogy PAASONEN joggal írhatta: „Seit dem Erscheinen von HALÁSZ' Forschungen hat die finnisch-ugrische Sprachforschung in vielen Beziehungen grosse Fortschritte gemacht. Es sind u. a. mehrere neue Konsonantenlaute für die fugr. Ursprache festgestellt worden” (Beitr. 2). A finnugor összehasonlító hangtan rohamos fejlődése az egyik oka annak, hogy PAASONEN időszerűnek tartotta a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi mássalhangzók számajéd megfeleléseit újra vizsgálat tárgyává tenni, noha HALÁSZ hasonló tárgyú úttörő művének megjelenése óta akkor mindössze két évtized telt el.

SZINNYEI az NyH egymást követő kiadásaiban érzékeny szeizmográfként igen jó kritikával jelezte a finnugor kutatások haladását. A hangtani egybevetés és a rekonstrukció módjának fokozatos változását éppen ezért elegendő ezekben a „néma tankönyvekben” nyomon követni, mert híven tükrözik vissza századunk első negyedének itthoni és külföldi finnugrisztikai törekvéseit. Az első és a második kiadásban (1896, 1903) a hangtanban még nem szerepelnek kikövetkeztetett finnugor hangok, a szókezdő és a szóközépi mássalhangzók (szám szerint 22, a két kiadásban nem azonos sorrendben tárgyalt mássalhangzó) magyar tagjuk alapján vannak rendezve. A századforduló fejlett összehasonlító hangtani szintjének megfelelően az NyH¹⁻²-ben ezek után „m á s s a l h a n g z ó s” szókezdő ellenében a magyarban m a g á n h a n g z ó s” címmel bevezetve találhatók azok az egyeztetések, amelyekben a magánhangzós magyar szókezdőnek a rokon nyelvekben

1. j- (*ideg, iszik* stb.),
2. v- (*öt* stb.),

* A Magyar Nyelvtudományi Társaságban, 1968. december 3-án elhangzott előadás bővített változata.

3. *t-, ʌ-, l-, s-* stb. (*egér, eszik, epe* stb.) felel meg. A 3. kiadásban (1905) fontos, korszerű újítás, hogy a mássalhangzók már a kikövetkeztetett finnugor mássalhangzók szerint rendezve találhatók. Az uráli háttérre az NyH⁴-ben (1908) csak az **η*-hangnál hivatkozott SZINNYEI, az NyH⁵-ben (1915) helyenként utal PAASONEN folyamatosan megjelenő közleményeire (KSz. XIII–XIV), az NyH⁶⁻⁷ (1920, 1927) pedig PAASONEN Beiträge c. munkájának a megjelenése után a finnugor hangtörténet uráli perspektíváját is megadja, utalva a megfelelő szamojéd hangokra.

Századunk közepe táján került a GENETZ és MUNKÁCSI kutatásaival már 1885 körül megindult, de minduntalan el-elakadó magánhangzókutatás újra az uráli hangtörténet középpontjába. STEINITZ és ERKKI ITKONEN alapvető finnugor, ill. finn-permi magánhangzó-kutatásainak megjelenése lehetővé tette, hogy COLLINDER uráli kézikönyvében az általa tárgyalt etimológiák finnugor, sőt uráli alapalakját is közölje. A két most megjelenő új magyar etimológiai szótár (MSzFgrE, TESz.) pedig uráli, finnugor vagy ugor alapszavakat egyaránt rekonstruál (egyes szavaknál azonban a magánhangzók kikövetkeztetése helyett csak a hangrend meghatározását találjuk).

2. Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy érvényesül-e valamilyen elvi-módszertani különbségtétel az ugor, a finnugor és az uráli alapalakok rekonstruálásában (hogy csak a magyar szavak lehetséges előzményeit említsem). Tekintsük át, mit is igyekeztek eddig módszeresen rekonstruálni.

BUDENZ célja, saját megfogalmazásában: „*alapalak*»-nak állítása, melyet e munkában többnyire »*ugor alak*»-nak neveztem” (MUSz VII), azaz mai terminológiával élve BUDENZ a finnugor alapalak kikövetkeztetésére törekedett.

SZINNYEI sokat forgatott kézikönyvei közül az NyH³⁻⁷-ben, mint a fentiekből is látható, félreérthetetlenül ugyancsak a finnugor alapnyelv mássalhangzóit, mássalhangzó-csoportjait rekonstruálta. Az utolsó két kiadásban a fejezetek végén megadott szamojéd hangmegfelelések egyértelműen utalnak arra, hogy az uráli viszonyok megállapításához a finnugor nyelveken kívül még a szamojéd képviselőket is figyelembe kell majd venni! SZINNYEI csak a szókezdő **η* kikövetkeztetésekortartotta elkerülhetetlenül szükségesnek a szamojéd megfelelések megadását. Eljárása ebben az esetben módszertani szempontból csak helyeselhető, noha következtetéseivel nem érthetünk egyet: az NyH⁴⁻⁷ három példájából a finnugor alapnyelvi **η* nem következtethető ki; ezek alapján mindössze két kérdés vethető fel:

1. volt-e az uráli alapnyelvben **η*-?

2. ha volt, milyen fejlődésen mehetett keresztül az uráli egység megszüntétől a finnugor alapnyelv kettéválásáig. HALÁSZ is éppen ezekre a kérdésekre válaszolt, midőn azt írta, „hogy az uráli alapnyelvben volt egy szókezdő *ñ* hang,¹ mely... az egész ugarságból [értsd: a finnugor nyelvekből – VE] teljesen kiveszett” (NyK XXIV, 449, vö. 452).

SZINNYEI a kikövetkeztetett finnugor mássalhangzók és mássalhangzókapcsolatok igazolására túlnyomórészt finnugor példákat említ, melyek esetleg uráli etimológiák is lehetnek, de ez a példaanyagból nem igen világlik ki.

¹ Ma az uráli **η*- kikövetkeztetését sem fogadjuk el, mert a szamojéd szókezdő *η*- másodlagossága azóta nyilvánvalóvá vált (HAJDÓ: ALH IV, 17–67, a megelőző irodalommal, vö. COLLINDER, CompGrUr. 405 kk.; al MSzFgrE, TESz.)

Ha akad is a példák között néhány csak magyar és obi-ugor tagú, azaz az ugor korból származó (*háló, hajó, vág, hág, eb, domb* (vö. még 304. l.)), s kb. vagy 20 ugor tag nélküli finn-permi vagy finn-volgai példa, akkor ezek nyilván csak azért kerültek helyenként még a hangtani fejezet példaanyagába is, mert a táblázatosan közölt megfelelési sort, ill. annak egy részét illusztrálják, de ez semmi esetre sem *expressis verbis* állásfoglalás amellett, hogy a finnugor és az ugor vagy a finn-permi alapnyelv mássalhangzó-rendszere tökéletesen azonos lett volna. Az NyH⁵⁻⁷-ben az *s és az *š-nél a táblázatok címe szinte utal az ugorkori változásokra.

PAASONEN *Beiträge zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte* c. könyve az első teljes uráli konsonantizmus. Az egyes fejezetek címe (I. Die Nasale, II. Die Liquidae stb.) összefoglalóan a fejezet tárgyát jelöli meg, nem pedig kikövetkeztetett uráli hangot! Az alcímekben szerepelnek ugyan kikövetkeztetett hangok, hangcsoportok, de a szókezdők és a szóközépiek előtt egyaránt „Fugr.” jelölés látható. Ahol csak csillagos, kikövetkeztetett betű az alcím, ott az első mondat megindokolja a közelebbi jelzés hiányát: „Sichere Belege für fugr. intervok. *š* fehlen” (i. m. 230). PAASONEN a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangok szamojéd megfelelőit nyelvenként adja meg, sem ősszamojéd, sem uráli alapnyelvi hangokat következetesen nem rekonstruál, csak elvétve él az „ősszamojéd” ill. az „uráli” jelzőkkel a kikövetkeztetett hangokkal kapcsolatban (pl. Beitr. 137, 254).

Újabban JOKI cikkeiben található olyan rekonstruált uráli mássalhangzók, melyek hivatkozással a szamojéd nyelvek egybevetésének az eredményeire, eltérők az eddigi, csak finnugor alapon kikövetkeztetettéktől, pl. a *süh*-nél és cser., md., fi., lp., szamojéd megfelelőinél a szamojéd alapján foglalt állást uráli *č- mellett (Vir. 1960: 356, vö. HAJDÚ, BUrNyt. 103). Sajnos, csak egyes hangokkal és nem az egész uráli mássalhangzórendszerrel kapcsolatosan idézhetők ilyen szamojéd háttérrel indokolt okfejtések.

COLLINDER, noha a szamojéd viszonyokat mérlegelő előtanulmányok még igen kisszámúak, az uráli alapnyelv teljes hangállományát rekonstruálja. A *Comparative Grammar of the Uralic Languages* c. 1960-ben megjelent nagyszabású összefoglaló művében az uráli és a finnugor alapnyelv hangállományát szinte összevonva tárgyalja.² A kikövetkeztetett mássalhangzók és mássalhangzócsoporthoz mellett „leíró jellegű állításokban” (FROMM: NyK. LXVIII, 175) adja meg azok képviselőit a mai uráli nyelvekben. Példaanyaga részben uráli, részben csak finnugor; a közölt etimológiák után többnyire még U jelzésű uráli és FU jelzetű finnugor példaanyagra is utal azok egy tagjának megadásával. A kikövetkeztetett hangkapcsolatokról még akkor sem mondja meg, hogy esetleg nem uráliak, hanem csak a finnugor alapnyelvre következtethetők ki, ha egyetlen szamojéd példát sem tud közölni: „**mč*. There seems to be no example from Samoyed” (CompGrUr. 146), „**ńč*. No Samoyed examples.” (140), „**čm*? No examples from Samoyed” (142), „**mč*. . . There is no example from Samoyed” (146). Talán csak egy esetben közli, hogy a kapcsolat nem követhető vissza az uráli alapnyelvig: „**ln*. This cluster cannot be traced back to PU.” (136).

² Vö. még uő., *Introduktion till de uraliska språken* 103–132, *An Introduction to the Uralic Languages* 75–103.

COLLINDER uráli hangtana az NyH³⁻⁷ hangtani részétől lényegesen csak abban különbözik, hogy nem finnugor, hanem uráli megfelelési sort ad a kikövetkeztetett hangok, hangkapcsolatok mellett, de az uráli és a mai állapotok közötti fejlődést éppen úgy figyelmen kívül hagyja, mint SZINNYEI sokkal szerényebb terjedelmű műve. COLLINDER az uráli és a finnugor hangrendszer fejlődésének, különbözőségének a kérdését még csak fel sem veti; a későbbi alapnyelvek említése is alig fordul elő munkája hangtani részében. A rövidítések jegyzékében a PU és PFU rövidítésen kívül még PSam, PPerm, továbbá PF, PLp, POs, PVg szerepel — az ugor, az obi-ugor, a finn-permi vagy a finn-volgai alapnyelv nem. A hangtani tárgyalás során a PU és PFU jelzet lépten nyomon előfordul; a konzonantizmus tárgyalásában (45–148) a többi alapnyelv közül „Common Ugric”, „Common Permian” és „Common Samoyed” egy-egy alkalommal (97, 65, 66) van megemlítve. A több, egymással közelebbi rokonságban levő nyelvekben meglevő jelenségeknél az „Ob-Ugric languages”, „Ugric languages” (80, 61, vö. 74, 82) vagy a „Permian languages” (51, 70, 74, 77) utalás csak a két vagy három nyelvben közös jelenségre utal, de nem állásfoglalás ezek közös alapnyelvi eredete mellett. A vokalizmus fejezetében (149–93) csak egyszer található a „Common Ob-Ugric” (184), PSam már többször fordul elő (154, 155, 192), a „Common Permian” (174) és a PPerm rövidítés pedig sokszor (157, 158, 162, 163, 169, 170, 177, 181 stb.) és egyszer még a „common mother-language of the non-Ugric FU languages” (183) kifejezés is. A vokalizmus tárgyalásában a finn-permi és a permi alapnyelv gyakori említése híven tükrözi vissza azt a körülményt, hogy E. ITKONEN kutatásai következtében ezeknek a vokalizmusa a leginkább tisztázott terület.

HAJDÚ PÉTER A magyar nyelv finnugor alapjai c. litografált egyetemi jegyzetében (a továbbiakban MNyFgrA, 1965) és az ennek alapján készült Bevezetés az uráli nyelvtudományba (= BURNyt. 1966) c. könyvében COLLINDER nyomán következetesen uráli (PU), ritkábban finnugor (PFU) kikövetkeztetett hangokról ír, noha „a szamojéd nyelvek hangképviseletére csak a legszükségesebb esetben” (MNyFgrA 122, vö. BURNyt. 97) tér ki.

COLLINDER uráli nyelvtana jól tükrözi vissza, hogy nemcsak a finnugor és az azt megelőző uráli alapnyelv hangviszonyainak az eltéréseivel, de a finn-ugor és az azt követő alapnyelvek (ugor, finn-permi és az ezekből származó további alapnyelvek) hangtani különbségeivel — a finn-permi vokalizmus kivételével — nem foglalkoztak eddig behatóan. A mássalhangzók rendszerének alapnyelvek közötti változásait szinte még nem is vizsgálták, legfőlegb egy-egy mássalhangzó fejlődésénél utaltak arra, hogy a finnugor és a mai állapot között lehettek, voltak közbeeső állomások is.

A finnugor és az ugor alapnyelv konzonantizmusa közötti eltérések közül (hogy ismét magyar vonatkozású kérdést vegyünk példának) főleg a *k + veláris szókezdő kérdésének van irodalma. LAZICZIUS GYULA (MNyTK 33: 86–100, MNy. XXXIV, 26–32, AECO III, vö. TOIVONEN: FUF XXII. 145 és STEINITZ, FgrKons. 20–23) szerint ui. az ugor korban két nyelvjárás alakult ki, egy archaikus, melyben a finnugor *ks- változatlan maradt, és egy neológ, melyben fgr. *ks- > ugor xs- hangváltozás történt. A magam részéről a veláris szavak szókezdő *k- > m. h-, vog., osztj. x- fejlődésének befejeződését az egyes nyelvek, ill. még inkább az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak külön nyelvi fejleményének tartom, de a folyamat esetleg már az ugor korban megindulhatott (NyK LXII, 7–21).

Az ugor kor mássalhangzó-változásai közül még a szibilánsokénak van

említésre méltó irodalma (vö. lent, 301—5. l.). Együttesen is olyan kevés azonban az ugor konszonantizmusra vonatkozó kutatási eredmény, hogy ezek összefoglalására HAJDÚnak egy lap elegendő volt (MNYFgrA 139—40, BÚrNyt. 110).

3. A fenti rövid áttekintésből az látható, hogy sem az uráli és a finnugor, sem a finnugor és az ugor alapnyelv felbomlása között eltelt idő alatt a mássalhangzók rendszerében bekövetkezett változást eddig módszeresen nem vizsgálták. Ezért szükséges a kérdést más megvilágításban is megvizsgálnunk: nem tükrözik-e esetleg az eddig rekonstruált ugor, finnugor és uráli szóalakok valamiképpen az alapnyelvek különbözőségét vissza. Egybe kell tehát vetnünk olyan rekonstruált uráli, finnugor és ugor alapnyelvi szavakat, melyek leszármazottjaiban a mai uráli nyelvekben azonos hangok találhatók. Erre a vizsgálatra az aránylag problémamentesebb mássalhangzók (pl. *r*, *n* stb.) természetesen kevésbé alkalmasak, mint azok, melyek már eddig is sok vitára adtak alkalmat. Ilyen megfontolás alapján a szibilánsok (pontosabban a finn-permi *s*, *š*, *ś* és ugor—szamojéd megfelelői) választhatók.

3.1. A finnugor nyelvészetben kevés mássalhangzónak van olyan tekintélyes irodalma, mint éppen a szibilánsoknak. Az úttörő a helyes összefüggések felismerésében itt is, mint annyi más területen, BUDENZ volt. Nemcsak a MUSZ-ra gondolok (melynek alapján MUNKÁCSI a Nyr. XII. kötetében sok még ma is érvényes hangtani megfigyelést állított össze), hanem legfőképpen az ő névmásról írt cikkére (NyK XXI, 192 kk.), melyet az 1880-as években csodálatra méltó teljesítménynek kell tartanunk. Több, Helsinkiben elhangzott előadás és kisebb cikk megjelenése után (SETÄLÄ: JSFOu. XIV/3, XVI/2; GENETZ: JSFOu. XVI/3) előbb SETÄLÄ (FUF II, 248—76) 1902-ben, majd a következő évben PAASONEN (s-Laute) hosszabb tanulmányt, ill. monográfiát szentelt a szibilánsok kérdésének. Az utóbbit követően WICHMANN (FUF III, 107—9, 117—28) és SETÄLÄ (FUF IV, 94) hangoztatott még ellenvéleményt PAASONEN rendszerezésével szemben, később azonban már nem az összeállítás egészéhez, hanem csak a cseremisiz nyelvjárási viszonyok megfelelési finomságaihoz közöltek kiegészítő cikkeket (WICHMANN: FUF VI, 17—25; BEKE: FUF XXII, 90—122). PAASONEN az **š* és az **s* mai hangszabályszerű folytatón kívül a finnugor **š* kérdésében³ is megállapította a még most is helyesnek tartott megfeleléseket (JSFOu. XXVI/4, 15—6, FUF XII, 300, 303—6). A probléma uralisztikai tisztázása ugyancsak tőle származik (Beitr. 199—264). A finnugor **š*, **s*, **ś* uráli nyelvekben található folytatónak a kérdése a Beitr. megjelenése óta lényegileg tisztázottnak és általánosan elfogadottnak tekinthető. Mindössze LEHTISALO vonta kétségbe a fgr. **s* ~ szam. *t* megfelelés helyességét (FUF XX, 121—5), TOIVONEN azonban (FUF XXI, 94—102) megcáfolta LEHTISALO érveit s gondolatmenetét.⁴ Igaz, TOIVONEN később (MSFOu.

³ A probléma felvetése SETÄLÄ (JSFOu. XIV/3: 16, 17, XVI/2: 7), az első mai napig is helytálló példa (*egér*) idevonása pedig GENETZ (JSFOu. XVI/3 : 3, vö. NyK XXIX, 469) nevéhez fűződik.

⁴ TOIVONEN szerint (FUF XXI, 102) a szamojédban az *š* > *t* hangfejlődés a 400—600 között lezajlott törökségi **t* > *š* változás befejeződése után következett be. Ezt a feltevést csak egy, csupán 3 szamojéd nyelvből kimutatott veláris szamojéd szó igazolná, mely palatális, *š* végződésű török szóból származna. PAASONEN (Beitr. 263—4) óvatosan vélekedik ugyanerről. Az **s*, **š* > *t* egybeesésének azonban, minthogy mindegyik szamojéd nyelvben közös, már a szamojédágnak két ágra szakadása előtt kellett bekövetkeznie. Az ugor nyelvekben sincs olyan jövevényszó, melyről ki lehetne mutatni, hogy ilyesfajta fejlődésben részt vett volna.

LXVII, 377—84) eggyel megemelte a finnugor kikövetkeztetett szibilánsok számát, de csak KALIMA és SETÄLÄ (FUFA XXVI, 17) legújabban pedig COLLINDER (l. lent 3.2) fogadta el a negyedik szibiláns feltevését. STEINITZ (FgrKons. 29), E. ITKONEN (Vir. 1957: 8, UAJb. XXXIV, 194), LAKÓ (NyK LXIX, 212, ALH XVII, 448) és általában az újabb kutatók határozottan elutasítják e feltevést.

3.2. COLLINDER tehát az uráli alapnyelvre négy szibilánsot következtet ki, a PAASONEN óta elfogadott három finnugor alapnyelvit és negyedikként a TOIVONEN javasolta *š hangot. PAASONEN és COLLINDER véleménye meg egyezik abban, hogy a finnugor jésített alapnyelvi hangból származó szibilánsoknak a szamojéd nyelvekben általában *s* felel meg, a jésítetleneknek pedig *t*. A hangviszonyok bemutatása azonban eltérő a két kutatónál. PAASONEN nyelvenként, sőt nyelvjárásonként közli a kikövetkeztetett finnugor hangok szamojédságbeli megfelelőit, COLLINDER pedig a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangokat — különösebb indoklás nélkül — az uráli alapnyelv korába helyezi át és a szamojéd képviselőket egyenesen ezekből származtatja.⁵

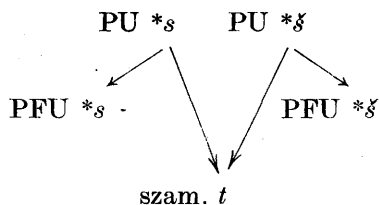
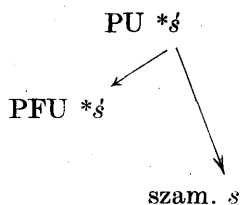
Sematikusan ábrázolva a két szerző felfogását PAASONENét megfelelési, COLLINDERét hangfejlődési sor szemlélteti:

PAASONEN:

Fgr. *š ~ szám. *s*

Fgr. *š, *š ~ szám. *t*

COLLINDER:

⁵ Pl.: „Die lautgesetzliche Vertretung der anl. fugr. *s*-Laute ... ist ... *š = sam. *s*- (die in gewissen Dialekten bisweilen auftretende Mouillierung wahrscheinlich sekundär) >Knd. (mundartl.), (OS.) N. *h*-, Motor., Taigi bisw. *š*-. Niemals begegnet im Sam. *t*- bei den fugr. *š-Fällen". (Beitr. 226). Ugyanezt COLLINDER röviden így közli: „*š- ... In the Ugric languages and in Samoyed it has changed into *s*” (CompGrUr. 55, én ritkítottam, VE). Vö. még:

	Beitr.	CompGrUr.
*-š-	236	96
* š-	226	57—8
*-s-	229	98
*š-	257	61
*-š-	264	102

Vajon mi készíthette COLLINDERT arra, hogy a finnugor alapnyelvi hangokat az uráli korszakba vetítse vissza? Talán a COLLINDER közölte etimológiákban található eljárásának a nyitja? COLLINDER példaanyagát összehasonlító nyelvtana és a FUV alapján táblázatosan összeállítottam. Az I. táblázat a jésített, a II. a jésítetlen kikövetkeztetett alapnyelvi szibilánsok szamojéd megfelelőit mutatja be. A táblázatba a szamojéd nyelvi megfeleléseket kivétel nélkül felvettem, feltüntettem továbbá a COLLINDER kikövetkeztette uráli alapalakot, a finnugor nyelvi adatok közül csak az ugor nyelvi megfeleléseket közlöm (ha van). A táblázatokba olyan példákat választottam, melyeknek több szamojéd nyelvből ismert a megfelelője, s melyek a finnugor nyelvek közül a permi nyelvekben vagy a mordvinban (azaz a szibilánsok kikövetkeztetésekor „kulcsnyelvnek” számító nyelveknek legalább egyikében) megvannak. A táblázatokba fel nem vett etimológiákra a COLLINDER rekonstruálta uráli alapalakokkal a táblázatok jegyzetében utalok.

Az I. táblázat valamennyi szamojéd adatában *s* (*s*-, *-s*-) felel meg a kikövetkeztetett finnugor **š* (**š̌*) hangnak, a II. táblázat jésítetlen finnugor szibilánsainak a szamojéd nyelvekben *t* (*d*) a megfelelője, szókezdeten és szóközepen egyaránt. Így a táblázatokból jól látható szamojéd nyelvbéli viszonyok alapján semmi felvilágosítást sem nyerünk, hogy COLLINDERT mi készíthette arra, hogy a PAASONEN kikövetkeztette finnugor alapnyelvi hangokat nemcsak finnugor, de uráli alapnyelvi hangoknak is tekintse.

Noha a finnugor alapnyelvi kikövetkeztetett hangok visszadatálása az uráli korba sehol sincs közelebből indokolva, ennek ellenére nemcsak COLLINDER munkáiban találkozunk ezzel az eljárással, hanem újabban másutt is, elsősorban új etimológiai szótárainkban (pl. *avat*⁶ ~ *avik*,⁷ *ellik*⁷ 'sich auf das Pferd oder den Esel setzen' és a *N ev, év* 'Eiter').

3.3. A finnugor alapnyelvi kikövetkeztetett szibilánsokat tehát minden elvi indoklás nélkül tekintik uráliaknak és alkalmazzák uráli alapalakok rekonstruálásában. Más a helyzet a finnugor szibilánsok ugor utódainál, ezeknek van jól megindokolt elméleti irodalma. PAASONEN az *s*-Laute eredményeinek összefoglalásában még csak azt írja: „In den Sprachen des ugrischen Zweiges hat *š* gleichmässig die Mouillierung aufgegeben” (117), az **š*-nek azonban már az ugor alapnyelvi történetét is rekonstruálja, midőn megállapítja: „dass es im Finnisch-ugrischen sowohl im An- als im Inlaut einen *š*-Laut gab, welcher in den ob-ugrischen Sprachen eine ähnliche Vertretung hat wie der finnisch-ugrische dentale (unmouillierte) *s*-Laut in den entsprechenden Stellungen, was wohl so zu erklären ist, dass *š* wahrscheinlich schon zu der Zeit, als das Wogulische und das Ostjakische noch eine Einheit bildeten, zu *s* wurde und so an den späteren Wandlungen dieses letzteren Lautes teilnahm. Auch im Ungarischen hat der fi-ugr. *š*-Laut ... eine ähnliche Vertretung (= Schwund) wie der dentale *s*-Laut ... was man gern so deuten möchte, dass sich der eben erwähnte Lautwandel im Anlaut schon in gemeinugrischer Zeit vollzogen hat” (FUF XII, 305–6).

A finnugor szibilánsok összességét ért ugor kori változást STEINITZ a konszonzantizmusról írt szűkszavú munkájában ekképp fogalmazta meg: „In den ugr. Sprachen ist **š* und **s* zusammengefallen in einem im Urugr. wohl

⁶ Ha a mordvin megfelelő kérdőjeles, akkor még a finnugor alapnyelvre is csak vagylagosan következtethetünk **s* vagy **š*-re!

⁷ Vö. NYK LXVI, 394, 395–6.

I. tábl-

Uráli szavak (-)ś-szel és

uráli	jur.	jen.	tavgi	szelkup	kam.
*šuwō	soæ	so(o)		soj	soj
*šuma	sawua	soe	samu		
*ś- vagy *š- }	suujik				süjün
	sal(iik)	sodde'i	salta	salty	səle
*šilmā	sew	sej	šajme	saji	sajma
*šüðs	seej	saj	sa	seteä	sii
*išä	nise	ese	jase	əsy	
*waška	jeese	bese	basa	kəzy	basa

ð-artigen Laut ... Für das Urugr. sind also anzunehmen: ... ð (< *ś, *s) s (< *ś)' (FgrKons. 28). Lényegében ezt az álláspontot képviselik mindmáig a legújabb összefoglalások is (I. E ITKONEN: Vir. 1957: 8; DÉCSY, Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, 169; COLLINDER, CompGrUr. 55–61, 96–102; LAKÓ, NyÉrt. 47: 23–5, 42–3; HAJDÚ, MNyFgrA 27, 140, 134, BUrNyt. 23, 104–6), említésre méltó nézetkülönbség csak a fgr. *-s- magyar megfelelői körül tapasztalható (HAJDÚ i. h.).

A szibilánsok ugor alapnyelvi fejlődésében nyilvánított állásfoglalás és a rekonstruált hangok, szóalakok között régebben nem volt ellentét. SZINNYEI példái között az ugor szó, sző, szül, szeg 'Nagel', szél 'Rand' a fgr. *ś megfelelői sorába tartoznak, úgy fejlődtek, mint a finnugor alapnyelv korából származó *ś-kezdetű etimológiák megfelelői. Ha tehát a fenti szavakhoz a finn-permi nyelvekből esetleg még megfelelőket találunk, akkor azonban *ś-ből származó hangnak kell lennie. Így az ugor szavak mellett „üres hely” van nem ismert, de virtuálisan lehetséges megfelelőik számára.

Nyilván ilyesfajta megfontolással rekonstruáltak régebben ugor eredetű szavakhoz is finnugor alapnyelvi szóalakot. TOIVONEN a magyar szár 'Rohr' szót és obi-ugor megfelelőit a finn sääri 'Unterschenkel'-től és annak mordvin és zürjén megfelelőitől elválasztva azt írja: „die Wörter der ersteren [azaz ugor eredetű] Gruppe gehen auf fugr. *śsr, die der letzteren [azaz finn-permi] auf *śšjör(š) zurück” (FUFA XXVIII, 253), vagyis az ugor etimológiához is

* Vö. még a kikövetkeztetett PU šäčä, šele-, šukkö, šurmō, šarta, šäns vagy šäns, šilä, šula, šoda, šarma, šorō vagy šurō, šala, šyws, šackš, šänčš, ill. ašō-, kuška, kašš, kišš, kokšš, moškō, jäpše vagy jämše, pošš, taša, wamšš (CompGrUr. 405–9) szavakkal. Ezeknek a szamojéd megfelelőiben (vö. FUV) mindenütt szókezdő s- (egyes nyelvjárá-sokban h), ill. -s- (-z-) található. Négy kikövetkeztetett szó (šedmä, šolčō, šarna šine) a rekonstruált alapnyelvi szavak között ś-kezdetű, összehasonlító nyelvtanában azonban úgy nyilatkozik COLLINDER (57), hogy ś- vagy š- lehetett az alapnyelvi szókezdet; az összehasonlító nyelvtanban (57). a PU *ś- példaanyagában felsorolt m. szēr és vog. šuum-szavaknak megfelelő uráli alapalak hiányzik a kikövetkeztetett szavak jegyzékéből (409). A PU šüde pedig a nyelvtanban (56) ś- vagy č- szókezdetre példa, vö. ačkölō ~ áškölō a kikövetkeztetett szavak jegyzékében. Hasonló ingadozásra szokóképen példa *lapšš, melynél a nyelvtanban (97) a jur. jeepe stb. változat miatt a *pé hangkapcsolatot is lehetségesnek mondja COLLINDER, bár a szibilánsoknál tárgyalja ezt a szót.

lázat

š-szel COLLINDER szerint⁸

koib.	mot.	taigi	magyar	vogul	osztják
			<i>száj</i>	<i>suup</i>	—
			—	—	<i>sumintah</i>
			—	—	<i>sima</i>
			—	—	—
			<i>szem</i>	{ š <i>äm</i> s	<i>sem</i>
<i>sej</i>	<i>kejem</i>	<i>kejm</i>	<i>szív</i>	{ š <i>im</i> s	<i>səm</i>
			<i>ős</i>	—	—
			<i>vas</i>	<i>wös</i>	<i>wäg</i>

félreérthetetlenül finnugor (és nem ugor) alapalakot következtet ki. (Ha nem így járt volna el, akkor rekonstruált ugor és rekonstruált finn-permi alapnyelvi szóalakokat kellett volna egymással egybevetnie!)

Csak legújabban és ritkán találkozunk a finnugor alapnyelvi rekonstrukcióktól tudatosan megkülönböztetett ugor alapnyelvi rekonstruált alakokkal. Ritkák azok a példák, amelyeknél a szibilánsokra vonatkozó elméleti megfontolásoknak megfelelő ugor alapnyelvi hangalakú szót találunk, mint pl. „osztj *tapat* 'hét' ... < PUg **θäptä*” (MNyFgrA 44, BÜrNyt. 37). A legtöbb ugorinak minősített rekonstrukció egyébként formailag finnugor alapnyelvi hangsajátságokat tükröz. Legújabb etimológiai szótáraink *akad*, *är* 'Flut' stb. szavaink és ezek obi-ugor megfelelői mellett két lehetőséget rekonstruáló megfogalmazásokat alkalmaznak: „Az ugor alapalak: **sakkə* vagy **šakkə*”, ill. „Az ugor alapnyelvi alak **sarə* vagy **šarə* lehetett” (vö. még *äg*), holott ilyen alternatívával legfeljebb az ugor kor kezdetén lehet számolni. A magyar *szédül* ~ osztjVj. *sejeytä* 'wirbeln' stb. ~ ?vogK *sämlī*: *pänkēm läxwe sämlī* 'fejem forog, szédülök' etimológia ugor alapalakjául **šäjš* vagy **šejš* formát tesz fel a szerző (NyK LXVII, 336). Az olvasóban azonban ez ellenvéleményt támaszt, az ugor egység megbomlásának idejére csak ugor **s*- előzmény rekonstruálható. Az ugor alapnyelvben — ha volt *š* (ez még közelebbi vizsgálatot igényel), — csak finnugor kori affrikáta folytatója (azaz finn-permi affrikáta megfelelője) lehetett.

A rekonstruált alakok szóközépi szibilánsainál is hasonló a helyzet: a *foszlik* fgr. **pušə* (—), ill. ugor **pusə* (—) alapalakra mehet vissza, de az első rekonstrukciót vagylagosan finnugornak vagy ugorinak aligha fogadhatjuk el.

4. Ha a COLLINDER kikövetkeztette 4 uráli és az ebből származó, velük azonos 4 finnugor szibiláns⁹, valamint fejleményeiket az uráli nyelvekben oly módon ábrázoljuk, hogy a nyelvek fejlődése során bekövetkezett egybeeséseket szemléltetjük, akkor néhány érdekes megfigyelést tehetünk (1—2. ábra). Nemcsak az **š* és **š* közös ábráján, de még az **s* és az **š* sematikus

⁸ Ezek közül ugyan általában csak 3 létezését fogadják el. Legújabban COLLINDER is csupán szókezdeten és csak kérdőjellel rekonstruál *š*-t (Introduktion till de uraliska språken 106—7, 113—4, An Introduction to the Uralic Languages 78—9, 85—6).

II. tábl-

Uráli szavak COLLINDER szerint szókezdő,

uráli	jurák	jeniszei	tavgi	szelkup
*sala	taale-	tađi-		tuela-
*sōja	tu	tiojo	tiija	tünaŋ
*šurta-	?taæer-		?taru-	?taar-
*šurka		? ?H tudio	?turku	
*šäškä				tööte
*pesä	pide	B fide	fette	peta
*poskō	paadu	B faede	fatua	pudai
*lupša	jæpta	jote	joptuan	taptu
*pyša	pade	B fode'	fate	paty

ábrázolásában is sok az egybeesés. Ugyanannak a két-két hangnak (*s—š*, ill. *ś—š*) különböző helyen és időben (összamojéd, ugor, őslapp, esetleg még az őscseremisiz alapnyelvben; az *ś—š* esetében pedig az ősosztjákban és az ősmagyarban, esetleg finn-permiben vagy annak különböző leszármazottjaiban) szókezdeten és szóközépen egyaránt bekövetkezett egybeesése eleve nem látszik valószínűnek! A két különböző ábrát egymással egybevetve még további, eddig is számon tartott egybeesés — a finnben az **s* és az **ś* (**š*), a cseremiszen pedig valamennyi alapnyelvi szibiláns közös folytatója — csak növeli kételyeinket az eddigi rekonstrukciók helyességével szemben. (l. 316—7. l.).

4.1. Az eddigi rekonstrukciós eljárások következtében a különböző nyelvekben egymástól függetlenül valószínűtlenül sok egybeeséssel kell számolnunk, s ez annál gyanúsabb, mert nemcsak az **ś* és az **š* kettéválasztása¹⁰ áll gyenge lábon, de az általában elfogadott háromféle szibiláns (**ś*, **s*, **š*) is módszeres következetességgel a finn-permi nyelvek hangállománya alapján csak a finn-permi alapnyelvig datálható vissza, ill. más megfogalmazásban, az eddigi felfogás szellemében: „Az alapnyelvi szibilánsok hármassága csak a permi nyelvekben és a mordvinban maradt meg” (HAJDÚ, MNyFgrA 130, BŰrNyt. 104, vö. LAKÓ, i. m. 23).

Hogy a szibilánsok finn-permi hármasságával szemben az ugor nyelvekben is és a szamojéd-ságban is kettősség található, ez már régóta nem vitás. Érdemes azonban közelebbről megvizsgálnunk, hogy a szibilánsok kikövetkeztetett fgr. hármasságából hogyan származtatható az ugor kettősség, ill. milyen szamojéd kettősség felel meg a fgr. viszonyoknak.

LAKÓ (i. m. 24) a három kikövetkeztetett fgr. alapnyelvi szibiláns mai fejleményeit összegezve többek között ezt írja: „Az ugor nyelvek egyik alapnyelvi hangot sem tartották meg, megőrizték azonban a jésítetlen és a jésített szibilánsok közötti különbséget.” Szinte ugyanezt írta PAASONEN a finnugor hármasság és a szamojéd kettősség egybevetésekor: „Es kann... keinem

¹⁰ Ezt a továbbiakban már figyelmen kívül is hagyom.

lázat

ill. szóközépi *s*, *š* mássalhangzóval¹¹

kamasz	koibál	mot.	magyar	vogul	osztják
		<i>tele-</i>	—	<i>?tuulmah</i>	<i>lyləh</i>
<i>tü</i>			<i>ujj</i>	<i>tajt</i>	<i>lyt</i>
<i>?taar-</i>			<i>irt</i>	—	<i>lört-</i>
			<i>ár</i>	<i>toor</i>	{ Vj. <i>jar</i> D <i>tor</i>
<i>čä'</i>			—	—	—
<i>pida</i>			<i>jészek</i>	<i>piti</i>	<i>pəl</i>
<i>puu'ma</i>	<i>poutmo</i>		—	<i>pajt</i>	<i>pögəp</i>
<i>te'pta</i>			—	—	—
<i>pōda</i>			—	—	—

Zweifel unterliegen, dass die verschiedenartige Vertretung im Sam. davon abhängt, ob der Sibilant in der Ursprache mouilliert oder unmouilliert war" (Beitr. 226). A megfogalmazás itt olyan szempontból nem egyértelmű, hogy finnugor, uráli vagy ősszamojéd alapnyelvről van-e szó (a könyv szelleme alapján a finnugor a legvalószínűbb), a jésített–jésítetlen fgr. szibilánsok kétféle szamojéd megfelelőjére utalás azonban egyértelmű.

Feltűnő, hogy az ugor és a szamojéd nyelvekben tehát nemcsak kettősség van, de egy mással tökéletesen egyező kettősség (I. I. – II. tábl.)! A palatalizált és a palatalizálatlan finn-permi szibilánsok ugor és szamojéd megfelelői élesen elkülönülnek egymástól. Ezt eddig sem a finnugor, sem az uráli alapnyelvi szibilánsok rekonstruálásakor nem vették figyelembe. Csak COLLINDER célozott erre az egyezésre: „The Ugric and the Samoyed languages may have an old phonological feature in common. In these languages *s* corresponds to Permian and Mordvin *š* (Lappish *č*) whereas Permian-Mordvin Lappish *s* has the following correspondents: Samoyed and Vogul *t*, Hungarian *-s- ~ -θ-*, Ostyak *j- ~ l- ...*” (ProtLp Sam. 93–4); COLLINDER az *š* és *s* szempontjából adódó ugor-szamojéd egyezéseket kiemeli ugyan, de itt hallgat arról, hogy a finn-permi **s* és az **š* megfelelői is ugyanezekben a nyelvekben azonosak egymással (vö. fent 302. lap, 5. jegyzet)!

¹¹ Vö. még *soñō-*, *sajkō-*, *säje*, *setä-*, *sänkä*, *saŋ3-*, *sälk3-*, *siñ3*, *sittä*, *sorwa*, *söyö-*, *suksō*, *soskō-*, *söks3*, *suñō*, *süje*, *soj3*, *suł3*, ill. *piñsō*, *päksē*, *koska*, *kupsa-*, *kusō-*, *jönksō*, *kupsa-*, *kowsō*, *laps3*, *maksa*, *nus3-*, *peks3-*, *püks3*, *suksō*, *soskō-*, *söks3*, *tis3*, *osa*, *wasä*, továbbá *paška*, *poška*, *puš3-* kikövetkeztetett uráli alakokkal (CompGrUr. 405–9) a szamojéd megfelelőikben szókezdeten és szóközépen *t* (*t*) hanggal (I. FUV). Kivétel mindössze *sōñō* (*sōñō*), erről COLLINDER is megjegyzi, hogy „PSam **č*” (i. m. 60), a jurák, jen., tvg. *t*-szókezdettel itt szelk. Taz *ten*, Tym *čän*, Ket *can*, kam. *ten* áll szemben, ezért problematikus.

A szibilánsok finn-permi hármasságának megfelelő azonos kettősség a mai ugor és szamojéd nyelvekben csak akkor vehető, sőt veendő feltétlenül figyelembe az uráli és a finnugor szibilánsok rekonstruálásakor, ha feltehető, hogy az ugor és a szamojéd egyezés ezen a téren ősi egyezés és nem később — esetleges kölcsönhatások útján — jött létre.

Amikor a finnugorság kettészakadásakor az ugorok a finn-permi ágtól elkülönültek, az északi és déli szamojédság ősei még feltehetően egységes nyelvet beszéltek. Az ugor és a szamojéd ősnép történetéről azonban olyan keveset tudunk, hogy ugor-szamojéd érintkezést feltehetünk ugyan, de ezt az állítást sem bebizonyítani, sem megegyeztetni nem tudjuk. Azzal azonban teljesen valószínűtlen még csak lehetőségként is számolni, hogy egy esetleges ugor—összamojéd érintkezéskor mindkét nyelvben lett volna uráli, ill. finnugor örökségként **s* és **š* hang is, és hogy e nyelvek egymás hatására egyesítették volna a két hangot. A szamojédoknál ez a két hang egybeesett a **t*-vel. Igaz, hogy ugyanez következett be a vogulságnál is, de a vogul nyelv külön életében, mert az osztjákban *ɬ*, *l* (> osztjD *t*), *j*-, a magyarban pedig hanghiány keletkezett a fgr. **s* és **š* közös ugor folytatójából. Minthogy a három ugor nyelvben háromféle (az osztjákban még ezen belül is sokféle) a finn-permi *s* és *š* közös megfelelője, ezért valószínű, hogy az obi-ugorság és a magyarok elődei az ugor alapnyelvből a finn-permi *s* és *š* megfelelőjeként csak egy hangot örökölték; ez a hang azonban semmi esetre sem lehetett **t* (vö. **t* > *m*., vg., osztj. *t*), hanem valamilyen az ugor hangrendszer többi hangjától sokban különböző, a rendszerben egyedülálló hang (Einzelgänger), melyet általában **θ*-val szoktak jelölni. Minthogy az a **θ* valószínűleg nem nagyon illett bele az ugor alapnyelvből származó nyelvek hangrendszerébe, ezért az egyes ugor nyelvek külön életében további változásokon ment keresztül, és a vogulban, éppen úgy mint a szamojéd nyelvekben, *t* lett belőle. Az ugor és a szamojéd alapnyelv közötti kölcsönhatás valószínűsége kisebb, hogysen a két alapnyelv hangrendszeréből egymás hatására (az északi és a déli szamojédok szétválása és az ugor közösség megszűnte előtti időben) tűnt volna el két azonos formában örökölt hang. Az egymás hatására való eltűnés annál kevésbé valószínű, mert nem egy formán történt: az ugorságban a két eltűnt hang helyett egy új hang keletkezett, a szamojédságban pedig a hangrendszerből kilökött két szibiláns helyére egy a hangrendszerben (de az ugor hangrendszerben is) meglevő hang, a *t* lépett. Ha teljes bizonyossággal tudnánk, hogy az uráli alapnyelv mássalhangzó-rendszerében volt **š*, **s* és **θ*, akkor is csak egy erőtlén érv támaszthatná alá a jésítetlen szibilánsok ilyen egybeesését: ugyanebben a két alapnyelvben a jésítetlen szibilánsok kiveszésének következtében jöhetett esetleg létre az **š* depalatalizációja (> **s*). Elvileg egy háromtagú szibilánsrendszer megváltozása párhuzamos, vagy egymást követő fejlődések során is történhet; depalatalizációval az „üres” jésítetlen szibiláns hely betöltése az összamojéd és az ugor rendszerben azonban még nem igazolja a két palatalizálatlan szibiláns egybeesését és nem szibilánssá fejlődését; ez az érvelés gyenge, mert az **š* depalatalizációja (ha ilyen volt, vö. 318 kk.) másképpen is könnyen magyarázható.

Az ugor—szamojéd egyező kettősséget az alapnyelvi rekonstrukciók elvi megindoklásakor tehát nem szabad semmi esetre sem figyelmen kívül hagynunk!

4.2. Ősi örökségként elvileg még akkor is számolhatunk három szibilánssal, ha az ugor—szamojéd egyező kettősség kialakulását véletlen egybe-

esésnek minősítjük. Kérdés azonban, mekkora a valószínűsége ilyen „véletlen” egybeesésnek.

Vizsgáljuk meg, hányféle következménye lehet az egybeesésnek a szibilánsok körében. Induljunk ki 3 alapnyelvi szibilánsból, s újabb szibiláns keletkezésének a lehetőségét zárjuk ki, az öröklött szibilánsok megmaradásának és egybeesésének lehetőségével számolva, elvileg lehetséges, hogy:

1. Megmarad mind a három,
2. egy megmarad, kettő pedig egybeesik,
3. mind a három egy hangban egyesül.

Ez a 3 lehetőség azonban sok realizációt (5 típust) rejt magában, mert egy megmaradása és kettő egybeesése 3 különböző lehetőséget tartalmaz, megmaradhat az 1., a 2. vagy a 3. és a másik kettő eshet egybe. Közelebbről vizsgálva, két hang egybeesése is *s z á m o s* módon valósulhat meg, mert x_1 és x_2 egyesülhet x_1 -ben, x_2 -ben, keletkezhet azonban egyesülésükből x_3 , x_4 stb. új hang is! Ha öröklött szibilánsként \acute{s} , s és \check{s} hangból indulunk ki, s az egybeesést a kontamináció jelével jelöljük, akkor elvileg a következő lehetőségekkel számolhatunk:

A) \acute{s}, s, \check{s}		(zürj., votj., mord.)
B) $\acute{s}, s \times \check{s}$	$\begin{cases} \acute{s}, s > \check{s} \\ \acute{s}, s < \check{s} \\ \acute{s}, s \times \check{s} > \text{új hang} \end{cases}$	<p>—</p> <p>(lapp¹²)</p> <p>(ugor *θ, ósszam. *t)</p> <p>(finn¹²)</p>
C) $\acute{s} \times s, \check{s}$	$\begin{cases} \check{s}, \acute{s} > s \\ \check{s}, \acute{s} < s \\ \check{s}, \acute{s} \times s > \text{új hang} \end{cases}$	<p>—</p> <p>—</p> <p>—</p>
D) $\acute{s} \times \check{s}, s$	$\begin{cases} s, \acute{s} > \check{s} \\ s, \acute{s} < \check{s} \\ s, \acute{s} \times \check{s} > \text{új hang} \end{cases}$	<p>—</p> <p>—</p> <p>—</p>
E) $\acute{s} \times s \times \check{s}$	$\begin{cases} > \acute{s} \\ > s \\ > \check{s} \\ > \text{új hang} \end{cases}$	<p>—</p> <p>—</p> <p>(cseremisiz¹³)</p> <p>—</p>

Közismert tény, hogy az uráli nyelvekben a szókezdő és a szóközépi (szóvégi) hangok fejlődése nem szükségképpen azonos. Vegyük számba a lehetséges eltérő szókezdő és szóközépi fejlődések kombinációit (megszorításként a szibilánsok továbbra sem szaporodhatnak, csak egybeeshetnek, de ennek különböző módozatait sem vesszük figyelembe). Utaljon A, B stb. a szókezdő, a, b stb. pedig a szóközépi (szóvégi) szibilánsállományra (ahol A—E, ill. a—e a fenti A, B, ... E pontban csoportosított szibiláns megőrződést, ill. egybe-

¹² Az öröklött \acute{s} további fejlődése a lappban az alapnyelvi hármasság kettősséggé alakítása szempontjából irreleváns. A finn * $\check{s} > h$ és * $\acute{s} > s$ fejlődés bekövetkezésének sorrendje sem változtat semmit azon a tényen, hogy a feltételezett ősi hármasságot a finnben kettősség képviseli.

¹³ Az egyes ettől eltérő szibiláns állományú cseremisiz nyelvjáráások (KH, M, U stb.) * $s > \acute{s}$, * $\check{s} > s$ fejlődése szórványos, s nem szorítható a fenti általánosítás keretei közé. A B) alatti $\acute{s}, s \times \check{s} > \check{s}$ típusba pl. a cserKH besorolható ugyan, de csak további $\acute{s} > s$ és $\check{s} < s + \acute{s}$, feltevésével, vagy C) alá is beerőltethető.

esést jelenti). Elvileg a következő szókezdő és nem szókezdő szibilánsállomány jöhet egy-egy nyelv hangrendszerében létre:

Aa	Ba	Ca	Da	Ea
Ab	Bb	Cb	Db	Eb
Ac	Bc	Cc	Dc	Ec
Ad	Bd	Cd	Dd	Ed
Ae	Be	Ce	De	Ee

Ilyen módon tehát 25 lehetőség van. A valóságban azonban ennél is több között válogathatnak a nyelvek, mert a szibilánsok elsősorban affrikáttákkal is egybeeshetnek, továbbá, mint az uráli nyelvek külön nyelvi fejleményei mutatják, *h, t, l, j, ø* stb. is fejlődhet belőlük. Egyszerűség és sematizálás kedvéért ezektől most eltekintek.

A valósághoz képest tehát 25 lehetőség megadásával csökkentjük a választékot. A lehetőségek és a bekövetkezett fejlődések egybevetése pedig azt mutatja, hogy az uráli nyelvekben a 25 lehetőség közül csak 4 valósult meg, ill. alapnyelvi szinten csak 2. Ha az uráli és a finnugor alapnyelvben a feltételezés szerint Aa típusú volt a szibilánsok rendszere, akkor a finn-permiben is ilyen maradt.¹⁴ Az ugor alapnyelvben és az ősszamojédiban eszerint a rekonstrukció szerint pedig változás történt, az Aa rendszer a 24-féle megváltozási lehetőség közül egymástól függetlenül mind a két alapnyelvben éppen a Bb szibilánsrendszerre alakult volna át. Ez természetesen nem lehetetlen, de nem is valószínű.¹⁵

Annak a szemléltetésére, mekkora a valószínűsége a szibilánsok rendszerében a fent vázolt változási lehetőség közül két egymástól független, de azonos eredményhez vezető változásnak, a valószínűségszámításban gyakori példa, a kockajáték szolgáltat jó hasonlatot. A kocka öt lapja feleljen meg azoknak a kombinációknak, melyekben a szibilánsok szókezdő és szóközépi rendszere azonos, a hatodik pedig a többi 20 lehetőségnek, melyben a szókezdő és a szóközépi viszonyai különböznek. Vagyis a kocka 1, 2, ..., 6 pontja helyére képzeljük a következőket:

1 pont helyett	Aa
2 pont helyett	Bb
3 pont helyett	Cc
4 pont helyett	Dd
5 pont helyett	Ee
6 pont helyett	Xy

ahol $\{X = A, B, C, D, E$
 $\{y = a, b, c, d, e$, de nem lehet a két betű egymással azonos, $|X| \neq |y|$.

¹⁴ A finnben az Aa > Cc fejlődés és az *š > h hangváltozás külön nyelvi fejlődés, s a hármas cseremis nyelvjárási egybeesés (Aa > Ee) is különnyelvi fejlemény.

¹⁵ A valószínűségi várákozásnak a finn-permi viszonyok tökéletesen megfelelnek: a permi nyelvek és a mordvin megtartotta az alapnyelvi hármasságot, a másik fele a nyelveknek nem, de a finn, a lapp és a cseremis megváltozása egymástól függetlenül történt és ezért egymástól eltérő eredményű is lett.

A hasonlat nem sántít, a 25 lehetőség ilyen „leképezése” miatt; igaz ugyan, hogy a kocka öt lapja csak egy-egy lehetőségnek felel meg, a 6. pedig 20-nak, de a 3 szibilánsból álló kikövetkeztetett alapnyelvi rendszer az uráli nyelvekben vagy megmaradt, vagy lényegileg egyformán változott szókezdő és nem szókezdő helyzetben.¹⁶ A nyelvi realitásokat vesszük tehát figyelembe, amikor a szibilánsoknál tapasztalható a helyzettől független változások mellett lehetőségként, minden olyan változásnak is adunk egyesítve egy lapot, ahol a hang helyzete is figyelembe veendő (vö. *ősz* 319. l.). A szibilánsok rendszerének a jelképes kockája az uráli rendszer felbomlásakor tehát úgy *f e k ü d t*, hogy az **Aa** lap volt felül. A szibilánsok „kockajátéka” különbözzék annyiban a közönséges kockajátéktól, hogy a „játékszabályok” nemcsak dobást engednek meg, ahol mind a 6 lap egyformán esélyes a „nyerésre”, hanem itt az is legyen lehetséges (sőt legalább 50%-os eséllyel!), hogy a kocka nem mozdul, azaz ugyanaz a lap marad felül (vagyis ennek kitüntetett a szerepe, több az esélye). Ha 50%-os mozdulatlanlansági és 50%-os változási eséllyel számolunk, akkor $50 : 6 = 8,33\%$ a „nyerési” esélye öt lapnak, a kiinduló helyzet megmaradásának pedig $50 + 8,33 = 58,33\%$. A „szibilánsok kockája” az uráli egység felbomlása után a szamojédban „feldobódott” és a **Bb** lap került felülre. A szamojéd vonalon többet a kocka nem mozdult, az északi és a déli ágba, az egyes szamojéd nyelvek külön életében ez a rendszer nem változott tovább. Az urálból örökölt „kocka” nyugalomát a finnugor és a finn-permi korszakban is megtartotta, az ugarságnál azonban szintén megmozdult és az összszamojédságban lezajlott játékhoz hasonlóan itt is a **Bb** nyert. A finn-permi „kocka” örökösénél sem a permi, sem a finn-volgai, sem a volgai korszakban nem mozdult meg a kocka, sőt a permi egység megszűnte után a zürjéneknél és a votjákoknál sem, és a volgai egység megszűnte után a mordvinoknál sem. Minthogy a „játékszabályok” úgy szólnak, hogy a mozdulatlanlanság valószínűsége legalább akkora, mint a „dobásé”, ezért ezek a mozdulatlanlanságok, az **Aa** változatlanlansága teljesen valószínű. A cseremiszi „dobás” **Ee**, a finn **Cc** és a lapp **Bb** eredménnyel ugyancsak teljesen valószínű. Az egész „játék” folyamán így 5 dobással számolhatunk, amiből 3 esetben **Bb** az eredmény. Ez nem lehetetlen ugyan, mert 5 esetre még nem érvényes a nagy számok törvénye, 5 dobás eredménye ezért még lehet 3-szor ugyanaz. Ha azonban egybevetjük a finn-permi „kocka” további, teljesen a valószínűségszámítás várakozásait szinte előírásosan igazoló 3 változatlanlanságát és 3 változását, 3 eltérő eredménnyel, akkor a „véletlenül” egyező ugor és szamojéd változással kapcsolatosan mégis támad némi kétely.¹⁷ Ha ugyanis az ugor és a szamojéd nyelveket egybevetették volna, mielőtt a finn-permi nyelveket is belevonták volna a rokon nyelvek körébe — (nyelvhasználatstörténeti szempontból illet elképzelni is casus irreális!) —, akkor az ugor és szamojéd kettősséget (ugor **s* ~ szám. *s*, ugor **θ* ~ szám. *t*) nyilván alapnyelvi kettősségből és nem hármasságból vezették volna le. Ezért érdemes megvizsgálni, mekkora valószínűséggel lehet a finnugor és az uráli szibilánsok hármasságára következ-

¹⁶ Az osztjVj. **θ* > *z*-feltétlenül külön nyelvjárási szókezdő fejlemény, ennek következtében a Vj.-ban az ugor **θ* mai szókezdő és szóközépi fejleményei már nem azonosak.

¹⁷ A 3. egybeesés, a lapp nyelvi viszonyokkal nem zavaró, mert a 3 finn-permi „dobás” 3-féle eredménnyel zárul, ezek közül egy lehet azonos az ugor vagy a szamojéd „dobásával”, de egy-egy ugor és szamojéd „dobás” azonos eredménnyel!

tetni, s mekkora valószínűséggel lehetne alapnyelvi kettősséget állítani, s uráli—finnugor kettősség esetén a finn—permi hármasságot hogyan lehet a fejlődési rendszerbe beleilleszteni.

4.3. Bekövetkezendő, még meg nem történt eseményeknél szokás valószínűségi mérlegelést végezni. Semmi akadályja nincs annak, hogy egy ismeretlen múltbeli jelenségre ugyanolyan módon következtessünk, mint ahogy ismeretlen jövőbelire (hiszen mindössze csak a várakozás iránya ellenkező az idő tengelyén; továbbá a jövőbeli jelenségnél majd ellenőrizhető, hogy a valószínűségi jóslat helyes volt-e, a múltbelinél pedig a körülményektől függ, nyílik-e mód a valószínűségi következtetés helyességének az ellenőrzésére).

Kérdés azonban, a hangfejlődés, a hangváltozás olyan jelenség-e, melyre érvényes a nagy számok törvénye, melynek változásait valószínűségi alapon meg lehet becsülni.

Ha úgy nézzük a problémát, hogy néhány szamojéd nyelv hangállományából az összszamojéd alapnyelvre, a 3 ugor nyelvből az ugor alapnyelvre, vagy a zürjén, a votják, a cseremis, a mordvin a finnségi nyelvek és a lapp alapján a finn-permi alapnyelvre következtetünk, akkor, látszólag igen kis számok alapján, kevés előfordulásból indulunk ki. A finn-permi és az ugor egybevetéséből a finnugor viszonyokra következtetve pedig éppen hogy kettőből következtetünk egy harmadikra, s ugyanez a helyzet az uráli alapnyelvi rekonstrukciókkal kapcsolatban. A kérdés azonban egészen másképpen is megfogalmazható. Az ugor egység megszűnte óta több millió ember beszélt, s ma is több millió ember beszél az ugor nyelveket. Ha valamilyen nyelvi jelenség közös ma a 3 ugor nyelvben, azaz több millió ember nyelvében, akkor az a jelenség közös volt közvetlen elődeik és azok közvetlen elődei nyelvében, s közös lehetett távoli elődeinknél is, vissza egészen az ugor alapnyelv koráig. A nyelvi jelenségek megítélésénél tehát nemcsak a nyelvek számára kell tekintettel lennünk, hanem mindenekelőtt arra is, hogy ezek közül valamennyit igen sok egyed használja, ezért a nagy számok törvénye alapján feltétlenül helye van a valószínűségi számításoknak.

4.4. A szibilánsokkal kapcsolatos kérdések egy részénél a valószínűségi alapon való következtetés tökéletesen egyezik az eddigi eredményekkel.

Az ugor kettősséget eddig is teljes bizonyossággként állították. A valószínűségszámítási megfogalmazással — a 3 ugor nyelv egybehangzó vallomása alapján — ez így fejezhető ki: 100%-os bizonyossággal állítható a PUg *s (~ m., vg., osztj. s) és PUg*t (> m. ø, vg. t, osztj. l, > t stb.) kettőssége. Minden valószínűséget nélkülözne az a feltevés, hogy a 3 különböző nyelven beszélő több ezer vagy több millió ember az ugor közösség megszűnte után egymástól függetlenül alakította volna ki a jelenlegi állapotot.

Az összszamojéd kettősség (*s, *t) a jurák, a jéniszeji, a tavgi, a szelkup és a kihalt szajáni szamojéd nyelvek egybehangzó tanúságtétele alapján, ugyanígy hasonló indoklással 100%-os bizonyossággal állítható.

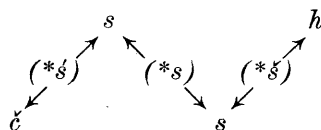
A 100%-os bizonyosság egyúttal azt is jelenti, hogy a kérdéssel kapcsolatban minden más lehetőség valószínűtlen, vagyis kettőnél több ugor és összszamojéd előzményt rekonstruálni az uráli szibilánsokkal kapcsolatban teljesen valószínűtlen, más szóval 0% annak a valószínűsége, hogy akár az ugor, akár a szamojéd alapnyelvben felbomlásakor az uráli szibilánsok állítólagos hármasságának megfelelő hármasság lett volna.

Ugor és szamojéd viszonylatban könnyű 100%-os bizonyosságról

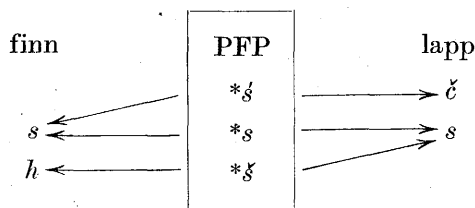
beszélni a PUG., PSzam. alapnyelvi rekonstrukció során. Kérdés azonban, hogy a finn-permi hármasságot a zürjén-votják-mordvin *s*, *ś*, *š* alapján (a finn-lapp kettősség és a cseremisiz egybeesés mellett) hány százalékos biztonsággal lehet állítani. Sem a finn, sem a lapp nem mond annak ellene, hogy közös alapnyelvükre hármasságot rekonstruáljunk, hiszen a két nyelv egymás közötti összehasonlításából is háromféle előzményre kellene következtetnünk (vö. *silmä* ~ lp. *čäl'bme* ~ szem; *sappi* ~ lp. *sap'pe* ~ epe; finn *hui* 'orsó' ~ lpR *suoj* ~ zürj. – votj. *šī*, *šī* stb.):

finn:

lapp:

A finn és a lapp *s* kétféle megfelelési viszonyai a permi-mordvin megfelelések ismeretében a hagyományos módon – finn depalatalizációval ($*ś > s$) és a lappságban $*š > s$ fejlődéssel – magyarázhatók legegyszerűbben, azaz a permi-mordvin viszonyoknak a finn-permi alapnyelvig való visszavetítésével:

Ily módon a zürjén–votják alapján a permi alapnyelvre 100%-os bizonyossággal $*ś$, $*s$ és $*š$ rekonstruálható. A finn-volgai alapnyelvi rekonstrukcióban pedig a mordvin, a finn és a lapp hármasságra vall, sőt még a cseremisiz is, mert a nyelvjárási eltérések figyelembevételével csak külön nyelvi fejleménynek lehet a cseremisizben is a szibilánsok egybeesését tekinteni. Így a finn-volgai és ezáltal a finn-permi alapnyelvre is 100%-os bizonyossággal végezhető el a szibilánsok hármasságának a rekonstruálása (vö. BEKE: FUF XXII, 90–122, LAKÓ, i. m. 23). Az eredmény tehát egyezik az eddig szokásos következtetésekkel.

4.5. A 100%-os bizonyossággal rekonstruálható 3 finn-permi alapnyelvi szibilánsnak az ugor és a szamojéd nyelvek vallomása alapján az ugor és az összamojéd alapnyelvben 100%-os bizonyossággal rekonstruálhatóan *c s a k* két hang felelhetett meg:

1. a finn-permi $*ś$ -nek ~ ugor, összamojéd $*s$,
2. a finn-permi $*s$ -nek és $*š$ -nek az ugor alapnyelvben valamilyen aspiráta vagy spiráns, melyet $*θ$ -val szoktak jelölni; az összamojéd képviselőt is ehhez hasonló lehetett *s* egybeesett az uráli $*t >$ összamojéd $*t$ hanggal.

Kérdés: ha 100%-os valószínűséggel állítható, hogy a finn-permi alapnyelvben 3, az ugor alapnyelvben pedig ennek megfelelően csak 2 szibiláns volt, mi következik ebből a finnugor alapnyelvre. Nyilván ugyanannyi valószínűséggel állítható, hogy a finn-permi viszonyok őrizték meg az ősi állapotokat, és az ugarság nyelvében történt egybeesés, mint az, hogy az ugor ket-

tósség tükrözi vissza az alapnyelvi viszonyokat, és a finn-permi ágban hasadt ketté az alapnyelvi *θ örökség *s és *š hanggá. Mindkét állításnak 50% a valószínűsége, mert

	ugor	finn-permi
csak 2 szibiláns rekonstruálásának valószínűsége	100%	0%
feltétlenül 3 szibiláns rekonstruálásának valószínűsége	0%	100%

A számtani középérték: $\frac{100 + 0}{2} = 50\%$ akár az első, akár a második sor adatai alapján számolunk.

A finnugor alapnyelvi hangviszonyok kikövetkeztetésekor (a szamojéd nyelvek vallomásának a figyelembevételével) a két egyformán valószínű lehetőség közül természetesen azt választották, melynek segítségével a rekonstruált finnugor alapnyelvi állapottól való eltérést könnyebb megmagyarázni; azaz három különböző alapnyelvi szibilánst következtettek ki. Az ugor nyelvekben az örökölt *s és *š egybeesését annál könnyebb állítani, minthogy a cseremisiz hasonló, sőt három különböző szibiláns egybeesésére biztos analógiát szolgáltat, s még a lappban is csaknem mindig azonosak az *s és az *š mai folytatói.¹⁸ Kétféle finnugor szibiláns kikövetkeztetése esetén pedig több mint egy fél századdal ezelőtt igen nehéz lett volna indokolni, hogy fonetikailag meg nem indokolható módon, azonos körülmények között az egyik finnugor alapnyelvi szibilánsnak miért keletkezett volna a finn-permi alapnyelvben két különböző folytatása.

Ha azonban az 50%-os valószínűséggel kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi viszonyok és a szamojéd valószínűségek figyelembevételével az uráli alapnyelvre akarunk tovább következtetni, akkor az eddig elfogadottól eléggé eltérő eredményre jutunk, mert:

	figr.	összam.
csak 2 szibiláns kikövetkeztetésének valószínűsége	50%	100%
feltétlenül 3 szibiláns kikövetkeztetésének valószínűsége	50%	0%

Vegyük ismét teljesen egyformának annak a valószínűségét, hogy vagy a finnugor, vagy az összamojéd őrizhette meg az uráli állapotokat; bármelyik a kettő közül megváltoztathatta ± 1 hanggal (de nem 3-nál többre) a szibilánsok számát. Ismét számtani középértékkel adhatjuk meg a valószínűség mértékét.

Két uráli szibiláns $\frac{50 + 100}{2} = 75\%$ -os valószínűséggel következtethető ki,

három uráli szibiláns valószínűsége pedig csak $\frac{50 + 0}{2} = 25\%$!

¹⁸ LAKÓ GYÖRGY a fentiek előadásakor a Nyelvtudományi Társaságban figyelemztetett arra az eshetőségre, hogy a lapp s esetleg hanghelyettesítéssel is kerülhetett az *š folytatói helyére.

Az alapnyelvi rekonstrukció helyessége, valószínűsége a valószínűség-számítás eredményével ellenőrizhető, a döntő szó azonban a nyelvi tényeké és nem a számadatoké. Ha a szamojéd nyelvekben a szibilánsoknak *u g y a n o l y a n* hármasa lenne megállapítható, mint a permi nyelvekben, akkor az uráli hármasságot a valószínűség-számítás csak 75%-osnak mutatná, de a nyelvi tények alapján vitán felül állna, hogy a szamojéd és a finn-permi ág őrizte meg az ősi állapotokat és az ugarságban történt változás. Ha a szamojéd nyelvek alapján kettősség lenne ugyan megállapítható, de akár úgy, hogy a finn-permi *š* és *s* megfelelői különülnének el az *š* megfelelőitől (vö. finn), akár úgy, hogy az *s* megfelelői térnénk el az *š* és *š* közös megfelelőitől (erre egyik uráli nyelvben sincs példa¹⁹), akkor is uráli hármasságot kellene kikövetkeztetni, mert a 100%-os ősszamojéd kettősséggel szemben a fgr. alapnyelv 50%-os valószínűségű hármassága (*š, s, š*) és ugyancsak 50%-os valószínűségű kettőssége (*š, *ʃ [= s × š]*) állana, de ez a kettősség nem lenne azonos a szamojéddal. A két egymástól eltérő kettősség pedig ugyanúgy csak eredeti hármasságból lenne levezethető, mint az egymástól eltérő finn és lapp kettősség (vö. 313).

Az egymással teljesen azonos szamojéd és ugor kettősség alapján rekonstruálható, 75%-os bizonyosságú uráli alapnyelvi kettősség is csak akkor állítható, ha nemcsak a szamojéd és ugor viszonyok tekinthetők az uráli állapotok közvetlen folytatóinak, de a finn-permi hármasság is kielégítő módon magyarázható.

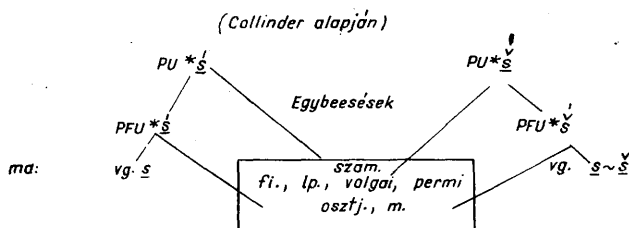
Mint fent már említettem, a század elején a finnugor hangok rekonstruálásakor könnyebben lehetett valamennyi mai idetartozó hangot 3 finnugor alapnyelvi hangból levezetni, mint azt indokolni, hogy egy alapnyelvi hangnak a finn-permi nyelvek többségében kétféle folytatása lehet. Ma erre már tudunk megfelelő magyarázatot találni: alapnyelvi, adott esetben finn-permi alapnyelvi nyelvjárási különbségekkel lehet a jelenséget magyarázni,²⁰ hiszen tudjuk, hogy minden alapnyelvet „nyelvjárásokra tagolódó nyelvformának kell képzelnünk” (LAKÓ: i. m. 10, vö. HAJDÚ BÚrNyT. 40).

Mindezek figyelembevételével megkísérlem az eddig jésítetlen uráli szibilánsokból (**s, *š*) származtatott hangokat egy uráli hangból levezetni. Tegyük fel, hogy volt az uráli alapnyelvben egy olyan hang, melyből *t* is fejlődhetett és szibiláns is, valamilyen közelebből meg nem határozható

¹⁹ Néhány cseremisiz nyelvjárásban (elsősorban M, de vö. még U, B) palatális szavakban PFP **s > š*, hangfejlődés konstatálható (WICHMANN: FUF VI, 18–9, BEKE: FUF XXII, 103–5); itt a PFP **s* fejleményei részben eltérnek a PFP **š* és **š* származékaitól (a veláris szavak **š* hangjai is *š*-sé fejlődtek!).

²⁰ Ilyen alapnyelvi nyelvjárási különbség számos hangtani rendellenesség magyarázatában előfordult már. LAZICZIUS (MNYTK. 33 : 94–5) szerint: „Az ugor alapnyelvben ... két nagy nyelvjárás-terület volt, északon *χ*-, délen *k*- megfeleléssel. ... A magyar nyelv ... úgy szakadt ki az ugor nyelvközösségből, hogy eredetileg megvolt benne mindkét megfelelés képviselője ... A magyar három és kap megfelelések e szerint egy ősi ugor nyelvjárási különbség szálán függenek össze egymással”. Nem ugor, hanem ősmagyar nyelvjárási különbséggel magyarázzák a finnugor **š* hangszabályszerű mai magyar *sz* folytatóján kívül fellelő *s*-et (*szem ~ sömör*), a finnugor *č* kettős magyar megfelelését (GOMBÓCZ: MNY. XX, 62; BÁRCZI, Régi magyar nyelvjárások, 6, Magyar hangtörténet² 115, 116, 118; BENKÓ, Magyar nyelvjárástörténet, 68, vö. még *csegely, csög, csök, csuk* (MSzFgrE, TESz.) stb. A vogul nyelvjárási *s ~ š* kettősséget ITKONEN is (Vir. 1957: 8, UAJb. XXXIV. 194) a vogul alapnyelvből származtatja.

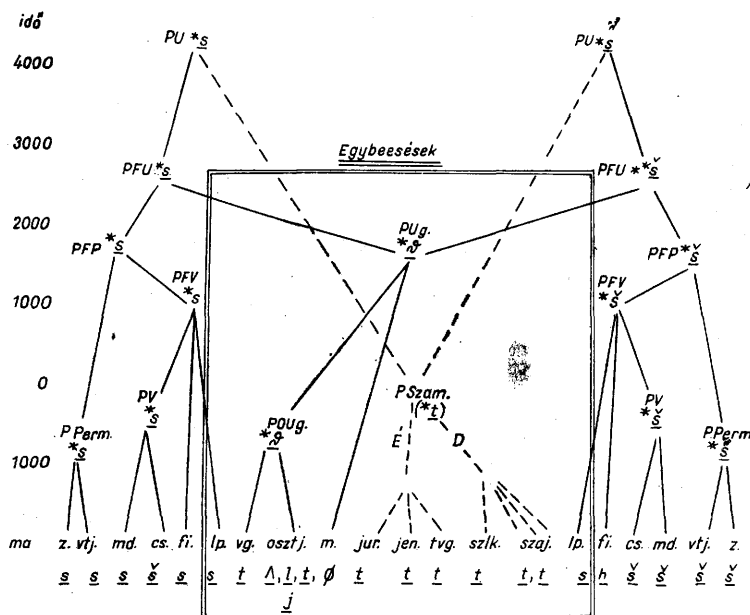
dentális spirantikus hang, aspiráta,²¹ jelöljük θ -val. Az ősszamojéd alapnyelv ezt a hangot, vagy inkább már a belőle keletkezett $*t$ -t örököltette át felbomlásakor az északi és a déli szamojéd nyelvcsoportha. A finnugor alapnyelv esetleg nagyjából változatlanul megtarthatta az urálból örökölt $*\theta$ -t, sőt még a finn-permi és az ugor is lényegileg ezt örökölhette. A $*\theta$ átalakulása egyrészt a finn-permi alapnyelvben, másrészt pedig az ugor, sőt az obi-ugor egység megszűnte után az egyes obi-ugor nyelvek és a magyar külön életében következhetett be. A finn-permi alapnyelvben ez a $*\theta$ hang képzési mozzanatai

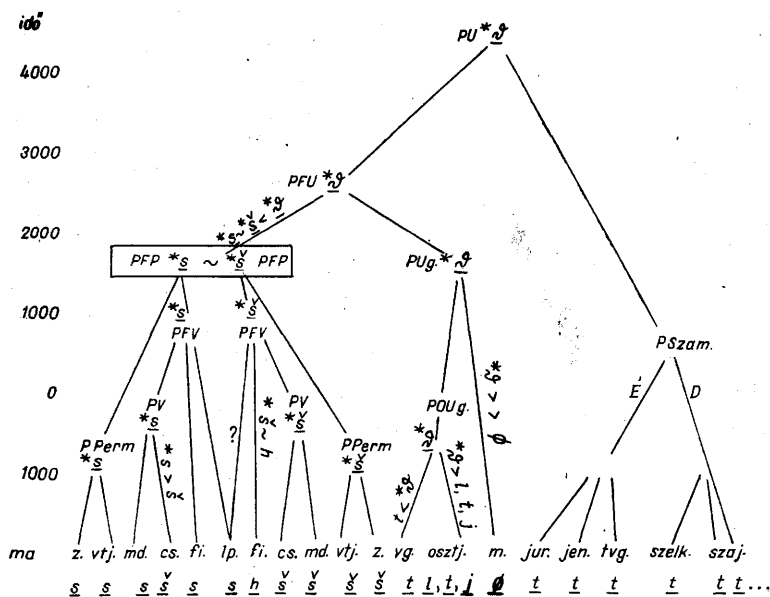
1. ábra Az $*s$ és az $*š$ egybeesésének sematikus rajza

közül éppen azt veszíthette el, amit a szamojédság megtartott (a zár motívumot, a t -féleséget), s megtartotta azt a mozzanatot, ami a szamojéd alapnyelvben elveszett belőle, a rést, a szibiláns jelleget. Ez a változás a finn-permi alapnyelvben valószínűleg nem egységesen zajlott le, két nagy nyelvjárási csoport jöhetett létre, [$*\theta > *s$] és [$*\theta > *š$] nyelvjárás. Ezzel a jelöléssel azt szeretném érzékeltetni, hogy az egyikből azok a szavak származtathatók, amelyeket eddig finnugor $*s$ -szel, a másikkól azok, melyeket eddig $*š$ -sel rekonstruáltak. Nyelvjárási kiegyenlítődéssel a finn-permi alapnyelvben ez a két nyelvjárás csoport egymással összekeveredhetett, s így még az alapnyelvben létrejöhetett olyan nyelvjárás, melyben $*s$ és $*š$ is volt. A finn-permi alapnyelvből ez a kettősség öröklődhetett az egyes leánynyelvekbe. Némelyik szó talán az $*s$ -ező és az $*š$ -ező nyelvjárásból is belekerülhetett a nyelvjárási kiegyenlítődés utáni alapnyelvbe (pl. $*s > md. son \sim zj., votj. s- \sim *š- > finn hän 'ő', vö. még SKES he, horma^1$, ahol mordvin $s- > š-$ is látható!). A cseremiszen és a lappban történhetett későbbi egybeesés, de e nyelvek — főként a lapp —, esetleg olyan nyelvjárás-területről szakadhattak ki a finn-permi közösségből, melyben csak $š$ -ező, ill. csak s -ező szóalakok voltak. Ha azonban a cseremiszen $š$ -ező nyelvjárás-területről származna, akkor ezt a külön-

²¹ Az angol th -hanghoz hasonló hangra gondolok. HAJDÚ PÉTER volt szíves a figyelmemet arra felhívni, hogy COLLINDER (ProtLpSam. 94) is számolt efféle lehetőséggel. A javasoltam megoldás azonban merőben más, mint COLLINDERÉ, ő ui. a TOIVONEN-féle négy szibiláns ($*s, *š, *š, *š$) helyett javasolta a $*\beta, *s, *š, *š$ négyességet (ennek meg nem felelő voltáról E. ITKONEN: UAJb. 1956 : 59); én pedig az eleve törlendő $*š$ után fennmaradó hármasság helyett látok lehetőséget az $*s$ és az $*š$ egybevonására a $*\theta$ bevezetésével. Olyan hangra gondolok, mint MUNKÁCSI „A t és s hangfokok közt való átmenet legtermészetesebben az aspirata th és a dentilabialis θ közvetítésével képzelhető” (Nyr. XII, 386), ahol „a th (θ) kezdődőkben kétfelé irányuló hangfejlődés ... s hangfokba menő, ... [és] t -vé” (i. m. 387) lehetséges. MUNKÁCSI példaanyagában, amelynek segítségével ezt a hangot kikövetkezteti, sok szerintem is idetartozó szó szerepel (*hét, egér, ő, ujj*, vö. 386–96), de nagyon sok a máshova sorolandó, ill. a finnugor szavak közül törlendő szó.

2. ábra A jésítetlen szibilánsok származtatásának eddigi módja a különböző helyen és időben történt egybeesések erős kiemelésével

3. ábra A jésítetlen szibilánsok rekonstrukciójának ajánlott új módja

állást a volgai alapnyelvben is meg kellett volna tartania,²² az *s*-szel való egybeesést pedig a cseremisiz nyelv külön életére datálni; ennél viszont valószínűbb a későbbi hármass egybeesés.

Ha egymás mellé állítjuk az elfogadott eddigi (1. – 2. ábra) és a javasolt új származtatás sematikus ábrázolását (3. ábra), akkor valószínűleg ez utóbbi tűnik egyszerűbbnek és egyúttal hihetőbbnek.

Ha elfogadjuk, hogy **s* és **š* helyett az uráli és a finnugor alapnyelvre csak egy, **θ* szimbólummal jelölhető hang rekonstruálandó, akkor felmerül a kérdés, hogy az eddig **š*-nek kikövetkeztetett hangot palatalizálnak vagy palatalizálatlannak kell-e nagyobb valószínűséggel tartanunk. Az ugor és az ősszamojéd alapnyelvre **s* 100%-os valószínűséggel következtethető ki, ezeknél a jésítettség valószínűsége 0%. Ha a finn-permi palatalizáltságát e hangnak 100%-os valószínűségűnek tekintjük is, a finnugor palatalizáltság valószínűsége már csak 50%-os, az urálié pedig csak 25%-os. Ha viszont uráli jésítetlen **s*-ből indulunk ki, amihez a rekonstrukciós valószínűség 75% (mert a PUG. **s* és a PFP **š* alapján a PFU **s* valószínűsége 50%, ehhez a PSzam. **s* 100%-os valószínűsége, így a PU **s* 75%), akkor ebből a mai szamojéd képviselők minden nehézség, sőt magyarázat nélkül származtathatók; finnugor és ugor **s*-en keresztül ugyanígy a mai ugor hangok is. A finn-permi alapnyelvben pedig könnyen módosulhatott a finnugorból örökölt **s* hang kiejtése, hiszen itt a fentiek szerint a PFU **θ*-ből nyelvjárásonként PFP **s* vagy **š* keletkezett, s a régi, örökölt szibiláns PFU **s* az újonnan keletkezettől palatalizálódással különülhetett el.²³ Legvalószínűbb az, hogy az **s* és **š* között az uráli és a finnugor korban még nem volt fonológiai ellentét, csak a **θ* és az **s*-féle között. Feltehető, hogy az **s* (**š*) elkülönülése a finn-permi alapnyelvben keletkezett 2 új szibilánsból némi ingadozás után alakult ki; a permi nyelvekben és a mordvinban kimutatható ingadozás az *s* és *š* között, ill. a kétféleképpen is feljegyzett szavak²⁴ ezzel magyarázhatóak.²⁵

²² Egyes cseremisiz nyelvjárásokban (M. U. B) azonban kimutatható a PFP **s* öröksége; ezekben ui. szórványosan **s* > *š* fejlődött palatális szavakvak (WICHMANN: FUF VI, 18–9, BEKE: FUF XXII, 103–5), ill. veláris környezetben megmaradt az **s* > *s* (BEKE: i. m. 92–5, 101–3). Ezek a nyelvjárások csakis **s*-ező, ill. **s*, **š* keveredésű PFP alapnyelvi nyelvjárásterületről szakadhattak ki.

²³ Lehet esetleg a finn-permi alapnyelvben is helyi jellegű egybeeséssel az uráli **s* és a [**θ* > **s*] között számolni. Ilyen nyelvjárási örökség lenne a mai finnben. Ezt azonban csak lehetőségként említem, mert a PU **s* > PFU **s* > PFP **š* > ősfinn **š* > *s* fejlődési sor is teljes joggal feltehető, minthogy a depalatalizáció a finnben általános jelenség.

²⁴ PAASONEN (*s*-Laute 3–11) 25 mordvin és 37 permi szót gyűjtött össze, melyekben szőkezdő vagy szőközépi *š* ~ *s* is található (vö. uő. FUF III, 111). A váltakozások egy részét lehet asszimilációval, disszimilációval, hanghelyettesítéssel, feljegyzési vagy íráshibával magyarázni (l. PAASONEN, i. h., WICHMANN: FUF III, 107–9, 117–128), de néhány példa az *š* ~ *s* váltakozására ebből a példaanyagból akkor is marad, PAASONEN következtetése — „auch ist die Möglichkeit keineswegs ausgeschlossen, dass es schon in der betr. Ursprache (mord., syrj., wotj.) von einigen Wörtern Doppelformen mit mouilliertem und unmouilliertem *s*-Laut gab” (*s*-Laute, 11, vö. 116) — több vagy kevesebb példával támasztható alá, de mindenképpen helytálló. A fentiek értelmében PAASONEN megállapítását annyiban módosítanám, hogy az esetleges kettősséget a finn-permi alapnyelvig datálnám vissza, vö. még SKES *seisoa*, *syöda* stb., *s*-Laute, 123–36.

²⁵ A fentiek előadása után elhangzott hozzászólások alapján szükségesnek látom egy félreértési lehetőségnek elébe vágni. Felmerült a kérdés, hogy a különböző alapnyelvi rekonstrukciók valószínűségét az etimológiák száma befolyásolja. Kétségtelen, hogy a finn-permi, az ugor és az ősszamojéd rekonstrukció annál megbízhatóbb, minél több

A szórványos PFP $*s >$ cser s (WICHMANN: FUF VI, 23–4, BEKE: FUF XXII, 116–7) esetleg a finn-permi alapnyelv archaikus nyelvjárási viszonyait (PU $*s >$ PFU $*s >$ PFP $*s$) tükrözheti; a PFP $*s >$ cser (M, U stb.) s palatális, ill. s veláris környezettel (l. fent 315, 318. l.) pedig a $*\theta$ felbomlásának, a PFP $*s$ kialakulásának ingadozásáról tanúskodhat.¹

5. Ha a finnugor, ill. uráli $*s$, $*s$, $*s$ hármasság helyett az uráli és finnugor $*\theta$, $*s$ (? $*s$) kettősséget fogadjuk el, akkor eddigi szibilánst tartalmazó etimológiai összeállításaink változatlanul helyesek maradnak, csak a rekonstruált alakokat kell revideálnunk. Részletesebben: a finn-permi, finn-volgai vagy az ezeknél későbbi alapnyelvekre készített rekonstrukciók (permi, volgai, finnségi, őslapp stb.) teljesen változatlanok maradnak; az ugor, a finnugor és az uráli rekonstrukcióba az $*s$ és az $*s$ helyére $*\theta$, s esetleg még a fgr., uráli $*s$ helyére $*s$ kerül. Az etimológiai összeállítások változatlansága mellett a helyenként szükséges magyarázatok módosulhatnak: pl. *aszik*, nem ugor $*ss\theta$ -alapalaktól²⁶ származtatható (ahol az s semmi esetre sem rekonstruálható ugor korinak, csakis finnugornak), hanem $*\theta ss$ -ugor alakból; a szókezdő osztják s -pedig, a hangszabályszerűen várható l -, t -, i -helyett annak tudható be, hogy a szóközépi $*s$ -asszimiláló hatására a $*\theta$ -ból, a szokástól eltérő módon, a szibiláns elem őrződött meg az őssztjákban, és így a további fejlődése az $*s$ folytatódásával esett egybe. Hasonló módon az *osz* és finnugor megfelelőinek előzménye így nem $*s\theta k\theta s$ (CompGrUr. 414) lehetett, hanem talán $*\theta\theta k\theta s$, vagy még inkább $*\theta\theta k\theta s$, ahol az osztják szókezdő s -az előzőéhez hasonló módon magyarázható,²⁷ a mordvin $s \sim \theta$ esetleg lehetséges magyarázatát l. fent 316–8. lapon.

6. Az uráli $*\theta$ és $*s$ (? $*s$) szimbólumot az uráli és a finnugor alapnyelv mássalhangzó-rendszerének további beható kutatásáig az eddigi rekonstruált

példával támasztható alá. Akkor azonban, amikor az éppen említett három alapnyelv viszonyait vetjük egybe, ill. az ezeket megelőző alapnyelvek hangviszonyaira következtetünk, akkor már csaknem minden viszonylatban azonos számú etimológiára építjük következtetéseinket. A finn-permi és az ugor viszonyok egybevetése és a finnugor alapnyelvi rekonstrukció csakis olyan egyeztetésekre alapozható, amelyeknek finn-permi és ugor tagjuk is van, mert csak finnugor eredetű szóról állítható, hogy benne a finn-permi x_1 hang megfelelője az ugor nyelvekben x_2 hang. A csak finn-permi, ill. csak ugor eredetű szavak hangviszonyai megszilárdíthatják az x_1 , ill. x_2 PFP, ill. PÜg. alapnyelvi rekonstrukcióját, de csak a finnugor eredetű szavak segítségével kapcsolható x_1 és x_2 egymással össze, finnugor eredetű szavak nélkül a PFP x_1 -nek nem feleltethető meg PÜg. x_2 és nem lehet közös PFU előzményükre következtetni. Hasonlóképpen az uráli etimológiáknak szükségszerűen van finnugor és szamojéd tagjuk is. Egy uráli hang rekonstrukcióját lehetővé tevő etimológiáknak tehát feltétlenül ugyanannyi finnugor tagjuk van mint szamojéd. Az egyetlen helyzet, ahol a bizonyításul szolgáló etimológiák száma nem okvetlenül megegyező (sőt minden bizonnyal különböző), az ugor és az ősszamojéd alapnyelvi rekonstrukciók közvetlen egybevetésénél adódik. Elvi síkon azonban itt sincs hiba, mert ezek egymással mint azonos PU hang leszármazottjai vethetők egybe; az ugor eredményekből a PÜg. – PFU – PU soron át pedig ugyanannyi szamojéd tagú egyeztetés szült bele az uráli hang rekonstruálásába, mint ahány finnugor tagú szamojéd egyeztetés a PSzam. – PU soron keresztül. A csak ugor, csak finn-permi, csak szamojéd egybevetéseknek tehát nem az uráli alapnyelvig menően van befolyásuk az ugor és a finn-permi, ill. a finnugor és a szamojéd hangok, hangfejlődések egymáshoz kapcsolására, hanem csak a rekonstruált ugor, finn-permi ill. ősszamojéd hang milyenségébe szólhatnak bele.

²⁶ MNy. LX, 483. lapján is hiányzik a finnugor szó az alapnyelvi alak elől.

²⁷ Magánhangzó kikövetkeztetésére nem vállalkozom. – V. E.

3 szibilánsnál valószínűbb jelként csak akkor fogadhatjuk el, ha a szibilánsok és a velük gyakran keveredő affrikáták viszonyát legalább bizonyos fokig tisztázni tudjuk.²⁸

A fentiekben vagy *expressis verbis* a finn-permi nyelvek szibiláns-hármasának (*š, s, š*) megfelelő uráli hangokról volt szó, vagy legalábbis odaértendő volt, hogy csak olyan ugor és szamojéd hangokat vizsgálók, melyek finn-permi megfelelői szibilánsok (ill. permi és mordvin mai képviselői az említett hangok). Az ugor és a szamojéd nyelvek olyan mai szibilánsairól, melyeknek permi vagy mordvin affrikáta a megfelelője, eddig még nem esett szó. Szükséges ezért most táblázatosan együtt áttekinteni a kikövetkeztetett szibilánsok és affrikáták mai uráli képviselőit.

Szókezdő helyzetben

szam.	PU	FPF	lp.	fi.	md.	cser.	zür., votj.	vog.	osztj.	m.
<i>š, s</i>	*č		č, č	<i>s</i>	<i>š, č</i>	č, č	č, č, š	<i>š, s</i>	<i>š, t, s</i>	č, š
<i>s (h)</i>	*s (? *š)	*š	č, č	<i>s</i>	<i>š</i>	š	š	<i>s</i> (\approx š)	<i>s</i>	<i>s</i>
<i>t, t, t</i>	*θ	*s	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	š	<i>s</i>	<i>t</i>	<i>l, A, t 2</i>	ø
		*š	<i>s</i>	<i>h</i>	M š E č	š	š			
<i>t, t, t, ts, tš</i>	? *č		<i>c</i>	<i>h</i>	M š E č	č, š	č	<i>š, s</i>	<i>š, s, č</i>	<i>š</i>

A szóközépi megfelelések a fentiektől lényegileg csak abban térnek el, hogy a hangok zöngésen is előfordulhatnak, s a magyarban a *θ-nak esetleg — de ezek felette bizonytalan — egyéb származéka is lehet.

Eddigi ismereteink szerint tehát, ha a finnugor affrikátákat uráli affrikátáknak is elfogadjuk (ez még további vizsgálatot igényel a č-nél), akkor a szamojéd nyelvekben ezeknek csak egyik képzési eleme, vagy csak a zár eleme (a č esetében), vagy csak a rés eleme (č-nél) őrződik meg. A fgr. *č szamojéd megfelelői ezért esnek sok nyelvjárásban össze a *t és a *θ mai folytatóival, a fgr. *č megfelelői pedig az uráli *s (? *š)-éivel. Hasonló egybeesés a finnugor nyelveknél is látható *θ és *č között (finn, mordvin, vö. még cser.), ill. *s (? *š) és *č között (a finnben, a lappban és lehetőségként szinte minden nyelvben). Az affrikátákra vonatkozó ezutáni vizsgálatok ezért a szibilánsokról alkotott jelenlegi képet még módosíthatják.

7. Az uráli, a finnugor, az ugor stb. alapnyelvi alakok közötti különbségtételre annál is inkább szükség van, mert az uráli nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokból kapott, vagy azoknak adott jövevényszavainak vizsgálatát a helytelenül rekonstruált alapnyelvi alakok esetleg teljesen hamis vágányra terel-

hetik. Nem lenne érdektelen az etimológiai kapcsolatokat ilyen szempontból revideálni, pl. *arany* szavunknál, melynek átvételi idejét illetőleg még megoszlanak a vélemények (HAJDÚ, MNyFgrA. 44, BUrNyt. 37, MSzFgrE, TESz.).

8. Alapnyelvi hangok kikövetkeztetésekor a nyelvészeknek nemcsak az alapnyelv hangállományának kisebb vagy nagyobb valószínűséggel való meghatározása a céljuk, hanem praktikus, rövid, világos, egyértelmű, minden szakember számára könnyen kezelhető szakmai nyelv kidolgozása is. Ha pl. szókezdő fgr. **r*-ről hallunk, akkor egyúttal arra is gondolunk, hogy annak ma a finnugor nyelvekben szókezdő *r*- a folytatója, kivéve a votják nyelvet, ahol *ž*- található, a szamojéd nyelvekben pedig *l*- a megfelelője (Beitr. 48). A kikövetkeztetett alapnyelvi hanghoz tehát mindig egy megfelelési sort is asszociálunk. Talán azért nem következtetett ki PAASONEN a Beitr.-ben uráli alapnyelvi hangokat, noha ezt igen sokszor nagyon könnyen megtehetette volna, mert a kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi hangokhoz mai finnugor leszármazottjaik és szamojéd megfeleléseik egyaránt társíthatók. Ha elfogadjuk, hogy sem az uráli, sem a finnugor alapnyelvben nem volt **s* és **š*, hanem csak egy közös elődje volt ennek a két, a finn-permi alapnyelvben keletkezett hangnak, akkor a kikövetkeztetett uráli és finnugor hangnak, jelöljük **θ*-val vagy bármivel, csak a szamojéd és ugor nyelvekbeli mai folytatói állnak egyértelműen előttünk, a finn-permiek nem; hogy ezekre is rögtön a szükségnek megfelelően gondolni tudjunk, ahhoz vagy magyarázatra, vagy *s*, *š* indexre lenne még szükség. Nyilvánvaló, hogy egyértelmű megfelelési sor felidézése végett praktikus okból sem lehet az alapnyelv hangállományát a mai rokon nyelvek valamennyi hangját tartalmazó „lomtár”-hangrendszerre duzzasztani, mert „ha minden egyes különnyelvi ténynek mindjárt alapnyelvi jelentőséget tulajdonítanánk, ha az egyes megfelelések kedvéért minduntalan újabb és újabb alapnyelvi hangokat kellene feltételeznünk, akkor a kikövetkeztetett »alapnyelv« egyszeribe a világ leggazdagabb jelrendszerévé duzzadna, valójában pedig nem lenne egyéb, mint óriási lomtár, amelyben módszertelen hasonlításaink »eredményei« hevernek” (LAZICZIUS, MNyTK 33: 88).

Gyakorlati okokból az alapnyelvi kikövetkeztetett csillagos hang mellett ajánlatos lenne egy új jelzést, a megfelelési sor jelét is bevezetni (pl. a betű előtt fent ~). Minthogy uráli hangokra, ill. valamennyi uráli mássalhangzóra eddig módszeresen még nem következtettek, ajánlatos lenne **l e h e t ő l e g** a kikövetkeztetett finnugor hang betűjelét alkalmazni a megfelelési sor jelként: **r*- a kikövetkeztetett szókezdő (uráli-)finnugor hang jele, ~*r*- pedig a finnugor **r*-ből származott finnugor és nekik megfelelő szamojéd hangok szimbóluma lehetne. A kikövetkeztetett hang és a megfelelési sor alapjele csak a lehetőség szerint volna azonos, mert pl. a szibilánsoknál már lenne eltérés. A **θ* hang mellett két megfelelési sor jelére lenne szükség: ~*s* és ~*š* jelre, ezek már egyértelműen adják meg a teljes megfelelési sort. Az **s* (vagy **š*) mellett is lenne két megfelelési sor jele: ~*s* és ~*š*. Az első a permi—mordvin *s* azon megfelelőire utalna, melynél valamennyi vogul nyelvjárásban *s* található (*száj* stb.), a második azokra, melyeknél a vogulban a KK, FK, FL és Szo. *s* hangnak a többi nyelvjárásban *š* felel meg (*szem*, *szív* stb.). Így TOIVONEN élesszemű megfigyelése következtében nem az alapnyelvek egész sorának a hangállományát szaporítanók teljesen felesleges módon, hanem egy új jelkép, képleti jel segítségével minden további magyarázat nélkül a kettős vogul megfelelési sort el tudnók egymástól egy jellel határolni.

9. A fentiek módszertani eredményét a következőkben látom: a finn-permi szibilánsok és ugor—szamojéd megfelelőik vizsgálata megerősíti azt az elvi meggondolást, hogy az ugor, finnugor, uráli, finn—permi stb. alapnyelvek mássalhangzóit mai ismereteink szerint többnyire már megkísérelhetjük rekonstruálni, de nem alkalmazhatjuk valamennyi, egymást követő alapnyelvre az eddig rekonstruált hangokat automatikusan, mert azok többnyire a finnugor nyelvek egybevetéséből a finnugor hangállományt közelítik meg. Az ennél régebbi uráli, vagy a későbbi alapnyelvek hangállománya csak alapos mérlegelés után rekonstruálható s nem szükségképpen azonos a finnugor hangrendszerrel*.

VÉRTES EDIT

Rekonstruktion und Wahrscheinlichkeitsrechnung

Anfangs hat man in der Finnougristik nur den Konsonantismus der altererbten Wörter rekonstruiert, später auch den Vokalismus, und jetzt sind schon viele bestrebt, die Wörter der einander folgenden Sprachen zu erschließen. Die Frage, ob man genügende und hinreichende Kriterien besitzt, um der sukzessiven Entwicklung entsprechend uralische, finnisch-ugrische, ugrische usw. Wortrekonstruktionen zu machen, wurde mit Hilfe der uralischen Sibilanten — die den übrigen Konsonanten gegenüber eine ziemlich reiche Literatur über ihre Entwicklung in den vorsprachhistorischen Zeiten haben — versucht zu kontrollieren, wobei die Wahrscheinlichkeit der einzelnen Rekonstruktionen auch mathematisch bestimmt wurde. Da eine jede Lautentwicklung sich in einer Sprache (oder in mehreren), auf jeden Fall im Sprachgebrauch vieler Individuen abspielt, so ist beim Rekonstruieren das Gesetz der großen Zahlen wahr, und dadurch die Wahrscheinlichkeitsrechnung am Platz.

Von den heutigen uralischen Sprachen ausgehend können die rekonstruierten Vorfahren der finnisch-permischen Sibilanten und der diesen entsprechenden ugrischen und samojedischen Konsonanten von Stufe zu Stufe für die einzelnen späteren Grundsprachen mit vollkommener Sicherheit festgestellt werden. Nicht nur die permischen Sprachen und das Mordwinische weisen mit 100% Sicherheit auf *š, *s und *ʃ hin, sondern auch die übrigen finnisch-permischen Sprachen (weil in diesen den erwähnten drei Lauten je zwei, voneinander verschiedene Konsonanten entsprechen). Aus den ugrischen Sprachen kann auch mit vollkommener Sicherheit (100%) gefolgert werden, daß im Urugrischen dem Urfinnisch-permischen mouillierten Sibilanten ein *s den zwei unmouillierten hingegen ein *θ-artiger Laut entsprochen hat. Man gelangt genau zu demselben Resultat hinsichtlich des Ursamojedischen. Für die finnisch-ugrische Ursprache können aber nur mit 50% Wahrscheinlichkeit entweder die Urugrischen oder die Urfinnisch-permischen Verhältnisse hinsichtlich der Vorfahren dieser Laute zurückdatiert werden. Da die samojedischen Rekonstruktionen den ugrischen gänzlich entsprechen, (und keineswegs einer urugrisch—ursamojedischen gegenseitigen Einwirkung zuzuschreiben sein können), können *š, *s und *ʃ für das Ururalische nur mit 25% Wahrscheinlichkeit, *s (oder *š) und *θ hingegen mit 75% rekonstruiert werden.

Aus zwei ururalischen Lauten können die heutigen Verhältnisse einfacher erklärt werden als aus dreien. Die bisherigen Etymologien bleiben bei einer solchen Auffassung unverändert, nur die ab und zu konstatablen Irregularitäten und nötigen Erklärungen müssen revidiert werden. Auch die ursprachlichen Lehnwörter können eventuell durch eine solche neue Rekonstruktion etwas anders gedeutet werden als bisher.

Aus praktischen Gründen wird vorgeschlagen, nicht nur die erschlossenen Laute der Ursprachen zu symbolisieren, sondern mit irgendeinem Symbol auf die Lautentsprechungen der uralischen Sprachen hinzudeuten. Auf die den finnisch-permischen Sibilanten entsprechenden Laute könnten *s, *š, *ʃ und *θ ganz genau (sogar hinsichtlich der einzelnen wogulischen Mundarten) hinweisen.

EDITH VÉRTES

* A PFU jövevényiszavak és a *θ nem mondanak ellen; erről máskor.

A votják nyelv orosz jövevényszavai

I

Bevezetés

1. Dolgozatomban a votják (udmurt) népnyelv orosz jövevényszavait kíséreltem meg összegyűjteni, rendszerezni, átvételük kritériumait megállapítani, nyelv- és művelődéstörténeti tanulságaikat kifejtetni.

A „népnyelv” terminus azt jelzi, hogy a votják irodalmi nyelv újabb orosz jövevényszavainak tárgyalását mellőztem. Ennek oka, hogy: egyrészt e téren a teljességre való törekvés hiábavaló lett volna, másrészt ezek a szavak nap mint nap, s többnyire változatlan formában kerülnek át elsősorban a votják írott nyelvbe, így nyelvi tanulsággal nem szolgálnak. Inkább idegen szavaknak tekinthetők.

A votják népnyelv rendelkezésre álló valamennyi fontosabb szótárát és szövegét feldolgoztam (l. részletesen a rövidítések jegyzékében). Ezek ТҮЕПЛ-ЈАСІНА néhánylapos mutatóját kivéve közel félszázados közlések, a mai nyelvben (bizonyára a népnyelvben is) ennél több orosz jövevényszó van, de vizsgálatuk megfelelő források hiánya miatt nem lehetséges.

2. Dolgozatom két részből áll. Az I. rész tartalmazza a szójegyzéket, a II. a hangmegfeleléseket, hangtörténeti megjegyzéseket, az átvételek fonológiai és morfológiai sajátosságait, a jövevényszavak szófaji és nyelvjárási megoszlását, kultúrtörténeti tanulságait.

A források eredeti hangjelölését mindenütt megtartottam, csak MUNKÁCSI hangjelölésén végeztem el a MSzFE. (46.1.) által végrehajtott korszerűsítéseket.

Szójegyzék

Az összegyűjtött szavakat betűrendben közlöm. A szójegyzék nem tartalmazza azokat a szavakat, amelyek csak egyházi nyomtatványokban találhatók, a tulajdonneveket és a bizonytalan vagy vitatott etimológiájú szavakat.¹

A szócikk felépítése: sorszám, adat, nyelvjárás, jelentés, forrás. Új sorban az orosz alak, majd az esetleges magyarázat következik.

Címszóul lehetőleg a glazovi vagy a szarapuli nyelvjárás alakjait választottam, mivel ezek a nyelvjárások állnak legközelebb az irodalmi nyelvhez, és anyagomban is ezek vannak a legnagyobb mennyiségben képviselve.

Jelentésként mindenütt a forrásmű eredeti értelmezését közlöm. MUNKÁCSI, WICHMANN és WIEDEMANN szótáraiból való idézéskor, mivel ezek betűrendesek, a lapszámot nem közlöm.

¹ Ezeket a későbbiek folyamán külön dolgozatban fogom tárgyalni.

Az orosz szavakat a közkézen forgó orosz értelmező és orosz—magyar szótárakból idézem.

A hangmegfelelések és egyéb jelenségek magyarázataát egyedi eseteket kivéve általában a II. rész megfelelő fejezetei tartalmazzák.

a

1. *a* G., M. 'aber' (WICHM.); S. (TYEPL.: Vopr. 301.); Szl. (uo. 289.); T. (uo. 296.) 'a'

< or.: *a* ua.

2. *afisár* U., 'katonatiszt, offizier' (MUNK.)

< or. *офицер* ua.

3. *agilskoj* M., *agilski* Sz. M. K., *aglanskoj* Sz., 'angol, angolországi; englisch, engländisch' (MUNK.)

< or. *английский* ua.

A változatos alakok a kétszeres mássalhangzótorlódás feloldása által jöttek létre. Az -*oj* végű alakok északi orosz nyelvjárásból származnak, az -*i* végű feltehetőleg az orosz köznyelvből, a melléknév -*j* végződésének a votjákban végbement lekopásával.

4. *aglican* Sz. 'angol ember, angolföldi; engländer' (MUNK.)

< or. *англичанин* plur. gen.: *англичан* ua.

A votják szó az orosz plur. gen. átvétele. A szóbelseji mássalhangzótorlódás feloldódott.

5. *amiñ* U. 'amen' (WICHM.); *amiñ:a.Inmarä!* K. 'Inmar istennek epithetonja, amely nyilván az egyházi „ámen” szónak félreértéséből keletkezett; epitheton zum gottesnamen *Inmar* (wahrscheinlich aus dem kirchlichen „amen”)'; *omiñ karini* J., 'tisztelegni, tiszteletet kifejezni meghajlás és homlokérintés által; compliment machen, ehre erweisen durch verbeugung und stirnberührung' (MUNK.)

< or. *аминь* 'amen'

Az imádságok végén elhangzó *аминь* szónál a pravoszláv hívók meghajlással fejezik ki tiszteletüket. Feltehetőleg ez a szokás szolgált alapjául a J. kifejezés jelentésfejlődésének. A *karini* szó jelentése 'tenni, csinálni'.

6. *añe's* K. 'anis' (WICHM.: Vok. 2.); *anis* ua. (WIED.)

< or. *анис* 'Pimpinella Anisum'.

WIEDEMANN *i* előtt nem jelöli külön jellel az *n* palatalizáltságát. (Vö. UOTILA: SUST. LXV, IX.)

7. *arbuz* K. 'görögdinnye; wassermelone' (MUNK.); S. ua. (TYEPL.: Vopr. 301.)

< or. *арбуз* ua.

b

8. *bačko* K. 'atyuska (a papnak címe a megszólításban); väterchen (ansprache an einen geistlichen)' (MUNK.)

< or. *бачка* 'сокращенное батюшка, отец'

9. *badjan* J. K., 'badjánfű, gyökönkē (valeriana, sternanis); baldrian, katzenwurz' (MUNK.); *baddan* MU., ua. (WICHM. SUSA. XI, 15. idézi: JEM. 40.)

< or. *бадьян* 'Illicum anisatum'.

A MU. szó összeolvadással keletkezett a *badjan*-ból (vö. JEM. 40.; UOTILA. 385.)

10. *bagranitsa* 'purpur' (WIED.)

< or. *багряница* ua.

11. *bakatir* Sz., M. 'hős; held' (MUNK.); *bogatir* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 228.)

< or. *богатырь* ua.

A szó az oroszban is jövevény: az ótörök *bayatur* átvétele (VASMER, I. 99.). Első látására úgy vélhetnénk, hogy a votják szó is valamely török nyelvből származik. Az elsőként számba vehető tatárban a szó *batâr* alakban van meg, jelentése 'bátor, hős'. (Megjegyzendő, ez a szó is átkerült a votjákba: *batir* Sz., K. 'erős, hatalmas, vitéz' (MUNK.).) Persze más török nyelv is lehetne az átadó, de így sem magyarázható az *i ~ u* megfelelés. A török nyelvekben a szó inkább melléknévi szerepekben használatos, míg a votjákban és az oroszban csak főnévi használata ismert. Az oroszból való származtatás esetén nem okoz problémát az utolsó szótag magánhangzója sem. Az orosz *g ~ votják k* megfelelést pedig azzal magyarázhatjuk, hogy az intervokális *g*-t némely orosz nyelvjárásban *ɣ*-nak ejtik (Russzkaja Dialektologija, 72.), és ezt helyettesítette a votják *k*-val. (Vö. az orosz *ch ~ votják k* megfelelést.)

12. *balabaika* G. 'zither' (WICHM.: SUSA. XIX, 157.)

< or. *балалайка* ua.

13. *balžan* Sz. 'balzsam; balsam' (MUNK.)

< or. *бальзам* ua.

Nem eredeti orosz szó. Az oroszba feltehetőleg a németből került I. Péter korában (Et. szl. rusz. jaz. I/2, 28). A *ž* másodlagosan *z*-ből fejlődött (UOTILA, 186; WICHMANN, Vok. 2.).

14. *bandurka* G., 'hegedű; geige, violine' (MUNK.)

< or. *бандура* 'ukrán húros hangszer'.

A *-ka* votják kicsinyítő képző (vö. JEM. 26.).

15. *barin* G., 'барин' (ТУЕPL. Vopr. 283.)

< or. *барин* ua.

16. *barkat* Sz. 'bársony; sammet' (MUNK.)

< or. *бархат* ua.

17. *barskoj* J. 'herrschaftlich' (MUNK.: SUST. CII, 397.)

< or. *барский* ua.

18. *bešova* : *bešova-val* G. 'das seitenpferd vor dem wagen' (WICHM.)

< or. *бечева* 'kötél, zsineg'.

A jelentésváltozás érthető: jelzőjét a ló az istrángul szolgáló kötéltől kapta.

19. *beda* 'not' (WIED.); *bedmyny* 'elend werden, in not geraten' (WIED.)

< or. *беда* 'not'; *беднеть* 'verarmen'.

A votják ige MUNKÁCSI (НУК. XVIII, 429.) szerint az orosz igéből népetimológiával keletkezett: a votják *m* igeképző hatására vált az *n > m*-é. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy az ige a votjákba átkerült orosz főnévből a votjákban képződött. A votják ige jelentése közelebb áll a főnévéhez, mint az orosz igééhez. A votják *mj(nj)* igeképzőről l. Gramm. Udm. 243.

20. *belet* Sz. 'billet, cédula, jegy; billet' (MUNK.); *bilet* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 166.)

< or. *билет* ua.

21. *berog* G. 'ufer' (WICHM.)

< or. nyj. *бepѣz* ua.

Az északi orosz nyelvjárásokban gyakori, hogy a palatális mássalhangzó után álló *e* o-ra változik. (KUZN. Dial. 45.)

22. *bes* 'teufel' (WIED.)

< or. *бес* ua.

23. *besmen bezmen* Am., Sz. 'körtefont, csapófont, mázsáló; schnell-waage' (MUNK.)

< or. *безмен* 'mérleg'.

A szó török *wezmin*-ből az oroszban alakult, és onnan került a votjákba (Et. szl. rusz. jaz. I/2, 77.).

24. *bilagoslavitti*- Sz. 'áldani, megáldani; segnen' (MUNK.)

< or. *благословити* ua.

A *-ti*- votják igeképző (l. Jem. 68; Gramm. Udm. 248.).

25. *biľat* G. Sz., *biľod* J., *biľat* K. 'kicsapongó, parázna, kurva, kurvafi; ausschweifend, hurerisch, hurer, hure' (MUNK.); *biľatjask*- Sz. 'kurválkodni; hurei treiben' (MUNK.)

< or *блядь* ua.

A votják szóban a szóeleji mássalhangzó-torlódás másodlagos magánhangzó kifejlődésével oldódott fel.

A G., Sz., K. szavak szóvégi *t*-jét az magyarázza, hogy az oroszban a zöngés mássalhangzók abszolút szóvégen zöngétlenülnek. A J. szóban depalatalizáció történt. Ez szórványosan más szavakban is előfordul.

A Sz. igében a *-jask*- képzőbokor, *-šk*- eleme gyakorító képző (vö. JEM. 65 és kk.).

26. *biľto* Sz. 'mintha, olyanformán mint; wie wenn, als wenn, gleichsam, so wie' (MUNK.); *biľto* T. ua. (TYEPL. Vopr. 297.)

< or. *быѣто* ua. (VASMER I.136); *бѣтмо* ua. (KALIMA: SUST. XXIX, 45).

Az orosz hangsúlyos *u*-nak nem ritka az *i* megfelelése. A T. szó *i*-je talán a *t* hatására keletkezett korábbi *i*-ből.

27. *bogač* Szl. 'богач' (TYEPL. Vopr. 292.)

< or. *богач* ua.

28. *bojar* Sz. 'előkelő ember, úr; vornehmer, herr' (MUNK.); K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 210); Sam. ua. (uo. 168)

< or. *боярин* plur. acc. gen. *бояр* ua.

A votják szó feltehetőleg az orosz plur. gen. acc. átvétele. A többi *in* képzős orosz szót is hasonló alakban vette át a votják.

29. *borozna* K. 'barázda; furche' (MUNK.)

< or. D-i nyelvjárások: *борозна* ua.

30. *kik bratojos* G. 'два брата' (MUNK. 294); *bratja* M. 'bruder' (WICHM.); *brat* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 566); *bratľosiz* Szl. 'братья' (TYEPL. Vopr. 289)

< or. *брат* plur. nom. *братья* ua.

A M. és Szl. szó az orosz plur. nom. átvétele. A G. szó *jos*, a Szl. szó *os* eleme a többes szám jele a votjákban. A Szl. szó *-iz* eleme Px.Sg.3 vagy Px.Pl.3, mely itt determinatív szerepben jelenik meg. Az eredeti magánhangzós szóvég a Szl. szóban a többesjel magánhangzójával összevonódva kopott le.

31. *bukva* (buchstabe) (WIED.)

< or. *буква* ua.

32. *bulka* Sz. 'zsemlye; semmel' (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 272)

< or. *булка* ua.

33. *bumažnik* K. 'pénztárca' (MUNKÁCSI: NyK, XVIII, 430)

< or. *бумажник* ua.

Az orosz *ń* a votjákban depalatalizálódott.

34. *bunaga*, *bunagi* Sz. 'papiros; papier' (MUNK.); *gumaga* G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 90); *bumaga* ua. (MUNK.: SUST. CII, 406)

< or. *бумага* nyj.: *гумага* (VASMER I. 144) ua.

A Sz. szóban az or. *m* > *n*-né változott. Szórványosan másutt is találunk ilyen változást (vö. TYEPL. 31; UOTILA, 219). Az *i* végű szó lehet az orosz többes szám átvétele.

35. *buris* Sz. M. *büris* U. 'gerenda; balken' (MUNK.)

< or. *брус* ua.

A votják szavakban feloldódott a szóeleji mássalhangzó-torlódás, és a magánhangzók metatézisen estek át.

36. *burlak* M. 'munkás' (MUNK.)

< or. *бурлак* 'hajóvonatoló munkás'.

37. *butulka* K. 'palack, butélia; flasche, bouteille' (MUNK.)

< or. *бутылка* ua.

Az *i* ~ *u* váltakozás eredeti votják szavakban is előfordul (TYEPL. 30).

č, č̣, č̣²

38. *tšattša* G. 'wald' (WICHM.); *čatča* G. ua. (MUNK.); *čačča* G. ua. (TYEPL. Vopr. 282); *tašša* B. ua. (JEM. 45); *tašja* B. ua. (TYEPL. Vopr. 288); *tšatšja* J. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 105); *čačča* Szl. ua. (TYEPL. Vopr. 291)³

< or. *чаща* 'sűrű erdő'.

39. *tšq̣i* G. U., *tšq̣i* J. M. Sz., *tāj* 'thee' (UOTILA: 28); *čaj* U., *tāj* 'tea; thee' (MUNK.); *čaj* T. ua. (TYEPL. Vopr. 298)

< or. *чай* ua.; nyj.* *mei* ua.

A *tāj* szó az északi orosz nyelvjárási alakot tükrözi.

40. *čajnik* K. 'чайник' (MUNK. 580)

< or. *чайник* 'teáskanna'.

41. *čakot* G. 'sorvadás, száraz betegség; schwindsucht, auszehrung' (MUNK.)

< or. *чахотка* 'tüdőbaj'.

A votják szóalak létrejöttét úgy magyarázhatjuk, hogy a votjákban az eredeti orosz szóból elvonódott egy feltételezett tőalak, ugyanis *-ka* kicsinyítő képző nemcsak az oroszban, hanem a votjákban is van (JEM. 26).

42. *car* G. 'царь' (TYEPL.: Vopr. 286)

< or. *царь* 'cár'.

43. *tšarka* J. 'branntweinglas' (WICHM.); *čarka* K. ua. (MUNK.); *tarka* Szam. ua. (MUNK.: SUST. CII, 435)

< or. *чарка* 'boros pohár'

A votják szókezdő *t*-ről l. a 39. szócikk megjegyzését.

² A szójegyzékben együtt közlöm a č, č̣ és č̣²-vel kezdődő szavakat, mivel egyrészt forrásaim hangjelölése nem egységes, másrészt ezek az affrikáták nyelvjárásonként váltakoznak, a különböző változatokat azonban nem lett volna érdemes egymástól elkülöníteni.

³ Az affrikáták megfeleléseire vonatkozó megjegyzéseket általában a dolgozat második részének „Az orosz hangok votják megfelelései” című fejezete tartalmazza.

44. *carstvo* G. 'цaствие' (MUNK. 502; TYEPL.: Vopr. 287)
 < or. *цaрcтвo* 'cárság'.
45. *čas* G. K. 'óramű, óra; uhr, stunde' (MUNK.); *čas* S. ua. (TYEPL.: Vopr. 401); *tšas* Sz. 'stunde' (MUNK.: SUST. CII, 20)
 < or. *чac* 'óra (időegység)'.
46. *časše* G. 'часть acc.' (TYEPL.: Vopr. 285)
 < or. *чacтb* 'rész'.
- A votják szó -se eleme: Px.3SgAcc. A szóvégi mássalhangzó-torlódás egyszerűsödése már az északi orosz nyelvjárásokban bekövetkezhetett.
47. *čaša* G., *čaša* Sz. 'csésze; schale, napf' (MUNK.)
 < or. *чaшa* ua.
48. *čaška* Sz., *čaška* M. 'liget, sűrű erdő; hain, dicker wald' (MUNK.); *tšaška* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 273)
 < or. *чaшкa* ua.
49. *tšaž* Sz. MU. M. U. I. alább (UOTILA: 190); *čaž* Sz., *čaž* J. K. 'a szekértengely végeitől a szekérrudak végeihez vont kötelek v. szíjak; strick od. riemen, der mit dem einem ende an der vorderachse und mit dem andern an der deichsel befestiges ist' (MUNK.)
 < or. *тjaж* ua.
50. *čelovaničnik*, *celovaničnik* Sz. 'csapláros, kocsmáros; schenkwirt' (MUNK.)
 < or. *цeлoвaльнuk* ua.
51. *tšert* G., *tšerk* J. 'kirche' (WICHM.); *tšerkou* U., *tšerik* MU., *tšerk* M. Sz. ua. (UOTILA: 347); *čerk* Sz., *čerkol* K., *čerkou*, *čirkou* ua. (MUNK.)
 < or. *цepкoвb* ua.
- A hangmegfelelések magyarázataát a második rész már idézett fejezetében közlöm.
52. *čerkul* K. 'körző; zirkel' (MUNK.)
 < or. *цupкyль* ua.
53. *tšernilo* 'tinte' (WIED.)
 < or. *чepнuлo* ua.
54. *čerod* Sz., *čerot* K., *čirod* 'sor, rend; reihe' (MUNK.)
 < or. *чepѧд* ua.
55. *tšerpan* 'schöpfkelle' (WIED.)
 < or. *чepнaмb* 'schöpfen'.
- A votják főnév az orosz ige tövéből az -n votják deverbális nomen képző (Gramm. udm. 111) segítségével alakult.
56. *četverik* Sz. 'csütörtök; donnerstag' (MUNK.)
 < or. *чeмбepз* ua.
57. *tšetvert* G. 'viertel' (MUNK.: SUST. CII, 271); *tšetvert* 'ein hohlmass' (WIED.)
 < or. *чeмбepмb* 'viertel (getreidemass)'.
58. *čigan* Sz., K. 'cigány, átvitten: csaló, kópé; zigeuner, tropisch: betrüger, schelm' (MUNK.)
 < or. *чuгaн* ua.
59. *tšisto* G. 'ganz, alle' (MUNK.: SUST. CII, 98); Sz. ua. (uo. 5); *čisto*, *čistoj* M. ua. (MUNK.); *tšistoj* J. ua. (WICHM.); *čisto* T. 'очень' (TYEPL.: Vopr. 296)
 < or. *чucтbмb* 'tisztá', *чucмo* 'tisztán'.
- A jelentéskülönbség csak az első pillanatban tűnik nagynak, de ha megfontoljuk, hogy a magyar *tiszta*, *tisztán* szavaknak is van fokozó értelme

(vö. ÉSz. VI, 685–6), akkor a jelentésváltozás érthetővé válik. Szemléleti alapja az lehetett, hogy ami *tiszta*, az *teljesen* egyforma, *minden* része ugyanolyan.

60. *čistiť kar-* S. 'чистить' (TYEPL.: Vopr. 302)

< or. *чистити* 'tisztítani'.

A *kar-* ige jelentése 'tesz, csinál'. Sokszor a votják ennek segítségével veszi át az orosz igét. Ilyen esetekben csak a *kar-* igét ragozza.

61. *tšort* G. 'teufel' (WICHM.); *tšort* G. ua. (MUNK.: SUST. CII, 66); *čort* Sz. ua. (MUNK.)

< or. *чѣрт* ua.

62. *čot* Sz., *čot* 'szám, számolás; zahl, rechnung' (MUNK.)

< or. *чѣм* ua.

A *č* bizonyára az or. *s* hatására kakuminálódott.

63. *tšurka* 'klotz' (WIED.)

< or. *чурка* ua.

d

64. *da* M. 'és; und' (MUNK.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 180); Szl. ua. (TYEPL.: Vopr. 290)

< or. *да* 'ja, und, aber' (VASMER I. 325).

65. *darmojed* G. 'ingyenélő, parazita' (TYEPL.: Vopr. 285)

< or. *дармоед* ua.

66. *davaj* G. 'давай' (TYEPL.: Vopr. 284); Szl. ua. (uo. 292); *dai* MU. 'gebt' (WICHM.: SUSA. XIX, 25); *vai* (< *davai*) Sz. 'wohlan' (MUNK.: SUST. CII, 619)

< or. *давай* 'gyerünk'.

A szó az oroszban a *damь* 'adni' ige imperativusa, másodlagosan az imperativus segédszavává vált, részben ilyen szerepben vette át a votják is.

67. *dijak* 'schreiber' (WIED.); *djak* G. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 121)

< or. *дѣяк* ua.

68. *dijakon* Sz. 'diákonus' (MUNK. 208)

< or. *дѣякон* ua.

69. *díranča* Sz., *děranča* K. 'vékony deszka vagy lé; dühne bretchen od. latten' (MUNK.); *drantša* 'behobeltës Brett' (WIED.)

< or. *драница* ua.

A Sz. és K. szóban a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldódott. A második, illetve harmadik nyílt szótag magánhangzója kiesett, ezt elősegíthette az a tény is, hogy a votjákban a hangsúly a szó utolsó szótagjára esik (Gramm. udm. 47).

70. *dírob* Sz. J. 'sörét; schrot' (MUNK.); *drob* MU. 'hagel' (WICHM.: SUSA. XIX, 22)

< or. *дробь* 'sörét; pergés'.

71. *dokazal kar-* 'beweisen, zeigen, nachweisen' (WIED.)

< or. *доказати* ua.

A *kar-* ige jelentése 'tesz, csinál'.

72. *dolig* G. 'adósság, tartozás; schuld' (MUNK.); *dolg* G. ua. (TYEPL.: Vopr. 285)

< or. *долг* ua.

73. *dom* 'haus' (WIED.)

< or. *дом* ua.

74. *donošenja* 'bericht, unterlegung' (WIED.)

< or. доношение ua.

75. *drak* MU. 'freund' (WICHM.: SUSA. XIX, 53)

< or. дръз ua.

A votják szóvégi *k* az orosz kiejtést tükrözi.

76. *dubet's* G. 'klöppel am dreschflegel' (WICHM.); *dibež* Sz., *dubeč* K. ua. (MUNK.); *dibet's* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 201)

< or. дыбеч ua.

77. *dumať kar-* B. 'denken' (WICHM.: SUSA. XIX, 180)

< or. думать ua.

78. *duško* Sz. 'kissé hajlott deszka; ein wenig gebogenes brett' (MUNK.); *doska* G. 'deszka' (TYEPL.: Vopr. 287)

< or. доска ua.

79. *doxod* G. 'bevétel, jövedelem' (TYEPL.: Vopr. 283)

< or. доход ua.

Az orosz -x általános megfelelője *k*, az ettől való eltérést itt az okozhatta, hogy a szöveg, amelyben a szó előfordul oroszból való fordítás.

80. *dragom* (*mañer*) MU. 'dragon' (WICHM.: SUSA. XIX, 32)

< or. драгун 'dragonyos(katona)'.

Az or. *n* ~ votják *m* megfelelést a mondatfonetikai helyzet okozta.

81. *durmanka* 'napraforgó; sonnenblume' (MUNK.)

< or. дурман 'Datura stramonium'.

A -*ka* votják kicsinyítő képző (JEM. 107).

82. *durug* Sz., *drug* K., *zdrug* G. 'egyszerre, hirtelen; plötzlich' (MUNK.); *druk* T. ua. (TYEPL.: Vopr. 300); *zdruk* ua. (WIED.); *zdrug* ua. (MOGILIN: TYEPL. Píszm. 287)

< or. дръз ua.

A kiejtés megkönnyítésére a *v* egyes változatokban kiesett, másokban *z*-vé hasonult. A szóvégi *g* még az oroszban zöngétlenült.

83. *dvojník* 'zwilling' (WIED.)

< or. двойник ua.

84. *dvorec* G. 'palota' (TYEPL.: Vopr. 287)

< or. дворец ua.

d

85. *dadaj* J. M. Sz., *dadaĵ* U. MU., *dadaj* K. 'onkel' (WICHM.: Vok. 4); *дядяĵ* 'отец' (PALLAS:TYEPL. Píszm. 80)

< or. дядя 'bácsi, nagybácsi'.

A votják szó *j*-je kicsinyítő képző, amely főként rokonságnevekkel kapcsolatban használatos (Gramm. udm. 119).

86. *dar* K. 'gyep, száraz fű; rasen, trocken gras' (MUNK.)

< or. дѣрн ua.

87. *ďavol* Am., *javol* Sz. 'ördög; teufel' (MUNK.)

< or. дявол ua.

A Sz. szóban a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldására a *d* kiesett.

88. *derevňa* Szl. 'falu' (TYEPL.: Vopr. 290)

< or. деревня ua.

e

89. *žrumka* K. 'kis pálinkás pohár; kelines branntweinglas' (MUNK.); *žrumka*, *rumka* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 385, 427)

< or. *рюмка* ua.

A votjákban csak újabban jelent meg a szókezdő *r*, ezért néha eléje toldalék hang fejlődött (JEM. 34).

90. *eššo* G., Szl *eššg* S. 'még' (TYEPL.: Vopr. 284, 292, 303); *ešo* M., *eššo* J. 'noch' (WICHM.); *eššo* UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 220); *iššo* G. Sz. ua. (uo. 75, 80)

< or. *ещё* ua.

Az *i* kezdetű alakok az orosz köznyelvi kiejtést tükrözik.

g

91. *gajtan* K. 'zsinór, madzag' (MUNKÁCSI: NyK. XVII, 296)

< or. *зайтан* ua.

92. *gir*, *ger* K. 'súlyvas; gewichteisen' (MUNK.)

< or. *гиря* ua.

A szóvég problémájáról l. a második rész megfelelő pontját.

93. *girvonka* Sz., *girvenka* K. 'font; pfund' (MUNK.)

< or. *гирвенка* ua.

A votjákban a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldódott, az így keletkezett második nyílt szótag magánhangzója kiesett.

94. *girob* Sz. 'sír; grab' (MUNK.)

< or. *гроб* ua.

95. *golo* Sz. 'lazac, jászpony; alant' (MUNK.)

< or. *голуб* ua.

A szóvégi mássalhangzó csoport még az átadó orosz nyelvjárásban *f*-é egyszerűsödött, ennek pedig szabályos votják megfelelője a *p*.

96. *golik* G., *golik*, *gölik* J. 'nackt' (WICHM.); *golış* Sz., *golësh* K. ua. (MUNK.); *golik* T. ua. (TYEPL.: Vopr. 297)

< or. *голый* ua.

A votják szavakban az orosz melléknévi végződés az *ik*, illetve *ış* kicsinyítő képzőkkel (JEM. 107, 110) helyettesítődött.

97. *gonets* 'postknecht' (WIED.)

< or. *гонец* ua.

98. *gorbun* 'buckelig' (WIED.)

< or. *горбун* 'buckeliger mensch'.

99. *gortšitsa* 'senf' (WIED.)

< or. *горчица* ua.

100. *gortšitšnoj* 'senf-' (WIED.)

< or. *горчиный* ua.

101. *gorinča* Sz. 'kemencés szoba; stube mit einem ofen' (MUNK.)

< or. *горница* ua.

A votják szóban hangátvetés történt.

102. *gorib* G. K. '1. púp, görbe hát; buckel, höcker; 2. púpos, görbe hátú; buckelig' (MUNK.)

< or. *горб* 'púp'.

A votjákban a szónak melléknévi jelentése is van, ez azért lehetséges, mert a votjákban nincs külön formai kifejező eszköze a melléknévnek.

103. *gorlo* 'gurgel' (WIED.)

< or. *gorlo* ua.

104. *gorod* Sz. 'város; stadt' (MUNK.); J. K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 272, 283)

< or. *gorod* ua.

105. *gosudar* G. 'kaiser' (WICHM.), *dosudar* G. ua. (TYEPL.: Vopr. 285)

< or. *gocydapъ* ua.

A *d* kezdetű változatban bizonyára a szóbelseji *d* asszimiláló hatása érvényesült.

106. *gosudarstvo* G. 'állam' (TYEPL.: Vopr. 287)

< or. *gocydapcm8o* ua.

107. *goršok* Sz., *güršok* K., *geršok* M. 'fazék' (MUNK.); *göršok* G. 'Topf' (MUNK.: SUST. CII, 65); *gõršok* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 181)

< or. *goruok* ua.

108. *gotovo* G. 'kész' (TYEPL.: Vopr. 284)

< or. *gomoso* ua.

109. *grama* 'schrift' (Szocsinyényija . . . : TYEPL. Piszma; WIED.)

< or. *gramota* ua.

A szó csak egy XVIII. századbéli forrásból ismeretes, ez az alak lehet elírás vagy sajtóhiba is.

110. *gran* 'grenze' (WIED.)

< or. *granъ* ua.

111. *granitsa* B. 'grenze' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *granica* ua.

112. *groš* G. 'Groschen' (WICHM.: SUSA. XI, 137)

< or. *grou* ua.

113. *gubernia* G. 'gouvernement' (WICHM.); K. ua. (MUNK.)

< or. *губерния* ua.

Az intervokalikus *j* talán már az átadó orosz nyelvjárásban kiesett (vö. KUZN. Dial. 33).

114. *gubi* 'ajak' (WIED.)

< or. *губа* plur. nom. *губы* ua.

A votják a plur. nom. alakot vette át, mivel az oroszban a páros testrészneveket többes számban használják.

115. *gubel's* G., *gulbel's* U. 'raum zwischen ofen und wand, wo ein eingang zu den kellern unter dem fussboden ist; keller' (WICHM.); *gulbeč* K. ua. (MUNK.); *gurbel's* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 51)

< or. *губеу, голбеу* ua.

A B. szó *r* hangja a *gur* 'ofen' szón alapuló népetimológia eredménye (UOTILA: 335).

116. *gulkoj* K. 'süket; taub' (MUNK.)

< or. *глухой* ua.

117. *gurida* G. 'steinhaufen' (WICHM.)

< or. *гpyда* ua.

i, i

118. *i* G. U. 'und' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177); S. Szl. T. ua. (TYEPL.: Vopr. 302, 289, 294)

< or. *u* ua.

119. *ispolnit kar-* 'erfüllen' (WIED.)

< or. *исполнить* ua.

A *kar-* ige jelentése 'tesz, csinál'.

120. *ispovedä pirni, ispovedačk-* Sz. 'gyónni; beichten' (MUNK.)

< or. *исповедь* 'gyónás', *исповедоуаь* 'gyónni'.

Az átvétel alapja az orosz főnév lehetett. A *d* az igető hatására depalatalizálódott. A *pirni* ige jelentése 'bemenni'. A *čk-* igeképző (Gramm. udm. 245).

121. *istručen* Sz. 'zene-szerszám; musik instrument' (MUNK.)

< or. *инструмент* ua.

122. *izver* T., *zver* B. 'vad, vadállat' (TYEPL.: Vopr. 294, 288); *izver* K. 'wilde Tiere' (MUNK.: SUST. CII, 632)

< or. *зверь* ua.

A T. és K. szóban a szóeleji mássalhangzó-torlódás egy toldalék magánhangzó kifejlődésével oldódott fel.

123. *izveška, izvaska* Sz., *izveš* K. 'mész; kalk' (MUNK.)

< or. *известь* ua.

A szóvégi *st* > *s* változás valószínűleg már az átadó orosz nyelvjárásban megtörtént (KUZN. Dial. 33). A *-ka* votják kicsinyítő képző.

124. *irčag* M. 'emelő rúd' (MUNKÁCSI: NyK. XVII, 295); *ěřag* K. 'emelőfa; hebebaum' (MUNK.)

< or. *рычаг* ua.

A szókezdő *r* elé itt is másodlagos magánhangzó fejlődött (l. 89. szócikk).

125. *iskamja* Sz. 'zsámoly; schemel' (MUNK.); *iskamja* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 492)

< or. *скамья* ua.

Itt, valamint a további *i* kezdetű szavakban a szóeleji mássalhangzó-torlódás másodlagos magánhangzó kifejlődésével oldódott fel.

126. *iskat* Sz. 'a szekér négy kereke; die vier räder am wagen' (MUNK.)

< or. *скам* ua.

127. *iskatnoj urobo* Sz. 'négy kerekű szekér; vierrädiger wagen' (MUNK.)

< or. *скамыш* tengellyel és kerekkel ellátott.

128. *islavitti, islavit kar-* Sz. 'dicsőíteni, magasztalni; rühmen, preisen' (MUNK.)

< or. *славить* ua.

A *-ti* votják igeképző (Gramm. udm. 248), a *kar* ige jelentése 'tenni, csinálni'.

129. *ismola* Sz., *ěsmolo, smola* K. 'szurok; pech' (MUNK.)

< or. *смола* ua.

130. *ispička* Sz. 'gyufa; zündhölzchen' (MUNK.)

< or. *спичка* ua.

131. *isporitti-* Sz. 'vitatkozni, veszekedni; streiten, disputieren' (MUNK.)

< or. *спорить* ua.

132. *istančija* Sz. 'állomás, posta- vagy hajóállomás; station, post- od. schiffstation' (MUNK.); *stančsi* G. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 159)

< or. *станция* ua.

133. *istarčina* Sz. 'falusi bíró; dorfsrichter' (MUNK.)

< or. *старшина* ua.

134. *iškap* Sz. 'szekrény; schrank' (MUNK.)

< or. *укаф* ua.

135. *ištanī*, *ištan* Sz., *ěštan*, *ěštanī* K. 'nadrág, gatyá, női bugyogó; hose, unterhose' (MUNK.); *štan* ua. (MILLER: TYEPL.: Píszm. 45)

< or. (plur. nom.) *уманы* ua.

A szóvégen *i* nélküli változatok a kikövetkeztetett orosz sing. nom. átvételei.

136. *ištop* Sz., *ěštop*, *štop* K. 'stof/italmérték, butélia; stof (mass für getränke), bouteille'; *ištopka* Sz. 'pohárka; gläschen' (MUNK.); *ištopka* J. ua. (WICHM.)

< or. *умоф* ua.

137. *ižban* G. 'kanne mit deckel aus birkenrinde' (UOTILA, 232); *ěžban* K. ua. (MUNK.)

< or. *жбан* 'fakanna, csobolyó'.

A K. szó *η*-je UOTILA szerint népetimológia eredménye.

j

138. *jablok* 'apfel, kartoffel' (WIED.); *šin-jablok* Sz. 'szemfény, szem bogara; augapfel, augenstern' (MUNK.); *jablok* J. (MUNK.: SUST. CII, 415)

< or. *яблоко* 'apfel, kartoffel'.

A votják szó 'augapfel' jelentése hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. A *šin* szó jelentése 'szem'.

139. *jadra* Sz. K. 'ágyúgolyó; kanonenkugel' (MUNK.); *ǵadra* MU. ua. (UOTILA: 71)

< or. *ядро* ua. sing. gen. plur. nom. acc.: *ядра*.

A votják szó talán függő eset átvétele.

140. *jakor* Sz. 'vasmacska; anker' (MUNK.); *jakor* G., *lāgir* MU. ua. (UOTILA: 72)

< or. *якорь* ua.

A szókezdő *j*-nek *l* nyelvjárási változata is van, a *k* bizonyára az *l* és *r* hatására zöngésült.

141. *jamšik* G. 'kutscher' (UOTILA: 71); *jamšik* M. ua. (WICHM.); *jamčik*, *ijamčik* Sz., *damšek* K., *ijamčik* M. ua. (MUNK.)

< or. *ямуцук* ua.

A *damšek* szó MUNKÁCSINÁL valószínűleg sajtóhiba *damšek* helyett. A K. nyelvjárásban ugyanis más nyelvjárások szókezdő *j* hangjának *d* felel meg (UOTILA: 71).

142. *janaral* M. 'generális; general' (MUNK.)

< or. nyj. *енерал* ua.

143. *jarlša* 'sommerroggen' (WIED.)

< or. *ярица* ua.

144. *jarmaŋga* G. 'markt' (WICHM.: SUSA. XIX, 119); *jarminŋka* J. ua. (uo. 110)

< or. *ярманка* ua.

145. *jaššik* Sz. 'szekrény, láda; kasten, truhe' (MUNK.)

< or. *ящик* ua.

146. *javitti-* Sz. 'bejelenteni; anzeigen' (MUNK.); *javīnī* G. 'zeigen, kundgeben' (UOTILA: 261)

< or. *явить* ua.

A Sz. szónál az orosz ige infinitivusa, míg a G. szónál töve volt az átvétel alapja.

147. *jermol'* Szl. 'harmonika' (TYEPL.: Vopr. 291)

< or. nyj. ермонь ua.

148. *ješli* G. 'ha' (TYEPL.: Vopr. 283)

< or. если ua.

k

149. *-ka* G. 'doch, mal' (WICHM.)

< or. ка ua.

150. *kabak* G. 'schenke' (WICHM.); Sz. K. ua. (MUNK.)

< or. кабак ua.

151. *kak* J. 'sobald' (WICHM.)

< or. как ua.

152. *kakiraz* K. 'wohl' (MUNK.: SUST. CII, 624)

< or. как и раз ua.

153. *kakoј* G. 'milyen' (TYEPL.: Vopr. 286)

< or. какой ua.

154. *kałera* K. 'pestis, cholera; pest, cholera' (MUNK.)

< or. холера ua.

155. *kalonoј* J. 'gehärtet' (MUNK.: SUST. CII, 389)

< or. калёный 'tüzes'

156. *kamanda* 'schaar, abteilung' (WIED.)

< or. команда ua.

157. *kamzol, kanzol* K. 'bő, kaftánszerű mellény; eine kaftanartige grosse, breite weste, kamisol' (MUNK.); *kamzou* MU. ua. (JEM. 21)

< or. камзол ua.

A szóvégi *l* ~ *u* megfelelésről l. a második részt.

158. *kanal* K. 'árok, csatorna; graben, kanal' (MUNK.)

< or. канал ua.

159. *kanava* Sz., *kanaw* K. 'árok, csatorna; graben, kanal' (MUNK.)

< or. канава ua.

160. *kandeika* 'tasse' (WIED.)

< or. кандейка 'kleine kanne'

161. *kanfet* Szl. 'cukorka' (TYEPL.: Vopr. 290); *kamfet* J. K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 273, 335); MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 23)

< or. plur. nom. конфеты ua.

A votják egy kikövetkeztetett egyes számú alakot vett át. Az or. *f* szabályos megfelelője *p*, ez hasonlította az *n*-t.

162. *kapli-vu* K. 'csepp; tropfen' (MUNK.)

< or. капля ua. (kiejtése: *kapli*).

A *vu* szó jelentése 'víz'.

163. *karašin* K. 'petróleum; petroleum' (MUNK.)

< or. коросин ua.

164. *karaul* G. 'wache' (WICHM.: SUSA. XIX, 151); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 274)

< or. караул ua.

165. *karēndaš* K. 'ceruza; bleistift' (MUNK.)

- < or. карандаш ua.
 166. *karla* K. 'törpe; zwerg' (MUNK.)
 < or. карла ua.
 167. *karta* G. 'spielkarte' (WICHM.); K. ua. (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 224)
 < or. карта ua.
 168. *kartopka* G. M. Sz. 'burgonya; kartoffel' (MUNK.)
 < or. vjatkai nyj. картошка ua.
 A *v a k* hatására *f*-é zöngétlenült az oroszban, ennek szabályos megfelelője a votjákban *p*.
 169. *kartuz* K. 'könnyű, ernyős sapka; leichte mütze mit schirm' (MUNK.)
 < or. картуз ua.
 170. *kartuznoj tamak* Sz. 'paklis dohány; tabak in päckchen' (MUNK.)
 < or. картузный 'dobozos, paklis'.
 171. *kaza* K. 'kecske; ziege' (MUNK.); MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 5); T. ua. (TYEPL.: Vopr. 295)
 < or. коза ua.
 172. *kazak* Sz. M. '1. erdőkerülő; waldhüter; 2. kozák; kozake' (MUNK.); K. 'bursche' (MUNK.: SUST. CII, 324); *kazak-pi* J. 'bursche' (uo. 28)
 < or. казак 'kozák'.
 A *pi* szó jelentése 'fiú'.
 173. *kazamat* M. 'börtön; gefängniß' (MUNK.); K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 214)
 < or. казамат 'kazamata, földalatti börtön'.
 174. *kazarma* U. 'kaserne' (MUNK.: SUST. CII, 458); *iz-kazarma* J. 'steinerne Kaserne' (uo. 407); *kazěrmat* M. 'börtön' (MUNK.)
 < or. казарма 'laktanya'.
 A *M.* szó kontamináció eredménye (l. az előző szócikket).
 175. *kažnoj* G. 'jede' (MUNK.: SUST. CII, 65); J. ua. (uo. 70); *kažnoj* Sz. ua. (MUNK.)
 < or. каждый ua. (beszédben a *d* nem hangzik).
 176. *kěrakmal* K. 'keményítő, csiriz; stärke, kleister' (MUNK.)
 < or. крахмал ua.
 177. *kińiga* Sz., *kińaga* K. 'könyv; buch' (MUNK.); *knīga* G. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 146); S. ua. (TYEPL.: Vopr. 301)
 < or. книга ua.
 178. *kisal* Sz. K. 'savanyú zabpép; sauerer haferbrei' (MUNK.)
 < or. кисель ua.
 179. *kireń* Sz. 'torma; kren' (MUNK.)
 < or. хрен ua.
 Az *n* az *e* hatására palatalizálódott (vö. TYEPL. 25).
 180. *kiros* G. 'kreuz' (WICHM.); *kiros* Sz., *kiros* K. ua. (MUNK.); *kros*, *kres* ua. (WIED.); *kiros* MU. J. *kres* U. ua. (UOTILA: 315); *kiros* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 225); *kros* Birszk ua. (uo. 616)
 < or. nyj. крѣст ua.
 A szóvégi *t* lekopása már az oroszban megtörtént.
 181. *kirpič* Sz. K. 'tégla; ziegel' (MUNK.)
 < or. кирпич ua.
 182. *kirpičnoj* G. 'ziegel-' (WICHM.: SUSA. XI, 98)
 < or. кирпичный ua.

183. *kitaj* Sz., *kĕtaj* K. 'nankin szövet; nanking (eine art stoff)' (MUNK.); *kitaj* M. 'nanking' (WICHM.)

< or. *кумай* ua.

A votják egy kikövetkeztetett *-ka* képző nélküli alakot vett át. Ez a képző mind az oroszban, mind a votjákban megvan.

184. *kitajskoĭ* B. 'chinesisch' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *кумайский* ua.

185. *kinaĝ* Sz. *kinaĝ* 'fejedelem; fürst' (MUNK.)

< or. *князь* ua.

A Sz. nyelvjárásban a *ž* szórványosan affrikálódik (vö. UOTILA: 186; LYTKIN: Vok. 14).

186. *kirabla* Sz., *korabla* K., *korab* J. 'hajó; schiff' (MUNK.); *korabla* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 171)

< or. *корабль* ua.

A szóvégi mássalhangzó-csoport másodlagos magánhangzó kifejlődésével, illetve második tagjának lekopásával oldódott fel.

187. *kirašin* Sz., *krašin* K. 'kikeresztelkedett; getaufter' (MUNK.); *kirašin* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 64); *krašin* MU. 'neuchristin' (WICHM.: SUSA. XIX, 20)

< or. *крещенин* plur. acc. gen. *крещен* ua.

Az átvétel sajátosságairól l. a 28. szócikk megjegyzését.

188. *kirendel* Sz., *kilendĭr* U. 'apróperec; kringel' (MUNK.)

< or. *крендель* ua.

Az U. szóban metatézis történt.

189. *kireškitti-* Sz. 'keresztelni; taufen' (MUNK.); *krestit kar-* (WIED.)

< or. *крестить* ua.

190. *klima* 'stempel' (WIED.)

< or. *клеймо* ua.

191. *kobla* G. 'stute' (WICHM.); Sz. M. K. ua. (MUNK.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *кобыла* ua.

A második nyílt szótag magánhangzója kiesett.

192. *kolač* G. 'kalács' (JEM. 21); *kolač* Sz., *kalač* K. 'kalács; kuchen' (MUNK.)

< or. *калач, колач* ua.

193. *kološa, kološva* Sz. 'kalocsni, felső cipő vagy csizma; überschuhe od. stiefel' (MUNK.)

< or. *колоша* ua.

194. *kolosa* G. 'rad' (WICHM.); M., *koloso* Sz. ua. (MUNK.); *vu-koloso* J. 'das Mühlrad' (MUNK.: SUST. CII, 200)

< or. *колесо* plur. nom. *колѣца* ua.

A G. és M. szó az orosz plur. nom. átvétele. A párosával használt tárgyak nevét az oroszban általában többes számban használják.

195. *kolodeč* Sz. 'kút; brunnen' (MUNK.); *kolttša* G. ua.; *goyobetš* MU., *koyodetš* J. ua. (WICHM.: Vok. 8)

< or. *колодец* sing. gen. *колодца* ua.

A G. szó függő eset átvétele. Az *l ~ y* megfelelésről l. a hangmegfelelésekről szóló részt.

196. *kolodnik* 'gefangener' (WIED.)

< or. *колодник* ua.

197. *komak* G. M. U. 'ratte' (WICHM.: Vok. 7)
 < or. *хомяк* ua.
198. *konnoĭ* Sz. 'beritten' (MUNK.: SUST. CII, 59)
 < or. *конный* ua.
199. *kopal-* G., Sz. 'földet ásni; graben' (MUNK.)
 < or. *копать* ua.
- Az *-l-* votják igeképző (JEM. 65).
200. *korčonoj čerig* Szl. 'füstölt hal' (TYEPL.: Vopr. 292)
 < or. *копченый* 'füstölt'.
 A *čerig* szó jelentése 'hal'.
201. *kopej-čaj* K. 'kávé' (MUNK.)
 < or. *кофеѣ* ua.
- A votjában a szó csak a 'tea' szóval alkotott összetételben van meg.
202. *kopeika* G. MU. 'kopeke' (WICHM.: SUSA. XI, 137, 174); J. ua.
 (MUNK. SUST. CII, 226)
 < or. *копейка* ua.
203. *koper* 'fenschel' (WIED.)
 < or. *копер* ua.
204. *kopyta* 'pata' (WIED.)
 < or. *копыто* ua.
205. *korja, kopjo* 'kopja' (WIED.)
 < or. *копѣ* plur. nom. *копья* ua.
- A *korja* alak többes számi átvétel lehet.
206. *korob* Sz., K. 'szekérkas, kosár, kenyérkosár; wagenkorb, brodkorb'
 (MUNK.); *nör-korop* J. 'wagenkorb' (WICHM.)
 < or. *короб* ua.
207. *korol'* Sz. 'könig' (MUNK.: SUST. CII, 259)
 < or. *король* ua.
208. *koršun* Szl. 'kánya' (TYEPL.: Vopr. 291)
 < or. *коршун* ua.
209. *kosoj* K. 'kancsal; schielend' (MUNK.)
 < or. *косой* ua.
210. *košak* G. 'fenster' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 161);
 Sz. K. M. ua. (MUNK.)
 < or. *косяк* 'ablakkeret'
211. *koť* G. J. MU. 'wenn auch, wenn gleich' (WICHM.); Sz. K. ua.
 (MUNK.)
 < or. *хоть* ua.
212. *kovyr* 'teppich' (WIED.)
 < or. *ковѣр* ua.
213. *koznok* Sz. 'a babky-játéknál használt birkatérdesontok; knöchel
 zum babkyspiele' (MUNK.)
 < or. *козлок* ua.
214. *kravat* G. 'bett' (WICHM.)
 < or. *кровать* ua.
215. *krasnoĭ* J. 'rot' (MUNK.: SUST. CII, 492)
 < or. *красный* ua.
216. *krepoš* Sz. 'vár, erőd' (MUNK.); *krepoš* B. ua. (WICHM.: SUSA.
 XIX, 177); *kirepiš* U. ua. (MUNK.: SUST. CII, 699)
 < or. *крепость* ua.

A szóvégi *t* már az oroszban lekopott.

217. *krestian* G. 'bauer' (WICHM.: SUSA. XI, 100); *krestanin* Szl. ua. (TYEPL.: Vopr. 292)

< or. *крестьянин* plur. acc. gen. *крестьян* ua.

218. *kub* 'becher' (WIED.)

< or. *куб* ua.

219. *kušer* Szam. 'Kutscher' (MUNK.: SUST. CII, 168); *košir* UB. ua. (uo. 231).

< or. *кучер* ua.

220. *kudra* 'locke' (WIED.)

< or. *кудря* ua.

221. *kudravoj* K. 'fürtös, göndör' (MUNKÁCSI: NyK. XVII, 296)

< or. *кудрявый* ua.

222. *kulič* Sz. 'lakatkulcs; schlossschlüssel'; *kuličan* Sz., *kuľčan* K., *kuľčan* U. 'ajtóakasztó horog; haken an der Türe' (MUNK.); *kulič* J. 'Schlüssel' (MUNK.: SUST. CII, 243)

< or. *ключ* 'kules'.

Az *-an* votják névszóképző (Gramm. udm. 111).

223. *kuľo* Sz., K. 'karika, vas- v. rézgyűrű; ring' (MUNK.); *kuľšo* J. ua. (WICHM.)

< or. *кольцо* ua.

224. *kumoj* Sz., *kumi* M. 'koma; gevatter' (MUNK.); *kum.* ua. (WIED.)

< or. *кум* ua.

A Sz. és M. szó végén az *i* és *ı* kicsinyítő képzőt (l. JEM. 108) feltételezhetjük.

225. *kupańča* Sz. 'szironták, boglárvirág; scharfer hahnenfuss' (MUNK.)

< or. *купальница* ua.

A szó alakja a votjában haplológia útján megrövidült.

226. *kupeč* Sz., *kupes* K. 'kereskedő; kaufman' (MUNK.); *kupeš* UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 229); *kupeš* MU., *kupeťš* J. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 32, 88)

< or. *купец* ua.

227. *kurik* 'haken' (WIED.)

< or. *крюк* ua.

A szóban metatézis történt.

228. *kurok* Sz. 'puskakakas; flintenhahn' (MUNK.)

< or. *курок* ua.

229. *kuropat* J. 'hófajd; schneehuhn' (MUNK.); *kuropat* ua. (MOGILIN: TYEPL.: Pisz. 258)

< or. *куропатка* ua.

A votják egy kikövetkeztetett képzőtlen alakot vett át.

230. *kuso* G., MU. 'sense' (WICHM.); Sz., K. ua. (MUNK.); Szam. ua. (MUNK.: SUST. CII, 432); *kuso* S. ua. (TYEPL.: Vopr. 303) *kuso* ua. (Szoci-snyenyija.: TYEPL.: Pisz. 155; MOGILIN: uo. 258)

< or. *коца* ua.

A szó magánhangzóinak megfelelésével a második részben részletesen foglalkozom.

231. *kušin* G., *kuvšin* K. 'széles nyílású fedetlen cserépkorsó; irdener, bauchiger krüge ohne deckel mit weiter öffnung' (MUNK.)

< or. *кувшин* ua.

232. *kvasti* 'alaun' (WIED.)

< or. квасцы (plur. nom.) ua.

233. *kvašna* J. 'Mulde' (MUNK.: SUST. CII, 489)

< or. квашня ua.

234. *kvoryi* 'krank' (WIED.)

< or. хворый ua.

l

235. *labas* J. 'Geitreidespeicher' (MUNK.: SUST. CII, 240); *lapas* Sz. ua. (uo. 565); *labas* K. ua. (MUNK.)

< or. лабас ua.

236. *lad* 'ordnung, gehörigkeit' (WIED.)

< or. лад 'harmónia, összhang'.

237. *ladno* G. 'rendben van' (TYEPL.: Vopr. 284)

< or. ладно ua.

238. *ladan* G., *ladon* K. Sz. 'weihrauch' (WICHM.: Vok. 2)

< or. ладон ua.

239. *lakan* K., *lokan* Sz. 'nagy mosódézsza; waschfass' (MUNK.); *lakan* MU. ua. (JEMELJANOV: 21)

< or. лохань ua.

240. *lakaj* Sz. 'Koch' (MUNK.: SUST. CII, 650)

< or. лакей 'lakáj, inas'.

241. *lampä* J. 'lampe' (WICHM.: SUSA. XIX, 441); *lampë* K., *lampo* U. ua. (MUNK.)

< or. лампа ua.

242. *lapa* Sz. 'állatoknak talpa; pfote, tatze' (MUNK.)

< or. лапа ua.

243. *lapša* M. 'pritsche' (WICHM.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 240); *lapša* K. ua. (MUNK.)

< or. лапша ua.

A második nyílt szótag magánhangzója kiesett, a *v* következő *č* hatására *f*-é zöngétlenült, s ennek szabályos votják megfelelője *p*.

244. *lapka* Sz., J. 'bolt; kaufladen' (MUNK.); *lafka* Szl. ua. (TYEPL.: Vopr. 292)

< or. лавка ua.

A *v* ~ *p* megfelelésről l. az előző szócikket.

245. *lapuška* K. 'bojtorján bokor; klettenstrauch' (MUNK.)

< or. лапушка 'Potentilla anserina'.

246. *lemta* Sz., J. 'szalag; band, binde' (MUNK.)

< or. лента ua.

A cser. *lemda* ua. alapján feltételezhetjük, hogy már az oroszban megtörtént az *n* > *m* változás.

247. *lešak* Sz. 'erdei manó; waldteufel' (MUNK.)

< or. лешак ua.

248. *libo* Sz. 'vagy, akár; oder, entweder . . . oder' (MUNK.); *libo* G. ua. (TYEPL.: Vopr. 286)

< or. либо ua.

249. *lis* Sz. 'ív, árkus; bogen(papier)' (MUNK.); *lis.lis-kort* J. 'pléh, bádóg; blech, eisenplatten' (MUNK.)

< or. *луст* 'lap, papírlap, lemez'.

A *kort* szó jelentése 'vas'. A szóvégi *t* még az oroszban lekopott.

250. *-li* K. '-e (kérdőszócska)' (MUNKÁCSI: NyK. XVII, 277)

< or. *ли* ua.

251. *lodyga* 'knöchel' (WIED.)

< or. *лодыга* ua.

252. *lopata* G. 'schaufel' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 118)

< or. *лопата* ua.

253. *lošak* Sz. 'szamár; esel' (MUNK.)

< or. *лошак* 'öszvér'

254. *lotka* J. 'kahn' (WICHM.: SUSA. XIX, 37); Szl. ua. (TYEPL.: Vopr.

292); *lodka*, *lotka* 'boot' (WIED.)

< or. *лодка* ua.

255. *loza* 'rute, ranke, zweig' (WIED.)

< or. *лоза* 'vessző'.

256. *lučče* Sz. 'inkább; eher' (MUNK.); G. T. ua. (TYEPL.: Vopr. 283, 296)

< or. *лучше* ua.

A szóban progresszív asszimiláció történt (vö. Gramm. udm. 36).

257. *lug* 'wiese' (WIED.)

< or. *луг* ua.

l

258. *lamka* Sz. 'vontató kötél; zugseil' (MUNK.); G. ua. (WICHM.: Vok. 2)

< or. *лямка* ua.

259. *lebastr* S. 'alabástrom' (TYEPL.: Vopr. 303)

< or. *алебастр* ua.

260. *lekar* Sz., *lekér* K. 'orvos; arzt' (MUNK.); *lekar*, *lekyr* ua. (WIED.)

< or. *лекаръ* ua.

261. *lemon* K. 'citrom; citrone' (MUNK.)

< or. *лимон* ua.

262. *liš* 'csak' (MOGILIN: TYEPL.: Pisz. 266)

< or. *лишь* ua.

263. *lon* Sz., K. 'len; flachs' (MUNK.)

< or. *лѣн* ua.

264. *loš* Sz. 'durda-hal; brachsen, brassen (ein fisch)' (MUNK.)

< or. *лѣц* 'Abramis brama'.

m

265. *mak* G., MU. 'mohn' (WICHM.); Sz., J., K. ua. (MUNK.)

< or. *мак* ua.

266. *makina*, *makna* Sz., K. '1. polyva, ocsú; spreu, spelze; 2. kicsévelt kalászfaj; ausgedroschene ähre' (MUNK.); *makna* G. 'spreu' (WICHM.: Vok. 2)

< or. *мякина* 'törek, polyva'.

267. *maladuška* G. 'junge frau' (WICHM.: SUSA. XI, 89)

< or. *молодушка* ua.

268. *manak* Sz. 'szerzetes; mönch' (MUNK.)

< or. *монах* ua.

269. *manastir* Sz. 'kolostor; klastrom' (MUNK.)

< or. монастырь ua.

270. *mañer* K. 'alkotás, alak, minőség, mód; gestalt, form, manier, art u. weise' (MUNK.)

< or. манер ua.

271. *mañet* G., J. 'rubel' (WICHM.); Sz., K. ua. (MUNK.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 180); *mañet* M. ua. (uo. 114)

< or. монета plur. gen. монет 'pénzérme'.

A votjákba a szó plur. gen. alakja került. Ennek oka, hogy a szó előtt az oroszban gyakran állhatott számnév, amely az oroszban plur. gen.-val áll, s így ez volt a szó legelterjedtebb alakja.

272. *maral-* Sz. 'csúnya dolgot elkövetni, közöszlenni; eine schändliche sache ausüben, geschlechtlich verkehren' (MUNK.)

< or. маpамъ 'bepiszkit'.

A jelentésváltozás oka eufemizmus lehet. Az -l- votják gyakorító képző (JEM. 65).

273. *maslenča, veī maslenča* 'farsanghete; faschingwoche' (MUNK.)

< or. масленица ua.

A votjákban a szó második nyílt szótagi magánhangzója kiesett.

274. *maštor* Sz. 'mester; meister' (MUNK.); *maštor* G. ua. (TYEPL.: Vopr. 287)

< or. мастер ua.

275. *maš, mašt* 'Mast' (WIED.)

< or. мачта ua.

A *č ~ š* megfelelésre magyarázatul szolgálhat a *čt* hangkapcsolat gyakori *št* ejtése az oroszban (pl. *čmo* ejtsd: *što*), a szóvégi magánhangzó hiányáról l. a második rész megfelelő pontját.

276. *mašina* K. 'Gusseisen' (MUNK.: SUST. CII, 342); *mašina* K. 'gép;maschine' (MUNK.); *mašina* Szl. ua. (TYEPL.: Vopr. 290)

< or. машина ua.

277. *matuška* B. 'mutter' (WICHM.: SUSA. XIX, 182); G. ua (uo. SUSA. XI, 163)

< or. матушка ua.

278. *mešs* 'ball' (WIED.); *meč* 'golyó, gömb' (PALLAS:TYEPL. Pisz. 89)

< or. мяч 'labda'.

Az *a* már az átadó orosz nyelvjárásban *e*-vé vált.

279. *mesta* G. 'platz, feld' (WICHM.); *mesta* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177); *mesta* Szl., T. ua. (TYEPL.: Vopr. 291, 294)

< or. место ua.

280. *mešok* G., M. 'sack' (WICHM.); *mešog* UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 231); *mešok* T., Szl. ua. (TYEPL.: Vopr. 297, 289; Szocsinyenyija TYEPL. Pisz. 156).

< or. мешок ua.

281. *meža* G. 'ackerrain' (WICHM.); *meža* Sz., *meža* K. ua. (MUNK.); S. ua. (TYEPL.: Vopr. 303)

< or. межа ua.

A *ž* a Sz. szóban affrikálódott. Lehetséges, hogy ebbe a nyelvjárásba a tatáron keresztül került a szó (vö. tat. *miža* 'grenze'; UOTILA: 239).

282. *mižata* Sz. 'fodorménta; krauseminze' (MUNK.)

< or. мятта ua.

283. *miłoi* MU. 'gnädig' (WICHM.: SUSA. XI, 57)

< or. *милый* ua.

284. *miłoś* K. 'kegyelem, malaszt' (MUNKÁCSI: NyK. XVII, 302)

< or. *милость* ua.

A szóvégi *ť* már az oroszban lekopott.

285. *minut* Sz., K. 'perc; minute' (MUNK.); MU. ua. (WICHM.: SUSA.

XI 177)

< or. *минута* ua.

286. *miritti-* Sz. 'engesztelni; aussöhnen' (MUNK.)

< or. *мирить* ua.

A *-ti-* votják igeképző (Gramm. udm. 248, JEM. 68).

287. *moľitva* G. 'gebet' (WICHM.: SUSA. XIX, 139)

< or. *молитва* ua.

288. *molot* G. 'kalapács' (TYEPL.: Vopr. 283)

< or. *молот* ua.

289. *mor* 'pest, seuche' (WIED.)

< or. *мор* ua.

290. *mora* G., MU. 'meer' (WICHM.: SUSA. XI, 104, 172); Sz. ua.

(MUNK.)

< or. *море* sing. gen., plur. nom. acc. *моря* ua.

A votják szó talán függő eset átvétele.

291. *mudron* 'klug' (WIED.)

< or. *мудрѣн* 'böcs'.

292. *mušik* G. 'ehemann' (WICHM.); *mužik* G. 'orosz paraszt, muzsik'

(TYEPL.: Vopr. 283)

< or. *мужик* ua.

n

293. *naťsalńik* B. 'chef' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *пачальник* ua.

294. *naľim* Sz. 'menyhal; quappe' (MUNK.)

< or. *налим* ua.

295. *nasratel* K. 'felügyelő' (JEM. 46)

< or. *надзира́тель* ua.

Egyes votják nyelvjárásokban néha *dž* > *s* fejlődés mutatkozik, ennek példája a fenti szó is (vö. JEM. 46).

296. *navor* MU. 'felvétel' (JEM. 42)

< or. *набор* ua.

A votják nyelvjárásokban néha *b* > *v* váltakozás van (JEM. 42).

297. *nařošnoj* J., MU. 'absichtlich' (WICHM.: SUSA. XI, 81, 46)

< or. *нарочно* ua.

Az orosz *ěn* hangkapcsolatnak van *šn* ejtése is (pl. *конечно*, ejtsd: *kańešna*).

298. *nerad:nerad ľui-* M. 'bosszankodni' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 437)

< or. *не рад* 'nem boldog, nem örül'.

A *ľui-* ige jelentése 'lenni, válni'.

299. *nevod* 'netz' (WIED.)

< or. *невод* ua.

300. *neželi* 'als' (WIED.)

< or. *нежели* ua.

301. *nirnut kar-* Szl. 'elmerül' (TYEPL.: Vopr. 292)
 < or. *нырнуть* ua.
 302. *no* G., M., J., MU., U. 'und, aber, auch, obgleich' (WICHM.); B., S., Szl., T. ua. (TYEPL.: Vopr. 288, 301, 289, 294; Szocsinyenyija TYEPL.: Pisz. 218; MOGILIN: uo. 264)
 < or. *но* 'de, azonban'.
 303. *nu* M., J. 'nun' (WICHM.)
 < or. *ну* ua.
 304. *nužna* K. 'szükség' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 437)
 < or. *нужда* ua.
 Az orosz nyelvjárásokban a *žd ~ žn* változás közönséges.

ñ

305. *ñemič* Sz., *ñemis* K. 'német; deutscher' (MUNK.); *ñemis* MU. *ñemič's* G. ua. (UOTILA: 154)
 < or. *немец* ua.
 306. *ñemoi* G. 'stumm' (WICHM.: Vok. 24); *nemoi* ua. (WIED.)
 < or. *немоi* ua.
 307. *ñep* Sz.: *ñep-vej* 'finom faolaj, táblaolaj; feines baumöl, tafelöl' (MUNK.)
 < or. *нефть* 'olaj'.
 A *vej* szó jelentése 'vaj, zsír, olaj'. A szóvégi mássalhangzó-torlódás a *t* kiesésével egyszerűsödött.
 308. *ñepremennoj kalik* 'jobbágynép; leibeigene' (MUNK.)
 < or. *непременный* 'szükséges, kötelező'.
 A *kalik* szó jelentése 'nép'. A melléknév jelentésváltozása érthető: olyan nép, melynek kötelező szolgáltatásokat kell teljesíteni.

o

309. *obedal-* 'ebédelni; zu mittag essen'; *obed-dir* 'ebéd ideje; mittagszeit' (MUNK.); *obed-dir* ua. (Szocsinyenyija . . . : TYEPL. Iszt. 156); *obedan?* G. 'zu mittag essen' (WICHM. SUSA. XI, 101)
 < or. *обед* 'ebéd'.
 Az *-al-* votják gyakorító igeképző (JEM. 66), a *dir* szó jelentése 'idő'.
 310. *obiñ* G. 'darrhaus' (WICHM.); K. ua. (MUNK.); MU. ua. (UOTILA, 259); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 202)
 < or. *обух* ua.
 A votjában szórványosan *v > b* fejlődés mutatkozik, mint ebben a szóban is (l. UOTILA, 259).
 311. *obytsa, obytsai* 'sitte, gewohnheit' (WIED.)
 < or. *обычай* ua.
 A szó első változata is az átvett orosz alakot tükrözi. Az északi orosz nyelvjárásokban ugyanis a magánhangzó után álló *j* gyakran kiesik (KUZN.: Dial. 66–67).
 312. *obid* G., Sz. 'sérelem, sértés; beleidigung, unsecht' (MUNK.); *obida* MU. 'waldgeist' (WICHM.); *obida* 'boszorkány neve' (MUNKÁCSI, NyK. XVII, 295)

< or. *obuda* 'sértés, megbántás'.

A szó két utolsó változatának jelentése valószínűleg a *t a b u* jelenségét tükrözi. A szóvégi magánhangzóról l. a második részben.

313. *obros* Sz. 'Heiligenbild' (MUNK.: SUST. CII, 2); J. MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 32, 28)

< or. *образ* ua.

314. *očag* M. 'herd' (WICHM.: Vok. 31)

< or. *очаг* ua.

315. *odnako* 'aber' (WIED.): T. ua. (Vopr. 297); J. 'es war' (MUNK.: SUST. CII, 384)

< or. *однако* ua.

316. *odol-* 'meggyőzni, legyőzni; besiegen, überwältigen' (MUNK.)

< or. *одолеть* ua.

317. *odejal* K. 'ágytakaró; bettdecke' (MUNK.)

< or. *одеяло* 'takaró'.

A végmagánhangzóról l. a második részben.

318. *oftornik* Sz. 'kedd; dienstag' (MUNK.)

< or. *вторник* ua.

A torlódás egy magánhangzó (*o*) kifejlődésével oldódott fel, a *v > f*-vé zöngétlenült a *t* hatására.

319. *ogireč, ogreč* Sz. 'ugorka; gurke' (MUNK.)

< or. *огурец* ua.

A szó második változatában a második nyílt szótag magánhangzója kiesett.

320. *okoňča* Sz. 'ablakráma; fensterrahmen' (MUNK.)

< or. *оконница* ua.

321. *okotník* T. 'vadász' (Vopr. 294)

< or. *охотник* ua.

322. *okruha* Sz. 'kerület, környék, vidék; berink, kreis, umgegend' (MUNK.)

< or. *окружа* ua.

323. *olip* Sz. 'fénymáz, firnász, kence; malerfirniß' (MUNK.)

< or. *олифа* ua.

A végmagánhangzóról l. a második részben.

324. *opel* T. 'ismét' (Vopr. 294)

< or. *опять* ua.

Az *a* már az átadó orosz nyelvjárásban *e*-vél vált.

325. *opoňka: opoňka-gibě* K. 'a levágott fatörzsön növő ízletes gombafaj; art essbarer pilze, die auf abgehanenen baumstämmen wachsen' (MUNK.)

< or. *опёнок* sing. gen. *опёнка* ua.

A *gibě* szó jelentése 'gomba'. Az átvétel alapjául az orosz szó sing. gen.-a szolgálhatott.

326. *oprava* B. 'Beschlag' (WICHM.: SUSA. XIX, 165)

< or. *оправа* 'keret'.

327. *orlanka* 'sas-krajcár játék; adler- oder schrift-spiel' (MUNK.)

< or. *орлянка* ua.

328. *ošotr* 'stör' (WIED.)

< or. *оцѣп* ua.

329. *ottšot* 'rechnung, rechenschaft' (WIED.)

< or. *отчѣм* ua.

330. *otkazti-* Sz. 'megsemmisít, tönkretesz, elpusztít; vernichten, zu grunde richten' (MUNK.)

< or. *отказать* 'elutasít, elromlik'.

A *-ti-* votják igeképző (JEM. 68; Gramm. udm. 248).

331. *otno* J. 'jedoch' (MUNK.: SUST. CII, 579).

< or. *одно* ua.

332. *otradni* B. 'detachment' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *отрядный* ua.

333. *otvečat karni* Sz. 'felelni; antworten' (MUNK.)

< or. *отвечать* ua.

A *karni* ige jelentése 'tenni, csinálni'.

334. *otvet* K. 'felelet' (MUNK.); *odvet* MU. 'antwort' (WICHM.: SUSA.

XI, 10)

< or. *ответ* ua.

A MU. nyelvjárásban a *t* szórványosan *d* (*d'*)-vé fejlődik (JEM. 40).

p

335. *palaš* 'degen, schwert' (WIED.); UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 219)

< or. *палаш* ua.

336. *palatka* 'zelt' (WIED.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *палатка* ua.

337. *palat* G. 'bettregal' (WICHM.); Sz. 'ágypolc, függő ágy; bettregal, hängébett' (MUNK.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 51)

< or. *полата* ua.

A szó az oroszban csak többes számban használatos, a votják feltehetőleg egy kikövetkeztetett egyes számú alakot vett át.

338. *palči*: *palči-ukšo* K. 'hamis, érvénytelen pénz; falsches ungangbares geld' (MUNK.)

< or. *фальшивый* praedicativ alak: *фальшиво* ua.

Az átvétel alapja az orosz melléknév praedicativ alakja volt. A szóvégre került *-v* a votjákban lekopott (JEM. 56). Az *š* > *č* fejlődés szórványos affrikáció (vö. JEM. 44).

339. *par* Sz., K. 'pár; paar' (MUNK.); U. ua. (WICHM.); MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 182)

< or. *пара* ua.

A végmagánhangzó problémájáról l. a második részben.

340. *parakod* Sz. 'gőzhajó' (MUNK.)

< or. *паракод* ua.

341. *paričk-* Sz., *parišk-* K. 'csomóba kötött leveles nyírfavesszőkkel csapkodni magát a gőzfürdőben; sich mit einem birkenbesen schlagen od. reiben im dampfbade'; *paritti*: Sz. ua. (MUNK.)

< or. *парумь* ua.

Az *-šk-* (*-čk-*), valamint a *-ti-* votják igeképzők (JEM. 65, 68; Gramm. udm. 248).

342. *part-*, *pert-* Sz. 'ugaron hagy; brach liegen lassen (das ackerfeld)' (MUNK.)

< or. *парумь* ua.

A *-t-* votják igeképző (JEM. 68; Gramm. udm. 248).

343. *parus* 'segel' (WIED.)

< or. *пaпыc* ua.

344. *pastuk* Sz., K. 'pásztor, nyájőr; hirt' (MUNK.)

< or. *пacmыx* ua.

345. *pašpurt* K. 'útlevél, passzus; passport' (MUNK.); MU. 'reisepass' (WICHM.: SUSA. XIX, 61).

< or. nyj. *maunopm* (VASMER; III, 321) ua.

Lehetséges, hogy a második szótagi *o* > *u* változást a *purt* 'kés' (MUNK. 602) szó népetimológiás hatása okozta.

346. *paŕer* K. 'szállás, kvártély; quartier, wohnung' (MUNK.)

< or. *фaтepa* ua.

A szóvégi magánhangzóról l. a második részben.

347. *pavin* 'pfau' (WIED.)

< or. *пaвлин* ua.

348. *paz* Sz. 'rovátka, rovás; fuge, falz, einschnitt' (MUNK.)

< or. *пaз* ua.

349. *pečat*, *pečät* Sz., K. 'pecsétnyomó; siegel, petschaft' (MUNK.); *peřšat* J., U. ua. (MUNK.: SUST. CII, 699)

< or. *пeчaть* ua.

350. *pečurka* K. 'bleude, niche in der ofenwand' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 438)

< or. *пeчypкa* ua.

351. *pestro* 'bunt' (WIED.)

< or. *пeстрый* praedicativ alak: *пecтpo* ua.

352. *pešter* G. 'ranzen' (WICHM.); Sz., K. 'nyírfakéregből font kosárka; körbchen aus birken rinde' (MUNK.); MU., J., M. 'ranzen aus lindenbast' (UOTILA, 315)

< or. *пecтep* 'kosár, batyu'.

353. *perřšatka* 'bandschuh' (WIED.); *perřatka* U. 'Handschuhe' (MUNK.: SUST. CII, 472).

< or. *пepцaткa* ua.

354. *perřal* Sz. 'tábori sebész, seborvos; feldscherer' (MUNK.)

< or. *фepцaл* 'orvos, felcser'.

355. *pervoj* Sz. 'első; erste' (MUNK.); *pervoј* J. ua. (WICHM.)

< or. *пepвoй* ua.

356. *pätinča*, *pätñiča* Sz. 'péntek; freitag' (MUNK.)

< or. *пaтнuчa* ua.

Az első szótagi *a* > *e* változás már az átadó orosz nyelvjárásban lejátszódt.

357. *përijom* K., *pirjom* Sz.: *p-korka* 'sorozóház; rekrutirungshaus' (MUNK.); *priřomťřik* MU. 'werber' (WICHM. SUSA. XI, 47)

< or. *пpиeм* 'felvétel'.

A *-korka* szó jelentése 'ház'. A szóeleji mássalhangzó-torlódás másodlagos magánhangzó kifejlődésével feloldódott, majd a Sz. szóban a második nyílt szótag magánhangzója kiesett. A *řřik* votják névszóképző (Gramm. Udm. 118).

358. *pëřas* G. 'gürtel' (WICHM.)

< or. *пoяc* ua.

359. *pëřš K.*, *piliš* Sz. 'kenderbársony; plüsch' (MUNK.); *piliř* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 687)

< or. *плuc* ua.

Az *s* ~ *š* nyelvjárási váltakozásra l. JEM. 48.

360. *piles* Sz. 'kahlköpf' (MUNK.); *pleš* K. ua. (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 439); MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 17)

< or. *плешь* 'kopasz fej, kopaszság'.

A szó a votjákban melléknévi jelentést kapott. Ezt az tette lehetővé, hogy a melléknévnek a votjákban külön formai kifejezőeszköze nincs.

361. *pila* 'säge' (WIED.)

< or. *пила* ua.

362. *piľiti* Sz. 'fűrészelni; sägen' (MUNK.)

< or. *пили́ть* ua.

A -*ti*- votják igeképző (JEM. 68; Gramm. udm. 248).

363. *pirdan* Sz. 'hozomány, nászajándék; mitgift' (MUNK.); *pirdan* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 63); *pridan* K. ua. (uo. 17); *pîrdan̄ka* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 182); *pridanka* ua. (WIED.)

< or. *приданка* ua.

Az Sz., J., K. nyelvjárás egy kikövetkeztetett képzőtlen alakot vett át. A torlódás feloldására több alakban metatézis történt.

364. *pirog* Sz., M. *pe'rog* K. 'pástétom, töltött rétes; pastete' (MUNK.); *pirog* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 17)

< or. *пирог* 'töltött sütemény'.

365. *piroški* G. 'sütemény' (TYEPL.: Vopr. 282)

< or. *пирожок* plur. nom. *пирожки* ua.

A votják az orosz többes számot vette át, mivel a szót az orosz köznyelvben rendszerint ebben az alakban használják.

366. *pišal* G., *pišāu* MU. 'flinte' (WICHM.); *pičal* Sz., *pičal* M., *pěčal*, *pěšal* K. ua. (MUNK.); *pišal* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 70); *pěčal* ua. (Szocsi-nyenyija ... : TYEPL.: Píszm. 173); *piččal* T. ua. (TYEPL.: Píszm. 173)

< or. *пищаль* ua.

A szóvégi *l* ~ MU. *u* megfelelésre l. UOTILA: 195.

367. *piľag* Sz. 'zászló; flagge' (MUNK.)

< or. *флаг* ua.

368. *piramsus* Sz., M. 'francia; französischer' (MUNK.); *pransuz* J. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 73)

< or. *француз* ua.

A *c* ~ *s* megfelelésre l. JEM. 45.

369. *pirānik*, *piřenik* Sz., M. 'mézeskalács; pfefferkuchen' (MUNK.); *prānik* J., UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 273, 244); *pirānik* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 23)

< or. *пряник* ua.

Az első szótág magánhangzója már az átadó orosz nyelvjárásban *e*-vé változott.

370. *piričaga* Sz., *piřsaga* G. 'eskü; schwur' (MUNK.)

< or. *присяга* ua.

Az *š* ~ *č* nyelvjárási váltakozásra l. JEM. 45.

371. *pirolka* Sz. 'keresztutca; quergasse' (MUNK.)

< or. *перулок* sing. gen. *перулка* ua.

Az átvétel alapja az orosz szó sing. gen.-a lehetett. A második nyílt szótág magánhangzója kiesett. Az *u* ~ *o* nyelvjárási váltakozás a votjákban ismeretes (TYEPL. 30), az első szótagi, az oroszban is redukált *e* a veláris környezet hatására asszimilálódott.

372. *pirolok* Sz., *prorok* K. 'proféta; prophet' (MUNK.)

< or. *пророк* ua.

Az *r > l* változás oka elhasonulás lehetett.

373. *pirostoĭ* Sz., M. 'egyszerű, közönséges' (MUNK.); *prostoĭ* 'einfach, gemein' (WIED.); G. ua. (TYEPL.: Vopr. 287)

< or. *простой* ua.

374. *plaťa* G. 'kleidung' (WICHM.)

< or. *пламбе* sing. gen., plur. nom.-acc. *платьа* ua.

A votják szó valószínűleg függő eset átvétele.

375. *plotnik* 'zimmermann' (WIED.)

< or. *плотник* ua.

376. *poštovoĭ (gumaga)* G. 'briefpapier' (WICHM.: SUSA. XI, 92)

< or. *почтовый* ua.

377. *podjač* Sz., *podjaš* M., *pěďaš*, *pěžaš* K. 'falusi jegyző; dorfnotär' (MUNK.); *podďžats* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 28)

< or. *подьячий* ua.

Az affrikáció és dezaffrikáció problémáiról l. részletesen a második részben.

378. *podkov* G. 'patkó' (TYEPL.: Vopr. 283)

< or. *подкова* ua.

A szóvégi magánhangzóról l. a második részben.

379. *podrad kar-* 'dingen, mieten' (WIED.); *podrjad kariško* 'подряжу' (Szocsinenyija . . . : TYEPL.: Pisz. 192)

< or. *подрядить* ua.

A *kar-* ige jelentése 'tesz, csinál', a *kariško* ennek kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 3. személye.

380. *podruga-kyšet* 'kopffbinde' (WIED.); *podurga* M. 'széles fejkötő szalag; breite kopffbinde (der frauen)' (MUNK.)

< or. *подпруга* 'barátnő'.

A *kyšet* szó jelentése 'kendő'. Érdekes a jelentésváltozás. A M. szó a jelzős szerkezetből kapta új jelentését.

381. *podval* T. 'pince' (TYEPL.: Vopr. 298)

< or. *подвал* ua.

382. *pogrid* 'keller' (WIED.)

< or. *погреб* ua.

383. *poitti-* Sz. 'imádságot énekelni; gebete singen' (MUNK.)

< or. *петь* 'énekelni'.

A *-ti* votják igeképző (JEM. 68). A *t* talán a következő *t* hatására depalatalizálódott.

384. *poka* G. 'míg, amíg' (TYEPL.: Vopr. 284)

< or. *пока* ua.

385. *pol* Sz. 'padló; fusboden' (MUNK.); G. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 43); ua. (PALLAS: TYEPL.: Pisz. 104)

< or. *пол* ua.

386. *polat* K. 'palota, nagyház; palast, grosses haus' (MUNK.)

< or. *полама* ua.

A végmagánhangzóról l. a második részben.

387. *polik* Sz., M., *polék* K. 'sereg, ezred; regiment' (MUNK.)

< or. *полк* ua.

388. *poluška* '1/4 kopejka' (WIED.)

- < or. *полушка* ua.
 389. *polťinik* J. 'Poltinnik (einen halben Rubel)' (MUNK.: SUST. CII, 227)
 < or. *полтинник* ua.
 390. *potenať karĩnĩ* G. 'totenfeier begehen' (WICHM.)
 < or. *поминаць* ua.
 391. *potenka* G. 'totenfeier' (WICHM.)
 < or. *поминка* ua.
 392. *potidor* S. 'paradicsom' (TYEPL.: Vopr. 301)
 < or. *помидор* ua.
 393. *ponar* Sz., K. 'lámpa; lampe' (MUNK.); MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 12)
 < or. *фонарь* ua.
 394. *pońdelńik* Sz. 'hétfő; Montag' (MUNK.)
 < or. *понеделник* ua.
 A második nyílt szótag magánhangzója kiesett.
 395. *pop* G., J. 'geistlicher, prediger' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 162); Sz., M. ua. (MUNK.); T. ua. (TYEPL.: Vopr. 296)
 < or. *пон* ua.
 396. *popetok* 'hinderniss' (WIED.)
 < or. *поперѣк* ua.
 397. *poperos* K. 'cigaretta; cigarette' (MUNK.)
 < or. *паніроца* ua.
 A szóvégi magánhangzóról l. a második részben.
 398. *porma* K. 'forma, alak; form, gestalt' (MUNK.)
 < or. *форма* ua.
 399. *poslednei* 'letzte' (WIED.)
 < or. *последний* ua.
 400. *posnoi* G. 'fasten' (WICHM.: SUSA. XI, 141); *posno* ua. (WIED.)
 < or. *постный*, praedicativ alak: *постно* ua.
 401. *posuda* G. 'edény' (TYEPL.: Vopr. 287); *pusuda* K. 'gefäss' (WICHM.: Vok. 7)
 < or. *посуда* ua.
 402. *potnos* K. 'untertasse' (WICHM.: Vok. 7)
 < or. *поднос* 'tálca'.
 403. *potolok* G. 'decke' (WICHM.: SUSA. XIX, 43)
 < or. *потолок* ua.
 404. *povoska* B. 'fuhrwerk' (WICHM.: SUSA. XIX, 182)
 < or. *повозка* ua.
 405. *povosta* 'flecken, kirchdorf' (WIED.)
 < or. *погост* ua.
 Az intervokalikus *g*-nek az orosz nyelvjárásokban -*γ*- kiejtése is van, ezt helyettesítette a votják *v*-vel (vö. Russzkaja gyialektologija 72).
 406. *pořok* MU. 'bettvorhang' (WICHM.: Vok. 8)
 < or. *полог* ua.
 A MU. nyelvjárásban a szóvégi *l* > *u*-re változott (UOTILA: 195).
 407. *poustop* MU. 'viertelkannenmass, krug' (WICHM.); *poliřtop* B. 'halben krug' (WICHM.: SUSA. XIX, 177); *poluřtop* J., Sz. 'halben Stof' (MUNK.: SUST. CII, 399, 9)
 < or. *полштоф* ua.
 L. az előző szócikk megjegyzését.

408. *požar, požar* Sz. 'tűzvész; feuersbrunst' (MUNK.)

< or. *пожар* ua.

A *ž* a Sz. nyelvjárásban néha affrikálódik (TYEPL. 24).

409. *pörad* Sz. 'nach der Reihe' (MUNK.: SUST. CII, 600)

< or. *по ряды* ua.

410. *praška-val* K 'lógós ló; nebenpferd' (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 422)

< or. *праца* ua.

A *-val* szó jelentése 'ló'; a *-ka* kicsinyítő képző mind a votjákban, mind az oroszban használatos, s különösen ez utóbbiban gyakori.

411. *pražnik* Sz. 'ünnep; fest' (MUNK.); *praznik* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 123)

< or. *праздник* ua.

A *d* az oroszban sem hangzik. Nem indokolt az *n* depalatalizációja a MU. szóban.

412. *pražka* 'schnalle' (WIED.)

< or. *пряжка* ua.

413. *prigovor* 'urteilsspruch' (WIED.)

< or. *приговор* ua.

414. *pirimatti-* Sz. 'elfogadni; annehmen, empfangen' (MUNK.); *prinimat'* kar- ua. (WIED.)

< or. *принимать* ua.

415. *prista* 'aufseher, gerichtsbote' (WIED.)

< or. *престав* ua.

A votjákban a szóvégi *v* lekopott (l. UOTILA: 255)

416. *protš* G. 'weg, fort' (WICHM.)

< or. *прочь* ua.

417. *prostiť kar* K. 'bocsáss meg; verzeihe' (MUNK.)

< or. *простить* 'megbocsátani'.

A *karině* 'teszt' ige itt felszólító mód, egyes szám, második személyben szerepel.

418. *proti* 'gegenüber, in vergleich' (WIED.)

< or. *против* ua.

420. *provor* G. 'hurtig' (WICHM.: SUSA. XI, 165); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 628)

< or. *проворный* ua.

A votjákban a szóról lekopott az orosz melléknévi végződés.

421. *prud* G. 'teich, damm' (WICHM.); *purud* Sz. ua. (MUNK.)

< or. *пруд* ua.

422. *pud* Sz. 'pud (súlymérték)' (MUNK.); *pud* J. ua. (WICHM.)

< or. *пуд* ua.

423. *pudofka* G. 'pud-mass' (WICHM.); *pudopka* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 61); *pudokka* Szam. ua. (uo. 164)

< or. *пудовка* ua.

424. *pulä* B. 'kugel' (WICHM.: SUSA XIX, 177)

< or. *пуля* '(puska)golyó'

425. *punt* Sz. 'font; pfund' (MUNK.)

< or. *фунт* ua.

426. *pusta* 'wüst, öde, leer' (WIED.)

< or. *пусто* ua.

427. *pustol* Sz., J., K. 'finom posztó; feines tuch' (MUNK.); Szam. 'Tuchrock' (MUNK.: SUST. CII, 435)

< or. *nocmaš* 'szövőszék'.

A posztó a gépről kapta nevét, amelyen készült. A hangmegfelelések szabályosak, magyarázatukat l. a második részben.

428. *puška* B. 'Geschütz' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *пушка* ua.

429. *pušta* K. 'posta; post' (MUNK.)

< or. *почта* ua.

A *čt* hangkapcsolatot a népnyelvben *št*-nek ejtik (vö. VASMER: II, 421 „Russ *čt* hyperkorrekt für *št*”).

r

430. *rad, írad* Sz., (č)*räd* K. 'sor, rend, szabály; reihe, ordnung, regel' (MUNK.); *írod* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 680)

< or. *ряд* ua.

A szókezdő *r* elé néha sarjadék magánhangzó kerül (JEM. 34). Ennek oka, hogy az eredeti fgr. szókezdő *r* a votjákban affrikálódott, és csak újabban (jövénényszavakban) jelent meg ismét. További példákat l. a következő szavakban.

431. *rastvor* S. 'oldat' (TYEPL.: Vopr. 303)

< or. *раствор* ua.

432. *razbojnik* M. 'rablók; die räuber' (MUNK.)

< or. *разбойник* 'rabló'.

A *-jos* a többes szám jele a votjákban.

433. *restan* Sz. 'fogoly, rab; arrestant' (MUNK.)

< or. *арестант* ua.

434. *robotnik* G. 'knecht' (WICHM.)

< or. *работник* ua.

435. *rodňa* G. 'geschlecht, verwandschaft' (UOTILA: 50); *írodňa* J. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 68); *rodňa* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 179); *rothä* K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 16)

< or. *родня* ua.

436. *roditel* G. 'szülő' (TYEPL.: Vopr. 286)

< or. *родитель* ua.

437. *roskod* Sz., *roskot* K. 'költség, kiadás; kosten, ausgabe' (MUNK.)

< or. *расход* ua.

438. (č)*rošša* K. 'liget, cserjés; hain, gebüsch' (MUNK.)

< or. *роща* ua.

439. *rovno* G. 'accurat' (WICHM.: SUSA. XIX, 159)

< or. *ровно* 'pontosan'.

440. *rozga* 'rute' (WIED.)

< or. *розга* ua.

441. *ruda* 'erz' (WIED.)

< or. *руда* ua.

s

442. *sabla* 'säbel' (WIED.); K., Sz. ua. (MUNK.: SUST. CII, 633, 37)

< or. *сабля* ua.

443. *sad* Sz. 'kert; garten' (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 389)
 < or. *cað* ua.

444. *sak* K. 'ághegyháló; eine art fischhamen' (MUNK.)
 < or. *caK* ua.

445. *sakar* G. 'zucker' (WICHM.: SUSA. XIX, 121); Sz., *sakër* K. ua. (MUNK.); *saxar* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 417)
 < or. *caxap* ua.

446. *salačka* Sz., *salaska* K. 'kis szán; kleiner schlitten' (MUNK.)
 < or. plur. *caлaзкy* ua.

A votják más szavak mintájára kikövetkeztetett egyes számú alakot vett át. A *z* a *k* előtt zöngétlenült. A *s* > *č* szórványos affrikációról l. JEM. 45.

447. *saldat* G. 'soldat' (WICHM.); Sz. ua. (MUNK.); K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 213); *saydat* MU. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 47)
 < or. *coldam* ua.

448. *samož* G., J., MU. 'umschreibung des superlativus' (WICHM.); K., Sz. ua. (MUNK.); Szl. ua. (MUNK.: SUST. CII, 129)
 < or. *caмбѣѣ* ua.

449. *samavar* J., *samour* U. 'theemaschine' (WICHM.); *samovar* G., MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 51, 22); *samavar* Sz. ua. (MUNK.: SUST. CII, 10)
 < or. *camoear* ua.

450. *sapeg* G., J., *sapek* MU. 'stiefel' (UOTILA: 134); *sapäg* Sz., K., *čapog* Sz. ua. (MUNK.); *sapeg* ua. (MILLER: TYEPL.: Piszm. 45); *gensapeg* S. ua. (TYEPL.: Vopr. 302); *sapeg* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177)
 < or. *canoz* ua.

A szóvég valószínűleg az *eg* votják kicsinyítő képző analógiájára alakult át (vö. UOTILA: 133). Az *s* > *č* szórványos affrikációra l. JEM. 45.

451. *saraj* Sz., K. 'szín, csűr; scheuner, schuppen' (MUNK.); *saraj* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 411)
 < or. *capaj* ua.

452. *savraško* Sz., *savraska* M. 'sárga, világosbarna ló; ins gelbe fallendes pferd' (MUNK.); *sabras* G. 'rehbraun' (UOTILA: 259)
 < or. *caсpacka* 'világosbarna ló'; *caсpacѣѣ* 'világosbarna'.

A *v* > *b* szórványos fejlődésről l. UOTILA: 259.

453. *sa'in* J. 'Satin' (MUNK.: SUST. CII, 685)
 < or. *camuH* ua.

454. *sažem* Sz. 'öl (mérték); klafter'; *čazžam* U. ua. (MUNK.); *tšazžem* G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 182); *tšazžem* MU., *sažem* MU., M., *sažžem* U. ua. (UOTILA: 37); *sažen* K., UB. ua. (MUNK.: SUST. CII, 178, 223)
 < or. *caжeнъ* ua.

A szóvégi *-em* a hasonló végződésű főnevek analógiájára keletkezett (UOTILA: 235).

455. *seńék* K., *seńik* Am. 'fészer, szín; scheune, scheuer' (MUNK.); *seńik* Sz. ua. (MUNK.: SUST. CII, 562)
 < or. *ceHnyk* ua.

456. *sereda* Sz. 'szerda; mittwoch' (MUNK.)
 < or. *cpeda* ua.

457. *sirota* J. 'Waise' (WICHM.: SUSA. XI, 83)
 < or. *cupoma* ua.

458. *silužiti*, *silužit* *karni* Sz. 'szolgálni; dienen' (MUNK.); G. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 131)

- < or. *служитъ* ua.
 459. *sirok* Sz., *sěrok* K. 'határidő; termin' (MUNK.); *surok* MU. 'zeit' (WICHM.: SUSA. XIX, 25)
 < or. *спок* 'határidő'.
 460. *skaska* G. 'märchen' (WICHM.); Szl., T. ua. (Vopr. 292, 300)
 < or. *сказка* ua.
 461. *slava* Sz. 'dicsőség' (MUNK.)
 < or. *слава* ua.
 462. *sluga* G. 'szolga' (Vopr. 283)
 < or. *слуга* ua.
 463. *sobor-čerk* Sz. 'székesegyház; domkirche' (MUNK.)
 < or. *собор* ua.
 464. *soglaš* Sz., *soglaš* G. 'egyesség, egyetértés, béke; einigkeit, eintracht, friede' (MUNK.); *soglas* M. 'einverstanden' (WICHM.)
 < or. *согласие* ua.
 A votják az orosz képzőtlen tövet vette át.
 465. *soťnik*, *soťnik* K. 'csősz; feldhüter, waldhüter' (MUNK.)
 < or. *сотник* 'százados, tiszt'.
 A szó új jelentését egy általános 'felügyelő' jelentésből kaphatta.
 466. *spirt* Sz. 'Spiritus' (MUNK.: SUST. CII, 158)
 < or. *спирт* ua.
 467. *spor* 'sterit' (WIED.)
 < or. *спор* ua.
 468. *sporit kar-* G. 'vitatkozni' (Vopr. 286)
 < or. *спорить* ua.
 469. *srazu* T. 'egyszerre, hirtelen' (Vopr. 299)
 < or. *сразу* ua.
 470. *ssylka*, *syłka* 'verbannung, exil' (WIED.)
 < or. *ссылка* ua.
 471. *stabeš* K. 'kis csésze' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 441); *tabel's* Szl. 'tasse' (UOTILA: 259)
 < or. *стасеу* ua.
 A *v* > *b* illetve a *tš* > *s* szórványos nyelvjárási változások (l. UOTILA: 259; JEM. 45).
 472. *stado* 'herde' (WIED.)
 < or. *стадо* ua.
 473. *stalnoj* J. 'stählern' (WICHM.: SUSA. XI, 188)
 < or. *стальной* ua.
 474. *stan* 'webstuhl' (GOMBÓCZ: NyK. XL, 471); *ěstan* K. 'sajtó; presse' (MUNK.)
 < or. *стан* 'nagyobb gép'.
 A szó jelentése a votjákban két irányban is konkretizálódott.
 475. *starik* G. 'alter, ehегatte, greis' (WICHM.); Szl. ua. (Vopr. 289)
 < or. *старик* 'öregember'.
 476. *staruka* Szl. 'öregasszony' (Vopr. 289)
 < or. *старуха* ua.
 477. *step* 'wüste' (WIED.)
 < or. *степь* ua.
 478. *stolar* G. 'asztalos' (Vopr. 287)
 < or. *столяр* ua.

479. *stopka* G. 'branntweinglas' (WICHM.); *istopka* Sz., *stopka* U. ua. (MUNK.: SUST. CII, 8, 485)

< or. *стопка* ua.

480. *strapka* K. 'Köchin' (MUNK.: SUST. CII, 623)

< or. *стряпка* ua.

481. *stražnik* J., *stiražnik* G. 'Waldhüter' (MUNK.: SUST. CII, 272, 297)

< or. *стражник* 'őr'.

482. *struna* 'saite' (WIED.)

< or. *струна* ua.

483. *stupaž* Sz. 'Marsch' (MUNK.: SUST. CII, 512)

< or. *ступай* 'előre!'

484. *stena* G. 'Wand' (WICHM.: SUSA. XI, 98)

< or. *стена* ua.

485. *subota* Sz., *subbota* G., K. 'szombat; samstag' (MUNK.)

< or. *суббота* ua.

486. *sud* Sz., K. 'bíráskodás, ítélet; gericht, urteil' (MUNK.)

< or. *суд* ua.

487. *suditi* Sz. 'bíráskodni, ítélni; urteilen' (MUNK.); *sudil kar-* G., MU. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 146, 22)

< or. *судити* ua.

488. *sudja* 'richter' (WIED.)

< or. *судья* ua.

489. *sumka* Szl. 'táska' (Vopr. 291)

< or. *сумка* ua.

490. *svat* G. 'die mutter meines schwiegersohnes' (WICHM.: SUSA. XIX, 159)

< or. *сват* ua.

491. *svidetel* 'zeuge' (WIED.)

< or. *свидетель* ua.

§

492. *šalaš* 'zelt' (WIED.); *šalas* G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 91); *šalaš* Szl. ua. (Vopr. 291)

< or. *шалаш* ua.

A votjákokkal érintkező egyes orosz nyelvjárásokban lágy (š) hangot ejtenek, ehhez pedig közelebb áll a lágy š, mint a kemény š (KUZN.: Dial. 61).

493. *šelo* G. 'kirchdorf' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 173)

< or. *село* ua.

494. *šemja* G., J., U. 'familie' (WICHM.); G., M., *semha* K., *semja* Sz. ua. (MUNK.); *šemha* MU. ua. (UOTILA: 390); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 164)

< or. *семья* ua.

A szóban mutatkozó *ń* nyelvjárási jelenség.

495. *šenokosilka* Szl. 'kaszálógép' (Vopr. 291)

< or. *сенокосилка* ua.

496. *šera* Sz., K. 'kén; schwefel'; *šera-tolež* J. 'február; feber' (MUNK.)

< or. *сера* 'kén'.

A *tolež* szó jelentése 'hónap'.

497. *šet* K., *čet* U. 'háló; fischernetz' (MUNK.); *šet* G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 163)

- < or. *cem* ua.
 Az *s* > *č*, *t* > *t* szórványos nyelvjárási változások (I. JEM. 46 és UOTILA: 422).
 498. *šodaki* Sz. 'mégis; dennoch' (MUNK.)
 < or. *ecě maku* ua.
 A szókezdő *v* kiesett, a *t* zöngésült.
 499. *šuseg* G. 'getreidekasten' (WICHM.); *šusäg* Am. ua. (MUNK.)
 < or. *cycek* ua.
 A szóvégi *k* az *eg* votják kicsinyítő képző hatására zöngésült (UOTILA: 133).

8

500. *šafran* Sz. 'Safran' (MUNK.: SUST. CII, 158)
 < or. *шафран* ua.
 501. *šag* G. 'lépés' (Vopr. 286)
 < or. *шаг* ua.
 502. *šal* Sz., K. 'sál; shawl' (MUNK.)
 < or. *шал* ua.
 503. *šalkka* Sz. 'fakártus; hölzerne kanne' (MUNK.); J., *šajka* U. ua. (UOTILA: 378)
 < or. *шайка* ua.
 A ritka or. *j* ~ votj. *l* megfelelés talán a szóeleji hasonló változás hatására jelentkezik (UOTILA: 72).
 504. *šangi* 'töltött lepény; gefüllter kuchen' (MUNK.)
 < or. *шаньга* plur. *шаньгу* ua.
 A votják szó az or. plur. nom. átvétele.
 505. *šapka* 'mütze' (WIED.); G. ua. (Vopr. 286); B. ua. (WICHM.: SUSX. 166)
 < or. *шанка* ua.
 506. *šar* 'kugel' (WIED.)
 < or. *шар* ua.
 507. *šaraka* Sz. 'kicsiny, henger alakú botocskák; kleine, runde stückchen' (MUNK.)
 < or. *шарок* ua.
 508. *šaravar* Sz. 'széles szárú nadrág; breite hosen' (MUNK.)
 < or. *шаравары* ua.
 A votják a kikövetkeztetett egyes számú alakot vette át.
 509. *šert* 'eid' (WIED.)
 < or. *шерт* ua.
 510. *šompal* Sz. 'puskavessző; ladestock' (MUNK.)
 < or. *шомпол* ua.
 511. *šila* Sz., *šēla*, *šēla* K. 'nyaklószi; halsriemen' (MUNK.)
 < or. *шля* ua.
 512. *šynel* 'mantel' (WIED.)
 < or. *шунель* ua.
 513. *šlapa* G. 'hut' (UOTILA: 85); *šlapa* M., *šlapa* MU. ua. (WICHM.); *išlapa* MU. ua. (JEM. 60); *šilapa*, *išlapa* Sz., *šlapa*, *ēšlapa* K. ua. (MUNK.); *šlapa* Szl. ua. (Vopr. 301)
 < or. *шляпа* ua.

Egyes változatokban a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldódott.

514. *šogol* M. 'nyalka legény; schöner bursche' (MUNK.)

< or. *щеголь* ua.

515. *šotka* 'kefe;bürste' (MUNK.)

< or. *щётка* ua.

516. *špaga* 'degen' (WIED.)

< or. *шпага* ua.

517. *što* G., T. 'hogy' (Vopr. 286, 300); *tšto* 'dass' (WIED.)

< or. *что* ua., ejtése: *što*

518. *štobə* G. 'hogy' (Vopr. 287)

< or. *чтобы* ua., ejtése: *štobj*.

519. *štuka* G. 'dolog, tárgy, holmi' (Vopr. 287)

< or. *штука* ua.

520. *šuba* Sz. 'suba; pelz' (MUNK.); G. ua. (WICHM.: Vok. 9)

< or. *шуба* ua.

t

521. *taji-* Sz. 'titkolni; verbergen' (MUNK.)

< or. *таить* ua.

522. *taljanskoj* J. 'italienische' (MUNK.: SUST. CII, 426)

< or. *итальянский* ua.

523. *tavar* J. 'ware' (WICHM.)

< or. *товар* ua.

524. *tiska* 'presse, kelter' (WIED.)

< or. *тиска* ua.

525. *tirojka, tiroj* Sz., M. 'hármás fogat; dreigespann' (MUNK.)

< or. *тройка* ua.

526. *tmin* 'kümmel' (WIED.)

< or. *тмин* ua.

527. *toliktäm* G. 'együgyű, buta; einfältig, dumm' (MUNK.)

< or. *толк* 'értelem'.

A *täm* votják fosztóképző (Gramm. udm. 142).

528. *tolko* G., M., MU. 'nur' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177); K. ua. (MUNK.: SUST. CII, 210); J. ua. (MUNK.)

< or. *только* ua.

529. *tožo* G. 'is, szintén' (Vopr. 285); Sz., J. 'so wie so' (MUNK.)

< or. *может* 'is, szintén'.

530. *tulka, stulka* Sz. 'tengelyágy; büchse in rade' (MUNK.)

< or. *тулка* ua.

A votják szó első változatáról a *v* lekopott, a másodikban a rákövetkező *t*-hez képzésben közelebb eső spiráns lépett helyébe.

531. *turupka* G. 'tabakspfeife' (WICHM.); *tiripka* U. ua. (MUNK.); *trupka* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *трубка* ua.

532. *trava* Szl. 'fű' (Vopr. 292)

< or. *трава* ua.

t

533. *ťaga-gozy* 'zugseil' (WIED.)

< or. *тяга* ua.

534. *telegram-dubo* K. 'Telegraphen-stangen' (MUNK.: SUST. CII, 354)

< or. *телеграм* 'távirat'.

535. *turma* 'gefängniss' (WIED.)

< or. *тюрма* ua.

u

536. *ugoššat kar-* Szl. 'megvendégetni' (Vopr. 292)

< or. *угощать* ua.

537. *ukaz* 'parancs; befehl' (MUNK.)

< or. *указ* ua.

538. *ukno* K. 'ablak; fenster' (MUNK.); S. ua. (Vopr. 301); G. U. ua. (WICHM.); MU. ua. (MUNK.: SUSA. XIX, 18); J., Sz., Szam. ua. (MUNK.: SUST. CII, 72, 27, 433)

< or. *окно* ua.

539. *uksus* K. 'ecet; essig' (MUNK.)

< or. *уксус* ua.

540. *ulča* Sz. 'utca; gasse' (MUNK.); *ultša* G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 92);

ultša B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 177)

< or. *улица* ua.

A második nyílt szótag magánhangzója kiesett.

541. *urok* 'lection' (MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 442)

< or. *уроки* ua.

542. *užim* J., M., MU., *užim* U., *ožim*, *ožim* G. 'wintersaat' (UOTILA: 156)

< or. *озимь* ua.

543. *užim* Sz. 'majsola; rosine' (MUNK.)

< or. *изюм* ua.

A votják szóban hangátvetés történt. A ž analógiás fejlődés eredménye (UOTILA: 186).

v

544. *var* Sz. 'vargaszurok; schusterpech' (MUNK.)

< or. *вар* ua.

545. *vataga* G. 'család, háznép; familie, gesindel' (MUNK.)

< or. *ватига* 'embercsoport'.

546. *vataman* G., M. 'rablókapitány; räuberhauptmann' (MUNK.)

< or. *атаман* 'vezér'.

547. *vedomoš-gožtet* 'zeitung' (WIED.)

< or. *ведомость* 'időszaki sajtótermékek neve'.

A *gožtet* szó jelentése 'irat, levél'.

548. *vedra* G. 'eimer' (WICHM.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 167); Sz. K., M. ua. (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 94)

< or. *ведра* ua.

549. *vedun* G. 'hexenmeister' (WICHM.); *vedin* Sz., M., *vedon* K. ua. (MUNK.); *vedin* J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 149)

< or. *ведун* ua.

550. *velbud* 'kameel' (WIED.)

< or. nyj. *велбүд* ua.

551. *veňčalti-* Sz. 'esketni; trauen'; *veňčask-* 'esküdni; sich trauen lassen' (MUNK.)

< or. *венчать* 'megkoszorúz, összeesket'.

A *ti* és az *ők* votják igeképzők (JEM. 65, 68).

552. *veňeč, veňča* Sz. 'koszorú, virágfüzér; kranz' (MUNK.)

< or. *венец* sing. gen. *венца* ua.

A második változat a sing. gen. átvétele.

553. *veňik* Sz., *veňek* K. 'fürdősöprű; badebesen' (MUNK.); *veňik* G., MU., *veňik* M., Sz., *veňik* U. ua. (UOTILA: 133)

< or. *веник* ua.

554. *veť, ved'* Sz., K. 'hiszen; ja doch' (MUNK.); *veť* MU. ua. (WICHM.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 376); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 179); T. ua. (Vopr. 298)

< or. *ведь* ua.

555. *vilka* 'gabel' (WIED.)

< or. *вилка* ua.

556. *viyorsk* G. 'werst' (MUNK.: SUST. CII, 584); *viyors* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 167)

< or. *вѣрст* ua.

557. *vina* G., J., U. 'wein, brandtwein' (WICHM.); Sz., M. ua. (MUNK.); B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 167); T., Szl. ua. (TYEPL.: Pisz. 102)

< or. *вино* sing. gen. plur. nom.-acc. *вина* 'bor'.

A votják szó talán függő eset átvétele.

558. *vinamat* Sz. 'bűnös; sündig' (MUNK.)

< or. nyj. *винамат* ua.

Az or. nyj. alakot a cser. *vinamat* ua. szó alapján feltételezhetjük.

559. *vint* 'schraube' (WIED.)

< or. *винт* ua.

560. *viski* 'schläfe' (WIED.)

< or. plur.: *вуски* ua.

561. *viřema* Sz., *viřema* J. 'idő, időjárás; zeit, wetter' (MUNK.)

< or. *время* ua.

562. *vodanoj* Szl. 'vízi' (Vopr. 292)

< or. *водяной* ua.

563. *volok* Sz., M. 'két folyó v. folyóág közti térség; raum zwischen zwei flüssen od. flusszweigen' (MUNK.)

< or. *волон* ua.

564. *vořina* G., B. 'krieg' (WICHM.: SUSA. XIX, 131, 177)

< or. *война* ua.

565. *volnoj kalik* Sz. 'szabad, jobbágyi kötelességektől fölmentett nép; freies, von den leibeigen dienste befreites volk' (MUNK.) (*kalik* 'nép; volk')

< or. *вольный* 'szabad'.

566. *vor* Sz., K. 'tolvaj; dieb' (MUNK.); U. ua. (WICHM.); T. ua. (Vopr. 295); G. ua. (WICHM.: SUSA. XI, 149)

< or. *вор* ua.

567. *vorok* G. 'haufe' (WICHM.)

< or. *ворон* ua.

568. *voronka* Sz., K. 'tölcsér; trichter' (MUNK.)

< or. *воронка* ua.

569. *vorota* G. 'pforter' (WICHM.); *vorta* B. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 167)

- < or. plur. *сopoma* ua.
 570. *vospitsa* 'blatter, pocke' (WIED.)
 < or. *сочнуа* ua.
 571. *voj* G., T. 'ime' (Vopr. 283, 295); J. 'siehe da!' (WICHM.);
 J. ua. (WICHM.: SUSA. XIX, 92)
 < or. *сom* ua.
 572. *voj* G., J. 'fuder' (WICHM.)
 < or. *сo3* ua.

Z

573. *zabor* G. 'zaun, gehäge' (WICHM.); K. *zabord* Sz. ua. (MUNK.)
 < or. *забор* ua.
 574. *zatsot karyny* 'ersetzen' (WIED.)
 < or. *зачѣм* 'abrechnung'.
 575. *zador* K. 'heves, tüzes; hitzig, reizbar' (MUNK.)
 < or. *задоp* 'hév'.
 576. *zagar* 'brand' (WIED.)
 < or. *загар* 'das entbrennen, bräunung (durch sonne)'.
 577. *zaklat* Sz., K. 'zálog; pfand' (MUNK.)
 < or. *заклад* ua.
 578. *zakon* Sz., K. 'törvény; gesetz' (MUNK.)
 < or. *закон* ua.
 579. *zakot* Sz., M. 'árnyékszék; retirade' (MUNK.); *zakod* J. ua. (MUNK.:
 SUST. CII, 492); B. ua. (UOTILA: 117)
 < or. *заход* ua.
 580. *zamok* 'schloss' (WIED.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 243)
 < or. *замок* ua.
 581. *zapas* Sz. 'Vorrat' (MUNK.: SUST. CII, 648)
 < or. *запaс* ua.
 582. *zapoved* 'gebot' (WIED.)
 < or. *заповед* ua.
 583. *zarađ* B. 'schuss' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)
 < or. *заpяд* ua.
 584. *zaredit kar-* B. 'laden' (WICHM.: SUSA. XIX, 177)
 < or. *заpядумъ* 'tölteni'.
 585. *zaslužít kar-* 'verdienen' (WIED.)
 < or. *заслужитъ* ua.
 586. *zastaniny* 'antreffen, vorfinden' (WIED.)
 < or. *застамъ* ua.
 Az *n* votják igeképző, a *ny* az infinitivus végződése.
 587. *zavod* Sz., *zabot, zabod* K. 'gyár; fabrik' (MUNK.); U., M. ua. (UOTILA:
 117); *zavod* G., B. ua. (Vopr. 283, 288)
 < or. *завод* ua.
 A *v* > *b* fejlődésre l. UOTILA: 259.
 588. *značit* Szl., T. 'tehát' (Vopr. 289, 295)
 < or. *значит* ua.
 589. *znamenije* 'zeichen' (WIED.)
 < or. *знамение* ua.

590. *zolotoj* Szl. 'arany' (Vopr. 289)

< or. *золотой* ua.

591. *zemlanka* T. 'földbevált kunyhó' (Vopr. 294)

< or. *землянка* ua.

ž

592. *žaba* U. 'frosch' (UOTILA: 45)

< or. *жаба* ua.

593. *žal'* G., MU., Sz., U. 'mitleid, erbarmen'; *žalanj* J., M. 'bedauern, beklagen' (UOTILA: 44); *žala-* T. ua. (Vopr. 296)

< or. *жаль* 'kár, sajnálom'.

594. *žalavai* Sz. 'fizetés, zsold; gehalt, sold' (MUNK.)

< or. *жалование* ua.

595. *žarkoi* 'braten' (WIED.)

< or. *жаркое* ua.

596. *žereba* K. 'sors; loos' (MUNK.)

< or. *жеребья* ua.

597. *život* G. 'vieh' (WICHM.); K., Sz. ua. (MUNK.); J. ua. (MUNK.: SUST. CII, 63)

< or. *живот* ua.

598. *žolob* G., U., *zolop* M. 'dachrinne' (WICHM.); *zolop* Sz., K. ua. (MUNK.); J., *зогор* MU. ua. (UOTILA: 44–45)

< or. *жолоб* ua.

dž

509. *džudyny* 'sich wundern' (WIED.)

< or. *чудо* 'csoda'.

dž

510. *žar* Sz., J., *žar* K. 'szürkület, hajnal; morgendämmerung' (MUNK.)

< or. *заря* ua.

A z > ž affrikációról l. TYEPL.: 24; UOTILA: 186.

Csúcs SÁNDOR

(Folytatjuk)

Резюме на русском языке публикуется после второй части работы в следующем томе нашего журнала.

Rövidítések

Votják nyelvjárások

B.	beszermáni
G.	glazovi
J.	jelebugai
K.	kazáni
M.	malmyzsi
MU.	malmyzs-ursumi

S.	sosmai
Sz.	szarapuli
Szam.	szamarai
Szl.	szlobodai
T.	tilovaji
U.	ufai
UB.	ufa-birszki

Források

- AM.: T. G. AMINOFF, Wotjakilaisia kielinäytteitä. SUSA. I, 32—55.
 Gramm. udm.: Grammatyika szovremennovo udmurtszkovo jazika. Izsevszk, 1962.
- JEM.: JEMELJANOV
 JEMELJANOV: JEMELJANOV, Grammatyika votjackovo jazika. Leningrád, 1927.
 KUZN. Dial.: KUZNYECOV, Russzkaja gyalektologija Moszkva, 1951.
 MILLER: TYEPL. Pisz.: I. TYEPL. Pisz. alatt
 MOGILIN: TYEPL. Pisz.: I. TYEPL. Pisz. alatt
 MUNK.: MUNKÁCSI BERNÁT, Votják szótár. Budapest, 1890—1896.
 MUNK.: SUST. CII.: MUNKÁCSI-FUCHS, Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken. SUST. CII. Helsinki, 1952.
 PALLAS: TYEPL. Pisz.: I. TYEPL. Pisz. alatt
 Szocsinyenyija . . . : TYEPL. Pisz.: I. TYEPL. Pisz. alatt
 TYEPL.: T. I. TYEPLJASINA, Kratkaja programma-voprosznyi po szobiranyiju szvegyenyij ob udmurtszkih gyalektah. Moszkva, 1966.
 TYEPL. Pisz.: T. I. TYEPLJASINA, Pamjatnyiki udmurtszkoj pizmennosztji XVIII. veka. Moszkva, 1966.
 TYEPL. Vopr.: I. Vopr. alatt
 UOTILA: T. E. UOTILA, Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. SUST. LXV. Helsinki, 1933.
 VASMER: VASMER, MAX, Russisches Etymologisches Wörterbuch I—III. Heidelberg, 1953—58.
 Vopr.: Voproszi finno-ugorszkovo jazikoznanyija. Moszkva, 1962.
 WICHM.: WICHMANN, YRJÖ, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsingfors, 1901.
 WICHM.: SUSA. XI.: WICHMANN, Wotjakische sprachproben I. SUSA. XI/1. Helsinki, 1893.
 WICHM.: SUSA. XIX.: WICHMANN, Wotjakische sprachproben II. SUSA. XIX/1. Helsinki, 1901.
 WICHM.: Vok.: WICHMANN, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische. SUST. XXXVI. Helsinki, 1915.
 WIED.: F. J. WIEDEMANN, Syrjänisch—deutsches Wörterbuch nebst einem Wotjakisch—deutsch im Anhang. St. Petersburg, 1880.

Jurák a tergo toldaléktár

A jurák nyelv tanulmányozását, a jurák szövegek olvasását megkönnyítendő állítottuk össze e toldaléktárt, melyben a jurák írásbeliség alapjául szolgáló tundrai (Bolsaja Zemlja-i) nyelvjárást dolgoztuk fel. Ami a transzkripciót illeti, HAJDÚ PÉTERnek a Chrestomathia Samoiedica című könyvében (Budapest, 1968) alkalmazott átírási rendszert követtük. Az említett mű jurák nyelvtana volt munkánk alapja, de feldolgoztunk egyéb, a ChrestSam. bibliográfiai részében megadott fontosabb nyelvtanokat is. Munkánk folyamán sok segítséget kaptunk ERDÉLYI ISTVÁNTól, akinek ezúttal is hálásan megköszönjük szívességét.

A toldaléktár két részből áll: az elsőben a képzők, a módjelek és a töltőelemek, a másodikban a jelek, ragok és ezek társulásai találhatók betűrendben. Nemcsak a fonematikusan leírható morféimákat vettük fel, hanem bizonyos zérómorfémákat is: a képzők közé — gyakorlati szempontokat figyelembe véve — felvettünk \emptyset denominális verbunképzőt¹; \emptyset -val számolunk akkor is, ha egy szóalakon nincs sem jel-, sem ragmorféma, jel-rag — társulásoknak tekintjük viszont azokat az alakulatokat, amelyekben vagy csak a jel, vagy csak a rag zérómorféma (ez utóbbi esetben azonban nem jelöljük a \emptyset -t). A homoním toldalékokat és társulásokat indexszámmal láttuk el.

Mivel az általunk használt grammatikák nem közlik az összes paradigma-sort, illetve a jelek és ragok valamennyi, lehetséges kombinációját, a módjelek közül csak az indikatívusziakat és az imperatívusziakat adjuk meg. Az egyéb módjeleket tartalmazó társulások nem mindig határozhatók meg egyértelműen, ezért célszerűbbnek láttuk, ha e módjeleket toldaléktárunk első részében közöljük.

A morféimákat mássalhangzó-elemeik szerint csoportosítjuk. A csak magánhangzójukban eltérő alakulatok a magánhangzók alábbi rendje szerint következnek: V^2 , a , \bar{a} , e , \bar{e} , i , \bar{i} , o , u , \bar{u} , $\bar{a}e$. A mássalhangzók sorrendje: b , \bar{b} , c , \bar{c} , d , \bar{d} , x , j , k , \bar{k} , l , \bar{l} , m , \bar{m} , n , \bar{n} , η , p , \bar{p} , r , \bar{r} , s , \bar{s} , t , \bar{t} , w , \bar{w} . (A nazalizálható és nem nazalizálható \bar{w} -t nem különböztetjük meg.)

A toldalékokat és társulásait latin terminus technicusokkal, illetve azok rövidítéseivel jellemezzük. A jellemzések önálló, nagyobb egységeit füg-

¹ Itt tulajdonképpen arról van szó, hogy bizonyos főnevek többes számú akkuza-tívuszi alakjai képző nélkül igei töként állhatnak.

² A V bármilyen magánhangzó lehet, attól függően, hogy a toldalékot vagy a jel-rag—társulást megelőző tórmorfémának mi a véghangzója.

gőleges vonallal választjuk el egymástól, hogy a grammatikai leírás áttekinthető legyen. E helyen is köszönetünket fejezzük ki KORENCHY ÉVÁNAK a latin nyelvű leírás, illetve a rövidítések kidolgozásáért.

A toldalékok és társulásaik jellemzésére az alábbi latin terminusokat és rövidítéseket használjuk:

abl	ablativus
acc	accusativus
acind	[suffixum] actionis indefinitae
adhort	adhortativus
aor	aoristos
aud	auditivus
aug	[suffixum nominis] augmentativi
aug-comp	[suffixum nominis] augmentativi et comparativi
car	[suffixum] caritativum
coll	[suffixum nominis] collectivi
comp	[suffixum nominis] comparativi
condac	[suffixum] condicionis actionis
conj	conjunctivus
coo	conjugatio objectiva sive determinata
cor	conjugatio reflexiva
cos	conjugatio subjectiva sive indeterminata
cpx	suffixum casus cum suffixo possessoris
cpx praed	suffixum casus cum suffixo possessoris praedestinante
cx	suffixum casus
cx adv	suffixum casus adverbialis
dat	dativus
dem	[suffixum verbi] deminutivi
dem-aug	[suffixum verbi] deminutivi et augmentativi
du-co	[suffixum verbi] durativi et continuativi
fr-it	[suffixum verbi] frequentativi et iterativi
gen	genitivus
imper	imperativus
inch	[suffixum verbi] inchoativi
ind	indicativus
interrog	interrogativus
lim	[suffixum nominis] limitativi
loc	locativus
loc-tempac	[suffixum] loci et temporis actionis
mom	[suffixum verbi] momentanaei
nec-obl	necessitivus-obligativus
nom	nominativus
nom act	nomen actionis
nom act/obj	nomen acti/objecti

nom instr	nomen instrumenti
nom lac	nomen loci actionis communis
nom posr	nomen possessoris
nom poss	nomen possessi
nopr	nomen praedicativum
nudu	numerus dualis
nupl	numerus pluralis
nusg	numerus singularis
odu	objectum in numero duale
opl	objectum in numero plurale
opt	optativus
osg	objectum in numero singulare
pas	particula supplendi
pef	particula efficiens
precat	precativus
prob	probabilitivus
pros	prosecutivus
prt	praeteritum
sf adv	suffixum adverbii
sf am	suffixum formans adverbia modalia
sf coll-rec	suffixum numeralium collectivorum et reciprocorum
sf dedu	suffixum deligens in numero duale
sf depl	suffixum deligens in numero plurale
sf gec	suffixum gerundii condicionalis
sf inf	suffixum infinitivi
sf inffin	suffixum infinitivi finalis
sf mod	suffixum modi
sf nap	suffixum numeralium approximativorum
sf nden	suffixum formans nomina de nominibus
sf nden co-de	suffixum formans nomina de nominibus, concessivum et detrahens
sf ndev	suffixum formans nomina de verbis
sf nor	suffixum numeralium ordinalium
sf nuc	suffixum numeralium collectivorum
sf nud	suffixum numeralium distributivorum
sf pap	suffixum participii perfecti
sf pap neg	suffixum participii perfecti negativi
sf pim	suffixum participii imperfecti
sf pin	suffixum participii instantis
sf vden	suffixum formans verba de nominibus
sf vden nop-f	suffixum formans verba de nominibus, significans non-possidendum et non-faciendum
sf vdev	suffixum formans verba de verbis
superprob	superprobabilitivus
trans	[suffixum verbi] transitivi
vx	suffixum verbi

Képzők, módjelek, töltőelemek

Ø	sf vden ³
-i	sf nden nom poss
-bā-	sf vdev du-co
¹ -mbā-	sf vdev du-co
² -mbā-	sf vden
-bi-	sf vdev du-co
-bu-	sf vdev du-co
-xaḇe-	sf mod superprob
-kaḇe-	sf mod superprob
-mḇi-	sf vdev du-co
-ca-	sf mod interrog
-co	sf ndev nom act/obj
-cu-	sf mod nec-obl
-bc	sf ndev nom act/obj
-bco	sf ndev nom act/obj
-bcu-	sf mod nec-obl
-pc	sf ndev nom act/obj
-pco	sf ndev nom act/obj
-c	sf inf
-ca	sf nden dem
-cā-	sf vden nop-f
-ce	sf nden dem
-ci	sf nden car
-koča	sf nden dem
-koče	sf nden dem
-mānē	sf infin
-wānē	sf infin
¹ -d-	sf vdev du-co
² -d-	sf vdev trans
-da	sf pim
¹ -dā-	sf vdev du-co
² -dā-	sf vdev trans
³ -dā-	sf vden
-bcod	sf ndev nom act/obj
-cada	sf nden car
-xad	sf ndev
-kad	sf ndev
-lad	sf nud
-manda	sf pin
-wanda	sf pin
-sada	sf nden car
-iḇd	sf ndev condac
¹ -de-	sf vdev trans
² -de-	sf vden
³ -de	sf pim
-xV-	sf mod adhort

³ Vö. ChrestSam. 67—68, ill. LABÁDI: NéprNytud. XIII, 26.

-xī	sf nden nom poss
-lxa	sf nden comp
-laxa	sf nden comp
¹ -rxa-	sf mod prob
² -rxa	sf nden comp
¹ -raxa-	sf mod prob
² -raxa	sf nden comp
¹ -j	sf ndev
² -j	sf nden
-jā-	sf vden
¹ -je	sf ndev nom act
² -je	sf nden dem
-ji-	sf mod conj
-ej	pas
-āej	pas
-eje	sf nden dem
-eji	pas
-bej	sf pap
¹ -mboj	sf nden aug
² -mboj	pef
-ŋamboj	sf nuc
-ćeje	sf nden dem
-koćeje	sf nden dem
-mdej	sf nor
-mdej	sf nor
-xVje	pef
-kaje	pef
-ćekoje	sf nden dem
-nij	sf nden nom poss
-ŋdej	pas
-pej	sf pap
-poj	sf nden aug
-mtej	sf nor
-mtej	sf nor
-cawaj	sf nden nom posr
-cawej	sf nden nom posr
-madawej	sf pap neg
-wadawej	sf pap neg
-sawaj	sf nden nom posr
-sawej	sf nden nom posr
-ʔja	sf nden aug
-ʔje	sf nden aug
-ʔaj	sf nden dem-aug
-koćeʔje	sf nden dem
-jeʔaj	sf nden dem-aug
-ćekoʔje	sf nden dem-aug
¹ -k	sf ndev
² -k	sf nden
-ka-	sf mod adhort
-ke-	sf mod prob

¹ -kī-	sf mod prob
² -kī	sf nden nom poss
¹ -ko-	sf vdev
² -ko	sf nden dem
-ku	sf nden dem
-ik	sf nden
-čako	sf nden dem
-čeko	sf nden dem
-ŋk-	sf vdev fr-it
-ŋkā-	sf vdev fr-it
¹ -ŋko-	sf vdev du-co
² -ŋko-	sf vdev fr-it
-ŋku-	sf vdev du-co
-tan̄k	sf nden
¹ -rka	sf nden aug-comp
² -rka	pef
-l-	sf vdev inch
¹ -lā-	sf vdev inch
² -lā-	sf vdev trans
-xala-	sf vdev mom
-le-	sf vdev trans
-li-	sf nden lim
-xale-	sf vdev trans
-m-	sf vden
-ma	sf ndev nom ac
-mī-	sf pap
¹ -jum	sf dedu
² -jum	pef
-pma	sf ndev loc-tempac
-pme	sf ndev loc-tempac
¹ -n-	sf vdev du-co
² -n-	sf vden ⁴
-na	sf pim
¹ -nā-	sf vdev du-co
² -nā-	sf vden
¹ -čan	sf ndev nom instr
² -čan	sf nap
-bčan-	sf ndev nom instr
-danā-	sf vdev du-co
-mān	sf nap
-mon-	sf mod aud
-manon-	sf mod aud
-monon-	sf mod aud
-wanon-	sf mod aud
-wonon-	sf mod aud
-san-	sf ndev nom instr
-šan-	sf nap
-tanā-	sf vdev du-co

⁴ Vö. ChrestSam. 67—68, ill. LABÁDI: NéprNytud. XIII, 26.

-won-	sf mod aud
-b ^{pn} -	sf gec
-p ^{pn} -	sf gec
- <i>ne</i>	sf pim
- <i>na</i> -	sf vdev fr-it
- <i>ne</i>	sf nuc
- <i>ni</i>	sf nden nom poss
- <i>nae</i>	sf am
- <i>naⁿⁱ</i>	sf nden nom poss
- <i>pā</i> -	sf vdev du-co
- <i>pū</i> -	sf vdev du-co
¹ - <i>r</i> -	sf vden
² - <i>r</i> -	sf nden dem
- <i>ra</i> -	sf vdev acind
¹ - <i>rā</i> -	sf vdev trans
² - <i>rā</i> -	sf vden
- <i>re</i> -	sf vdev trans
¹ - <i>ri</i>	sf nden lim
² - <i>ri</i>	pef
- <i>s</i>	sf coll-rec
- <i>sa</i> -	sf mod interrog
- <i>su</i> -	sf mod nec-obl
- <i>ś</i>	sf inf
- <i>sā</i> -	sf vden nop-f
- <i>śi</i>	sf nden car
- <i>sālmś</i> -	sf vden nop-f
- <i>sālamś</i> -	sf vden nop-f
- <i>nśo</i> -	sf vdev du-co
- <i>nśu</i> -	sf vdev du-co
- <i>mānś</i>	sf inffin
- <i>wānś</i>	sf inffin
¹ - <i>t</i> -	sf vdev du-co
² - <i>t</i> -	sf vdev fr-it
- <i>ta</i>	sf pim
¹ - <i>tā</i> -	sf vdev du-co
² - <i>tā</i> -	sf vdev trans
³ - <i>tā</i> -	sf vden
- <i>bta</i> -	sf vdev trans
- <i>četi</i> -	sf vdev fr-it
¹ - <i>xVrt</i>	sf nden co-de
² - <i>xVrt</i>	pef
- <i>kart</i>	sf nden co-de
- <i>seti</i> -	sf vdev fr-it
¹ - <i>te</i> -	sf vdev trans
² - <i>te</i> -	sf vden
³ - <i>te</i> -	sf pim
¹ - <i>ble</i> -	sf vdev mom
² - <i>ble</i> -	sf vdev trans
- <i>jble</i> -	sf vdev mom
- <i>jebte</i> -	sf vdev mom

-wa	sf ndev nom act
-wī	sf pap
-ow	pas
-ūw	pas
-xVw	pef
-xVwa	pef
-xVwā	pef
-kaw	pef
-kawa	pef
-kawā	pef
-lawā	sf ndev nom lac
-dalawa	sf ndev nom lac
-ŋow	pas
1-ɖ-	sf vdev
2-ɖ	sf adv
-iɖ	sf ndev condac
-bɖ	sf gec
-baɖ-	sf gec
-éɖ	sf ndev nom instr
-éiɖ	sf adv car
-bécɖ	sf ndev nom instr
-bécéɖ	sf ndev nom instr
-pécɖ	sf ndev nom instr
-doɖ	sf depl
-ladɖ	sf nud
-xVjeɖ	pef
-kajeɖ	pef
-éipojɖ	sf adv car
-éipojoɖ	sf adv car
-šipojɖ	sf adv car
-šipojoɖ	sf adv car
-lɖ-	sf vdev inch
1-xalɖ-	sf vdev mom
2-xalɖ-	sf vden
3-xalɖ	sf ndev nom instr
1-mɖ-	sf vden
2-mɖ	pef
-moɖ-	sf mod aud
-jumɖ	sf dedu
-nimɖ	pef
1-mānɖ	sf infin
2-mānɖ	sf nap
-manoɖ-	sf mod aud
-monoɖ-	sf mod aud
-šānɖ	sf nap
-wānɖ	sf infin
-wanoɖ-	sf mod aud
-wonoɖ-	sf mod aud
-noɖ	pef
-nūɖ	pef

-pɔ	sf gec
-paɔ-	sf gec
-rɔ-	sf vdev fr-it
-xVrɔ-	sf mod precat
-karɔ-	sf mod precat
-sɔ	sf ndev nom instr
-šiɔ	sf adv car
-wɔ	pef
-woɔ-	sf mod aud
-juwɔ	sf depl
-niwɔ	pef
-drewɔ	sf adv comp
-darewɔ	sf adv comp
-trewɔ	sf adv comp
-tarewɔ	sf adv comp

Ragok, jelek és ezek társulásai

¹ Ø	vx nopr aor sg 3
² Ø	vx cos aor sg 3
³ Ø	cx nusc nom
⁴ Ø	cx nupl nom
⁵ Ø	cx nupl acc
-a	vx ind cos aor sg 3
-e	cx nupl acc
-i	cx nupl acc
-o	cx nupl acc
-ū	cx nupl acc
¹ -ć	vx ind nopr prt sg 3
² -ć	vx ind nopr prt pl 3
³ -ć	vx ind cos prt pl 3
-ić	vx ind cor prt sg 3
¹ -dać	vx ind nopr prt pl 2
² -dać	vx ind cos prt pl 2
¹ -i-dać	vx ind coo opl prt pl 2
² -i-dać	vx ind cor prt pl 2
³ -i-dać	vx ind cor prt pl 3
-jdać	vx ind coo opl prt pl 2
¹ -jdać	vx ind coo opl prt pl 2
² -jdać	vx ind cor prt pl 2
³ -jdać	vx ind cor prt pl 3
-xVjdać	vx ind coo odu prt pl 2
-ŋaxajdać	vx ind coo odu prt pl 2
-jać	vx ind cor prt sg 3
-mać	vx ind nopr prt pl 1
¹ -i-nać	vx ind coo opl prt pl 1
² -i-nać	vx ind cor prt sg 2
³ -i-nać	vx ind cor prt pl 1
-jnać	vx ind coo opl prt pl 1

¹ -janać	vx ind coo opl prt pl 1
² -janać	vx ind cor prt sg 2
³ -janać	vx ind cor prt pl 2
-xVjunać	vx ind coo odu prt pl 1
-ηaxajunać	vx ind coo odu prt pl 1
-rać	vx ind coo osg prt pl 2
-tać	vx ind nopr prt pl 2
¹ -wać	vx ind nopr prt pl 1
² -wać	vx ind cos prt pl 1
³ -wać	vx ind coo osg prt pl 1
-iwać	vx ind cor prt sg 1
-juwać	vx ind cor prt sg 1
¹ -d	vx imper coo osg sg 2
² -d	cx nusg dat
³ -d	cx adv abl
⁴ -d	cpx nusg acc sg 2
⁵ -d	cpx nusg gen sg 2
⁶ -d	cpx nupl nom sg 2
⁷ -d	cpx nupl acc sg 2
¹ -da	vx ind coo osg aor sg 3
² -da	cpx nusg nom sg 3
³ -da	cpx nusg acc sg 3
⁴ -da	cpx nusg gen sg 3
⁵ -da	cpx nupl nom sg 3
⁶ -da	cpx nupl acc sg 3
¹ -ed	cpx nupl nom sg 2
² -ed	cpx nupl acc sg 2
¹ -id	vx ind coo opl aor sg 2
² -id	cpx nupl nom sg 2
³ -id	cpx nupl acc sg 2
¹ -od	cpx nupl nom sg 2
² -od	cpx nupl acc sg 2
¹ -ūd	cpx nupl nom sg 2
² -ūd	cpx nupl acc sg 2
-ada	vx ind coo osg aor sg 3
¹ -eda	cpx nupl nom sg 3
² -eda	cpx nupl acc sg 3
¹ -ida	vx ind coo opl aor sg 3
² -ida	cpx nupl nom sg 3
³ -ida	cpx nupl acc sg 3
¹ -oda	cpx nupl nom sg 3
² -oda	cpx nupl acc sg 3
¹ -ūda	cpx nupl nom sg 3
² -ūda	cpx nupl acc sg 3
¹ -dad	cpx praed nupl nom sg 2
² -dad	cpx praed nupl acc sg 2
¹ -dada	cpx praed nusg nom sg 3
² -dada	cpx praed nupl nom sg 3
³ -dada	cpx praed nupl acc sg 3
¹ -xVjudad	cpx praed nudu nom sg 2

² -xVjudad	cpx praed nudu acc sg 2
¹ -xVjudada	cpx praed nudu nom sg 3
² -xVjudada	cpx praed nudu acc sg 3
¹ -kajudad	cpx praed nudu nom sg 2
² -kajudad	cpx praed nudu acc sg 2
¹ -kajudada	cpx praed nudu nom sg 3
² -kajudada	cpx praed nudu acc sg 3
-xVd	cx nusg abl
-jd	vx ind coo opl aor sg 2
-jda	vx ind coo opl aor sg 3
-jad	vx ind coo opl aor sg 2
-jada	vx ind coo opl aor sg 3
¹ -xVjud	vx ind coo odu aor sg 2
² -xVjud	cpx nudu nom sg 2
³ -xVjud	cpx nudu acc sg 2
¹ -xVjuda	vx ind coo odu aor sg 3
² -xVjuda	cpx nudu nom sg 3
³ -xVjuda	cpx nudu acc sg 3
-ηaxajud	vx ind coo odu aor sg 2
-ηaxajuda	vx ind coo odu aor sg 3
¹ -kajud	cpx nudu nom sg 2
² -kajud	cpx nudu acc sg 2
¹ -kajuda	cpx nudu nom sg 3
² -kajuda	cpx nudu acc sg 3
-kad	cx nusg abl
-md	cpx nusg acc sg 2
¹ -mda	vx imper coo osg sg 3
² -mda	cpx nusg acc sg 3
-damd	cpx praed nusg acc sg 2
-damda	cpx praed nusg acc sg 3
-idamda	vx imper coo opl sg 3
-jadamda	vx imper coo opl sg 3
-xVjudamda	vx imper coo odu sg 3
-ηaxajudamda	vx imper coo odu sg 3
-tamd	cpx praed nusg acc sg 2
-tamda	cpx praed nusg acc sg 3
-nd	cpx nusg gen sg 2
-nda	cpx nusg gen sg 3
¹ -dand	cpx praed nusg dat sg 2
² -dand	cpx praed nupl dat sg 2
¹ -danda	cpx praed nusg dat sg 3
² -danda	cpx praed nupl dat sg 3
-xVdand	cpx nusg abl sg 2
-xVdanda	cpx nusg abl sg 3
-xVjudand	cpx praed nudu dat sg 2
-xVjudanda	cpx praed nudu dat sg 3
-kajudand	cpx praed nudu dat sg 2
-kajudanda	cpx praed nudu dat sg 3
-kadand	cpx nusg abl sg 2
-kadanda	cpx nusg abl sg 3

-xVnd	cpx nusg dat sg 2
-xVnda	cpx nusg dat sg 3
-kand	cpx nusg dat sg 2
-kanda	cpx nusg dat sg 3
-xVnand	cpx nusg loc sg 2
-xVnanda	cpx nusg loc sg 3
-kanand	cpx nusg loc sg 2
-kananda	cpx nusg loc sg 3
-mnand	cpx nusg pros sg 2
-mnanda	cpx nusg pros sg 3
¹ -tand	cpx praed nusg dat sg 2
² -tand	cpx praed nupl dat sg 2
¹ -tanda	cpx praed nusg dat sg 3
² -tanda	cpx praed nupl dat sg 3
-wnand	cpx nusg pros sg 2
-wnanda	cpx nusg pros sg 3
-ŋada	vx ind coo osg aor sg 3
¹ -tad	cpx praed nupl nom sg 2
² -tad	cpx praed nupl acc sg 2
¹ -tada	cpx praed nusg nom sg 3
² -tada	cpx praed nupl nom sg 3
³ -tada	cpx praed nupl acc sg 3
-de	cpx nusg nom sg 3
-ja	vx imper cos sg 3
-je	vx imper cos sg 3
-l	cpx nusg nom sg 2
-m	cx nusg acc
-dm	vx ind nopr aor sg 1
-tm	vx ind nopr aor sg 1
¹ -ŋi	cpx nusg nom sg 1
² -ŋi	cpx nusg acc sg 1
¹ -daŋi	cpx praed nusg nom sg 1
² -daŋi	cpx praed nusg acc sg 1
¹ -taŋi	cpx praed nusg nom sg 1
² -taŋi	cpx praed nusg acc sg 1
¹ -n	vx ind nopr aor sg 2
² -n	vx ind cos aor sg 2
³ -n	cx nusg dat
⁴ -n	cpx nusg gen sg 1
⁵ -n	cpx nupl nom sg 1
⁶ -n	cpx nupl acc sg 1
-na	cx adv loc
-an	vx ind cos aor sg 2
¹ -en	cpx nupl nom sg 1
² -en	cpx nupl acc sg 1
¹ -in	vx ind coo opl aor sg 1
² -in	vx ind cor aor sg 2
³ -in	cpx nupl nom sg 1
⁴ -in	cpx nupl acc sg 1
¹ -on	cpx nupl nom sg 1

² -on	cpx nupl acc sg 1
¹ -ün	cpx nupl nom sg 1
² -ün	cpx nupl acc sg 1
¹ -dan	cpx praed nusg dat sg 1
² -dan	cpx praed nupl nom sg 1
³ -dan	cpx praed nupl acc sg 1
⁴ -dan	cpx praed nupl dat sg 1
-xVdan	cpx nusg abl sg 1
¹ -xVjudan	cpx praed nudu nom sg 1
² -xVjudan	cpx praed nudu acc sg 1
³ -xVjudan	cpx praed nudu dat sg 1
¹ -kajudan	cpx praed nudu nom sg 1
² -kajudan	cpx praed nudu acc sg 1
³ -kajudan	cpx praed nudu dat sg 1
-kadan	cpx nusg abl sg 1
¹ -xVn	cpx nusg dat sg 1
² -xVn	cpx nupl dat sg 1
-xVna	cx nusg loc
-jn	vx ind coo opl aor sg 1
¹ -jan	vx ind coo opl aor sg 1
² -jan	vx ind cor aor sg 2
¹ -xVjun	vx ind coo odu aor sg 1
² -xVjun	cpx nudu nom sg 1
³ -xVjun	cpx nudu acc sg 1
⁴ -xVjun	cpx nudu gen sg 1
-ηaxajun	vx ind coo odu aor sg 1
¹ -kajun	cpx nudu nom sg 1
² -kajun	cpx nudu acc sg 1
³ -kajun	cpx nudu gen sg 1
¹ -kan	cpx nusg dat sg 1
² -kan	cpx nupl dat sg 1
-kana	cx nusg loc
¹ -mna	cx nusg pros
² -mna	cx adv pros
-mana	cx nusg pros
-ɖmana	cx nupl pros
-eɖmana	cx nupl pros
-ĩɖmana	cx nupl pros
-oɖmana	cx nupl pros
-ũɖmana	cx nupl pros
¹ -xVnan	cpx nusg loc sg 1
² -xVnan	cpx nupl loc sg 1
¹ -kanan	cpx nusg loc sg 1
² -kanan	cpx nupl loc sg 1
-mnan	cpx nusg pros sg 1
-ɖmnan	cpx nupl pros sg 1
-eɖmnan	cpx nupl pros sg 1
-ĩɖmnan	cpx nupl pros sg 1
-oɖmnan	cpx nupl pros sg 1
-ũɖmnan	cpx nupl pros sg 1

- <i>ɖmanan</i>	cpx	nupl	pros	sg	1
- <i>eɖmanan</i>	cpx	nupl	pros	sg	1
- <i>iɖmanan</i>	cpx	nupl	pros	sg	1
- <i>oɖmanan</i>	cpx	nupl	pros	sg	1
- <i>ũɖmanan</i>	cpx	nupl	pros	sg	1
- <i>wnan</i>	cpx	nusg	pros	sg	1
- <i>xVɖnan</i>	cpx	nupl	loc	sg	1
- <i>kaɖnan</i>	cpx	nupl	loc	sg	1
- <i>ɲan</i>	vx	ind	cos	aor	sg 2
¹ - <i>tan</i>	cpx	praed	nusg	dat	sg 1
² - <i>tan</i>	cpx	praed	nupl	nom	sg 1
³ - <i>tan</i>	cpx	praed	nupl	acc	sg 1
⁴ - <i>tan</i>	cpx	praed	nupl	dat	sg 1
- <i>xVtan</i>	cpx	nupl	abl	sg	1
- <i>katan</i>	cpx	nupl	abl	sg	1
¹ - <i>wna</i>	cx	adv	pros		
² - <i>wna</i>	cx	nusg	pros		
- <i>wana</i>	cx	nusg	pros		
- <i>ɖn</i>	cpx	nupl	gen	sg	1
- <i>eɖn</i>	cpx	nupl	gen	sg	1
- <i>iɖn</i>	cpx	nupl	gen	sg	1
- <i>oɖn</i>	cpx	nupl	gen	sg	1
- <i>ũɖn</i>	cpx	nupl	gen	sg	1
- <i>xVɖn</i>	cpx	nupl	dat	sg	1
- <i>xVɖna</i>	cx	nupl	loc		
- <i>kaɖn</i>	cx	nupl	loc		
- <i>kaɖna</i>	cx	nupl	loc		
- <i>ɲe</i>	cx	adv	loc		
¹ - <i>ɲi</i>	cpx	nusg	gen	sg	1
² - <i>ɲi</i>	cpx	nupl	nom	sg	1
³ - <i>ɲi</i>	cpx	nupl	acc	sg	1
¹ - <i>eɲi</i>	cpx	nupl	nom	sg	1
² - <i>eɲi</i>	cpx	nupl	acc	sg	1
¹ - <i>iɲi</i>	cpx	nupl	nom	sg	1
² - <i>iɲi</i>	cpx	nupl	acc	sg	1
¹ - <i>oɲi</i>	cpx	nupl	nom	sg	1
² - <i>oɲi</i>	cpx	nupl	acc	sg	1
¹ - <i>ũɲi</i>	cpx	nupl	nom	sg	1
² - <i>ũɲi</i>	cpx	nupl	acc	sg	1
¹ - <i>daɲi</i>	cpx	praed	nusg	dat	sg 1
² - <i>daɲi</i>	cpx	praed	nupl	nom	sg 1
³ - <i>daɲi</i>	cpx	praed	nupl	acc	sg 1
⁴ - <i>daɲi</i>	cpx	praed	nupl	dat	sg 1
- <i>xVdaɲi</i>	cpx	nusg	abl	sg	1
¹ - <i>xVjudani</i>	cpx	praed	nudu	nom	sg 1
² - <i>xVjudani</i>	cpx	praed	nudu	acc	sg 1
³ - <i>xVjudani</i>	cpx	praed	nudu	dat	sg 1
¹ - <i>kajudani</i>	cpx	praed	nudu	nom	sg 1
² - <i>kajudani</i>	cpx	praed	nudu	acc	sg 1
³ - <i>kajudani</i>	cpx	praed	nudu	dat	sg 1

-kadani	cpx nusg abl sg 1
¹ -xVni	cpx nusg dat sg 1
² -xVni	cpx nupl dat sg 1
¹ -xVjuni	cpx nudu nom sg 1
² -xVjuni	cpx nudu acc sg 1
¹ -kajuni	cpx nudu nom sg 1
² -kajuni	cpx nudu acc sg 1
¹ -kani	cpx nusg dat sg 1
² -kani	cpx nupl dat sg 1
¹ -xVnani	cpx nusg loc sg 1
² -xVnani	cpx nupl loc sg 1
¹ -kanani	cpx nusg loc sg 1
² -kanani	cpx nupl loc sg 1
-manani	cpx nusg pros sg 1
-pmanani	cpx nupl pros sg 1
-e ^o manani	cpx nupl pros sg 1
-i ^o manani	cpx nupl pros sg 1
-o ^o manani	cpx nupl pros sg 1
-ü ^o manani	cpx nupl pros sg 1
-wnani	cpx nusg pros sg 1
¹ -tani	cpx pread nusg dat sg 1
² -tani	cpx praed nupl nom sg 1
³ -tani	cpx praed nupl acc sg 1
⁴ -tani	cpx praed nupl dat sg 1
-xVtani	cpx nupl abl sg 1
-katani	cpx nupl abl sg 1
-pni	cpx nupl gen sg 1
-e ^o pni	cpx nupl gen sg 1
-i ^o pni	cpx nupl gen sg 1
-o ^o pni	cpx nupl gen sg 1
-ü ^o pni	cpx nupl gen sg 1
-xVpni	cpx nupl dat sg 1
-ka ^o pni	cpx nupl dat sg 1
-na	vx ind cos aor sg 3
¹ -r	vx ind coo osg aor sg 2
² -r	cpx nusg nom sg 2
-ar	vx ind coo osg aor sg 2
-dar	cpx praed nusg nom sg 2
-nar	vx ind coo osg aor sg 2
-tar	cpx praed nusg nom sg 2
¹ -s	vx ind nopr prt sg 3
² -s	vx ind cos prt sg 3
¹ -das	vx ind nopr prt sg 2
² -das	vx ind coo osg prt sg 3
¹ -idas	vx ind coo opl prt sg 2
² -idas	vx ind coo opl prt sg 3
¹ -jdas	vx ind coo opl prt sg 2
² -jdas	vx ind coo opl prt sg 3
¹ -jadas	vx ind coo opl prt sg 2
² -jadas	vx ind coo opl prt sg 3

¹ -xVjudás	vx	ind	coo	odu	prt	sg	2
² -xVjudás	vx	ind	coo	odu	prt	sg	3
¹ -ŋaxajudas	vx	ind	coo	odu	prt	sg	2
² -ŋaxajudas	vx	ind	coo	odu	prt	sg	3
¹ -damś	vx	ind	nopr	prt	sg	1	
² -damś	vx	ind	cos	prt	sg	1	
-tamś	vx	ind	nopr	prt	sg	1	
¹ -naś	vx	ind	nopr	prt	sg	2	
² -naś	vx	ind	cos	prt	sg	2	
¹ -inaś	vx	ind	coo	opl	prt	sg	1
² -inaś	vx	ind	cor	prt	sg	2	
-donś	vx	ind	coo	osg	prt	pl	3
-idonś	vx	ind	coo	opl	prt	pl	3
-jdonś	vx	ind	coo	opl	prt	pl	3
-jadonś	vx	ind	coo	opl	prt	pl	3
-xVjudonś	vx	ind	coo	odu	prt	pl	3
-ŋaxajudonś	vx	ind	coo	odu	prt	pl	3
¹ -dinś	vx	ind	nopr	prt	du	2	
² -dinś	vx	ind	cos	prt	du	2	
³ -dinś	vx	ind	coo	osg	prt	du	3
¹ -idinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	2
² -idinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	3
³ -idinś	vx	ind	cor	prt	du	2	
¹ -jdinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	2
² -jdinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	3
¹ -jadinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	2
² -jadinś	vx	ind	coo	opl	prt	du	3
³ -jadinś	vx	ind	cor	prt	du	2	
¹ -xVjudinś	vx	ind	coo	odu	prt	du	2
² -xVjudinś	vx	ind	coo	odu	prt	du	3
¹ -ŋaxajudinś	vx	ind	coo	odu	prt	du	2
² -ŋaxajudinś	vx	ind	coo	odu	prt	du	3
¹ -xVnś	vx	ind	nopr	prt	du	3	
² -xVnś	vx	ind	cos	prt	du	3	
-ixinś	vx	ind	cor	prt	du	3	
-jaxanś	vx	ind	cor	prt	du	3	
-ŋaxanś	vx	ind	cos	prt	du	3	
-jnaś	vx	ind	coo	opl	prt	sg	1
¹ -janaś	vx	ind	coo	opl	prt	sg	1
² -janaś	vx	ind	cor	prt	sg	2	
-xVjunas	vx	ind	coo	odu	prt	sg	1
-ŋaxajunas	vx	ind	coo	odu	prt	sg	1
-kanś	vx	ind	nopr	prt	du	3	
¹ -manś	vx	ind	nopr	prt	sg	1	
² -manś	vx	ind	cos	prt	sg	1	
-minś	vx	ind	coo	osg	prt	du	1
¹ -ninś	vx	ind	nopr	prt	du	1	
² -ninś	vx	ind	cos	prt	du	1	
¹ -inś	vx	ind	coo	opl	prt	du	1
² -inś	vx	ind	cor	prt	du	1	

- <i>jñins</i>	vx ind coo opl prt du 1
¹ - <i>jañins</i>	vx ind coo opl prt du 1
² - <i>jañins</i>	vx ind cor prt du 1
- <i>xVjñins</i>	vx ind coo odu prt du 1
- <i>ñaxajuhins</i>	vx ind coo odu prt du 1
- <i>ñins</i>	vx ind coo osg prt du 2
- <i>ñins</i>	vx ind nopr prt du 2
- <i>raś</i>	vx ind coo osg prt sg 2
- <i>taś</i>	vx ind nopr prt sg 2
- <i>waś</i>	vx ind coo osg prt sg 1
¹ - <i>t</i>	vx ind nopr aor sg 2
² - <i>t</i>	vx imper coo osg sg 2
³ - <i>t</i>	cx nusg dat
⁴ - <i>t</i>	cpx nusg acc sg 2
⁵ - <i>t</i>	cpx nusg gen sg 2
⁶ - <i>t</i>	cpx nupl gen sg 2
¹ - <i>ta</i>	cpx nusg nom sg 3
² - <i>ta</i>	cpx nusg acc sg 3
³ - <i>ta</i>	cpx nusg gen sg 3
⁴ - <i>ta</i>	cpx nupl gen sg 3
- <i>et</i>	cpx nupl gen sg 2
- <i>it</i>	cpx nupl gen sg 2
- <i>ot</i>	cpx nupl gen sg 2
- <i>ūt</i>	cpx nupl gen sg 2
- <i>eta</i>	cpx nupl gen sg 3
- <i>ita</i>	cpx nupl gen sg 3
- <i>ota</i>	cpx nupl gen sg 3
- <i>ūta</i>	cpx nupl gen sg 3
¹ - <i>xVt</i>	cx nupl abl
² - <i>xVt</i>	cpx nupl dat sg 2
- <i>xVta</i>	cpx nupl dat sg 3
- <i>xVjut</i>	cpx nudu gen sg 2
- <i>xVjuta</i>	cpx nudu gen sg 3
- <i>kajut</i>	cpx nudu gen sg 2
- <i>kajuta</i>	cpx nudu gen sg 3
¹ - <i>kat</i>	cx nupl abl
² - <i>kat</i>	cpx nupl dat sg 2
- <i>kata</i>	cpx nupl dat sg 3
- <i>damt</i>	cpx praed nusg acc sg 2
- <i>damta</i>	cpx praed nusg acc sg 3
- <i>tamt</i>	cpx praed nusg acc sg 2
- <i>tamta</i>	cpx praed nusg acc sg 3
- <i>dant</i>	cpx praed nusg dat sg 2
- <i>danta</i>	cpx praed nusg dat sg 3
- <i>xVnat</i>	cpx nupl loc sg 2
- <i>xVnata</i>	cpx nupl loc sg 3
- <i>kanat</i>	cpx nupl loc sg 2
- <i>kanata</i>	cpx nupl loc sg 3
- <i>ḡmnat</i>	cpx nupl pros sg 2
- <i>eḡmnat</i>	cpx nupl pros sg 2

-iʔmnat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-oʔmnat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-ūʔmnat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-ʔmanat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-eʔmanat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-iʔmanat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-oʔmanat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-ūʔmanat	cpx	nupl	pros	sg	2	
-ʔmnata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-eʔmnata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-iʔmnata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-oʔmnata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-ūʔmnata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-ʔmanata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-eʔmanata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-iʔmanata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-oʔmanata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-ūʔmanata	cpx	nupl	pros	sg	3	
-tant	cpx	praed	nusg	dat	sg 2	
-tanta	cpx	praed	nusg	dat	sg 3	
-xVʔnat	cpx	nupl	loc	sg	2	
-xVʔnata	cpx	nupl	loc	sg	3	
-kaʔnat	cpx	nupl	loc	sg	2	
-kaʔnata	cpx	nupl	loc	sg	3	
-tata	cpx	praed	nusg	nom	sg 3	
-xVtat	cpx	nupl	abl	sg	2	
-xVtata	cpx	nupl	abl	sg	3	
-katat	cpx	nupl	abl	sg	2	
-katata	cpx	nupl	abl	sg	3	
1-w	vx	ind	coo	osg	aor	sg 1
2-w	cpx	nusg	nom	sg	1	
3-w	cpx	nusg	acc	sg	1	
-aw	vx	ind	coo	osg	aor	sg 1
1-dūw	cpx	praed	nusg	nom	sg	1
2-dūw	cpx	praed	nusg	acc	sg	1
-ŋaw	vx	ind	coo	osg	aor	sg 1
1-tūw	cpx	praed	nusg	nom	sg	1
2-tūw	cpx	praed	nusg	acc	sg	1
1-ʔ	vx	ind	nopr	aor	pl	3
2-ʔ	vx	ind	cos	aor	pl	3
3-ʔ	vx	imper	cos	sg	2	
4-ʔ	cx	nusg	gen			
5-ʔ	cx	adv	dat			
6-ʔ	cx	nupl	nom			
7-ʔ	cx	nupl	gen			
-aʔ	vx	ind	cos	aor	pl	3
-eʔ	cx	nupl	gen			
1-īʔ	vx	ind	cor	aor	sg	3
2-īʔ	cx	nupl	gen			
-oʔ	cx	nupl	gen			

-ű	cx nupl gen
¹ -d	vx imper cor sg 2
² -d	cx nusg dat
-id	vx ind cor aor pl 3
¹ -da	vx ind nopr aor pl 2
² -da	vx ind cos aor pl 2
³ -da	vx imper cos pl 2
⁴ -da	cpx nusg acc pl 2
⁵ -da	cpx nusg gen pl 2
⁶ -da	cpx nupl nom pl 2
⁷ -da	cpx nupl acc pl 2
¹ -do	vx ind coo osg aor pl 3
² -do	cpx nusg nom pl 3
³ -do	cpx nusg acc pl 3
⁴ -do	cpx nusg gen pl 3
⁵ -do	cpx nupl nom pl 3
⁶ -do	cpx nupl acc pl 3
-ada	vx ind cos aor pl 2
¹ -eda	cpx nupl nom pl 2
² -eda	cpx nupl acc pl 2
¹ -ida	vx ind coo opl aor pl 2
² -ida	vx ind cor aor pl 2
³ -ida	vx imper coo opl pl 2
⁴ -ida	vx imper cor pl 2
⁵ -ida	cpx nupl nom pl 2
⁶ -ida	cpx nupl acc pl 2
¹ -oda	cpx nupl nom pl 2
² -oda	cpx nupl acc pl 2
¹ -üda	cpx nupl nom pl 2
² -üda	cpx nupl acc pl 2
-ado	vx ind coo osg aor pl 3
¹ -edo	cpx nupl nom pl 3
² -edo	cpx nupl acc pl 3
¹ -ido	vx ind coo opl aor pl 3
² -ido	cpx nupl nom pl 3
³ -ido	cpx nupl acc pl 3
¹ -odo	cpx nupl nom pl 3
² -odo	cpx nupl acc pl 3
¹ -üdo	cpx nupl nom pl 3
² -üdo	cpx nupl acc pl 3
¹ -dada	cpx praed nupl nom pl 2
² -dada	cpx praed nupl acc pl 2
¹ -dado	cpx praed nusg nom pl 3
² -dado	cpx praed nupl nom pl 3
³ -dado	cpx praed nupl acc pl 3
¹ -xVjudada	cpx praed nudu nom pl 2
² -xVjudada	cpx praed nudu acc pl 2
¹ -xVjudado	cpx praed nudu nom pl 3
² -xVjudado	cpx praed nudu acc pl 3
¹ -kajudada	cpx praed nudu nom pl 2

² -kajudada?	cpx praed nudu acc pl 2
¹ -kajudado?	cpx praed nudu nom pl 3
² -kajudado?	cpx praed nudu acc pl 3
-jd?	vx ind cor aor pl 3
¹ -jad?	vx ind cor aor pl 3
² -jad?	vx imper cor sg 2
¹ -jda?	vx ind coo opl aor pl 2
² -jda?	vx ind cor aor pl 2
-jdo?	vx ind coo opl aor pl 3
¹ -jada?	vx ind coo opl aor pl 2
² -jada?	vx imper coo opl pl 2
³ -jada?	vx imper cor pl 2
-jado?	vx ind coo opl aor pl 3
¹ -xVjuda?	vx ind coo opl aor pl 2
² -xVjuda?	vx imper coo odu pl 2
³ -xVjuda?	cpx nudu nom pl 2
⁴ -xVjuda?	cpx nudu acc pl 2
¹ -xVjudo?	vx ind coo odu aor pl 3
² -xVjudo?	cpx nudu nom pl 3
³ -xVjudo?	cpx nudu acc pl 3
¹ -ṇaxajuda?	vx ind coo odu aor pl 2
² -ṇaxajuda?	vx imper coo odu pl 2
-ṇaxajudo?	vx ind coo odu aor pl 3
¹ -kajuda?	cpx nudu nom pl 2
² -kajuda?	cpx nudu acc pl 2
¹ -kajudo?	cpx nudu nom pl 3
² -kajudo?	cpx nudu acc pl 3
-imd?	vx imper cor sg 3
-mda?	cpx nusg acc pl 2
¹ -mdo?	vx imper coo osg pl 3
² -mdo?	cpx nusg acc pl 3
-idamd?	vx imper cor pl 3
-damda?	cpx praed nusg acc pl 2
-damdo?	cpx praed nusg acc pl 3
-idamdo?	vx imper coo opl pl 3
-jadamd?	vx imper cor pl 3
-jadamdo?	vx imper coo opl pl 3
-xVjudamdo?	vx imper coo opl pl 3
-ṇaxajudamdo?	vx imper coo odu pl 3
-jaxamd?	vx imper cor du 3
-jamd?	vx imper cor sg 3
-tamda?	cpx praed nusg acc pl 2
-tamdo?	cpx praed nusg acc pl 3
-nda?	vpx nusg gen pl 2
-ndo?	cpx nusg gen pl 3
¹ -danda?	cpx praed nusg dat pl 2
² -danda?	cpx praed nupl dat pl 2
¹ -dando?	cpx praed nusg dat pl 3
² -dando?	cpx praed nupl dat pl 3
-xVdanda?	cpx nusg abl pl 2

-xVdando?	cpx nusg abl pl 3
-xVjudando?	cpx praed nudu dat pl 2
-xVjudando?	cpx praed nudu dat pl 3
-kajudando?	cpx praed nudu dat pl 2
-kajudando?	cpx praed nudu dat pl 3
-kadando?	cpx nusg abl pl 2
-kadando?	cpx nusg abl pl 3
-xVnda?	cpx nusg dat pl 2
-xVndo?	cpx nusg dat pl 3
-kanda?	cpx nusg dat pl 2
-kando?	cpx nusg dat pl 3
-xVnanda?	cpx nusg loc pl 2
-xVnando?	cpx nusg loc pl 3
-kananda?	cpx nusg loc pl 2
-kanando?	cpx nusg loc pl 3
-mnanda?	cpx nupl pros pl 2
-mnando?	cpx nusg pros pl 3
-wnanda?	cpx nusg pros pl 2
-wnando?	cpx nusg pros pl 3
¹ -tanda?	cpx praed nusg dat pl 2
² -tanda?	cpx praed nupl dat pl 2
¹ -tando?	cpx praed nusg dat pl 3
² -tando?	cpx praed nupl dat pl 3
-nada?	vx ind cos aor pl 2
-nado?	vx ind coo osg aor pl 3
¹ -tada?	cpx praed nupl nom pl 2
² -tada?	cpx praed nupl acc pl 2
¹ -tado?	cpx praed nusg nom pl 3
² -tado?	cpx praed nupl nom pl 3
³ -tado?	cpx praed nupl acc pl 3
¹ -di?	vx ind nopr aor du 2
² -di?	vx ind cos aor du 2
³ -di?	vx ind coo osg aor du 3
⁴ -di?	vx imper cos du 2
⁵ -di?	cpx nusg acc du 2
⁶ -di?	cpx nusg gen du 2
⁷ -di?	cpx nusg nom du 3
⁸ -di?	cpx nusg acc du 3
⁹ -di?	cpx nusg gen du 3
¹⁰ -di?	cpx nupl nom du 2
¹¹ -di?	cpx nupl acc du 2
¹² -di?	cpx nupl nom du 3
¹³ -di?	cpx nupl acc du 3
¹ -adi?	vx ind cos aor du 2
² -adi?	vx ind coo osg aor du 3
¹ -edi?	cpx nupl nom du 2
² -edi?	cpx nupl acc du 2
³ -edi?	cpx nupl nom du 3
⁴ -edi?	cpx nupl acc du 3
¹ -idi?	vx ind coo opl aor du 2

2- <i>īdi</i> ?	vx ind coo opl aor du 3
3- <i>īdi</i> ?	vx ind cor aor du 2
4- <i>īdi</i> ?	vx imper coo opl du 2
5- <i>īdi</i> ?	vx imper cor du 2
6- <i>īdi</i> ?	cpx nupl nom du 2
7- <i>īdi</i> ?	cpx nupl acc du 2
8- <i>īdi</i> ?	cpx nupl nom du 3
9- <i>īdi</i> ?	cpx nupl acc du 3
1- <i>ōdi</i> ?	cpx nupl nom du 2
2- <i>ōdi</i> ?	cpx nupl acc du 2
3- <i>ōdi</i> ?	cpx nupl nom du 3
4- <i>ōdi</i> ?	cpx nupl acc du 3
1- <i>ūdi</i> ?	cpx nupl nom du 2
2- <i>ūdi</i> ?	cpx nupl acc du 2
3- <i>ūdi</i> ?	cpx nupl nom du 3
4- <i>ūdi</i> ?	cpx nupl acc du 3
1- <i>dadi</i> ?	cpx praed nusg nom du 3
2- <i>dadi</i> ?	cpx praed nupl nom du 2
3- <i>dadi</i> ?	cpx praed nupl acc du 2
4- <i>dadi</i> ?	cpx praed nupl nom du 3
5- <i>dadi</i> ?	cpx praed nupl acc du 3
1- <i>xVjudadi</i> ?	cpx praed nudu nom du 2
2- <i>xVjudadi</i> ?	cpx praed nudu acc du 2
3- <i>xVjudadi</i> ?	cpx praed nudu nom du 3
4- <i>xVjudadi</i> ?	cpx praed nudu acc du 3
1- <i>kajudadi</i> ?	cpx praed nudu nom du 2
2- <i>kajudadi</i> ?	cpx praed nudu acc du 2
3- <i>kajudadi</i> ?	cpx praed nudu nom du 3
4- <i>kajudadi</i> ?	cpx praed nudu acc du 3
1- <i>jdi</i> ?	vx ind coo opl aor du 2
2- <i>jdi</i> ?	vx ind coo opl aor du 3
3- <i>jdi</i> ?	vx ind cor aor du 2
1- <i>jadi</i> ?	vx ind coo opl aor du 2
2- <i>jadi</i> ?	vx ind coo opl aor du 3
3- <i>jadi</i> ?	vx imper coo opl du 2
4- <i>jadi</i> ?	vx imper cor du 2
1- <i>xVjudi</i> ?	vx ind coo odu aor du 2
2- <i>xVjudi</i> ?	vx ind coo odu aor du 3
3- <i>xVjudi</i> ?	vx imper coo odu du 2
4- <i>xVjudi</i> ?	cpx nudu nom du 2
5- <i>xVjudi</i> ?	cpx nudu acc du 2
6- <i>xVjudi</i> ?	cpx nudu nom du 3
7- <i>xVjudi</i> ?	cpx nudu acc du 3
1- <i>ṇaxajudi</i> ?	vx ind coo odu aor du 2
2- <i>ṇaxajudi</i> ?	vx ind coo odu aor du 3
3- <i>ṇaxajudi</i> ?	vx imper coo odu du 2
1- <i>kajudi</i> ?	cpx nudu nom du 2
2- <i>kajudi</i> ?	cpx nudu acc du 2
3- <i>kajudi</i> ?	cpx nudu nom du 3
4- <i>kajudi</i> ?	cpx nudu acc du 3

¹ -mđi [?]	vx imper coo osg du 3
² -mđi [?]	cpx nusg acc du 2
³ -mđi [?]	cpx nusg acc du 3
¹ -damđi [?]	cpx praed nusg acc du 2
² -damđi [?]	cpx praed nusg acc du 3
-īdamđi [?]	vx imper coo opl du 3
-jadamđi [?]	vx imper coo opl du 3
-xVjudamđi [?]	vx imper coo odu du 3
-ŋaxajudamđi [?]	vx imper coo odu du 3
¹ -tamđi [?]	cpx praed nusg acc du 2
² -tamđi [?]	cpx praed nusg acc du 3
¹ -ndi [?]	cpx nusg gen du 2
² -ndi [?]	cpx nusg gen du 3
¹ -dandī [?]	cpx praed nusg dat du 2
² -dandī [?]	cpx praed nusg dat du 3
³ -dandī [?]	cpx praed nupl dat du 2
⁴ -dandī [?]	cpx praed nupl dat du 3
¹ -xVdandī [?]	cpx nusg abl du 2
² -xVdandī [?]	cpx nusg abl du 3
¹ -xVjudandī [?]	cpx praed nudu dat du 2
² -xVjudandī [?]	cpx praed nudu dat du 3
¹ -kajudandī [?]	cpx praed nudu dat du 2
² -kajudandī [?]	cpx praed nudu dat du 3
¹ -kadandī [?]	cpx nusg abl du 2
² -kadandī [?]	cpx nusg abl du 3
¹ -xVndi [?]	cpx nusg dat du 2
² -xVndi [?]	cpx nusg dat du 3
³ -kandī [?]	cpx nusg dat du 2
⁴ -kandī [?]	cpx nusg dat du 3
¹ -xVnandī [?]	cpx nusg loc du 2
² -xVnandī [?]	cpx nusg loc du 3
¹ -kanandī [?]	cpx nusg loc du 2
² -kanandī [?]	cpx nusg loc du 3
¹ -mnandī [?]	cpx nusg pros du 2
² -mnandī [?]	cpx nusg pros du 3
¹ -wnandī [?]	cpx nusg pros du 2
² -wnandī [?]	cpx nusg pros du 3
¹ -tandī [?]	cpx praed nusg dat du 2
² -tandī [?]	cpx praed nusg dat du 3
³ -tandī [?]	cpx praed nupl dat du 2
⁴ -tandī [?]	cpx praed nupl dat du 3
¹ -ŋadi [?]	vx ind cos aor du 2
² -ŋadi [?]	vx ind coo osg aor du 3
¹ -tadi [?]	cpx praed nupl nom du 2
² -tadi [?]	cpx praed nupl acc du 2
³ -tadi [?]	cpx praed nusg nom du 3
⁴ -tadi [?]	cpx praed nupl nom du 3
⁵ -tadi [?]	cpx praed nupl acc du 3
¹ -xV [?]	vx ind nopr aor du 3
² -xV [?]	vx ind cos aor du 3

³ -xV?	cx nudu nom
⁴ -xV?	cx nudu acc
⁵ -xV?	cx nudu gen
⁶ -xV?	cx nupl dat
-axa?	vx ind cos aor du 3
-ixi?	vx ind cor aor du 3
¹ -jxa?	vx ind cor aor du 3
² -jxa?	vx imper cos du 3
-jaza?	vx imper cos du 3
-ηaxa?	vx ind cos aor du 3
-j?	vx ind cor aor sg 3
-ja?	vx imper cos pl 3
¹ -k?	vx ind nopr aor du 3
² -k?	cx nudu nom
³ -k?	cx nudu acc
⁴ -k?	cx nudu gen
⁵ -k?	cx nupl dat
¹ -ka?	vx ind nopr aor du 3
² -ka?	cx nudu nom
³ -ka?	cx nudu acc
⁴ -ka?	cx nudu gen
⁵ -ka?	cx nupl dat
-la?	cpx nusg nom pl 2
-li?	cpx nusg nom du 2
¹ -m?	vx ind cos aor sg 1
² -m?	cx nusg acc
-am?	vx ind cos aor sg 1
¹ -ma?	vx ind nopr aor pl 1
² -ma?	cpx nusg nom pl 1
³ -ma?	cpx nusg acc pl 1
-dm?	vx ind cos aor sg 1
-adm?	vx ind cos aor sg 1
-ηadm?	vx ind cos aor sg 1
-ηam?	vx ind cos aor sg 1
¹ -mi?	vx ind coo osg aor du 1
² -mi?	cpx nusg nom du 1
³ -mi?	cpx nusg acc du 1
-ami?	vx ind coo osg aor du 1
¹ -dami?	cpx praed nusg nom du 1
² -dami?	cpx praed nusg acc du 1
-ηami?	vx ind coo osg aor du 1
¹ -tami?	cpx praed nusg nom du 1
² -tami?	cpx praed nusg acc du 1
-n?	cx nusg dat
-in?	vx imper coo opl sg 2
¹ -na?	cpx nusg gen pl 1
² -na?	cpx nupl nom pl 1
³ -na?	cpx nupl acc pl 1
¹ -ena?	cpx nupl nom pl 1
² -ena?	cpx nupl acc pl 1

¹ -ina ^o	vx ind coo opl aor pl 1
² -ina ^o	vx ind aor pl 1
³ -ina ^o	cpx nupl nom pl 1
⁴ -ina ^o	cpx nupl acc pl 1
¹ -ona ^o	cpx nupl nom pl 1
² -ona ^o	cpx nupl acc pl 1
¹ -ūna ^o	cpx nupl nom pl 1
² -ūna ^o	cpx nupl acc pl 1
¹ -dana ^o	cpx praed nusc dat pl 1
² -dana ^o	cpx praed nupl nom pl 1
³ -dana ^o	cpx praed nupl acc pl 1
⁴ -dana ^o	cpx praed nupl dat pl 1
-xVdana ^o	cpx nusc abl pl 1
¹ -xVjudana ^o	cpx praed nudu nom pl 1
² -xVjudana ^o	cpx praed nudu acc pl 1
³ -xVjudana ^o	cpx praed nudu dat pl 1
¹ -kajudana ^o	cpx praed nudu nom pl 1
² -kajudana ^o	cpx praed nudu acc pl 1
³ -kajudana ^o	cpx praed nudu dat pl 1
-kadana ^o	cpx nusc abl pl 1
¹ -xVna ^o	cpx nusc dat pl 1
² -xVna ^o	cpx nupl dat pl 1
-jan ^o	vx imper coo opl sg 2
¹ -jna ^o	vx ind coo opl aor pl 1
² -jna ^o	vx ind cor aor pl 1
-jana ^o	vx ind coo opl aor pl 1
-xVjun ^o	vx imper coo odu sg 2
¹ -xVjuna ^o	vx ind coo odu aor pl 1
² -xVjuna ^o	cpx nudu nom pl 1
³ -xVjuna ^o	cpx nudu acc pl 1
⁴ -xVjuna ^o	cpx nudu gen pl 1
-ŋaxajun ^o	vx imper coo odu sg 2
-ŋaxajuna ^o	vx ind coo odu aor pl 1
¹ -kajuna ^o	cpx nudu nom pl 1
² -kajuna ^o	cpx nudu acc pl 1
³ -kajuna ^o	cpx nudu gen pl 1
¹ -kana ^o	cpx nusc dat pl 1
² -kana ^o	cpx nupl dat pl 1
¹ -xVnana ^o	cpx nusc loc pl 1
² -xVnana ^o	cpx nupl loc pl 1
¹ -kanana ^o	cpx nusc loc pl 1
² -kanana ^o	cpx nupl loc pl 1
-mnana ^o	cpx nusc pros pl 1
-ɔmnana ^o	cpx nupl pros pl 1
-eɔmnana ^o	cpx nupl pros pl 1
-iɔmnana ^o	cpx nupl pros pl 1
-oɔmnana ^o	cpx nupl pros pl 1
-ūɔmnana ^o	cpx nupl pros pl 1
-ɔmanana ^o	cpx nupl pros pl 1
-eɔmanana ^o	cpx nupl pros pl 1

-i ³ manana ³	cpx	nupl	pros	pl	1	
-o ³ manana ³	cpx	nupl	pros	pl	1	
-ū ³ manana ³	cpx	nupl	pros	pl	1	
-wnana ³	cpx	nusg	pros	pl	1	
-xV ³ nana ³	cpx	nupl	loc	pl	1	
-ka ³ nana ³	cpx	nupl	loc	pl	1	
¹ -tana ³	cpx	praed	nusg	dat	pl 1	
² -tana ³	cpx	praed	nupl	nom	pl 1	
³ -tana ³	cpx	praed	nupl	acc	pl 1	
⁴ -tana ³	cpx	praed	nupl	dat	pl 1	
-xV ³ tana ³	cpx	nupl	abl	pl	1	
-katana ³	cpx	nupl	abl	pl	1	
- ³ na ³	cpx	nupl	gen	pl	1	
-e ³ na ³	cpx	nupl	gen	pl	1	
-i ³ na ³	cpx	nupl	gen	pl	1	
-o ³ na ³	cpx	nupl	gen	pl	1	
-ū ³ na ³	cpx	nupl	gen	pl	1	
-xV ³ na ³	cpx	nupl	dat	pl	1	
-ka ³ na ³	cpx	nupl	dat	pl	1	
¹ - ³ ni ³	vx	ind	nopr	aor	du 1	
² - ³ ni ³	vx	ind	cos	aor	du 1	
³ - ³ ni ³	cpx	nusg	gen	du	1	
⁴ - ³ ni ³	cpx	nupl	nom	du	1	
⁵ - ³ ni ³	cpx	nupl	acc	du	1	
-a ³ ni ³	vx	ind	cos	aor	du 1	
¹ -e ³ ni ³	cpx	nupl	nom	du	1	
² -e ³ ni ³	cpx	nupl	acc	du	1	
¹ -i ³ ni ³	vx	ind	coo	opl	aor	du 1
² -i ³ ni ³	vx	ind	cor	aor	du 1	
³ -i ³ ni ³	cpx	nupl	nom	du	1	
⁴ -i ³ ni ³	cpx	nupl	acc	du	1	
¹ -o ³ ni ³	cpx	nupl	nom	du	1	
² -o ³ ni ³	cpx	nupl	acc	du	1	
¹ -ū ³ ni ³	cpx	nupl	nom	du	1	
² -ū ³ ni ³	cpx	nupl	acc	du	1	
¹ -da ³ ni ³	cpx	praed	nusg	dat	du 1	
² -da ³ ni ³	cpx	praed	nupl	nom	du 1	
³ -da ³ ni ³	cpx	praed	nupl	acc	du 1	
⁴ -da ³ ni ³	cpx	praed	nupl	dat	du 1	
-xV ³ da ³ ni ³	cpx	nusg	abl	du	1	
¹ -xV ³ judani ³	cpx	praed	nudu	nom	du 1	
² -xV ³ judani ³	cpx	praed	nudu	acc	du 1	
³ -xV ³ judani ³	cpx	praed	nudu	dat	du 1	
¹ -ka ³ judani ³	cpx	praed	nudu	nom	du 1	
² -ka ³ judani ³	cpx	praed	nudu	acc	du 1	
³ -ka ³ judani ³	cpx	praed	nudu	dat	du 1	
-ka ³ da ³ ni ³	cpx	nusg	abl	du	1	
¹ -xV ³ ni ³	cpx	nusg	dat	du	1	
² -xV ³ ni ³	cpx	nupl	dat	du	1	
¹ -j ³ ni ³	vx	ind	coo	opl	aor	du 1

² -jníᑦ	vx ind cor aor du 1
-janíᑦ	vx ind coo opl aor du 1
¹ -xVjuníᑦ	vx ind coo odu aor du 1
² -xVjuníᑦ	cpx nudu nom du 1
³ -xVjuníᑦ	cpx nudu acc du 1
⁴ -xVjuníᑦ	cpx nudu gen du 1
-ᑎaxajuníᑦ	vx ind coo odu aor du 1
¹ -kajuníᑦ	cpx nudu nom du 1
² -kajuníᑦ	cpx nudu acc du 1
³ -kajuníᑦ	cpx nudu gen du 1
¹ -kaníᑦ	cpx nug dat du 1
² -kaníᑦ	cpx nupl dat du 1
¹ -xVnaníᑦ	cpx nug loc du 1
² -xVnaníᑦ	cpx nupl loc du 1
¹ -kananíᑦ	cpx nug loc du 1
² -kananíᑦ	cpx nupl loc du 1
-mnaníᑦ	cpx nug pros du 1
-ᑭmnaníᑦ	cpx nupl pros du 1
-ĩᑭmnaníᑦ	cpx nupl pros du 1
-oᑭmnaníᑦ	cpx nupl pros du 1
-ũᑭmnaníᑦ	cpx nupl pros du 1
-ᑭmananíᑦ	cpx nupl pros du 1
-eᑭmananíᑦ	cpx nupl pros du 1
-ĩᑭmananíᑦ	cpx nupl pros du 1
-oᑭmananíᑦ	cpx nupl pros du 1
-ũᑭmananíᑦ	cpx nupl pros du 1
-wnaníᑦ	cpx nug pros du 1
-xVᑭnaníᑦ	cpx nupl loc du 1
-kaᑭnaníᑦ	cpx nupl loc du 1
-ᑎaníᑦ	vx ind cos aor du 1
¹ -taníᑦ	cpx praed nug dat du 1
² -taníᑦ	cpx praed nupl nom du 1
³ -taníᑦ	cpx praed nupl acc du 1
⁴ -taníᑦ	cpx praed nupl dat du 1
-xVtaníᑦ	cpx nupl abl du 1
-kataníᑦ	cpx nupl abl du 1
-ᑭníᑦ	cpx nupl gen du 1
-eᑭníᑦ	cpx nupl gen du 1
-ĩᑭníᑦ	cpx nupl gen du 1
-oᑭníᑦ	cpx nupl gen du 1
-ũᑭníᑦ	cpx nupl gen du 1
-xVᑭníᑦ	cpx nupl dat du 1
-kaᑭníᑦ	cpx nupl dat du 1
-ᑎaᑦ	vx ind cos aor pl 3
¹ -raᑦ	vx ind coo osg aor pl 2
² -raᑦ	vx imper coo osg pl 2
³ -raᑦ	cpx nug nom pl 2
-araᑦ	vx ind coo osg aor pl 2
-daraᑦ	cpx praed nug nom pl 2

- <i>ηara</i> ᵛ	vx ind coo osg aor pl 2
- <i>tara</i> ᵛ	cpx praed nusg nom pl 2
¹ - <i>ri</i> ᵛ	vx ind coo osg aor du 2
² - <i>ri</i> ᵛ	vx imer coo osg du 2
³ - <i>ri</i> ᵛ	cpx nusg nom du 2
- <i>ári</i> ᵛ	vx ind coo osg aor du 2
- <i>darí</i> ᵛ	cpx praed nusg nom du 2
- <i>ηarí</i> ᵛ	vx ind coo osg aor du 2
- <i>tarí</i> ᵛ	cpx praed nusg nom du 2
- <i>i</i> ᵛ	cx nusg dat
¹ - <i>ta</i> ᵛ	vx ind nopr aor pl 2
² - <i>ta</i> ᵛ	cpx nusg acc pl 2
³ - <i>ta</i> ᵛ	cpx nusg gen pl 2
⁴ - <i>ta</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 2
¹ - <i>to</i> ᵛ	cpx nusg acc pl 3
² - <i>to</i> ᵛ	cpx nusg gen pl 3
³ - <i>to</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 3
- <i>eta</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 2
- <i>ita</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 2
- <i>ota</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 2
- <i>ūta</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 2
- <i>eto</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 3
- <i>ito</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 3
- <i>oto</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 3
- <i>ūto</i> ᵛ	cpx nupl gen pl 3
- <i>xVta</i> ᵛ	cpx nupl dat pl 2
- <i>xVto</i> ᵛ	cpx nupl dat pl 3
- <i>xVjuta</i> ᵛ	cpx nudu gen pl 2
- <i>xVjuto</i> ᵛ	cpx nudu gen pl 3
- <i>kajuta</i> ᵛ	cpx nudu gen pl 2
- <i>kajuto</i> ᵛ	cpx nudu gen pl 3
<i>kata</i> ᵛ	cpx nupl dat pl 2
<i>-kato</i> ᵛ	cpx nupl dat pl 3
- <i>xVnata</i> ᵛ	cpx nupl loc pl 2
- <i>xVnato</i> ᵛ	cpx nupl loc pl 3
- <i>kanata</i> ᵛ	cpx nupl loc pl 2
- <i>kanato</i> ᵛ	cpx nupl loc pl 3
- <i>ᵛmnata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>ᵛmnato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>eᵛmnata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>iᵛmnata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>oᵛmnata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>ūᵛmnata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>eᵛmnato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>iᵛmnato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>oᵛmnato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>ūᵛmnato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>ᵛmanata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2
- <i>ᵛmanato</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 3
- <i>eᵛmanata</i> ᵛ	cpx nupl pros pl 2

-i ³ manata ³	cpx	nupl	pros	pl	2
-o ³ manata ³	cpx	nupl	pros	pl	2
-ü ³ manata ³	cpx	nupl	pros	pl	2
-e ³ manato ³	cpx	nupl	pros	pl	3
-i ³ manato ³	cpx	nupl	pros	pl	3
-o ³ manato ³	cpx	nupl	pros	pl	3
-ü ³ manato ³	cpx	nupl	pros	pl	3
-xV ³ nata ³	cpx	nupl	loc	pl	2
-xV ³ nato ³	cpx	nupl	loc	pl	3
-ka ³ nata ³	cpx	nupl	loc	pl	2
-ka ³ nato ³	cpx	nupl	loc	pl	3
-xVtata ³	cpx	nupl	abl	pl	2
-xVtato ³	cpx	nupl	abl	pl	3
-katata ³	cpx	nupl	abl	pl	2
-katato ³	cpx	nupl	abl	pl	3
1-ti ³	vx	ind	nopr	aor	du 2
2-ti ³	cpx	nusg	acc	du	2
3-ti ³	cpx	nusg	gen	du	2
4-ti ³	cpx	nusg	nom	du	3
5-ti ³	cpx	nusg	acc	du	3
6-ti ³	cpx	nusg	gen	du	3
7-ti ³	cpx	nupl	gen	du	2
8-ti ³	cpx	nupl	gen	du	3
1-eti ³	cpx	nupl	gen	du	2
2-eti ³	cpx	nupl	gen	du	3
1-üti ³	cpx	nupl	gen	du	2
2-üti ³	cpx	nupl	gen	du	3
1-olti ³	cpx	nupl	gen	du	2
2-olti ³	cpx	nupl	gen	du	3
1-üti ³	cpx	nupl	gen	du	2
2-üti ³	cpx	nupl	gen	du	3
1-xVti ³	cpx	nupl	dat	du	2
2-xVti ³	cpx	nupl	dat	du	3
1-xVjuti ³	cpx	nudu	gen	du	2
2-xVjuti ³	cpx	nudu	gen	du	3
1-kajuti ³	cpx	nudu	gen	du	2
2-kajuti ³	cpx	nudu	gen	du	3
1-kati ³	cpx	nupl	dat	du	2
2-kati ³	cpx	nupl	dat	du	3
1-xVnati ³	cpx	nupl	loc	du	2
2-xVnati ³	cpx	nupl	loc	du	3
1-kanati ³	cpx	nupl	loc	du	2
2-kanati ³	cpx	nupl	loc	du	3
1- ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	2
2- ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	3
1-e ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	2
2-e ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	3
1-i ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	2
2-i ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	3
1-o ³ mnati ³	cpx	nupl	pros	du	2

² -o ³ mnat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -ū ³ mnat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² -ū ³ mnat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ - ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² - ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -e ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² -e ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -i ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² -i ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -o ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² -o ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -ū ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	2	
² -ū ³ manat <i>i</i> ?	cpx	nupl	pros	du	3	
¹ -xV ³ nat <i>i</i> ?	cpx	nupl	loc	du	2	
² -xV ³ nat <i>i</i> ?	cpx	nupl	loc	du	3	
¹ -ka ³ nat <i>i</i> ?	cpx	nupl	loc	du	2	
² -ka ³ nat <i>i</i> ?	cpx	nupl	loc	du	3	
¹ -xV ³ tat <i>i</i> ?	cpx	nupl	abl	du	2	
² -xV ³ tat <i>i</i> ?	cpx	nupl	abl	du	3	
¹ -katat <i>i</i> ?	cpx	nupl	abl	du	2	
² -katat <i>i</i> ?	cpx	nupl	abl	du	3	
-i ³ w?	vx	ind	cor	aor	sg 1	
¹ -wa?	vx	ind	nopr	aor	pl 1	
² -wa?	vx	ind	cos	aor	pl 1	
³ -wa?	vx	ind	coo	osg	pl 1	
⁴ -wa?	cpx	nusg	nom	pl	1	
⁵ -wa?	cpx	nusg	acc	pl	1	
¹ -awa?	vx	ind	cos	aor	pl 1	
² -awa?	vx	ind	coo	osg	aor	pl 1
¹ -dawa?	cpx	praed	nusg	nom	pl 1	
² -dawa?	cpx	praed	nusg	acc	pl 1	
-juw?	vx	ind	cor	aor	sg 1	
¹ -ŋawa?	vx	ind	cos	aor	pl 1	
² -ŋawa?	vx	ind	coo	osg	aor	pl 1
¹ -tawa?	cpx	praed	nusg	nom	pl 1	
² -tawa?	cpx	praed	nusg	acc	pl 1	

HONTI LÁSZLÓ—ZAI CZ GÁBOR

Rückläufiges jurakisches Suffixverzeichnis

Die Arbeit enthält die Zeichenmorpheme und die Deklinations- bzw. Konjugationsendungen des Tundra- (Bolschaja Semlja-) Dialekts, der als Grundlage für die jurakische Schriftlichkeit dient.

Das Morphemverzeichnis besteht aus zwei Teilen: im ersten sind die Bildungssuffixe, die Modalzeichen und die Füllelemente, im zweiten die Kombinationen verschiedener Zeichen und Endungen in alphabetischer Reihe zu finden. Neben den phonematisch beschreiblichen Morphemen wurden auch gewisse Nullmorpheme aufgenommen.

Da die jurakischen Grammatiken nicht alle paradigmatischen Reihen anführen, geben die Verfasser von den ein Modalzeichen enthaltenden Kombinationen der Zeichen und der Deklinations bzw. Konjugationsendungen nur die des Indikativs und des Imperativs an. Die übrigen, ein Modalzeichen enthaltenden Kombinationen können nicht immer eindeutig bestimmt werden, daher wurden diese Modalzeichen in den ersten Teil des Verzeichnisses aufgenommen.

Die Verfasser haben die Morpheme nach ihren konsonantischen Elementen gruppiert. Die homonymen Morpheme und die Kombinationen haben sie mit Indexziffern versehen.

LÁSZLÓ HONTI—GÁBOR ZAICZ

A magyar jelzős főnévi csoportok szórendjéről

1. Bevezető megjegyzések, zömmel tipológiaiak

1.1. A dolgozat tárgyáról

Előző írásainkban¹ elemeztük a főnévi csoportok egyes kérdéseit. Vizsgálatunk nem volt sem átfogó, sem rendszeres, a kevésbé kutatott problémák érdekelték bennünket, nem törekedtünk szintézisre, sőt a vizsgált problematikában is inkább a kérdések fölvetése, nem pedig megoldása jellemzi e dolgozatainkat. A szórend körében sem állunk jobban, de ez nem is várható, hiszen a szórendben a mondattani-szemantikai sajátságok tükröződnek, s a szórend csak ezek ismeretében határozható meg kielégítően. Így ez a dolgozatunk is inkább kérdésfeltevő, mintsem megoldó jellegű.

Vizsgálatunk egyrészt arra az akadémiai tervmunka keretében gyűjtött kb. 15 000 főnévi csoportra épül, amelyet a főnévi csoportok elemzésében felhasználtunk, de mivel a többmellékneves csoportok viszonylag ritkán fordulnak elő, ezért a melléknevek sajátos szórendi kérdéseit — s ez dolgozatunk egyik fő problémája — ezer főnévi csoporton elemeztük, amely a Valóság 1969. évi 4. és 5. számából és a következő művekből gyűlt össze: Somogyi Tóth Sándor, *Próféta voltál szívem*. Budapest, 1955. (röv. S P), Szabó Magda, *Katalin utcája*. Budapest, 1969. (röv. Sz K), Illyés Gyula, *Kháron ladikján*. Budapest, 1969. (röv. I Kh) és Kodolányi János, *Jehuda bar Simon*. Budapest, 1957. (röv. K J).

Az anyaggyűjtést Zimándi P. István végezte, akinek ezúttal mondunk köszönetet.

1.2. A főnévi csoport szórendjének tipológiai kérdései

A főnévi csoport tipológiai vizsgálatában legjelentősebb eredmények a szórendi elemzésben állnak rendelkezésünkre, elsősorban J. H. GREENBERG ismert cikkében. Hogy a felszíni szerkezetről, s benne a formálisan legjobban megközelíthető szórendről tudunk legtöbbet, nem véletlen, de a felszíni szerkezet felőli megközelítésnek megvannak a maga korlátai. Bebizonyosul, hogy a felszíni szerkezet vizsgálata nem adhat választ számos igen lényeges kérdésre, például a melléknévi jelzők belső rendjére, s érthető, hogy erre GREENBERG nem is keres feleletet.

De nézzük a GREENBERGTől megállapított összefüggéseket.² GREENBERG

¹ DEZSŐ LÁSZLÓ, A főnévi csoport: Általános nyelvészeti tanulmányok VI. Bp. 1969, 25—158; DEZSŐ L., A magyar jelzős főnévi csoportok Budapest 1969 (kézirat).

² J. H. GREENBERG, Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements: *Universals of language*. Cambridge, Mass. 1963, 58—90.

a nem birtokos jelzők három csoportját különbözteti meg: a kijelölő jelzőt, amelyet mutató névmás (D) fejez ki, a számjelzőt, amely számnév (Num), és a melléknévet (A).

A mondatrend és a főnévi csoport szórendje között van bizonyos összefüggés, amiről a tipológia régebben is tudott, és a regens és rectum általános kategóriákkal jellemzett. GREENBERG ezt konkretizálta a szórendi típusoknak megfelelően. A melléknév és főnév rendje és a mondatrend között a következő összefüggést találta: a VSO (V = ige, S = alany, O = tárgy) szórendű nyelvekben a főnévi csoport szórendje NA (főnév és melléknév). (Ez a 17. univerzálé.)

Az SOV, SVO szórend, valamint az A és N rendje között nincsen ilyen egyetemes összefüggés. Az SOV nyelvek zöme azonban eléggé egyöntetűen a főnév elé helyezi nemcsak a melléknévet, hanem a számnévet és a mutatónévmást is (6 nyelv, köztük a hindi, a török, a kannada, amelyek adatai az indiai, iráni, török és dravida nyelvekre jellemzőek), négy nyelvben a melléknév a főnév után áll, de csak egy nyelvben található meg a következőzetes (NA, ND, NNum) sorrend, a jelzett szó prepozitív használata. Az SVO típus adataiban azt találjuk, hogy a NA, ND, NNum szórend 5 nyelvre jellemző, a vele ellentétes AN, DN, NumN szintén öt nyelvre (finn, görög, norvég, szerb, mája), de történetileg az első 4 — bizonyíthatóan — SOV szórendű volt. Három nyelvben az NA szórend DN, ill. NumN renddel párosul. Így az SVO nyelvekre inkább az NA szórend jellemző. Amely nyelvben AN szórend van, ott az SVO szórend — általában — későbbi fejlődés eredménye.

GREENBERG adataiból levont következtetéseink tehát arra utalnak, hogy a VSO és NA szórend egyetemes összefüggése mellett megállapítható az is, hogy az SOV nyelvekre elsődlegesen az elől álló (prepozitív) jelző jellemző: AN, NumN, DN és csak egyes nyelvekben kerül főnév utáni (posztpozitív) helyzetbe valamelyik jelző, elsősorban a melléknév (4 nyelvben), ritkábban a számnév (3 nyelvben) és a mutató névmás (1 nyelvben). Az SVO nyelveket viszont inkább a főnév utáni jelző jellemzi: 5 nyelvben következőzetesen (NA, ND, NNum), további három nyelvben pedig — NA szórend mellett — csak az egyik jelző prepozitív. Ha az SVO szórend következőzetes elől álló jelzővel párosul, a prepozitív jelző általában megőrzött régiség, abból a korból, amikor még a mondatrend SOV volt.

Végeredményben a hagyományos rectum + regens sorrenddel: SOV és AN, DN, NumN szembeállítható a regens + rectum rend: VSO, SVO és NA, ND, NNum, de nem érvényesül következőzetesen, kivéve a VSO és NA összefüggést, amelyet GREENBERG univerzáléként állapított meg.

Mi a GREENBERG-féle szinkrón vizsgálat mellett a történeti fejlődést is figyelembe vettük, amikor az SVO nyelveket elemeztük. Így fölmerül annak szükségessége, hogy a mondatrend és a jelzők szórendjének történeti fejlődését párhuzamosan elemezzük. Feltételezhető, hogy a regens és rectum rendje általános elvként érvényesül két „tisztá” fő típusban: (1) SOV és AN, NumN, DN, (2) SVO, VSO és NA, NNum, ND. (A VSO szórend valószínűleg történetileg másodlagos.) A szórendi típusváltozás során a mondatrend és a főnévi csoport szórendje közötti egység megbomolhat: az (1) fő típusban az SOV mondatrend megmarad, de a jelzők rendje megváltozik, ezt találjuk az SOV alaprendű nyelvek közül néhányban; avagy a mondatrend változik SVO-ra, de ezt nem követi a főnévi csoport szórendjének változása, ez figyelhető meg a ma SVO szórendű nyelvek jelentős részében. Ha mind a főnévi csoport,

mind a mondatrend megváltozik, vagy változatlan marad, nem bomlik meg a regens rectum szabály a két szórendi egységben. De változás esetén a főnévi csoportban az A, a D és a Num nem okvetlen fog ugyanazon a helyen állni: legváltozékonyabbnak tűnik az A: az SOV szórendben elsősorban a melléknév helye tér el a rectum + regens szabálytól, a történetileg másodlagos VSO szórendben az NA szórend egyetemes, míg a többi (NNum, ND) nem kötelező, amint ezt GREENBERG adatai mutatják (a NumN szórend figyelhető meg a hét nyelv közül hatban, DN pedig kettőben).³

A jelzők sorrendjét illetően GREENBERG megállapította, hogy ha a melléknév megelőzi a főnevet, a mutatónévmás és a tőszámnév — általában — ugyanazt teszi (18. univerzálé). Ez a nem teljes univerzálé a főntebb elemzett rectum + regens fő típusszabályon és azon a megállapításon alapul, hogy elsődlegesen a melléknév szórendje változik: vagyis SOV és AN, NumN, DN szórend mellett a rectum + regens fő típusban, ha a főnévi csoport szórendje változik, a változás a melléknévvel kezdődik. Ezt támasztja alá a következő 19. univerzálé: ha az A a főnév után áll (NA), lehetnek olyan melléknévek, amelyek megelőzik a főnevet: A'N, viszont ha a melléknév megelőzi a főnevet, nincs ettől eltérés. Ez az univerzálé azt mutatja, hogy ha melléknév szórendi változása: AN → NA nem teljes, lehetnek olyan melléknévek, amelyek megőrzik eredeti rendjüket: A'N, amikor már a többség posztpozitív: NA. Mivel nincsen NA → AN fejlődés, nem lehet közbülső állapot sem, amelyben az uralkodó szórend már AN, de van NA' is. A különös inkább az, hogy az AN → NA fejlődésnek nincsen olyan közbülső állapota, amelyben az alaprend még AN, de bizonyos melléknévek szórendje NA'. Föltehetően az AN → NA fejlődés kezdeti stádiumában a melléknév helye szabad, vagy éppen nem került ilyen nyelv a vizsgált harminc közé.

Módszertanilag tanulságos itt az a körülmény, hogy a szórendi univerzálék megállapításában figyelemmel kell lenni a típusszabályokra és a történeti változásokra is, hogy pontosabban fejthessük ki a nyelv szabályait.

A fentiekben a regens-rectum szabály felállításánál figyelmen kívül hagytuk a pre- és posztpozíciókat és a birtokosjelzőt (N_g). Most ezt jóváteendő, megemlíthjük, hogy a VSO szórenddel prepozíció (Prep + N) (3. univerzálé), az SOV renddel általában posztpozíció (N + Postp) jár (4. univerzálé), s a prepozitív nyelvekben a birtokosjelzős szerkezet szórendje általában NN_g , a posztpozitívekben N_gN (2. univerzálé). Ezek az univerzálék csak megerősítik a regens és rectum két fő típusainak helyességét, de van egy további figyelemre méltó megállapítása GREENBERGnek: ha SOV szórendben a birtokos jelző követi a főnevet, ugyanazt teszi a melléknév is: NN_g és NA. Mivel az NA — egyébként ritka — szórend történetileg másodlagos, ez állapítható meg az NN_g -ről is, s — ez érdekes — fejlődésük párhuzamos. A jelzők sorába tartoznak még a relatív szerkezetek is, amelyekről GREENBERG megállapítja, hogy ha prepozitívan állnak, a nyelv posztpozitív, vagy a AN szórendű, vagy mindkettő fönnáll (24. univerzálé).

A jelzők belső sorrendjét illetően GREENBERG megállapította, hogy egyöntetű prepozitív rendben a jelzők DNumA, posztpozitívban DNumA, ill. ANumD sorrendben követik egymást (21. univerzálé). Ez azt jelenti, hogy a főnév és a kijelölő jelző az esetek többségében keretet alkot, a melléknév

³ GREENBERG: i. m. 86.

pedig ugyanekkor a főnévhez csatlakozik; a számnevet viszont általában a melléknév, ritkábban a D választja el a főnévtől, s középső helyezkedik el.

A mondatrend és a jelzők sorrendje között további hasonlóságok figyelhetők meg, amelyekkel GREENBERG nem foglalkozott. Az ige bővítményeinek rendje, akár a jelzőké, bizonyos általános sajátságokkal bír: az igehez legközelebb — előtte vagy utána — áll a tárgy (főleg az objektum, O), tőle legtávolabb a hely- és időhatározó (jelöljük L-lel) köztük a másodlagos tárgy, (főleg experiens, E). Így a következő két sorrend lehetséges:

LEOV és VOEL.

Ennek felel meg — nagyjából — a melléknévi, számnévi és mutató névmási jelző sorrendje:

DNumAN és NANumD,

bár az utóbbi állhat NDNumA rendben is. A két szórend közötti azonosság azzal magyarázható, hogy a tárgy és az ige, a melléknév és a főnév között áll fenn a legszorosabb szemantikai kapcsolat. A kijelölő jelző és a hely- és időhatározó egyaránt lazán kapcsolódik a főnévhez, ill. az igehez: mindkettő a szituációban jelöli ki a regens helyét. A kettő közé kerülnek a többi bővítményfajták, amelyek felsorolása nem volt teljes.

A gyermeknyelv vizsgálata arra enged következtetni, hogy az igétől való távolodás sorrendje egyszersmind a kialakulás sorrendje is: először jön létre az ige és az objektum kapcsolata, utána társulhat csak az ige az experienssel, ill. az eszközhatározóval, majd a hely- és időhatározóval, pontosabban a határozós főnévi csoporttal. Így épül föl tehát az igei csoport:

OV	ill.	VO
E(O)V		V(O)E
L(EO)V		V(OE)L

A magyar gyermeknyelv a második utat követi. A gyermeknyelvben a jelzők megjelenése is megfelelhetne általános lineáris sorrendjüknek: akkor először a melléknévi, utána a számnévi és végül a kijelölő jelző jönne létre:

AN	ill.	NA
Num(A)N		N(A)Num
D(NumA)N		N(ANum)D

A jelzők ilyen rendben való megjelenése, a jelzős főnévi csoport ilyen sorrendben való kiépülése lehetséges, és ellenőrzésre szorul. A tőlünk ismert anyag támogatni látszik — nagyjából — ezt a föltevést, de a kérdés részletes vizsgálatra vár.⁴

Az eddigiekben csak a szórendről volt szó, s adatainkat ki kellene egészíteni a hangsúlyozás típuszabályaival. Az SOV rendű nyelveket az igei bővítmény hangsúlyozásán kívül a prepozitív jelző hangsúlyozása is jellemzi, s így általános ritmusszabályuk ez: — . Az SVO szórendű nyelvekben a ritmusszabály — — föltehetően nemcsak az igei, hanem a főnévi csoportban is

⁴ Vö. különösen MEGGYES KLÁRA, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. Budapest, 1969 (kézirat).

tekintet nélkül arra, hogy a jelző prepozitív vagy posztpozitív-e. A szlávban a jelző megelőzi, szuahéliben követi a jelzett szót, de mindkettőben a második elem (a főnév, ill. a jelző) a nyomatékos.

1.3. A főnévi csoport szórendje és a mélyszerkezet kérdései

A főnévi csoport teljes szórendi tipológiáját csak a mélyszerkezeti sajátosságok figyelembevételével, a felszíni szerkezet egész problematikájának ismeretében lehet majd megalkotni. De mi sem vállalkozhatunk rá, hogy a jelző különböző fajtáinak szinonimitási viszonyait vizsgáljuk: a birtokos jelző és a denominális melléknév kapcsolatát, a kettő viszonyát az összetételekhez. Föltehető, hogy a jelzők szintaktikai-szemantikai sajátosságaitól is függ felszíni szófaji realizációjuk, amely alapvetően fontos a szórendi elemzés szempontjából. A szintaktikai-szemantikai sajátosságok azonban különböző szófaji realizáció ellenére is visszatükröződhetnek a szórendben. A fenti példánál maradva: a *gyermeknyelv* összetétel megbonthatatlan, és csak elébe kerülhet a jelző: a *magyar gyermeknyelv*; az oroszban a *detskij* elvben megelőzhetné a *venygerskij* melléknévet, mert mindkettő melléknév, de a szórendi szabályok ezt tiltják, csak ez a sorrend lehetséges: *venygerskij detskij jazyk*, tehát a komponensek sorrendje azonos a magyaréval. Természetesen, ha a szóképzést is figyelembe vesszük, tekintettel kell lenni az olyan szemantikai különbségekre, amelyek az összetett és képzett szót megkülönböztetik a birtokos szerkezettől: a *gyermeknyelv* „egy fogalom”, míg a *gyermeknek nyelve* alkalmi jellegű kapcsolat. Egyik megjelenés előtt álló dolgozatomban igyekeztem kibogozni a magyar szinonim birtokos szerkezet és a melléknéves főnévi csoport közti viszony csomóját, de ez magyarban is nehezen megy, tipológiailag még bonyolultabb lenne, ezért térjünk vissza az egyszerűbb jelzős kapcsolatokra.

GREENBERG három egyetemes jelzőfajtát vizsgált: a mutatónévmási kijelölő jelzőt, a tőszámnevet és az egyszerű melléknévet. (GREENBERG nem határolja így el őket, de ezt meg kell tennünk.) A kijelölő jelző a főnévi csoport determinánsába (*d* komponensbe) kerül, és állítmányként nem állhat. A tőszám-név nem tartozik a determinánshoz, állhat állítmányként, de ebben a szerepben korlátozott a használata: *Három a kislány, Kislány három van* (az utóbbi azonban sajátos mondat, amely külön elemzésre szorul).⁵ Az egyszerű melléknévi jelző állhat állítmányként, s ő a főnévi csoport legfüggetlenebb eleme: *A ruha szép*. Fentebb említettük, hogy a főnévi csoport szórendjének változásakor leghamarabb a melléknév helye változik meg. Ezt a szórendi szabadságot föltehetően a mondatnapi függetlenség teszi lehetővé.

Az egyszerű melléknéveken kívül a következő pontban vizsgálunk kell a főnévből képzett melléknéveket is. Egyik előbbi dolgozatunkban a denominális melléknéveket aszerint osztályoztuk, hogy a mélyszerkezetben milyen mondatfajta-ból, ill. bővítményből vezettük le. Ugyanez volt a kiindulásunk a birtokos és a főnévi jelző osztályozásában is, hogy a közöttük levő szinonimitást is vizsgálhassuk.⁶ Az ott mondottak még rövid áttekintéséről sem lehet

⁵ Vö. DEZSŐ L. A főnévi csoport 89 kk.

⁶ Vö. DEZSŐ L. A magyar jelzős főnévi csoportok. 2–3. fejezet. A magyar szóösszetételeket és a jelzős szerkezetekkel alkotott kapcsolatukat Károly Sándor elemzi: A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikai egységek (A főnévi összetételek): Általános nyelvészeti tanulmányok VI. Bp. 1969, 271–328.

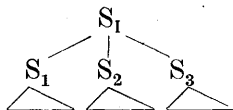
most szó, csak néhány emlékeztető példát hozunk. A mélyszerkezetben szerepelhet birtoklás-mondat, amely kifejezhet tulajdont, hozzátartozást: *a kalapos (O) férfi (E)*, részviszonyt *az emeletes (O) ház (E)*, valamely paramétert, jellemző tulajdonságot: *az erős (O) fiú (E)*. (Zárójelben áll a mélyszerkezeti bővítmény megnevezése: O = objektum, E = experiens, L = lokális, I = = instrumentális.) A mélyszerkezetben szerepelhet létige, amely lokális bővítménnyel egészülhet ki: *az utcai (L) lámpa (O)*. A mélyszerkezetben feltételezhető valamely ige, amely a felszíni szerkezetben hiányzik, a bővítmények lehetnek az előbbiek: pl. *iskolai (L) köpeny (O)*, vagyis 'az iskolában használt köpeny', s lehet rajtuk kívül instrumentális-modális is. A bővítmények között bizonyos természetes összefonódás van: *a rekeszes málna* nemcsak, ill. nem annyira a málna helyét, mint tárolásának módját fejezi ki. A mélyszerkezeti komponensek közötti viszony lehet igen elvont, kifejezhet szemléletmódot: *az esztétikai (I) dolgozat (O)* vagy elvont rész- vagy más paraméter-szerű viszonyt: *az esztétikai (E) elmélet (O)*, *az esztétikai (E) elv (O)*.

A mélyszerkezet sajátosságai tükröződhetnek a szórendben is: különböző mélyszerkezetű jelzők helye más lehet. A birtoklás-mondatból származó paraméterszerű denominális melléknevek egy része közel áll az egyszerű melléknevekhez: pl. *erős, fényes*; szórendben váltakozhat vele és állítmányként önállóan állhat: *A fiú erős. A golyó fényes; A magas erős fiú, A nagy fényes golyó; A fényes nagy golyó, Az erős magas fiú*. A részviszonyból eredeztethető birtoklás-igéből levezethető melléknevek is állhatnak önálló állítmányként, de szórendileg jobban kötődnek a főnévhez: *A ház emeletes, a nagy emeletes ház, az emeletes nagy ház*. A lokális, modális, rendeltetést kifejező melléknevek még kevésbé állnak önálló állítmányként, és szorosabban kapcsolódnak a főnévhez:

- (*) *Ez az iskola falusi, Ez falusi iskola*
- (*) *Ez a málna rekeszes, Ez rekeszes málna*
- (*) *Ez a köpeny iskolai, Ez iskolai köpeny*
- (*) *Ez az elmélet esztétikai, Ez esztétikai elmélet*.

Közéjük és a főnév közé nem, vagy nem igen ékelődhet egyszerű melléknév: (**a falusi magas iskola*, (**a rekeszes finom málna*, (**az iskolai szürke köpeny*, (**az esztétikai bonyolult elmélet*.

Több melléknévi jelző esetén a mélyszerkezetben több elemi mondat van, amelyek sorrendje a jelzők sorrendjét mutatja. Például *a szép erkélyes kerti ház* főnévi csoport jelzőinek optimális sorrendje az, amelyben áll; kevésbé szerencsés *a szép kerti erkélyes ház*, és az egyszerű melléknév nem előzheti meg e két deszubsztanciális melléknevet: **a kerti erkélyes szép ház*. A mélyszerkezetben a három mondat: (S₁) *A ház szép*, (S₂) *A háznak van erkélye*, (S₃) *A ház a kertben van* egy mondattömböt alkot:⁷

⁷ A mondattömb mélyszerkezeti kategória, egymással összefüggő mondatok alkotják.

A fenti példa arra enged következtetni, hogy heterogén szerkezetű mondatok esetén a mondatok szintaktikai-szemantikai struktúrájából megállapítható sorrendjük: az egyszerű melléknévi állítmányú mondatot követi a birtoklás-mondat, s utána jön az iges-létigés mondat, mint fent.

Elméleti-tipológiai szempontból az ilyen szabály igen elegáns megoldást biztosítana. További kérdés azonban: hogyan alakul a sorrend, ha a felszínen melléknéven kívül nem egyeztetett vagy egyéb jelző is áll. Például az oroszban az iménti mondat így hangzik: *krasivij dom v sadu, s balkonom* (vagy ... *ime-juščij balkon*), vagyis az egyszerű melléknév megelőzi a főnevet, a lokális jelző áll közvetlenül mellette (*v sadu*), s távolabb a részt kifejező (*s balkonom*); vagyis megőrződik a sorrendiség, csak a prepozitív jelzők egy része posztpozitívvá válik.

Amit elmondtunk, mindössze föltevés, amelynek tipológiai érvényessége tovább kutatandó, a második részben mi csak a magyarra való alkalmazhatóságát vizsgáljuk meg. Már most megjegyezzük, hogy a pragmatikus tényezők nem hagyhatók figyelmen kívül. A szóképzés során gyakran olyan szókapcsolatok is létrejönnek, amelyek a tárgyak stb. egy jellegzetes fajtáját jelölik, s ezáltal állandósulnak. Fentebb mi olyan példát választottunk, amelyben egyik melléknév sem párosul a főnévvel valamely házfajta jelölésére, de az *emeletes ház* már efelé közelít, s az optimális sorrendben a főnévhez húzódik: *az öreg külvárosi emeletes ház* szokottabb, mint *az öreg emeletes külvárosi ház*. (Sok evidensebb példát is hozhatnánk: mint *szemetes láda*, *derékszögű vonalzó* stb., ahol helytelen *a szemetes kerti láda*, *a derékszögű tegnapi vonalzó*.) Ez a körülmény teszi igen bonyolultá a melléknévek szórendi szabályainak megállapítását. Benne azonban csak újra megjelenik az a pragmatikus tényező, amely a melléknévi szóalkotásra olyan jellemző, és amellyel másik dolgozatunkban kétes kimenetelű csatát vívtunk.⁸ A szabályalkotásban ez azt jelenti, hogy csak „tendencia”-szerű, nagyjából érvényes szabályokat adhatunk.

A deszubsztanciális melléknév tipológiailag nem egyetemes, történetileg másodlagos, s a gyermeknyelvben is későn kerül sor arra, hogy a gyermek képes legyen főnévből melléknévet alkotni. Azokban a nyelvekben, amelyekben nincsen deszubsztanciális melléknév, illetőleg valamely fajtája, helyette nem egyeztetett jelző áll, amely közvetlenül vagy valamely kapcsoló elemmel csatlakozik a jelzett szóhoz. A magyarra az előbbi mód (pl. orosz *dom v sadu* 'kerti ház') nem jellemző, már posztpozitív szórendjét tekintve sem (bár előfordul), inkább a *való, levő* kapcsoló elemmel vagy valós melléknévi igeneves szerkezetekkel élünk: *a munkában való jártasság*, *a kalapáccsal végzett munka* stb.

A téma-réma szabályok szempontjából a főnév jelzőit aszerint kell mérlegelni, mennyire fontos új információt tartalmaznak. A kijelölő jelző csak a főnévi csoport determinánsaként állhat, önálló mondattani szerepe nincs, csak a főnévi csoporttal együtt nyerhet ilyet. A számnévre ugyanez áll, mint láttuk. Az egyszerű melléknév önállóan állhat mint predikátum, s így a neutrális tagolásban a rémába tartozhat: bizonyos szórendi típusban, így abban is, amelyhez a magyar tartozik: *A fiú (téma) magas (réma)*, de a predikátum a réma másodlagos eleme. A predikátum névszói bővítményei fontosabbak a rémában, így a belőlük levezetett melléknév lényegesebb téma-réma információt hordoz: pl. *a ház a kertben van (áll)*, esetén a helyhatározó a lényeges, ez lesz a jelző: *a kerti ház* stb. Ha valamely főnévnek van mind egyszerű

⁸ Vö. DEZSŐ L., A magyar jelzős főnévi csoportok. 2—3. fejezet.

melléknévi, mind főnévből képzett melléknévi jelzője, az utóbbi közelebb áll a jelzett szóhoz, mint az egyszerű melléknév, még akkor is, ha a téma-réma tagoláshoz nem járul másodlagos „fogalmi” tényező (pl. *szép emeletes ház, és két derékszögű vonalzó*). Ez utóbbiban egyébként a téma-réma viszonyban is kifejeződő pragmatikum állandósul: nemcsak az ad hoc kapcsolatban lényeges a deszubsztanciális jelző, hanem állandósul is ebben a közlési szerepben (*derékszögű vonalzó*).

2. A magyar főnévi csoportok szórendjéről

2.1. A kijelölő névmás, a számnév és a melléknév helye

A GREENBERG-féle szórendi tipológiában a magyar főnévi csoportot a DNumAN szórend jellemzi: a kijelölő mutató névmási jelzőt követi a tőszámnévi jelző, és utána áll az egyszerű melléknév: *ez a két szép virág*. Ez a szórend összeegyeztethető, mind az SOV, mind az SVO szórenddel (*A fiú levelet ír, A fiú írja a levelet*), bár alapvetően az SOV-ra jellemző. A magyarban az SVO szórend másodlagos fejlemény, de a főnévi csoport szórendjében nincs semmi változás, nincs kialakulóban az SVO szórendű nyelvekre jobban jellemző NAnumD vagy NNumA posztpozitív szórend. A latinban viszont a hátravetett jelző kialakulása megelőzte az SVO szórend létrejöttét, amely a román nyelvekre jellemző. A kijelölő mutató névmás, számnév és egyszerű melléknév (sőt általában a melléknév) szórendjéről sok mondanivalónk nincsen, vizsgált adataink csak alátámasztják ezt az ismertényt. Ezért csak néhány megjegyzést teszünk.

A névmások különbözőképpen osztályozhatók. Sajátos szemantikai jegyeik szerint lehetnek személyes névmások (személy-, visszaható, kölcsönös névmások), mutató névmások és kérdő, határozatlan, valamint vonatkozó névmások.⁹ Másik lehetséges osztályzás a helyettesítendő szófajon alapul: melléknévi, számnévi és főnévi névmások. A szórendi elemzéshez inkább ez utóbbira van szükségünk. Tegyük félre a főnévi névmásokat, és határozzuk meg pontosabban a jelzői szerepű melléknévi és számnévi névmásokat. A jelzők – feltehetően egyetemesen – helyettesíthetők valamely névmással. Igen érdekes volna tipológiai szempontból megvizsgálni, állhat-e névmás mindkét jelzőfajta helyett; s ha igen a számnévi és a melléknévi névmások tovább oszlanak-e és mely csoportokra. A magyarban van mind számnévi, mind melléknévi névmás, sőt több fajta van mindkettőből, tehát különbséget teszünk a jelzőfajták között, sőt olyan különbségeket is regisztrálunk, amelyek a számnevek, ill. a melléknevek számára érdektelenek, ugyanakkor a névmásrendszerben irrelevánsak olyan jegyek, amelyek a számneveknél és mellékneveknél lényegesebbek.

A számnévi névmások „számot” és „mennyiséget” (*hány és a többi*), vagy csak mennyiséget fejeznek ki (*mennyi és társaik*). A tőszámszavak mennyiséget és számot (*öt*), ill. mennyiséget vagy határozatlan számot: *sok, kevés*. Így erre a kérdésre: *Hány fiú érkezett?* válaszolhatjuk: *Harminc fiú érkezett* vagy *Sok fiú érkezett*, míg a *Mennyi kenyérünk van?* kérdésre a válasz lehet: *Sok kenyérünk van*, vagy *Öt kiló kenyérünk van*, az utóbbiban implicite benne van

⁹ Vö. DEZSŐ L., A főnévi csoport 39 kk.

a *súlyú* melléknévi elem: *Öt kiló súlyú kenyérünk van*, vagyis a pontos mennyiség meghatározásban tőszámnéves melléknévi kapcsolat szerepel. A névmásoknál következetesen figyelembe vesszük a főnév „megszámolható” jegyét: ha $N [+Comput]$, akkor *hány*, viszont $N [-Comput]$ esetén *mennyi* lesz a számnévi névmás. A számnéveknél az első esetben állhat tő- és határozatlan számnév, az utóbbiaknál csak határozatlan. A tő- és határozatlan számnévet a „határozott” jegy választja el egymástól: *öt* $[+Quant, +Card, +Defin]$, *sok* $[+Quant, \pm Card, -Defin]$. A határozatlan számnév vonatkozhat mind megszámlálható, mind meg nem számlálható főnévre, ezt fejezi ki a $[\pm Card]$ jegy. Velük szemben a *hány* $[+Quant, +Card, +Defin]$ jegyű és csak „megszámolható” főnévre vonatkozhat; a *mennyi* $[+Quant, -Card, \pm Defin]$ jegyű és „nem megszámlálható” főnévre utal; ez utóbbi azért $[\pm Defin]$, mert jelenthet határozott mennyiséget is (*öt kiló alma*).

A számnévi névmások közül a *mennyi* és társai közel állnak a „méret” jegyű melléknévi névmásokhoz: *mekkora* stb. (*Mekkora rúd kell?*), ezek vonatkozhatnak mind viszonylagos, mind pontos méretre (*a hosszú rúd, az ötméteres rúd*). Már az említett példák is emlékeztetnek az előzőkre (*mennyi, sok, öt kiló*). A valóságban a mennyiség és méret igen közel állnak egymáshoz, pl. *Mekkora rúd van? Ötméteres? Az sok (vagy hosszú)*. Nem véletlen, hogy a szerbhorvátban a határozatlan „nem nagy” mennyiség és a méret kifejezésére ugyanaz a tő használatos: *malo* 'kevés', *mal* 'kicsi', s a régi szlávban mondatani viselkedésük is azonos volt (mindkettő egyeztetett jelző volt). A „nagy” mennyiséget és méretet kifejező — tehát jelölt — kategóriák azonban más-más szavakkal fejeződtek ki: *mnogo* és *velik*. Nem megyünk tovább ezen a nyomon, csak azt jegyezzük meg, hogy az összetételekben, a melléknévi-számnévi kapcsolatokban a mennyiséget jelentő számnévek és a tér- és időbeli méretet kifejező melléknévek fölváltva használatosak: a magyarban *nagyszámú*, de az oroszban *mnogočislennyj* 'sokszámu'.

A számnévek egy csoportja, a sorszámnevek a kijelölő jelzőkkel (*ez a, melyik* stb.) rokoníthatók: az *ötödik* „azonosítás” és „sorrend” jegyű $[+Y, +Ordo]$, az „azonosítás” összekapcsolja a kijelölő jelzővel, de van sajátos jegye is $[+Ordo]$, amellyel megkötjük a kijelölést, s térbeli, időbeli sorra korlátozzuk. A kijelölő névmások vagy egyedítve azonosítanak (*ez a*) vagy pedig csoporton belül (*melyik*). Az azonosítás, kijelölés követeli meg a határozott névelőt: *A kulcs a második fiókban van*. A sorszámnév és a tőszámnév megfér egymással, mert mindkettő „határozott” és megadja a pontos számot, ill. sorrendi helyet. A kettő össze is kapcsolható: *Péter csak az első öt fiút látja, Péter csak az öt első fiút látja*, az első mondatban a sorrend dominál: egy sorban levő első ötről, a másodikban a számosság: öt sor elsőnek álló fiújáról van szó. Ez az értelmi különbség szabja meg a szórendet.

A kijelölés kérdését röviden szemügyre kell vennünk. Már említettük, hogy a mutató névmások: *ez a, ezen, emez, e* egyedítve azonosítanak, a kérdő és határozatlan névmások egy ismert csoporton belül igyekeznek identifikálni: *melyik, valamelyik, bármelyik*. A határozott névelő is azonosító szerepű, egyedítve azonosít. A határozatlan azonosító névmások, akár a határozatlan számnévek, kevésbé élesen kifejezett kategóriák. Vizsgáljunk meg néhány példát: *Ebben a tengerparti városban nyaraltunk, A tengerparti városban nyaraltunk* mindkettő egyedi azonosítást fejez ki, de az előbbi példában az identifikálás rámutatással párosul: mind a beszélő, mind a hallgató ismeri a szóban forgó várost. A „nem határozott” jegyű kérdőnévmásban: *Melyik városban nyaral-*

tatok? kifejezetten látható az azonosításra való törekvés a beszélő részéről, de ő csak a csoportot ismeri. Határozatlan névmás esetén: *Valamelyik tengerparti városba utazunk*, a beszélő nem tud még identifikálni, de a városok egy csoportját veszi figyelembe. Határozatlan névelő esetén: *Egy tengerparti városban nyaraltunk* a beszélő képes azonosítani, de ez nem kötelezően van így: *Egy tengerparti városban nyaralunk majd*, itt a beszélő ismerheti a várost, de lehet, hogy nem ismeri. A nem azonosító *valamely* névmásnál nincs identifikáció: *Valamilyen pecsétes levelet kaptam*, sem a hallgató, sem a beszélő nem tudja azonosítani a levelet, ugyanakkor a névmás milyenségét kifejező jelentése erősen tompul, elsődlegesen a nagyfokú határozatlanság fejeződik ki. Itt újabb példát találunk arra, hogy a „nem határozott” jegyű szó sajátosan viselkedik. Összefoglalva: a mutató névmás és a határozott névelő egyedi azonosítást fejez ki, mind a beszélő, mind a hallgató ismeri azt, amire az azonosítás irányul; a kérdő és a határozatlan *-ik* elemes névmás ismert csoportban törekszik azonosítani. A határozatlan névelő azonosíthat egy csoporton belül, de nem kötelezően, azonosítás esetén csak a beszélő ismeri a szóban forgó denotátumot. A *valamely* határozatlan névmás az identifikáció szempontjából teljesen negatív: sem a beszélő, sem a hallgató nem ismeri a denotátumot. A *valamely* alkotja az azonosító mutató névmás ellenpólusát.¹⁰

A *valamely* elvezetett bennünket a melléknévi névmásokhoz. Az *ilyen* (*milyen, valamilyen, akármilyen*), a *-féle* elemes (*efféle, olyanféle, olyasféle, miféle, valamiféle, akármiféle*), a *-mi* elemes (*valami, némi*) névmások az egyszerű és képzett melléknévi és a főnévi jelzőket helyettesítik. (Belső kérdéseikkel nem foglalkozunk.) A „milyenség”, a kvalitás inkább negatívan fogalmazható meg. Ki kell választanunk azokat a jelzőket, amelyek „méret” jegyűek (*nagy, hosszú*), mert ezek mind a *mekkora*, mind a *milyen* névmásfajtákkal helyettesíthetők, a „milyenség” magában foglalja a méretet is. Viszont a *milyen* és társai nem helyettesíthetik az összes nem számnévi jelzőket: ha a nem számnévi jelző azonosítást fejez ki, csak azonosító névmás állhat helyette. Ilyen a főnévi jelzők egy része: *Az elnök urat keressük* és bizonyos esetekben a participiumok: *A holnapra elvégzendő feladaton dolgozom*, de velük szemben milyenséget fejeznek ki a *fiú gyermek, a csillogó szem* jelzős szókapcsolatok. A melléknévi jelző különböző fajtái kvalitásra utalnak, de azonosíthatók: *a magas lány, a szakállas mérnök, az emeletes ház, az erős fiú, a téli szünet, az iskolai köpeny, a rekeszes málna, az esztétikai elmélet*; mint látható, a deszubisztanciális melléznevek is idetartoznak.

Azonosítás esetén a melléknév és participium elmozdulhat szokott helyéről, így ez a kategória lényeges a szórend szempontjából. Nézzünk néhány példát, amelyben melléknév és participium szerepel tőszámnév társaságában:

Péter várja a két tegnapi feladott levelet

Péter várja a tegnapi feladott két levelet

Péter vár két tegnapi feladott levelet

**Péter vár tegnapi feladott két levelet.*

¹⁰ A magyar határozatlan névmás és névelő sajátosságai jól kidomborodtak olyan tesztekben, ahol szerbhorvát megfelelőikkel kellett összevetni őket. Az adatok Kaszás István és Mikes Melánia közlései.

A mondat mindig helyes, ha a sorrend: számnév + participium, de csak *a* névelővel helyes a fordított szórend (Num + PartP). A következő példában a melléknévi igenévnek nincs bővítménye:

- Péter várja a két feladott levelet*
 (*)*Péter várja a feladott két levelet*
Péter vár két feladott levelet
 **Péter vár feladott két levelet.*

A bővítmény nélküli participiumot tartalmazó mondat helytelen névelő nélkül Part + Num sorrendben, de másodlagos helyességű *a* névelővel is azonos sorrendben. A példák azt mutatják, hogy a Part + Num sorrend csak névelővel lehet helyes, de ha nincs bővítménye a participiumnak, még így sem szerencsés. Érthető tehát, hogy az adatainkban előforduló példákban *a* névelőt találunk, ha a szórend Part + Num, és gyakran van bővítménye a participiumnak, bár ez nem kötelező: *várta, hogy a kiszabott hat perc leteljen*, ebben az esetben jobb is ez a szórend mint a fordítottja. Bizonyos participiumok azonban elsődlegesen a számnév előtt állnak *elmúlt, következő stb. az elmúlt 2–3 esztendőben, A most következő néhány év.*

A melléknév viselkedése nagyjából megfelel a melléknévi igenévnél megfigyeltnek:

- Péter olvasta a két hosszú levelet*
 (*)*Péter olvasta a hosszú két levelet*
Péter olvasott két hosszú levelet
 **Péter olvasott hosszú két levelet*

De az a különbség, hogy a második mondat kevésbé szerencsés, bár bizonyos esetekben helyes: *Gyönyörű két lovad van.* Ha a melléknévnek van bővítménye, szokásosabb az AdjP + Num sorrend: *Péter elébe tette a vízzel teli két poharat* vagy *a két vízzel teli poharat.*

A nyelvek bizonyos típusában van mellékmondat, más nyelvekben nincs. Az ugor és az altaji nyelvek zöme a mellékmondat helyett participiumot használ. Míg az angolban az azonosítás a mellékmondat különböző vonatkozó szavaival fejeződik ki; olyan nyelvekben, ahol csak participium van, szórend fejezi ki, és így jönnek létre a névelős Part + Num sorrendű jelzős kapcsolatok: *Péter várja azt a két levelet, amelyet tegnap feladtál, Péter várja a tegnap feladott két levelet.* Itt a melléknévi igenév nyomatékosítása korlátozó azonosításra szolgál. A melléknév általánosabb tulajdonságot jelöl, így kevésbé alkalmas erre a célra.

Az elmondottak alapján az azonosító névmás + számnév + melléknév sorrendbe be kell helyezni a participiumot is, amely azonosítás esetén állhat a számnév előtt, egyébként utána áll. A mértéket jelölő melléknevek, amelyek rokonok a számnemekkel, a többi melléknév elé kerülhetnek (*nagy fehér kutya* és nem *fehér nagy kutya*). A főnévi jelző a jelzett szó előtt áll, még akkor is, ha csak azonosítva lehet rákérdezni (*elnök úr*): *Melyik úr keres? Az elnök úr és nem Milyen úr keres? Az elnök úr.*

2.2. A melléknevek szórendje: egyszerű és főnévből képzett melléknevek

A melléknevek szórendi problémáinak vizsgálata során elemezni fogjuk: (A) a két egyszerű melléknévből álló jelzőszerkezeteket, (B) két deszubsztanciális melléknévi jelző sorrendjét [a 2.2. pontban], (C) az egyszerű és deszubsztanciális melléknévi jelzők sorrendjét, (D) a deverbális jelzők szórendi kérdéseit, (E) három és több melléknévi jelző szórendjét [a 2.3. pontban].

(A) Az egyszerű mellékneveket egy előző dolgozatunkban aszerint vizsgáltuk, hogy a melléknév mint konkrét paraméter milyen elvont paraméterrel egészíthető ki. A jelzők szórendjét taglaló irodalomban bizonyos elvont paraméterrel jellemezhető szemantikai csoportokat relevánsnak találtak a szórend szempontjából:¹¹ szín (*fehér, szürke, sötét*), méret (*nagy, kis, hosszú, rövid*), kor (*öreg, fiatal*), alak (*kerek, hosszúkás*), minőség (*jó, rossz*), és egyéb minősítő melléknevek. A melléknevek közé sorolhatók a népnevek (*magyar, germán*), amelyek igen „közel állnak” az azonos alakú főnevekhez. A népneveken kívül a színnevek is állandó tulajdonságot jelölnek és könnyen főnevesülnek. Ezek a melléknevek és a jelzői főnevek, amelyek szintén állandóbb tulajdonságot jelölnek, közelebb állnak a jelzett szóhoz. A névszói állítmány vizsgálata során javasoltuk, hogy az ilyen főnevek és melléknevek egy része kapjon „állandó” jegyet, amely figyelembe veendő az igeképzésben (ugyanis bizonyos korlátozást jelent: *ember* → **emberedik*, *zömök* → **zömököl*).¹²

A főnévhez legközelebb a nép- és színnevek állnak, távolabb a méretet, kort, alakot jelölő melléknevek, és a kettő között van a többi minősítő melléknév. Íme néhány példa! Méretet és kort jelölő melléknevet követi a népnév:

átengedte részét egy nagy görög vállalatban (K J 63)

apró néger fejedelmek kerítik viskóikat (K J 130)

juthattam fiatal arab lányokhoz (K J 170)

az új francia építészet alkotásai nem adtak (Valóság 1969/4 Major 88).

A minősítést jelölő főnevek is a népnév elé kerülnek: *szeretem a finom magyar borokat*. A szint jelölő melléknevek is a főnévhez húznak, és elválasztják a főnévtől a méretet, alakot, minősítést és a csak milyenséget jelölő mellékneveket:

apró, fehér névtáblácskák . . . sorai futnak (Valóság 1969/4 Major 92)

a hosszú fehér köntösben . . . áll előtte (Sz K 84)

sovány fekete ujjával . . . mozdulatokat tett (K J 145)

Ámul a gömbölyű, barna nőcske (S P 14)

árnyék maradt, finom sötét hamufolt (S P 163)

Okos barna szeme élesen tekintett rám. (K J 156)

a vad fekete folyó . . . zuhogott elő. (K J 67)

Sima fekete köveken lépegettem (K J 67)

igazgatta könnyű rózsaszínű fátolyát. (K J 61).

¹¹ Vö. V. S. IVANOV, Porjadok slov v opredelitel'nyh slovosocetaniyach v vengerskom jazyke. Moskva 1953 (Kandidátusi értekezés kézírata. Tud. vezető K. E. Majtinskaja.) Sajnos a disszertációról csak igen rövid feljegyzés állt rendelkezésemre.

¹² Dezső L., A főnévi csoport 119.

A népnevet és szint jelentő melléknevek előtt állnak tehát a méretet, kort, alakot, minősítést jelentő és egyéb melléknevek. Említettük, hogy a méretet, kort, alakot jelentő melléknevek gyakran maguk elé engedik a többi melléknevet, de ezt a megállapítást pontosabbá kell tennünk. A minősítést és egyéb tulajdonságot jelölő melléknevekből gyakran áll több egymás mellett, és szinonim és antonim jelzők követik egymást (szinonim és antonim jelzők a színeknél és népneveknél igen ritkák vagy lehetetlenek):

ha az egyszerűbb, naivabb tételek nem álltak (Sz K 66)
részünk volt aljas, álnok célzásokban (K J 50)
már-már édes, keserű kéjjel szemlélem (I Kh 37).

A minősítő jelzők megelőzik az egyéb melléknévi jelzőket:

Szép sima blöff (S P 44).

A nem szinonim, de azonos jegyű jelzők helye is felcserélhető:

érezni meleg, puha csókjait (K J 15).

A kort, mértéket és alakot jelölő melléknevek megelőzhetik az egyéb mellékneveket, amelyek a főnév mellé kerülnek:

ha fiatal, szép nő van jelen (K J 165)
Újabb, olcsó kiadása [sikert aratott] (Valóság 1969/5 Szakály 39)
hatalmas, puha szőnyeg (S P 60)
egyik térde karcsú, finom csontgomb (S P 215).

A méretet jelentő melléknevek, főleg a *nagy* és *kis*, gyakran állnak közvetlen a főnév előtt, megelőzve a minőségjelzőt. Ilyenkor a minősítő jelző és a mértékjelző bizonyos egységet alkot, s a méretet jelentő melléknév szerepe gyakran a kicsinyítés, ill. nagyítás:

Szemembe néz . . . az édes kis menyecske (I Kh 172)
A tragikus nagy lángelmének . . . a küzdelme (I Kh 83).

A minősítő jelző megelőzhet egyéb méretet jelentő melléknevet is, amely a főnév mellé kerül:

felvette szép szűk cipőjét (Sz K 133)
Csúf, mély seb volt rajta (Sz K 130)
halk apró kuncogásokat hallat (S P 220).

A méretet jelentő melléknevek után állnak az alakot jelentők:

[láttam] Hed néni pici, karcsú testét. (Sz K 96)
Kisuhan egy magas sovány nő (S P 60).

A méretet jelentő melléknevektől több társulhat, és megfigyelhetők antonimák is:

keskeny és mély telket kell beépítenie (Valóság 1969/4 Major 90)
a kis és nagy történelem nyilaitól (I Kh 41).

Sajátos problémát jelentenek az idegen eredetű melléknevek. Nehéz elhatárolni az egyszerű mellékneveket a képzetektől, mivel idegen képzővel jöttek létre. A megoldást egyrészt a magyar szinonimával való összevetés nyújtja: pl. *egyszerű praktikus megfontolás indokolta* (Valóság 1969/5 Diószegi 21), itt a *praktikus* helyettesíthető a *gyakorlati* szóval, és így a melléknév deszubsztanciálisnak minősül. Osztályozhatók, pontosabban osztályozandók azonban szemantikailag is, így például az *elegáns* minősítő melléknévnek tekintendő: *elegáns, hatalmas nylon táskáját fölkapva bevonul* (S P 140).

(B) A deszubsztanciális mellékneveket szintaktikai-szemantikai szempontból a következő csoportokra osztjuk: (1) lokális-temporális, (2) módot és szempontot kifejező, (3) részt és paramétert jelölő melléknevek. Az (1) és (2) igés [az (1) még létigés], a (3) a birtoklás-igés mondatokból eredeztethető. A lokális jelzők elég gyakran fordulnak elő együttesen:

a déli és a nyugati határ mentén él (Valóság 1969/4 Kósa 14),

de a lokális jelzők egyike szorosabb kapcsolatba léphet a főnévvel:

a falusi körzeti orvosnak a jármű a fontos (Valóság 1969/4 Sulyok 78).

A temporális jelzők sorrendjét szabályozza az időbeli rend:

ókori és újkori klasszikusaink ... hadsorait (I Kh 82).

A lokális-temporális jelzők gyakran közelebb állnak a jelzett szóhoz, mint a tulajdonságot, paramétert jelölők:

Kint éles, hegyi levegő. (S P 151).

Megfigyelhetők azonban ezzel ellentétes esetek is:

egyiptomi színes terítő díszlett (K J 178).

Itt lehetséges volna fordított szórend is, ha a terítőre jellemzőbb volna az, hogy egyiptomi. A főnévhez közel álló melléknév itt konkrét paraméter szerepű volt. A következő példákban nem fordítható meg a szórend, mert a jelzett szó nem választható el a mellette álló jelzőtől, amely elvont paraméternek tekinthető:

a déli végvári rendszer fenntartása rótt rá (Valóság 1969/5 Szakály 41)
Ritkaságnak számít a battonyai honismereti füzetek egyike.
 (Valóság 1969/4 Kósa 20).

Az ilyen nehezen elemezhető melléknevek, amelyek a jelzett szó pontosabb meghatározására valók (a rendszer mibenlétét, a füzetek tárgyát határozzák meg) megelőzik a módhatározó jelzőket is:

ez az erélyesebb pénzügyi politika váltotta ki (Valóság 1969/5 Szakály 43)
helyreáll köztünk a békés házastársi állapot (K J 214).

Az elvont paraméterek is összekapcsolódhatnak:

uralkodott benne a humán-ökológiai, társadalomföldrajzi problematika
 (Valóság 1969/5 Konrád 76)
tisztességes, jellemes férfi volt (Sz K 199)
vallási és erkölcsi térre kell irányoznunk erőnket? (K J 95)
Politikai és kulturális tömegszervezetek. (Valóság 1969/4 Kósa 21)
a grammatikai és fonológiai univerzálék nagyobb részét teszik ki
 (Valóság 1969/4 Jakobson 28)
különbséget nem mutatnak fonológiai és grammatikai struktúrájukban
 (Valóság 1969/4 Jakobson 26).

A melléknevek sorrendje itt szabad, a beszélőtől függ. Az elvont paraméter egyrészt eléggé széles jelentésű szavaknak: *rendszer, struktúra, problematika, állapot, tér* stb. ad konkrét tartalmat, de konkrétabb jelentésű szavakhoz is járulhat jellemzőül (*jellemes férfi, pénzügyi politika*). Az előbbi típusú kapcsolat az értekező prózát jellemzi, legtöbb példánk a Valóságból való. Az elvont paraméter szerepű jelzős kapcsolatok jórésze átalakítható habeo-igés mondatná, de ekkor „dúsítani” kell konkrét paramétert kifejező jelzővel: *A fonológiának (bonyolult) struktúrája van. A társadalomföldrajznak (lebilincselő) problematikája lenne.* stb. Ha a jelzett szó konkrétabb, könnyebben létre jön a megfelelő mondat: *A férfinak (szilárd) jelleme van.* Más paraméter szerepű jelzők igés mondatná alakíthatók: *A füzetek a honismerettel foglalkoznak,* vagy alig, ill. nem alakíthatók át mondatná: *vallási és erkölcsi térre, házastársi állapot.* Az elvont paraméter szerepű jelzők az értekező próza termékei és a jelzős szerkezetek már-már elszakadnak a mondatoktól, csak típusuk azonosítható a megfelelő mondatokéval.

A paraméter szerepű jelzők mondatnal könnyebben azonosítható fajtája konkrétabb paramétert jelöl:

fehérköpenyeges, kötényes alakja megjelent (K J 87)
nem egyensúlyozná egy (másik) hasonlóan kecses és súlyos tömeg
 (Valóság 1969/5 Orbán 85).

Az elvont jelzők másik csoportja szempontot, nézőpontot jelöl, inkább a módhatározókkal rokonítható, és igés mondatná alakítható át:

külön személyes vagy anyagi előnyt nem várnak (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
kifogástalan materialista kiutat biztosított (Valóság 1969/4 Jakobson 31).

Ezek a jelzők is a főnévhez vonzódnak, mert lényegesen egészítik ki a jelzett szót.

Dolgozatunkban nem elemezzük azokat a jelzős kapcsolatokat, amelyek jelzett szava igéből képzett főnév, ezért ritkábban találkozunk olyan jelzőkkel, amelyek egy igés mondatban a mélyszerkezet személyt jelentő főnévvel kifejezett experienseként állnának.¹³

egy emeletes családi házra hasonlít (Valóság 1969/5 Orbán 81)
meghírdették üres orvosi állásaikat (Valóság 1969/4 Sulyok 77).

Ha deverbális főnév vagy nomen actionis a jelzett szó, a jelzők megfelelhetnek lokális, módot kifejező bővítményeken kívül szempontot jelölő komponensnek is, ez utóbbi a főnévhez közel helyezkedik el:

Az európai polgári átalakulás negyedszázadában
 (Valóság 1969/5 Diószegi 29)
indította meg napi testi csatáját (I Kh 103)
díjtan egészségügyi ellátás illeti meg (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
nem a részletes filológiai bizonyítás elhagyása okozza
 (Valóság 1969/5 Trócsányi 30).

A deverbális főnevek jelzői közül természetesen hiányoznak azok, amelyek birtoklás-igés mondatokkal rokoníthatók, viszont előfordulnak az ágensből és a cselekvéssel kapcsolatos objektumokból levezethetők:

a déli nemesi ellenállás vezetői (Valóság 1969/5 Trócsányi 31)
[felveszti kötelező jellegét] a személyes költői kísérletekben
 (Valóság 1969/4 Jakobson 28)
népszerűbbek, mint a rendszeres anyanyelvi oktatás
 (Valóság 1969/4 Kósa 19).

Az ágens és objektum szorosabb bővítményei az igének mint a lokális és mód-határozó komponens, ezért közelebb állnak hozzá. Mutatis mutandis, azaz igés és nem birtoklás-igés mondatokban, ugyanazzal a körülménnyel állunk szemben mint a paraméter és lokális szerepű jelzőknél, ahol a paraméter közelebbi bővítménye a habeo-igének mint a lokális (pl. *déli végvári rendszer*), de deverbális főnév esetén könnyebben rekonstruálható a mondathoz fűződő kapcsolat. Az egyenrangú objektuális vagy szempontot jelentő jelzők itt is felcserélhetők:

tanszemélyzete szlavisztikai, romanisztikai stb. oktatást is végez.
 (Valóság 1969/4 Kósa 18)
A szellemi és egészségügyi ellátás is. (I Kh 99).

A deverbális jelzett szónak lehet célhatározói szerepű jelzője is:

a függetlenségi (vagy egyesítési) harcok (Valóság 1969/5 Trócsányi 34).

¹³ Az *experiens* azt a személyt jelöli, aki számára vagy ellenére a cselekvés történik. Részletesen I. Dezső L., A magyar jelzős főnévi csoportok 1–2. fejezet.

A deverbális jelzett szó problematikája természetesen sokkal gazdagabb, mi csak néhány vonására akartuk felhívni a figyelmet, hogy jobban láthassuk a nem deverbális főnévhez járuló jelzők kérdéseit.

2.3. Az egyszerű és főnévből képzett melléknevek együttes használata

(C) Mint fentebb említettük, a deszubsztanciális melléknevek (^{NA}A) általában közelebb állnak a jelzett szóhoz, mint az egyszerű melléknevek, ezért a $A + {}^NA$ sorrendű jelzőket röviden tárgyaljuk és több figyelmet szentelünk az ${}^NA + A$ szórend elemzésére.

Az $A + {}^NA$ szórendű jelzőkben az ^{NA}A lehet lokális és temporális melléknév, s elválaszthatja a főnévtől a méretet, időt, szint stb. jelentő mellékneveket:

a nagy mexikói festőművész ... fölényes (Valóság 1969/4 Vályi 93)
képezzük ki az új indiai értelmiséget (Valóság 1969/5 Orbán 93)
Sötét téli hajnalokban is leróttá azt az utat (I Kh 104)
jeleníti meg konkrét térbeli viszonylatok formájában
 (Valóság 1969/5 Bonta 96).

A deszubsztanciális melléknevek jelentős része paramétert fejez ki. Fentebb zömmel elvont paramétert jelentő mellékneveket elemeztünk, most bemutattunk néhányat a konkrétabbak közül is (az első négy példa):

A magasabb és súlyosabb tornyokat (I Kh 75)
a karcsú izmos fiúkat kedveli (K J 31)
s nagy erős hallá vált (K J 67)
a hűvös, holdvilágos éjszakát fordítsuk utazásra (K J 18)
a német irodalmi nyelvet tanulják (Valóság 1969/4 Kósa 17)
fekete éjszakai órák várokoznak (S P 210).

A konkrétabb paramétert tartalmazó példák irodalmi művekből származnak. Bennük a különböző jelentésű egyszerű melléknevek maguk elé engedik a paramétert kifejezőket. Az esetek többségében azonban a jelzők sorrendje megfordítható lenne. Ugyancsak konkrétabb a hasonlatot tartalmazó deszubsztanciális jelzők, és helyet cserélhetnének az őket megelőző egyszerű melléknévvel:

finom, pehelyszerű gyapjat adtak (K J 206)
gömbölyű, gyermekes arca csupa mosolygás (Sz K 95)

Velük ellentétben a szempontot jelölő melléknév nem mozdítható el a helyéről:

Szlovák néprajzi anyag van (Valóság 1969/4 Kósa 20).

A ${}^NA + A$ szórendű melléknévi jelzőpárokban a jelzett szóhoz közel állhat a népnevet jelentő melléknév, amely alakilag azonos a megfelelő főnévvel,

és helyet, valamint konkrétabb paramétert jelentő főnévből képzett melléknév előzi meg:

a baranyai német falvakban (Valóság 1969/4 Kósa 16)
a neves magyar költővel (Valóság 1969/5 Orbán 92).

A szint jelölő melléznevek is azok közé tartoznak, amelyek két melléknévi jelző közül nagy valószínűséggel kerülnek az első helyre. Most azt találjuk, hogy a konkrétabb paramétert, valamivel ellátottságot jelölő vagy hasonlat-szerű deszubsztanciális mellézneveket is elválaszthatják a főnévtől:

egy izmos szőke fiú (Sz K 243)
egy éles fekete vonal húzódik (S P 109)
abrosztalan zöld asztalok álltak (I Kh 189)
elnézegettem selymes barna szakállát (K J 86).

Ezek a jelzőpárok azonban megfordíthatók. A kicsinyítő vagy nagyító szerepű *kis* és *nagy* melléznevek maguk mögé utasíthatják a lokális, módot, hasonlítást és a konkrét paramétert kifejező mellézneveket, amelyek távol kerülnek a főnévtől:

visszatérhetek a tóparti kis házba (K J 129)
kápolnaszerű kis boltjaikban mosolyognak (I Kh 200)
elképzeltem egy magányos kis házat (K J 119)
Formás kis darab (S P 162)
fényes nagy szemek (S P 27).

Ezek a főnévhez húzó mellézneveken kívül más melléknév is elválaszthatja a főnévtől a konkrétabb paramétert kifejező (*erős, mocskos, sós*) és a bizonyos jellemző részt jelentő (*boltíves, gömbbokrós*) és értékelő (*szégyenteljes, természet-ellenes*) mellézneveket:

lesznek erős szép utódaik (K J 161)
terjesztette a mocskos pogány műveltséget (K J 38)
sós hűvös levegő árad (S P 214)
A boltíves hideg teremből ... árad (S P 57)
gömbbokrós, hűvös parkot ölel körül (S P 64)
ezek az események szégyenteljes rossz emlékek (Valóság 1969/4 Kósa 16)
Bent természetellenes süket csend volt (Sz K 192).

A jelzők sorrendje megfordítható egy eset kivételével (**a pogány mocskos műveltséget*), mert a melléknév igen „közel áll” az azonos alakú főnévhez.

A deszubsztanciális jelzők egy fajtája ragos és névutós főnevekből vagy határozószókból képződik. Az ilyen mellézneveket rendszerint elválasztja a főnévtől a deszubsztanciális melléknév. A ragos főnévből és határozószóból létrejött melléknév rendszerint lokális temporális vagy módot kifejező jelző:

a Mohács utáni zűrzavaros évek viszonyairól (Valóság 1969/5 Szakály 44)
[megérteni] a nők naponkénti katonás hétvágásait arcuk védelmében
 (I Kh 48)

A jelenlegi oktatási rendszer (Valóság 1969/5 Orbán 94)
belső nyelvtanulmányi kritériumokat (Valóság 1969/4 Jakobson 26).

Az egyszerű mellékevek és a ragos névutós főnevekből és határozószókból eredő mellékevek szórendjére kevés példánk van. A népnevek feltehetően megelőzik az ilyen mellékeveket:

későbbi francia nevén (Valóság 1969/4 Major 87).

A deszubsztanciális jelzők utolsó fajtája a melléknévből (ill. számnévből) és főnévből képzett melléknévből álló jelzői kapcsolat vagy összetétel, amellyel régebbi dolgozatainkban már foglalkoztunk.¹⁴ Az ilyen jelzői kapcsolat főnévi eleme a jelzett szó testrészt, tulajdonát vagy valamely paraméterét fejezi ki, amely általában birtoklás mondatra vezethető vissza, a melléknév pedig konkretizálja a jelzői főnevet: *egy fehér ruhás, csillogó öves jelenség* (Sz K 87), *néz a látszólag jókedvű, jó egészségű Kisasszonyra*. (I Kh 16), *viszonylag jómódú, nagy jövedelmű emberek* (Valóság 1969/4 Major 90). A példák egyúttal szemléltették az ilyen összetett mellékevek és melléknévi kapcsolatok szinonimitását is. Az ilyen mellékevek bírják egyrészt a főnévből képzett mellékevek, másrészt az egyszerű mellékevek jegyeit, így a két kategória között foglalnak helyet. Ez ahhoz vezet, hogy szórendi helyüket a velük társuló melléknév sajátosságai döntik el: a népnevek, a színnevek, a kicsinyítő mellékevek általában elválasztják őket a főnévtől, de elébük kerülhetnek egyéb méretet és minősítést jelentő mellékevek is:

a kis számú szerb kereskedőt . . . kivéve (Valóság 1969/4 Kósa 15)
az ernyője sötét árnyalatú, lila rivaldafényt árasztott szét (S P 241)
Héttagú kis csoportunk . . . magyar. (I Kh 208)
Vékony csontú, eléggé magas nő volt (K J 15)
Csak vastag derekú, alacsony hársfasor [volt ott] (Sz K 53)
megfejtethetlen eredetű, ostoba bizonyossággérzés fog el (S P 219).

A méretet, kort jelölő és egyéb mellékevek és a főnév közé azonban beékelődhet melléknévi szókapcsolat:

Még egy rövid, vad ritmusú dal (S P 97)
Itt . . . egy fiatal, kreol arcú költő (S P 171)
jött be . . . egy nagyon elegáns, vörös hajú asszony (Sz K 56).

A deszubsztanciális mellékevek közül azok, amelyek hierarchiális viszonyt, elvont paramétert fejeznek ki, kötelezően maguk mögé utasítják, a konkrét tulajdonságot kifejezők csak megelőzhetik a melléknévi szókapcsolatokat és összetételeket:

Mr. R. magas beosztású állami tisztviselő (Valóság 1969/5 Orbán 94)
szigorúan meghatározott számú kompozicionális modellt engednek meg
 (Valóság 1969/4 Jakobson 28)
kétrészes, színes szuperfilm formájában (Valóság 1969/5 Szakály 41)

¹⁴ Dezső L., A főnévi csoport 100 kk.

kerülgettük a sárga arcú, véres holttesteket (S P 192)
fürtös fejű, vállas férfiszepségnek szereti elképzelni
 (Valóság 1969/5 Orbán 89).

A deszubsztanciális melléznevek közül a konkrét paramétert, jellemző részt, ruházatot jelentő és lokális melléznevek maguk elé engedik a melléknévi kapcsolatok és összetett mellézneveket, de a szórendet meg is fordíthatnánk az alábbi példákban (talán az utolsó kivételével):

Az asszonyon színes, diszkrétén rövid szoknyájú selyemruha
 (Valóság 1969/5 Orbán 82)

A tapétás kisablakos szobában sápadt világítás (S P 151)

A rendező körül . . . selyemruhás, fehér vállú nők. (S P 12)

mexikói, széles karimájú szalmaszombrérójában (Valóság 1969/4 Vályi 94)

az ugyancsak délvidéki és költői formációjú Vergiliusra (I Kh 196).

Ezzel az egyszerű és főnévből képzett melléznevek szórendi elemzésének a végére értünk. Még röviden szemügyre vesszük a deverbális mellézneveket, amelyek problematikája már érintkezik a melléknévi igeelvekkel, elsősorban azokkal, amelyek tulajdonságot fejeznek ki.

(D) A deverbális és deadverbiális jelzőkkel előző dolgozatainkban nem foglalkoztunk, ezért röviden érintjük szórendi problémáikat is, inkább csak a többi jelzőfajtaához viszonyítva. Példáink zömében a deverbális melléknév távolabb áll a jelzett szótól, amelyhez közvetlenül egyszerű vagy főnévből képzett melléknév csatlakozik:

imbolyogtam a csúszós, fekete köveken (K J 68)

A görögök engedékeny, bölcs isteneit (K J 44)

észrevétlen szép örökségül a fejünkbe rakták (I Kh 153)

egy ismeretlen sovány fiú . . . válaszolgotott (Sz K 216)

ellenőrizték a még megszállatlan magyar területeket is

(Valóság 1969/5 Szakály 41)

Held szokatlan katonai tehetségének . . . jelentőségét (Sz K 52)

Törékeny szemüvegés férfi (Valóság 1969/5 Orbán 94)

iszákos és szerelmes természetű uralkodó volt (Valóság 1969/5 Orbán 84).

A deverbális melléznevek jelentős része fosztóképzős participium, és talán helyesebb volna a melléknévi igeelvek közé sorolni. Ugyanez mondható azokról a példákról, amelyekben a deverbális melléknév megelőzi az egyszerű vagy deszubsztanciális melléznevet:

Kövér, mosolygós asszony volt (Sz K 164)

a torz és jelentéktelen bazáráru volt (Sz K 51)

Nagy faragatlan kövek (K J 142)

új festetlen üvegeken (Valóság 1969/4 Major 88)

a jármű fontos és nélkülözhetetlen munkaeszköze (Valóság 1969/4 Sulyok 78).

A deverbális melléknév, a fosztóképzős participium — de ez áll a participiumra is — őrizheti igei természetét, és ekkor távolabb áll a jelzett szótól. Ha viszont

inkább tulajdonságot, milyenséget jelöl, közel kerülhet hozzá, kivéve ha elválasztja a főnévtől egy olyan melléknév, amely általában szorosabban csatlakozik a jelzett szóhoz. Az utóbbi példákban nem állt a deverbális melléknév és a főnév közé ilyen „erőszakos” melléknév.

(E) A három vagy több jelzőt tartalmazó főnévi csoportok elvben már nem mondhatnak semmi újat, hiszen csak az eddigiek további bonyolítását mutathatják. Bennünket csak a különmemű jelzők érdekelnek, mert ezek mondhatnak valami többet, igazolhatják, ill. megkérdőjelezhetik az eddigi megállapításokat. Érdekes azonban megemlíteni, hogy a háromtagú, szóképzésileg azonos jelzők zöme éppen egynemű és felsorolásként használatos [pl. *német, szlovák és szerb-horvát nyelven* (Valóság 1969/4 Kósa 19), *belgyógyászati, sebészeti, ideggyógyászati állásokra* (Valóság 1969/4 Sulyok 80)]. Gyakori még két egynemű és egy harmadik tőlük különböző jelző társulása, amely lényegében a két különböző jelző kapcsolódásának felel meg:

egy-egy különösen szép és drága fiatal szüzet (K J 105)

Egy zimankós, szeles párizsi alkonyon (I Kh 184).

Az idézett példákban minősítő és kort meghatározó egyszerű melléknevek, valamint paramétert és helyet jelentő jelzők társultak. Az egyszerű és deszubszanciális jelzők együttes használata már nagyobb változatosságot mutat. Vegyes összetételű jelzőink zömében a főnévből képzett jelző, ill. két ilyen jelző közül az egyik, a főnévhez húz: 43 példából 35 ilyen eset van, de 13 példában a sorrend: $^N A + A + ^N A$, vagyis egyszerű jelző áll a két főnévből képzett között. A főnévből képzett melléknév főnév előtti helye statisztikailag érvényesülő szabály, többször alkalmazhatnánk más sorrendet is, a szerzők mégis ezt használják. Íme néhány példa az $A + A + ^N A$ összetételű jelzőkre:

Lomha, kövér, eléggé ostoba indulatos fiú lett (K J 64)

Derék, csendes, szorgalmas emberek voltak (K J 195).

Az esetek zömében azonban nem konkrét paraméter előzi meg az egyszerű melléknevet, hanem olyan főnévből képzett melléknév, amely elvont paraméterként tartalmat ad, vagy meghatározza a jelzett szó rendeltetését stb.:

A XVIII. század végi francia állami struktúrában

(Valóság 1969/5 Diószegi 19)

több emeletes, új kollégiumi épülettel (Valóság 1969/4 Major 91)

A szentendrei szerb egyház művészeti múzeum (Valóság 1969/4 Kósa 20).

A példákban a főnévtől távolabb népnév, időt jelentő egyszerű melléknév, és még odébb időt, helyet, részt, paramétert meghatározó deszubszanciális melléknév áll: $^N A + A + ^N A$. A bemutatott példák jellemzőek voltak az olyan szórendre, amelyben az első főnévből képzett melléknév helye kötött, a főnévtől távol álló deszubszanciális melléknév helyet cserélhetne az előtte álló egyszerű melléknévvel, de népnév esetén ez nem lenne szerencsés (1. és 3. példa). Előfordulhat azonban olyan $^N A + A + ^N A$ összetételű jelző is, ahol a melléknevek sorrendje fölcserélhető:

jártuk meg a borzalmas, vad, sziklás utakat (K J 141).

Egyszerű minősítő vagy méretet jelentő melléknév megelőzheti a konkrét paramétert és birtokot kifejező főnévből képzett mellékneveket:

illatos, ékszeres, gyönyörű hölgyek között (K J 32)

jellegtelen és kifejezéstelen, sőt csúnya épületek (Valóság 1969/5 Bonta 96)

vállas, csontos, magas férfi volt (K J 151)

arányos, szép kis figura (S P 198).

Az utolsó példában a *kis* melléknév kicsinyítő szerepű.

A melléknévi kapcsolat és a deverbális melléknév háromjelzős szerkezetben való elhelyezkedésére kevés példánk van, s belőlük nem vonhatunk le olyan következtetéseket, amelyek lényegesen hozzájárulnának eddigi ismereteinkhez. Bemutatnánk mégis három példát: az elsőben a kicsinyítő szerepű *kis* melléknév található, a másik kettőben a hajszynt jelölő melléknév hol megelőzi, hol maga elé engedi a többi jelzőt:

A tömpe orrú, csúnya kis kocsiban (S P 149)

A szépszemű, csalogató hangú barna lány (K J 14)

a barna, lassú mozgású, kecses, csöndes gyermek (Sz K 55).

2.4. A melléknév és melléknévi igenév szórendjéről

A participium kérdéskörével régebbi dolgozatainkban nem foglalkoztunk, és jelenlegi elemzésünkben is a melléknév viselkedésére helyezzük a súlyt, szembeesítve az igenévvel.

Mind az egyszerű melléknevek, mind az igék predikátumnak felelnek meg a mélyszerkezetben. A magyar mondatban állítmányként állhat az ige, az igéből képzett melléknév (ritkán participium), a melléknév és a melléknévből képzett ige. Az olyan nyelvekben, amelyekben nincs képzett ige, csak igei és melléknévi állítmány lehetséges (pl. a szuahéliben). Más nyelvekben nincsen melléknévi állítmány sem, s a magyar melléknévi állítmánynak tulajdonságot kifejező igei állítmány felel meg, és ebből eredeztethető jelzői használatú, tulajdonképpeni melléknév (pl. a jorubában). A melléknév és az ige közötti különbség határozottabban jelenik meg állítmányi szerepben mint jelzőiben, elsősorban azért, mert jelzőként az ige melléknevesül: *A lány szeme ragyog, A ragyogó szemű lány, A legények megrakják a szekeret, a (meg)rakott szekér.* Az első két példában (*ragyog* és *ragyogó*) a különbség kisebb, mert a cselekvés kevésbé „aktív”, bár az igenév cselekvő, a második példában az állítmányi és melléknévi igehasználát között nagyobb „olló” van. Az „ollót” csökkenthetjük, ha bővítménnyel látjuk el a participiumot: *a Pétertől takarosan megrakott szekér*, viszont növelhető is az ilyen példában: *A munkások az udvaron fényezik a bútort és a fényezett bútort*, ahol a tevékenységre már nem is gondolunk, csak az eredményre. A cselekvést jelölő aktív igenév viszont megőrzi a cselekvés aktív jellegét: *az udvaron bútort fényező munkások*. A mondatokból következik, hogy a participiumként álló igei állítmány szemantikája, az igenév fajtája és bővítményeinek megléte, mind közrejátszik az igenév jellegének megítélésében és szórendi helyének meghatározásában. Ez utóbbinál azonban figyelembe kell venni az igenévvel társuló melléknév jellegét. Erről fentebb

már bőven volt szó: különbséget kell tennünk az egyszerű és a deszubsztanciális melléknevek és ezek fajtái között, figyelemmel kell lenni az elvontságra és a lehetséges fogalmi kapcsolatra.

Ezek után vizsgáljuk meg (A) az egyszerű melléknév és a participium, (B) a deszubsztanciális melléknév és a participium, (C) a deverbális melléknév és a participium, (D) több különböző melléknév és a participiumok társulását.

(A) Az egyszerű melléknév és a participium társulása az esetek többségében Part + Adj szórendet eredményez (49 : 34 arányban). Ha a participium az első helyre került, az esetek felében volt bővítménye, míg a főnév mellett álló participiumoknak csak az esetek negyedrésztében volt. A bővítmény tehát lényegesen befolyásoló, de nem döntő tényező. A másik lényeges körülmény a melléknév és a participium szemantikája. Az alábbiakban elsősorban a melléknév szemantikájára leszünk tekintettel.

Az Adj + Part sorrendű jelzők felét olyanok teszik ki, amelyekben a melléknév méretet, kort fejez ki; ezek a melléknevek egyébként is távol helyezkednek el a főnévtől:

mint kicsiny, átlátszó lény, (K J 66)
egy irtózatosan nagy, ledőlt fa ágai között (K J 142)
a mély, sziklába vájt falak közt (Sz K 138)
hosszúka, elnyúlt kert volt (Sz K 39)
egy fiatal mosolygó szolgáló (K J 39).

A példákban a jelzők sorrendje általában megfordítható, a participium az esetek zömében állapotot jelöl. A példák másik nagy csoportjában minősítést jelölő melléknév társul a participiummal, amely zömmel állapotot fejez ki, sőt néha szinonim a melléknévvel, s a sorrend megfordítható lenne:

bölcs és tapasztalt Jechezkel (K J 79)
a báva retusált arcok között (S P 58)
anyanyelve buta, semmit nem jelentő szavain (Sz K 32)
szerény, messziről hozott adományomat (I Kh 77).

Egyéb melléknév-fajtából kevés van, előfordulnak azonban színnevek is:

fekete, ragyogó szemét (K J 144).

De itt a szokottabb sorrend ez lenne: *ragyogó fekete szemét*. A Part + A sorrend szokottabb mint az előző. A példák harmadában a melléknév népnév, de főleg színnev:

a biomechanika kiváló orosz szakértője (Valóság 1969/4 Jakobson 30)
üvegeken átömlő fehér világosság (Valóság 1969/4 Major 88).

Rajtuk kívül gyakoriak a minősítést és a kicsinyítést kifejező melléknevek:

az összetört finom ablakrácsokat (K J 172)
tanult bölcs férfiak (K J 52)
már többször látott kis épületébe (Valóság 1969/4 Major 86).

Előfordulnak egyéb kort és méretet jelentő melléknevek is, de itt különösen gyakoriak a bővítményes participiumok, amelyek a főnévtől távolabbi elhelyezkedést kedvelő mellékneveket is a főnév mellé szorítják:

a katolikus egyház milliárdokat érő hatalmas földbirtoka

(Valóság 1969/5 Diószegi 23)

Az eredetileg igénybe vett régi keretek (Valóság 1969/5 Diószegi 25)

Kiállított parányi rekonstrukcióján (I Kh 74).

(B) A deszubsztanciális melléknevek többsége a főnév mellé kerül, ha participiummal társul (68 : 14 arányban). A főnévtől távol elhelyezkedő participiumok felének van bővítménye, míg azoknak, amelyek a melléknevet eltávolítják a jelzett szótól, nincsen (1 ellenpélda volt). A Part + ^{NA} sorrendben a melléknevek közel fele elvont paramétert jelent, a többi a lokális vagy szempontot fejez ki, például:

távol élő, méltán neves hazánkfia (I Kh 42)

elfogadható jogi formulát (Valóság 1969/5 Diószegi 23)

a lóháton járó puszta legényektől (I Kh 136)

a tárgyiasult társadalmi munkateljesítmény (Valóság 1969/5 Brenner 100).

Velük szemben elsősorban konkrét paramétert kifejező melléknevek szerepelnek ^{NA} + Part szórendben, bár más konkrét melléknevek is fellelhetők. A participiumnak általában nincs bővítménye és melléknévszerű használata gyakori:

lámpalázás és túlzó szülő (Sz K 230)

éles és határozott vonalat (Valóság 1969/5 Bonta 96)

fénytelen, remegő hangján (K J 15)

a nyelv szokatlanul szabályos és zárt szervezettségének

(Valóság 1969/4 Jakobson 23).

A melléknévből és a deszubsztanciális főnévből alkotott összetett melléknevekre, ill. melléknévi kapcsolatokra kevés példa van. A példák zömében a participiumot a jelzett szótól elválasztja a melléknév:

a nemrég meghalt, orosz származású szobrász (Valóság 1969/4 Major 84)

az emberi élet foglalatát képező, emberi arcú környezet

(Valóság 1969/5 Bonta 96)

a részegen kóválygó, vörös arcú férfiak (S P 20)

az ápolt, vörös hajú asszonyt (Sz K 56).

Előfordul azonban az is, hogy a participium közelebb áll a jelzett szóhoz:

horvát nemzetiségű, egyetemesen képzett szakember

(Valóság 1969/4 Kósa 20)

nehéz kezű, fölnevelő apánk (I Kh 199)

Bársony pillantású, tikkadt állatok (Sz K 29).

A határozóból képzett melléknév is közelebb kerül a jelzett szóhoz, mint a participium:

a körzetet ellátó mindenkori orvost (Valóság 1969/4 Sulyok 80)
vonatkozó korábbi cikkeimet (Valóság 1969/4 Major 95)
termésköből rakott egykori falai (I Kh 138).

De itt is vannak ellenpéldák, amelyben a participium csatlakozik a főnévhez:

a hajdani borotválkozó tükröt (I Kh 39)
az egykori bukott osztályok (Valóság 1969/5 Szakály 47)
a kikefält másnapi ruhát (Sz K 72).

Az első két példában a participium és a főnév között szorosabb kapcsolat van, és a szórend nem fordítható meg.

(C) A participium és a deverbális melléknév társulására kevés példánk van, de még köztük is többségben vannak a participiumból eredeztethető fosztóképzős melléknévek. Így a szórendről vajmi kevés képet alkothatunk magunknak. A participium és a deverbális melléknév sorrendje attól függ, van-e bővítménye a participiumnak, és mennyire őrizte meg igei természetét. Az első példában a participium távol áll a főnévtől, bár a melléknévnek is van bővítménye, míg a másodikban megelőzi, de a sorrendet meg lehetne fordítani:

a ... végzése mellé kiutalt viszonylag jelentős összeget (Sz K 187)
Harsány és szikrázó vigaszunk (I Kh 54).

(D) Ha jelzőként participium és legalább két melléknév áll, az esetek több mint felében (75-ből 43-ban) a két melléknév elválasztja a participiumot a főnévtől (Part + A + A), a maradék példák többségében (18 esetben) az egyik melléknév a főnév mellett áll, de utána a participium következik, és csak aztán jön a másik melléknév (A + Part + A). Csak kevés példában (13-szor) áll a participium közvetlenül a főnév mellett. Ezek a tények megfelelnek az eddigi megfigyeléseinknek.

Az sem meglepő, hogy a Part + A + A sorrendben álló jelzők zömében a főnév mellett deszubsztanciális melléknév áll, a másik melléknév lehet mind egyszerű, mind deszubsztanciális:

egy kínálkozó szép női testet (S P 192)
a köréje búvó kis középkori házak (Valóság 1969/4 Major 87)
egy kopaszodó, szemüveges, bajuszos férfi (Sz K 56).

Ha három jelző esetén a két melléknév között áll a participium, a főnévhez csatlakozó melléknév zömmel deszubsztanciális, a participiumon túl helyezkedik el az egyszerű melléknév. Íme néhány tipikus példa:

a vékony, kanyargó, gyermekes dallamban (Sz K 28)
komoly, használható kiindulási alapot (Valóság 1969/5 Szakály 40)
egy ócska, szakadozott barnacsíkos köpönyeget (K J 24).

A népnév, a kicsinyítő melléknév, de egyéb melléknév is a főnév mellé furakodhat, ha a deszubsztanciális melléknév ezt megengedi (azaz konkrétabb tulajdonságot jelöl):

a számban is erős, jól fegyelmezett, rideg fegyelemben tartott, s nem is rosszul vezetett svéd seregek (Valóság 1969/5 Trócsányi 31)

Kerijoth, a sivár, piszkos, elhanyagolt kis falu (K J 133)

szép, árvaakat, özvegyeket védő, bátor hivatását (Sz K 78).

Viszonylag kevés azoknak a participiumoknak a száma, amelyek két melléknévet megelőzve a főnév mellé kerülnek. Az esetek zömében az egyik melléknév egyszerű, és a főnévtől távolabb helyezkedik el:

hajót, ... egy rozoga, mocskos, patkányokkal és szeméttel megtelt ládát (K J 136)

szép, szálas, erős buzgó judeaiak (K J 11)

a XVI. századi hazai feudális uralkodó osztály ellen (Valóság 1969/5 Szakály 40).

A participium is zömmel bővítmény nélkül áll, olykor, mint az utolsó példában, értelmileg szorosan kapcsolódik a főnévhez, egyébként helyet cserélhetne a melléknévekkel.

Előfordulhat természetesen az is, hogy két participium előz meg, vagy vesz körül egy vagy több melléknévet, mint az alábbi példákban:

fényes, nyüzsgő, pompázó városainkban (K J 103)

márványba faragott, szakállas, elgondolkozó fejei (K J 40)

a bazárban nyüzsgő fiatal, szép, gazdagnak látszó nőket (K J 14).

Mi azonban nem vállalkozhatunk az összes szőrendi permutációk bemutatására.

DEZSŐ LÁSZLÓ

О порядке слов венгерских номинальных фраз

1.1. Настоящая статья является третьей самостоятельной частью исследования о венгерской номинальной фразе; в предыдущих частях была анализирована структура номинальной фразы, а в этой рассматриваются вопросы порядка слов по данным научных и литературных произведений. В первом пункте работы анализируются типологические вопросы.

1.2. Типология порядка слов была изучена Дж. Гринбергом в сопоставлении с порядком слов предложения, но без учета глубинной структуры и актуального членения, поэтому его основополагающее исследование нуждается в дальнейшей разработке.

1.3. Гринберг анализировал лишь расположение указательного местоимения, количественного числительного и прилагательного. Порядок этих универсальных частей речи должен быть дополнен анализом других видов местоимений, числительных и прилагательных, образованных от имен и глаголов, и причастий в таких языках, где они имеются. Полная система правил может быть установлена при учете семантической глубинной структуры и актуального членения.

2.1. Во втором пункте детально исследуются вопросы порядка слов венгерской номинальной фразы с учетом факторов, рассмотренных в первом пункте. Сперва анализируется расположение местоимений, числительных и простых прилагательных. В венгерском

они предшествуют существительному в порядке: местоимение — числительное — прилагательное. Отклонения от такого порядка объясняются признаками и ролью разных видов определений.

2.2. В дальнейшем рассматривается расположение простых и производных прилагательных: определения из двух простых прилагательных или двух прилагательных, образованных от имен существительных. При правилах сочетания простых прилагательных следует учесть семантику прилагательных, а прилагательных, образованных от существительных, синтактико-семантическую характеристику определений (локально-темпоральные, партитивные, образа действия и др.).

2.3. Совместное употребление простых и образованных от существительных прилагательных определяются их особенностями, рассмотренных в предыдущем пункте, но они нуждаются в уточнении. Кроме того анализируется и порядок прилагательных, образованных от глаголов.

2.4. При анализе расположения прилагательных и причастий учитываются возможные дополнения причастий, и их близость к прилагательным.

Ласло Дажё

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ara 'Bruder der Mutter'

1. *Ara* szavunkat az MSzFgrE a vitatott eredetű szavak között tartja számon és két lehetséges obi-ugor egyeztetését közli. Az MSzFgrE által vagy-lagosan említett variációkat GULYA JÁNOS összevonja (MNY. LXIV, 402–7), és STEINITZ nyomán (DEWO 95–6, 181–2) újabb osztják szavakkal bővíti ki az *ara* obi-ugor megfelelőinek körét. Kétségtelen, hogy a szócsalád ilyen módon történő kiegészülése biztosítani látszik bennünket afelől, hogy szavunk ugor eredetű, tehát a TESz. erre vonatkozó kételyei eloszlathatók („talán ősi örökség az ugor korból”). Úgy látszik — amint erről alább részletesebben is szólunk — különösebb hangtani akadályai sincsenek a szélesebb skálájú egyeztetésnek. Számolnunk kell azonban azzal a körülménnyel, hogy új szavak bevonása a szócsaládba egyben új jelentések beillesztésének feladatát is jelenti. *Ara* szavunk esetében a rokon nyelvi megfelelők jelentésköreinek tisztázása különösen nagy érdeklődésre tarthat számot. Ezek ugyanis nem csupán az *ara* szónak a maitól eltérő régiségbeli jelentéseinek magyarázatához járulnak hozzá, hanem — és erről GULYA JÁNOS cikke győz meg bennünket — belőlük, valamint az *ara* jelentésváltozataiból érdekes következtetésekre juthatunk az ugor rokonságnév-rendszerre, illetőleg rokonsági viszonyokra vonatkozóan. GULYA JÁNOS meggyőző érvelése szerint szavunk az ősi anyaági számontartásról tanúskodik és ősjelentése *(nő)', 'anya' lehetett (uo. 406). Ebből az ősjelentésből vezeti le GULYA a magyar szónak és obi-ugor megfelelőinek különböző jelentéseit: *(nő)', 'anya' → 'az anya rokonsága, anyai rokon' → '(valamely speciális vonatkozásban) nőnek a rokona' → 'a nő mint rokon' (uo.). Az *ara* szócsaládjával kapcsolatos jelentéstani szempontú vizsgálódásaim során arra a következtetésre jutottam, hogy a kép ennél bonyolultabb. Bonyolultsága ugyanakkor olyan érdekes mozzanatokat rejt magában, amelyek segítségével újabb adalékok birtokába juthatunk az anyaági és az apaági származtatásra, illetve azok időbeliségére vonatkozóan. Jogosnak tartottam továbbá feleleveníteni szavunk esetleges iráni származtatásával kapcsolatos problémákat is (GULYA JÁNOS ezekről nem szól), mert nem lehet közömbös és tanulság nélküli számunkra az a feltevés, hogy az ugor kori rokonságnév-rendszerben egy jövevényszó behatolása eredményezett új elnevezést. Úgy vélem tehát, nem lesz haszontalan még egyszer áttekinteni az *ara* kibővült rokonsági körét, figyelembe véve most már a kölcsönzés szempontját is.

2. A m. *ara* 'Bruder der Mutter; Bruder der Schwester; Schwiegertochter; Braut' szócsaládjába a következő obi-ugor megfelelők sorolhatók:

V o g. (MUNKÁCSI: Nyg. 19: 145) L *ār*, *oār* '[feleség vagy anya részéről való rokon]', (Uő.: VNGy. I: 252) FL *ār*, KL *oār* 'родня' (rokon, atyafi) (i. m. IV: 121) FL *ār* : *ārēm* '[nagybácsi; Onkel]', (KANN. — LHM.: MSFOu. 101: 421) K *ōr* : *jāynor* *ōrnor* 'родительская досада' (*jāy* 'Vater; väterlicherseits', *nor* 'Rache'), (CSERNY.: SzovjEtn. 1947: 159) (?) É *or* 'сородичи по материнской линии, предки по матери [anyaági rokon(ok), anyaági ős(ök)]'.

O s z t j. (KARJ.: FUF 13: 232) O *pti*, Kaz. *wpti*, Ni. *urtəxu* 'jüngerer Bruder der Mutter (Kaz. Ni.), Sohn des älteren Bruders der Mutter (Kaz.); Sohn (männlicher Nachkömmling überh.) des jüngeren Bruders der Mutter (Kaz.), Bruder der Mutter (O)', (KT. 131) V Vj. *pli* 'Neffe, Sohn des Bruders (od. der Schwester) (V), Onkel mütterlicherseits, der jünger als die Mutter ist; männliche Nachkommen des jüngeren Bruders der Mutter; Sohn des älteren Bruders der Mutter, jünger als die Mutter; männlicher Verwandter der Mutter, jünger als diese, (FUF 13: 227) jüngerer Bruder der Mutter; Sohn (jünger als ego) des älteren Bruders der Mutter; Sohn (jünger als ego) der älteren Schwester der Mutter; Sohn des jüngeren Bruders der Mutter; Sohn der jüngeren Schwester der Mutter (Vj.)', Vj. *plisakən* 'Mutterbruder und Kind (Sohn od. Tochter) seiner älteren Schwester zusammen', *plisat* 'Mutterbruder und Kinder (Söhne od. Töchter) seiner älteren Schwester zusammen, (FUF 13: 227) Mutterbruder und seine Geschwisterkinder', (KARJ.: FUF 13: 225) Kaz. *ər'ne* 'Tochter der älteren Schwester, Tochter der älteren Schwester des Vaters, Tochter der jüngeren Schwester des Vaters, wenn die Tante älter ist als ego, Tochter des älteren Bruders des Mannes, Tochter der jüngeren Schwester des Mannes', *ortiwən* 'Mann der Tochter der älteren Schwester, Mann der Tochter der älteren Schwester des Vaters, Mann der Tochter der jüngeren Schwester des Vaters, wenn die Tante älter ist als ego', O *ar'səx* 'Kind der älteren Schwester, Kind der Schwester des Vaters', (KT 132) Vj. *illi* 'Tochter der älteren Schwester', Trj. *ātł* 'Stieftochter (für die Stiefmutter), Tochter der älteren Schwester, jüngere Schwester des Mannes, (FUF 13: 226) Tochter der älteren Schwester des Vaters, Tochter des Bruders der Mutter, Tochter des älteren Bruders des Mannes', (KT 133) Tš *otmoxe* 'jüngere Schwester des Mannes', Kr. *otmoxe* 'Schwestertochter für die Kinder des Bruders; jüngere Schwester des Mannes, Tochter der älteren Schwester'.

3. A vogul megfelelők vokalizmusa egységesen ósvog. **ā*-ra mutat. Az osztják megfelelők alapján az ósosztjákra a következő magánhangzókat következtethetjük ki:

**a* (O. *ar'səx*, Trj. *ātł*, Tš. *otmoxe*)

**i* (Vj. *illi*)

**o* (O. *pti*, Kaz. *wpti*, *ər'ne*, *ortiwən*, Ni. *urtəxu*, V. — Vj. *pli*)

Ez a 3 ósosztják magánhangzó összekapcsolható egymással, mivel az ósosztjákra jellemző volt egy **a* ~ **i*, illetve **a* ~ **o* váltakozás. A két váltakozás (**a* ~ **i*, **a* ~ **o*) ismeretében most már az ósosztjákra feltehetünk egy **a* magánhangzót, amely egyértelműen kapcsolódhat a magyar és a vogul megfelelők vokalizmusához. Szavunk ugor kori első szótagi magánhangzója tehát **a* lehetett.

Az osztják megfelelők konsonantizmusában mutatkozó *r* ~ *l* váltakozás a rokonságnevekben nem ritka affektív palatalizálódással magyarázható (STEINITZ, DEWO 182, GULYA: uo. 405).

Amennyiben az osztják szavakon jelentkező *-ti* (*-tī*) felfogható képzőnek, a magyar és az obi-ugor szavak összevetésekor egy közös ugor **ar3* tőből indulhatunk ki.

4. Bár — mint láttuk — hang- és alaktani szempontból az egyeztetés elfogadhatónak látszik, az osztják részen mutatkozó gazdag és meglehetősen szerteágazó jelentéskör meggondolkoztat bennünket, legalábbis a kikövetkeztethető ugor kori alapjelentést illetően. Az kétségtelen, hogy az osztják jelentésváltozatok csak első pillantásra mutatnak áttekinthetetlen kuszaságot. Közöttük ugyanis világosan elkülöníthető 2 nagyobb jelentéscsoport. A VAVRA KLÁRA cikkében (SzFU 1966: 217) alkalmazott szimbólumok segítségével szemléltetjük a következőkben ezt a két csoportot. (A szimbólumok jelentése: F apa, M anya, B⁺ báty, B⁻ öccs, S⁺ nővér, S⁻ hűg, ch gyermek, s fiú, d leány, H férj, k rokon, km férfirokon. A szimbólumok egymásutánisága birtokviszonyt fejez ki oly módon, hogy az előlálló a birtokos, az utána következő a birtok. Pl. S⁻ch a fiatalabb nőtestvér gyermeke.)

1. a)	MB, MB ⁻ , Mkm ⁻ , MB ⁺ s, MB ⁻ s, Bs, MS ⁻ s, MS ⁺ s	(<i>ortī, wortī, qli</i>)
b)	MB + S ⁺ ch	(<i>qlisakən, qlisat</i>)
2. a)	S ⁺ d, FS ⁺ d, FS ⁻ d, HB ⁺ d, HS ⁻ d	(<i>or^one, illⁱ, aatⁱ,
ql^omoxe</i>)
b)	S ⁺ dH, FS ⁺ dH, FS ⁻ dH	(<i>ortūwen</i>)
c)	S ⁺ ch, FS ⁺ ch	(<i>ar^osəχ</i>)
d)	HS ⁻	(<i>ot^omoxe</i>)

Az 1. csoporton belül szemmeláthatóan az MB(s) az uralkodó jelentés. A 2. csoport alcsoportjaiban már nehezebb rendet teremteni. Nyilvánvaló, hogy a 2. b)-nek H jelentésösszetevőjét a *wen* hordozza, tehát a szótó jelentésének vizsgálatakor a H-től eltekinthetünk. Tovább lépve: mivel a 2. c)-ben a ch szembenáll a 2. a) d-jével (S⁺ch ↔ S⁺d), és ezt a szembenállást a feltelezett azonos tőhöz járuló *səχ*, illetve *ne* morfémák is kifejezik, a d, illetve a ch jelentésösszetevők levágása is lehetségesnek tűnik. Marad: S⁺, FS, HS⁻. Ily módon a két csoport jelentésváltozatairól a következő egyszerű képet kapjuk:

1. MB(s)
2. S⁺, FS, HS⁻

Ismeretes az obi-ugor rokonságnév-rendszernek az a sajátossága, hogy az elnevezésben nagy szerepet játszik a rokon idősebb vagy fiatalabb volta. Ezt a megkülönböztető jegyet keresve a két csoportban megállapíthatjuk, hogy az MB(s) az esetek többségében MB⁻(s), az S, illetve az FS pedig S⁺, illetve FS⁺ formában jelentkezik, azaz többnyire az anyának egy fiatalabb férfitestvéréről, illetve az apának (vagy az egonak) idősebb nőtestvéréről van szó. Emellett másodlagosnak tűnik az MB⁺(s) és az FS⁻ (vagy HS⁻) jelentés. A képet tehát tovább egyszerűsíthetjük:

1. MB⁻(s)
2. S⁺, FS⁺

5. Hogyan kapcsolódik most már a vogul és a magyar szó jelentése az osztják megfelelőkéhez?

Míg az osztjákban nagyon is konkrét és a rokonságnév-rendszerben határozott funkcióval rendelkező jelentésekkel találkoztunk, a vogul szó jelentése meglehetősen differenciálatlan. Bizonyosnak csak az mondható, hogy anyaaígi rokont, vagy rokonságot jelöl (Mk). Az Mkm csak valószínűnek látszik, de nem biztos. Ez a differenciálatlanság kétségtelenül a szó elavult voltaival hozható összefüggésbe, vagyis azzal, hogy nem kapott helyet a rendszerben. GÜLYA JÁNOS MUNKÁCSI és LIIMOLA adataira és a szóval kapcsolatos megjegyzéseire hivatkozva a *jäynor örnor* párhuzamos összetétel alapján lehetségesnek tart egy eredeti M jelentést (uo. 404–5).

A m. *ara* régiségbeli jelentése MB. A TESz. kérdőjelesen 'fiatalabb férfitestvér' ((M)B⁻) jelentést következtet ki. GÜLYA JÁNOS az 1708-ban jelentkező 'Schwiegertochter', valamint a nyelvújításkori 'Braut' jelentések alapján felteszi a kérdést, hogy az *ara* „valóban mindig valamely rokoni vonatkozásban álló 'férfitestvér', azaz 'rokon férfi' jelentésű volt-e" (uo. 403). Úgy véli, hogy ha a szó ősi jelentését a 'nőági vagy anyai részről való rokon' jelentésben határozzuk meg, akkor ebből magyarázható a magyar szó mindhárom jelentése. Míg azonban a vogul szó esetében a jelentésbeli differenciálatlanság valóban okot adhatott egy ilyesfajta ősjelentés kikövetkeztetésére, a magyarban más helyzet előtt állunk. A magyar szó — az osztjákhoz hasonlóan — igen konkrét jelentéssel rendelkezett a régiségben, amely mellett a meglehetősen későn felbukkanó 'Schwiegertochter' nem adhat biztos támpontot a szó eredeti jelentésére vonatkozóan, eltekintve attól, amit különben GÜLYA JÁNOS is felvet, hogy a 'Schwiegertochter' lehet félreértés, téves olvasat stb. eredménye is (uo. 403). Ha maradunk egyelőre az MB⁻ mellett, akkor ez a jelentés kitűnően kapcsolódhat az osztják jelentés 1-hez.

6. A három ugor nyelv tanulságai alapján tehát a következő jelentéseket különíthetjük el egymástól:

I. M, Mk	vogul
II. MB ⁻ (s)	osztják 1., magyar
III. S ⁺ , FS ⁺	osztják 2.

A jelentés I. és a jelentés II. összehangolható egymással, ugyanis elképzelhető egy ilyen fejlődés: Mk → MB⁻, ahol a differenciálatlan 'anyaaígi rokon' jelentés konkretizálódik: 'az anya fiatalabb férfitestvére'. Más szóval e két jelentést az anyaaígi (uterinális) származtatás ténye kapcsolja össze. Más a helyzet a jelentés III-mal, ahol az FS⁺ kétségtelenül az agnatikus (apaági) számontartásra mutat. A jelentés III. tehát két rokonsági paraméterben is különbözik a jelentés I-től és II-től:

- a) nőt jelöl
- b) a szóban forgó nőrokon apaági

Ennek alapján úgy tűnik, hogy talán két külön szóval van dolgunk, mert a feltételezett belső osztják szóhasadást (GÜLYA: uo. 406) nem indokolja megnyugtató módon egy ilyen távoleső új jelentés felbukkanása a rokonságnév-rendszerben.

De valóban olyannyira távol esik-e a jelentés III. a másik kettőtől? Visszakanyarodva az osztják megfelelőkhöz, egy sajátos kollektívum szuf-

fixummal ellátott formára hívjuk fel a figyelmet:

ol'sakən
ol'sat

MB + S⁺ch (du.)
MB + S⁺ch (pl.)

STEINITZ erről a következőket írja: „Az anya öccsének különösen szoros kapcsolata van nénje gyermekeivel; ez olyan széles földön elterjedt jelenség, amelyet talán az anyajog szokásából magyarázhatunk” (NyIOK. X, 331). A komitativ jellegű gyűjtőnévképzővel ellátott szó jelentését STEINITZ így határozza meg: „az anya öccse az övéivel (hozzátartozóival) együtt, és ezek az övéi (hozzátartozói) éppen nénjének a gyermekei” (uo.). Az MB + S⁺ch kapcsolat alapján valószínűnek látszik tehát az MB és az S⁺ sajátos összetartozása olyan módon, hogy az S⁺, azaz az M (= S⁺ ebben az összefüggésben) felől nézve a B⁻-ről, a B⁻ felől tekintve pedig az S⁺-ről (amely egyenlő M-mel) van szó. Nem más ez, mint egy másfajta nézőpont kialakulása, amely első lépés lehetett az agnatikus számontartás megjelenése felé.

Hogyan képzelhető el ez a nézőpontváltozás? Nagyon valószínű, hogy az osztják kollektívum képző ősi eredetű, megfelelője van a vogulban, a lappban, a balti finn nyelvekben, sőt talán a szamojédban is (Fokos: NyK. XLIX, 320; LIIMOLA: MSFOu. 127: 201; HAJDÚ: NyK. LXXI, 61–78). A vogul alapján feltesszük, hogy szavunk eredeti jelentése M, M ~ Mk, vagy M → Mk volt. A vogul differenciálatlan Mk jelentésváltozat nem engedi eldönteni, hogy az anyának férfi- vagy nőrokonáról van-e szó, s ez összhangba hozható azzal az elképzeléssel, hogy a fejlődés kezdeti fokán valószínűleg nem különböztették meg egymástól az uterinális férfi- és nőrokont. Mindezeket figyelembe véve nézetünk szerint a kollektívum képzővel ellátott szó eredeti jelentése Mk⁻ lehetett.

Azaz a

tő + szuff.:	MB ⁻ + S ⁺ ch
tudatában annak, hogy eredetileg	
tő:	M vagy Mk
így értékelhető át:	
tő + szuff.:	M(B ⁻ + S ⁺ ch) = Mk ⁻

(Az Mk⁻-ba beletartozhatott az MB⁻ és az Mch, illetőleg S⁺ch együttesen.)

A fejlődés egy következő fokán ebből a differenciálatlan együttesből, ahol csak a rokon fiatalabb volta jelentett egyfajta megkülönböztető jeget, kivált az MB⁻ mint pregnáns példa a rokon férfi voltának egy bizonyos korban jelentkező megkülönböztetésére. A fiatalabb férfitestvér szoros kapcsolata nénje gyermekeivel továbbra is fennmaradt, erről tanúskodik a képzett szó későbbi jelentése.

Az uterinális származtatáson belül a rokon férfi voltának megkülönböztetése — nézetünk szerint — első jele volt az agnatikus számontartásnak, vagyis a 'férfi mint rokon' előlegezhette 'a férfitől, apától származó, apaági rokon' jelentés tudatosodását. Szavunk esetében ez a fejlődés konkrét példával illusztrálható. Az MB⁻ kiválása ugyanis az agnatikus számontartás kialakulásakor a B⁻ oldaláról szemlélt S⁺ (eredetileg M) átértékelődését (FS⁺) értetetővé teszi. Az FSD, a HSD jelentés, valamint az S⁺-nek a szororátus kialakuló szokásával kapcsolatos szerepe (STEINITZ: NyIOK. X, 330) valószínűleg

későbbi fejlődés eredménye már az agnatikus számontartás kialakulása után, a nemzetségi rokonsági rendszernek megszilárdulása idején.

Szavunk arra mutatna, hogy az ugor korban még csak a férfirokon megkülönböztetésének tudata alakulhatott ki. Az ugor kor végén megjelenhettek már az agnatikus származtatás első jelei (anyaági \approx apaági rokonság: vö. GULYA: i. h. 406), s ezek a m. *ara* osztják megfelelőjében a jelentés III. kialakulását eredményezhették az osztják nyelv külön élete során. A jelentés III. ugyanis csak az osztjákban jelentkezik (nézetünk szerint az *ara* 'Schwieger-tochter' jelentése nem hozható ezzel összefüggésbe).

7. Gondolatmenetünk alapján valóban lehetségesnek tűnik az eredeti M jelentésnek egyik oldalról MB⁻, másik oldalról (F)S⁺ formában való jelentkezése az osztjákban belső szóhasadás útján. A jelentés II-t (MB⁻(s)) azonban éppúgy hordozhatta egy új szó is, amelynek behatolását valószínűleg éppen a (fiatalabb) férfirokon elnevezésének igénye eredményezhette. MUNKÁCSI (ÁKE. 133) és ZSIRAI (FgrRok. 148) gondolata a m. *ara* iráni eredetéről ebben az összefüggésben nem tűnik lehetetlennek.

Iráni oldalon a következő megfelelőkkel számolhatunk: av., óp., középp. *brātar*, szogd *br't*, újp. *birādar*, kurd *brā*, afg. *wrōr*, osz. *ärwada*, *arwad*, pamiri *wrōd*, *wirād*, *wurd*, *wrūt*, *wrai* 'Bruder' (< ieur. **bhrāter* - 'Angehöriger der Großfamilie, Bruder, Blutverwandter: POKORNY 163). Az ugor szó előzménye feltehetően egy óiráni/középiráni **bra(ta)/*(a)wra(da)* forma volt. A dentális hang talán már az iráni szóról is hiányzott. Elképzelhető azonban az is, hogy az ugorok hagyták el a szó végéről, mivel szuffixális elemnek fogták fel.

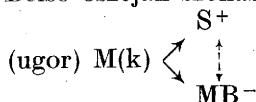
Az iráni *-wr-* (< *-br-*) metatézise, és ezt követően a bilabiális spiráns eltűnése szabályszerű jelenség az osztjákban, ahol a fgr. **-rw-*-nek általában *-r* a folytatója. Vö.: fi. *parvi* (*parva*) 'garret; swarm flock crowd' ~ osztj. *pār* 'raft; swarm, flock, crowd' (COLLINDER, CompGr. 125). Ezzel szemben a magyarban többnyire felfedezhető nyomaiban az *-rw-* mássalhangzókapcsolat *w*-je még szóvégi helyzetben is (*szaru* ~ *szarv*), de különösen szó belsejében (*árva*, *orvos*). Ugyanakkor a magyarban is megfigyelhető a likvida + réshang (< zárhang) kapcsolat második tagjának eltűnése a szóból (*ár* 'Preis' ~ fi. *arvo*; *harap* 'dürres Gras' ~ fi. *korpi*; *jel* ~ fi. *jälki*; *fárad* < ugor **park3-stb.*). Ezért nem szükséges feltétlenül *v-t* (< *w*) várnunk az *ara* szóvégi magánhangzója (birtokos személyrag vagy kicsinyítő képző) előtt.

Fel kell hívnunk még a figyelmet a szó elején jelentkező protetikusan magánhangzó problémájára. Nem lehetetlen, hogy már az iráni oldalon jelentkezett, bár nincs nyoma még a pontosi görög feliratok szóanyagában sem (*βραδαρος*: ABAJEV, OJazF. 161). Másrészt tudjuk, hogy a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása egy protetikusan magánhangzó segítségével nem szokatlan jelenség a finnugor nyelvekben sem.

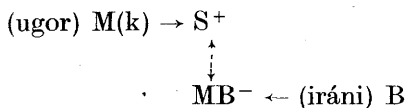
Amennyiben valószínűsíthető egy iráni 'Bruder' jelentésű szó behatolása az ugor nyelvterületre 'Bruder der Mutter' jelentésben, akkor ezzel kétségtelenül a m. *ara* és az osztják jelentés I-t hordozó megfelelők hozhatók összefüggésbe. Az ugor alapalak ebben az esetben (**awr3* >) **arw3* lehetett. A vogul szó jelentésénél fogva nem tartozhat ide, de — mint láttuk — összekapcsolható az osztják megfelelők másik csoportjával (jelentés III.).

8. Az elmondottakat összegezve *ara* szavunk családjában a jelentések alakulásának 2 variációja lehetséges aszerint, hogy belső osztják szóhasadással vagy iráni kölcsönzéssel számolunk:

A) Belső osztják szóhasadás

B) Iráni kölcsönzés

Az MB^- és az S^+ mindkét esetben feltételezik egymást, vagyis csak egymásra vonatkoztatva jöhettek létre. Az MB^- ($\leftrightarrow S^+$) megjelenése az ugor kor folyamán a rokon férfi volta megkülönböztetésének igényét s ezzel az agnatisz számontartás felé tett első lépést jelenti. Ez az esemény iráni kölcsönzés esetén inkább az ugor kor végére datálható, mivel az iráni szónak az iráni nyelvfejlődés során erősen megcsonkult formájából késői kölcsönzésre következtethetünk.

KORENCHY ÉVA

Ara 'Bruder der Mutter'

Die Verfasserin ist der Meinung, daß man durch die Klärung der Verwandtschaft des aus der ugrischen Periode stammenden ungarischen Wortes *ara*, ferner durch die Erforschung seiner Herkunft, bzw. die Möglichkeit einer Entlehnung zu neueren Kenntnissen über das matrilineare und patrilineare Gesellschaftssystem und über die Chronologie der beiden Systeme gelangen könnte. Nach der Anführung der möglichen ob-ugrischen Entsprechungen befaßt sie sich in erster Linie mit den lautlichen und morphologischen Problemen der Gleichung. Sie stellt fest, daß bei der Zusammenstellung der ungarischen und ob-ugrischen Wörter aus einem gemeinsamen ugrischen Stamm **ar3* auszugehen ist. Für die vereinfachte Darstellung des reichen und vielfach verzweigten Bedeutungsbereiches im Ostjakischen benützt die Verfasserin in den folgenden die in der Arbeit von KLARA VAVRA (SFU 1966: 217) angewandten Symbole. Mit der Hilfe dieser Symbole können die in den ostjakischen Entsprechungen zu beobachtenden zwei Bedeutungskreise folgendermaßen beschrieben werden:

1. MB^- (s)
2. S^+ , FS^+

Indem die Verfasserin die ziemlich undifferenzierte Bedeutung des wogulischen und die überaus konkrete alte Bedeutung des ungarischen Wortes zur obigen Darstellung anknüpft, unterscheidet sie die folgenden Bedeutungen der Wortfamilie:

I. M, Mk	wogulisch
II. MB^- (s)	ostjakisch 1., ungarisch
III. S^+ , FS^+	ostjakisch 2.

Bei der Klärung der ursprünglichen Bedeutung des Wortes verwendet die Verfasserin die Belehrungen des ostjakischen Kollektivsuffixes *-sakan*, *-sat*. Ihrer Meinung nach vertritt die Bedeutung MB^- im Verhältnis zur ursprünglichen M, Mk eine spätere Stufe, in einer gewissen Periode bezeichnete sie, daß der Verwandte — innerhalb der uterinalen Herleitung — ein Mann ist. Die Bedeutung S^+ kann ebenfalls als sekundär

angesehen werden, ihr Zusammenhang mit der Bedeutung MB- ist klar nachweisbar. In den folgenden untersucht die Verfasserin die Möglichkeit einer iranischen Entlehnung. Falls ein altiranisches (mitteliranisches) Wort **bra(ta)/*(a)wra(da)* 'Bruder' ins ugrische Sprachgebiet eingedrungen ist — und das hat keine besonderen sprachlichen Hindernisse —, so können mit diesem Wort nur ung. *ara* und die ostjakischen Entsprechungen mit der Bedeutung 1. in Zusammenhang gebracht werden. Die ugrische Grundform mag in diesem Fall (**awr3 >*) **arw3* gewesen sein. Das wogulische Wort und die andere Gruppe der ostjakischen Entsprechungen gehören nicht hierher.

ÉVA KORENCHY

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

78. *gaz* 'mauvaise herbe' térképéhez*

1. Az 1968 folyamán napvilágot látott Nyatl. I. kötetét azon melegében büszke örömmel üdvözölte PAPP LÁSZLÓ a MNy. LXV, 2. füzetében (129–35), KISS LAJOS a Nyr. ugyanazon évi (1969) 93. kötetének 169–76. lapjain, majd NYÍRI ANTAL a NyK.-ben (LXXII, 447–51). — Mindhárman kiemelik, milyen nagy hasznót ígér a Nyatl. térképeinek forgatása a legkülönbözőbb tudományágak képviselői számára. Hogy a Nyatl. friss, mind ez ideig számon nem tartott és így nem értékesíthető szóföldrajzi információi adott esetben mit jelentenek pl. a szótörténetkutató számára, azt a magam részéről a munkaközösség iránti elismerés adójaként, egy konkrét példán szeretném bemutatni. Megkísérlem a TESz.-ban ismeretlen eredetűnek mondott *gaz* szó török származtatását a Nyatl. 78. sz. térképének szóföldrajzi információival szembe-síteni.

2. A *gaz* szó török eredetének ötletét RAMSTEDT: mong. *qayda* ~ csuv. *χyra* 'welkes, vorjährges Gras' (Stellung... 25) egyeztetése adta. Ez az egybevetés ui. szemmel láthatóan ugyanazt a hangtani viszonyt tükrözi, mint a mong. *buydai* 'Weizen' ~ csuv. *päri* 'Spelt', úgyhogy igen valószínűnek tűnik, hogy itt a mong. *buydai* ~ csuv. *päri* ~ magy. *búza* elfogadott etimológiának párhuzamos hangtani jelenségével állunk szemben: mong. *qayda* ~ csuv. *χyra* ~ magy. **kaz(a)* > *gaz*.

A mong. *qayda* 'dry grass of the preceding year' > *qaydara* 'to dry up, or wither (of grass)' (LESSING: Mongolian–English dictionary) nyelvjárások szerte ismert kifejezés: kalm. *qagda* 'vorjährges. verwelktes Gras (mitten im Grünen)' RAMST. Wb. 160/b; burj. *qagda(n)* 'staraja ili prošlogodnjaja trava' vö. *qagdataj gazar* 'mestnost obilnaja travoj; mestnost obilnaja podnožnim kormom' (ČEREMISOV: Russk.-burj. sl.); mandzsu *hakda* 1. 'Beim Abbrennen des Moores, vom Feuer verschohnt gebliebene Stelle', 2. 'zwischen neuer Vegetation stehender alter, Pflanzgewuchs' (HAUER). ČEREMISOV mandzsu szótárában pedig: *qagda(n)* 'staraja (ili visochšaja) trava'; *qagda galdaɣa* 'vižigať staruju travu'. — Mint jövevényt (vö. KAŁUŻIŃSKI: Mong. Elementen in der jakutischen Sprache 109) belekerült a jakutba: *qagdan*, *qaydan* 'bleklj, pobleklj, peresochšij (trava ili listja)' PEKARSKIJ III, 3223, és megvan különböző török nyelvekben is: kaz.-tat. *kaudan* 'prošlogodnjaja trava; sternja, žnivoj'

* SZABADFALVY JÓZSEF: A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez (Ethn. LXXIX, 338–48) c. tanulmánya cikkem lezárása után került kezembe. A *gaz* szó tárgytörténeti hátterét ill. az etnográfus mondanivalóját igazolja és kiegészíti a nyelvész etimológiai magyarázata.

(Tat.-russk. sl. 1960). PAASONEN a miser tatárból is ismeri: *kaudan* 'száraz fű' (NyK. XXXII, 262—3); krm. *kaudan* 'dürres Gras, ein mit trockenem Gras bedecktes Land' (Radl. II, 24); tel. *qaudaq* ~ *qaulaq* 'prošlogodnjaja trava, vetoš' (BUDAGOV II. 24); RÄSÄNEN etimológiai szótára hakasz adatként *kavdan* alakban közli: 'Land mit dürrem Gras' jelentésben. Török közvetítéssel eljutott a szó néhány fgr. nyelvbe is: votj. *kaudan* 'fünek neve, mely gyökéren száradt' (vö. MUNKÁCSI: NyK. XVIII, 116); mordE. *gaudan* 'dürres, vor-jähriges gras' (vö. PAASONEN: JSFOu. XV, 2: 36). — A közölt *qayda* ~ *qaydan* variánsok a mong. *qay-* ~ *qayu-* > *qayuraj-* 'trocknen', *qaysa-* 'trocken werden' tő származékai (vö. POPPE: UJb. XIII, 119). A *qay-* igető nominális párja a *qay* azonban önmagában is jelenthet száraz avarat: bašk. *kau* 'prošlogodnjaja trava (sgnlsaja ili visochšaja na kornju)' (Bašk.-russk.sl. 1958.); kirg. *kau* 'staraja trava' (Budagov II. 29). Az ilyen értelmű, de még nem diftongizált, eredeti *qay* tő pedig az osztjákban fedezhető fel: *ḡāyâmṭā* 'verwelken, im stehen vertrocknen (Gras, Baum); ergrauen (Haare)' (vö. TOIVONEN: JSFOu. LII, 6: 9). Összevont alakjai: kom. alt. *kū* 'ein vertrocknetes Baum', alt., tel., szag., kacs. *kū* 'bleich, gelblich, fahl' stb. (RADL. II, 882). — Egyszerűség és rövidség kedvéért nem közlöm a mong. *qay* ~ közt. *kak* 'száraz' alapjelentésű nomen-verbum egyéb, etimológiánk szempontjából nélkülözhető származékait.

3. Amint láttuk, a mong. *qayda(n)* török megfelelője a *kaudan*, a köz-török hangtörténet szabályainak megfelelően, konsonanskapcsolatban változatlanul megőrizte az őst. *d*-t, akárcsak a mong. *buydai* 'Weizen' ~ közt. *buyday* ua. esetében is (vö. JOKI: Die Lehnwörter des Sajansamojedischen 106—8). Ezzel szemben a bolgár—török ágban végbement *d* > *δ* > *r* különfejlődés eredményeképpen, ahol az *r*, *l*, *n* utáni positiót kivéve az őst. *d* egy *δ* fokon át a mai csuvasban *r*-ként jelentkezik, a mong. *qayda* szabályos csuvas megfelelője: *xyra* 'suchaja trava' (ZOLOTNICKIJ 99). Vö. ASM. XVI, 220: *xyru* 'trava (suchaja)' Načert. 242. — A jogosan feltehető *δ* fokot látszik képviselni a magyar: *gaz* < **kaz* < **qada* < **qayda* < *qayda* is. Ezek szerint a magyar *gaz* vitathatatlanul ócsuvas eredetű, a csuv. *d* > *δ* > *r* hangfejlődés középső szakaszának idejéből való jövevényt szó akárcsak a *búza* < **buyday* < *buyday*; *tízok* < *toydaq* < *toydaq*; *győz* < **ḡiyād-* < *yigād-* 'besiegen' stb. (NyK. LXII, 138—40). Ami pedig a szókezdő zöngés zárhangot illeti, *gaz* szavunk honfoglalás előtti török jövevénytavainknak abba a csoportjába tartozik, amelyekben GOMBÓCZ (BTLw. 166) a zöngésülést a következő konsonans asszimiláló hatásának tulajdonítja: *gövény* < **kürän*, *gözü* < **közü* stb. — Magyarázatra szorul még a tőszótag vokálisának rövidsége a várható hosszú helyett, továbbá a hiányzó szóvégi *-a*, amely pedig az ún. vándorláskorabeli török kölcsönzésekben megmaradt (vö. BTLw. 160—3). A soron következő tárgy- és jelentéstörténeti bizonyosság alapján azonban előbb-utóbb, ez a jelenség is a sorvadó véghangzók síkján lesz magyarázható.

4. A *gaz* szó vázolt szabályos hangtani kialakulása kétségtől kizárólag ócsuvas eredetre vall, de feltűnő, hogy hangtani megfelelői sem a mongolban, sem az átvevő török és fgr. nyelvekben sehol sem jelentenek kifejezetten 'haszontalan gyomnövény'-t, mint a mai magyar köznyelvben. — A jelenség tárgyi magyarázata után kutatva kiderül, hogy a *qayda* korántsem haszontalan, ellenkezőleg nagyon is megbecsült, a nomád állattartásban rendkívül fontos szerepet játszó: az előző évről a mezőn maradt avarfű. A rideg jószág azon tengődi át a telet, ha kell a hó alól is előkaparja, kora tavaszi kihajtás esetén pedig ez az egyedüli

tápláléka az új fű kisarjadtaig. A fűféléknek — elsősorban takarmányértékét számon tartó — gazdag mongol terminológiájából hadd álljon itt mutatóba MOSTAERT ordos szótárának az *oron* fűnévhez fűzött következő magyarázata: 'herbe de l'année precedente sur pied . . . ici dans nos parages il y a encore des herbes de l'année precedente le betail trouve encore quelque chose à brouter (dit au printemps)' II, 81/b. — Az azonos tulajdonságú fűfélék számos gyűjtő elnevezése mellett a kalmükben pl. a hótakaró alá került növényzetnek is van külön neve: *tea* 'Gras unter dem Schnee, die weite Steppe, wo das Vieh im Winter mit den Füßen im Schnee scharrend sein Gras findet' (vö. RAMST. Wb.). A lábon száradt avarfűnek azonban nemcsak a múltban volt jelentősége, nagy becse van a nomád viszonyokból csak fokozatosan kivetkőző mai mongol állattartásban is. ERICH THIEL 1958-ban megjelent műve: *Die Mongolei, Tierzucht (Futterwirtschaftliche Grundlagen* című fejezetében) többek között ezeket mondja: *Die Hauptmasse der Futterpflanzen in den Steppen . . . bilden mehrjährige Gräser* (a szerző ritkítása!). — Igen valószínű, hogy az erdős övezetből a ligetes steppére erszkedő és nomád állattartás életformájára áttérő magyarság sem kultúrnövények közt termő 'mauvaise herbe' jelenésben, hanem rendeltetésének megfelelően, 'szükség takarmány' értelemben vette át a *gaz* szót. A honfoglalás előtt átvett számos háziállatnév és a tartásukkal összefüggő egyéb kifejezések mellé, jól odaillik a jóság takarmányozásnak ez a fontos műszava. — Az egyszerű következtetésen kívül ezt a felfogást látszanak igazolni a régi magyar rideg pásztorkodás legeltetési szokásai is, amelyek nyilván csak folytatásai a magunkkal hozott hagyományoknak. TÁLASI mondja a „Kiskunsági pásztorkodás”-ban: „A szilaj és részben a félszilaj jóság egyedüli tápláléka az, amit a legelőn talál . . . télen a szilaj jóságot átvették a téli pusztákra, ahol nyáron nem kaszáltak, bőven volt az avarfű . . . téli inségben a jóság a hó alól is kikaparta az avarfüvet . . . ha az sem volt, a cserjések és erdők fiatal hajtásaira fanyalodott . . . Szabadszálláson . . . az Öregerdőben vagy az Újerdőben *gazalt* télen a szilajménést” stb. (36, 40, 41, 46). Idevág az ÚMTSz.-nak a Nagykunságról, erről a jellegzetesen rideg állattartó vidékről közölt adata: *gaz* am. 'magasabb szálú avarfű'. — A *gaz* szónak ilyen tárgyi alapon való átvétele valószínűvé teszi, hogy a török eredetű különféle gyomnövényneveink is általában a pásztor élet kapcsán kerültek nyelvünkbe. Bár különböző talajviszonyokat kedvel, de parlagon és legelőn is megterem: a *bojtorján*, *csalán*, *kalokány*, *katáng*, *kökörcsin*, *üröm*, *konkoly* (gabona gyomnövény), *káka*, *gyékény* (vízi gazok, télen megeszi a jóság!), a *kökény* pedig a pásztori építményekhez szolgáltat anyagot (TÁLASI 40). A jövevényszavaknak ebben a kategóriájában említhető a *kóro* szó is, amely sokféle elszáradt növény szárát jelenti. Végül a *gyom* ~ csuv. *šum* 'Unkraut'. A *gyom* csak kitépve, elszáradva *gaz*. A kert lehet *gyomos*, ha elhanyagolt *gazos* is, de a szabad mező, ahol csak a nagyobb szálú növényzet tűnik fel, csak *gazos* lehet.

5. A mong. *qayda(n)* ~ közt. *kaudan* jelentése azonban — amint az a közölt adatokból kitűnhetett — nem csupán 'száraz avarfű', hanem 'avarfűvel borított steppe' is: krm. *kaudan* 'ein mit trockenem Gras bedecktes Land'; haksz *kavdan* 'Land mit dürrerem Gras'; tung. *xaqdaḳā* 'širokaja, rovnaja polana' (VASILEVIČ: Evenk.-russk. sl. 1940) és Hajdúnánáson is a *gaz* am. 'nagy, szálas mező' (ÚMTSz.). — A *qayda* ill. a *gaz* szónak ez a másodlagos jelentése vezet el bennünket a *gaz* utótagú összetett helynevek helyes értel-

mezéséhez. Az EtSz. ismeri a *gaz* önálló helymegjelölő szerepét is, de leggyakrabban mégis határ-, irtás- és erdőjárásnevek utótagjaként fordul elő: *Kisgaz, Nagygaz, Méhesgaz, Kétrélgaz* stb. A *gaz* szó első adatolása is ilyen összetett helynévben fordul elő: *Peturgoz* (An. 43). Nyilvánvaló, hogy itt a *gaz* nem lehet 'Ünkraut', hanem sokkal inkább: 'legelő, avarfűvel takart mező'. Egészen hasonló a *telek* utótagos helyneveink esete, ahol a *telek* jelentése nem a köznyelvi 'Grund', hanem az ősi: '(a vizenyős környezetből kiemelkedő) letelepedésre alkalmas hely' (vö. NyelvtudÉrt. 38. sz. 191–7). — A tájékozódás igényéből született *gaz* utótagos határneveinkben keletkezésük idején egészen bizonyosan megvolt még a reális kapcsolat a név és a tájrész, ill. a *gaz* és a megjelölt hely között. Hogy ez a reális kapcsolat számunkra elhomályosodott, annak az az oka, hogy a *gaz* szó eredeti fogalmi jegyei idővel nagyon megváltoztak úgyannyira, hogy mai köznyelvi értelmű behelyettesítése teljesen irreális.

6. A gazdaságtörténeti fontosságú *gaz* szó eredetileg 'gyökéren száradt avarfű' egyértelmű jelentése ui. az új haza változott körülményei között erősen differenciálódott. A megindult részbeni istállózással és takarmánybegyűjtéssel, nem volt többé nélkülözhetetlen a szabadban lábon száradt növényzet, ill. a *gaz* és így elvesztette régi jelentőségét. A meghatározó fogalmi jegyekben valamikor igen gazdag *gaz*: 'erdőn-mezőn termő, gyökéren száradó, a jószág szükségeltakarmányozását szolgáló, mindenféle fajta növényzet' pontosan körülhatárolt konkrét tartalma, a 'kint száradás' jellemző uralkodó jegytől megfosztva, jelentéskörében vagy PAIS terminológiájával jelentéstartományában, ahogy azt éppen a *gaz* szóra utalva mondja (MNy. XVIII, 363), rendkívül kitágult. Belefért most már mindenféle 'száraz takarmány' megnevezése: 'széna, szalma, csutka' stb. A fogalom módosulásának ezt a szintjét tükrözik a nagyszámú nyelvjárási kifejezések: lökj a jószágnak egy kis *gazt* (Hajdúhadháza); *gazul* részelt, aki az aratóbér fejében a szalmát és pelyvát is viszi, esetleg már a kévéken és keresztteken osztozik (Bihar) stb. — A fogalmi módosulásnak ugyanez a foka tapasztalható a fgr. nyelvek újabkori csuvas közvetítésű jövevényszavaiban is: votj. *kuro* 'Stroh' (vö. WICHMANN: MSFOu. XXI, 84) és cser. *ora* 'Unterlage, Streu' (vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 167) < csuv. *xyra* < **qayda* < *qayda*.

A *gaz* jelentéskörének további bővülése ezzel nem állt meg, hanem olyan mértékben fokozódott, amint veszített eredeti meghatározó jegyeiből. A következő állomás, hogy elkopik a 'takarmány' ismérve, s már nem kizárólag 'száraz takarmányt', hanem mindenféle elszáradt növényt jelent. Hódmezővásárhelyen pl. *gaz*: 'káka, gyékény, nád', általában minden száraz növényfélése, amivel a ház befedhető: *gazitetj* (ÜMTSz.). A 'mindenféle száraz növény' → 'törmelék, hulladék' → 'szemét' érthető további jelentésfejlődés. — A gyökeres szakadás az átvett ősi és a köznyelvi *gaz* jelentése között akkor következett be, amikor az eredeti fogalmi meghatározók második fontos uralkodó jegye az etimológiailag is megalapozott 'száraz' is elmosódik, ill. az ismertető jegyek mondhatni teljesen kieserélődnék. Ezen a fokon lett a *gaz*: a kultúrnövényzet közt termő (eleven) 'gyim-gyom' vagy az ÉrtSz. meghatározása szerint: „vadon tenyésző, rendesen haszontalan sőt káros lágyszárú v. kórós szárú növényzet, olyan területen, ahol haszonnövényeket szoktak termelni”. A *gaz* jelentésfejlődésének folyamatát illetőleg igen figyelemreméltó PENAVIN OLGA szlavóniai (kórógyi) szótárának értelmezése: *gaz* 'fű,

minden zöld fűféle; lucerna, here is, míg lábon áll'. Tehát már nem száraz, hanem zöld fűféleség, de, és ez az érdekes: 'lábon álló takarmány' is. A *gaz* szó ősi jelentésének nyoma tükröződik a „lábon álló, de már beérett búza” *gaz* elnevezésében is a Tiszántúlon (Túrkeve, Karcag, Mezőtúr, Kisújszállás). Vö. LŐRINCZE LAJOS: Nyr. 75: 390–92.

A TESz.-ban a *gaz* szóhoz fűzött jelentések a következők: 1. fiatal erdő, 2. gyomnövény, 3. valaminek az alja, 4. szenny, 5. száraz növény, törmelék, 6. gabonaszár és végül átvitt értelemben: alávaló, gonosz ember. A szerkesztők megállapítják, hogy az eredeti jelentés feltehetőleg a főnévi 'Unkraut' volt. A közölt nyelvtörténeti adatok véletlen időrendje természetesen nem szemléltetheti a jelentésfejlődés állomásainak egymásutánját annál kevésbé, mert jövevényyszóóról van szó ill. a kiindulás, az alapjelentés ismeretlen. Ezért kellett megszólaltatnunk az átható nyelvcsoporthoz, mert csak így kísérhetjük nyomon a *gaz* eredeti fogalmi jegyeinek lassú, de szakadatlan kicserélődését, mígnem a fogalmat hordozó átvett szó jelentése teljesen megváltozott. — Hogy a *gaz* nagyon régi eleme nyelvünknek, azt a vázolt hang-, jelentés- és tárgytörténeti érveken kívül az is bizonyítja, hogy átvitt értelmű másodlagos jelentése is már a kódexek korára megy vissza (vö. BEKE: Nyr. 57: 76; VÉRTES O. ANDRÁS: Pejoratív értelmű melléneveink. NyK. LXVI, 408–9).

7. És most nézzük, mit jelentenek az etimológia számára a Nyatl. 78. számú 'mauvaise herbe' térképének szóföldrajzi információi. A *gaz* szó a térképen köznyelvi jelentésében a 'nem termesztett gyomnövények' kategóriájában (77–86) szerepel. Ennek megfelelően a kutatópontokon feltett kérdés is a *gaz* fogalmának köznyelvi meghatározó jegyeit hangsúlyozza ki és így hangzik: Mi az a mindenféle haszontalan növény, amit a kapások közé nem vetnek, mégis dúsan nő? — A kérdés úgy van megfogalmazva, hogy mai értékelésben túlnyomórészt *gaz* feleletet tesz magától értetődővé; a kapott válaszok szempontjából mégis a *gaz* térképe egyike a legtarkábbaknak. A köznyelvi *gaz* mellé felsorakoznak ugyanis a lényeges jegyeikben azonos szinonimák: *gyom*, *dudva*, *burján*, *paré*, *gurdiny* és Dunántúl délnyugati sarkában nagy területen a *fű* is (vö. a 81. sz. *fű* térképet). — A *gaz* szó etimológiájának ismeretében, a térkép ilyen természetű szinkrón adatainak a vizsgálata, ill. vallomása, csak fokozza bennünk a már eddig kialakult belátást, hogy az átvett és a köznyelvi *gaz* közt lényegében megszűnt a fogalmi adekváltság. A feltárt szótörténeti ismeretek nélkül egészen más szemmel figyelni a térkép tarkaságát és a szerkesztők kikívánczoló megjegyzése: „Egyes magyarázatok szerint, a *gaz* inkább a száraz gyom” sem volna olyan sokatmondó számunkra, mint így. Láttuk ugyanis, hogy a *gaz* fogalmának 'száraz' uralkodójegye az egész jelentésfejlődési láncon át a végsőig makacsul kitart, amiről tudomást nem venni, még ebben a „köznyelvi” környezetben sem lehet. — Tudjuk, hogy a kutatópontok kérdései elsősorban azt célozzák, hogy a feleletül kívánt szó földrajzi elterjedtségének képe kirajzolódjék, amit azután az egyes tudományágak művelői szempontjaiknak megfelelően kiértékelhetnek. — Ami mármost a szótörténetkutatót illeti, belsőfejlődésű v. újabbkori kölcsönzések esetén, a szóföldrajzi információkban igen jó fogódzót kaphat a szó keletkezése v. első felbukkanása helyének, elterjedése irányának, vagy pedig az átható nyelv hovátartozásának a megállapításában. Honfoglalás előtti régi török *gaz* szavunk esetében azonban, ezekben a vonatkozásokban a térkép néma marad; legfeljebb azt tudjuk meg, milyen területeken szorult háttérbe, sok esetben

csak újabbbkori köznyelvi szinonimáival szemben. Azt azonban már nem árulhatja el a térkép, miért nevezi a nép a szénát, szalmát sőt a lábon álló búzát is gyakran *gaz*-nak és soha sem *gyom*-nak, pedig a *gaz* és *gyom* a köznyelvben szinonimák. Ilyen esetekben tűnik ki napnál világosabban, mennyire kiegészítő jellegűek a Nyatl. információi s mennyire nem nélkülözhetjük a nyelvjárások tanúságtételét. De ez a kiegészítő jelleg nagy hézagot pótol a kutatás minden területén. Nem közömbös pl. a *gaz* etimológiájának szempontjából sem, hogy a térkép információi szerint a *gaz* szó az Alföldön vert legmélyebb gyökeret, tehát ott, ahol a földrajzi adottságok legjobban kedveztek a nomád jellegű állattartásnak.

A Nyatl., amennyiben vannak, a rákérdezett szónak hangtani variánsait is hozza. Dunántúl déli részén a *gaz* zöngétlen véghangzós *gasz* és a szlovák határvidéken az inetimologikus *j*-vel bővült *gajz* alakjával találkozunk. Az utóbbi variáns helyhez kötöttsége nem igazolja HORGER feltevését (NéNy. I, 106—8), hogy ez a népnyelvi jelenség csak idegennek érzett szavakban jelentkezik. A *gaz* nagyon régen meghonosodott szó és éppen olyan kevésbé érződik idegennek, mint a *gyűrű*, *gyöngy*, *borsó* stb. — A Nyatl. I. kötetének 192 térképe közül 18 régi török jövevényszó szóföldrajzát vizsgálja. A nagy arányszám a feldolgozott szókészlet mezőgazdasági jellegének tudható be. Hogy általában milyen természetű segítséget fognak jelenteni a Nyatl. információi a honfoglalás előtti jövevényszó kutatás területén, az majd csak a VI. kötettel lezáruló teljes anyag áttekintésével lesz megmondható.

Befejezésül hozzáfűzném még, hogy a közt. *kauda(n)* 'trockenes Gras', nem először merül fel ezúttal török szófejtő irodalmunkban. MUNKÁCSI már 1883-ban (NyK. XVIII, 116) a votjákba is átkerült közt. *kaudan*-t a magyar *katáng* növénynévvel hozza kapcsolatba. GOMBOCZ (NyK. XXXVI, 477—8) hangtani okokból nem fogadta el az egyeztetést, de jobbal nem tudja helyettesíteni, mert amint az a bíráló megjegyzésekből kiderül, nem volt tudomása a közt. *kauda(n)* mong. *qagda* megfelelőjéről. Ez a körülmény teszi érthetővé, miért maradt ki a *gaz* szó a BTLw. szójegyzékéből. A mong. *qagda* adat ismeretében ui. a *búza* és a *túzok* szavakhoz hasonlóan — bár még a grönbechi felfogás szellemében: őst. *-gd-* > csuv. *z* —, de bizonyára már akkor, régi török jövevényszavaink sorában említette volna GOMBOCZ *gaz* szavunkat is.

K. PALLÓ MARGIT

Contribution à la carte 'mauvaise herbe' N° 78. de l'Atlas des Dialectes Hongrois

L'atlas linguistique N° 78. représente l'expansion géographique du mot hong. *gaz* qui signifie 'mauvaise herbe' dans la langue parlée. — L'auteur démontre sur la base des données des dialectes hongrois que le sens primitif du mot *gaz* veut pas dire 'mauvaise herbe', mais au contraire une herbe utile, qui servait de fourrage aux bestiaux en hiver chez les nomades. — Son équivalent fonétique et sémantique dans la langue mongole est *qagda* 'dry gras of preceding year' ~ krm. *kaudan* 'dürres Gras, ein mit trockenem Gras bedecktes Land' ~ tchouv. *xyra* 'suchaja trava' (cf. RAMSTEDT, Stellung ... 25). — Suivant les indications fonétiques des mots d'emprunts *búza* 'fromment' < bulgaro-turque **buydai* < mong. *bugdai* et *túzok* 'outarde' < bulg.-turque **toydaq* < mong. *togdaq* id., nous sommes à bon droit de supposer, que le mot hong. *gaz* est le résultat du même développement fonétique: *gaz* < **kaz* < **kaza* < **qayda* < *qagda*. C'est à dire, le mot hongrois fut emprunté également au milieu de l'époque où se formait le changement fonétique: *d* > *δ* > *r*.

MARGIT K. PALLÓ

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

Sajnovics János emlékünnepest és tudománytörténeti szimpozion

(Székesfehérvár—Tordas 1970. máj. 12—14)

„Qulbus omnibus ita me spero demonstraturum, IDEM ESSE IDIOMA UNGARORUM, & LAPPONUM, ut de hoc nemo Eruditorum, qui mea haec legerit, porro dubitaturus sit.”

SAJNOVICSnak azt a reményét, hogy a magyar és a lapp nyelv rokonságára vonatkozó kételyeket sikerül eloszlatnia, ha nem is saját kora, de a későbbi századok igazolták. Ő maga is tisztában volt azzal, hogy korának társadalma visszas érzelmekkel fogadja majd a Demonstratiót, amelynek alap-gondolata nem volt ugyan ismeretlen, de a Demonstratio megjelenéséig nélkülözte a meggyőző érvelést: „ea tamen res parum valde, aut omnino nihil Eruditorum animos adverterit”.

Azoknak a tudományos következetességgel tisztázott elveknek és módszereknek alapján, amelyek a Demonstratióban lehetővé tették az ismert alaptétel biztos érvekkel (certis argumentis) történő bizonyítását, SAJNOVICS joggal hihette, hogy munkáját saját korában is néhányan örömmel és új felfedezésként fogják üdvözölni: „alii vero rem, quafi tot feculis ignoratam, novae Inventionis laude decorare non dubitarunt”.

Sok időnek kellett azonban elmúlnia addig, míg SAJNOVICS műve illő méltatásban részesült. Korunk finnugor és általános nyelvészei megbecsüléssel adóznak SAJNOVICS JÁNOSnak és Demonstratióját úttörő jelentőségű munkának tartják. Erről a megbecsülésről tanúskodik a Sajnovics János emlékünnepest és tudománytörténeti szimpozion, amelyet ez év május 12—13—14-én, Székesfehérváron rendeztek meg a Demonstratio megjelenése 200. évfordulójának tiszteletére. A rendezés munkájában, a Sajnovics Emlékbizottság szervezésében, számos tudományos és társadalmi szerv vett részt (a Székesfehérvári Városi Tanács V. B., a Fejér megyei Tanács V. B., a Székesfehérvári Járási Tanács V. B., a Magyar UNESCO Bizottság; az MTA Nyelvtudományi Intézete, a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke).

A szimpozionon hazánkon kívül 11 ország (Anglia., CsSzSzk., Dánia, Finnország, Japán, Jugoszlávia, Norvégia, NSzK, Svédország, SzU, és USA) tudósai vettek részt. A dán és a svéd akadémiaik külön is képviseltették magukat.

Nem véletlen, hogy SAJNOVICS JÁNOS neve és a Demonstratio tudománytörténeti kérdések felvetődésével kapcsolódott egybe. Mindaz ugyanis, amit beszámolóink elején — idézve magából a Demonstratióból — SAJNOVICS és

a kor kapcsolatáról, a Demonstratio szerzőjének újszerű módszereiről röviden érintettünk, oly módon nyertek megfogalmazást a szimpozionon, hogy velük szorosan összefonódott a nyelvtudomány nagyjai értékelésének, s továbblépve a nyelvtudomány-történetnek elvi problematikája is.

A szimpozion kettős célkitűzését világosan tükrözte a három nagy előadás témája: Sajnovics és Demonstratiója (LAKÓ GYÖRGY), A nyelvtudomány-történet elvi kérdései (BÁRCZI GÉZA), A magyar nyelvtudomány Sajnoviciától napjainkig (BENKŐ LORÁND). A kisebb előadások és hozzászólások arról tanúskodtak, hogy a szimpozion résztvevői mindvégig szem előtt tartották az említett két problémakör egybetartozását.

Ha tehát téma szerint kívánjuk csoportosítani a szimpozionon elhangzottakat, akkor SAJNOVICS művéből, illetőleg annak előremutató vonásaiból kiindulva, SAJNOVICS korának jellemzőin keresztül eljutunk a finnugor nyelvtudomány kezdeteihez és innen pedig a nyelvtudomány-történet fontosságához, hiányosságaihoz és további feladataihoz. (Beszámolónk csak a kisebb előadásokat és a hozzászólásokat tekinti át tematikájuk szerinti csoportosításban.)

1. Sajnovics Demonstratiója. A résztvevők figyelme elsősorban a Demonstratio módszereire, illetve azok modernségére irányult.

SAJNOVICS matematikus és csillagász volt. Nyilvánvaló, hogy legfőbb érdeme, azaz elveinek és módszereinek következetes érvényesítése kapcsolatba hozható foglalkozásával is. A véletlenszerűség nem jellemzője a Demonstrationak. Meggyőződhetünk erről például a lapp szavaknak a magyar helyesírás szerinti átírásával kapcsolatban, ahol is szigorú következetesség uralkodik (H. D. HENDRIKSEN, Dánia, ERDŐDI J.). A következetesség nagyfokú tudatosságot is jelent, illetőleg a munka alaptételeinek programszerű megfogalmazását, amelyre SAJNOVICS előtt nem akadt példa (ERDŐDI J.). A nyelv mint összehasonlító bázis jelenik meg a Demonstratióban (E. AUSTERLITZ, USA). Az összehasonlító módszer első következetes alkalmazásával SAJNOVICS nem csupán a finnugor, hanem általában az egész összehasonlító nyelvészet nagy alakja (K. H. SCHMIDT, NSzK). Munkája a lexikális összevetéseken túl hangtani és morfológiai egyeztetéseket is ad. Különösen meglepő a morfematikus hasonlóság fontosságának felismerése a nyelvhasznításban (H. D. HENDRIKSEN). A lexikális egyeztetéseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Demonstratio 150 szófejtéséből 33 helyes, tehát az etimológiák 22%-a ma is megállja helyét (ZAICZ G.).

2. Sajnovics kora. Sok szó esett a XVIII. századról, mindazokról a tényezőkről, amelyek valamilyen módon közrejátszhattak a Demonstratio megszületésében.

A XVIII—XIX. században a nyelvvel való foglalkozást kettős motiváció jellemezte. Az egyik oldalon a nyelv mint pusztán nyelvészeti probléma jelentkezett, a másik oldalon pedig — s ebben a felvilágosodás és a romantika is szerepet játszhatott — a nyelvtudományt erősen motiválta a történettudomány. Az előbbi elsősorban az indoeurópai, az utóbbi a finnugor nyelvészetet, valamint a turkológiát jellemezte. Ugrást az előzőekhez képest, azaz valamiféle új ösztönző erőt a nyelvészetben kétségtelenül az utóbbi jelentett. Ez a körülmény is indokolta teszi, hogy beszélhessünk ún. archeo-historico-linguisticáról mint a történelem, valamint a régészet által is motivált nyelvtudományról (GULYA J.). Ebben a korban azonban egy egészen más oldalról ható tényező is elősegíthette a nyelvek ősisége felé irányuló kíváncsiság felébredését. A társadalmi értékek fokmérője ugyanis alapvetően az ősiség, a nemesi származás

volt. Ily módon a nyelvnek „nemesi” származását is be kellett bizonyítani (RÓNA-TAS A.). A XVIII. század egyébként sok mindent rejtett csírájában a felszín alatt a különböző tudományok területén. Nem volt meddő korszak, mint ahogyan ezt például a csillagászat eredményei is bizonyítják, amelynek éppen SAJNOVICS mestere, HELL MIKSA volt egyik kiváló művelője (ZEMP-LÉN J.). A mű és a kor kapcsolatának vizsgálata azonban nem jelentheti csupán az adott korszakban ható tényezők, illetve azok hatásának vizsgálatát. A mű és a kor között kölcsönhatás figyelhető meg, tehát a Demonstratio éppenúgy hathatott is kora társadalmára, mint ahogyan születésénél bizonyos társadalmi tényezők játszottak közre. A Demonstratio megjelenésével érvényét veszítette az az elgondolás, mely szerint a magyar nyelv társtalan, s ily módon a kor feudális hungarustudatával szemben egy másfajta magyarságtudat bontakozhatott ki (ÉRDŐDI J.).

3. Adalékok a finnugor nyelvtudományok kezdeteihez. SAJNOVICS és kora kapcsán több esemény, illetve név merült föl a szimpozionon, amelyek kibővítették a finnugor nyelvtudomány kezdeteiről alkotott ismereteinket.

A XVII. században BRANKOVICS SZÁVA és GYÖRGY Moszkvában „Jugriából” jött emberekkel találkozott. B. GYÖRGY szerint nyelvük a magyarhoz hasonló, de parasztosabb. Ismerte-e SAJNOVICS is ezt a „Jugria mítoszt”? (GÁLDI L.). A Jugria mítosz hozzátartozhatott a Demonstratio gondolati előzményeihez. Nem csupán gondolati előzményekről esett azonban szó a szimpozionon. A lapp nyelv gyűjtésére irányuló munkálatok Dániában és Norvégiában, ezek eredményeképpen a dán–lapp szótár (1756), K. LEEM dán nyelvű lapp nyelvtana fontos forrásanyagul szolgáltak a Demonstratio számára (K. BERGSLAND, Norvégia). Nézzük most már, mit történt SAJNOVICS művének megszületése után. 1793-ban Bécsben megjelent JOSEPHUS HAGER „Neue Beweise . . .” c. könyve, amely már a Demonstratio ismeretéről tanúskodik. A szerző egyetért SAJNOVICS-csal, hadakozik a hun–magyar rokonság nézete ellen, megállapítja, hogy a nyelvrokonság legerősebb érvei nyelvi érvek. Emellett másodlagos a vallás, néprajz stb. szerepe (HAJDÚ P.). 1793-ban jelent meg a cseh DOBROVSKÝnak „Sistema linguarum” c. műve. DOBROVSKÝ a finnugor nyelvrokonság felismerésén túl azt is megállapította, hogy a finnugor nyelvek csoportokat alkotnak (R. P. PRAŽAK, Csehszlovákia). DOBROVSKÝ gondolatai hídnak tekinthetők, amelyen át már GYARMATHI SÁMUEL Affinitásához jutunk (KÁLMÁN B. elnöki zárószava).

4. A nyelvtudomány-történet néhány elvi kérdése. Az előadások és hozzászólások során nyilvánvalóvá vált, hogy a szimpozion értékes adalékokkal szolgál a nyelvtudomány-történet problémakörének megoldásához is.

A nyelvtudomány-történet egy kissé elhanyagolt terület. Valahogy a művelődéstörténet részének tartják. Pedig a nyelvtudomány történetének vizsgálata segítheti a mai nyelvészeti munkát, tisztázhat bizonyos problémákat, óvatosságra inthet, hiszen az úgynevezett „új” gondolatokról több esetben kiderül, hogy már régebben is szerepeltek valamilyen formában (JUHÁSZ J.). A tudománytörténet fontossága tehát nyilvánvaló. Kérdés, hogyan kell szemlélnünk a nyelvtudomány történetét. Csak az ún. csúcsok az érdekesek-e, vagy figyelembe kell vennünk a csúcsokhoz vezető lassú előkészítő folyamatot is. Feltétlenül a kettőnek együttes vizsgálata szükséges. Azt mondhatjuk, hogy egy nyelvtudomány-történet akkor állja meg helyét, ha a tudomány

fejlődésében az additio és a nagy fordulatok egymást elősegítő egységét látja (JUHÁSZ J., SZÉPE GY.).

A következő fontos kérdés a tudomány és a kor kapcsolatának problémája. SAJNOVICS-ról nem alkothatunk helyes képet anélkül, hogy a XVIII. századot ne ismernénk. A kor, illetve a társadalom ismerete tehát elengedhetetlenül szükséges. Például ERDÉLYI és BALASSA történeti dialektológiája, ezt követően a történelem és a dialektológia szétválása, majd pedig egy újabb, más szemléletű egységbe tömörülése nem magyarázható a történelmi fejlődés ismerete nélkül (az egységes polgárság kora → az egység megbomlása → a szocializmus kora) (DEME L.).

Mindebből az a tanulság, hogy a nyelvtudomány-történet nem öncélú és haszon nélkül való. Hiányait pótolni kell (KÁLMÁN B.).

Rövid áttekintésünkben eddig a szimpozionon elhangzott kisebb előadások és hozzászólások témagazdagságát igyekeztünk bemutatni. Hozzá kell még tennünk, hogy az előadásokat és a vitát a harmadik napon finnugor, általános nyelvészeti, nyelvhelyességi és stilisztikai csoportokban konzultáció követte, melyen a nagyközönség is részt vett. A szimpozionról magáról alkotott képünk azonban hiányos lenne mindazoknak az egyéb programpontoknak említése nélkül, amelyek az előadások és viták menetét megszakítva színessé és változatossá tették a magyar és külföldi vendégek székesfehérvári tartózkodását. Az első napon a vendégek kirándultak Tácra, ahol is megtekintették a római kori Gorsium ásatásait. Ugyanaznap este a Vörösmarty Színházban előadásra került a Kalevala a budapesti Thália Színház vendéjátékaaként.

A szimpozion harmadik s egyben utolsó napján a résztvevők ellátogattak Tordasra. A Tordason tartott emlékünnepe méltó befejezése volt a háromnapos tudományos konferenciának. Itt GÜLYA JÁNOS tartott ünnepi beszédet „A nyelvrokonság tudata a magyar művelődésben és történetben” címmel. SAJNOVICS szülőházánál KÁLMÁN BÉLA emlékbeszéde után koszorúkat helyeztek el: a rendező szervek és a Sajnovics Emlékbizottság nevében TAMÁS LAJOS akadémikus, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója és IMRE SAMU, a Sajnovics Emlékbizottság tagja, a Nyelvtudományi Társaság nevében SZATHMÁRI ISTVÁN, a Társaság titkára és NYIRI ANTAL, a Társaság szegedi csoportjának elnöke, továbbá a társadalmi szervek nevében Tordas község Végrehajtó Bizottsága.

A SAJNOVICS JÁNOS-ról való megemlékezésen, tanulságos nyelvészeti, tudománytörténeti problémák felvetődésén túl a szimpozion — nemzetközi jellegénél fogva — különböző országok tudósainak s így különböző nyelveknek találkozását is jelentette. Nem zárhatjuk méltóbban beszámolónkat, mint L. L. HAMMERICH, dán professzor szavaival, aki latin nyelvű hozzászólásában éppen a Demonstratio nyelvét használta fel arra, hogy a szimpozion különböző országokból jött vendégeihez és magyar résztvevőikhez szóljon: „Non sum ciceronianus, vix latinus, fortasse latinista. Deploro inscientiam meam linguae nobilis Hungaricae. Veneror traditionem hungaricam, saeculo praecedente adhuc vigentem, de usu linguae latinae in communicationibus . . . inter Hungaros et populos vicinos . . .”

KORENCHY ÉVA

Wolfgang Veenker: Die Frage des finnougriischen Substrats in der russischen Sprache

Bloomington, 1967. Uralic and Altaic Series, v. 82. 329 l.

Noha az orosz nyelv szókinésében egyes finnségi jövevényszavak meglétét fölsímtették már a 19. században, majd a századfordulón orosz tudósok (BAUDOUIN DE COURTENAY, SAHMATOV) a szókinésen túlmenően, az orosz nyelvtani rendszerben is gyanakodtak finnugor nyelvi hatásra, ERNST LEWY az érdem, hogy elsőnek próbálta rendszerezni az orosz nyelvnek azon vonásait, amelyek nemcsak az indoeurópai, hanem a közeli rokon szláv nyelvekből is hiányoznak.

Az egykori orosz fejedelemségek területe a 11. sz. elején alig haladta meg a Skandináv félszigetét, a 20. századi Orosz birodalom, pedig ennek mintegy harmincszorosára növekedett az évszázadok folyamán magába olvasztva finnugor, török, mongol, szamojéd, kaukázusi, paleosibériai stb. nyelvű népek területeit. Az orosz nyelvű államhatalom és a pravoszláv vallás útján az orosz nyelv is terjedt, nagyszámú idegen nyelvű népcsoportok váltak orosz nyelvűvé. Orosz nyelvű telepesek a ritkán lakott újabb területen a bennszülött lakosság nagy részét asszimilálták. Az óriási területű Szibériában Jermák hódítása előtt (16. sz. vége) nem volt orosz nyelvű lakosság. Ma pedig a mintegy 20 millió lakos közül a nem orosz anyanyelvűek száma csak 800 ezer (Левин—Потапов, Народы Сибири, Moszkva 1956, 10.) De ha a viszonylag nagyon kései szibériai kolonizációt nem is vesszük figyelembe, egészen kétségtelen, hogy az európai Oroszország területén is több, mint egy évezred óta érintkezik az orosz nyelv többek közt számos finnségi, volgai és permi finnugor nyelvet beszélő néppel.

Már a történeti korban váltak orosz nyelvűvé a finnségi népek egyes keleti és a volgai nyelvek egyes nyugati csoportjai. Valóban a csodával lenne határos, ha ez az integráció semmilyen nyelvi hatással nem járt volna az orosz nyelvre.

LEWY óta számos orosz és nem-orosz nyelvész munkálkodott az orosz—finnugor nyelvi kapcsolatok felderítésén, és csak egy-két kutató helyezkedett teljesen tagadó álláspontra az orosz nyelvet a finnugor nyelvek részéről ért hatás kérdésében. (SZOBOLEVSKIJ, 1907; BUBRICH, 1926). Mivel az idevonatkozó irodalom nagyrészt a kölesón-hatás részletkérdéseire vonatkozik, és számos szlavisztikai és finnugor nyelvészeti könyvben és folyóiratban van szétszórva, igen hasznos munkára vállalkozott WOLFGANG VEENKER azzal, hogy a soknyelvű szétszórt anyagot összeszedte, rendszerezte, értékelte, és nagyon józan reális érzéssel egyrészt valószínűség, másrészt elterjedés szerint is értékelte az idevágó jelenségeket műve végén. A könyv hatalmas filológiai apparátusára jellemző, hogy a felhasználát művek jegyzéke 750 körül jár (270—324) a jegyzetek száma pedig 792 (170—269). A szerző nemcsak az írásos forrásokban föllelhető anyagot használta fel, hanem számos esetben fordult kérdéssel a Szovjetunióban élő különböző finnugor anyanyelvű tudósokhoz is, hogy a nyelvtanokból nehezen kihámozható (főleg szintaktikai) kérdésekben megbízható választ kapjon.

Bevezetőben a nyelvi érintkezés különböző fokú megnyilvánulásait foglalkozik. Ugyanitt tárgyalja röviden a szubsztrátum-elmélet kialakulását. A szerző nem látja igazoltnak Pokorny véleményét, azt ti., hogy a balti szlávban már protouráli szubsztrátumot keressünk, hiszen a „protouráli” korban még aligha beszélhetünk szláv nyelvekről, és ennek nyelvtanát még nem kifejthetjük ki olyan biztonsággal, hogy a balti-szláv csoport különválását neki tulajdoníthassuk.

A finnugor substratum lehetőségét SCHAFARIK már a múlt század közepén megemlítette bővebb kifejtés nélkül. Az orosz nyelv finnugor eredetű szókinésével KALIMA foglalkozott bővebben számos munkájában, de a nyelvtani egyezések első rendszerezésének érdeme ERNST LEWY munkásságához fűződik. Azóta már sok részletkérdés tisztázódott, sokan foglalkoztak a kérdéssel, többek közt két szimpozion is (Moszkva 1955 és Seattle 1965).

A substratum fogalmával és fajtáival részletesen foglalkozik a szerző. Akkor, ha a substratum nyelv nyom nélkül eltűnt (pl. etruszk, thrák), akkor a substratum-kutatás elég ingatag talajon mozog, hiányoznak a fogódzók. Ha viszont csak egy bizonyos területen asszimilálódtak, másutt nem (pl. kelták, fgr. nyelvek), vagy ha maradt róla írásos emlék (latin), vagy ha fennmaradtak az illető nyelv közeli rokonai (muromák, merják), akkor eredménnyel tanulmányozhatjuk a substratum hatásokat a „győztes” nyelvre vonatkoztatva. Fontos azonban, hogy a „győztes” nyelvnek legyenek közeli rokonai vagy/és hogy legyenek emlékei a hatás előttről is. Mindez megvan az orosz nyelv esetében. Foglalkozik a superstratum fogalmával (mikor a hódító réteg olvad

be nyelvilleg a meghódítottba), az *adstratum* éval (kölesönös nyelvi érintkezés, mindkét nyelv megmarad) és bevezeti a *perstratum* fogalmát, mikor mindkét nyelv fennmarad ugyan, de az egyik tekintélye olyan nagy, hogy igen erős és egyoldalú hatással van a másikra nemcsak a szókincs, hanem a nyelvtani szerkezet és hangrend-szer szempontjából is. Ilyennek tartja többek közt az orosz nyelv hatását a Szovjetunió-ban élő kisebb népekre. A továbbiakban rámutat a finnugor substratum történeti való-színűségére is.

A következő fejezetekben sorra veszi mindazokat a nyelvi jelenségeket, amelyek valamilyen formában számbajöhetnek mint substratum-jelenségek. A fejezetek a követ-kezők: Hangtan (22–76), Alaktan (77–107), Mondattan (108–142) és Szókincs (143–145).

Könyve végén (156–62) összeállítja az előforduló substratum-jelenségeket aszerint mit tart biztosnak, valószínűnek, lehetségesnek, bizonytalannak, és mit a finnugor nyelvek hatásától független fejleménynek. Mindenütt megkülönbözteti a jelenség köz-nyelvi vagy nyelvjárási voltát.

Biztos substratum jelenségnek tartja a köznyelvi akanjet, a névszói állítmányt és a 'habeo' kifejezését, a nyelvjárási jelenségek közül az $o > og$ és $e > ig$ diftongizáló-dást, a cakanjet, az első szótagbeli hangsúlyt, a főnevek fokozását, a tárgyeset kifejezését nominativussal valamint néhány jövevényképzőt.

Valószínű (köznyelvi) palatalizációs mássalhangzó-korreláció, új eset kiala-kulása, locativus interior, a nominalis kifejezésre való törekvés, imperativus ~ adhorta-tivus, részleges tárgy, egy fajta comitativusos szerkezet, (nyelvjárási) okanje, p az f helyett, $\lambda > l$, hátravetett névelő, többfajta múlt idő, részleges alany, az y *hez* *yexano* szerkezet.

Lehetséges finnugor hatás: (köznyelvi) $g > v$, a többes számú névszói ragozás egységesülési törekvése; (nyelvjárási) $e > o$ hangsúlytalan helyzetben, $*\acute{e} > ie$, $\lambda > w$, tükörszavak.

Bizonytalan (köznyelvi) gemináta mássalhangzók, idegen h helyettesítése g -vel vagy x -val, az ún. polnoglaszije jelenség, kölesönös névmás, predikatív instrumenta-lis; (nyelvjárási) $g > \gamma$, fgr. intonáció nyomai, különleges esethasználat, előjárók össze-tétele, előjárók ismétlése.

Valószínűtlen: ikanje, $o > \omega$, szóvégi zöngétlenülés, $v > w$, $xv \sim x$ az f helyett, a dualis eltűnése, az élők külön tárgyesete, az igeidők csökkenése, kicsinyítő képzés, az infinitivus és lativus közti összefüggés, tagadott alany és tárgy.

A következőkben a tárgyalta 52 jelenséget felsorolja egy táblázatban, ahol meg-nevezi a jelenséget, utal a könyvbeli helyére, jelzi előfordulási körét, közli, melyik fgr. nyelvben van egyező jelenség, jelzi a hatás módját, és értékeli az átvétel biztos vagy bizonytalan módját a már felsorolt öt értékjelzéssel. Bemutatok a táblázat tételei közül illusztrációképpen ötöt:

1. akanje	2.1.2.	közn.	moksa (esetleg	substratum	+ biztos
jakanje	2.1.3		volgai)	(előidéző)	
13. p az f	2.2.5.4	nyelvj.	cser., votj.	adstratum	+ valószínű
helyett				(esetleg substr.)	
25. a dualis	3.2.1	közn.	csak némelyik-		? (–) valószínűt-
eltűnése			lyikben van		len
			dualis		
49. előjárók	4.7.1	nyelvj.	finnségi ny.	substratum?	? bizonytalan
összetétele					
52. tükörszók	5.3	nyelvj.	fgr.	egyezés	0 lehetséges
		(közn.)		substratum?	

Kiseb megjegyzéseim:

47: Nem értem, miért nincs meg a szerző szerint a palatalizációs korreláció a magyar mássalhangzó-rendszerben, hiszen kapásból is találunk ilyen párokat, mint *dér-gyér*, *dűlő-gyűlő* (seb), *vad-vagy*, *kénes-kényes*, bár számuk valóban nem lehet nagy. Hogy a korreláció kevésbé kiterjedt és eleven, mint az oroszban vagy a mordvinban, az még nem indokolja, hogy a finnségi nyelvekhez soroljuk ebből a szempontból a magyart. — Uo. Az *š-š*, *c-c* alapnyelvi mássalhangzó-párokat COLLINDER TOIVONENTÓL veszi át, a *đ-đ* feltevése meg jóval korábbi.

48: A palatalizációs korrelációt a magyar egyrészt el sem vesztette (*n-ny*), más-részt meg újakat alakított ki (*d-gy*, *t-ty*). Igaz, hogy megszűnt pl. az *s-š* korreláció,

valamint a *č-č*, de az *l-ly* csak viszonylag későn tűnt el (egyes nyelvjárásokban ma is él). Egyébként a magyarban meglevő palatalizációs korrelációk a szomszédos szláv nyelvekben is megvannak (az *l-l-t* is beleértve).

51. A vogulban a gemináta mássalhangzók megterheltsége minimális, nem lehet egyenrangúan a magyar mellé állítani.

58. Hiába van a vogulnak *χ* hangja, az orosz *x-t* mgh. előtt általában *k*-val veszik át, pl. or. *apxuepi* > vogE *ārkeri*, or. *хоэйи* > vogT *kušein*, or. *бахам* > vogK *pārket*, or. *сыхарь* > vogE *sukkari*, or. *саяр* > vogE *sakkar*, or. *Мухаил* > vog. *mikailla*. Sokkal ritkább a *x-s* átvétel, mint or. *напарод* > vogK *paržat*, or. *саяр* > vogKL P K *saxar*, T *sāxar*. Mássalhangzó előtt és szó végén az északi nyelvjárás kivételével *χ* hangzik, de ezekben a nyelvjárásokban hasonló hangtani helyzetben eredeti szavakban sem állhat *k* (vö. KÁLMÁN RLWW. 51–2).

67: Az ábrán az affrikáták jelölése nem következtes.

226 : (522. jegyz.) Nem igazítja ki a szerző V. POLÁK tévedését, aki a *sárít* ige *l*-jét infinitivusnak veszi és a finn *-ta* stb. inf. képzővel azonosítja. POLÁKot bizonyára az tévesztette meg, hogy a magyar igék szótári alakja a többi európai nyelvvel szemben nem az infinitívus, hanem a jelen idő egyes sz. 3. szén.

Kellő előtanulmányok hiányára utal néhány kérdésben, és csak igen óvatosan foglal állást. Néha kitér tárgyával összefüggő, de nem közvetlenül beletartozó megjegyzésekre is. Így megtudjuk, hogy a cseh és szlovák hangsúly rögződését az első szótágon ő is magyar hatásnak tartja. Bár az orosz nyelv jövevényszavait a különböző finnugor nyelvekből nem sorolja föl, de így is érdekes számunkra, hogy a nagyrészt tájszói szinten mozgó, ilyen irányból érkező jövevényszavak száma VASMER-nél 830 körül van. Az orosz tájszótárak megjelenésével ez a szám hihetőleg még növekedni fog.

A munka imponáló alaposságot és felkészültséget árul el mind a finnugrisztika, mind a szlavisztika területén. Nemesak már megírt eredményeket regisztrál — pedig ez már maga is jelentős tudományos eredmény lenne — hanem értékel, áttekinthető rendszerbe foglalja az anyagot és számos új megfigyelése, eredménye is van. A szakirodalmat kitűnően ismeri, könyve élvezetes olvasmány.

WOLFGANG VEEKER ismertetett műve a finnugor és a szláv nyelvtudománynak egyaránt nagy nyeresége. Ha egyesek bizonyos részletekben nem is értenek vele egyet, az első nagy szintézis érdeme ebben a tárgykörben mindenképpen az övé marad.

KÁLMÁN BÉLA

Renate Stoebe: Die Verhältniswörter in den ostseefinnischen Sprachen (A Uralic and Altaic Series-ről)

Bloomington és The Hague, 1968. Uralic and Altaic Series 98. VII + 354 l.

Noha a névutók immár harmadik évszázada a finnugor nyelvek rokonságának ékes bizonyítékául szolgálnak, behatóbb különnyelvi és összehasonlító vizsgálatukra csupán századunkban kerítették sort. Méltán írhatjuk, hogy ezen a téren jelentős érdeme van RÉDEI (RADANOVICS) KÁROLY-nak, aki két ízben tárgyalta a viszonzyszók kérdését: egy publikálatlan munkája szakdolgozat alakjában rekedt meg (a *chanti* postpositiókról), ezt követte kiadott munkája (Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen, Budapest 1962). Ez utóbbiban a szerző túllépi a permi keretet, mivel figyelme kiterjed a többi finnugor nyelvben levő etimológiailag, illetőleg szerkezetben azonos megfelelésekre is. Elméletileg is jelentős SEBESTYÉN ÁRPÁD nagyszabású munkája (A magyar nyelv névutórendszer, Budapest 1965), mert az író nem a szótárszerű felsorolást választja, hanem a pusztá leírás határait elhagyva a viszonzyszavak szerkezeti, mondat- és jelentéstani vizsgálatát is bevonja kutatási körébe. SEBESTYÉN azt is feladatának tekintette, hogy a magyar nyelv névutóinak „terheltség”-ét számszerűleg is felmérje, hiszen a gyakoriság kérdése szorosan beletartozik a rendszerábrázolásba.

RENATE STOEBE a finnségi nyelvek viszonzyszavait vizsgálja, ami fontos feladat, hiszen ezen a téren kevés elődje akad, sőt azt mondhatnók, hogy a régebbi kutatások (a leíró nyelvtanoktól eltekintve) inkább a finn nyelvre korlátozódtak (pl. ARVI JÄNNES: Suomen partikkelimuoto, Helsinki 1890 és Z. M. DUBROVINA: Послелог и предлог в современном финском литературном языке, Leningrád 1952). A finnségi nyelvekre kiterjedő tanulmányt csupán FELIX OINAS írt (The Development of some Postpositional Cases in Balto-Finnic Languages, Helsinki 1961 = SUST 123), de ebben OINAS csak

négy, névutóból eredeztethető határozóragra csökkenti vizsgálódását. A kifejtett tudománytörténeti tények indokolják tehát STOECKE munkájának elvégzését és kiadását.

A szerző fontos feladatául az anyaggyűjtést tekintette. Ezt a cédulázási munkát egyrészt szótározásnak minősíthetjük, mert pl. finn adatait elsősorban a Nykysuomen Sanakirjaból merítette, ámde másrészt nem hagyhatjuk említetlen azt, hogy számos tanulmányt, nyelvleírást, mondattani művet is felhasználott forrásul (így pl. LAURI KET-TUNEN vepsze mondattanát, PAUL ARISTE vót nyelvtanát stb.). Viszont nem merült el szövegtanulmányokba, tehát sem a népi, sem a szépirodalmat nem szegődtette szolgálataiba. Evvel önmagát fosztotta meg egy fontos, kibővítést, gazdagságot, eleven szemléletet nyújtó lehetőségtől.

A finnugor viszonyyszavak kutatása (de más nyelvcsaládoké is) kétségtelenül izgalmas, vonzó nyelvészeti kérdés: miként degradálódott egy jelentéshordó szó pusztá viszonyszóvá. Ez a folyamat néha a „szemünk láttára” bonyolódik le (pl. a magyar *-ban* határozórag és icipárjának a formálódása az autosemantikus *bél* szóból, vagy a *-kor* ragé, amelyről azt állíthatjuk, hogy fejlődése még nem zárult le, esetleg harmadikként említhetjük a *-ra*, *-ról* ragpár történetét, amelynek összefüggése a *rokon* szóval immár csak összehasonlító nyelvészet révén fedhető fel). De STOECKE nagyszabású tanulmánya azért is méltatandó, mert első alkalommal kapunk egybefogottan áttekintést, nyelvészeti és számszerű beszámolót arról (257. l.), hány finn névutónak van etimológiai megfelelője a többi finnségi nyelvben, illetőleg, melyek azok a finn (+ karjalai), észt, vepsze, vót, és liv névutók, melyek a finnségeiken túl más finnugor nyelvekben is fellelhetők (pl. fi. *al-*, karj. *käül*, fi. *myöten*, vö. md. *aldo*, md. *kets*, *ketsg*, m. *mögött* stb.).

STOECKE monográfiája két nagy részre oszlik: (1) a betűrendbe szedett anyaggyűjtemény (15–246) és (2) az egyes névutócsoporthoz alaktani, leíró elemzése (247–305). De mind az anyaggyűjtemény, mind az elemzés nem marad meg pusztán állapotleírásnak, hanem akarva akaratlanul majd történeti, majd összehasonlító síkra csuszamlik át, bizonyítva, hogy nem a szerző szándéka diktálja a módszert, hanem az egybesikerített nyelvi anyag szabja meg eljárásunkat. Ugyanígy történeti – jelentésfejlődési ábrázolásra tér a szerző a bevezetésben (1–13), mert (helyesen) tárgyalja – más nyelvcsaládokból vett példákkal is illusztrálva – a viszonyyszavak eredetét, rámutat arra, hogy miként alakult ki ezen viszonylag fiatal szófaj, és utal arra is, hogy gyakran ragga minősül át egy-egy elcsökevényesedett névutó (jó példa lett volna még a magyar *nélkül* típusú alakulás: 'valamitől kívül' → '-tól + kül' → *nélkül*). A szerző csak futólag érinti az igekötők kérdését, pedig érdemes lett volna az adverbium, postpositio és igekötő kialakulását együttesen mérlegelni.

Gazdag, sokrétű anyagával STOECKE könyve fontos segítő eszközünk a szófajok alakulásának vizsgálatában. (Könyvének használatát megkönnyítette volna egy szövegátalakítás) – A szerző kutatómunkáját a hamburgi egyetem Finnugor Intézetében végezte DÉCSY GYULA vezetésével, műve immár a harmadik, amely ott készült. [vö. WOLFGANG VEENKER: Die Frage des finnougri-schen Substrats in der russischen Sprache, Bloomington 1967, UAS 82 és BEÖTHY ERZSÉBET: Die Bezeichnungen für Himmelsrichtungen in den finnisch-ugrischen Sprachen, uo. 1967, I. PAUL ARISTE ФУ 5, (1969): 86–8].

*

Egyszer már megemlékeztünk arról az uralisztikai sorozatról, amely az Indiana Egyetemen, Bloomingtonban jelenik meg [NyK 66. (1964) 438–43]. Úgy látjuk, hogy az azóta publikáltakat – számuk túlhaladta már a százat – legalább két csoportba oszthatjuk. Az egyikbe az újnyomatok sorolandók, ilyenek pl. BUDENZ JÓZSEF Magyar-ugor szótára vagy az első (1775. évi) votják nyelvtan ismételt kiadása, WILHELM THOMSEN munkája (Den gotiske sprogklassen indflydelse på den finske 1869) korabeli német nyelvű fordításának (Einfluss der germanischen Sprachen auf die Finnisch-Lappischen 1870), SAJNOVICS JÁNOS Demonstratiójának, GYARMATHI SÁMUEL Affinitásának, SZENCZI MOLNÁR ALBERT Nova Grammatica Ungarica c. könyvének újból való kiadása. Így a kiadó immár megszerezhetetlen műveket megszerezhetővé tett, és olyan vállalásnak tett eleget, amely az MTA-t terheli. A másik csoportba a jelenleg írott vagy összeállított munkák publikálása tartozik, ilyenek: GEORGE KURMAN, The Development of Written Estonian (1968), JOHN R. KRUEGER, Cheremis–Chuvash Lexical Relationships (1968), PAUL ARISTE, A Grammar of the Votic Language (1968). Ez a kettősség okot ad arra a kívánságra, hogy a sorozat két csoportra oszadjon: A) a nyelvészettörténetileg és forrásműként fontos művek új kiadása, B) a jelenleg írott, szerkesztett művek sorozata. Mindez nem jelenti azt, hogy a Uralic and Altaic Series jelentőségét lebecsülnők, hiszen elődeink mun-

káinak ismételtén való kiadásával nagy segítséget kapnak a kutatók, különösen a fiatalabb nemzedék, melynek hiányos a könyvgyűjteménye. De a két csoportra való osztályozás más fényben világítaná meg azt a hasznos tevékenységet, amelyet a Kiadó végez, kiemelné annak kettős küldetését.

Az Indiana Egyetem nyelvészeti sorozata több magyar kutatónak alkalmat adott arra, hogy idehaza idegen nyelven kiadhatatlan vagy egy évtized múlva esetleg kiadható monográfiájával a nemzetközi tudományosság elé lépjen. Ilyen értelemben is hasznos számunkra a UAS tevékenysége, noha a fenti tény tehetetlenségünk bizonyítéka is.

ERDŐDI JÓZSEF

Nyirkos István: *Unkarilais — suomalaisen sanakirja. Magyar—finn szótár*

Helsinki, 1969. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. (SKS Toimituksia 292.) 392 l. 8°

NYIRKOS ISTVÁN, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem adjunktusa öt éven át tanította lektori minőségében a magyar nyelvet a helsinki egyetemen. Ez idő alatt nemcsak egyetemi munkáját végezte teljes odaadással, és a magyar nyelvtudomány művelőjeként feltűnően jó eredménnyel, hanem egyúttal elmélyítette finn nyelvi ismereteit, sokoldalú érdeklődésével beleilleszkedett a finn életbe, és munkásságával, egész magatartásával tiszteletet és becsületet szerzett a magyarságnak és a magyar kultúrának. Helsinki működésének maradandó érdeme az az egyre fokozódó érdeklődés, amelyet a magyar nyelv és a magyar kultúra iránt tanítványaiban és szélesebb körben is fel tudott kelteni és meg tudott tartani.

Bármilyen hihetetlenül hangzik, magasabb igényeket kielégítő magyar—finn szótár nem volt NYIRKOS szótára előtt. WEÖRES GYULA „Magyar—finn zsebszótára” (1934, Otava) igen jó segítséget nyújtott a Magyarországra ellátogató turistáknak, de terjedelménél fogva sem elégíthette ki azok igényeit, akik olvasni akartak magyar szövegeket. Az egyetemi oktatás számára LAKÓ GYÖRGY (Helsinki, 1940 és 1957, SKS Toim. 216) és NYIRKOS ISTVÁN (Helsinki, 1965, Tietolipas 40) szerkesztettek magyar olvasókönyvet az olvasmányok megértését szolgáló szójegyzékkel. Én magam ötven Petőfi-vers nyelvtani magyarázatával készítettem magyar nyelvkönyvet olyan finnek számára, akik vezetés nélkül tanultak magyarul (Unkarin kielen opas. Petőfin runoja selityksineen. Helsinki, 1932, Werner Söderström), s ebben megvolt a versek szóanyaga is, de egy szótárt természetesen ez sem pótolhatott. A magyar tanulmányokat bizonyos fokig segítették a közvetítő szótárak, s akik már meglehetősen jártasságot szereztek a magyarban, használhatták PAPP ISTVÁN kitűnő finn—magyar szótárát (Budapest, 1962, Akadémiai Kiadó, 1119 l.).

A magyar—finn szótár megvalósításáért hálával tartozunk a Finn Irodalmi Társaságnak, és személy szerint Toivo Vuorela professzornak. Az ő kezdeményezésére írta meg NYIRKOS a szótárt, amelynek finn nyelvi anyagát SEPPO SUHONEN fil. magiszter nézte át.

A szerző a finn és magyar nyelvű előszóban szótára előzményeit ismerteti, majd a szótár használatára vonatkozó utasításait közli (1—8. l.). A rövidítések jegyzékét a magyar ábécé követi a betűk nevével és a hangok kiejtését magyarázó megjegyzésekkel (9—10. l.). A szótári rész 10 000 szócikket és 26 000 adatot tartalmaz az *a* névelőtől a *zsüri* szóval bezárólag.

A megadott keretek között benne van a szótárban az a szóanyag, amelyre a mai magyar szellemi és anyagi kultúra iránt érdeklődő finneknek szükségük van. A szótár nemcsak az egyetemi hallgatók vizsgaigényeit elégíti ki, hanem segíti azokat is, akik a magyar nyelvű nyelvtudományi irodalmat óhajtják megismerni, de segíti azokat is, akik a szépirodalom iránt érdeklődnek vagy újságot olvasnak, beleértve a sport hírek rovatát is. Természetes, hogy a megadott keretek között nem találhat helyet a szótárban minden magyar szó, és a közhasználatú szóknak sem minden jelentésárnyalata. De megtalálhatók az igen jó érzékkel összeválogatott szócikkekben a legfontosabb vonzatok és a közhasználatú szólások. Utóbbiakat a szerző — nagyon helyesen — nem szóserint fordítja, hanem a jelentés szerinti megfelelő finn kifejezéssel.

A szavak és szólások értelmezése ellen valóban nehéz kifogást találni, néhány esetben mégis a második kiadás számára figyelembe lehetne venni néhány észrevételt: *áldozatot hoz*: pontosabban 'antautua uhriksi', tehát 'uhrauksia'; *alakítható*: egyik jelentése 'muodostumiskykyinen, muodostettavissa oleva' ('taipuisa, mukautuvainen' = 'simulékony'); tekintettel az *aszúbor* nagy tekintélyére és kedveltségére pontosabb magyará-

zatot kívánna: 'makea viini' helyett 'kuivuneista, rypistyneistä viinirypäleistä valmistettu (Tokajin) makea viini'; a *betörés* szónál kívánatos volna, hogy a jelentések sorrendje a *betör* ige jelentéseinek sorrendjét kövesse; *bók* nem egyszerűen 'kohteliaisuus', hanem 'kohteliaisuuden osoitus (etupäässä naisille miesten puolelta)'; *esapnivalo*: közhasználatú a szó '(hyvin) keho' jelentése is; a *dorbézolás* jelentései közül törlendő a 'juhlia' ige; az *égés* szó hiányzó konkrét jelentése (és a 'polttohaava') 1. jelentése a szónak, a kémiai 'happentuminen, oxidatio' csak 2. jelentés lehet; a *fásult* jelentései közül törlendő a 'puolueeton' (= 'pártatlan, neutrális') jelentés; a *hét* 1. jelentése 'seitsemän' (számnév) és 2. 'viikko' (Woche); (néhány más esetben is kívánatos, hogy a 2. jelentés kerüljön 1. helyre); a *kapálózik vmi ellen* 'panna vastaan' jelentéséhez oda kívánczik a nyomatékot adó 'kaikin voimin'; a *maga*: *nincs magánál* értelmezései közül hiányzik a gyakori 'olla tajuttomana' kifejezés; *margaréta* a köznyelvben nem 'tuhatkanuo' (-százszorszép'), hanem 'margitvirág' (Margaretenblume, Gänseblume); a *nyúlánk* jelentései közül elmaradhat a 'hintelä' szó, amelynek a tulajdonképpeni jelentése 'vézna, cingár, gyenge'; az *örültség* értelmezései közül hiányzik a köznyelvben nagyon gyakori 'mielettömyys' (= 'esztelenség'). Ezek a megjegyzések semmivel sem kisebbítik a szótár értékét. Egy következő kiadásban azzal lehetne a címszók számát gyarapítani, ha a személynéveket és a földrajzi neveket nem címszóként, hanem függelékben adná a szerző, és közös címszó alá foglalná pl. az ilyen összetett szavakat, mint *operaénekes* (-nő) 'oopperalaulaja' (-tar).

Mindent összevéve NYÍRKOS ISTVÁN magyar–finn szótára kiváló nyelvi- és tárgyi tudással készült lelkiismeretes, becsületes munka, amely nagy hiányt pótol.

Az igen tetszetős kiállítású, finom papíron nyomott könyv a Helsingin Liikekirjapaino Oy teljes elismerésre méltó munkájáról tanúskodik. Csak egy sajtóhiba okozhat némi fejtörést: *jó lesz eli ndulni* (a *lesz* címszó alatt).

N. SEBESTYÉN IRÉN

Lauri Hakulinen: Suomen sanaston käänöslainoja

Helsinki, 1969. 200 l.

Nagy örömmel és várakozással vettük kézbe a finn és a finnugor nyelvészeti elismert, nagy kutatójának, a jelentéstan kiemelkedő művelőjének a finn nyelv tükörszavairól, jelentéskölcsönzéseiről írt impozáns könyvét. Várakozásunkban nem csalódtunk. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy egy úttörő jellegű, elményt nyújtó és további kutatásokra ösztönöz magas színvonalú összefoglalást ad a jelentéstannak erről az egyik legkevésbé kutatott területéről. Számunkra pedig különösképpen ösztönző lehet HAKULINEN professzor könyve, mivel a magyar fordítási kölcsönzések jelentéstanunk egyik leghomályosabb, legkevésbé kutatott problémaköre. A témával foglalkozó cikkek is inkább nyelvhelyességi szempontból vetik fel az ide sorolható szavak problémáját. Sőt magának a jelenségnek az elnevezése is ingadozó, hol a *fordított jövevényszó*, hol a *tükörszó* vagy a *jelentéskölcsönzés* elnevezések használatosak.

A fordítási kölcsönzések kutatása stagnálásának – amint egyik alapvető művében maga a szerző is megjegyzi – bizonyára az az oka, hogy az ilyen irányú kutatások előtt álló feladatok jóval nagyobbak, mint a jövevényszavakéi (l. SKRK³ 389). A nyelv életében a szókinés ezen elemeinek viszont éppoly fontos szerepük volt, mint a jövevényszavaknak. Mindenképpen érthető tehát a szerző egyszerű vállalkozása, s az olvasó fokozott érdeklődése.

HAKULINEN a fordítási kölcsönzéseknek négy típusát különíti el egymástól: a frazeológiai, a szintaktikai, a morfológiai és a lexikális átvételeket, megállapítva, hogy ez utóbbin belül két alcsoportot szoktak felvenni, az ún. *tükörszavakat* és a *jelentéskölcsönzéseket* (13). Az előbbi esetben az egész hangsor az idegen minta alapján jött létre, s a nyelv azt korábbról nem ismerte (pl. *tasapaino* 'egyensúly'), az utóbbi típushoz azok a szóalakok tartoznak, amelyek már korábbról is ismertek voltak ugyan, de új jelentésüket az idegen példa hatására kapták (pl. *kone* 'szerszám' → 'gép, Maschine'). Csak az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy hasonló különbségtételt sugall CSÜRY BÁLINT egyik 1934-ben írt rövid cikkekéje is (Fordított jövevényszavaink kérdése nyelvhelyességi szempontból. Msn. III, 4–11).

A szerző a lexikális kölcsönzések bemutatásának szenteli könyvét. Adatgyűjtését nem korlátozza egy-egy nyelvméltre vagy nyelvmélekosporra, hanem elsősorban

azokat a kifejezéseket vizsgálja, amelyek a mai finn nyelvben is járatosak. A régiak közül mindössze azokra fordít figyelmet, amelyek a mai kifejezés létrejöttének útját világítják meg. Példaként a *kasvo* 'kamat' szót említhetnénk, amelynek tárgyalása rávilágít a mai *korko* 'kamat' kialakulására és elterjedésére (16, 57, 69).

A lexikális fordítási kölcsönzéseket szócikkekben dolgozza fel (18–191), amelyeknek száma majd százra tehető. Szócikkei mintaszerű kidolgozásról tanúskodnak. Szinte minden sorából árad a széleskörű nyelvi (idegennyelvi, rokon nyelvi és anyanyelvi) ismeretanyag. A nyelvek széles skáláját átfogó mélyreható elemzései csalhatatlan biztonsággal igazítanak el a leghomályosabbnak, legkibogozhatatlanabbnak vélt kérdések körében is. A bő idegen és anyanyelvi adatanyag felhasználása egyáltalán nem gátolja a szócikkek áttekinthetőségét, sőt éppen ezek világítják meg az összefüggések nemegyszer bonyolult rendszerét. Nélkülük a finn nyelvi belső fejlődés felvázolása és a kérdéses jelentéstani folyamatok kronológiájának tisztázása is elsikkadna (vö. 17). Rendkívüli finomsággal és széleslátókörűséggel társult vizsgálatai nemegyszer igen távoli, a keleti nyelvekig visszanyúló összefüggéseket feltárásához vezetnek (59). Gyakran bukkannunk új, izgalmas és meglepő eredményekre, amelyek éppen a fordítási kölcsönzések kutatásai alapján válnak a tudományos élet közkincsévé. Elég talán a *lukea* 'olvas' szóra gondolnunk, amelyről éles logikával mutatja ki a szerző, hogy eredetibb 'megszámol, megolvas' jelentése mellé hogyan fejlődött ki óorosz hatásra az '(írást) olvas' jelentés (111–112).

Külön is megemlítjük, hogy bámulatos magyar nyelvészeti tájékozottsága révén nemegyszer magyar szempontból is figyelemre méltó fordítási kölcsönzésekre tud rámutatni (vö. *esik* 51, *fej, fejezet* 140, *fordít* 98, *hajótörés* 32, *káröröm* 180, *megtér* 97, *szórakozott* 34, stb.).

A könyvet záró szó- és névmutató (192- ill. 200) hasznos segítséget nyújthat más nyelvek hasonló témával foglalkozó kutatóinak is.

A tulajdonképpeni jelentéstani szempontokon túl a könyv rendkívül értékes fogódzókat nyújt a nyelvi érintkezések, a nyelvek egymásrahatása rejtettebb szálainak felfejtéséhez, másrészt bizonyos művelődéstörténeti kapcsolatok minél teljesebb feltárásához. HAKULINEN professzor könyve mind módszertani, mind elméleti vonatkozásban számot tarthat arra, hogy ösztönzőleg hasson hasonló téma iránt érdeklődő más nyelvek kutatóira is. Reméljük, hogy nagyszerű vállalkozása folytatásra és folytatókra talál.

NYIRKOS ISTVÁN

A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész

A magyar nyelvátlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. (1–192 térkép)

A magyar nyelvátlasznak még csak ez az I. része jelent meg, de kiadásra készen van már az egész mű, vagyis a további öt kötet is, így hát megvan minden remény arra, hogy az egész magyar nyelvátlasz az I. részhez hasonló, szép kiállításban, igen értékes tartalommal megjelenik néhány éven belül az Akadémiai Kiadónál, és benne nemcsak a nyelvtudomány jut új, rendkívül becses forrásanyaghoz, hanem egyéb tudományágak is.

Nyelvátlaszunk is, mint A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII., A Mai Magyar Nyelv Rendszere I–II., valamint a már szintén részben megjelent A Magyar Szókészlet Finnugor Elemei I. és A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára I. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült kollektív munka eredménye. Anyagát gyűjtötte a magyar nyelvátlasz munkaközössége BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkaközösség elnöke BÁRCZI GÉZA. Akadémiai Kiadó, Budapest. A munkálatok során közreműködtek BALOGH LAJOS, FARKAS VILMOS, S. MEGGYES KLÁRA, SZÉPE GYÖRGY.

A Magyar Nyelvjárások Atlasza (MNYA) a külföld számottevő nyelvátlaszaihoz képest alaposan megkésétt, de ez a késedelem — már a megjelent I. részből is megállapítható — nagymértékben előnyére is vált a mi nyelvátlaszunknak, mert annak irányítója, valamint szerkesztői és munkatársai levonhatták a kellő tanulságokat az eddigi külföldi nyelvátlaszokból, és felhasználhatták, fel is használták azt a becses szakirodalmat, mely a külföldi nyelvátlaszokhoz kapcsolódik ugyan, de egy éppen készülő magyar nyelvátlasz számára sok jó tanácsot is kínál. A szakszerű gyűjtés megtervezése, az össze-

gyűjtött hatalmas anyag ellenőrzése és annak rendezése, majd elrendezése is kiváló előtanulmányokra¹ adott alkalmat. Közülük külön is ki kell emelnem BÁRCZI GÉZÁNAK „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című kötetben megjelent tanulmányát, mely a magyar nyelvatlasz-kutatás történetét adja elő 1955-ig, tehát nemcsak az előzményeket, hanem a MNyA munkálatainak történetét is 1955-ig. Ez a tanulmány — az 1955-től a nyelvatlasz I. része megjelenéséig való történeti kiegészítéssel — a MNyA közelmúltban megjelent I. részének lehetett volna a bevezető fejezete, de ha már ott nem jelent meg, megjelenhetnék az egyéb, ide illő tanulmányokkal együtt külön kötetben is, mint ahogy a nyelvatlasz-munkálatok kollektívája is gondolja. Ezek az előtanulmányok és a nyelvatlasz I. része lehetővé teszik, hogy ez utóbbit ismertessük, bár ez nem könnyű, mert az egész mű koncepciója ebből az első részből nem tűnik ki, és nem is tudjuk meg belőle azt sem, hogy benne van-e az egész műben minden, aminek benne kell lennie, és ha benne van is, a helyén van-e minden. Ezért is, de egyébként is jó lett volna, ha már az I. rész is közli nemcsak az I. kötet anyagát, hanem mind a hat kötet betűrendes címszójegyzékét¹ is, megjelölve már itt is azokat a fogalomköröket,² hangtani és alaktani vonatkozású szócsoportokat,² melyek az egyes kötetekben találhatók lesznek. Ezeknek éppen úgy az I. kötetben lett volna a helyük, mint ahogy a kutatópontok jegyzéke is az I. rész elején van közölve.

Az egész magyar nyelvterületet átfogó nyelvatlasznak az a célja, amint erről DEME is szól (Nyelvatlaszunk funkciója 32, 46), de egyébként is nyilvánvaló, hogy a nyelvészeti és egyéb kutatások számára megbízható, hiteles nyelvjárási adatokat szolgáltatson, forrásul szolgáljon; továbbá, hogy a MNyA gyűjtésének lezárásáig a magyar nyelvjárással állapotát és sajátosságait rögzítse. Ezt úgy éri el a nyelvatlasz, hogy egy-egy atlaszlapon valamennyi kutatóponton, tehát voltaképpen az egész magyar nyelvjárás-területen együtt szemlélteti az azonos fogalmak, illetőleg az azonos hangtani vagy alaktani jelenségek közvetlen nyelvi jeleit megbízható anyagban, megbízható fonetikus jelölésben, és ezeket mint egyidejű, azonos funkciójú nyelvi jeleket összehasonlításra, áttekin- tésre elénk tárja: belőlük sokféle következtetés levonására nyílhatik alkalom, illetőleg bizonyos problémák megoldására használhatjuk a térképlapok adatait.

Az ilyen nyelvatlasz adataiból, ha jól van összeválogatva az anyaga és hiteles, meríthet a magyar nyelvészet, az általános nyelvészet, az irodalomtörténet, a művelődés- történet, a társadalomtörténet, a néprajz, de a természettudományok egyik-másik ága is, például a növénytan és más tudományágak is. A MNyA I. részéből azt látjuk, hogy e nagyszabású mű e sokféle feladatának meg fog felelni.

A magyar nyelvatlasznak összesen 395 kutatópontja van; ebből magyar- országi 327, a szomszédos országok magyarlakta településeiről összesen 68 kutatópont van. Minden kutatópont egy-egy magyar települést jelöl, ezek legnagyobb része község, közöttük csak néhány a város: Cegléd, Debrecen, Nagykanizsa és Orosháza; ezeknek nyelve a gyűjtéskor még őrizte és valószínűleg még egy ideig ezután is őrzi az eredeti nyelvjárási sajátosságokat. Budapest, Miskolc és más, ezekhez hasonló nagyobb városok minden bizonnyal azért nincsenek a kutatópontok között, mert ezeknek a nyelve nyelvjárási szempontból egyrészt problematikus, másrészt ezek és az efféle települési sajátosságokat mutató városok nem nyújthattak volna semmi anyagot sem például a nyelvatlasz I. részéhez, de bizonyára más kötetek több szócsoportjához sem.

Az egész magyar nyelvatlaszra vonatkozó kutatópontokról két térképlap van közölve az I. kötetben; ezek a szőlapok kutatópontjai nevének a biztos és gyors megállá- pítását, a jó tájékozódást szolgálják.

A kutatópontok sűrűsége nem egyenletes. Legsűrűbb nyugaton és Dunántúl déli részén (Vas, Veszprém, Somogy, Baranya m.), legritkább általában Tiszán- túlon és a Duna—Tisza köze déli részében. A kutatópontok egyenetlen sűrűsége indokolt, mert az Alföld — jól ismert történeti okok miatt — Dunántúl településeihez képest sok- kal ritkább (vö. KÁZMÉR MIKLÓS: A magyar nyelvatlasz hálózata és a kutatópontok kiválasztása. A magyar nyelvatlasz munkamódszere c. kötetben 82—3), nyelvjárásilag is

¹ Ezek közül itt a következőket említem meg: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvatlasz előkészítése. Budapest, 1944; Mutatóanyag A magyar nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Többek munkájából szerkesztette BÁRCZI GÉZA. Budapest, 1947; BÁRCZI GÉZA, A régi magyar nyelvjárássok. A népkutatás kézikönyve c. sorozatban. Budapest, 1947; A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette BÁRCZI GÉZA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955; DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái; Akadémiai Kiadó, Budapest, 1956; BENKŐ LORÁND, Magyar Nyelvjárástörténet. EMNyF. Tankönyvkiadó, Budapest, 1957. Ezeken kívül még számos fontos cikk van a nyelvatlasz kérdéseiről a szakfolyóiratokban.

² A MNyA I—VI. kötetének tartalomjegyzékét IMRE SAMU rendelkezésemre bocsátotta, köszönet érte. Azonban nem tudom, hogy azok tartalma nem változik-e meg közben. De ha nem változik is meg a MNyA egyes kötetének a tartalma és beosztása, az általam megtekintett kéziratok tartalomjegyzékekből úgy látom, hogy néhány szőlap nincs a helyén (az I. részre vonatkozólag erről majd alább lesz szó), néhány szőlap meg hiányzik.

szövevényesebb, különösen a Duna—Tisza közén. A kutatópontok kiválasztásában, mint KÁZMÉR mondja (i. m.), az volt a fő szempont, hogy régi magyar települések legyenek. Ez alól csak a később települt nyelvjárásszigetek kivételek. A nyelvátlasz munkaközösségének ez az eljárása helyes.

Azonban valamennyi kutatópont nem szerepel minden egyes szólapon; bizonyos esetekben (vö. például 86. *kákabuzogány*, 185. *hordás* stb.) megritkították őket. Úgy látom, hogy az I. rész elején minden kutatópontnak megvannak a címszóra vonatkozó adatai, később azonban a lexikai jellegű szólapok kutatópontjait és a reájuk vonatkozó adatokat már megritkítva közlik; csak azokon a térképlapokon szerepel minden kutatópont a megfelelő adattal vagy adatokkal, melyekkel azt akarják dokumentálni, hogy egy bizonyos fogalomra ugyanaz a szó használatos mindenütt (például 74. *paprika*), vagy pedig hangtani, illetőleg alaktani szempontú a térképlap (például 156. *tengely* Fon., 115. *fenyőt* Morf.). A nyelvátlasz szerkesztőinek ez az eljárása érthető és elfogadható, azonban ezt a nyelvátlasz elején jelezni és indokolni kellett volna.

A MNyA I. része szóföldrajzi szempontú. Az I. rész minden szólapjának címszáva egy-egy meghatározott szócsoportba tartozik bele, még azok is, melyeket a nyelvátlasz munkaközössége hangtani, vagy alaktani céllal állított össze. Így például a hangtani vonatkozású 57. *petrezselyem* a természetett növények szócsoportjának is része, az alaktani jellegű 92. *körtét* és a 93. *körték* egyúttal a gyümölcsök szócsoportjának is tagja. A csak szóföldrajzi céllal közölt 101. *dió* adatai felhasználhatók bizonyos hangtani jelenségek szemléltetésére is, jöllehet a nyelvátlasz szerzői a címszó melletti jelzés szerint nem ilyen céllal közölték a *dió* térképlapját; a 85. *sarjú* szintén lexikai jellegű szólap, de emellett kitűnő hangtani vonatkozású forrásanyagot is tartalmaz, egyszersmind azonban becses a történeti kutatás számára is, ugyanakkor a nyelvjáráskutatás több kérdésére nézve is értékes (vö. például K-1: *sarjú*, K-4: *sarnyú*, C-6: *sargyu*, A-30, B-2, 3: *sari* stb.), vagyis igen sok szólap, ha szóföldrajzi szempontú is az egész I. rész, a nyelvtudomány több részdiszciplínája részére nyújt anyagot a szerzők szándéka nélkül is, tehát egy-egy szólap a legtöbb esetben összetett vonatkozású forrásanyag.

Ez igen jó megoldás a szólapok anyaga forrásértékének a tömörítésére. Voltaképpen talán nem is kellene jelezni a szólapon, hogy milyen szempont szerint gyűjtötték anyagát a szerzők, legfeljebb a betűrendes címszójegyzéken. Mert itt van például a 77. *csalány* szólapja; hirtelenében csak a következő adatokat idézem belőle: K-2: *csalány* ~ B-2: *csallán* ~ A-15: *csollán* ~ F-1: *csojjány* ~ H-2: *csovány* ~ Csz-16: *csholán* ~ L-16: *csandl* ~ O-5: *csinál* ~ O-14: *csinár* stb., stb. Csupa hangtani jelenségekre szolgálnak ezek bizonyítékkul, pedig — a szólap címszáva szerint — lexikai céllal gyűjtötték az anyagát. Ebből az következik, hogy a c s a k hangtani céllal összeállított szavak térképlapján sem kellene a hangtani jelenségeket hangsúlyozni, ha az illető szó más jelenség(ek) szemléltetésére is alkalmas. Az 57-es, *petrezselyem* térképlapja például mint fentebb is láttuk, hangtani szempontú. Ennek „Megjegyzések” rovatában a következőket olvashatjuk: „A térkép hangtani jellegű lévén, a *petrezselyem* szónak (tágabb értelemben vett) hangalakváltozatait tünteti fel. Így a felvett adatok szóföldrajzi értékükben és használati körükben meglehetősen eltérnek egymástól; s az esetleges adathiány sem jelenti azt, hogy magát a növényt az illető kutatóponton nem ismerik.” Aki ezt a megjegyzést elolvassa, annak mindjárt szemet szúr utolsó mondata: „... s az esetleges adathiány sem jelenti azt, hogy magát a növényt az illető kutatóponton nem ismerik.” — Dehát mit jelenthet az esetleges adathiány? — A nyelvészt feltétlenül izgatja ez a kérdés, de felelet nincsen rá, bár a feleletet körülbelül olyan terjedelmű megjegyzésben meg lehetett volna adni, mint amilyen ez a megjegyzés. Ugyanis Magyarországon mindössze az O-10 (Nyírtét, Szabolcs—Szatmár m.) kutatóponton nincsen meg a *petrezselyem* szó, azonkívül a Ju 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11 kutatópontokon hiányzik. Lám, a 132. *ösztoke* térképét, mely szintén hangtani jellegű, már a következő megjegyzés kíséri: „A térkép hangtani jellegű. ... Az egyéb elnevezésbeli változatokat jegyzetben adjuk meg” (A kiemlést NY. A. tette). Ez a helyes eljárás. A 189. *zsúp* is hangtani térkép. Valóban helyes itt egész szólapot szentelni a hangtani jelenségeknek, mert a *zsúp* ~ *zsupp* ~ *zsúff* ~ *zsúf* forrás a *zsúfol* eredetének kérdésében is (vö. BENKŐ LORÁND, *Zsúfol*. MNy. XLIX, 468—70). A „Megjegyzések” azonban jelzi, hogy „Az ország egyes részein a háztető fedésére készített kéknek más neve van. Térképünk csak a cséplés után készített nagyobb kéknek nevét tünteti fel.” — Pedig a háztetők fedésére készített kék nevei jelentéstani és kultúrtörténeti szempontból külön szólapot érdemeltek volna. Easonlóképpen sajnáljuk, hogy — mivel a 192. *ocsú* térképe szintén hangtani jellegű — „a fogalom egyéb megnevezéseit” általában nem is gyűjtötték (Megj.), noha a fogalom nevei beletartoznak a *cséplés* szócsoportjába, mely az I. résznek az anyaga, és annak nem is lényegtelen része.

A térképlapok szemléltetésének módja, szerkezeti fölépítése, hitelességének dokumentálása kiváló.

A címszavak egyértelmű jelentéséről, az adatok hiteles voltáról, társadalmi elterjedtségének mértékéről a nyelvátlasz anyagának felhasználói szinte pillanatok alatt meggyőződhetnek a térképen feltüntetett, minden kutatópontra azonos formában elhangzott kérdésekből, melyek a címszavak alatt vannak, a rájuk adott válaszokból, melyek a kutatópontok alatt olvashatók, a kérdések után (szükség szerint) mellékelt rajzokból, melyek a kérdezett tárgyakat és azok részeit ábrázolják, ha vannak részei az illető tárgynak és — nem utolsósorban — azokból a megjegyzésekből, melyek a térképek szélén vannak, de ha sok a megjegyzés, áthúzódhatnak a térkép hátlapjára is. Az alaposan ellenőrzött hiteles nyelvi adatok fontosabb hangváltozatai (legfeljebb hat) a kutatópontok sorszámai alatt vannak. A lexikai jellegű szólapokon — a hangváltozatokon kívül — szerepelnek a fogalmak szinonímái is (például 26. *napraforgó*): ha pedig leszorultak a térképről, megtalálhatók a „Megjegyzések” alatt vagy a térkép hátlapján (vö. ezt az előbbi térképpel). A jelentésbeli finomságokra, az egyes adatok társadalmi elterjedtségének mértékére, a kihalóban levő szóalakokra vonatkozó megjegyzések, jelzések igen értékesek. A „Megjegyzések”-ben olvashatók az adatok netalán kétes hitelére vonatkozó észrevételek is. Így például a 9. *bajusza* (gabonáé) D-5 pontján „A válaszok egy kissé bizonytalanok voltak. Egy adatközlő szerint a „kláhája”, a búza tokja. Egy másik szerint a kérdezett tárgy neve: *toklássza, bajussza*. Ez utóbbi elnevezéseket a többi adatközlő nem ismerte.” Az efféle megjegyzések a nyelvátlasz adatai megbízhatóságának kétségtelen zálogai: a kutató valóban hagyatkozhatik rájuk, bízhatik bennük.

A nyelvátlasz I. részében a következő csoportok szerepelnek: a gabonafélék (és részeik), betegségeik; a gabonafélék gyomnövényei; termesztett növények (és részei); gyomnövények (a széna és a sarjú is); gyümölcsök; fák; a föld megművelésének eszközei; a szekér és részei; ló- és ökörszerszámok; aratás; cséplés.

E szócsoporthoz az I. kötetben való közlése teljesen indokolt, hiszen a nyelvátlasz anyaga gyűjtésének a befejezéséig a magyar nép elsősorban földművelő volt. Azt is megállapíthatjuk, hogy e szócsoporthoz jól vannak összeállítva. E térképlapok rendkívül érdekesek, gondolatébresztők. Csak azt hiányoljuk, hogy az *aratás* és a *cséplés* szócsoportjában nincsen benne a *szérű*, az *ágyás*, a *sarló*, a *kasza*, a *tallóz*, a *gereblye* és a *nagygereblye*: maga az *aratás* ~ *aratat* ~ *takarás* is hiányzik, pedig ezeknek itt lenne a helyük. Lehet azonban, hogy a *szérű*, *sarló*, *ágyás* eltűnt az aratás tárgyai közül; de ha van *zsúp*, akkor kell lennie *csép*-nek is, hiszen a *zsúpot cséppel* verik ki. Nyelvészeti, de tárgytörténeti szempontból is fontos adat hiányzik a *szekér* részei közül, mégpedig a *szekér* alján levő *deszkák* neve. Ezeket együtt Kecskeméten *al-cserény*nek, Szentesen pedig *al-sóvény*-nek hívták, illetőleg hívják; valószínű, hogy a *deszka* vagy *deszkák* is szinonimája ennek a fogalomnak.

Szóföldrajzi szempontból is rendkívül érdekes a térképek vallomása. Erre csak néhány példát említek.

A bizonytalan eredetű *kukorica* (vö. KNEZSA, SzJsz. 680) a 31. térképen szerepel; hangváltozatai Dunántúlon, az északnyugati és északkeleti nyelvjáróterületen, a Duna—Tisza közén, a Tiszántúl nyugati és déli részén meg Jugoszláviában használatosak; viszont a Tiszántúl többi részén és 3 szovjetunióbeli kutatópontra ennek *tengeri* a neve, Romániában és néhány dunántúli nyelvjárószigeten ugyanez *török-búza*, illetőleg ennek hangváltozatai; *mállé*: a Tiszántúl északkeleti részén, a Szovjetunió 2 kutatópontján és Romániában 4 községben. — Valószínű, hogy ezek a fontos szóföldrajzi tények hozzásegítik a nyelvtudományt a *kukorica* nevének a tisztázásához.

A 126. 'vomer; Pflugschar; ekevas' jelentésű *lemes* neve nyugaton csak Felsőőrön, Alsóőrön van meg, délen Péterhidán ugyanez *lemezvas* is, Kisasszondon ritka szóként *lemözs* is előfordul; általában *laposvas*, *szántóvas* és *ekevas* e fogalomnak az elterjedt neve. Ezek a *lemes*-re vonatkozó adatok megerősítik KNEZSÁNAK azt a véleményét, hogy a *lemes* ~ *lemez* déli szlávból való jövevényszó lehet, bár a csucsomi (palóc) *lemez* tovább kutatásra ösztönöz.

A 38. *tuskó* (a kukoricáé) első neve Endrődön (N-2), az egykori Sárret egyik falujában *rákláb*: mellette megvan ennek *csutkatő* ~ *csutkatő* neve is. A *rákláb* a 'csutkatő' nevéként azért becses adat, bár máshonnan nincs idézve, mert rámutat ez az elnevezés okára. Olyan tájon nevezték el *rákláb*-nak ezt a részét a kukoricatővének, ahol a rák bőven tenyészett, és fontos kenyérkereseti forrás volt a rákászás. Hasonlóképpen a somogyi Felsőnyéken — (D-16) — *zsombék*-nak hívják a csutkatőt, Bajsán meg ugyanennek — (Ju-5) — *kutu* az első neve, jelölül annak, hogy ezek a csutkatő-nevek is vízjárta

területeken keletkeztek. — Ez és az efféle szóföldrajzi tények jelentéstörténeti szempontból, de egyébként is igen fontosak.

*

A MNyA, mint az I. kötetből és némileg talán az előadottakból is kitűnik, olyan gazdag, komplex jellegű, kiapadhatatlan, modern forrásmű, melyet szinte előszámálhatatlan vonatkozásban kell ezután állandóan használnunk. De nemcsak forrásmű ez, hanem problémalátásra is nevel, s ugyanakkor új megoldásokat és életszerű, új szemléletet is kínál; ez utóbbit a nyelvatlasz sajátos szerkezete, fölépítése által, melyben — az egyes térképlapokon — az azonos szerepű, de sokszor más-más alakú, sokszor változatos formájú nyelvi jeleket az egész magyar nyelvterületen egyidejűleg láttatja az étellel való szoros kapcsolatukban. Az élő magyar nyelv változásait és változékonyságát, de ugyanakkor bizonyos állandóságát semmi sem vetíti élesebben eléink, mint a nyelvatlasz. De tükröz ez a monumentális alkotás mást is: alkotóinak akaraterejét, a tudományos igazságért való viaskodó küzdelmét, népünknek, nyelvünknek és ennek a földnek meg a rajta folyó munkának a szeretetét.

NYÍRI ANTAL

Paolo Rónai: Der Kampf gegen Babel oder Das Abenteuer der Universalsprachen

München, 1969. Franz Ehrenwirth Verlag. 174 + 6 lap.

A budapesti származású filológus RÓNAI PÁL eredetileg Brazíliában, portugál nyelven írta ezt a könyvet: *Homens contra Babel* (Rio de Janeiro [é. n.], Zahar Editôres). A német kiadás számára négy új fejezettel bővítette ki.

A könyv tárgya a nyelvek sokféleségének legyőzésére irányuló törekvések áttekintése. A szerző jól tájékozott és pártatlan mind az egyes egyetemes igényű mesterséges nyelvek körében, mind pedig az interlingvisztika — mint alkalmazott nyelvészeti diszciplína — területén. Sorra veszi az apriorisztikus és aposzteiori jellegű kísérleteket, a filozófiai és a nyelvészeti indíttatásúakat. A könyv központjában természetesen az *es z p e r a n t ó* áll, bár Rónai szemmel láthatóan nem *eszperantista* és nem *eszperantológus*.

A nagyszámú kuriózumszámba menő mesterséges nyelvi kísérlet mellett helyt kap a *Basic English* és a *français fondamental* mint két mesterségesen egyszerűsített természetes nyelv. Egy rövid fejezetben szó esik a pidgin (illetőleg kreol) nyelvekről is. A dél- és közép-amerikai vonatkozásokban különösen gazdag a könyv.

Két magyar vonatkozása is akad. DR. ALBERTO LIPTAY magyar származású chilei tengerészorvos művéről külön fejezetben ír: *Langue Catholique. Projet d'un Idieme International sans Construction Grammaticale* (Parizs, 1892). A cím önmagáért beszél: a 'catholique' természetesen nem vallási értelemben értendő. — Hasonlóképpen külön fejezet jutott MAGYAR ZOLTÁN debreceni tanár romanid nemzetközi nyelvének: *A Romanid Nyelv Rövid Nyelvtana* (Debrecen, 1953).

Voltaképpen igényes tudományszerűsítő munkával van dolgunk. Az interlingvisztika területén azonban olyan kevés az elfogadható színvonalú áttekintés (s ezek közt sincs magyar vonatkozású), hogy a könyvet egyelőre kézikönyv értelműnek kell tekintenünk. Ehhez hozzásegíti a jó válogatott bibliográfiája is.

Természetesen nekünk is jól esett volna, ha a könyv magyar származású szerzője ismerte volna honfitársainak idevágó részletműveit is; BOTOS IMRE, GÁLDI LÁSZLÓ, KALOCSAY KÁLMÁN, KÖRMÖCZY LÁSZLÓ, RUBINYI MÓZES és SZERDAHELYI ISTVÁN nevére gondolok.

Hasonlóképpen gazdagította volna a könyvet tudományos *eszperantológiának* fokozott figyelembevételre: A világnyelv kérdésköre 1963-tól színvonalas nemzetközi folyóirattal is rendelkezik: *La mundalingvo-problemo* (Mouton kiadás). A szerző még nem ismerhetett olyan monográfiákat, mint Е. СВАГОСТ, *Как возникнет всеобщий язык* (Moszkva, 1968).

A modern interlingvisztika problémája az utóbbi évtizedben kiszélesedett két irányban is. Az elektronikus számológépek programozó nyelvei (elsősorban az ALGOL, a FORTAN és a COMIT), valamint az információ-visszakeresés és az automatikus doku-

mentálás (osztályozás, indexelés) nyelvei bizonyos mértékig új megvilágításba helyezik a kérdéskört. Így ez belép a nyelvek és a grammatikák tipológiájának és a nyelvi univerzália-kutatásoknak az általános nyelvészeti szintű diszciplínáiba. Ez is mutatja, hogy a filológia és a nyelvek történetének régebbi mozzanatai újból felbukkanhatnak és valamilyen módon értékké válhatnak későbbi korok új szervezetű és tematikájú kutatása számára is.

RÓNAI PÁL könyve elsősorban a kérdés történeti áttekintésével járult hozzá az interlingvisztika népszerűsítéséhez. A témakör elméleti—kritikai igényű áttekintése még hátravan.

SZÉPE GYÖRGY

HIBAIGAZÍTÁS

A Nyelvtudományi Közlemények LXXI/2. (1969) számában megjelent, „A köznyelvi magyar ejtésnorma felő” c. cikkem végén, saját hibámból a 11–43. ábrák összecserélődtek. A képek sorrendben a következő beszédhangok ejtését mutatják:

11. ábra	hangsúlyos	[o]
12. ábra	hangsúlytalan	[o]
13. ábra	hangsúlytalan	[u]
14. ábra	hangsúlyos	[a]
15. ábra	hangsúlyos	[ø]
16. ábra	hangsúlyos	[u:]
17. ábra	hangsúlytalan	[ø:]
18. ábra	hangsúlyos	[y]
19. ábra	hangsúlyos	[y:]
20. ábra	hangsúlyos	[ɛ]
21. ábra	hangsúlytalan	[i]
22. ábra	hangsúlytalan	[e:]
23. ábra	hangsúlyos	[i]
24. ábra	hangsúlytalan	[a:]
25. ábra	hangsúlyos	[i:]
26. ábra	hangsúlytalan	[i:]
27. ábra	hangsúlyos	[o:]
28. ábra	hangsúlytalan	[y:]
29. ábra	hangsúlytalan	[u:]
30. ábra	hangsúlytalan	[o:]
31. ábra	hangsúlyos	[u]
32. ábra	hangsúlyos	[ø:]
33. ábra	hangsúlytalan	[ø]
34. ábra	hangsúlytalan	[y]
35. ábra	hangsúlyos	[a:]
36. ábra	hangsúlyos	[e:]
37. ábra	a zöngés dentilabiális nazális	[m]
38. ábra	hangsúlytalan	[ɛ]
39–42. ábra	az eredeti képaláírásoknak megfelelő hangok	
43. ábra	hangsúlytalan	[a]

A szerző az olvasó szíves elnézését kéri.

SZENDE TAMÁS

05752

1. The first step is to identify the problem. This involves understanding the current situation and the goals that need to be achieved.

100

1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 26

... ..

TARTALOM

KOVÁCS FERENC: Irányzatok, tanulságok [Tendenzen und Lehren]	275
VÉRTES EDIT: Rekonstrukció és valószínűségsszámítás [Rekonstruktion und Wahrscheinlichkeitsrechnung]	297
CSÚCS SÁNDOR: A votják nyelv orosz jövevényszavai I. (Русские заимствование удмуртского языка I.)	323
HONTI LÁSZLÓ—ZALCZ GÁBOR: Jurák a tergo toldaléktár [Rückläufiges jurakisches Suffixverzeichnis]	363
DEZSŐ LÁSZLÓ: A magyar jelzős főnévi csoportok szórendjéről (О порядке слов венгерских номинальных фраз)	395

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

KORENCHY ÉVA: <i>Ara</i> 'Bruder der Mutter' [<i>Ara</i> 'Bruder der Mutter']	423
K. PALLÓ MARGIT: A Magyar Nyelvjárások Atlasza 78. <i>gaz</i> 'mauvaise herbe' térképéhez [Contribution a la carte 'mauvaise herbe' N° 78. de l'Atlas des Dialectes Hongrois]	431

SZEMLE—ISMERTETÉSEK

KORENCHY ÉVA: Sajnovics János emlékünepség és tudománytörténeti szimpozion	437
KÁLMÁN BÉLA: <i>Wolfgang Veenker</i> , Die Frage des finnougriichen Substrats in der russischen Sprache	441
ERDŐDI JÓZSEF: <i>Renate Stoebe</i> , Die Verhältnisswörter in den ostseefinnischen Sprachen	443
N. SEBESTYÉN IRÉN: <i>Nyirkos István</i> , Unkarilais-suomalainen sanakirja	445
NYIRKOS ISTVÁN: <i>Lauri Hakulinen</i> , Suomen sanaston käännöslainoja	446
NYÍRI ANTAL: A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész	447
SZÉPE GYÖRGY: <i>Paolo Rónai</i> , Der Kampf gegen Babel oder Das Abenteuer der Universalssprachen	451
SZENDE TAMÁS: Hibaigazítás	453

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1970. VII. 27. — Terjedelem: 22.33 (A/5) ív

70.70146 Akadémiai Nyomda; Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

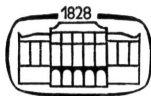
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), ≡ kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát római számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé vesszőt tegyenek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST